

โลกชีวิตของนายแจ้: ประวัติศาสตร์สังคมของผู้รายคนหนึ่งในมณฑลพิษณุโลก

พ.ศ.2430 - พ.ศ.2470

ศุภกิตติ์ หอไชย

วิทยานิพนธ์เสนอบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยนเรศวร
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา
ปีการศึกษา 2567
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยนเรศวร

โลกชีวิตของนายแจ้: ประวัติศาสตร์สังคมของผู้รายคนหนึ่งในมณฑลพิษณุโลก

พ.ศ.2430 - พ.ศ.2470

วิทยานิพนธ์เสนอบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยนเรศวร
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา

ปีการศึกษา 2567

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยนเรศวร

วิทยานิพนธ์ เรื่อง "โลกชีวิตของนายแจ้ง: ประวัติศาสตร์สังคมของผู้รายคนหนึ่งในมณฑล

พิษณุโลก พ.ศ.2430 - พ.ศ.2470"

ของ ศุภกิตติ์ หอไชย

ได้รับการพิจารณาให้นับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์
(Associate Professor Søren Ivarsson, Ph.D.)

..... ประธานที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์
(รองศาสตราจารย์ ดร. ทวีศักดิ์ เผือกสม)

..... กรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. อนุสรณ์พงษ์ สกลเสียว)

..... กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิภายใน
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. นุศรินทร์ เลิศชวลิตสกุล)

..... กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิภายใน
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ชัยพงษ์ สำเนียง)

อนุมัติ

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร. กรองกาญจน์ ชูทิพย์)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

ชื่อเรื่อง	โลกชีวิตของนายแจ้: ประวัติศาสตร์สังคมของผู้ร้ายคนหนึ่งใน มณฑลพิษณุโลก พ.ศ.2430 - พ.ศ.2470
ผู้วิจัย	ศุภกิตติ์ หอไชย
สถานที่ที่ปรึกษา	รองศาสตราจารย์ ดร.ทวีศักดิ์ เผือกสม
กรรมการที่ปรึกษา	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ณัฐพงษ์ สกุลเลี่ยว
ประเภทสารนิพนธ์	วิทยานิพนธ์ ปร.ด. เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา, มหาวิทยาลัย นเรศวร, 2567
คำสำคัญ	การปฏิรูประบบราชการ, โจรผู้ร้าย, นักเลงท้องถิ่น, จุล ประวัติศาสตร์, ผู้มีสถานะรอง, พรหมพิราม, มณฑลพิษณุโลก

บทคัดย่อ

การศึกษาปรากฏการณ์เกี่ยวกับโจรผู้ร้ายยุคปฏิรูประบบราชการสยามที่ผ่านมา นั้น นอกจากจะให้ความสำคัญต่อกรณีของการเกิดโจรผู้ร้ายด้วยเงื่อนไขเรื่องความเปลี่ยนแปลงทาง สังคมและเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในช่วงหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง และมักจะอธิบายภาพของการเป็นโจร ผู้ร้ายภายใต้ระบบอุปถัมภ์ อันเป็นการละเลยต่อโลกชีวิต ปฏิบัติการและการตอบสนองของราษฎรที่ มีต่อการปฏิรูประบบราชการจนส่งผลกระทบต่อสังคมของการเกิดโจรผู้ร้าย วิทยานิพนธ์เล่มนี้มี จุดประสงค์ที่จะทำความเข้าใจต่อโลกชีวิตและสังคมการเมืองของนายแจ้และผู้คนที่อยู่ในโลก สังคมการเมืองเดียวกันกับนายแจ้ และต้องการทำความเข้าใจถึงวิธีในการตอบสนองต่อความ เปลี่ยนแปลงทางสังคมที่ไหลทะลักเข้ามาในช่วงเวลาของการปฏิรูปรัฐสยามเมื่อกลางพุทธ ศตวรรษที่ 25 โดยนำเสนอให้เห็นถึงมิติความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างข้าราชการจากส่วนกลาง ของสยามและราษฎรสามัญชนในท้องถิ่นของมณฑลพิษณุโลกผู้มีนามว่า “นายแจ้” กระทั่งความ ขัดแย้งดังกล่าวได้นำไปสู่การเกิดคดีฆาตกรรมสะเทือนขวัญและแปรเปลี่ยนสถานะของผู้กระทำ การจากราษฎรสามัญเป็นผู้ร้ายคนสำคัญในช่วงต้นพุทธศตวรรษ 2470 ทั้งนี้ วิทยานิพนธ์เล่มนี้ใช้ วิธีการแบบจุลประวัติศาสตร์และการอ่านย้อนเกล็ดของการศึกษาผู้มีสถานะรองในการตรวจสอบ หลักฐานที่ดำรงอยู่อย่างกระจัดกระจาย ทั้งหลักฐานที่เป็นเอกสารทางการและไม่ทางการ เพื่อทำ ความเข้าใจโลกชีวิตของนายแจ้และผู้คนในท้องถิ่นโดยทั่วไป โดยมีข้อเสนอว่าการกระทำของ นายแจ้ นั้น มีความสัมพันธ์อย่างแยกไม่ขาดกับผลกระทบของการปฏิรูประบบราชการในช่วง กลางพุทธศตวรรษที่ 25 และเงื่อนไขเฉพาะของพื้นที่ในมณฑลพิษณุโลก นอกจากนี้ วิทยานิพนธ์

เล่มนี้ยังคลี่คลายให้เห็นถึงเงื่อนไขและบริบทของท้องถิ่นในการเชื้อให้เกิดพลังในการต่อรองและต่อต้านของราษฎรในพื้นที่กับข้าราชการท้องถิ่นที่มีต่ออำนาจรัฐส่วนกลาง จนกระทั่งทำให้อำนาจรัฐนั้นปฏิบัติการได้อย่างไม่เต็มศักยภาพ หรือมีผลทำให้คำสั่งรัฐนั้นไม่สามารถบังคับใช้ได้โดยตรงไปตรงมา

Title	THE LIFE WORLD OF MR. JAENG: A SOCIAL HISTORY OF A VILLAIN IN PHITSANULOK REGION, 1890S – 1930S
Author	Supphakit Hochai
Advisor	Associate Professor Davisakd Puaksom, Ph.D.
Co-Advisor	Assistant Professor Nattaphong Sakulleaw, Ph.D.
Academic Paper	Ph.D. Dissertation in Southeast Asian Studies, Naresuan University, 2024
Keywords	Siamese bureaucratic reform, villain, rural gangster, microhistory, subaltern studies, Prom Phiram district, Phitsanulok region

ABSTRACT

Studies of banditries and criminalities during the Siamese bureaucratic reform in the late nineteenth century overwhelmingly posited the emergence of these phenomena in the condition of socio-economic change after Siam signed the Bowring Treaty with Britain in 1855, and would offer the general image of being a bandit or criminal with the condition of patron–client system. Thereby, they would overlook the people's life-world, reaction and response during the reform which had the social impact in the emergence of banditries and criminalities. The objective of this dissertation aims to understand the life world and the political society of Mr.Jaeng and the local people who shared the same sociopolitical world with him. By using the notably case of the assassination of Phrom Phiram governor, Phitsanulok, in the late 1920s, this dissertation aims to illustrate a local response to social change that came together with Siam's bureaucratic reform in the late nineteenth century, especially the conflict between of the local people and Siamese central officials. Methodologically, this dissertation would employ the microhistory's and the subaltern studies approaches in dealing with historical evidences – ether from official archives or local materials - in order to examine a life-world of Mr.Jaeng and the local people. This dissertation proposes that Mr.Jaeng's

case was deeply related with an effect of the Siamese reform in the late nineteenth century, especially in the Phitsanulok region. Furthermore, it will unfold the local condition and context in the negotiation and resistance of the local people at large in dealing with the central authorities. Up to the point that the central government cannot exercise its power as intent, or made it difficult to enforce its law and order.

ประกาศคุณูปการ

ความสนใจต่อการค้นคว้าเพื่อทำวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ของข้าพเจ้านั้น แท้จริงแล้วได้เริ่มต้นขึ้นเมื่อครั้งที่ยังเรียนอยู่ในระดับปริญญาตรีชั้นปีที่ 2 เมื่อช่วงต้น พ.ศ.2559 โดยในขณะนั้น อาจารย์ที่ปรึกษาของข้าพเจ้า คือ อาจารย์ทวีศักดิ์ เผือกสม ได้ยื่นบทความประวัติศาสตร์ท้องถิ่นขนาดสั้นชิ้นหนึ่งเรื่อง “ไฉ่แจ๋งคนจริงไม่ได้ยิงขุนจง” ให้แก่ข้าพเจ้าพร้อมกับบอกให้ลองอ่านดู แม้ว่าเรื่องราวในบทความนั้นน่าตื่นตาตื่นใจแต่ก็ยังคงให้ความรู้สึกที่ลุ่มไปดด้วยปริศนา ทว่าเมื่อข้าพเจ้าประสงค์จะทำวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาตรีในเรื่องนี้ อาจารย์ที่ปรึกษาของข้าพเจ้ากลับตอบว่ายังเร็วเกินไปและต้องอุทิศเวลามากกว่านี้ ฉะนั้น ตอนนี้อย่าควรจะต้องสำรวจให้เห็นสถานภาพขององค์ความรู้เกี่ยวกับการศึกษาต่อเรื่องในลักษณะนี้มาให้ดีเสียก่อน ทำให้วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาตรีของข้าพเจ้าจึงเป็นเรื่องของการสำรวจ “สถานภาพการศึกษาประวัติศาสตร์ของ ‘ชนชั้นล่าง’ ในสังคมไทย ตั้งแต่ทศวรรษ 2490-2560” จนกระทั่ง ข้าพเจ้าได้กลับมาเริ่มต้นค้นคว้าในเรื่องนี้อีกครั้งเมื่อเข้าเรียนในระดับปริญญาเอก เมื่อ พ.ศ.2561 และอาจารย์ที่ปรึกษาก็เห็นควรว่าถึงแก่เวลาที่ข้าพเจ้าจะเริ่มค้นคว้าในเรื่องนี้ได้แล้ว พร้อมๆ กับเคียวกรำให้การอ่านงานวิชาการที่เกี่ยวข้องอีกจำนวนมหาศาลควบคู่ไปด้วยกัน

กล่าวได้ว่า ตลอดระยะเวลา 10 ปี นับตั้งแต่ พ.ศ.2557 จนถึง พ.ศ.2567 ที่วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จเสร็จลงนั้น คือ การทำงานอันยาวนานของข้าพเจ้า โดยในตลอดระยะเวลาที่ข้าพเจ้าเขียนวิทยานิพนธ์เล่มนี้นั้น ข้าพเจ้าได้รับความกรุณาปราณีจากอาจารย์ที่ปรึกษา ทั้งเคียวกรำ อบรมสั่งสอน และอดทนต่อความตื้อรั้นของข้าพเจ้า ตลอดจนให้ความดูแลและโอกาสแก่ข้าพเจ้าเสมอมา ขอขอบพระคุณอาจารย์ Soren Ivarsson ที่กรุณารับเป็นประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ตลอดจนอาจารย์บุศรินทร์ เลิศชวลิตสกุล และอาจารย์ชัยพงษ์ สำเนียง ที่กรุณารับเป็นกรรมการสอบวิทยานิพนธ์และได้ให้ข้อเสนอแนะอันเป็นประโยชน์แก่การเขียนวิทยานิพนธ์เล่มนี้จนสำเร็จเสร็จลง ทั้งนี้ ในตลอดระยะเวลา 10 ปีที่ข้าพเจ้าเล่าเรียนอยู่ในภาควิชาประวัติศาสตร์นี้ ข้าพเจ้ายังได้รับความกรุณาจากอาจารย์ชนิดา พรหมพยัคฆ์ ที่อบรมสั่งสอน ให้ความรู้ ให้ความดูแลและให้ความกรุณาปราณีแก่ข้าพเจ้าเช่นเดียวกับอาจารย์ที่ปรึกษาของข้าพเจ้า นอกจากนี้ ข้าพเจ้ายังได้รับความกรุณาและคำแนะนำจากอาจารย์ณัฐพงษ์ สกุลเลี่ยว อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม ข้าพเจ้าจึงขอกราบขอขอบพระคุณอาจารย์ทั้งหกท่านมา ณ ที่นี้ ตลอดจนขอขอบพระคุณคณาจารย์ภาควิชาประวัติศาสตร์ทุกท่านที่ให้ความกรุณาแก่ข้าพเจ้ามาโดยตลอด

ขอขอบคุณ คุณสถาปนา เชิงจอหอ ที่ได้ค้นพบและให้ความเอื้อเฟื้อในการมอบเอกสาร

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติเกี่ยวกับคำพิพากษาศาลฎีกาในคดีของนายแจ้ให้แก่ข้าพเจ้า เมื่อ พ.ศ.2563 และยังให้ความช่วยเหลือกันเสมอมา ข้าพเจ้าขอขอบคุณ อาจารย์พุทธพล มงคลวรวรรณ และอาจารย์ชนิดดา ภูหงษ์ทองที่ให้ความดูแลและความกรุณาแก่ข้าพเจ้า ตลอดจนมิตรสหาย คุณวีรพงษ์ กันท่า คุณสิริขสา สองคำชุม และคุณกฤษกร กอกเผือกที่สละเวลาในการอ่านและแลกเปลี่ยนความคิด ตลอดจนให้ความช่วยเหลือทางวิชาการแก่ข้าพเจ้า เช่นเดียวกับคุณอนุชิต สิงห์สุวรรณและคุณสิริฉัตร รักการ ที่ให้ความช่วยเหลือทางวิชาการ ให้คำปรึกษาและความดูแล ตลอดจนมอบมิตรไมตรีแก่ข้าพเจ้ามาโดยตลอด

ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณผู้ให้ความช่วยเหลือแก่ข้าพเจ้าในการค้นคว้าเอกสารท้องถิ่น คือ คุณนำชัย อินทุภูติ คุณสุขุม ศรสุวรรณ คุณวีรเดช นรัตถรักษา และ จ.ส.อ.ประเสริฐศักดิ์ ตรงต่อ กิจ ที่ให้ความกรุณาเอื้อเฟื้อเอกสารท้องถิ่นอันทรงคุณค่าทางประวัติศาสตร์จำนวนหลายชิ้นแก่ข้าพเจ้า

นอกจากนี้ ข้าพเจ้าขอขอบคุณมิตรสหายบัณฑิตศึกษาในสาขาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ศึกษา ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวรที่มอบมิตรภาพและให้ความช่วยเหลือแก่ข้าพเจ้ามาตลอดระยะเวลาที่เล่าเรียนในระดับปริญญาเอกนี้ ข้าพเจ้าขอขอบคุณ คุณจิรวัดณ์ แสงทอง คุณสุรียา คำหวาน คุณทุดิยาภรณ์ ภูมิตอนมิ่ง คุณวัชรวิภา ธีรศักดิ์ คุณบัญชา ราชมณี คุณปิยะภักดิ์เดช เปรี้อยศรี คุณชนมน จันทรมี คุณขวัญข้าว สังขพันธ์านนท์ คุณญาณี กลิ่นเมือง คุณวรยุทธ์ พรประเสริฐ คุณมนัส สังข์จันทร์ คุณพรนภา ทัดดอกไม้ คุณพีรณัฐ เปี่ยมศักดิ์สันติ คุณกาญจนพงศ์ รินสินธุ์ คุณภูบดินทร์ เนตรสว่าง และคุณอภิรักษ์ พูลอำไพ และขอขอบพระคุณเจ้าหน้าที่สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติทุกท่านที่ให้ความช่วยเหลือและคำแนะนำมาตลอดระยะเวลาในการค้นคว้าเอกสารในสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

สุดท้ายนี้ ข้าพเจ้าขอขอบพระคุณครอบครัวที่ให้การสนับสนุนและเป็นกำลังใจสำคัญของข้าพเจ้า

ศุภกิตติ์ หอไชย

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ค
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
ประกาศคุณูปการ.....	ข
สารบัญ.....	ณ
สารบัญภาพ.....	ฐ
บทที่ 1 บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
คำถามวิจัย.....	14
จุดมุ่งหมายของการวิจัย.....	14
ความสำคัญของการวิจัย.....	14
ขอบเขตการวิจัย.....	15
สมมุติฐานของการวิจัย.....	23
นิยามศัพท์เฉพาะ.....	25
บทที่ 2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	28
การเป็นโจรผู้ร้ายและผู้ลอบเร้นจากรัฐเพื่อต่อต้านการกดขี่.....	28
คนชั้นล่างในทางประวัติศาสตร์ของนักประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้.....	35
ประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย.....	39
การปฏิรูปการปกครอง.....	51
ประวัติศาสตร์ภาคเหนือตอนล่าง.....	58

สรุปท้ายบท.....	62
บทที่ 3 วิธีวิทยา.....	65
วิธีดำเนินการวิจัย	65
วิธีวิทยา.....	65
บทที่ 4 คนร้ายชื่อ นายแจ้.....	77
อุบัติเหตุเมื่อจุลศักราช 1290	78
ชะตากรรมในชั้นศาล.....	83
ชีวิตและลมหายใจของสามัญชนผู้หนึ่งในช่วงสมบูรณาญาสิทธิราชย์.....	94
การศึกษาหัวเมืองและการผลิตข้าราชการท้องถิ่นในมณฑลพิษณุโลกก่อนพุทธ ทศวรรษ 2440	101
นายแจ้กับวัฒนธรรมนักร้องในชุมชน	106
สรุปท้ายบท: เมื่อเรารู้ว่าคนร้ายชื่อ นายแจ้	120
บทที่ 5 สถานที่เกิดเหตุ: ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ในมณฑลพิษณุโลก ทศวรรษ 2430-2470.....	122
รีบรุดไปยังฝั่งหน้า: การพลัดศพและการจัดการกับสถานที่เกิดเหตุ.....	124
การปราบปรามโจรผู้ร้ายของมณฑลพิษณุโลกกับการ “แผ่ถ่านอำนาจกลางให้กว้าง ออกไป”.....	134
พรหมพิรามและสภาวะพื้นที่ชุ่มน้ำของจังหวัดพิษณุโลกในห้วงฤดูฝน	144
การอพยพเพื่อแสวงหาปัจจัยในการดำรงชีวิตกับปัญหาการเกิดโจรผู้ร้ายในพื้นที่ มณฑลพิษณุโลก	151
สภาพพื้นที่กับการปลอมตัวและการแฝงตัวของผู้ร้าย	157

“ในมณฑลพิษณุโลก ยิง ยิง ยิง”: ขอบเขตและศักยภาพของอำนาจรัฐในมณฑลพิษณุโลกจากสายตาของราษฎรช่วงต้นพุทธทศวรรษ 2470	159
สรุปท้ายบท: เมื่ออย่างกรายเข้าสู่สถานที่เกิดเหตุ.....	168
บทที่ 6 การขยายตัวทางเศรษฐกิจกับคติความในมณฑลพิษณุโลก	172
พรหมพิรามและการเกิดขึ้นของเมืองจากชุมชนท่าการค้า	174
โลกทางเศรษฐกิจใหม่และการขยายตัวของกรือครองที่ดิน	203
อำเภอพรหมพิรามและการรวบรวมพื้นที่ทางเศรษฐกิจ	207
การพิพาทที่ดินทำกิน.....	216
ความมั่งคั่งจากผลผลิตทางการเกษตรและคติความในมณฑลพิษณุโลกในช่วงทศวรรษ 2460	220
การปลูกฝ้ายในมณฑลพิษณุโลกในช่วงพุทธทศวรรษ 2450-2460	223
การเข้ามาของรถไฟและการขยายตัวของพื้นที่ทางเศรษฐกิจในมณฑลพิษณุโลกช่วงพุทธทศวรรษ 2450-2470	228
การมีปืนในครอบครองของราษฎรในมณฑลพิษณุโลก.....	239
สรุปท้ายบท.....	251
บทที่ 7 ปฏิบัติการของชาวบ้านที่มีต่อการปฏิรูประบบราชการในมณฑลพิษณุโลกทศวรรษ 2430-2470	257
ระบบการปกครองเก่าและระบบราชการแบบใหม่: รอยปริ้วาในหมู่ข้าราชการแบบใหม่กับราษฎร	265
การดำรงอยู่ของเครือข่ายกรรมการเมืองจากระบบการปกครองเก่าในช่วงการจัดระเบียบราชการแบบใหม่ของมณฑลพิษณุโลก เมื่อกลางพุทธทศวรรษ 2430.....	267

ความขัดแย้งในหมู่ข้าราชการมณฑลพิษณุโลกในระบบราชการแบบใหม่.....	286
ข้าราชการจากระบบเก่าในระบบราชการแบบใหม่: อำนาจและการต่อรองของ “พระยาอินทภูติภักดี”	307
การปฏิเสศการโยกย้ายตำแหน่งข้าราชการในมณฑล	313
“สังฆญาติเกี่ยวดองกันไปทั้งมณฑล”: เครือข่ายสาธุศิษย์ของสมเด็จพระ ยาดำรงราชานุภาพและวัฒนธรรมของข้าราชการท้องถิ่น	315
อำนาจและการต่อรองของพระยาอินทภูติภักดี.....	333
ข้าราชการแบบใหม่เมื่อเผชิญกับระบบเก่า: การเข้ามาของ “ขุนจงใจหาญ” และ ความขัดแย้งในพื้นที่	339
ความเข้มข้นของการบังคับใช้กฎหมายของข้าราชการแบบใหม่กับการระวัง ป้องกันคณะบอลเชวิกของสยามในพื้นที่มณฑลพิษณุโลก ช่วงปลายพุทธ ทศวรรษ 2460 – ต้นพุทธทศวรรษ 2470.....	342
จดหมายจากพรหมพิราม: กระแสการต่อต้านระบบราชการแบบใหม่จากเบื้อง ล่าง	350
สรุปท้ายบท.....	368
บทที่ 8 สรุป	372
บรรณานุกรม.....	380
ประวัติผู้วิจัย.....	407

สารบัญภาพ

หน้า

ภาพที่ 1 ทำเนียบนายอำเภอพรหมพิรามอันเก่า	3
ภาพที่ 2 บึงหล่ม บ้านท้องโพลง ตำบลดงประคำ อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก	17
ภาพที่ 3 แผนที่แสดงพื้นที่อำเภอพรหมพิรามและเส้นทางคาราวานวัวต่างของพ่อปู่ศรี สงคราม โดยผู้วิจัย.....	19
ภาพที่ 4 แผนที่เส้นทางการค้าในภาคเหนือของพ่อค้าวัวต่างชาวเงี้ยวและจีนฮ่อ	20
ภาพที่ 5 ชานเรือนบ้านผู้ใหญ่รูป.....	79
ภาพที่ 6 บันทึกการพิจารณาคดีศาลหัวเมือง เมืองสุโขทัย	87
ภาพที่ 7 ลายมือชื่อกำนันตำบลมะตูมในเอกสารรายงานคนเกิดเมื่อปี พ.ศ.2470	99
ภาพที่ 8 ตำราดูฤกษ์ในการตัดผม ยันต์และการดูวัว-กระบือ	105
ภาพที่ 9 แผนที่การบินเฉพาะถิ่นมณฑลพิษณุโลก-มหาราชรัฐอุดร	135
ภาพที่ 10 แผนที่มณฑลพิษณุโลก แสดงที่ตั้งเมืองศรีพรมย์ และเมืองพรหมพิราม ..	146
ภาพที่ 11 แผนที่มณฑลพิษณุโลก พ.ศ.2468	148
ภาพที่ 12 สภาพพื้นที่ก่อนมีการตั้งชุมชนบ้านหนองหลุม.....	152
ภาพที่ 13 แผนที่โบราณแสดงที่ตั้งเมืองต่างๆ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา.....	176
ภาพที่ 14 แผนที่โบราณแสดงที่ตั้งเมืองต่างๆ ในสมัยกรุงธนบุรี	176
ภาพที่ 15 แผนที่แสดงรอยต่อระหว่างหัวเมืองเหนือกับหัวเมืองอีสาน	189
ภาพที่ 16 แผนที่เมืองพิษณุโลกในตำราพิชัยสงคราม	191
ภาพที่ 17 แผนที่การบินเฉพาะถิ่น มณฑลพิษณุโลก จ.พิษณุโลก พิจิตร สุโขทัย	192

ภาพที่ 18 แผนที่ยุทธศาสตร์ ครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (รัชกาลที่ 1)	194
.....	194
ภาพที่ 19 แผนที่มณฑลพิษณุโลกแสดงที่ตั้งเมืองศรีพิรมย์และเมืองพรหมพิราม	209
ภาพที่ 20 แผนที่บ้านท่าช้าง จ.พิษณุโลก	211
ภาพที่ 21 แผนที่การบินเฉพาะถิ่น มณฑลพิษณุโลก จ.พิษณุโลก พิจิตร สุโขทัย	211
ภาพที่ 22 ภาพ พระวินัยสิกขาบทวินิจฉัยแผ่นดินที่ปรากฏนามพระพรหมพิรามและ อุบาสิกาทองดี.....	272
ภาพที่ 23 ภาพพระเทพราชธานีที่พบในบ้านของขุนวินิจเวฬุวกร	274
ภาพที่ 24 ขุนวินิจเวฬุวกร (จัน ตรงต่อกิจ) กับภริยา (นางตาด ตรงต่อกิจ)	276
ภาพที่ 25 แผนที่มณฑลพิษณุโลก แสดงที่ตั้งเมืองศรีพิรมย์ และเมืองพรหมพิราม ..	279
ภาพที่ 26 พระยาเพชรปราณี (ดั้น รักตะประจิต).....	299
ภาพที่ 27 ภาพอำมาตย์ตรี พระยาอินทภูติภักดี	308
ภาพที่ 28 ภาพขุนจงใจหาญ (คนที่ 5 แถวหนึ่งนับจากทางซ้ายมือ) ถ่ายรวมหมู่ของ ข้าราชการอำเภอพรหมพิรามราวช่วง พ.ศ.2470-2471	344
ภาพที่ 29 ภาพขุนจงใจหาญ (แม่ัน คชหิรัญ)	350
ภาพที่ 30 พระยาเพชรปราณี (ดั้น รักตะประจิต)	352

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ในการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมพิษณุโลกของ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ เมื่อช่วงทศวรรษ 2540 ได้นำไปสู่งานเขียนขนาดย่อมอันน่าตื่นตาตื่นใจชิ้นหนึ่ง เรื่อง “ไอ้แจ้คนจริงไม่ได้ยิงขุนจง” (2544, น.147-155) ซึ่งตีพิมพ์เป็นครั้งแรกในงานรวมบทความเพื่อเป็นเกียรติแก่รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มวลศิลป์ เนื่องในโอกาสเกษียณอายุราชการ เมื่อปี พ.ศ.2544 โดยจิราภรณ์ได้เล่าถึงเรื่องราววีรกรรมของชายที่ชื่อว่า “แจ้” ผู้ได้ก่อเหตุยิงนายอำเภอและปลัดอำเภอพรหมพิรามเสียชีวิตในปี พ.ศ.2469 จนเป็นข่าวครึกโครม โดยอาศัยหลักฐานทั้งจาก *รายงานพระยาราชนาตราจระเข้การมณฑลพิษณุโลก* (สจข. ร.7 ม.4.1/14) ซึ่งถูกค้นพบโดยจิราภรณ์เองในขณะที่ยังกำลังรวบรวมเอกสารเพื่อเตรียมเขียนงานเกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลก รวมถึงเอกสารเรื่อง “บันทึกประสบการณ์ของหลวงนรตถรักษา (ชื่น วิจิตรเนตร)” และข้อมูลสัมภาษณ์ชาวบ้านในท้องที่ (ดู จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2542, น.172-174, 2544, น.147-155)

ทั้งนี้ จิราภรณ์ได้ตั้งข้อสังเกตที่น่าสนใจเอาไว้ว่า “บันทึกของคุณหลวง[หลวงนรตถรักษา]ไม่ได้ให้รายละเอียดของการสอบสวน เหตุจูงใจว่า...นายแจ้เป็นคนกว้างขวาง ราษฎรในตำบลทั้งรัก เกรงกลัว และเกลียดชัง ในระหว่างที่เจ้าคุณอินอยู่ในราชการ ได้เคยเรียกใช้สอยบ่อยๆ เป็นคนใกล้ชิด ครั้นนายอำเภอคนใหม่กล่าวดูหมิ่นนายเก่าจึงไม่พอใจ ประกอบกับเสพสุรามีนเมา จึงประกอบกรไปตามผลการของตนเอง โดยนายเก่ามิได้รู้เห็นด้วย” (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2544, น.150) แต่ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ทำให้จิราภรณ์มีความเห็นว่า ขณะที่นายแจ้ในสายตาของทางการ คือ ผู้ร้ายและเป็นนักโทษประหาร แต่ในสายตาของชาวบ้านในพื้นที่ นายแจ้คือคนจริง มีคุณค่าของความเป็นคนใจนักเลงที่รักพวกพ้อง กล้าเผชิญชะตากรรม โดยไม่หวั่นเกรง ไม่ไว้วางใจ ไม่ซัดทอดใคร (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2544, น.153)

นายแจ้กับนายทิพย์ได้บุกขึ้นมายิงขุนจงกับเจ้าพล้อย ตายคาข้าว พวกเขายืนยันว่าผู้ยิง คือ นายทิพย์ นายแจ้ไม่ได้เป็นคนยิง แต่ความที่นายแจ้เป็นคนจริง เมื่อถูกจับจึงยอมรับผิดไม่ซัดทอดใคร ชาวบ้านได้ทวงกลอนเปล้าให้ผู้เขียน [จิราภรณ์] ฟังดังนี้ “ไอ้

แจ้งคนจริง ไม่ได้ยิงขุนจง เสียงปืนดังโป้ง ไข้แจ้งก็วิ่งไป” (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2544, น.151)

เหตุการณ์ลอบสังหารอันลือลั่นในครั้งนี้ได้สร้างชื่อเสียงให้กับชายที่ชื่อว่าแจ้งนั้นถึงสองทางด้วยกัน โดยในทางหนึ่ง คือ การเป็นคนจริงที่ได้รับการยอมรับจากชาวบ้านจนเป็นเสมือนวีรชนในเรื่องเล่า ส่วนในอีกทางหนึ่ง เขาก็เป็นผู้ที่สร้างความสะดุ้งสะเทือนให้แก่รัฐ จนถึงขนาดที่รัฐต้องตั้งคณะสอบสวนและคณะจับกุมขึ้นเป็นพิเศษเพื่อมาติดตามคดีดังกล่าว

สำหรับผู้วิจัยแล้ว ข้อเขียนขนาดสั้นของจิราภรณ์ที่เล่าถึงวีรกรรมของนายแจ้งนี้ คือ ประวัติศาสตร์สังคมของพิษณุโลกอันมีชีวิตชีวา และได้ปลุกต้นความสนใจของผู้วิจัยให้ค้นคว้าข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องนี้ต่อมาจนทำให้พบประเด็นข้อเท็จจริงที่แตกขยายออกไปจากความเข้าใจที่เคยมีมาก่อนหน้านี้อยู่บางประการ ทั้งนี้ จากข้อมูลเบื้องต้นนั้นทำให้พบว่าเรื่องราวของนายแจ้งนั้นเกิดขึ้นที่ หมู่บ้านไผ่ขอน้ำ ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลกในปี พ.ศ.2471 หาใช่ในปี พ.ศ.2469 ไม่ ทั้งนี้ การคลาดเคลื่อนของปีพุทธศักราชนี้สามารถเข้าใจได้ว่าน่าจะเกิดจากข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ซึ่งก็เป็นได้ที่จะมีความคลาดเคลื่อน หรือกระทั่งในบันทึกของหลวงนรัตรักษาที่มีความคลาดเคลื่อนในเรื่อง พ.ศ.เช่นกัน โดยบันทึกว่า “พ.ศ.2470 ไปทำการสอบสวนคดีผู้ร้ายยิงขุนจงใจหาญ” (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2542, น.158) แต่เนื่องจากบันทึกของหลวงนรัตรักษานั้นเขียนขึ้นจากความทรงจำ จึงมีความเป็นไปได้ที่จะเกิดความคลาดเคลื่อนในเรื่องของปีพุทธศักราชได้ อีกทั้ง ในป้ายทำเนียบนายอำเภอพรหมพิรามอันเก่าแก่ยังระบุปีดำรงตำแหน่งของอดีตนายอำเภอทั้งพระยาอินทภูติภักดีและขุนจงใจหาญว่าดำรงตำแหน่งนายอำเภอพรหมพิรามอยู่ในช่วงปี พ.ศ.2438-2468 และ พ.ศ.2468-2469 ตามลำดับ ซึ่งความคลาดเคลื่อนเรื่อง พ.ศ.นี้ แม้ว่าจะคาดเคลื่อนไป 2 ปี แต่ก็อาจกลายเป็นอุปสรรคในการตรวจสอบข้อมูลกับหลักฐานชิ้นอื่นๆ ได้

ทำเนียบนายอำเภอพรหมพิราม	
1. พระยาอินทภูติภักดี (พระบุตรวันบุรินทร์)	พ.ศ. 2438-2468
2. ชุนงใจหาญ (แก้ว นครทิวัญ)	พ.ศ. 2468-2469
3. ชุนทรมประสาธ	พ.ศ. 2469-2475
4. หลวงทิมพรธราภรณ์	พ.ศ. 2475-2479
5. ชุนปราจีนธานี	พ.ศ. 2479-2480
6. นายทองสุข (อนงค์) แก้วฉาย	พ.ศ. 2480-2482
7. นายสุจิตร์ สมบัติศิริ	พ.ศ. 2482-2485
8. นายเทียม ไชยนิรันดร์	พ.ศ. 2485-2489
9. นายเรวัต เมฆทรงกลด	พ.ศ. 2489-2490
10. นายตอม พรหมภายนต์	พ.ศ. 2490-2492
11. นายเจริญ นิรมล	พ.ศ. 2492-2493
12. นายเขียน ไทสุวรรณ	พ.ศ. 2493-2494
13. นายเชื้อ วิจิตรนาค	พ.ศ. 2494-2496
14. นายดิเรก โสกลดิษฐ์	พ.ศ. 2496-2497
15. นายประสิทธิ์ สิงหนายก	พ.ศ. 2497-2498
16. นายสวัสดิ์ เฉลิมพงษ์	พ.ศ. 2498-2501
17. นายพินิต สุขไทย	พ.ศ. 2501-2503
18. นายศักดิ์ ป่ารุ่งพงศ์	พ.ศ. 2503-2506
19. นายไพฑูย์ วัฒนพานิช	พ.ศ. 2506-2510
20. นายสำราญ อินใหญ่	พ.ศ. 2510-2513
21. นายสุพัฒน์ รอดชมภู	พ.ศ. 2513-2515
22. นายหนอม คงถาวร	พ.ศ. 2515-2517
23. นายประพาศ คงสิทธิ์	พ.ศ. 2517-2518
24. ร.ต. เรียม ป่ารุ่งพงศ์	พ.ศ. 2518-2520
25. นายวิโรจน์ ใจนวก	พ.ศ. 2520-2522
26. นายจรัส พรรังสฤษฏ์	พ.ศ. 2522-2524
27. ร.ค.เสรี ทิรสาร	พ.ศ. 2524-2528
28. นายประภาส วาตถ	พ.ศ. 2528-2530
29. นายวิจิตร รัตนมงคล	พ.ศ. 2530-2533
30. นายนิติภาด ภักดิณรงค์	พ.ศ. 2533-2534
31. ร.ค. ประเสริฐ ทิระวินทร์	พ.ศ. 2534-2536
32. นายชาญชัย สุทธิสว่าง	11 ม.ค. 2536-2539
33. นายประวีตร อังศุนาค	พ.ศ. 2539-20 พ.ย. 2543
34. นายเฉลิม ประเสริฐกุล	20 พ.ย. 2539-16 ธ.ค. 2545
35. นายชัชวาลย์ ทิรินทร์	16 ธ.ค. 2545-31 ธ.ค. 2547
36. นายวราสิทธิ์ ชัยเลิศวัฒนกุล	1 พ.ย. 47-10 พ.ย. 51
37. นายจำลอง เณรแก้ว	24 พ.ย. 51-23 ธ.ค. 52
38. นายศุภชัย ทิรัชชัย	24 ธ.ค. 52-21 ก.พ. 53
39. นายจำลอง เณรแก้ว	22 ก.พ. 53-30 เม.ย. 2554
40. นายประพันธ์ จันทร์ขุ่ม	18 พ.ค. 2554-12 ธ.ค. 54
41. นายชาติชาย เพชรบูรณิน	13 ธ.ค. 2554-30 ก.ย. 56
42. ว่าที่ร้อยตรี ธรรมทิพย์ สานักชัย	16 ธ.ค. 56-23 มี.ค. 58
43. ว่าที่ร้อยตรี อิทธิพล บุบผะศิริ	30 มี.ค. 58 - 4 พ.ย. 59
44. นายสุธิยา ทาญไพฑูย์	21 พ.ย. 59-30 ก.ย. 61
45. นายวิระ จรุงพิทักษ์พงศ์	15 พ.ย. 61- 7 มี.ค. 64
46. นายสมศักดิ์ ชุ่มแจ่ม	8 มี.ค. 64 - ปัจจุบัน

ภาพที่ 1 ทำเนียบนายอำเภอพรหมพิรามอันเก่า

ที่มา: ศุภกิตติ หอไชย ถ่าย ณ วันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ. 2564

อย่างไรก็ตาม ข้อมูลในช่วงปีพุทธศักราชที่กล่าวถึงนี้แม้จะมีความคลาดเคลื่อนกันอยู่บ้าง แต่ในแง่ของระยะเวลาในการดำรงตำแหน่งนั้นตรงกัน กล่าวคือ พระยาอินทภูติภักดีดำรงตำแหน่งนายอำเภอพรหมพิรามมา 30 ปี โดยตามข้อมูลที่ปรากฏอยู่ในประกาศ ราชกิจจานุเบกษา เรื่อง “ข่าวตาย” ของพระยาอินทภูติภักดีนั้นได้ชี้ให้เห็นว่าพระยาอินทภูติภักดีดำรงตำแหน่งนายอำเภอพรหมพิรามตั้งแต่ พ.ศ. 2440-2470 (“ข่าวตาย,” 2473, น. 3968-3969) ในขณะที่ขุนจงใจหาญนั้นดำรงตำแหน่งนายอำเภอพรหมพิรามต่อจากพระยาอินทภูติภักดีได้เพียง 1 ปี คือ พ.ศ. 2470-2471 ตามที่ประกาศไว้ใน ราชกิจจานุเบกษา เรื่อง “ข่าวตาย” ของขุนจงใจหาญ (“ข่าวตาย,” 2471, น. 1191-1192) นอกจากนี้ ข้อมูลเรื่องวันและเวลาที่เกิดเหตุการณ์ดังกล่าวนี้ ยังปรากฏอยู่ในเอกสารของกระทรวงยุติธรรมที่ได้ทูลเกล้าฯ ถวายเรื่อง คำพิพากษาประหารชีวิตอ้ายแจ่ม โทษฆ่าขุนจงใจหาญนายอำเภอและขุนวิเศษประศาสน์ปลัดอำเภอตาย

(สจข. ร.7 ม.ร.7 ย/10) ต่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญที่เกี่ยวกับคดีของนายแจ้โดยตรง และยังไม่ปรากฏว่ามีการถูกนำไปใช้ศึกษาในงานขึ้นไต่มา ก่อนกระทำการของจิราภรณ์เองก็ไม่ปรากฏการใช้หลักฐานขึ้นนี้ โดยหลักฐานดังกล่าวระบุว่า นายแจ้ก่อเหตุยิงในวันที่ 12 มิถุนายน พ.ศ.2471 ดังเนื้อความในเอกสารได้บรรยายเอาไว้ ดังนี้

เมื่อวันที่ 12 มิถุนายน 2471 จำเลยเอาปืนยิงขุนจงใจหาญ นายอำเภอ ขุนวิเศษประศาสน์ ปลัดอำเภอ ตายที่ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก จำเลยให้การปฏิเสธ ต่อสู่ว่า นายทิพย์เป็นผู้ยิง โดยแย้งปืนไปจากมือจำเลย ทางพิจารณาได้ความว่า วันโจทก์หาผู้ตายทั้ง 2 กับพวกพากันเดินทางไปที่สวนเรื่องคนร้าย ครั้นเวลาเย็นได้หยุดพักอาศัยที่บ้านนายรูป พอเวลาประมาณ 20.00 น. ขณะที่นั่งรับประทานอาหารอยู่ที่ระเบียงเรือนมีคนร้ายเอาปืนยิงมาถูกผู้ตายทั้ง 2 ขุนวิเศษขาดใจตายทันที ขุนจงฯ อยู่ได้ 2 ชั่วโมงก็ขาดใจตาย, นายเพิ่ม นายทิพย์พะยานว่าจำเลยพาพะยานไปเลี้ยงสุรา ครั้นแล้วจำเลยเข้าไปในบ้านถือปืนออกมา เมื่อพากันเดินไปถึงตรอกบ้านนายรูป จำเลยพูดว่า “กูจะยิงคนสักที” แล้วเดินหายเข้าไปข้างระเบียงเรือนนั้นคนเดียว สักครู่หนึ่งปืนดังขึ้น จำเลยถือปืนวิ่งกลับมา พะยานตกใจพากันวิ่งหนีไปทั้ง 3 คน นายพูด นายนม พะยานว่า จะเอาไปยิงกะ-ต่าย ครั้นเวลากลางคืนพะยานได้ยินเสียงปืนดังเห็นคนร้าย 3 คนวิ่งออกจากตรอกบ้านเกิดเหตุไป ข้อสาเหตุ จำเลยเคยขออนุญาตมีปืนต่อขุนจงผู้ตายๆ ไม่นอนุญาต เพราะจำเลยเป็นนักเลงมีนิสัยดุร้าย, ฝ่ายจำเลยนำพะยานสืบว่า นายทิพย์พูดขอยืมปืนจะเอาไปลองคนเหนียว จำเลยไม่ยอมให้ นายทิพย์ได้เข้าแย่งปืนไปจากมือจำเลย พวกพะยานซึ่งเป็นพี่และน้องของจำเลยต่างได้ยินในขณะที่พูดขอยืม, เห็นแย่งปืนกับพบนายทิพย์ถือปืนเดินไป เมื่อเกิดเหตุแล้วพะยานบางคนเห็นคนร้ายวิ่งไปเพียง 2 คน (สจข. ร.7 ม.ร.7 ย/10, น.73-74; เน้นโดยผู้อ้าง)

เหตุการณ์ที่เกิด ณ มณฑลพิษณุโลกดังกล่าวนี้ ได้ก่อให้เกิดความสะดุ้งสะเทือนต่อผู้คนในสังคมสยามอย่างมาก จนกระทั่งมีการตีพิมพ์ข่าวสะเทือนขวัญการสังหารนายอำเภอพรหมพิรามนี้ลงในหน้าหนังสือพิมพ์ระดับประเทศหลายฉบับ ดังเช่นปรากฏาตหัวข่าวหนังสือพิมพ์ในเอกสารชุด คนร้ายยิงขุนจงใจหาญ นายอำเภอพรหมพิราม พิษณุโลก พ.ศ.2471 (สจข. ร.7 ม. 26.5 ค/6) ความว่า “ยิงปลัดอำเภอถูกขมับตายคาที่ ยิงนายอำเภอ ถูกท้องแผลสาหัส” (บางกอกการเมือง วันที่ 16 มิถุนายน พ.ศ.2471) “พิษณุโลกในกำลั้งนี้ นายอำเภอถูกยิงบาดเจ็บสาหัส

ปลัดขวาตายนาย ขวัญของข้าราชการในมณฑลพิษณุโลกมีส่วนราบรื่นน้อยเต็มที” (พิมพ์ไทย วันที่ 17 มิถุนายน พ.ศ.2471) “การลอบยิงผู้ปกครอง” (บางกอกการเมือง วันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2471) และ “จับคนร้ายยิงขุนจงฯ กับขุนวิเศษฯ ได้แล้ว” (พิมพ์ไทย วันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ.2471) จนกระทั่งในท้ายที่สุดนายแจ้ก็ถูกศาลมณฑลพิษณุโลกพิพากษาตัดสินโทษประหารชีวิต กล่าวคือ “พระอินทปริชาศาลมณฑลเห็นว่า พยานโจทก์ให้การหลักฐานมั่นคง คำพยานจำเลย ขัดขวางกับเหตุผลฟังไม่ได้...จำเลยเป็นคนใจทมิฬหินชาติร้ายกาจ บังอาจฆ่าผู้ปกครองให้ดับสูญย์ ไปถึงสองคน จึงพิพากษาวางบท ม.249 ให้ประหารชีวิตจำเลย” ต่อมาจำเลยจึงได้ยื่นอุทธรณ์จนถึง ชั้นศาลฎีกา “พระยาวิชัยราชสุนทร กรรมการฎีกาปรึกษาเมื่อวันที่ 30 มีนาคม 2471 [ปฏิทินเก่า] ว่าจำเลยให้การรับว่าเมีป็นมาจากนายพุดพะยาน..ขุนจงฯผู้ตายไม่อนุญาตให้จำเลยมีป็น จำเลย มีนิสัยใจชั่วและสันดานอันธพาล ย่อมผูกพยาบาทอาฆาตในกรณีเล็กน้อยเช่นนี้ได้ จึงพิพากษา ยืนตามคำพิพากษาศาลอุทธรณ์ให้ประหารชีวิตอ้ายแจ้...จำเลยให้ตายตกไปตามกัน” (สจข. ร.7 ม.ร.7 ย/10, น.74-75)

ทั้งนี้ เห็นได้ชัดว่าคำตัดสินของศาลนั้นให้น้ำหนักของมูลเหตุจูงใจว่าเกิดขึ้นเพราะการ ไม่ได้รับอนุญาตให้มีป็น แต่ผู้วิจัยเห็นว่าควรคำนึงถึงบริบทและสถานการณ์ทางสังคม ณ ช่วงเวลา หนึ่งๆ มาพิจารณาประกอบด้วย ทั้งนี้ คำตัดสินดังกล่าวต่อกรณีการสังหารนายอำเภอผู้เป็น ข้าราชการจากส่วนกลางที่เข้าไปทำงานในท้องถิ่นในกรณีนี้นั้น ให้ความสำคัญต่อการมีป็นใน ครอบครอง เนื่องจากโดยทั่วไปแล้ว เงื่อนไขของการได้รับอนุญาตให้มีป็นในครอบครอง ณ ช่วงเวลานั้นมีนัยสำคัญมาก โดย ภิญญพันธ์ พจนะลาวัณย์ ได้เคยตั้งข้อสังเกตต่อประเด็นนี้ว่า “ป็นเป็นเทคโนโลยีที่รัฐจำเป็นต้องควบคุมเพื่อมิให้กลายเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดอาชญากรรม หรือ กระทั่งสร้างเงื่อนไขให้เกิดจลาจลหรือกบฏที่ต่อต้านรัฐดังที่เคยเกิดมาในช่วง ‘กบฏเงี้ยว’ เมื่อปี 2445 ...คือการปลดอาวุธและลดศักยภาพการต่อต้านรัฐด้วยความรุนแรงในพื้นที่ลงไป” (ภิญญ พันธ์ พจนะลาวัณย์, 2562, น.272) แม้กระนั้น ราษฎรโดยทั่วไปก็ยังคงแอบครอบครองป็นเพื่อ ป้องกันภัยจากโจรผู้ร้าย สัตว์ร้ายและการล่าสัตว์ (ภิญญพันธ์ พจนะลาวัณย์, 2562, น.268-269) ผลก็คือ อาวุธป็นก็ยังคงแพร่อยู่ทั่วไปในสังคมดังที่ปรากฏคติความที่เกี่ยวข้งกับการใช้อาวุธป็น อยู่เป็นจำนวนมากในช่วงดังกล่าว ทั้งนี้ เฉพาะในอำเภอเมืองพิษณุโลกปีเดียวกันกับที่เกิดคดีของ นายแจ้ นั้น ก็ปรากฏเหตุผู้ใหญ่นบ้านใช้ป็นพกของนายอำเภอยิ่งราษฎรได้รับบาดเจ็บจนเกิดเป็น คดีความขึ้นด้วยเช่นกัน ดังที่ปรากฏข้อมูลอยู่ในรายงานของพระยาราชเสนาคราวตรวจราชการ มณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2471 และพระยาราชเสนาเองก็ได้แสดงความเห็นต่อกรณีของผู้ใหญ่คง ผู้นี้เอาไว้ว่า “ข้าพระพุทธเจ้าได้ยินกิตติศัพท์ด้วยตนเอง ว่า[ผู้ใหญ่คง]เป็นคนใช้สุราหนุนอำนาจ ได้

แต่อภินิหารในการที่ถือป็นของนายอำเภอเนื่อง” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.32) ดังนั้น จะเห็นได้ว่าการได้ครอบครองอาวุธปืนนั้น มีความสำคัญในแง่ของการสร้างบารมีในหมู่คนที่มีความพร้อมอยู่มาก โดยเฉพาะบรรดาผู้นำท้องถิ่น หรืออาจหมายรวมไปถึงนักเลงในพื้นที่ด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม กรณีการก่อเหตุยิงนายอำเภอหลังจากถูกปฏิเสธการขอรับใบอนุญาตให้มีปืนของนายแจ้จ้งนี้ ก็เป็นคำอธิบายที่ยังสามารถตั้งคำถามได้ เพราะหากไม่มีการขัดกันแห่งผลประโยชน์อย่างหนึ่งอย่างใดและไม่มีเงื่อนไขความขัดแย้งอันรุนแรงในบริบททางสังคม คนธรรมดาที่คงไม่มีทางที่จะกระทำตนทงองอาจบุกขึ้นไปยิงเจ้าหน้าที่บ้านเมืองถึงบนเรือนด้วยเหตุเพียงเพราะเรื่องการไม่ได้รับอนุญาตให้มีปืนได้ ฉะนั้น เงื่อนไขของการได้รับสิทธิครอบครองปืนจึงอาจเป็นเพียงประเด็นหนึ่งที่อาจจะช่วยทำความเข้าใจโลกชีวิตของนายแจ้จ้งได้เพียงบางแง่มุมเท่านั้น และผู้วิจัยยังมีความเห็นว่าเหตุผลของมูลเหตุจูงใจดังที่ปรากฏอยู่ในคำพิพากษาของศาลฎีกา โดยให้นำหนักอยู่ที่อุปนิสัยและธรรมชาติของปัจเจกบุคคลเพียงอย่างเดียว นั้น ก็ยังไม่เพียงพอต่อการทำความเข้าใจกรณีนี้อีกเช่นกัน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ เราอาจจะยังไม่สามารถอธิบายความรู้สึกนึกคิดและการกระทำในครั้งนี้ของนายแจ้จ้งด้วยอุปนิสัยและธรรมชาติส่วนบุคคลเพียงอย่างเดียวได้ มิพักต้องกล่าวถึง สถานะนักเลงอันกว้างขวางของเขาว่าสถานะทางสังคมดังกล่าวเกี่ยวพันมากน้อยเพียงใดกับการได้รับหรือไม่ได้รับอนุญาตให้มีปืนในครอบครอง และการไม่ได้รับอนุญาตให้มีปืนในคราวนั้นได้ส่งผลกระทบต่อเขาในแง่มุมมองใดบ้าง ซึ่งอาจจะมีส่วนในการนำไปสู่การเกิดความขัดแย้งที่บ้านปลายและแตกประทุออกมาเป็นคดีสะเทือนขวัญที่ได้เปลี่ยนสถานะนักเลงของเขาให้กลายเป็นผู้ร้ายในที่สุด

ทั้งนี้ ความเข้าใจในเรื่องนักเลงกับโจรผู้ร้ายนั้นดูจะยังคงมีเส้นแบ่งบางๆ ที่พรั่นเลือน คำว่า ผู้ร้าย ตามความหมายของพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานปี 2554 นั้นหมายถึง โจรอาชญากร ซึ่งเป็นผู้กระทำความผิดที่เป็นคดีอาญา ส่วนในหนังสือ *อักษรวิธานศัพท์ ของ หมอบลัดเด พ.ศ.2416 (2514)* ผู้ร้ายหมายถึง “คนที่เปนโจรเปนขโมย” ทั้งนี้ คำว่าผู้ร้ายนั้นอาจแปลออกเป็นภาษาอังกฤษได้หลายคำเช่น bandit, criminal, thug, rogue หรือ villain เป็นต้น โดยหากพิจารณาเฉพาะคำว่า villain จะมีความหมายว่า เป็นคนไม่ดีที่ทำอันตรายแก่ผู้อื่นและเป็นผู้ที่ทำทลายกฎหมาย อันที่จริงคำๆ นี้มีความใกล้เคียงกับกลุ่มคนที่ทำทลายต่อกฎหมายและทำทลายศีลธรรมทางศาสนาอยู่มาก โดยในหนังสือ *Studies in the Words (1967[1960])* ของ C. S. Lewis นั้นได้ให้ความหมายของ villain ในเชิงรากศัพท์ที่มาจากคำว่า vilanie ซึ่งค่อนข้างเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับภาพแทนของชาวนาที่มักจะกระทำสิ่งเลวร้าย หากแต่ในทางทฤษฎีนั้นผู้ที่กระทำการเลวร้ายหรือเป็นผู้ร้าย (villains) นั้น ไม่ได้เป็นคนเลวโดยสถานะ (status) หากแต่ว่าถูกตัดสิน

ให้เป็นผู้มีความผิด (guilty) นอกจากนี้ บริบทของคำนี้ยังใกล้เคียงกับการไม่ปฏิบัติให้ผิดศีลธรรม โดยทั่วไป หากแต่ผิดศีลธรรมที่รู้สึกว่าจะไม่เหมาะสม ตัวอย่างเช่น ชายคนหนึ่งพยายามทำตัวเป็น ลอร์ดและอัศวินที่แท้จริง (verray knight) คือไม่พูดหยาบคายและไม่มีการยาที่เลวทรามอันเป็น ศีลธรรมโดยทั่วไป แต่กลับละเลยที่จะปฏิบัติตนตามวิถีแห่งอัศวินโดยไปชมขึ้นสตรีนางหนึ่ง ทำให้ ถูกตราหน้าว่าเป็น veleinye ผู้กระทำผิดบาปมหันต์ต่อกฎหมายแห่งคริสตจักร (Lewis, 1967[1960], pp.119-121) นอกจากนี้ สมเกียรติ วันทะนะ (2525) ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับ นักเลง เสือและโจรเอาไว้ในหนังสือรวมบทความ *สังคมศาสตร์วิภาษวิธี* ว่า ตามพจนานุกรมของ นายมานิต มานิตเจริญ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 4 ระบุว่า นักเลงคือคนที่ชอบตีรันฟันแทง อันธพาล เป็น คนมีน้ำใจกว้างขวางไม่เห็นแก่ตัว ส่วนคำอธิบายในตัวบทความของสมเกียรตินั้น นักเลงหมายถึง คนมีน้ำใจกว้างขวาง เป็นบุคคลิกของบุคคลที่สังคมเห็นดีเห็นงาม เพราะนักเลงที่ไม่เป็นโจรก็มี ใน ทำนองเดียวกันเมื่อพูดถึงชายชาติเสือ ก็ไม่จำเป็นที่จะต้องเป็นผู้ร้ายและมีความหมายในทางที่ดี เช่นกัน แต่ “ในสังคมที่กลไกของสังคมไม่อาจสร้างความพึงพอใจให้กับคนในสังคมรู้สึกชอบธรรม ได้ จอมโจรผู้มีพฤติกรรมไม่เป็นที่ยอมรับในทางกฎหมายบ้านเมืองในสังคมนั้นก็ย่อมมีโอกาสที่จะ เป็นวีระบุรุษของคนจำนวนไม่น้อยได้” (สมเกียรติ วันทะนะ, 2525, น.95 และ 127) ดังนั้น ความหมายของ villain ในแง่ของคนผู้ที่ถูกตีตราให้เป็นผู้ร้ายด้วยความผิดโดยกฎหมายจึงเป็นคำที่มีความหมายใกล้เคียงกับผู้ร้ายในทัศนะของผู้วิจัยมากที่สุด

อย่างไรก็ตาม ในห้วงบั้นปลายสมัยรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของสยามก็มี ปรากฏการณ์หนึ่งที่ชวนให้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับประเด็นเรื่องโจรผู้ร้ายด้วยเช่นกัน กล่าวคือ อัตรา การเพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญของการเกิดคดีความต่างๆ ในที่วราชอาณาจักรตั้งแต่ปี พ.ศ. 2458- 2469 โดยมีปรากฏในสถิติแห่งเหตุอุกฉกรรจ์ เฉพาะแต่คดีฆ่าคนตายนั้นมีสถิติสูงกว่าทุกคดี ตัวอย่างเช่น ในปี พ.ศ. 2458 มีระดับคดีอยู่ที่ 1,134 จนกระทั่งปี พ.ศ. 2468 มีปรากฏคดีสูงถึง 1,556 คดีและในปี พ.ศ. 2469 มีระดับคดีที่ลดลงมาคือ 1,509 คดี หากพิจารณาเฉพาะคดีฆ่าคน ตายที่มีสถิติต่ำที่สุดคือในปี พ.ศ. 2460 แต่ก็มีระดับคดีถึง 1,109 คดี ซึ่งก็ยังคงถือว่าสูงกว่าคดีอื่นๆ ที่รุนแรงรองลงมาเช่นคดีปล้นทรัพย์ โดยในปี พ.ศ. 2464 มีระดับคดีการปล้นทรัพย์สูงสุด คือ 989 คดี (สจข. ม.4/1, น.12) นอกจากนี้ ในการทำบัญชีนักโทษเรือนจำทั่วราชอาณาจักรยังระบุว่า ปริมาณนักโทษในคดีที่ถูกที่ต้องขังมากที่สุด คือ ลักทรัพย์ ปล้นทรัพย์ ฆ่าคนตายโดยเจตนา และ ชิงทรัพย์ โดยปรากฏจำนวนนักโทษในคดีฆ่าคนตายโดยเจตนาสูงถึงกว่า 2,650 คน และมีผู้ ต้องโทษประการไป 63 คน จำคุกตลอดชีวิต 2,047 คนและที่เหลือก็จำคุกลดหลั่นกันไปตามปีที่ถูก ระบุโทษ นักโทษคดีลักทรัพย์ 5,917 คน นักโทษคดีปล้นทรัพย์ 3,693 คน และนักโทษชิงทรัพย์

1,113 คน (สจข. ร.7 ม.4/1, น.8-9) ทั้งนี้ หนึ่งในจำนวนนักโทษมีบางส่วนที่ต้องโทษซ้ำ เนื่องจากในส่วนของท้ายของบัญชีนักโทษนี้ระบุหมายเหตุเอาไว้ว่า “นักโทษเหล่านี้...ที่เคยต้องโทษมาก่อน” นั้นมีจำนวนสูงถึง 2,839 คน (สจข. ร.7 ม.4/1, น.9) จากข้อมูลที่ปรากฏ อัตราการเพิ่มขึ้นของคดีและจำนวนนักโทษนั้นมีแนวโน้มสูงขึ้นเรื่อยๆ และการจัดทำสถิติดังกล่าวก็เป็นเสมือนเครื่องไม้เครื่องมืออย่างหนึ่งของชนชั้นนำเพื่อใช้ในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ที่กำลังเกิดขึ้นในสังคม ณ ห้วงเวลานั้น กล่าวให้ถึงที่สุดแล้ว รายงานสถิติคดีความนี้ได้เผยให้เห็นถึงสภาพสังคมที่มีอัตราการเกิดเหตุอุกฉกรรจ์ที่มีแนวโน้มสูงขึ้น ซึ่งชวนให้ขบคิดต่อว่าภายใต้เงื่อนไขการปกครองแบบรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เหตุใดจึงไม่สามารถชะลอหรือลดอัตราการเพิ่มขึ้นของโจรผู้ร้ายเหล่านี้ได้เลย ในขณะที่เดียวกันรายงานสถิติดังกล่าวก็ยิ่งสร้างความวิตกกังวลให้กับตัวผู้ปกครองเสียเอง ดังปรากฏในรายงานทูลเกล้าฯ ของ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรี ถึงสถิติการเกิดคดีในรายงานกรมพลำกังคี่ในช่วงปี พ.ศ.2470 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ได้ทรงมีพระราชกระแสตอบกลับที่แสดงถึงความวิตกกังวลเอาไว้ในรายงานว่า

สถิติเหล่านี้ทำดีมากและจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง สำหรับราชการ. เรื่องที่มีฆ่ากันตายเพิ่มมากขึ้นออกจะแปลก จะเป็นด้วยเหตุใดน่าลองคิด. สังเกตดูจำนวนอาชญากรรมที่ได้อนุญาตเพิ่มมากขึ้นมากเหมือนกัน. การที่มีฆ่ากันมากขึ้นนั้นคงจะไม่ใช่เพราะมีพลเมืองมากขึ้นอย่างเดียว จะเป็นเพราะตำรวจไม่พอ บกพร่องในหน้าที่เรื่องจับกุมหรืออย่างไร ชอบกลมาก. นอกจากนี้ก็อาจเกิดจากการศึกษา ซึ่งทำให้หมดความเชื่อถือในสวรรคันรกและของศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ, ตลอดจนความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐบาล และเพื่อลบล้างความเชื่อถือเหล่านั้นแล้ว เขาได้อบรมให้มีนิสัยให้ดีขึ้นโดยทางอื่น ทำให้ [เห็น] สรรณะที่นับถือ และ [เห็น] การกลัว...ภัยทั้งในโลกนี้และโลกหน้า (สจข. ร.7 ม.4/1, น.2)

กล่าวคือ รายงานการก่อเหตุของ “ผู้ร้าย” ที่ปรากฏในเอกสารราชการนั้น ได้ก่อให้เกิดความวิตกกังวลต่อผู้ปกครองเป็นอย่างมาก กระทั่งราษฎรที่ได้รับการศึกษาก็มีโอกาสที่จะกลายเป็นผู้ร้ายได้ในสายตาของผู้ปกครอง เพราะผู้ปกครองมองว่าการศึกษาคือจะทำให้ “หมดความเชื่อถือในสวรรคันรกและของศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ, ตลอดจนความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐบาล” (สจข. ร.7 ม.4/1, น.2) และนำไปสู่การตั้งข้อสังเกตอย่างหนึ่งว่าการดำรงอยู่ของโจรผู้ร้ายนั้นได้ทำทลายต่อศักยภาพของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์และส่งผลกระทบต่อความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐบาลได้อย่างไร ทั้งนี้ หากพิจารณาและอ่านย้อนกลับจากข้อความดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ผู้ปกครองนั้นได้เชื่อมโยง

เรื่องการก่อความวุ่นวายของโจรผู้ร้ายในราชอาณาจักรกับเรื่องเสถียรภาพของรัฐบาลเข้าไว้ด้วยกัน ด้วยเหตุดังนี้ สถิติของของกรมพลำกังค์เรื่องการก่อเหตุของโจรผู้ร้ายที่สูงขึ้นในหลายท้องที่จึงได้ถูกรวบรวมเอาไว้เป็นอย่างดีเป็นส่วน อันเป็นการชี้ให้เห็นว่ารัฐมีความใส่ใจและจัดจ้อกับตัวเลขที่เพิ่มขึ้นมากพอๆ กับความวิตกกังวลด้วยเช่นกัน

งานศึกษา “โจรผู้ร้าย” ในช่วงเวลาใกล้เคียงกับกรณีที่ผู้วิจัยสนใจ คือ วิทยานิพนธ์ของ ฟิรศักดิ์ ชัยได้สุข เรื่อง “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (2545) ซึ่งต่อมาตีพิมพ์เป็นหนังสือเรื่อง *ชาติเสือไว้ลาย: ย้อนรอยเสือ ลุยชุมโจรสยาม คดีปล้นสะดม สมัยรัชกาลที่ 5* (2551) โดยฟิรศักดิ์อธิบายว่า การเกิดโจรนั้นเป็นผลมาจากการขยายตัวของเศรษฐกิจการค้าข้าวและน้ำตาลอันทำให้เกิดการแสวงหาพื้นที่เพาะปลูกใหม่จำนวนมาก โจรจึงเติบโตและขยายตัวขึ้นตามแหล่งเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นใหม่เหล่านั้น เนื่องจากพื้นที่เกิดใหม่เหล่านี้ตั้งอยู่ห่างไกลกันและไม่มีความเข้มแข็งมากพอในการป้องกันตัวเอง จึงง่ายต่อการเข้าปล้นของโจร อีกทั้งโจรยังอาศัยอยู่ร่วมกับชาวบ้านในพื้นที่ของตนโดยอิงอยู่กับระบบอุปถัมภ์และวัฒนธรรมนักเลง ซึ่งกลายเป็นอุปสรรคต่อการปกครอง จนทำให้รัฐต้องแสวงหาแนวทางต่างๆ ในการจัดการกำราบโจรเหล่านั้น

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยมองว่างานชิ้นนี้ยังคงขาดมิติของการทำความเข้าใจจิตสำนึกในทางสังคมการเมือง อุดมการณ์และมุมมองต่อโลกที่โจรหรือผู้ร้ายนั้นดำรงอยู่ ภาพของคำอธิบายเรื่องโจรผู้ร้ายในงานของฟิรศักดิ์จึงยังคงเป็นมุมมองจากบนลงล่างที่มองการขยายตัวของโจรสัมพันธ์กับเขตพื้นที่เศรษฐกิจและพื้นที่เพาะปลูกใหม่เป็นสำคัญ นอกจากนี้ คำอธิบายเกี่ยวกับปัญหาโจรในทุ่งรังสิตที่มีน้ำเสียของคำอธิบายใกล้เคียงกันนี้ยังปรากฏอยู่ในวิทยานิพนธ์มหาบัณฑิตของสุนทรี อาสะไวย์ (2521) เรื่อง “การพัฒนาชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2431 ถึง 2493” บทความของ นนทพร อยู่มั่งมี (2547) เรื่อง “การปล้นและลักกระปือในทุ่งรังสิต: ภาพสะท้อนการเสื่อมคลายของระบบอุปถัมภ์แบบนักเลง” และบทความของ พิพัฒน์ กระแจะจันทร์ (2554) เรื่อง “โจร โรคระบาด ชีวิตชาวนา และการจัดการระบบชลประทาน ในทุ่งรังสิต สมัยรัชกาลที่ 5” ด้วยเช่นกัน กระนั้นก็ตาม โจรผู้ร้ายในห้วงของการปฏิรูปการปกครองนั้นก็ไม่ได้ปรากฏอยู่เฉพาะแต่ในเงื่อนไขของการปล้นชิงปล้นชิงปล้นชิงการผลิตทางการเกษตรหรือการเป็นโจรปล้นควายแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากแต่ยังคงมีโจรผู้ร้ายที่ดำรงอยู่ในสถานภาพอื่นๆ ในรูปแบบการก่อการอื่นๆ และในพื้นที่อื่นๆ ที่อยู่นอกเหนือออกไปจากการปฏิบัติการบนเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ กล่าวให้ถึงที่สุดก็คืองานศึกษาเรื่องโจรผู้ร้ายในห้วงของการปฏิรูปที่ยกกล่าวมานี้ยังไม่อาจทำให้เห็นถึงโลกชีวิตของโจร

ผู้ร้ายเหล่านั้นได้อย่างรอบด้าน หรือยังไม่เพียงพอที่จะอธิบายถึงปรากฏการณ์กรณีของนายแจ้ที่ก่อเหตุสังหารเจ้าหน้าที่บ้านเมือง โดยปราศจากการฉายให้เห็นโลกชีวิตของนายแจ้ได้แต่อย่างใด

ทั้งนี้ การที่เหตุการณ์นี้เกิดขึ้น ณ ช่วงเวลาหลังการปฏิรูประบอบราชการมาได้ในช่วงระยะเวลาไม่นานนัก กรณีดังกล่าวจึงเป็นดั่งกรวดทรายเม็ดหนึ่งในท้องทะเลอันกำลังเปลี่ยนแปลง โดยข้อสังเกตสำคัญประการหนึ่งในห้วงเวลาของการปฏิรูปการปกครองของรัฐสยามที่พยายามรวบรวมอำนาจมาอยู่ที่ศูนย์กลางหรือรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435 คือการที่ข้าราชการจากส่วนกลางต้องเผชิญกับสภาพการปกครองหัวเมืองแบบศักดินาที่ตระกูลเก่าแก่ของเจ้าเมืองเดิมยังคงมีอิทธิพลและอำนาจอยู่โดยทั่วไป เตช บุนนาค ได้เคยอธิบายเอาไว้ว่า ตำแหน่งเจ้าเมืองแต่เดิมนั้น หากสกุลหนึ่งสกุลใดได้สร้างหลักฐานมั่นคงขึ้นมาในจังหวัดหนึ่งแล้วก็ยากที่จะโยกย้ายออกจากตำแหน่งนั้น และตำแหน่งก็จะตกเป็นของสมาชิกครอบครัวที่มีอิทธิพลมากที่สุด โดยมักเป็นสมาชิกที่มีชั้นอาวุโสสูงและไม่จำเป็นต้องสืบทอดจากบิดาไปยังบุตร “หากแต่ตำแหน่งนี้สามารถคืนกลับมาที่สายตรงของตระกูลได้ ถ้าบุตรชายเติบโตพอที่จะทำงานปกครองท้องถิ่นและเป็นนักปกครองโดยชอบ” (เตช บุนนาค, 2548[2532], น.32) สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเองก็ทรงเห็นว่าสภาพเช่นนี้เป็นอุปสรรคอย่างมากต่อการปกครองระบอบใหม่และแสดงความคิดเห็นต่อประเด็นดังกล่าวในบันทึกว่า

เปนความจริงอย่างประหลาดที่ผู้ว่าราชการเมืองและกรมการหัวเมืองในมณฑลนครสวรรค์ จะเปนสังขะญาติเกี่ยวดองกันไปทั้งมณฑลก็ว่าได้...ใครแปลกถิ่นเข้าไปมักไม่มีความสุข เปนอย่างเดียวกันตั้งแต่เมืองตากลงมาเมืองกำแพง...พวกกรมการที่เป็นลูกหลานว่านเครือผู้ว่าการเมือง มักจะเอาอำนาจที่มีในตำแหน่งใช้ในประโยชน์การค้าหรือมิฉะนั้นที่เป็นคนกิเลสหายาบก็เอาไปใช้ถึงเบียดเบียนราษฎรให้ได้ความเดือดร้อนด้วยถือสาว่าเป็นกันเองทั้งเมือง เรื่องนี้เป็นเรื่องที่จะต้องแก้ไข (สจข. ร.5 ม.48/2; อ้างใน ธรรมนูญพงษ์ สกุลเลียว, 2561, น.120-121)

ด้วยเหตุนี้ การปฏิรูปการปกครองของรัฐบาลส่วนกลางจึงต้องการจัดให้มีหน่วยบริหารราชการ อันประกอบไปด้วยตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระภรณ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและเป็นทีไร้วางใจโดยรัฐบาลของพระองค์ เพื่อให้ “รับแบ่งภาระของรัฐบาลกลางซึ่งประจำอยู่แต่ในราชธานี ให้ออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาคนั้น” (ดำรงราชานุภาพ, 2545[2468], น.168) ดังนั้น การจะอธิบายปรากฏการณ์ยิงสังหารนายอำเภอพรหมพิรามเมื่อทศวรรษ 2470 จึง

ต้องทำเข้าใจรูปแบบของการเผชิญหน้าในปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวแทนของรัฐส่วนกลางกับคนในท้องถิ่นที่ดำรงอยู่ในห้วงของการปฏิรูปการปกครองนั้นด้วย

นอกจากนี้ ผู้วิจัยมองว่าในช่วง 2-3 ทศวรรษของการปฏิรูปอำนาจจากส่วนกลางในพื้นที่มณฑลพิษณุโลกนั้นยังคงไม่สามารถควบคุมท้องถิ่นได้อย่างเบ็ดเสร็จหรือเข้มแข็งเพียงพอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่มณฑลห่างไกลและอำเภอรอบนอกของหัวเมืองชนบทประเทศเหล่านั้น เนื่องจากกลุ่มตระกูลและข้าราชการที่เป็น “สังฆญาติเกี่ยวดองกันไปทั้งมณฑล” ในท้องถิ่นนั้นจึงยังคงมีอิทธิพลอยู่ ภาพของรอยปริ้ววในการปฏิสัมพันธ์กันระหว่างคนในท้องถิ่นกับข้าราชการของรัฐที่มาจากส่วนกลางในช่วงปฏิรูปจึงมีปรากฏให้เห็น ดังที่ ญัฐพงษ์ สกกุลเดี่ยว (2561) ได้ระบุเอาไว้ในวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกเรื่อง “สามัญชนหัวเมืองฝ่ายเหนือกับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่สยาม พ.ศ.2430-2450” ว่า “ความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองและกรมการเมืองท้องถิ่น... น่าจะเกิดขึ้นมากจนทำให้ส่วนกลางระแวงระวังในเรื่องของการแต่งตั้ง ‘คนนอก’ เข้าไปปฏิบัติหน้าที่ในท้องถิ่นนั้นมากพอสมควร” (น.118) ตัวอย่างสำคัญ คือ บรรดาเอกสารทั้งหลายที่เกี่ยวข้องกับกรณีคดีของนายแจ้ได้ชี้ให้เห็นว่าเจ้าหน้าที่ “ต้องรู้ทางสมาคม และรู้เท่าทันคนเก่าๆ บางคนที่ไม่ท้องถิ่นให้ความนิยมและเกรงใจ” (สจช. ร.7 ม.4.1/14, น.35) ทั้งนี้ เพื่อให้ข้าราชการจากส่วนกลางจะได้ไม่ต้องเผชิญกับเหตุร้ายที่ถึงแก่ชีวิต อันถือเป็นการย้ำเตือนถึงอิทธิพลอันมหึมาของคนในท้องถิ่น

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการปฏิรูประบบราชการโดยตัวมันเองจะก่อให้เกิดปัญหาหาระหว่างระบบเก่าและระบบราชการแบบใหม่ที่เข้ามาแทนที่ แต่ตัวระบบราชการแบบใหม่เองก็หาได้เป็นเนื้อเดียวเหมือนกันไม่ ดังจะเห็นได้ว่า ในห้วงต้นของการปฏิรูประบบราชการมีการผสมผสานกันระหว่างคนจากระบบเก่ากับคนจากระบบราชการแบบใหม่ โดยคนกลุ่มแรกนั้นเป็นอดีตกรมการเมืองท้องถิ่นที่เกิดและเติบโตขึ้นมาจากระบบการปกครองเก่าและต้องเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของระบบการปกครองแบบใหม่ในช่วงการปฏิรูประบบราชการ ในขณะเดียวกัน การปฏิรูปที่เกิดขึ้นนั้นก็ผลิตข้าราชการแบบใหม่ที่มาพร้อมกับวิถีคิด ระบบการฝึกฝนแบบใหม่และหลังไหลเข้าสู่ระบบราชการ โดยคนเหล่านี้บางส่วนก็เริ่มกระจายไปทำงานตามหัวเมืองท้องถิ่นมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมาและนำไปสู่การเกิดปัญหาความขัดแย้งภายในโครงสร้างของระบบราชการแบบใหม่เอง

ด้วยเหตุนี้ คำอธิบายเกี่ยวกับการปฏิรูประบบราชการที่ผ่านมา ซึ่งมักจะอธิบายราวกับว่าตัวระบบราชการแบบใหม่ที่สถาปนาขึ้นเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 25 จนกระทั่งถึง พ.ศ.2475 เป็นสิ่งเดียวกัน (ดู กุลลดา เกษบุญชู มีด, 2562) จึงเป็นสิ่งที่ควรถูกตั้งคำถามว่ามันเป็นเช่นนั้นจริง

หรือ? ทั้งนี้ วิทยานิพนธ์เล่มนี้มีสมมติฐานว่าข้าราชการในระบบใหม่เองก็มีความคลี่คลายที่ไม่เหมือนกัน และน่าจะเป็นหนึ่งในปัญหาของความขัดแย้งที่เกิดขึ้นภายในโครงสร้างของระบบราชการแบบใหม่เอง ดังกรณีของพระยาอินทภูติภักดี อดีตนายอำเภอพรหมพิราม ซึ่งเป็นคนที่เติบโตอยู่ในช่วงเปลี่ยนผ่านจากระบบการปกครองเก่ามาสู่ระบบราชการแบบใหม่ แต่ก็ต้องลาออกในช่วงท้ายของการปฏิรูป โดยต้องการเพียง “ความสงบสุขและรักษาเกียรติยศให้เป็นที่เรียบร้อยตลอดไปเท่านั้น” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.37) และถูกแทนที่ด้วยข้าราชการที่ได้รับการฝึกฝนมาจากระบบการศึกษาแบบใหม่ โดยกล่าวได้ว่า การลาออกของพระยาอินทภูติภักดีและกรณีของนายแจ้ง อาจสะท้อนให้เห็นถึงปัญหาที่การปฏิรูประบบราชการได้สร้างความปั่นป่วนให้กับทั้งในหมู่ข้าราชการท้องถิ่นและชาวบ้านในพื้นที่เอง ซึ่งสอดคล้องเป็นอย่างดีกับปฏิภาณและเจตนาของรัฐธรรมนูญของชาวบ้านในพื้นที่จำนวนหนึ่ง ซึ่งได้กล่าวถึงปัญหาที่พวกเขาต้องเผชิญจากระบบการปกครองแบบใหม่ ก่อนจะมีการเกิดคดียิงข้าราชการจนสร้างความสะเทือนไปทั่วมณฑลพิษณุโลกเมื่อต้นพุทธศตวรรษ 2470

วิทยานิพนธ์เรื่อง “โลกชีวิตของนายแจ้ง: ประวัติศาสตร์สังคมของผู้ร้ายคนหนึ่ง ในมณฑลพิษณุโลก พ.ศ.2430 - พ.ศ.2470” คือ การศึกษาประวัติศาสตร์สังคม โดยมุ่งตั้งคำถามต่อโลกชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรมของนายแจ้งและคนที่อยู่ในระดับเดียวกันกับพวกเขานั้นว่าเป็นอย่างไร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำความเข้าใจถึงวิถีในการตอบสนองต่อความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เข้ามาในช่วงเวลาของการปฏิรูประบบราชการเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 25 อีกทั้ง ยังสนใจไปยังประเด็นเรื่องลักษณะเฉพาะของพื้นที่อันอาจเอื้อให้เกิดรูปแบบทางสังคมของโจรผู้ร้าย โดยรูปแบบทางสังคมของโจรผู้ร้าย โดยเฉพาะในมณฑลพิษณุโลกนั้น อาจจะสามารถนำไปอธิบายให้เห็นถึงบริบททางสังคมในระดับภาพรวมของการเกิดผู้ร้ายในสมัยรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยามในพื้นที่อื่นๆ ได้ ทั้งนี้ ผู้วิจัยจะใช้วิธีการของการศึกษาแนวจุลประวัติศาสตร์ที่ต้องการอธิบายถึงสภาพสังคมในช่วงเวลาหนึ่งๆ ผ่านเรื่องราวและรายละเอียดของชีวิตคนธรรมดาที่ไร้ชื่อเสียงคนหนึ่ง (ดู วราภรณ์ เรื่องศรี, 2563; ชาติชาย มุกสง, 2563 และธิตี บัวคำศรี, 2563) กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ การศึกษาประวัติศาสตร์สังคมพิษณุโลกด้วยการเล่าเรื่องของหน่วยการศึกษาขนาดเล็กหรือโลกชีวิตของนายแจ้ง อาจเป็นดังการทำความเข้าใจกรวดเม็ดหนึ่งในท้องทะเลแห่งการเปลี่ยนแปลงและอาจจะทำให้เราสามารถขยายไปสู่การทำความเข้าใจภาพใหญ่ของสังคมในช่วงของการปฏิรูประบบราชการ จวบจนกระทั่งช่วงปลายสมัยรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้รอบด้านมากยิ่งขึ้น

แน่ละ ในสังคมที่ผู้ถือครองอำนาจรัฐกำลังอภิรมย์ในศักยภาพของเครื่องมือและกลไกของการปกครองแบบรัฐรวมศูนย์นั้น พวกเขาย่อมไม่เปิดโอกาสให้ผู้อื่นเข้ามาแบ่งปันอำนาจได้ หากมีผู้อาจหาญเอ่ยเขื่อนและเชื่อมมือเข้ามาขอปันส่วนอำนาจนั้น เขาหรือเธอผู้นั้นจะต้องเผชิญกับการสำแดงพลังของผู้ถืออำนาจรัฐด้วยการกดปราบอย่างรุนแรง ดังนั้น ะหว่างโลกของผู้ที่ถืออำนาจรัฐและผู้ต้องการเข้ามาแบ่งปันอำนาจนั้นจึงย่อมแตกต่างกัน เจกเช่นเดียวกันนั่นเอง การเรียกร้องให้มีการปฏิรูปทางการเมืองของมวลชนคนหนุ่มสาวในสังคมไทยในช่วงทศวรรษ 2560 โดยมีพักต้องกล่าวว่า ข้อเรียกร้องของพวกเขาคือความต้องการเพียงแค่ขอเข้าไปมีส่วนร่วมในการแก้ไขกติกาของอำนาจที่ไม่ได้เอื้อให้กับประชาชนผู้เป็นเจ้าของอำนาจตามรัฐธรรมนูญ พวกเขาจึงต้องเผชิญกับการปราบปรามด้วยกำลังและถูกจับกุมคุมขัง โดยปราศจากความเป็นธรรม

การเรียกร้องให้มีที่ทางใหม่ๆ ของคนในสังคมนั้น ย่อมไม่ได้ปรากฏออกมาในมิติของการเรียกร้องให้มีส่วนร่วมในอำนาจทางการเมืองแต่เพียงเท่านั้น หากแต่หมายรวมไปถึงมิติในทางประวัติศาสตร์อีกด้วย ดังจะเห็นได้ว่าเรื่องเล่ากระแสหลักของประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมนั้นได้ถูกยึดครองพื้นที่คำอธิบายโดยชนชั้นนำ จนเป็นเสมือนพิพิธภัณฑสำหรับเชิดชูเกียรติให้แก่บทบาทของพวกเขา กระทั่งประวัติศาสตร์เช่นนั้นได้ถูกสถาปนาขึ้นเป็นแม่บทของประวัติศาสตร์แห่งชาติ (ดู ธงชัย วินิจจะกุล. 2543) กล่าวให้ถึงที่สุดคือ สังคมไทยยังคงถูกยึดกุมด้วยประวัติศาสตร์ที่คับแคบและเป็นประวัติศาสตร์ที่ปฏิเสธการมีส่วนร่วมในความเปลี่ยนแปลงทางสังคมของคนกลุ่มอื่นๆ ในสังคมไปอย่างไม่มียี่ดี่ ทั้งที่พวกเขาก็เป็นผลิตผลทางสังคมที่สัมพันธ์กับปัจจัยของความเปลี่ยนแปลงอื่นๆ อันดำรงอยู่โดยรอบพวกเขาเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงเห็นว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับคนธรรมดาไร้ชื่อเสียง ดังกรณีเรื่องราวของนายแจ้ชายผู้ถูกตีตราว่าเป็นผู้ร้ายนั้น ย่อมเป็นการคืนพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ให้แก่ผู้คนจากเบื้องล่างของสังคมและจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการสร้างกรอบความคิดในการอธิบายถึงกลุ่มพลังทางสังคมหรือคนอื่นๆ ที่เป็นส่วนหนึ่งในมหาสมุทรแห่งความเปลี่ยนแปลงและสังคมไทยยังคงขาดแคลนประวัติศาสตร์ในแนวทางนี้อยู่มาก ดังนั้น ผู้วิจัยจึงหวังเป็นอย่างยิ่งว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ของคนธรรมดาที่ไร้ชื่อเสียงนั้นจะมีส่วนในการสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ที่มีต่อศักยภาพทางภูมิปัญญาของคนในสังคมได้ อันจะเป็นรากฐานทางความคิดที่จะสามารถขยายต่อไปยังมิติอื่นๆ ได้ โดยเฉพาะมิติที่มีต่อความคิดในทางการเมือง อีกทั้งยังจะช่วยเปิดเผยมุมมองในการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมให้รอบด้านมากยิ่งขึ้น

คำถามวิจัย

- 1) โลกชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรมของนายแฉ่งนั้นโดยเนื้อแท้แล้วสามารถที่จะทำความเข้าใจได้จากแง่มุมใดได้บ้าง
- 2) ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจนนำไปสู่เหตุการณ์ลอบยิงนายอำเภอพรหมพิรามในช่วงต้นทศวรรษ 2470 นั้น เป็นความขัดแย้งในลักษณะใด
- 3) โดยเนื้อแท้แล้วระบบราชการแบบใหม่ของสยามที่ถูกร่างขึ้นมาในช่วงกลางพุทธทศวรรษ 2430 จนกระทั่งล่มสลายไปในต้นพุทธทศวรรษ 2470 นั้น มีลักษณะเฉพาะเช่นไร และมีความเป็นอันหนึ่งกันเดียวกันตั้งแต่ต้นจนล่มสลายหรือไม่
- 4) ความขัดแย้งทั้งภายในระบบราชการแบบใหม่เอง และระหว่างระบบราชการจากส่วนกลางกับราษฎรสามัญชนที่ก่อตัวขึ้นในหัวเมืองท้องถิ่น โดยเฉพาะในอำเภอพรหมพิรามจังหวัดพิษณุโลกในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น วางอยู่ในเงื่อนไขและสภาพทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมแบบใด

จุดมุ่งหมายของการวิจัย

- 1) เพื่อทำความเข้าใจต่อโลกชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรมของนายแฉ่ง ในบริบทของการปฏิรูปรัฐสยามเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 25 และทำความเข้าใจถึงวิถีในการตอบสนองต่อความเปลี่ยนแปลงทางสังคมของนายแฉ่งและชาวบ้านในช่วงเวลาดังกล่าว
- 2) เพื่อทำความเข้าใจถึงลักษณะเฉพาะของพื้นที่หนึ่งๆ ของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นซึ่งอาจสามารถนำไปอธิบายภาพรวมของการเกิดผู้ร้าย ตลอดจนรูปแบบทางสังคมและแบบแผนทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของผู้ร้ายในสมัยรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยามในพื้นที่อื่นๆ
- 3) เพื่อทำความเข้าใจระบบราชการแบบใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้น

ความสำคัญของการวิจัย

การศึกษาประวัติศาสตร์ที่เปิดเผยให้เห็นโลกทัศน์ของผู้คนในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้คนในระดับล่าง ย่อมทำให้ความเข้าใจที่มีต่อประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมนั้น ชยับขยายกรอบทัศน์ออกไปให้ครอบคลุมและรอบด้านมากยิ่งขึ้น การศึกษาประวัติศาสตร์ของ “ผู้ร้าย” คนหนึ่งในมณฑลพิษณุโลกจึงอาจก่อให้เกิดความเข้าใจต่อสภาพความเปลี่ยนแปลงของสังคมการเมืองตลอดจนวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นบนเงื่อนไขเฉพาะของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม

ในห้วงยุคสมัยของการปฏิรูป กระทั่งเปิดเผยให้เห็นถึงความคลี่คลายของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก่อนการมาถึงของเหตุการณ์ 2475

ขอบเขตการวิจัย

วิทยานิพนธ์เรื่อง “โลกชีวิตของนายแฉ่ง: ประวัติศาสตร์สังคมของผู้ร้ายคนหนึ่ง ในมณฑลพิษณุโลก พ.ศ.2430 - พ.ศ.2470” มุ่งทำความเข้าใจโลกทัศน์และสำนึกของผู้ร้ายในสังคมสยามช่วงรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ตลอดจนเงื่อนไขของการเกิดสังคมและวัฒนธรรมของผู้ร้ายในมณฑลพิษณุโลก อันเป็นขอบเขตในเชิงพื้นที่ของวิทยานิพนธ์เล่มนี้ โดยในกรณีนี้ผู้วิจัยได้กำหนดให้ขอบเขตของพื้นที่นั้นครอบคลุมทั้งพื้นที่ของมณฑลพิษณุโลก และหมู่บ้านไผ่ขนาน ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก อันเป็นพื้นที่ๆ องค์ประธานที่กำลังถูกศึกษาหรือนายแฉ่งนั้นได้ดำรงชีวิตอยู่ โดยมณฑลพิษณุโลกนั้น แม้ว่าจะในบางช่วงเวลาก็จะมีการยุบรวมมณฑล อาทิ การยุบมณฑลเพชรบูรณ์ อันประกอบไปด้วยเมืองหล่มสักดีและเมืองเพชรบูรณ์ ยุบเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2459 (“ประกาศเลิกมณฑลเพชรบูรณ์เข้าเป็นเมืองในมณฑลพิษณุโลก แลแยกมณฑลพายัพเป็นมณฑลมหาสารคาม แลมณฑลพายัพ รวมเรียกว่ามณฑลภาคพายัพ มีตำแหน่งอุปราชเป็นผู้ตรวจตรากำกับราชการ,” 2458, น.200-202) แต่เมืองที่เป็นส่วนหนึ่งของมณฑลในคราวแรกตั้งมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2437 นั้น ประกอบไปด้วย 5 เมืองสำคัญ คือ เมืองพิษณุโลก เมืองพิจิตร เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลกและเมืองพิชัย (อุตรดิตถ์)

นอกจากนี้ ผู้วิจัยมองว่ามณฑลพิษณุโลกในช่วงรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นมีพื้นที่ๆ เชื้อต่อการเกิดลักษณะเฉพาะของพื้นที่ๆ เป็นเขต Zomia ตามทัศนะของเจมส์ ซี. สก็อตต์ (James C. Scott) (2009) ในงานเขียนเรื่อง *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia* อันเป็นพื้นที่ๆ มีลักษณะของความเป็นชายแดนและเต็มไปด้วยความเคลื่อนไหว ไม่หยุดนิ่งตายตัว และไม่ได้มีเพียงแค่การเคลื่อนไหวของผู้คน วัฒนธรรมและสินค้าแต่เพียงเท่านั้น หากแต่ยังหมายรวมไปถึงการเป็นพื้นที่ๆ เป็นปฏิปักษ์หรือพื้นที่ของความไม่ลงรอยกับอำนาจรัฐส่วนกลางหรือยังไม่ถูกครอบงำอย่างเบ็ดเสร็จโดยอำนาจของรัฐส่วนกลาง

ทั้งนี้ สก็อตต์ยังได้ระบุถึงหลักการที่เชื้อให้เกิดการหลบเลี่ยงรัฐเอาไว้ใน 2 หลักการด้วยกัน โดยหลักการแรกคือเรื่องของความไม่ลงรอยกันของลักษณะทางภูมิประเทศหรือมีแรงเสียดทานของภูมิประเทศ (friction of terrain) ซึ่งเชื้อให้เกิดช่องว่างหรือพื้นที่ๆ ทำให้รัฐไม่อาจเข้าถึงได้ง่าย และหลักการที่สองคือความสามารถในการเคลื่อนย้ายหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือความสามารถในการเปลี่ยนตำแหน่งแห่งที่ของตนเอง เพื่อใช้หลบเลี่ยงรัฐหรือแสวงหา

ผลประโยชน์จากความสามารถในการเคลื่อนย้ายดังกล่าว ตัวอย่างเช่น ชนเผ่าเร่ร่อน (nomad) ในท้องทุ่งที่มักจะเข้าปล้นหมู่บ้านตามแนวชายแดนและตะเบ็งควบม้าหายลับไปในท้องทุ่งอันกว้างใหญ่ ด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์และศักยภาพในการเคลื่อนย้ายเช่นนี้จึงทำให้ยากต่อการไล่ติดตามจับกุมโดยรัฐ (Scott, 2009, pp.182-184) อีกทั้งเรายังจะเห็นได้ว่า คนเหล่านี้เลือกที่จะเป็นคนเถื่อน หรือคนไร้รัฐด้วยตัวของพวกเขาเอง เพราะภายใต้การจัดระเบียบทางสังคมของรัฐนั้นได้แบ่งแยกลักษณะของความมีอารยะและความเป็นคนเถื่อนด้วยเครื่องมือต่างๆ ที่รัฐสร้างขึ้น ไม่ว่าจะเป็นภาษา ศาสนา การพัฒนา และการสรรหาระบบมาจัดการกับกลุ่มคนที่ไม่ยึดติดพื้นที่ให้เข้ามาอยู่กับที่มากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพื่อกลืนเอาผู้คนเหล่านั้นให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาหรือเพิ่มความมั่งคั่งให้แก่รัฐ การกลายเป็นคนนอกกฎหมายหรือคนเถื่อนจึงมีลักษณะเฉพาะที่ตรงกันข้ามกับความเป็นรัฐอย่างสิ้นเชิง ไม่ว่าจะเป็นลักษณะที่ตั้งในทางภูมิศาสตร์หรือพื้นที่หลบภัย (sanctuary) รูปแบบการดำรงชีวิต ทรัพยากรและวัฒนธรรม ซึ่งได้รับการออกแบบหรือเลือกสรรเพื่อไม่ให้รัฐสามารถเข้ามายึดครองดินแดนหรือกลืนกลายเป็นบรรดาคนผู้หลบหนีรัฐเหล่านั้นได้

ตัวอย่างหนึ่งของขอบเขตเชิงพื้นที่ที่มีลักษณะดังกล่าว คือ บ้านท้องโพงตั้งอยู่ระหว่างสองแนวภูเขาขนาดเล็กอยู่บริเวณทางตอนเหนือของอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก ติดกับตำบลนาอิน อำเภอพิชัย จังหวัดอุตรดิตถ์ ทั้งนี้ ลักษณะทางกายภาพของท้องโพงนั้น ตั้งอยู่ระหว่างรอยต่อของสองเขตพื้นที่ คือ อำเภอพรหมพิรามและอำเภอพิชัยที่ตำบลนาอิน ด้านทิศเหนือขึ้นไปเป็นพื้นที่ที่มีแอ่งน้ำขนาดใหญ่เรียกแอ่งน้ำในบริเวณนั้นว่า บึงหล่มหรือบึงลุ่ม มีพื้นที่ทำนากว้างขวางและขนาบด้วยภูเขาสองลูก เขาลูกเล็กคือเขาสมอครำ ส่วนเขาลูกที่เป็นแนวยาวเรียกว่าเขาปริง ถัดไปในบริเวณทางตะวันออกของพื้นที่ดังกล่าวจะติดกับเขตทุ่งสานในปัจจุบัน ซึ่งในช่วงก่อนการเข้าไปบุกเบิกพื้นที่ทุ่งสานหลังปี พ.ศ.2500 นั้น พื้นที่ดังกล่าวยังคงเป็นท้องทุ่งและทุ่งน้ำกว้างขวาง ซึ่งชาวบ้านได้อาศัยจับปลาและตัดไม้ในบริเวณนั้น (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2552, น.29-30) อีกทั้ง ในอดีตอำเภอพรหมพิรามยังเป็นพื้นที่ชายขอบของมณฑลพิษณุโลกและเป็นเขตรอยต่อระหว่างจังหวัดพิษณุโลกกับอุตรดิตถ์ ทำให้แหล่งความเจริญของพื้นที่จึงจำกัดอยู่เฉพาะบริเวณเลียบบึงแม่น้ำน่าน ทั้งนี้ ความเป็นเมืองแม่น้ำของตัวเมืองพรหมพิรามนี้ได้ดำเนินไปจนกระทั่งถึงปี พ.ศ.2482 เมื่อทางรถไฟสายเหนือสร้างเสร็จ

ภาพที่ 2 บึงหล่ม บ้านท้องโพลง ตำบลดงประคำ อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก

ที่มา: ศุภกิตติ หอไชย ถ่าย ณ วันที่ 28 มีนาคม พ.ศ.2564

กล่าวได้ว่า ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ในอำเภอพรหมพิรามตั้งแต่ทศวรรษ 2430 จนกระทั่งถึงทศวรรษ 2470 อันเป็นขอบเขตของเวลาที่ผู้วิจัยสนใจศึกษานี้ มีลักษณะทางกายภาพที่เอื้อให้เกิดพื้นที่ที่มีแรงเสียดทานของภูมิประเทศ ทั้งพื้นที่รกร้าง ทุ่งกว้าง ทุ่งน้ำขนาดใหญ่ และมีเส้นทางคมนาคมหลักสำหรับเชื่อมโยงกับโลกภายนอกคือลำน้ำ่านานเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ผู้คนส่วนใหญ่ก็ยังต้องพึ่งพาเส้นทางทางบกสำหรับการใช้ในการสัญจรระหว่างเมืองอยู่ โดยเส้นทางทางบกเหล่านี้อาจเป็นได้ตั้งแต่เส้นทางเกวียน เส้นทางค้าวัว และเส้นทางเดินสำหรับติดต่อในพื้นที่ ซึ่งเส้นทางเหล่านี้แฝงเร้นไปด้วยอุปสรรค ความยากลำบากและภัยอันตรายที่อาจมาในรูปของสัตว์ร้ายหรือโจรผู้ร้าย โดยมีปรากฏหลักฐานว่าเวลานายอำเภอพรหมพิรามจะเดินทางไปประชุมจากพรหมพิรามไปกลับจากตัวเมืองพิษณุโลกอาจต้องใช้เวลากว่า 1 วันในการเดินทาง เนื่องจากหากกลับกว่าจะเข้าเขตพรหมพิรามก็เป็นเวลาที่เย็นมากแล้วจำเป็นต้องพักค้างคืนบ้านผู้ใหญ่บ้านระหว่างทางกลับ และในหนังสืองานศพของพระยาสุนทรพิพิธอดีตรัฐมนตรีว่าการจังหวัดพิษณุโลก บุตรสาวก็ได้บันทึกถึงการเดินทางไปราชการในอดีตของพระยาสุนทรพิพิธนั้นว่าลำบากจะต้องขี่ม้าข้ามป่าเขาอยู่หลายวันด้วยกัน

ตัวอย่างสำคัญหนึ่งที่พอจะเสนอให้เห็นความอันตรายของเส้นทางคมนาคมทางบกได้คือกรณีของการนำวัวต่างไปขายยังอุตรดิตถ์ของคนลาวอพยพที่เข้ามาทางนครไทยและมาตั้งรกรากในบริเวณตำบลป่าแดง อำเภอชาติตระการ จังหวัดพิษณุโลกในปี พ.ศ.2442 โดยปรากฏข้อมูลในหนังสือ *อัตตโนเถรประวัติ: การตั้งหมู่บ้านและการสร้างวัดป่าแดงสถานสัมพันธ์ นื่อง พื 106 ปี ไทย-ลาว* ของ ทศพร เกิดผล (2553) ซึ่งได้เขียนประวัติการตั้งตำบลป่าแดง อำเภอชาติตระการโดยพิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจว่า

ท่านพ่อปู่ศรีสงคราม เลือกเข้ามาอาศัยในฝั่งไทย ด้วยเหตุที่ว่า สมัยหนึ่งท่านได้เดินทางนำวัวต่างหลายสิบตัวจากบ้านบ่อหางนาถลงลงไป เพื่อที่จะขายวัวจำนวนดังกล่าวที่อำเภอท่าเสา จังหวัดอุตรดิตถ์ ซึ่งในระหว่างการเดินทางนั้น ท่านได้พักนอนแรมอยู่ที่ทำน้ำภาคน้อย (ปัจจุบันได้ตั้งเป็นบ้านน้ำภาคน้อย) จึงพบเห็นท้องที่แห่งนี้ ซึ่งเป็นทุ่งร้างมีพื้นที่กว้างเหมาะสมกับการทำอาชีพเกษตรกรรม ดังนั้นเมื่อเดินทางกลับจากการขายวัวแล้ว จึงได้พาให้ลูกหลานและชาวบ้านย้ายมาตั้งรกรากอยู่ที่พื้นที่ดังกล่าวเมื่อ พ.ศ.2442 เป็นต้นมา (ทศพร เกิดผล, 2553, น.4)

- - - - - ทางรถไฟ
 - - - - - ทางเดินมาค้าวัวของพ่อปู่ศรีสงคราม
 - - - - - ทางเข้าสู่สุโขทัย
 - - - - - แม่น้ำ
 - - - - - เขา

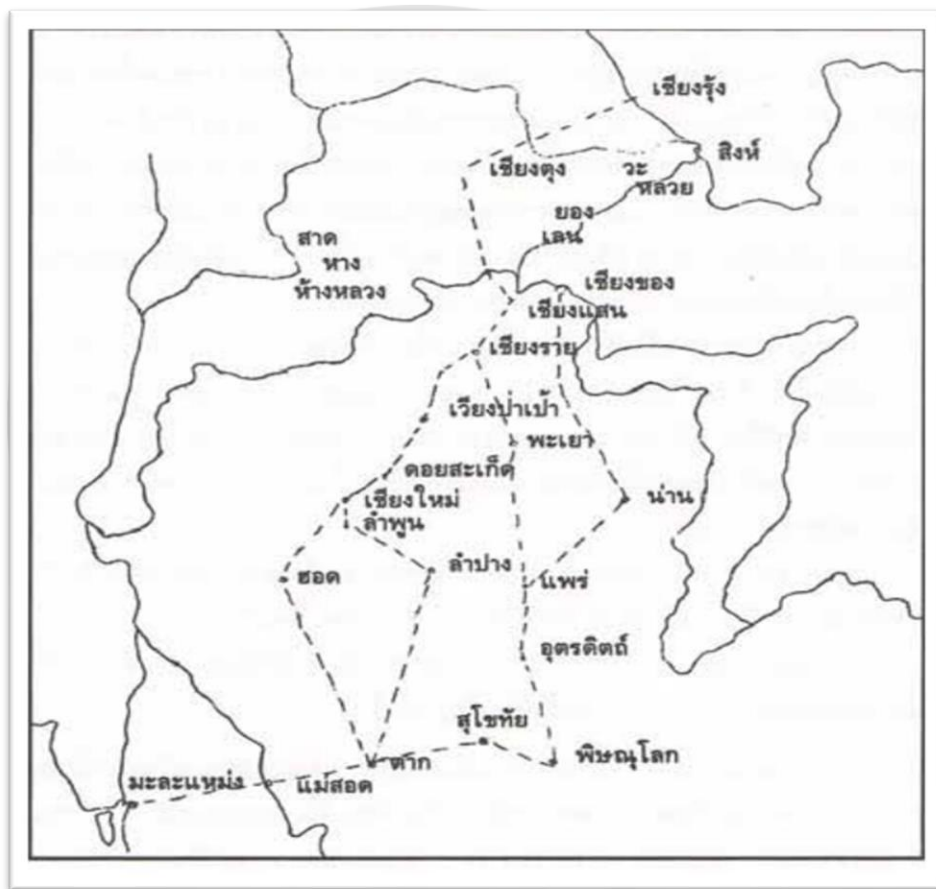
ภาพที่ 3 แผนที่แสดงพื้นที่อำเภอพรหมพิรามและเส้นทางคาราวานวัวต่างของพ่อปู่ศรีสงคราม

โดยผู้วิจัย

หากพิจารณาถึงเส้นทางที่พ่อปู่ศรีสงครามน่าจะใช้ในการเดินทางผ่านไปยังบ้านท่าเสา จังหวัดอุตรดิตถ์นั้น จะเห็นได้ว่าเส้นทางดังกล่าวจะมาบรรจบกันตรงบริเวณท้องโพลง ตำบลดงประคำ อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก โดยพ่อปู่ศรีสงครามนั้นเดินทางลงมาจากบ้านบ่อหาน แขวงไชยบุรี สปป.ลาว เข้ามาทางอำเภอนครไทย ผ่านไปยังบ้านน้ำภาคน้อย ตำบลป่าแดง อำเภอชาติตระการ ลงเขามาทางบริเวณตำบลคันช้าง อำเภอวัดโบสถ์ ไปที่บ้านท่างาม อำเภอวัดโบสถ์ และตัดไปทางตำบลดงประคำ ผ่านบริเวณบ้านท้องโพลงขึ้นไปทางตำบลนาอินเพื่อเดินทางไปยังตลาดวัวที่บ้านท่าเสาในตัวเมืองอุตรดิตถ์ ข้อสังเกตคือเส้นทางบ้านท้องโพลงนี้มีความน่าสนใจตรงที่เดิมที่เป็นแนวถนนโบราณที่สามารถแยกไปยังสุโขทัยได้โดยไปทางเขาปริง ตำบลศรีภิรมย์และตัดเข้าสู่สุโขทัย (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2552, น.47)

ทั้งนี้ การเดินทางนำวัวต่างหลายสิบตัวไปขายยังบ้านท่าเสาที่อุตรดิตถ์นั้น น่าจะเป็นการเดินทางแบบหมู่คณะ 20-30 คน ดังที่ในรายงานการวิจัยของชุตินธิ์ ชูชาติ (2545) เรื่อง พ่อค้า

วัวต่าง: ผู้บุกเบิกการค้าขายในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2398-2503 ระบุว่า การจะเดินทางระหว่างเมืองต่อเมืองพ่อค้าจะต้องเดินทางกันไปเป็นหมู่คณะเพื่อป้องกันและช่วยเหลือซึ่งกันและกันเมื่อเผชิญอันตราย พ่อค้า 4-5 คนจะมีวัวคนละ 30-100 ตัว โดยมีลูกจ้างเป็นชาวนาในพื้นที่แล้วแต่ว่าพ่อค้าหรือนายฮ้อยมีจำนวนวัวมากน้อยแค่ไหน โดยจะมีลูกจ้าง 1 คนต่อวัว 10 ตัว (ชูสิทธิ์ ชูชาติ, 2545, น.23) การรวมตัวกันของพ่อค้าและความจำเป็นที่จะต้องเดินทางกันไปเป็นหมู่นี้ สะท้อนให้เห็นถึงความอันตรายของรอยต่อระหว่างพื้นที่ที่กองคาราวานวัวต่างใช้เดินทางได้อย่างชัดเจน

ภาพที่ 4 แผนที่เส้นทางการค้าในภาคเหนือของพ่อค้าวัวต่างชาวจีนฮ้อยและจีนฮ้อ

ที่มา: ชูสิทธิ์ ชูชาติ, 2545, น.34

หนึ่ง เมื่อ พ.ศ.2554 พื้นที่ทุ่งนาอันไพศาลบริเวณใกล้ๆ กับตัวตำบลนาอินก็ยังมีชาวลักกระปือเอามาซุกซ่อนไว้ที่ทุ่งนาบริเวณนั้นจนกระทั่งเป็นข่าว “รวบ 2 เฒ่าเมืองลับแล-ก่อเหตุลักควายกลางตลาดโค-กระปือ” (MGR Online, 2554) โดยผู้ก่อเหตุมีอายุ 56 และ 65 ปี ร่วมกันก่อเหตุลักกระปือที่ตลาดนัดโคกระบือศรีภิรมย์ฟาร์ม หมู่ 5 ตำบลดงประคำ อำเภอพรหมพิราม

จังหวัดพิษณุโลก ทั้งนี้ คนก่อเหตุเป็นคนในพื้นที่ตำบลนาอินและหนึ่งในนั้นยังคงก่อคดีลักกระป้อมมาแล้วในปี พ.ศ.2545 เจ้าของกระป้อมพอทราบว่ากระป้อมหายจึงได้ว่าจ้างนายฮ้อยหรือพรานควายเข้าตามแกะรอยติดตามกระป้อมไปจนกระทั่งพบตัวที่บ้านนาอิน ตำบลนาอิน อำเภอพิชัย จังหวัดอุตรดิตถ์

จากกรณีดังกล่าวจึงสันนิษฐานได้ว่าพื้นที่บริเวณท้องโพง-นาอินมีลักษณะที่เอื้อให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า พื้นที่หลบภัย (sanctuary) ซึ่งมีแรงเสียดทานของภูมิประเทศ (friction of terrain) โดยในนิยามของสก็อตต์นั้น หมายถึงพื้นที่ที่ยากแก่การเข้าถึงของอำนาจรัฐและพื้นที่ในลักษณะดังกล่าวก็มักจะปรากฏอยู่ในรูปของพื้นที่รอยต่อระหว่างรัฐและมีทรัพยากรที่เอื้อให้คนสามารถดำรงอยู่ได้ อันเป็นพื้นที่ที่อำนาจของรัฐนั้นเลือนลางและคลุมเครือ ทำให้ผู้คนที่หลบเร้นอยู่ในบริเวณดังกล่าวสามารถข้ามไปมาระหว่างสองเขตพื้นที่รัฐหรือแม้กระทั่งข้ามไปยังอีกรัฐหนึ่งได้ แรงเสียดทานของภูมิประเทศนั้นหมายรวมถึงความสูงชันและขรุขระของภูเขาและหุบเขา คุณภาพของเส้นทางหรือถนน ความซับซ้อนของภูมิประเทศ สภาพอากาศ โดยทั้งหมดนี้เราสามารถเรียกรวมๆ กันได้ว่าเป็นแรงเสียดทานที่ต่อต้านความราบรื่นของการฉวยรวมและการดูดกลืนโดยรัฐ และแน่นอนว่ายังคงปรากฏพื้นที่ที่เอื้อให้เกิดแรงเสียดทานของภูมิประเทศในพื้นที่อื่นๆ ภายในปริมาตรของมณฑลพิษณุโลก และมีความเป็นไปได้ว่าพื้นที่เหล่านั้นสามารถก่อให้เกิดรูปแบบทางสังคมของผู้ร้ายได้

อย่างไรก็ตาม วิทยานิพนธ์เล่มนี้ มีขอบเขตด้านระยะเวลาอยู่ในช่วงกลางพุทธศตวรรษ 2430-2470 โดยผู้วิจัยมองว่าในช่วงเวลา 3 ศตวรรษเศษนี้ เป็นช่วงเวลาที่แรงกระเพื่อมการปฏิรูประบบราชการของสยามยังคงมีผลกระทบที่แสดงให้เห็นอยู่ในสังคม แม้ว่ารัฐสยามจะเริ่มดำเนินการปฏิรูประบบราชการและยุบเลิกระบบกินเมืองมาตั้งแต่ พ.ศ.2435 แล้วก็ตาม แต่กว่าที่แบบแผนการปกครองใหม่จะแทรกตัวและปฏิบัติการในระดับท้องถิ่นตามหัวเมืองอย่างเต็มรูปแบบนั้น กลับเริ่มเมื่อ พ.ศ.2440 ภายหลังจากการออกประกาศ “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่” โดยผลกระทบของการปฏิรูประบบราชการอันเป็นเสมือนการพลิกฟ้าคว่ำแผ่นดินโดยรัฐนี้ นอกจากจะกระทบความสัมพันธ์ทางอำนาจของบรรดากรมการเมืองท้องถิ่นที่เปลี่ยนไปแล้ว ยังส่งผลกระทบต่อชีวิตของราษฎรโดยทั่วไปอีกด้วย กระทั่ง กล่าวได้ว่าการปฏิรูปเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 25 นั้นได้สร้างความปั่นป่วนไปทั่วทุกหย่อมหญ้า และปฏิภิกิริยาที่สะท้อนกลับต่อการปฏิรูปโดยราษฎรและกรมการเมืองท้องถิ่นนั้น ก็ปรากฏออกมาในรูปแบบของการกบฏต่อต้านอำนาจรัฐส่วนกลาง ทั้งในล้านนา หัวเมืองอีสานและหัวเมืองภาคใต้ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการกบฏจะถูกกำราบปราบปรามจนสิ้นสุดลงไปในคราว พ.ศ.2445 นั้น แต่ผลกระทบ ผลพวงและความ

ปั่นป่วนยังหาได้สิ้นสุดลงไปด้วยไม่ เนื่องจากมิติของการต่อต้านอำนาจรัฐส่วนกลางโดยราษฎร และข้าราชการท้องถิ่นยังคงดำรงอยู่ในรูปแบบอื่นๆ ไม่เว้นแม้แต่ในมณฑลพิษณุโลกอันเป็นมณฑลตอนในด้วยเช่นกัน โดยปรากฏทั้งในเรื่องของการต่อสู้แย่งชิงอำนาจของข้าราชการท้องถิ่นและราษฎร การเป็นโจรผู้ร้ายของราษฎร หรือกระทั่งเกิดความขัดแย้งที่บานปลายระหว่างราษฎรและข้าราชการจากส่วนกลางที่อาจนำไปสู่ความรุนแรงในที่สุด โดยมิติการต่อต้านและความขัดแย้งดังกล่าวนี้ จะค่อยๆ ถูกคลี่คลายให้เห็นชัดมากขึ้นในเนื้อหาของวิทยานิพนธ์

มีพักต้องกล่าวว่า การดำรงอยู่ในตำแหน่งของพระยาอินทภูติภักดีอดีตนายอำเภอพรหมพิรามที่ยาวนานกว่า 30 ปี (พ.ศ.2440-2470) และเข้ารับราชการมาตั้งแต่ช่วงก่อนการปฏิรูปนั้น ยิ่งชวนให้ตั้งข้อสงสัยและคำถามถึงเงื่อนไขว่าเหตุใดอดีตนายอำเภอผู้หนึ่งในช่วงการปฏิรูประบบราชการจึงสามารถดำรงอยู่ในตำแหน่งได้ยาวนานเช่นนั้น เขาสร้างความสัมพันธ์ทางอำนาจอย่างไรกับทั้งราษฎรในพื้นที่ มิตรสหายและผู้บังคับบัญชาของเขา? การปฏิรูปที่กำลังดำเนินไปในสายตาของคนที่ไม่ทางหนึ่งได้เติบโตขึ้นจากวิกรรมในสงครามปราบกบฏเงี้ยวในคราวปฏิรูปอย่างพระยาอินทภูติภักดีนั้นเป็นอย่างไร แล้วประสบการณ์ของราษฎรในอำเภอพรหมพิราม โดยเฉพาะนายแฉ่งและคนในระดับเดียวกันกับเขานั้น มองการปฏิรูประบบราชการในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 อย่างไร หากเขาต้องอยู่ภายใต้การปกครองของนายอำเภอคนเดียวมาตลอดระยะเวลากว่า 30 ปี แน่ละ การดำรงอยู่ในตำแหน่งอย่างยาวนานกว่า 30 ปีของอดีตนายอำเภอย่อมเป็นส่วนหนึ่งของปัญหาในการปฏิรูประบบราชการที่ยังไม่สัมฤทธิ์ผล หรือกล่าวให้ถึงที่สุด คือ การปฏิรูปเพียงสามารถแทรกตัวเข้ามาได้และการทำงานแบบรัฐสมัยใหม่ในพื้นที่ดังกล่าวก็เพียงเข้มข้นขึ้นเมื่อ พ.ศ.2470 ดังนั้น ตลอดระยะเวลาเพียง 3 ทศวรรษเศษนี้ จึงยังเป็นช่วงเวลาที่การปฏิรูประบบราชการของสยามที่เริ่มต้นขึ้นเมื่อช่วง พ.ศ.2435 นั้นยังคงดิ้นรนหาหนทางและยังมีผลกระทบสืบเนื่องอยู่ในสังคม และคนในหัวรุ่นนี้จึงได้เห็นและอยู่ในช่วงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงชีวิตของพวกเขา ทั้งพระยาอินทภูติภักดีหรือกระทั่งราษฎรสามัญเช่นนายแฉ่งที่แม้ว่าจะล่วงเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 2470 แล้วก็ตาม เช่นเดียวกับที่เรารับรู้และได้รับผลกระทบจากเหตุการณ์ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองเมื่อ พ.ศ.2549 ซึ่งยังส่งผลกระทบสืบเนื่องต่อมากระทั่งถึงปัจจุบัน ดังนั้น กรณีของนายแฉ่งที่เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ.2471 นั้นจึงไม่อาจศึกษาโดยแยกขาดจากการเป็นส่วนหนึ่งของปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นจากการปฏิรูปที่เริ่มต้นขึ้นเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 25 ได้

สมมติฐานของการวิจัย

เหตุการณ์การลอบยิงนายอำเภอพรหมพิราม มณฑลพิษณุโลก เมื่อช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 2470 โดยคนร้ายที่ชื่อนายแจ้ นั้น เป็นปรากฏการณ์ที่สัมพันธ์อย่างแยกไม่ขาดกับปฏิริยาของชาวบ้านที่มีต่อการปฏิรูประบบราชการของสยามเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 25 โดยการปฏิรูปดังกล่าว แม้ว่าจะทำให้รัฐส่วนกลางสามารถเข้าไปจัดระเบียบการปกครองใหม่ในพื้นที่หัวเมือง แต่การจัดระเบียบระบบราชการใหม่ย่อมกระทบต่อความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เฉพาะแต่ภายในหมู่กรมการเมืองท้องถิ่นเท่านั้น หากแต่ยังหมายรวมถึงผลกระทบต่อบรรดาชาวบ้านที่ดำรงอยู่ภายใต้กระแสความเปลี่ยนแปลงนั้นด้วย กล่าวคือ แม้รัฐจะสามารถสถาปนาระบบราชการใหม่ แต่ก็หาได้ดำเนินการได้อย่างเต็มศักยภาพไม่ การเกิดปรากฏการณ์ลอบยิงนายอำเภอเมื่อ พ.ศ.2471 โดยคนร้ายชื่อนายแจ้ จึงสะท้อนให้เห็นปัญหาของความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในหลายระดับอันเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงระบบราชการในพื้นที่มณฑลตอนในของสยามอย่างมณฑลพิษณุโลก ซึ่งมักจะถูกมองว่าการปฏิรูปดำเนินไปอย่างราบรื่นและไร้มิติของการต่อต้าน

ด้วยเหตุนี้ การจะทำความเข้าใจถึงปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นนั้น จึงต้องทำความเข้าใจโลกชีวิตในมิติต่างๆ ของนายแจ้ อย่างรอบด้าน ทั้งโลกชีวิตในทางกายภาพ โลกชีวิตทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจและการเมือง โดยมีสมมติฐานว่าการทำความเข้าใจโลกชีวิตของนายแจ้ นั้น สามารถตรวจสอบได้จากการอ่านหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ทั้งเอกสารของรัฐ หนังสืองานศพ บันทึกของชนชั้นนำท้องถิ่น จดหมายร้องทุกข์ ฯลฯ อย่างละเอียดและการอ่านย้อนกลับเอกสารเหล่านั้น เพื่อมองหาความเป็นไปอีกแบบหนึ่งในการทำความเข้าใจต่ออดีต โดยจะพบว่า นายแจ้ ดำรงอยู่ในโลกชีวิตสามแบบด้วยกัน คือ โลกวัฒนธรรมนักเลง โลกวัฒนธรรมข้าราชการท้องถิ่นและโลกวัฒนธรรมข้าราชการแบบใหม่ ทั้งนี้ การตรวจสอบโลกชีวิตของนายแจ้ เพื่อทำความเข้าใจถึงปัญหาความขัดแย้งนั้น อาจแสดงให้เห็นว่าในช่วงแรกของการปฏิรูประบบราชการแบบใหม่นั้นมีการผสมผสานกันระหว่างคนจากระบบเก่าและคนจากระบบใหม่ ซึ่งทำให้นายแจ้ และชาวบ้านกับข้าราชการท้องถิ่นดำรงอยู่ในลักษณะของการประนีประนอมและต่อรองได้ ในขณะเดียวกัน การผนึกแน่นระหว่างชาวบ้านกับข้าราชการท้องถิ่นนั้นก็ทำให้พวกเขา มีอำนาจต่อรองกับรัฐโดยแสดงออกผ่านการดื้อแพ่งจนสามารถทำให้คำสั่งของรัฐไม่สัมฤทธิ์ผลและดำรงผลประโยชน์ร่วมกันต่อไปได้ ในขณะที่การเข้ามาของข้าราชการแบบใหม่ ซึ่งมาพร้อมกับวิถีคิดและวิถีปฏิบัติแบบใหม่และค่อยๆ หลั่งไหลเข้าสู่ระบบราชการในท้องถิ่น ประกอบกับปัญหาที่รัฐเผชิญสภาวะฝืดเคืองทางเศรษฐกิจจึงดำเนินนโยบายดุลยภาพเพื่อปรับลดงบประมาณแผ่นดิน โดย

การโยกย้ายและถอดถอนข้าราชการท้องถิ่นเดิมและแทนที่ด้วยข้าราชการแบบใหม่ จึงนำไปสู่การเกิดปัญหาความขัดแย้งภายในโครงสร้างระบบราชการแบบใหม่เอง และผลของความขัดแย้งจากการปฏิรูปในช่วงหลังนี้ก็ขยายตัวและกระทบไปยังชีวิตของชาวบ้านในท้องถิ่นหรือกระทั่งตัวนายแฉ่งเองที่ผลประโยชน์และวิถีชีวิตของเขาถูกแทรกแซงโดยระบบราชการแบบใหม่ การแทรกตัวเข้ามาในท้องถิ่นของระบบราชการแบบใหม่และปฏิบัติการอย่างเข้มข้นในโลกชีวิตของพวกเขาเนี่ย่อมทำให้ชาวบ้านและนายแฉ่งไม่สามารถต่อรองกับระบบราชการแบบใหม่ด้วยวิธีแบบเดิมได้ จึงนำไปสู่การเกิดความขัดแย้งขึ้นทั้งในตัวโครงสร้างของระบบราชการแบบใหม่และชาวบ้านในพื้นที่ กระทั่งสั่งสมเรื่อยมาจนเกิดเป็นคดีสะเทือนขวัญในที่สุด

แน่ละ นายแฉ่งเป็นหนึ่งในบุคคลที่มีช่วงชีวิตอยู่ในยุคสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลง และดำรงอยู่ภายใต้ชุดความสัมพันธ์เชิงอำนาจในพื้นที่ การเข้ามาของอำนาจรัฐส่วนกลางในโลกชีวิตของเขา จึงเป็นดังสิ่งแปลกปลอมที่เข้ามาปะทะและไม่ลงรอยต่อโลกของเขา กระทั่งนำไปสู่การเกิดแรงขับในการต่อต้านอำนาจรัฐด้วยการใช้ความรุนแรง อันที่จริง ไม่เพียงแต่กรณีของนายแฉ่งเพียงเท่านั้น ที่ปรากฏให้เห็นปฏิกริยาของความไม่ลงรอยต่อความเปลี่ยนแปลงซึ่งได้แตกปะทุเป็นเหตุการณ์การลอบยิงเจ้าหน้าที่รัฐ โดยยังคงปรากฏกรณีการลอบยิงสังหารเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองนี้ในที่อื่นๆ ของสยามในเวลาใกล้เคียงกัน มิพักต้องกล่าวว่า การลอบยิงสังหารเจ้าหน้าที่ปกครองของรัฐในพื้นที่ท้องถิ่นนั้น เป็นปฏิกริยาหนึ่งของชาวบ้านที่มีต่อการปฏิรูปประเทศของสยาม ซึ่งมักจะไม่ค่อยถูกกล่าวถึงมากเท่ากับการต่อต้านในระดับของการลุกฮือก่อกบฏต่อรัฐ และไม่เคยถูกศึกษาอย่างเป็นจริงเป็นจังว่าภายในการปฏิรูประบบราชการที่เกิดขึ้นในมณฑลนี้ ได้เกิดอะไรขึ้นจริงๆ

ดังนั้น การศึกษากรณีการลอบยิงนายอำเภอจึงเป็นการทำความเข้าใจต่อเรื่องผลกระทบของการปฏิรูประบบราชการที่มีต่อชีวิตของคนในสังคมท้องถิ่น โดยเฉพาะพื้นที่มณฑลตอนในของรัฐสยาม ซึ่งสามารถคลี่คลายให้เห็นถึงปฏิกริยาของชาวบ้าน ธรรมชาติและแรงขับในการที่คนธรรมดาๆ คนหนึ่งให้ต้องลุกขึ้นมากระทำการทำทายเป็นต่ออำนาจรัฐ และเป็นปรากฏการณ์ที่ปรากฏอยู่เนืองๆ ในห้วงเวลาแห่งการปฏิรูป กระทั่งก่อนการมาถึงของการอภิวัฒน์สยามในช่วงกลางทศวรรษ 2470 ซึ่งจะให้ภาพความเข้าใจต่ออดีตในช่วงเวลาของการปฏิรูประบบราชการในพื้นที่นี้แจ่มชัดขึ้น มิพักต้องกล่าวว่า การศึกษาการปฏิรูปการปกครองที่มีอยู่ในบรรณพิภพนี้ มิได้ขยายความเข้าใจใดที่นอกเหนือไปจากสิ่งที่เตช บุนนาคได้เคยปูทางไว้เมื่อ 50 ปีก่อน คำอธิบายเกี่ยวกับการปฏิรูปที่ผ่านมาจึงดูราวกับจะมองว่าการปฏิรูประบบราชการที่เกิดขึ้นนั้นเป็นก้อนเดียวกันไปเสียทั้งหมด เนื่องจากมณฑลตอนในอย่างมณฑลพิษณุโลกเองนั้น ภายในของตัว

โครงสร้างระบบราชการในมณฑลนั้นก็ไม่ได้เป็นเนื้อเดียวกัน แต่การกล่าวเช่นนี้ก็หาได้ปฏิเสธเศษเสี้ยวที่เดียวไม่ หากประเด็นสำคัญจริงๆ ก็คือแต่เมื่อเวลาล่วงผ่านมา 50 ปีแล้วยังไม่สามารถอธิบายภาพการเปลี่ยนแปลงจากแง่มุมใหม่ๆ ได้ก็เป็นสิ่งที่นักประวัติศาสตร์ควรกลับมาพิจารณาทบทวน นอกจากนี้ หากย้อนมองการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในสังคมไทยปัจจุบันนี้ ไม่เพียงแต่ผนวกตัวเองเข้ากับเรื่องเล่าอันยิ่งใหญ่ของประวัติศาสตร์ชาติ หากแต่ยังทำให้ท้องถิ่นเสื่อมพลังด้วยการผลักดันให้ไปเข้าแถวรอการพัฒนาโดยรัฐส่วนกลาง ดังนั้น การคลี่คลายให้เห็นสำนึกและปฏิบัติการของชาวบ้านที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงนั้น ในแง่หนึ่งแล้วคือความพยายามในการคืนพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ให้แก่ราษฎรและคนสามัญ แต่ในอีกทางหนึ่ง คือ การสะท้อนให้เห็นถึงศักยภาพทางภูมิปัญญาของคนในสังคม อันจะเป็นรากฐานทางความคิดที่จะสามารถขยายต่อไปยังมิติอื่นๆ ได้ โดยเฉพาะมิติที่มีต่อความคิดในทางการเมือง อีกทั้งยังจะช่วยเปิดเผยมุมมองในการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมให้รอบด้านมากยิ่งขึ้น

นิยามศัพท์เฉพาะ

1) โลกชีวิต (life world) โดยความหมายของคำว่า โลกชีวิตอันปรากฏอยู่ในชื่อของวิทยานิพนธ์เล่มนี้นั้น ผู้วิจัยหมายถึงโลกเบื้องหลังหรือพื้นหลังแห่งการกระทำหรือปรากฏการณ์ต่างๆ ในสังคม โดยหยิบยืมนิยามเรื่องโลกชีวิต (lifeworld) มาจาก *Theory of Communicative Action, Volume Two: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason* ของเยอร์เก้น ฮาเบอร์มาส (Jurgen Habermas) ที่ตีพิมพ์ครั้งแรกในภาษาเยอรมันเมื่อ ค.ศ.1981 และได้รับการแปลและพิมพ์เป็นภาษาอังกฤษในปี ค.ศ.1987 ทั้งนี้ แนวคิดดังกล่าวถือเป็นส่วนหนึ่งในทางทฤษฎีการกระทำทางการสื่อสาร ซึ่งฮาเบอร์มาสเสนอว่า โลกชีวิตเป็นเสมือนปริมณฑลของการกระทำทางการสื่อสารที่มีพลวัตในตัวเองและเป็นการขัดเกลาทางสังคมของแต่ละปัจเจกบุคคล กล่าวอีกนัยหนึ่ง โลกชีวิต คือ โลกเบื้องหลังหรือพื้นหลังแห่งการกระทำหรือปฏิบัติการต่างๆ ของสังคม โดยมีการผลิตซ้ำตัวเองด้วยการกระทำทางการสื่อสารที่เน้นความเข้าใจระหว่างบุคคล (Neves, 2017, p.632)

ทั้งนี้ เพื่อขยายความเข้าใจต่อการกระทำทางการสื่อสารในปริมณฑลของโลกชีวิต ฮาเบอร์มาสได้ทำการแบ่งองค์ประกอบของโลกชีวิตออกเป็น 3 ส่วนด้วยกัน คือ วัฒนธรรม (culture) สังคม (society) และบุคลิกภาพ (personality) โดยวัฒนธรรมนั้นหมายถึงคลังแห่งความรู้ที่ผู้เข้าร่วมในการสื่อสารนั้นจะต้องแสวงหาความดีความด้วยตนเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อพวกเขากำลังพยายามทำความเข้าใจต่อปรากฏการณ์บางสิ่งในโลก ทั้งนี้ ความหมายของสังคมจะถูกใช้

อย่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสมาชิกในสังคม จนก่อให้เกิดบุคลิกภาพของปัจเจกบุคคล คือ ความสามารถที่ทำให้ผู้กระทำหรือองค์ประธาณนั้นสามารถพูดและแสดงได้ อันทำให้เขาหรือเธอ อยู่ในตำแหน่งที่จะมีส่วนร่วมในกระบวนการเข้าถึงความเข้าใจและยืนยันตัวตนของเขาหรือเธออีกด้วย ทั้งนี้ องค์ประกอบทั้งสามของโลกชีวิตนี้จะสอดคล้องกันกับกระบวนการการผลิตซ้ำทางสังคมและวัฒนธรรมตามลำดับ โดยวัฒนธรรมจะสอดคล้องกับการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมในมิติของความหมายหรือเนื้อหา ส่วนสังคมจะสอดคล้องกับการรวมตัวทางสังคม ส่วนในมิติของพื้นที่ทางสังคมและบุคลิกภาพนั้นจะดำเนินไปโดยสอดคล้องกันกับการขัดเกลาทางสังคม ในมิติเชิงประวัติศาสตร์แล้ว การขัดเกลาทางสังคมจะสามารถสืบทอดและส่งต่อรุ่นต่อรุ่นได้ โดยกล่าวได้ว่า การกระทำทางการสื่อสารในปริภูมิพลของโลกชีวิตนั้นมีลักษณะที่รับใช้ความเป็นประเพณีและคอยผลิตซ้ำความรู้ทางวัฒนธรรมอยู่เสมอ ด้วยการส่งเสริมความเข้าใจ การรวมกลุ่มทางสังคม ความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน และการก่อตัวของอัตลักษณ์ส่วนบุคคลที่ได้รับการขัดเกลาทางสังคม อันเป็นกระบวนการที่ปฏิบัติการอยู่ในปริภูมิพลของโลกชีวิต (Neves, 2017, p.633; ดู การอภิปรายถึงประเด็นโลกชีวิต ใน ชนิดดา ภูหงษ์ทอง, 2567)

กล่าวให้ถึงที่สุด โลกชีวิต คือ โลกทางสังคมและวัฒนธรรมของผู้คนที่อยู่ในกลุ่มทางสังคมนั้น โดยรับรู้ผ่านการปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์และการสื่อสาร โลกชีวิตจึงเป็นแหล่งสะสมของการให้ความหมายต่อชีวิตและสังคมของคนรุ่นก่อนๆ ว่าพวกเขาเข้าใจโลก เข้าใจตนเองและเข้าใจผู้อื่นอย่างไร หรือพวกเขาเข้าใจหน้าที่ ความจริงภักดี ตลอดจนจิตวิญญาณ วัฒนธรรม ศาสตร์ ศาสนาและกฎหมายอย่างไร ในฐานะของตัวแสดงทางสังคมที่ได้อาศัยความรู้เหล่านี้เพื่อทำความเข้าใจต่อสิ่งต่างๆ รอบตัว ดังนั้น โลกชีวิตจึงสร้างขึ้นด้วยความรู้ และเชื่อมโยงคนในสังคมด้วยการตีความและการทำความเข้าใจ ส่งต่อความเปลี่ยนแปลงและผลิตขึ้นใหม่ด้วยการสื่อสารระหว่างบุคคล

อย่างไรก็ตาม การทำความเข้าใจต่อเรื่องโลกชีวิตของผู้ร้ายคนหนึ่งในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ แม้จะหยิบยืมนิยามความหมายเรื่องโลกชีวิตจากฮาเบอร์มาส แต่วิธีการในการทำความเข้าใจต่อโลกชีวิตหรือโลกเบื้องหลังแห่งการกระทำของปัจเจกบุคคลหรือนายเจ้านั้น ผู้วิจัยจะใช้วิธีวิทยาแบบจุลประวัติศาสตร์ (microhistory) ในการค้นหาโลกชีวิตของเขาดังเช่นที่ปรากฏอยู่ทั้งในงานเรื่อง *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* ของคาร์โล กิ้นซ์บูร์ก (Carlo Ginzburg) ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกในภาษาอิตาลีเมื่อ ค.ศ. 1976 และได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษเมื่อ พ.ศ. 1980 และงานของนาตาลี ซีโมน เดวิส (Natalie Zemon Davis) เรื่อง *The Return of Martin Guerre* ที่ตีพิมพ์ในปี ค.ศ. 1983 โดยงานทั้งสองเรื่องนี้ได้ฉายให้เห็นโลก

ชีวิตทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม จากการใช้หลักฐานเอกสารที่เกี่ยวข้องแวดล้อมตัวบุคคล ที่ถูกศึกษา ซึ่งดำรงอยู่อย่างกระจัดกระจาย และมองหาความเป็นไปได้จากการตีความต่อหลักฐานเหล่านั้น เพื่อสะท้อนให้เห็นบริบททางสังคม ประสบการณ์ของบุคคลที่เป็นองค์ประกอบ ของการศึกษา ทั้งนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงงานทั้งสองเรื่องนี้และวิธีวิทยาแบบจุลประวัติศาสตร์อย่างละเอียดอีกครั้งในบทที่ 3 อันว่าด้วยเรื่องของวิธีวิทยา (ดูเพิ่มเติมใน วราภรณ์ เรื่องศรี, 2563; ชชาติชาย มุกสง, 2563 และธิปติ บัวคำศรี, 2563) ดังนั้น เพื่อที่จะเปิดเผยให้เห็นมุมมองที่มีต่อโลกชีวิต ของนายแจ้ง ผู้วิจัยจึงเลือกใช้วิธีการศึกษาแบบจุลประวัติศาสตร์ในการการคลี่คลายให้เห็นถึงโลก ที่สัมพันธ์กับชีวิตและลมหายใจของเขาในวิทยานิพนธ์เล่มนี้

2) สังคมการเมือง (political society) หมายถึง การเมืองในชีวิตประจำวัน (everyday politic) ของผู้คนที่ ต่อสู้ ต่อรองและประนีประนอมภายใต้ชุดความสัมพันธ์ทางอำนาจและผลประโยชน์ในสังคม (ดู Scott, 1985; และ Kerkvliet, 1990 ในบทที่ 2) โดยจะนำมาใช้ทำความเข้าใจต่อปฏิสัมพันธ์ทางอำนาจและผลประโยชน์ของนายแจ้ง

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เนื่องจากงานวิทยานิพนธ์ชิ้นนี้สนใจศึกษาถึงบทบาทของสามัญชนซึ่งดำรงอยู่ในกระแสของความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเป็นคนที่อยู่นอกเรื่องเล่าประวัติศาสตร์กระแสหลัก แต่มีความโดดเด่นอย่างมากในฐานะคู่ตรงข้ามที่เกิดขึ้นมาพร้อมๆ กับระบบราชการสมัยใหม่ของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้แบ่งกลุ่มของเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องออกเป็น 5 ประเด็นด้วยกัน โดยประเด็นแรก คือ การเป็นโจรผู้ร้ายและผู้ลอบเร้นจากรัฐเพื่อต่อต้านการกดขี่ ประเด็นที่ 2 คือ คนชั้นล่างในทางประวัติศาสตร์ของนักประวัติศาสตร์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ประเด็นที่ 3 คือ ประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย ประเด็นที่ 4 คือ การปฏิรูปการปกครอง และประเด็นที่ 5 คือ ประวัติศาสตร์ภาคเหนือตอนล่าง ทั้งนี้ เพื่อชี้ให้เห็นวิธีการในการศึกษาประวัติศาสตร์สามัญชนและทิศทางของกระแสของการศึกษาประวัติศาสตร์ทั้งในสังคมไทยและต่างประเทศที่คลี่คลายความสนใจมายังสามัญชนคนชั้นล่างมากยิ่งขึ้น อีกทั้งผู้วิจัยยังต้องการค้นหาช่องว่างของการศึกษาประวัติศาสตร์สังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ต่อประเด็นเรื่องปฏิบัติการของชาวบ้านคนธรรมดาสามัญที่มีต่อการปฏิรูประบบราชการในช่วง พ.ศ. 2430-2470

การเป็นโจรผู้ร้ายและผู้ลอบเร้นจากรัฐเพื่อต่อต้านการกดขี่

แม้ว่าการทำงานแบบนักประวัติศาสตร์มาร์กซิสต์นั้นจะตั้งคำถามต่อการค้นหาถึงจิตสำนึกทางชนชั้น แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าความพยายามในการหาจิตสำนึกร่วมทางประวัติศาสตร์ในทางหนึ่งจะเป็นการสะท้อนมุมมองทางปัญญาของตัวผู้กระทำการที่ไม่ใช่ชนชั้นนำออกมาได้อย่างแยบคาย และมุมมองดังกล่าวยังได้ช่วยให้เกิดการตั้งคำถามและสร้างคำอธิบายใหม่ต่อเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่เคยถูกยึดกุมคำอธิบายไว้โดยชนชั้นนำ

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ของผู้กระทำการที่ไม่ใช่ชนชั้นนำนั้น นอกเหนือจากขบวนการชาวนา ขบวนการประชาชนและกบฏชาวนาแล้ว โจรผู้ร้ายก็ถือเป็นส่วนหนึ่งในความสนใจศึกษาของนักประวัติศาสตร์ด้วยเช่นกัน แน่ละ งานชิ้นอุโฆษที่พยายามเขียนประวัติศาสตร์ของโจรขึ้นมาโดยตรง คือ งานเขียนของนักประวัติศาสตร์สายมาร์กซิสต์อังกฤษ อีริก เจ. ฮอบส์บอว์ม (Eric J. Hobsbawm) เรื่อง *Bandits* (1981[1969]) โดยกล่าวได้ว่างานเขียนชิ้นนี้เป็นส่วน

ต่อขยายเฉพาะเรื่องของโจรมหาชน (social bandits) ที่ถูกนำเสนอในงานเขียนเรื่อง *Primitive Rebels* (1959)

ทั้งนี้ งานเขียนเรื่อง *Bandits* นั้นเปิดเรื่องขึ้นมาให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเขาได้เขียนภาพคู่ตรงข้ามให้กับโจรและรัฐอย่างเปิดเผยด้วยสำนวนตัดพ้อของอดีตโจรจาก Roccmandolfi ความว่า “เราโคกเศร่า, มันคือเรื่องจริง, แต่นั่นเพราะเราถูกข่มเหงมาโดยตลอด พวกผู้ดีใช้ปากกา ส่วนเราใช้ปืน พวกเขาเป็นเจ้าของที่ดิน ส่วนเราเป็นเจ้าของขุนเขา” (Hobsbawm, 1981[1969], p.17) โดยงานชิ้นนี้กล่าวถึงบรรดาสุภาพบุรุษขุนโจรคนยากในสังคมชาวนาที่ห่างไกลเมือง และสภาวะของความเป็นชาวนานอกกฎหมาย ซึ่งถูกเจ้าที่ดินและรัฐมองว่าเป็นอาชญากรแต่ยังคงอยู่ในสังคมชาวนาและมีสถานะเป็นวีรบุรุษในเรื่องเล่า เป็นจอมล้างแค้น (avengers) นักสู้เพื่อความยุติธรรม ผู้นำแห่งการปลดปล่อย อาทิ โรบินฮู้ดและพวกพ้อง โดยคนที่ทั้งถูกไล่ล่าและถูกสนับสนุนไปพร้อมกันเหล่านี้ ได้เปิดเผยให้เห็นปฏิสัมพันธ์ทางสังคมที่อยู่เบื้องหลังความเป็นโจร ทั้งวิถีที่ชุมชนให้ความคุ้มครอง และวิถีที่พวกเขาถูกมองว่าเป็นวีรบุรุษในท้องถิ่นและศัตรูของชาติ

อย่างไรก็ตาม เนื่องด้วยงานชิ้นนี้เป็นส่วนขยายที่มาจากงานเรื่อง *Primitive Rebels* ดังนั้นแนวคิดเกี่ยวกับโจรมหาชน (social bandits) จึงเป็นแนวคิดเดียวกันและหากกล่าวให้ถึงที่สุดแล้วมุมมองที่มีต่อคนนอกกฎหมายของฮอบส์บอว์มนั้นยังคงไม่แตกต่างออกไปจากที่เคยเสนอเอาไว้ในงานหลักเรื่อง *Primitive Rebels* แต่อย่างไรก็ตาม ทั้งนี้ งานเขียนเรื่อง *Primitive Rebels* ของฮอบส์บอว์มได้ตั้งข้อเสนอลักษณะของเขาเอาไว้ว่า “สภาวะก่อนการเมือง” (pre-political) หรือภาวะบรรพกาล (primitive) ที่เกิดจากความปั่นป่วนวุ่นวายของสังคมก่อนมาถึงยุคปฏิวัติอันรุ่งโรจน์ โดยเป็นความปั่นป่วนวุ่นวายที่มาจากกลุ่มคนทางสังคมผู้ถูกตีตราว่าอยู่นอกกฎหมาย อันได้แก่ โจร มาเฟีย และพวกลัทธิสหัสวรรษ (millenarianism) เป็นต้น

ในทัศนะของฮอบส์บอว์มนั้น กลุ่มคนเหล่านี้ ไร้สำนึกในทางการเมือง เจกเช่นเดียวกับกับ “กบฏบุพกาล” (primitive rebels) เป็นคนก่อนการเมือง และกำลังอยู่ในโลกที่เปลี่ยนแปลงไป แต่คนเหล่านี้กลับไม่มีกรอบทางปัญญาอันจะเข้าใจหรือตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงเหล่านั้นได้ ดังประโยคที่ฮอบส์บอว์มกล่าวว่า

ในแง่หนึ่งการเป็นโจรนั้นถือเป็นรูปแบบที่ค่อนข้างดั้งเดิมของการประท้วงที่เก่าแก่และบรรพกาลที่สุดเท่าที่เราได้รู้จัก ไม่ว่าจะกรณีใดๆ ในหลายสังคม คนจนมักถูกมองว่าเป็นเช่นนั้น และจะปกป้องโจรเหล่านี้โดยมองว่าเขาเป็นยอดคนเหมือนวีรบุรุษในอุดมคติ ทั้งในโปแลนด์ สโลวาเกีย...ซึ่งน่าจะเป็นบุคคลที่มีตัวตนอยู่จริง...และโจรเองก็จะพยายาม

ดำเนินชีวิตให้ไปตามบทบาทในอุดมคตินั้น แม้ว่าเขาจะไม่ใช่นักก่อการปฏิวัติทางสังคมที่มีสติสัมปชัญญะก็ตาม โดยธรรมชาติแล้ว โรบินฮู้ด เป็นเสมือนต้นแบบของกบฏทางสังคมที่ปล้นเอาจากคนรวยเพื่อนำมามอบให้คนจน...มีคุณภาพอ่อนโยนและฆ่าไม่ตาย... และมีบางอย่างที่คล้ายกับโจรมหาชน (social bandit) ในอุดมคติ (Hobsbawm, 1959, p.13)

อย่างไรก็ตาม ในสังคมทุนนิยมนั้นภาพของการถูกเอารัดเอาเปรียบจากรัฐและการบีบบังคับด้วยข้อกฎหมายก็เป็นอีกสาเหตุหนึ่งของการกลายเป็นโจรของชาวนาผู้ยากไร้ แต่ในทางกลับกัน พวกเขา กลับกลายเป็นผู้บริสุทธิ์หรือแม้แต่ถูกแต่งตั้งเติมในเรื่องเล่าของชาวนา ตัวอย่างเช่นกรณีของ โจร Angiolillo ที่มีแหวนเวทย์มนต์ บัดป้องกระสุนจากตำรวจได้ อันเป็นการเพิ่มความสามารภในด้านความคงกระพันชาตรีให้กับคุณสมบัติในตำนานและความห้าวหาญของโจรที่มีเนื้อหาคคล้ายคลึงกันในที่อื่นๆ แม้ในบางเรื่องเล่านั้นแม้ว่าโจรจะถูกทางการสังหารแต่ก็จะต้องตายด้วยขวานหรือกระสุนเงินเท่านั้น (Hobsbawm, 1959, p.15)

นอกจากนี้ กรณีการกลายเป็นโจรเนื่องเพราะถูกบีบบังคับนั้นแก่งจากกฎหมายยังปรากฏเด่นชัดในกรณีของ Campasi ที่ถูกตำรวจจับในปี ค.ศ. 1869 เนื่องเพราะพยายามลอบยิงผู้พิพากษา โดยก่อนหน้านี้เขาเคยถูกจับจากเหตุที่ปล้นยืมให้แกะไปกินหญ้าบนพื้นที่ของคนอื่นทำให้เขาถูกตักเตือนและถูกจับอีกครั้งภายหลังจากที่เขาได้ฝ่าฝืนคำเตือน โดยเขาถูกศาลตัดสินจำคุก 10 วันและต้องถูกเฝ้าระวัง 1 ปี อีกทั้งยังถูกปรับเงินอีกจำนวนหนึ่ง ความโกรธแค้นนี้ได้ผลักดันให้เขาป็นขึ้นไปบนเนินเขาและพยายามลอบยิงผู้พิพากษาและเจ้าหน้าที่ของตน ฮอบส์บอว์มได้ตั้งข้อสังเกตเอาไว้ว่า “อาชีพของโจรมักเริ่มต้นด้วยเหตุการณ์บางอย่างที่ไม่ร้ายแรงแต่นั้นก็ทำให้เขา กลายเป็นคนนอกกฎหมาย...ความผิดพลาดในการพิจารณาคดี...คำพิพากษาที่ไม่เป็นธรรม... ความรู้สึกไม่ยุติธรรม เป็นเรื่องสำคัญที่ทำให้ประชาชนมองว่าโจรมหาชน (social bandits) นั้น ไม่ใช่อาชญากร” (Hobsbawm, 1959, p.16)

ความน่าสนใจในงานของฮอบส์บอว์ม คือ ข้อเสนอของเขาที่พยายามจะชี้เน้นภาพของสังคมที่วุ่นวายก่อนการมาถึงของนักปฏิวัติมาร์กซิสต์และการปฏิวัติ โดยพยายามตอบคำถามที่ว่าเหตุใดชาวนาหรือประชาชนจึงยินดีเข้าร่วมกับการปฏิวัติ กล่าวคือ การชี้ให้เห็นถึงแนวโน้มที่ผู้คนจะเข้าร่วมการประท้วงทางสังคม ที่ก่อการจากมุมมองในระดับอารมณ์มากกว่าจะเป็นมุมมองทางปัญญา อันเป็นกรอบความคิดที่นำไปสู่การประท้วงทางสังคมที่ส่งผลกระทบเป็นระลอกมากกว่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงในระดับการปฏิวัติ

ข้อเสนอนี้ยังปรากฏให้เห็นเด่นชัดและตอกย้ำข้อเสนองานในงานชิ้นขยายเรื่อง *Bandits* โดยเขามองว่า “พวกนอกกฎหมายที่ปรากฏอยู่ในบทเพลงลำนํ้าทั้งหลาย ทั้งยอดคน วีรบุรุษ และจอมล้างแค้น (avengers) สิ่งเหล่านี้เป็นการกบฏเฉพาะบุคคล ซึ่งไม่มีเป้าหมาย ในทางการเมือง และอยู่ภายใต้สภาวะปกติ นั่นคือสภาพที่ไม่มีการปฏิวัติ ไม่ใช่แนวหน้าของการ จลาจลจำนวนมาก” (Hobsbawm, 1981[1969], p.36)

นอกจากนี้ ฮอบส์บอว์มยังยกตัวอย่างใจผู้เกี่ยวปล้นสะดมก่อนการมาถึงของการปฏิวัติ ในหลายๆ ที่ ทั้งกองกำลังปล้นสะดมติดอาวุธในปารีส ชาวนาในยูเครนช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 16 ที่ผันตัวไปเป็นกองทหารม้าปล้นสะดมคอซแซก และกองทหารแตกทัพของฝรั่งเศสในปี ค.ศ. 1810 ที่ในท้ายที่สุดก็ได้เข้าร่วมกับผู้ปกครองท้องถิ่นและก่อตั้งกองโจรขึ้น กรณีที่น่าสนใจอีกกรณีหนึ่ง คือกรณีของโจรในอินเดีย โดยโจรผู้นี้มีนามว่ากัลลัว (Kallua) เป็นชาวคุจาระ (Gujars) อาศัยอยู่ในคุชราต กองกำลังของโจรผู้ี้เริ่มเกี่ยวออกปล้นอยู่สองฟากฝั่งของแม่น้ำคงคาภายหลังจากที่ ชุมชนของเขาได้ถูกกวาดล้างไปในปี ค.ศ. 1813 โดยชาวอังกฤษ พวกชนกลุ่มน้อยคุจาระนั้นเป็น บรรดาชาวนาที่สร้างชุมชนอิสระของตนขึ้นและติดอาวุธ ทำให้คุจาระเป็นชนกลุ่มน้อยที่มีประเพณี ที่เข้มแข็ง แต่ผู้ปกครองอาณานิคมชาวอังกฤษกลับมองว่าคนเหล่านี้สร้างความปั่นป่วนและความ ไร้ระเบียบจึงเข้ากวาดล้างและทำให้คนกลุ่มนี้กลายเป็นกองโจรไปในที่สุด ถึงแม้ว่าต่อมา การก่อ การของกัลลัวนั้นจะทำให้เขาได้ครอบครองหมู่บ้านกว่า 40 แห่ง และสถาปนาตนเองขึ้นเป็นราชา คายัลสิงห์ (Raja Kayal Singh) กระทั่งมีการส่งคนเดินสารเพื่อเรียกเก็บส่วยตามแบบราชสำนัก แห่งหนึ่งแล้วก็ตาม (Hobsbawm, 1981[1969], p.100) แต่นั่นก็เป็นเพียงหนึ่งในบรรดาหลายร้อย ราชานที่มีอยู่ในอินเดีย ดังนั้น ในทัศนะของฮอบส์บอว์มจึงไม่ได้มองว่าการก่อการของกัลลัวนี้เป็น การปฏิวัติ เพราะไม่ได้นำไปสู่การเกิดผลกระทบในภาพรวม หากแต่เป็นความต้องการกลับไปหา วิถีชีวิตแบบเก่าเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม ในความเห็นของฮอบส์บอว์มมองว่าสิ่งที่อาจจะใกล้เคียงที่สุดต่อสิ่งที่ เรียกว่าการปฏิวัติซึ่งเรียบง่ายต่อความเข้าใจของชาวนาทั้งหมด คือ การปฏิเสธร้อยล้านเชิงต่อโลก ที่กดขี่อันแสนชั่วร้าย ซึ่งอาจแสดงออกมาในรูปแบบอนาธิปไตย อาทิ การเผาโบสถ์ของกลุ่มลัทธิ อนาธิปไตยในอันดาลูเซีย (Andalusia) ดังเนื้อความที่ว่า

การเผาโบสถ์อาจคล้ายคลึงกันเล็กน้อยและอาจสะท้อนให้เห็นถึงความขมขื่นของชาวนาที่ ผิดหวังกับ “การถูกทรยศ” ของคนจนโดยโบสถ์... ที่มาลากา (Malaga) ในปี ค.ศ. 1935 *Guide Bleu* ได้เดินทางมาถึงสเปนก่อนจะประกาศขึ้นอย่างหน้าตาเฉยว่า “นี่เป็นเมือง

แห่งความคิดชั้นสูง และในวันที่ 12 และ 13 พฤษภาคม ค.ศ.1931 โบสถ์และสำนักงานซึ่งที่นั่นกว่า 43 แห่งถูกเผาจนวอดวาย” และนักอนาธิปไตยชราคนหนึ่งซึ่งมองลงมาที่ยังเมืองเดียวกันที่เคยถูกเป็นไฟในอีก 5 ปีต่อมา...พวกเขากำลังเผามาลากา...พวกเขากำลังเผามัน...หินก้อนเดียวก็จะไม่ถูกทิ้งไว้บนหินอีกก้อน...ไม่ใช่แค่พืชหรือแม้แต่กะหล่ำปลีจะต้องไม่เติบโตที่นั่น เพื่อจะไม่มีใครความชั่วร้ายอีกต่อไป...เขาไม่เพียงแต่ประสงค์จะทำลายโลกที่ชั่วร้าย...แต่ปฏิเสธมันที่นี่และเดี๋ยวนี้ ทุกสิ่งที่ทำให้ชาวอันดาลูเซียมีประเพณีจะต้องละทิ้ง...เขาไม่แม้แต่จะออกเสียงคำว่าพระเจ้า หรือเกี่ยวข้องกับอะไรกับศาสนา เขาต่อต้านการสู่วัฏกระทิงและไม่ยอมดื่มหรือแม้แต่สูบบุหรี่ (Hobsbawm, 1959, p.83)

โลกทางศีลธรรมในทัศนะของชาวอนาธิปไตยหรือคนจนก่อนยุคอุตสาหกรรมนั้นจึงเป็นการผันถึงสังคมที่ดีว่าเป็นการแบ่งปัน มากกว่าที่จะผันถึงความร่ำรวยสำหรับทุกคน คนจนเหล่านี้จึงปฏิเสธและแตกหักกับศาสนาและพระศาสนจักรเพราะสิ่งเหล่านี้เกี่ยวข้องกับข้อแหวะกับโลกแห่งการกดขี่ที่ชั่วร้าย ดังนั้นโลกใหม่จะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยเพราะแสงแห่งวิทยาศาสตร์ ความก้าวหน้า และการศึกษา อันเป็นสิ่งที่ชาวอนาธิปไตยเชื่อมั่นอย่างแรงกล้า (Hobsbawm, 1959, p.82)

อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่าปัจจัยทางด้านอารมณ์ที่หล่อหลอมการประท้วงให้ดำเนินอยู่ได้นั้นไม่เพียงแต่เกิดขึ้นอย่างเดี๋ยวเดียวโดด หากแต่เกิดขึ้นบนความรู้สึกร่วมของความเป็นพวกพ้องในชุมชน ทั้งในรูปแบบเครือข่ายและเพื่อนบ้านที่มีประสบการณ์ร่วมและมีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันในการต่อต้านผู้มีอำนาจภายนอก อันส่งผลให้ผู้คนเหล่านี้ค่อยๆ เคลื่อนเข้าไปสู่รูปแบบของการเคลื่อนไหวทางการเมืองหรือขบวนการที่มีการจัดการมากขึ้น เช่น การสร้างสัญลักษณ์ร่วมกัน การใช้ธง การร้องเพลง หรือแม้แต่การตั้งพรรคเป็นต้น

กระนั้น ข้อเสนอเรื่อง “กบฏบุพกาล” ดังกล่าวของฮอบส์บอว์มนั้นได้ถูกโต้แย้งกับคำอธิบายในงานศึกษาทฤษฎีชนวนของนักวิชาการสาย Subaltern Studies ขึ้นสำคัญ คือ เรื่อง *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India* ของ รณชิต คูหา (Ranjit Guha, 1992) ที่ต้องการลบคำสบประมาทของบรรดานักประวัติศาสตร์ชาตินิยมทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่องานของฮอบส์บอว์ม นักวิชาการผู้คร่ำหวอดในวงการประวัติศาสตร์การปฏิวัติที่กล่าวถึงการลุกขึ้นก่อกบฏในช่วงก่อนการปฏิวัติอินเดียขึ้นว่า “ใจเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดก่อนการมีสำนักทางการเมือง (pre-political phenomenon)” (Guha, 1992, p. 5.) และมองกบฏชาวนาเป็นเพียงพลังที่แตกประทุขึ้นโดยบังเอิญเท่านั้น อันเป็นสิ่งที่ คูหา ปฏิเสธและได้ชี้แจงให้เห็นว่าชาวนาปฏิบัติกรบนฐานของจิตสำนักทางการเมืองแบบใดในงานชิ้นนี้

อย่างไรก็ตาม คุณูปการอันสำคัญของฮอบส์บอร์มได้เผยให้เห็นว่าโจรและสังคมชาวนานั้นมีปฏิสัมพันธ์กันลึกซึ้งอย่างไร และตอบรับตอบโต้กับโลกภายนอกอย่างไร แต่กระนั้น ทักษะของฮอบส์บอร์มกลับมองว่า โจรเป็นผลพวงที่เกิดจากปัจจัยการกดขี่ทางสังคมและเศรษฐกิจ ในแง่หนึ่งก็ถือเป็นการปฏิเสธถึงการมีอยู่ของมูลฐานจิตสำนึกในทางการเมืองของพวกเขา และแนวคิดที่มองว่าโจรนั้นเป็นผลพวงอันเกิดจากการกดขี่ขูดรีดของรัฐนั้นยังปรากฏในงานเขียนทางมานุษยวิทยาเรื่อง *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia* (2009) ของ เจมส์ ซี. สก็อตต์ (James C. Scott) โดยสก็อตต์มองคนภูเขาว่าเป็นผู้ที่เคยอาศัยอยู่ภายใต้รูปแบบสังคมที่กดขี่ขูดรีดจากรัฐในพื้นที่ราบระหว่างหุบเขา (valley state) ที่พึ่งพากำลังคนในการจัดการระบบเกษตรกรรม สังคมรัฐเกษตรกรรมนั้นเต็มไปด้วยกฎระเบียบและการบีบบังคับแรงงาน จึงทำให้คนจำนวนหนึ่งทำการหลบหนีที่รัฐออกมายังพื้นที่ที่รัฐติดตามไม่ถึงเพื่อให้ไม่ต้องตกอยู่ภายใต้ระบบเกษตรกรรมนั้น กระทั่งกลายเป็นคนนอกกฎหมายไปในที่สุด นอกจากนี้ ภาพของการหลบหนีที่รัฐที่ควบคุมผู้คนด้วยเมล็ดพันธุ์พืชหรือระบบเกษตรกรรมนั้น ยังถูกกล่าวถึงต่อมาในงานเขียนของสก็อตต์อีกชิ้นหนึ่ง คือ *Against the Grain: A Deep History of the Early States* (2018) ที่เริ่มจากการตั้งข้อสังเกตต่อคำถามใหญ่ที่ว่ายุค Anthropocene หรือยุคสมัยที่มนุษย์มีอิทธิพลต่อความเปลี่ยนแปลงของโลกนั้นเกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อใด นักวิชาการหลายคนมองว่ายุคสมัยดังกล่าวเกิดขึ้นในห้วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 แต่สก็อตต์กลับมองว่าจุดกำเนิดมันห่างไกลไปมากกว่านั้น โดยมันเริ่มต้นขึ้นเมื่อมนุษย์ได้ทำออกจากถ้ำในแผ่นดินทวีปแอฟริกา เรียนรู้การใช้ไฟในการหุงหาอาหารและก่อตั้งชุมชนที่ขยายตัวออกไปตามริมฝั่งแม่น้ำจนกระทั่งพัฒนาขึ้นเป็นรัฐแบบแรกเริ่ม (early state) ในบริเวณเทโกริส-ยูเฟรติส โดยขอบเขตของความเป็นรัฐนั้นจะสิ้นสุดอยู่ที่แนวเขตของกำแพงเมือง กล่าวได้ว่า ความเปลี่ยนแปลงที่มนุษย์ได้กระทำต่อโลกนั้นเริ่มทวีความเข้มข้นขึ้นเมื่อมนุษย์เรียนรู้การคัดสรรพันธุ์พืชและสัตว์ เรียนรู้การทำปศุสัตว์และเทือกสวันไร่ นา กระทั่งนำไปสู่การจัดระเบียบระบบการผลิตทางเกษตรกรรม จึงทำให้ปัจจัยในเรื่องของแรงงานคนได้กลายเป็นหัวใจสำคัญของการดำรงอยู่และล่มสลายของรัฐแบบแรกเริ่ม ความต้องการแรงงานของรัฐในระบบเกษตรกรรมนั้นเป็นทั้งชนวนเหตุแห่งสงคราม และเงื่อนไขในการบีบให้ผู้คนหลบหนีออกไปจากรัฐและกลายเป็นกลุ่มคนที่ถูกเรียกว่าคนเถื่อน (barbarian) ในที่สุด งานเขียนทั้งสองชิ้นนี้ได้เสนอให้เห็นภาพของบรรดาผู้ที่หลบหนีออกมาจากความยากเข็ญภายใต้ระบบระเบียบที่รัฐได้สถาปนาขึ้น ไม่ว่าจะเป็นส่วยภาษี การเกณฑ์แรงงานทาส การเกณฑ์ทหาร นักโทษ โรคระบาดและสงคราม กระทั่งพวกเขาได้ก่อรูปแบบทางสังคมและวัฒนธรรมของตนเองขึ้น

อนึ่ง ผู้วิจัยเห็นว่าแนวคิดเรื่องลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่มีส่วนก่อกำเนิดชุมชนนอกกฎหมายหรือแนวคิดเรื่อง Zomia ที่ได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจาก วิลเลียม ฟาน เซนเดล (Willem van schendel) (2002) ของสก๊อตตีในงานเรื่อง *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia* (2009) นั้น มีความน่าสนใจตรงที่อาจจะสามารถนำมาปรับใช้ทำความเข้าใจลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่อาจก่อให้เกิดแหล่งชุมชนหรือผู้ร้ายในพื้นที่มณฑลพิษณุโลกช่วงทศวรรษ 2430-2470 ได้ ซึ่งผู้วิจัยได้อภิปรายเอาไว้แล้วในส่วนของขอบเขตเชิงพื้นที่

ทั้งนี้ ในสังคมไทยนั้นจะเห็นได้ว่ามีงานศึกษาประวัติศาสตร์จำนวนหนึ่งที่ทำให้ความสนใจต่อปรากฏการณ์การเกิดโจรผู้ร้ายด้วยเงื่อนไขของความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ โดยมองความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการปฏิรูประบบราชการใหม่นั้น ว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญในการทำให้ผู้นำท้องถิ่นหรือกรมการเมืองในระบอบเดิม ได้ผันตัวเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของตัวแทนในกลไกการปกครองของรัฐส่วนกลางและดำรงความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์กับเหล่านักเลงและโจรผู้ร้ายในการแสวงหาผลประโยชน์จากระบบการปกครองใหม่ และยังผลให้เกิดอุปสรรคในการปฏิรูประบบราชการของสยาม (ดู เดวิด จอห์นสัน, 2530; คมนेत्र ญาณโสภณ, 2534; พีรศักดิ์ ชัยได้สุข, 2545, 2551; นนทพร อยู่มั่งมี 2547; และ พิพัฒน์ กระแจะจันทร์, 2554) อย่างไรก็ตาม แม้ว่างานเหล่านี้จะให้พื้นที่ความสนใจแก่บรรดาโจรผู้ร้ายและนักเลงท้องถิ่น แต่ก็เป็นการศึกษาภาพโดยทั่วไปเพื่ออธิบายปรากฏการณ์โจรผู้ร้ายที่เกิดขึ้นในสังคม ณ ขณะนั้น ในขณะที่ความเข้าใจต่อสำนึกคิดของผู้กระทำการหรือโจรผู้ร้ายแบบปัจเจกบุคคลนั้นกลับถูกกลืนหายไปในการอธิบายที่มองปฏิบัติการของโจรผู้ร้ายในมิติของคำอธิบายเรื่องการอุปถัมภ์ในภาพรวมเช่นนั้น

จึงกล่าวได้ว่า การศึกษาเรื่องสังคมโจรผู้ร้ายและผู้ลอบเร้นจากรัฐในงานวิชาการต่างประเทศนั้น ยังคงให้ภาพใหญ่ของคำอธิบายอยู่ที่การดิ้นรนต่อสู้ภายหลังจากการตกเป็นเหยื่อของการถูกขูดรีด และการเอาตัวเขาเปรียบจากความอยุติธรรมโดยรัฐและกฎหมาย นำไปสู่การสร้างชุมชนเร้นรัฐในพื้นที่ชนบทอันห่างไกล แม้ว่าพวกเขาจะเข้าร่วมเป็นสาเหตุแห่งการปฏิวัติได้แล้วก็ตาม แต่ก็ยังคงถูกมองว่าไร้สำนึกหรืออุดมการณ์ในทางการเมืองเป็นของตนเอง ฉะนั้นประเด็นเรื่องจิตสำนึกของผู้กระทำการจึงเป็นช่องว่างสำคัญที่ควรถูกสนใจศึกษามากขึ้น กระทั่งในมิติของสังคมไทย ที่บรรดางานวิชาการทั้งหลายก็ยังคงวางคำอธิบายเกี่ยวกับกรณีการเกิดโจรผู้ร้ายอย่างเป็นทางการเป็นกลุ่มก้อนบนเงื่อนไขความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและระบบอุปถัมภ์ ดังนั้น คำอธิบายเกี่ยวกับโจรผู้ร้ายในช่วงเวลาแห่งการปฏิรูปในภาพรวมดังกล่าว จึงยังไม่เพียงพอต่อการนำมาใช้ทำความเข้าใจถึงสำนึกคิดของราษฎรคนหนึ่งที่ได้ลุกขึ้นกระทำการยิงเจ้าหน้าที่ฝ่าย

ปกครองดังกรณีของนายแจ้ ทั้งนี้ การทำความเข้าใจต่อมิติของความขัดแย้งนั้น จะต้องคลี่คลาย ผ่านการศึกษาองค์ประกอบที่เป็นปัจเจกบุคคล เพื่อฉายให้เห็นโลกทัศน์ทางเศรษฐกิจ สังคมและ วัฒนธรรมของปัจเจกบุคคลนั้น อันเป็นสิ่งที่แทบจะไม่ปรากฏอยู่ในบรรดางานที่ศึกษาในประเด็น เรื่องโจรผู้ร้ายนี้

อย่างไรก็ตาม แนวคิดเรื่องโจรมหาชน (social bandits) ของฮอบส์บอว์มอาจจะ สามารถนำมาใช้ทำความเข้าใจถึงการกระทำของโจรผู้ร้ายที่ลุกขึ้นมาท้าทายอำนาจรัฐได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการกระทำเพื่อให้สอดคล้องกับค่านิยมของสังคม อันเป็นลักษณะโดยทั่วไป และเป็นลักษณะที่ค่อนข้างใกล้เคียงกับแนวคิดเรื่องวัฒนธรรมนักร้องในสังคมไทย เช่น การปกป้อง ชุมชน การรักพวกพ้อง การมีเรื่องเล่าในเชิงวิชาอาคม และการต่อสู้กับความอยุติธรรม โดยการ กระทำในลักษณะนี้ย่อมเกื้อหนุนให้โจรมหาชนกลายเป็นที่นิยมและถูกขับขานชื่ออยู่ในลำนำของ ชาวบ้าน แน่นนอนว่าในสังคมไทยนั้น นักร้องอาศัยอยู่ร่วมกับชาวบ้านและประพุดิตตนให้เป็นที่ยำเกรงและคอยปกป้องชุมชน โดยคำอธิบายในลักษณะนี้แง่หนึ่งก็ทำให้เราอาจจะพอเข้าใจได้ว่าการกระทำขององค์ประธานทางประวัติศาสตร์ไม่ว่าจะเป็นโจรมหาชนหรือนักร้องในสังคมไทย นั้น จะต้องมีกรอบคิดทางวัฒนธรรมกำกับแต่ในขณะเดียวกันคำอธิบายในทำนองนี้ก็หล່หลอมให้องค์ประธานที่ถูกศึกษานั้นมีลักษณะของการเป็นวีรบุรุษ/สตรีและอาจจะห่างไกลจากการทำความเข้าใจพวกเขาในฐานะมนุษย์จริงๆ กรณีของนายแจ้แม้ว่าจะสามารถนำกรอบคิดเรื่องโจรมหาชนและวัฒนธรรมนักร้องมาทำความเข้าใจค่านิยมของสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนที่เขาอาศัยอยู่ได้ ดังที่ปรากฏหลักฐานว่านายแจ้เป็น “นักร้องกว้างขวาง ราษฎรตำบลนั้นทั้งรักและเกรงกลัว” แต่ในขณะเดียวกันเราจะอธิบายถึงเรื่องของความ “เกลียดชัง” (นริศตฤรักษา, 2521, น. 5) ที่ชาวบ้านมีต่อเขาได้อย่างไร? ฉะนั้น แนวคิดเรื่องโจรมหาชนแม้ว่าจะสามารถนำมาอธิบายการกระทำของผู้กระทำการภายใต้ค่านิยมของสังคมหนึ่งๆ ได้ แต่ก็ยังคงไม่เพียงพอต่อการนำมาใช้ทำความเข้าใจกรณีของนายแจ้ได้อย่างรอบด้าน โดยปราศจากการตรวจสอบมิติทางเศรษฐกิจ ความสัมพันธ์ทางสังคม และปฏิสัมพันธ์ที่เขามีต่อความเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะการปฏิรูประบบราชการที่เข้าไปแทรกแซงต่อวิถีชีวิตของเขาและชาวบ้านในพื้นที่

คนชั้นล่างในทางประวัติศาสตร์ของนักประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

กล่าวได้ว่าความสนใจศึกษาคนชั้นล่างในหมู่นักวิชาการประวัติศาสตร์นั้น มักมุ่งความสนใจไปยังการศึกษาขบวนการทางการเมืองของประชาชนและการกบฏ โดยมีคำถามใหญ่ในทางสังคมศาสตร์อยู่ที่การมุ่งหาสาเหตุของการเกิดขบวนการประชาชนเหล่านั้น เป็นต้นว่างานศึกษา

กบฏขึ้นสำคัญของนักประวัติศาสตร์อินโดนีเซียชื่อ ซาร์โตโน การ์โตดิรีโจ (Sartono Kartodirdjo) เรื่อง *The Peasants' Revolt of Banten in 1888: Its Conditions, Course and Sequel: A Case Study of Social Movements in Indonesia* (1966) โดยงานชิ้นนี้มองการลุกขึ้นก่อกบฏเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่อยู่ในบริบทของการพัฒนาทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและศาสนา โดยยังคงมองการเคลื่อนไหวของมวลชนนั้นเป็นแบบ “Pre-political” คือไม่มีสำนักทางการเมืองหรือยังไม่มีเป้าหมายในการกระทำการเป็นของตัวเองหรือมีอุดมการณ์ในการก่อการก่อการอย่างไร

นอกจากนี้ คำถามในทางสังคมศาสตร์ที่ว่า “อะไรเป็นสาเหตุของการเกิดการปฏิวัติและการกบฏ” นั้นยังคงผลักดันให้เกิดประเด็นการศึกษาในแง่มุมอื่นๆ ให้ขยายออกไปจากคำอธิบายที่มองว่าปรากฏการณ์การเคลื่อนไหวทางการเมืองของประชาชนเป็นเพียงผลผลิตของการพัฒนาทางเศรษฐกิจ สังคม ศาสนาและการเมือง ทั้งนี้ งานศึกษาเรื่อง *The Moral Economy of the Peasant* (1976) ของ เจมส์ ซี. สก็อตต์ (James C. Scott) ได้หันมาสนใจในเรื่องของความคิดของชาวนา โดยเสนอว่า ชาวนาจะกบฏก็ต่อเมื่อความคาดหวังเชิงบรรทัดฐานของพวกเขาโดยเฉพาะความไม่เป็นธรรมในเรื่องปัจจัยการยังชีพขั้นพื้นฐานนั้นไม่ได้รับการตอบสนอง อันเป็นลักษณะที่เกิดขึ้นภายหลังการเข้ามาของความสัมพันธ์ชุดใหม่ระหว่างตลาดทุนนิยมกับการดำรงชีพในรูปแบบรัฐในยุคอาณานิคม ผลที่เกิดขึ้นคือ พลังตลาดได้ทำลายโครงสร้างทางสังคมแบบดั้งเดิม หรือฉีกทิ้งความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับผู้อุปถัมภ์ของพวกเขาไป กล่าวให้ถึงที่สุดก็คือ ความสัมพันธ์ภายใต้สิ่งที่เรียกว่า “เศรษฐกิจเชิงศีลธรรม” (Moral Economy) ระหว่างผู้อุปถัมภ์กับไพร่ อันเป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ในสังคมแบบดั้งเดิมในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพและจรรโลงความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ไว้ให้เหนียวแน่น แต่ความเป็นหนึ่งเดียวและกลมเกลียวของสังคมอันเก่าเดิมนั้นได้พังทลายลงเนื่องจากการเข้ามาของพลังตลาดเสรี อันเป็นพลังขับเคลื่อนชาวนาให้เข้าสู่การมองหาโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมชุดใหม่และการลุกฮือปฏิวัติในเวลาต่อมา แต่กระนั้นก็เกิดข้อถกเถียงและวิพากษ์ตามมาเป็นจำนวนมาก โดยหนึ่งในนั้นคือ ซามูเอล พ็อบกิน (Samuel Popkin) ซึ่งได้โต้แย้งข้อเสนอดังกล่าวของสก็อตต์ไว้ในงาน เรื่อง *The Rational Peasant* (1979) โดยพ็อบกินพยายามลบล้างข้อเสนอของสก็อตต์และแสดงให้เห็นว่าชาวนาเป็นผู้กระทำที่มีเหตุผลและชาวนาเองก็ต้องการใช้ตลาดเสรีในการแสวงหาประโยชน์ในท้องถิ่นเช่นกัน และการที่ชาวนาลุกขึ้นก่อกบฏก็หาใช่การต่อต้านต่อตลาดเสรีไม่ หากแต่เป็นการลุกขึ้นต่อต้านการกดขี่ขูดรีดของผู้อุปถัมภ์ที่เอารัดเอาเปรียบชาวนา ซึ่งแสวงหาผลประโยชน์ในตลาดเสรีเช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตาม ในภายหลัง สก็อตต์ก็พัฒนาความสนใจของตนไปในทางมานุษยวิทยาโดยหันมาสนใจเรื่องของการตีความพฤติกรรมทางการเมือง สังคมและภาษาของ

ชาวบ้านในการต่อต้านในชีวิตประจำวันของชาวบ้านในมาเลเซีย ดังจะเห็นได้จากงานเขียนเรื่อง *The Weapon of the Weak* (1985)

ทั้งนี้ งานเขียนของสาธุศิษย์คนสำคัญของสก็อตต์ คือ เบนเนติก เจ. เคิร์กฟลิต (Benedict J. Kerkvliet) (1977) เรื่อง *The Huk Rebellion: Study of Peasant Revolt in the Philippines* ก็ได้สานต่อคำถามสำคัญในทางสังคมศาสตร์ที่ว่า “เหตุใดชาวนาจึงก่อการปฏิวัติ” ด้วยเช่นกัน โดยงานชิ้นนี้ได้้นำแนวคิดเรื่องระบบอุปถัมภ์มาใช้อธิบายการก่อตัวของขบวนการที่แรกเริ่มเดิมทีเป็นเพียงผู้เช่านาที่รวมตัวกันจัดตั้งสมาคมขึ้นเพื่อปกป้องสิทธิและต่อต้านความเพิกเฉยของรัฐต่อปัญหาในชีวิตประจำวันของพวกเขา การขยายตัวของกลุ่มสมาคมได้พัฒนาจนกลายเป็นกองกำลังติดอาวุธเพื่อต่อต้านสาธารณรัฐใหม่ขึ้น และเคิร์กฟลิตยังได้นำแนวคิดเรื่องการต่อต้านในชีวิตประจำวันมาพัฒนาศึกษาต่อในงานเขียนทางมานุษยวิทยาเชิงประวัติศาสตร์ที่ศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของเขา เรื่อง *Everyday Politics in the Philippines: Class and Status Relations in a Central Luzon Village* (1990) โดยใช้กรอบการวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์และการเมืองในชีวิตประจำวัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของความไม่เท่าเทียมทางสังคมซึ่งถูกแปลงให้เข้าไปอยู่ในกรอบคิดอุปถัมภ์และวิเคราะห์การเคลื่อนไหว “ต่อต้าน” การเปลี่ยนแปลงเรื่องที่ดินซึ่งกำลังเกิดขึ้นในภาคกลางของเกาะลูซอน อย่างเช่นกรณีการเคลื่อนไหวของขบวนการ Sakdalistas และ Hukbalahap เพื่อชี้ให้เห็นถึงพลวัตทางการเมืองที่ดำรงอยู่ในชีวิตประจำวัน ดังกรณีของผู้คนในสังคมเมืองซานริคาร์โด คือ การที่ผู้คนพยายามเรียกร้องสิทธิซึ่งกันและกัน จนกระทั่งนำไปสู่การแพร่หลายของความคิดทางการเมืองมากขึ้น และยังคงย้ำถึงความเหลื่อมล้ำในมาตรฐานการครองชีพและการมีระดับชนชั้นในสังคม ถึงแม้ว่าจะเป็นสังคมในเขตชนบทก็ตาม ตัวอย่างเช่น การเรียกร้องสิทธิในพื้นที่ทรัพยากรที่หลากหลายภายใต้ชุดความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับผู้ที่มีอำนาจเหนือกว่าก็คือผู้ใหญ่บ้านและผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน หรือตามความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชาของพวกเขาเอง ดังนั้น การแสดงออกทางการเมืองของชาวบ้านทั้งในรูปแบบของการต่อรอง การต่อต้าน การเข้าร่วม การด่าทอและการประณิประนอมนั้น สิ่งที่ปรากฏขึ้นเหล่านี้ในทัศนะของเคิร์กฟริต คือ การเมืองในชีวิตประจำวันที่วางอยู่บนชุดความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ โดยการเมืองในชีวิตประจำวันจะปรากฏขึ้นได้เสมอไม่ว่าบรรยากาศทางการเมืองระดับประเทศนั้นจะเป็นอย่างไรก็ตาม (Kerkvliet, 1990, pp.14-20) ทั้งนี้ ผู้วิจัยเห็นว่าแนวคิดเรื่องการเมืองในชีวิตประจำวันนี้น่าจะมีประโยชน์ในการช่วยทำความเข้าใจสภาวะของการเป็นโจรที่อาจจะเกิดขึ้นจากการต่อต้านและ

ต่อรองกับสภาพสังคมการเมืองที่คนเหล่านั้นกำลังเผชิญอยู่ในพื้นที่ของตัวเอง โดยยังคงยึดกุมคำอธิบายการต่อต้านจากสายตาของผู้กระทำกรในท้องถิ่นเป็นหลัก

นอกจากนี้แล้ว ในหม้งงานด้านประวัติศาสตร์ฟิลิปปินส์นั้นยังมีงานศึกษาอีกแนวหนึ่งที่ไม่ได้วางคำอธิบายอยู่บนประเด็นเรื่องการอุปถัมภ์ โดยงานชิ้นนี้เป็นส่วนหนึ่งของกระแสทางวิชาการที่เกิดขึ้นจากความพยายามแสวงหาแนวทางการเขียนประวัติศาสตร์ที่ต้องการจะก้าวให้พ้นออกไปจากแนวทางการเขียนแบบอาณานิคม อันเป็นข้อท้าทายสำคัญในงานเขียนทางประวัติศาสตร์ของชาติเกิดใหม่ว่าจะเขียนประวัติศาสตร์ชาติของตนได้อย่างไร (ทวิศักดิ์ เผือกสม, 2559, น.224) งานวิจัยชิ้นสำคัญเรื่อง *Pasyon and Revolution: Popular Movement in the Philippines* (1979) โดย เรย์นัลโด ซี. อิลเลโต้ (Reynaldo C. Ileto) ซึ่งปรับปรุงมาจากวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกทางประวัติศาสตร์ เรื่อง “Pasion and the Interpretation of Change in Tagalog Society” (1975) ถือได้ว่าเป็นงานชิ้นอุโฆษที่ได้ทลายกรอบคิดงานเขียนแบบอาณานิคมที่เป็นเสมือนดั่งผ้าคลุมทางปัญญาของอเมริกันที่ครอบงำและตามหลอกหลอนสังคม-การเมืองฟิลิปปินส์ให้หลุดทิ้งไป โดยอิลเลโต้ได้วิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องจุดยืนและท่าทีของมนุษย์ในอุดมคติ ตลอดจนจิตสำนึกหรือกรอบคิดร่วมในเชิงอุดมการณ์ของชาวนา อันเผยให้เห็นภาพของการเคลื่อนไหวของขบวนการชาวนาตากาล็อกจำนวนมากที่เชื่อมโยงกันภายใต้ประสบการณ์ในช่วงสัปดาห์อันศักดิ์สิทธิ์ผ่านบทสวดมหากาพย์ (Pasyon) หรือมหากาพย์ลำนำเรื่องการพลีชีพของพระเยซูในภาษาตากาล็อก ถือเป็นการใช้เครื่องมือทางภาษาในฐานะแว่นตาในการมองโลกของคนชั้นล่างฟิลิปปินส์ อีกทั้ง ยังได้ช่วยทำให้เข้าใจมุมมองของคนท้องถิ่นและมวลชนชาวนาได้มากยิ่งขึ้น กล่าวอีกนัยหนึ่ง งานศึกษาทางประวัติศาสตร์ของ อิลเลโต้ ถือเป็นหนึ่งในความพยายามที่จะทำความเข้าใจประวัติศาสตร์และสถานะของดินแดนอาณานิคมทั้งหลายในยุคหลังอาณานิคม โดยวางอยู่บนกรอบคิดที่เรียกว่า “วิถีคิดแบบหลังอาณานิคม” (ดู ทวิศักดิ์ เผือกสม, 2560) ซึ่งชี้ชวนให้ผู้สนใจศึกษาประวัติศาสตร์หันมาให้ความสำคัญต่อองค์ประธานในการศึกษาที่เป็นผู้คนระดับล่างของสังคมมากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม ในสังคมไทยเองก็มีงานเขียนจำนวนหนึ่งที่พยายามจะศึกษาประวัติศาสตร์ในหนทางใหม่ๆ โดยพยายามจัดวางให้องค์ประธานในการศึกษาเป็นผู้คนจากเบื้องล่างของสังคม ตัวอย่างเช่นงานศึกษาของ ชาติชาย มุกสง เรื่อง “ห้วงลมก่อนลูกคลื่นจะกระเพื่อมทะเลสาบ: กรณี ‘อ้ายมากตุต’ กับการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมใจในลุ่มทะเลสาบสงขลาท่ามกลางกระแสการก่อตัวของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม” (2560) งานศึกษาของศุภกิตติ หอไชย (2562) เรื่อง “คติความในภาคเหนือตอนล่างและภาคใต้ของสยาม: ระบบราชการและการ

เป็น 'โจร ผู้ร้าย' ตั้งแต่สมัยก่อนการปฏิรูปการปกครอง - พ.ศ.2475" หรือ งานศึกษาของธิบัติ บัวคำศรี เรื่อง "เรื่องของบุคคลธร (ค.ศ.1860-1934): ชีวิตลี้ภัยกับการเผชิญหน้ากับระบอบอาณานิคม" (2558); "Travelers, Dreamers, Adventures and Agitators: Common Worlds and Uncommon Lives Across Nineteenth-Century Cambodia" (2018) และ "ประวัติศาสตร์ของนายนิยมผู้ไม่มีประวัติศาสตร์: บททดลองเล่าประวัติศาสตร์ของคนธรรมดาในแบบที่ต่างออกไป" (2563) โดยกล่าวได้ว่า ทั้งหลายเหล่านี้คือตัวอย่างของการหาหนทางใหม่ๆ ในการเขียนประวัติศาสตร์สังคมในมิติที่รอบด้านยิ่งขึ้น และงานในลักษณะดังกล่าวยังคงขาดแคลนอยู่มากในสังคมไทย อันเป็นช่องว่างที่สำคัญที่วิทยานิพนธ์เล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่ง ในการศึกษาประวัติศาสตร์กลุ่มชนชั้นล่างในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป

ประวัติศาสตร์การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย

กล่าวได้ว่า ทิศทางของกระแสการศึกษาประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมของไทยนั้น มีทิศทางที่ถอยห่างออกจากแนวโน้มของคำอธิบายที่ให้คุณค่ากับสถาบันหลักทางสังคม ในฐานะที่เป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างมาก อย่างไรก็ตาม นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2520 เป็นต้นมา ทิศทางของการศึกษามีแนวโน้มที่จะสนใจศึกษาถึงพลวัตภายในของสังคมมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ นักประวัติศาสตร์เริ่มมีความเปื้อน่อยต่อความแห้งแล้งและล้าสมัยของประวัติศาสตร์แบบราชวงศ์ เปื้อน่อยต่อความรักจนหลงชาติอย่างประวัติศาสตร์ชาตินิยม รวมทั้งเริ่มเปื้อน่อยต่อการลงแดงทางทฤษฎีในประวัติศาสตร์แบบมาร์กซิสต์ที่มีน้ำเสียงของคำอธิบายแบบกลไกเคร่งคัมภีร์ไปในทางเมืองไทยกึ่งเมืองขึ้นและรูปแบบของการขูดรีดในวิถีการผลิต จนกระทั่งคำอธิบายในน้ำเสียงดังกล่าวได้หมดพลังของตัวเองไปหลังจากที่พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยล่มสลาย (ธงชัย วินิจจะกูล, 2543) จึงได้นำไปสู่การแสวงหาแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์แบบใหม่ เนื่องเพราะการศึกษาแนวทางเดิมไม่อาจช่วยให้เห็นหรือเข้าใจถึงความเปลี่ยนแปลงทางสังคมโดยรวมได้ทั้งหมด โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเปลี่ยนแปลงทางสังคมของผู้คนในระดับล่างที่มีการปรับตัวและเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในเวลาชั่วไม่กี่ทศวรรษ

ดังนั้น ความสนใจที่มีต่อการทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงและการก่อเกิดสำนึกทางประวัติศาสตร์ของผู้คนเบื้องล่าง จึงไม่อาจถูกอธิบายได้ด้วยการศึกษาแต่เพียงบทบาทของชนชั้นนำที่มักจะมองภาพการเปลี่ยนแปลงทางสังคมว่าเป็นผลจากพระปรีชาญาณของอภิเษกนุราชที่อุปมาเป็นดั่งมหากาพย์เรื่องยาวในหน้าประวัติศาสตร์แห่งชาติกระแสหลักเท่านั้น อีกทั้ง นักประวัติศาสตร์บางคนยังเสนอให้ก้าวข้ามความรู้ประวัติศาสตร์แห่งชาติแบบหลวงวิจิตรวาทการ

ตลอดไปจนถึงงานเขียนของสำนักดำรงราชานุภาพที่รับใช้ระบบรัฐสมัยใหม่ภายใต้รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์และสร้างภาพประวัติศาสตร์จากศูนย์กลางคือเมืองหลวงในลักษณะที่เป็นเส้นตรงและปราศจากการมีส่วนร่วมของผู้คน (ธงชัย วินิจจะกุล, 2543, น.26-27) อีกทั้งในทศวรรษที่ผ่านมาบทบาทของสามัญชนคนชั้นล่างได้ทวีเด่นชัดยิ่งขึ้นในฐานะกลุ่มคนที่ต้องการเข้ามามีส่วนร่วมในการกำหนดเป้าหมายทางการเมืองของตนและของสังคมการเมืองไทย การทวีบทบาทขึ้นมาของสามัญชนทั้งในทางเศรษฐกิจ การเมืองและสังคมของกลุ่มคนเหล่านี้ จึงก่อให้เกิดแรงกระเพื่อมขนาดใหญ่ในการศึกษาประวัติศาสตร์และควรเปิดโอกาสให้กับแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ในทิศทางใหม่ๆ (ดู ญัฐพงษ์ สกุลเดี่ยว, 2564)

กล่าวโดยสรุป ตลอดหลายทศวรรษที่ผ่านมา เราได้เห็นว่าการศึกษาศาสตร์ประวัติศาสตร์ของสังคมไทยได้ขยายขอบข่ายออกมาไกลเกินกว่าคำถามที่เคยถกเถียงกันในหมู่นักวิชาการประวัติศาสตร์ไทยคือเรื่องของ “ลักษณะสังคมไทย” และ “ช่วงเวลา” โดยในเรื่องของลักษณะสังคมไทยนั้น คือ การพยายามหาคำตอบว่า สังคมไทยได้เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมในเวลาไหนและด้วยเงื่อนไขปัจจัยใด ตลอดจนศึกษาว่าสังคมไทยในช่วง “ก่อน” ทุนนิยมนั้นมีลักษณะเป็นอย่างไร และมีความเปลี่ยนแปลงหรือมีพลวัตหรือไม่ ในขณะที่เรื่องของ “ช่วงเวลา” นั้น มักจะจำกัดอยู่ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์จนถึงการเข้ามาของระบบทุนนิยมโลกโดยมีสนธิสัญญาเบาว์ริงเป็นเส้นแบ่งหลัก (แก๊งกิจ กิติเรียงลาภ, 2556, น.12-13) ดังที่บทความ “สังคมไทย: จาก ‘ศักดิ์นา’ สู่ ‘ทุนนิยม’” ของสมศักดิ์ เจียมธีรสกุล (2525) ได้เผยให้เห็นถึงวิวัฒนาการประวัติศาสตร์ดังกล่าวโดยมองผ่านการถกเถียงของสองนักคิดสำคัญที่ศึกษาประวัติศาสตร์ไทย คือ สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองหรือสำนักฉัตรทิพย์ที่นำโดยฉัตรทิพย์ นาถสุภา กับสำนักประวัติศาสตร์สังคม-วัฒนธรรม ซึ่งนำโดย นิธิ เอียวศรีวงศ์ โดยในเวลาต่อมาข้อเสนอหลักที่เกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในช่วงต้นรัตนโกสินทร์จนกระทั่งถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 นั้น ได้ถูกขยายต่อโดยสองนักวิชาการคนสำคัญที่เป็นสานุศิษย์ของนิธิ คือ สายชล สัตยานุรักษ์ และอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, 2525, น.128-164)

กล่าวโดยสังเขป คือ สำนักฉัตรทิพย์และคณะนั้น ได้เสนอลักษณะของสังคมไทยเอาไว้ในงานเขียนเรื่อง *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ.2484* (2527) โดยมองว่าเศรษฐกิจไทยหรืออันที่จริงควรเรียกว่าเศรษฐกิจของสยามในห้วงก่อนการลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงเมื่อปี พ.ศ.2398 นั้น เป็นเศรษฐกิจแบบยังชีพ การค้ายังไม่มีความสำคัญมากเนื่องจากถูกผูกขาดโดยราชสำนัก ทั้งนี้ ฉัตรทิพย์ได้เรียกยุคสมัยดังกล่าว โดยใช้เกณฑ์การแบ่งยุคประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของตนว่าเป็นยุคศักดิ์นาเต็มรูปและมองว่าอิทธิพลของการค้าระหว่างประเทศนั้นมีอิทธิพลน้อย

มากต่อระบบการผลิตภายใน เพราะเป็นการค้าผูกขาดโดยชนชั้นศักดินาและมักจะเป็นสินค้าที่ไม่ได้มาจากการผลิตหลักหรือเป็นสินค้าที่นอกเหนือไปจากข้าวและของป่า ด้วยมุมมองนี้เอง ฉัตรทิพย์จึงได้ระบุว่า การค้าระหว่างประเทศหรือทุนนิยมจากภายนอกนั้น ไม่ได้ก่อให้เกิดชนชั้นกรรมวิธีอิสระ หากแต่เป็นเพียงกรรมวิธีแบบนายหน้าคนจีนที่รับหน้าที่ส่งออกและกระจายสินค้าเข้าไปสู่ภายในประเทศ ดังนั้น ทุนที่เกิดขึ้นจึงเป็นเพียงทุนการค้าจากภายนอกที่ครอบงำเพียงการแลกเปลี่ยน ไม่ใช่ทุนการผลิตหรือทุนอุตสาหกรรม และทุนดังกล่าวยังได้เข้าไปทำลายหัตถกรรมในหมู่บ้านให้เสื่อมโทรมลง จนทำให้ไม่มีชาวนารวยที่มีศักยภาพมากพอจะสั่งสมทุน อีกทั้ง ยังไม่ได้ทำให้การผลิตเพื่อยังชีพของชาวนาโดยส่วนใหญ่สลายตัวลงไปแต่อย่างใด (ฉัตรทิพย์ นาดสุภา, 2525, น.3-8) กล่าวให้ถึงที่สุด คือ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจเลยหลัง พ.ศ. 2398 (ทวิศักดิ์ เผือกสม, 2561, น.40)

อย่างไรก็ตาม คำอธิบายทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นในสังคมสยามในระยะดังกล่าวของฉัตรทิพย์นี้ได้ถูกตั้งคำถามโดย นิธิ เอียวศรีวงศ์ ซึ่งได้โยนข้อเสนอสำคัญเอาไว้ในงานชิ้นเอกของตนเรื่อง *ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์* (2555[2527]) โดยนิธิเสนอให้เห็นว่าการปฏิรูปทั้งหลายที่เกิดขึ้นนั้น ไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นอย่างเดี่ยวโดด หากแต่เป็นความสืบเนื่องมาจากความมั่งคั่งทางการค้านับตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้ ในบทที่ว่าด้วยเรื่อง “วัฒนธรรมกรรมวิธีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์” ได้ชี้ให้เห็นถึงการเติบโตของวัฒนธรรมการค้าพาณิชย์ที่เฟื่องฟูอย่างมากในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ อันเป็นการเผยให้เห็นภาพของการเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจในสังคมสยามก่อนที่ตะวันตกจะเข้ามาเปิดการค้าเสรีภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงเสียด้วยซ้ำ นอกจากนี้ นิธิ ยังได้ฉายให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับกลุ่มขุนนางเก่า ปัจจัยการค้ากับต่างประเทศโดยเฉพาะกับราชวงศ์ชิงและลักษณะการเป็นพ่อค้าของชนชั้นนำที่ทำการค้าแบบแสวงหากำไรกับตลาดภายในอยู่เสมอ โดยเฉพาะการซื้อขายสินค้าจากต่างประเทศเข้ามาพร้อมกับสำเภาหลวง ฉะนั้น รัฐไทยในสายตาของนิธิจึงเป็นมากกว่าเสือนอนกินที่คอยขูดรีดช่วยจากราษฎร อันเป็นการผูกขาดสินค้าภายในด้วยการรวบรวมสินค้ามาแบบได้เปล่าและขนเอาไปขายทำกำไรในตลาดต่างประเทศ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2555[2527], น.84) อันถือเป็นการขบเน้นภาพของการขยายตัวทางเศรษฐกิจแบบตลาดและการค้าที่มีอยู่ภายในสังคมสยามในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นให้แจ่มชัดยิ่งขึ้น อีกทั้ง ยังขยายให้เห็นภาพของการเกิดรูปแบบเมืองและวัฒนธรรมแบบชนชั้นกรรมวิธี อันเป็นประเด็นที่สำคัญต่อการเกิดชนชั้นนายทุนในประเทศ นิธิเห็นว่า การขยายตัวทางเศรษฐกิจแบบตลาดนั้นไม่เพียงแต่สร้างความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจของสยามเท่านั้น หากแต่ยังส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงด้าน

“โลกทรรศน์” ของผู้คนส่วนหนึ่งให้มีสำนึกแบบกระฎุมพี คือ การให้ความสำคัญกับเหตุผลและความจริงเชิงประจักษ์ ดังที่นิธิได้กล่าวไว้ในงานของตนว่า

ยุคต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งอยู่ใกล้ชิดกับยุคปฏิรูปในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 นั้นมักเห็นกันแต่เพียงว่าเป็นยุคแห่งความสืบเนื่องจากอยุธยา หยุคนิ่งและไม่ให้กำเนิดแก่พลังที่อาจเปลี่ยนแปลงทางสังคมแต่อย่างใด... จึงมองเห็นการกระทำของกษัตริย์ในพุทธศตวรรษที่ 25...ว่าเป็น “การปฏิวัติแบบพลิกแผ่นดิน” แต่การศึกษาและในด้านประวัติศาสตร์ความคิดและประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ กลับชี้ให้เห็นการก่อรูปของความคิดที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงอย่างลึกซึ้ง ตลอดจนกลไกที่รัฐตื่นตัว พร้อมจะถือประโยชน์ต่อสถานการณ์ใหม่ๆ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2555[2527], น.5)

ข้อเสนอของนิธิดังกล่าวนี้ ได้รับการขยายความให้กว้างขวางยิ่งขึ้นในวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท เมื่อ พ.ศ.2524 ซึ่งต่อมาได้รับการตีพิมพ์เป็นหนังสือเรื่อง *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมือง: ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ.2325-2352* ของ สายชล สัตยานุรักษ์ (2546) หนึ่งในสานุศิษย์คนสำคัญที่ชี้ให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงโดยเฉพาะในเรื่องการเข้ามาของทุนและเศรษฐกิจแบบเงินตรา ตลอดจนการขยายตัวของวิธีการผลิตเพื่อขายที่ค่อยๆ คลี่คลายมาตั้งแต่สมัยปลายอยุธยา-ธนบุรี จนกระทั่งถึงช่วงแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยสายชลมองว่า การขยายตัวของการค้าระหว่างประเทศนั้นมีผลต่อการขยายตัวของค้าภายในอย่างเช่น การค้าของป่า ข้าว และที่นอนหมอนมุ้ง เพื่อป้อนตลาดภายใน โดยลักษณะดังกล่าวไม่เพียงแต่พบในแถบกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น หากแต่ปรากฏให้เห็นอยู่ตามหัวเมืองต่างๆ ซึ่งยิ่งกระตุ้นให้เกิดการขยายตัวเศรษฐกิจแบบส่งออกกับเศรษฐกิจแบบเงินตรามากยิ่งขึ้น จนค่อยๆ เข้าไปแทนที่เศรษฐกิจแบบยังชีพ กระทั่งเข้าไปมีผลกระทบต่อผู้คนในวงกว้าง (สายชล สัตยานุรักษ์, 2546, น.13-19)

นอกจากนี้ วิทยานิพนธ์ของอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ เมื่อ พ.ศ.2531 เรื่อง “ความเปลี่ยนแปลงของสำนึกทางประวัติศาสตร์ และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึง พ.ศ. 2475” ซึ่งต่อมาได้รับการตีพิมพ์เป็นหนังสือเรื่อง *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 - พ.ศ.2475* (2541[2538]) ยังได้ชี้ให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนมิติความเข้าใจทางภูมิปัญญาของมนุษย์และสังคมใหม่ โดยอรรถจักร์เสนอว่า กระแสความคิดแบบสมัยใหม่ดังกล่าว นั้นได้ผลักดันให้สยามเข้าสู่การเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อันทำให้ชนชั้นนำครอบครอง

บทบาทในการกำหนดวิถีทางแห่งประวัติศาสตร์ให้ดำเนินไปในทิศทางก้าวหน้าตามคติทางเวลาแบบใหม่ อีกทั้ง ความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายบรรดามีในสมัยรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ยังได้กลายมาเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สามัญชนจำนวนหนึ่งเกิดสำนึกในศักยภาพของตนเอง และมีความต้องการที่จะมีส่วนร่วมในการกำหนดวิถีทางแห่งประวัติศาสตร์ของชาติให้ดำเนินไปสู่ความก้าวหน้าเช่นเดียวกันกับชนชั้นนำ กระทั่งสำนึกในการกำหนดวิถีทางแห่งประวัติศาสตร์ดังกล่าวได้นำไปสู่การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง พ.ศ. 2475 เพื่อยุบเลิกการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ไปสู่ระบอบที่สามัญชนสามารถมีบทบาทในการกำหนดวิถีทางประวัติศาสตร์ได้อย่างเต็มที่

อย่างไรก็ตาม นอกเหนือจากการศึกษาประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงของภูมิปัญญาแล้ว การศึกษาประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิรูปการปกครองนั้น เริ่มคลี่คลายและมีพื้นที่ศึกษาที่เกี่ยวข้องกับราษฎรสามัญมากขึ้นในเวลาต่อมา อาทิ การศึกษาถึงเงื่อนไขของการนำไปสู่การความคลี่คลายและยุบเลิกทาสในห้วงสมัยของรัชกาลที่ 5 ที่ได้ขยายความเข้าใจต่อความคลี่คลายของระบบไพร่ในห้วงของการปฏิรูปการปกครองมากยิ่งขึ้น ดังที่ปรากฏในวิทยานิพนธ์เมื่อ พ.ศ. 2524 ของ อัญชลี สุสายัณห์ ซึ่งต่อมาตีพิมพ์เป็นหนังสือ เรื่อง *ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2552)* โดยอัญชลีได้กล่าวถึงกระบวนการความคลี่คลายของความเป็นรัฐจารีตไปสู่การเป็นรัฐสมัยใหม่หรือรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่เกิดขึ้นจากการที่ระบบเงินตราและการจัดการกำลังคนแบบฝรั่งได้เข้ามามีความสำคัญมากขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตเพื่อยังชีพไปเป็นการผลิตเพื่อการค้าก็ได้ทำให้ระบบไพร่เบนหัวเรือมุ่งไปเก็บเงินค่าราชการแทนการเรียกเกณฑ์แรงงานและก่อให้เกิดแรงงานอิสระที่สามารถเคลื่อนไหวไปยังท้องที่ต่างๆ ขึ้น อีกทั้ง ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวยังได้มีผลกระทบต่อชีวิตราษฎรเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการหนุนเอื้อให้ระบบเศรษฐกิจเพื่อขายนั้นเติบโต จนกระทั่งบั่นทอนรากฐานของระบบไพร่ (อัญชลี สุสายัณห์, 2552, น. 307-318)

นอกจากนี้ งานอีกชิ้นหนึ่งที่มีน้ำเสียงใกล้เคียงกัน คือ *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ* ของ ผาสุก พงษ์ไพจิตรและคริส เบเคอร์ (2546) ที่มองว่าผลของสนธิสัญญาส่วนหนึ่งทำให้ระบบผูกขาดทางการค้าและการเก็บค่าธรรมเนียมปากเรือโดยราชสำนักถูกยกเลิกไป อีกทั้งยังส่งผลกระทบต่อการผลิตรูปแบบการผลิตที่แต่เดิมเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ ไม่มีการผลิตเฉพาะอย่าง กลายมาเป็นการผลิตเฉพาะอย่างและส่งออกสินค้าสำคัญเพียงไม่กี่ชนิดเพื่อขายแทน

ตัวอย่างเช่น การค้าข้าว ดีบุก อ้อย น้ำตาลและไม้สัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขยายตัวของการค้าข้าวและน้ำตาล ส่งผลให้เกิดชาวนาอิสระขึ้น ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่ผาสุกและเบเคอร์มองว่าได้รับการส่งเสริมจากนโยบายของราชสำนักและรัฐบาลให้เข้าไปบุกเบิกที่นาใหม่ๆ ในช่วงทศวรรษ 2390-2420 (ผาสุก พงษ์ไพจิตรและเบเคอร์, 2546, น.7) ดังจะเห็นได้จากการที่บรรดาเจ้านายและขุนนางต่างก็เสนอโครงการขุดคลองที่เพิ่มจำนวนมากขึ้นในทศวรรษ 2390 และกลางทศวรรษ 2400 อันเป็นการส่งเสริมให้เกิดการบุกเบิกที่นาและขยายตัวของ การตั้งถิ่นฐานใหม่ ๆ มากขึ้น ซึ่งกลายเป็นปัจจัยหนึ่งของการดึงเอาแรงงานออกไปจากระบบเกณฑ์แรงงานแบบดั้งเดิม (ผาสุก พงษ์ไพจิตรและเบเคอร์, 2546, น.58) นอกจากนี้ การเข้ามาของคนจีนอพยพที่เข้ามาทำหน้าที่เป็นตัวแทนเชื่อมต่อระหว่างท่าเรือกับชาวบ้าน ก็ยิ่งช่วยหนุนเสริมให้ชาวนาอิสระได้เข้ามา มีบทบาทสำคัญในการเป็นรากฐานของเศรษฐกิจสังคมไทยมากยิ่งขึ้น (ผาสุก พงษ์ไพจิตรและเบเคอร์, 2546, น.18) ความเสื่อมของระบบไพร่ นับตั้งแต่ ทศวรรษ 2360 เป็นต้นมาทำให้ทางราชการประสบกับปัญหาไพร่หนีนายไม่เข้าเกณฑ์แรงงานเป็นจำนวนมาก อีกทั้งยังประสบกับปัญหาขาดแคลนแรงงาน ดังนั้น เพื่อหาทางแก้ไขปัญหาดังกล่าวทางราชการจึงว่าจ้างคนจีนอพยพให้เข้ามาทำงานแทน และสร้างระบบเก็บเงินค่าราชการเพื่อเป็นการทดแทนการเกณฑ์แรงงาน จนกระทั่ง ทำให้เงินค่าราชการได้กลายมาเป็นรายได้สำคัญที่สุดของรัฐในทศวรรษ 2390 (ผาสุก พงษ์ไพจิตรและเบเคอร์, 2546, น.29) อีกทั้ง ชาวนาอิสระก็ไม่เพียงแต่จะเป็นอิสระจากพันธนาการของระบบการเกณฑ์แรงงานแบบจารีต หากแต่ยังเป็นอิสระจากรัฐและเป็นอิสระจากเจ้าของที่ดินอีกด้วย เนื่องจากชาวนาอิสระเมื่อบุกเบิกที่ดินและทำการเพาะปลูกแล้วก็จะนำผลผลิตที่ได้ไปขายผ่านความสัมพันธ์กับพ่อค้าคนกลางที่เชื่อมโยงกับตลาดโลก ซึ่งจะนำไปสู่การขยายตัวของการค้าภายในและทำให้เศรษฐกิจแบบเงินตราที่เชื่อมโยงกับการค้าระหว่างประเทศทวีความเข้มข้นยิ่งขึ้น (ผาสุก พงษ์ไพจิตรและเบเคอร์, 2546, น.7)

จะเห็นได้ว่า นอกเหนือจากมุมมองการศึกษาที่มุ่งอธิบายลักษณะและช่วงเวลาของการกลายเป็นรัฐสมัยใหม่ ภาพของคำอธิบายยังได้ขยับคลี่คลายมายังประเด็นทางเศรษฐกิจและปัจจัยภายในมากขึ้น ทำให้ทิศทางของการศึกษาที่อธิบายลักษณะของสังคมไทยได้ขยายไปสู่เรื่องการก่อรูปและการเสื่อมสลายของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทั้งนี้ การศึกษาที่คลี่คลายมาในทิศทางนี้เป็นส่วนหนึ่งของกระแสความคลี่คลายของการศึกษาโดยให้น้ำหนักต่อการอธิบายถึงปัจจัยภายในที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จนเกิดงานเขียนจำนวนมากน้อยที่ให้น้ำเสียงในการอธิบายถึงการก่อรูปและการเสื่อมสลายของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เกิดจากการมีส่วนร่วม ปฏิบัติการ และการรับรู้ของสามัญชนที่ดำรงอยู่ท่ามกลางความ

เปลี่ยนแปลงดังกล่าว โดยตัวอย่างของงานเขียนที่มีน้ำเสียงมุ่งอธิบายถึงกระบวนการกลายเป็นรัฐสมัยใหม่และการเสื่อมสลายลงของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คือ วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของณัฐพงษ์ สกกุลเดี่ยว (2561) เรื่อง “สามัญชนในหัวเมืองฝ่ายเหนือกับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่สยาม พ.ศ.2430-2450” ซึ่งมองว่าบทบาทของพ่อค้าสามัญชนหรือกระฎุมพีท้องถิ่นเป็นผู้ที่มีส่วนสำคัญต่อกระบวนการเกิดรัฐสมัยใหม่และสร้างลักษณะเฉพาะให้กับรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม มากกว่าที่จะเป็นผลมาจากการเกิดระบอบราชการสมัยใหม่เพียงอย่างเดียว โดยณัฐพงษ์มองว่าพ่อค้าเหล่านี้มีความกระตือรือร้นในการผลักดันให้กระบวนการปฏิรูปดำเนินไปได้ เพราะเป็นประโยชน์ต่อความเจริญก้าวหน้าของพวกเขาโดยตรง และระบอบราชการนั้นก็ไม่ได้เข้มแข็งมากนัก โดยเฉพาะในบรรดาหัวเมืองอันห่างไกล จนถึงขนาดที่พระเจ้านั่งยาเอกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์มองว่างานราชการดูจะไม่ต้องตรงกับมาตรฐาน ไม่เป็นที่น่าพอใจและเลวทราม (ณัฐพงษ์ สกกุลเดี่ยว, 2561, น.11-13) จึงทำให้เป็นอุปสรรคต่อการทำมาค้าขายของบรรดากระฎุมพีท้องถิ่นเหล่านี้ และวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอกของ วราภรณ์ เรืองศรี ที่ตีพิมพ์ออกมาเป็นหนังสือเรื่อง *คาราวานและพ่อค้าทางไกล: การก่อเกิดรัฐสมัยใหม่ในภาคเหนือของไทยและดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้* (2557) ที่อธิบายถึงการเข้าไปสถาปนาพรมแดนแบบใหม่ของรัฐสมัยใหม่ในภาคเหนือว่าเข้าไปมีกระทบต่อวิถีการค้าของพ่อค้าคาราวานและเส้นทางการค้าตอนในอย่างไร กระนั้นก็ตาม แม้ว่างานเขียนของวราภรณ์จะมีมุมมองของการตอบรับตอบสนองและต่อรองของคนในท้องถิ่น แต่ก็ยังคงเป็นภาพของการปรับตัวไปตามกระบวนการของการเกิดรัฐสมัยใหม่ กล่าวได้ว่า งานวิทยานิพนธ์เหล่านี้ได้ช่วยขยายความเข้าใจที่มีต่อการเกิดรัฐสมัยใหม่และเปิดเผยมิติที่เกี่ยวข้องกับการตอบรับตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงและปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของสามัญชนในห้วงของการก่อรัฐสมัยใหม่มากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม กระแสความคลี่คลายของการศึกษาวิจัยภายในที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น ยังนำมาซึ่งคำถามสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ เหตุใดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เพิ่งถูกสถาปนาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ นั้นจึงเสื่อมและมลายลงอย่างรวดเร็วในเวลาเพียงชั่วศตวรรษ ทั้งนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ได้เคยตั้งคำถามนี้เอาไว้ในคำนำของงานเขียนเรื่อง *การปฏิวัติ 2475* ของนครินทร์ เมฆไตรรัตน์ (2535) ว่า

หลังจากประสบความสำเร็จในการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิจากรัฐแบบจารีตได้แล้ว รัฐสมบูรณาญาสิทธิไทยก็หมดพลังที่จะเผชิญความเปลี่ยนแปลงในสังคมที่ตนเป็นผู้ก่อตั้งขึ้น ในช่วงท้ายๆ หลังรัชกาลที่ 5 ลงมา ชนชั้นนำทางอำนาจของระบอบ

สมบูรณาญาสิทธิราชย์ต้องเป็นอริกับอะไรต่ออะไรที่เกิดขึ้นในสังคมไทยหลายอย่าง...
อะไรเป็นสาเหตุให้รัฐสมบูรณาญาสิทธิไทยมีความอ่อนแอในแง่นี้ (ดูคำนำของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ใน นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, 2535, ญ)

สายชล สัตยานุรักษ์ เองก็ได้กล่าวไว้ในคำนิยมของหนังสือเรื่อง *ราษฎรสามัญ* หลังวัน *ปฏิวัติ 2475* ว่างานวิชาการทั้งหลายที่ศึกษาเกี่ยวกับการปฏิวัติ พ.ศ.2475 ในก่อนหน้านี้นักวิชาการบางสำนักมองว่าการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง พ.ศ.2475 นั้น เป็นเพียงส่วนหนึ่งของการผลัดมือผู้ถืออำนาจเพราะมิได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสำคัญในเชิงโครงสร้างแต่อย่างใด หรือบ้างก็เสนอว่าการปฏิวัติ พ.ศ.2475 นั้น เป็นเพียงผลลัพธ์จากการที่ระบบเศรษฐกิจไทยที่ถูกดึงเข้าสู่ระบบทุนนิยมโลกจึงจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนรูปแบบเพื่อสนองตอบต่อระบบโลกหรือกระทั่งการเสนอว่าระบอบประชาธิปไตยที่เกิดขึ้นนั้น เป็นผลจากการวางรากฐานโดยพระมหากษัตริย์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เป็นต้น (ดูคำนิยมของ สายชล สัตยานุรักษ์ ใน *ศราวุฒิ วิสาพรหม*, 2559, น.10)

งานเขียนของนักรัฐศาสตร์ผู้ผันตัวไปดำรงตำแหน่งตุลาการศาลรัฐธรรมนูญในช่วงปลายพุทธทศวรรษ 2550 นครินทร์ เมฆไตรรัตน์ (2535) ในเรื่อง *การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475* ได้ช่วยขยายมุมมองที่มีต่อเหตุการณ์ 24 มิถุนายน พ.ศ.2475 ด้วยมุมมองที่แตกต่างออกไปจากคำอธิบายที่มองการสิ้นสุดลงของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ว่าเป็นการชิงสุกก่อนห่าม โดยนครินทร์มอง 2475 ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นบนการรับรู้และการมีสำนึกู้ทางการเมืองของผู้คนในสังคมที่ไม่ได้ปรากฏออกมาในรูปของการเรียกร้องแบบของขบวนการตนบุญหรือผู้มีบุญดังเช่นในอดีต หากแต่เป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีเค้าเงื่อนมาตั้งแต่การเรียกร้องผ่านการถวายฎีกาต่อพระมหากษัตริย์ของราษฎร อันเป็นรูปแบบที่ทั้งกษัตริย์และขุนนางต่างให้การยอมรับว่า การถวายฎีกา คือ ช่องทางอันชอบธรรมอย่างหนึ่งของการเคลื่อนไหว ทั้งนี้ กลุ่มคนที่มีศักยภาพในการให้เหตุผล การใช้ภาษาและการเขียนในที่นี้ คือ พวกทนายแบบจารีต โดยคนเหล่านี้มีความพร้อมที่จะยอมรับและเผชิญกับเรื่องราวต่างๆ มากกว่าราษฎรธรรมดา อีกทั้ง ยังมีความสามารถในการเขียนทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือฎีกา ตลอดจนการให้ปากคำเพื่อบอกเล่าเรื่องราวต่างๆ หากมีเจ้าหน้าที่มาสืบสวน นครินทร์มองว่า คนอย่าง ก.ศ.ร.กุหลาบ และนายเทียนวรรณเอง ก็มีพื้นฐานจากการเป็นทนายแบบจารีตมาก่อน โดยคนเหล่านี้ที่จะรับจ้างเขียนฎีกาให้กับราษฎร บ้างก็เป็นพวกเสมียน พวกผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำชาวนา พวกผู้นำราษฎรในเขตเมืองหลวง รวมทั้งผู้นำกรรมกรคนในเขตเมืองเหล่านี้จึงมีโอกาสติดต่อกับบรรดานักหนังสือพิมพ์ ทนายความ และข้าราชการ

นอกจากนี้คนสำคัญอีกกลุ่มหนึ่ง คือ พวกครูประชาบาลและพระภิกษุ ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่ถูกนับเป็น “ปัญญาชน” ของราษฎร ทั้งนี้ นครินทร์มองว่ากลุ่มคนเหล่านี้ล้วนมีความเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับราษฎรจากเบื้องล่างและสามารถรับรู้ได้ถึง การเปลี่ยนแปลงอันไพศาลที่กำลังจะตามมา (นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, 2535, น.112-115) กล่าวให้ถึงที่สุด นครินทร์มองการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองใน พ.ศ.2475 ว่าเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการความเปลี่ยนแปลงของสำนักผู้ทางการเมืองอันสลบซับซ้อนและยาวนานของผู้คนหลากหลายชนชั้น นับตั้งแต่เจ้านาย ปัญญาชนไปจนถึงราษฎรคนสามัญ โดยคนเหล่านี้ต่างก็ได้ดำรงอยู่ท่ามกลางบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วในยุคสมัยรัฐธรรมนูญชาติประชาธิปไตย

กระนั้น งานเขียนของนครินทร์ก็ไม่ได้มุ่งตอบคำถามถึงเงื่อนไขหรือสาเหตุแห่งการล่มสลายลงของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม แต่งานเขียนของ กุลลดา เกษบุญชู มัด เรื่อง *ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์: วิวัฒนาการรัฐไทย (2562)* ที่ได้รับการแปลและตีพิมพ์มาจากหนังสือเรื่อง *This Rise and Decline of Thai Absolutism (2004)* ประกาศอย่างชัดแจ้งว่างานได้ตั้งคำถามต่อการเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์และเหตุแห่งการล่มสลายในตัวเอง กล่าวคือ กุลลดาบอกว่า รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เกิดขึ้นเมื่อรัฐไทยได้เข้าไปมีปฏิสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับระบบทุนนิยมโลกนับตั้งแต่สนธิสัญญาเบาว์ริง กษัตริย์จึงต้องรวมอำนาจและการบริหารจัดการทรัพยากรเอาไว้ที่ศูนย์กลาง จัดตั้งระบบเก็บภาษีและจัดตั้งระบบราชการสมัยใหม่ ทว่าความเสื่อมสลายกลับเริ่มบ่มเพาะขึ้นจากบรรดาเจ้าหน้าที่ในระบบราชการที่ถูกฝึกฝนขึ้นมาจากระบบการศึกษาแบบใหม่นี้เอง โดยกุลลดาเรียกคนพวกนี้ว่า “กระฎุมพีราชการ” อันเป็นกลุ่มคนที่นิยมวัฒนธรรมตะวันตก โดยการเสพงานแปลตามท้องตลาดที่รัชกาลที่ 6 ทรงมองว่าเป็นงานชั้นเลิศ และเป็นกลุ่มคนที่เชื่อมั่นในคุณสมบัติในด้านการศึกษาของตนว่าจะสามารถเปิดโอกาสให้เลื่อนชั้นทางสังคมได้ แต่คนกลุ่มนี้กลับต้องเผชิญความอิหลัทธิเหลือ เส้นสายและความไม่ยุติธรรมของระบบราชการที่ต้อง “ประจบ” นายหรือผู้ใหญ่จึงจะได้ดี นำไปสู่การเกิดความไม่พอใจต่อค่านิยมเก่าอยู่เนืองๆ ทั้งนี้ ความขัดแย้งและความไม่พอใจต่อสภาวะทางสังคมที่เป็นอยู่นี้จึงได้สะท้อนออกมาในช่วงรัชกาลที่ 6 ถึงสองปรากฏการณ์สำคัญด้วยกัน คือ ความระแวงระวังต่อบรรดาข้าราชการใหม่ (กระฎุมพีราชการ) จนกระทั่งต้องตั้งกองเสือป่าขึ้นเพื่อควบคุมและกำกับสำนักคิดในเรื่องความจงรักภักดีของข้าราชการที่ถูกดึงเข้ามาในกองเสือป่า และอีกปรากฏการณ์หนึ่งคือการแตกประทุของความไม่พอใจในระบบเส้นสายและชาติตระกูลมากกว่าจะเป็นการให้คุณค่ากับคุณสมบัติทางการศึกษา จนกระทั่งนำไปสู่การเกิดกบฏหมอบลัด หรือ กบฏ ร.ศ.130 ขึ้น อย่างไรก็ตาม กุลลดาบอกว่าแม้ว่าการก่อกบฏ ร.ศ.130 จะมีเป้าหมายอยู่ที่การจำกัดอำนาจของระบอบกษัตริย์และการกำหนดให้

ระบอบรัฐสภาแล้ว แต่ก็ไม่มีหลักฐานใดที่ชี้ให้เห็นถึงเจตนาของผู้ก่อการว่าอยากมอบอำนาจการปกครองให้แก่ราษฎร (กุลลดา เกษบุญชู มีต์, 2562, น.301-305) กล่าวให้ถึงที่สุดก็คือ “ไม่ต้องการผูกมัดตัวเองกับการถ่ายโอนอำนาจทางการเมืองไปสู่ประชาชนผู้มีสิทธิ์เลือกตั้ง พวกเขากล่าวถึงราษฎรโดยรวมๆ เท่านั้นในความหมายของมวลชน ทศนคติของคนกลุ่มนี้แทบไม่ต่างอะไรจากชนชั้นปกครองซึ่งมองว่าราษฎรโง่เขลาไร้การศึกษา โดยนัยก็คือราษฎรไม่มีความสามารถพอที่จะปกครองตัวเองได้” (กุลลดา เกษบุญชู มีต์, 2562, น.304) การกบฏใน ร.ศ.130 จึงแตกต่างกันกับการปฏิวัติใน พ.ศ.2475 แต่ก็ถือเป็นคลื่นระลอกแรกที่โหมเข้าทำลายต่อรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จนในท้ายที่สุด รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็ได้ถูกสยบราบลงด้วยกลุ่มคนที่กุลลดาเรียกว่า “กระฎุมพีราชการ” อันเป็นการปิดม่านศตวรรษแห่งความความโคลงเคลงและเป็นการล่มสลายลงของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์จากภายใน

นอกจากนี้ ยังมีอีกกระแสการศึกษาประวัติศาสตร์ในสังคมไทยที่มุ่งประเด็นศึกษาเจาะจงไปยังสามัญชนและชีวิตของชาวบ้านโดยเฉพาะ ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 โดยธงชัย วินิจจะกูลมองว่าเหตุการณ์ดังกล่าวเป็นการปฏิวัติทั้งทางการเมืองและการปฏิวัติทางภูมิปัญญาที่ส่งผลให้เกิดการโยกย้ายดีดแบบใหม่ (ธงชัย วินิจจะกูล, 2543, 18) การเกิดขึ้นของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงได้กลายเป็นอีกกระแสหนึ่งที่เข้าไปตรวจสอบประวัติศาสตร์ของสามัญชนและมวลชนจากเบื้องล่าง ซึ่งไม่เพียงแต่ไปกระตุ้นสำนึกทางการเมือง หากแต่ยังกระตุ้นให้เกิดสำนึกในท้องถิ่นอีกด้วย โดยมีการหันไปใช้หลักฐานจากชาวบ้านและให้ความสำคัญแก่มวลชน ความคิดและวัฒนธรรมชุมชน จนอาจเรียกได้ว่าเป็นประวัติศาสตร์จากข้างล่าง หรือเป็นประวัติศาสตร์ที่มีชีวิตเพราะมองภาพของคน (ธงชัย วินิจจะกูล, 2543, 30-31) ซึ่งจะคลี่คลายไปยังประเด็นอื่นๆ ที่สัมพันธ์กับขบวนการประชาชน ขบวนการชาวนา ตลอดจนชีวิตทางการเมืองของชาวบ้านมากขึ้น ทั้งนี้ งานที่ให้น้ำเสียงทำนองนี้ได้แก่ *From Armed Suppression to Political Offensive: Attitudinal Transformation of Thai Military Officers Since 1976* ของชัยอนันต์ สมุทวนิช (Chai-Anan Samudavanija), กุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา (Kusuma Snitwongse), และ สุจิต บุญบงการ (Suchit Bunbongkarn) (1990) งานศึกษาเกี่ยวกับขบวนการชาวนาเรื่อง *The Political Economy of Modern Thai Peasant Movement: A Case of the Farmers Federation of Thailand (FFT), 1973-1976* (1985) บทวิเคราะห์สหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย: เศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยชาวนายุคใหม่ (2530) และ “จากสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย (2517-2522) ถึงสมัชชาคนจน (2538-): ความต่อเนื่องและขาดตอน” (2540) ของ กนกศักดิ์ แก้วเทพ จนถึงงานวิจัยเรื่อง *การเมืองบนท้องถนน*

99 วันสมัชชาคนจน ของ ประภาส ปิ่นตบแต่ง (2540) *Civil Society and Democratization: Social movements in Northeast Thailand* (2006) ของสมชัย ภัทรธรรณานันท์ (Somchai Phatharathananunth) และงานศึกษาขบวนการชาวนาชาวไร่ในช่วง พ.ศ.2490-2519 ของไทเรล ฮาเบอร์คอรน (Tyrell Haberkorn) เรื่อง *Revolution Interrupted: Farmers, Students, Law, and Violence in Northern Thailand* (2011) ซึ่งต่อมาได้แปลและตีพิมพ์เป็นภาษาไทย เรื่อง *การปฏิวัติที่ถูกตัดตอน: ชาวนา นักศึกษา กฎหมาย และความรุนแรงในภาคเหนือของไทย* (2560) รวมทั้งงานที่พยายามอธิบายถึงสำนักทางการเมืองที่ต่างกันของชนบทและเมือง ตัวอย่างสำคัญคืองานของ อเนก เหล่าธรรมทัศน์ เรื่อง *สองนคราประชาธิปไตย* (2556[2538]) ที่มองว่า ชนบทกับเมืองต่างมีสำนักทางการเมืองในเรื่องประชาธิปไตยแตกต่างกัน จึงเกิดเป็นมุมมองที่ว่า คนชนบทเป็นผู้เลือกรัฐบาล ส่วนคนในเมืองเป็นผู้ล้มรัฐบาล เพราะคนจากทั้งสองส่วนล้วนมีเป้าหมายในการเลือกรัฐบาลที่แตกต่างกัน และรัฐบาลเองก็มักจะสนองตอบต่อความต้องการอันไม่สิ้นสุดของคนชั้นกลางในกรุงเทพฯ/เมือง มากกว่าการออกนโยบายเพื่อผู้คนในชนบท อันทำให้เห็นว่กรุงเทพฯ ยังคงมีพลังในการรักษาหรือทำลายเสถียรภาพทางอำนาจของรัฐบาล(อเนก เหล่าธรรมทัศน์, 2556[2538]) แม้ในท้ายที่สุดคำอธิบายนี้จะถูกตั้งคำถามและวิจารณ์ว่า “ลักษณะดังกล่าวสามารถใช้อธิบายการล้มรัฐบาลในช่วงก่อน พ.ศ.2540 ได้เกือบทั้งหมด แต่ไม่สามารถนำมาใช้อธิบายการเมืองในปัจจุบันได้ เพราะประชาธิปไตยในปัจจุบันนั้นซับซ้อนกว่าสองนคราประชาธิปไตยแล้ว” (อเนก เหล่าธรรมทัศน์, 2556[2538], 83-114)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าบทบาททางการเมืองของชาวบ้านจากภาคชนบทได้ก่อให้เกิดกระแสการศึกษาประวัติศาสตร์การเคลื่อนไหวของมวลชนอย่างกว้างขวาง แต่ปรากฏการณ์สำคัญในช่วงหลังทศวรรษ 2550 นั้น ก็ถือได้ว่าเป็นคลื่นระลอกใหญ่ในการศึกษาประวัติศาสตร์ด้วยเช่นกัน เนื่องเพราะการเกิดขึ้นของปรากฏการณ์คนเสื้อแดงในต้นทศวรรษ 2550 นี้ได้ส่งผลกระทบต่อกระแสการศึกษาขบวนการประชาชนเป็นอย่างมาก ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี ได้เคยตั้งข้อสังเกตอันแหลมคมของเธอเอาไว้ในงาน *Becoming Red: กำเนิดและพัฒนาการเสื้อแดงในเชียงใหม่* ว่าผู้คนเหล่านี้ไม่ได้เกาะเกี่ยวกันด้วยความเดือดร้อนทางเศรษฐกิจของชนชั้นเหมือนดังเช่นขบวนการชาวนาสมัยก่อนที่ต่อสู้กันด้วยเรื่องของที่ดินและค่าเช่านาในทศวรรษ 2510-2520 หรือการถูกเอารัดเอาเปรียบจากโครงการพัฒนาโดยรัฐและนายทุน จนต้องก่อตั้งขบวนการสมัชชาคนจนในทศวรรษ 2540 กลุ่มคนเหล่านี้จึงไม่อาจถูกกำหนดได้ด้วยเส้นแบ่งทางเศรษฐกิจ หรือกระทั่งความแตกต่างระหว่างเมืองและชนบท เพราะพวกเขาไม่ได้ประกอบกันขึ้นจากคนกลุ่มเดียว หากแต่มีความเป็น “พหุสัมพันธ์ของขบวนการมวลชน” ที่ร้อยรัดผู้คนที่มีพื้นฐานทางเศรษฐกิจอัน

ต่างกันไว้ด้วยอุดมการณ์สร้างรัฐประชาธิปไตย ซึ่งนับเป็นปรากฏการณ์ขบวนการทางสังคมที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2556, 7-8)

จะเห็นได้ว่า บทบาททางการเมืองของมวลชนที่ปรากฏในงานการศึกษาของนักวิชาการไทยทั้งหลายนี้ ได้สะท้อนให้เห็นถึงการสำแดงพลังแห่งพัฒนาการเมืองของมวลชนที่สั่งสมมาอย่างยาวนาน อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นว่าพวกเขาเองก็ตระหนักรู้ว่าตนเป็นกลไกหนึ่งในการขับเคลื่อนการพัฒนาประเทศและต้องการเข้ามามีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายได้อย่างเต็มที่และยุติธรรม (เบเคอร์และผาสุก พงษ์ไพโรจิตร์, 2557, น.381) ผลของปรากฏการณ์ทางการเมืองดังกล่าวทำให้เกิดกระแสการศึกษานานาใหญ่ในหมู่แวดวงวิชาการตลอดจนในทางประวัติศาสตร์ เช่น *ทบทวนภูมิทัศน์การเมืองไทย* ของอภิชาติ สถิตนิรมัย นิติ ภควัฒร์พันธุ์และยุกติ มุกดาวิจิตร (2555) “การสร้างความทรงจำร่วมกับตัวตนใหม่ของชาวบ้านเสื้อแดงในชนบทเชียงใหม่: กรณีศึกษา หมู่บ้านเจดีย์แม่ครัว จังหวัดเชียงใหม่ (พ.ศ. 2530-ปัจจุบัน)” ของ ชีรพงศ์ เกตุมณี (2557) *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ความเปลี่ยนแปลงและกระบวนการสร้างประชาธิปไตยในชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย* ของ บุญเชิด หนูอิม และคณะ (2559) *Thailand's Political Peasants: Power in the Modern Rural Economy* (2012) ซึ่งต่อมาแปลและตีพิมพ์ในภาษาไทยชื่อ *ชาวนาการเมือง: อำนาจในเศรษฐกิจชนบทสมัยใหม่ของไทย* (2559) ของ แอนดรูวอล์คเกอร์ (Andrew Walker) สัมภาษณ์ปาก จาก “ชาวนา” สู่อำนาจ “ผู้ประกอบการ” อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2559) และวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกเรื่อง “อีสานนาคา: คติความเชื่อเรื่องพญานาคกับการเมืองของผู้มีสถานะรอง กรณีศึกษาชุมชนคำชะโนด อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี” ของ อนุชิต สิงห์สุวรรณ (2562) เป็นต้น

นอกจากนี้ งานศึกษาในทางประวัติศาสตร์อีกจำนวนไม่น้อยเช่นกันที่คลี่คลายความสนใจไปยังการศึกษาผู้คนในสถานภาพอื่นๆ ของสังคม ตัวอย่างเช่น *ชาติเสือไว้ลาย: ย้อนรอยเสือลุยชุมโจรสยาม คดีปล้นสะดม สมัยรัชกาลที่ 5* ของ พีรศักดิ์ ชัยได้สุข (2551) *กรุงเทพฯ ยามราตรี: แหล่งมหรณยและเกอิงานของคนกรุงสมัยรัชกาลที่ 5 – สมัยสงครามโลกครั้งที่ 2* ของ วิรุญทปัสาลี (2557) วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิตเรื่อง “นักเลงพระนคร: ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ – สังคมกับการเกิดนักเลงแบบเมืองในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2500” ของ วิรุญท พรประเสริฐ (2562) วิทยานิพนธ์ของสินิทธิ สิทธีรักษ์ (Sinith Sittirak) เรื่อง “My ‘W/ri[gh]t/E’ and My Land”: A Postcolonial Feminist Study on Grassroots’ Archives and Autobiography (1937-2004) (2013) ซึ่งต่อมาตีพิมพ์เป็นหนังสือในชื่อเดียวกันเมื่อปี 2563 (2020) และ “สภาวะการกลายเป็นมณฑลพายัพ: ประวัติศาสตร์ของอำนาจ ความรู้ และการผลิตพื้นที่โดยรวม พ.ศ.2416-2475” ของ

ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์ (2562) ซึ่งมีบทหนึ่งอุทิศให้แก่ “ผู้ไร้พื้นที่” โดยศึกษาชีวิตประจำวันของราษฎรชนทลพายัพและการตอบโต้ในพื้นที่อาณานิคม และได้รับอิทธิพลมาจากการศึกษาประวัติศาสตร์ของผู้มีสถานะรองหรือผู้ไร้เสียงของกลุ่ม Subaltern Studies ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า กระแสการศึกษาประวัติศาสตร์ในสังคมไทยในยามนี้ได้คลี่คลายลงมาสู่การให้ความสนใจศึกษาในผู้คนระดับล่างของสังคมมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด

เมื่อกล่าวถึงตรงนี้ จะเห็นได้ว่าทิศทางของการศึกษาประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในสังคมไทยที่ได้กล่าวยกมานั้น มีทิศทางของการศึกษาที่สัมพันธ์กับสามัญชนมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเกิดขึ้นของกลุ่มคนที่มีศักยภาพทางเศรษฐกิจ สังคมและการศึกษา คือ บรรดากระฎุมพีทั้งหลาย ทั้งกระฎุมพีน้อย กระฎุมพีข้าราชการและกระฎุมพีในท้องถิ่น ปัญญาชนชาวนาชาวไร่และผู้คนที่มิใช่สถานะภาพอื่นๆ ในสังคม อันที่จริง หากมองตามทัศนะของ ปีเตอร์ เบิร์ค (Peter Burke) ที่มีต่อประวัติศาสตร์สังคมที่ว่า “ประวัติศาสตร์สังคมหมายถึงประวัติศาสตร์ของความสัมพันธ์ทางสังคม โครงสร้างทางสังคม ชีวิตประจำวัน ชีวิตส่วนตัว ภาวธรรมและความขัดแย้งทางสังคม ชนชั้นทางสังคม กลุ่มสังคมซึ่งอาจเป็นหน่วยอิสระในตัวเองหรือพึ่งพิงต่อกัน” (ทวีศักดิ์ เผือกสม กฤชกร กอกเผือกและสถาปนา เจริญจอหอ, 2563, น.33) คงอาจกล่าวได้ว่า วงวิชาการทางประวัติศาสตร์ในสังคมไทยยังคงขาดพื้นที่ในการศึกษาประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับผู้คนเหล่านี้อยู่อีกมาก เนื่องจาก แม้ว่าจะงานเหล่านี้จะมีทิศทางที่หันมาสนใจศึกษาสามัญชนมากขึ้น แต่ก็ยังคงให้ภาพในมิติของกลุ่มคนขนาดใหญ่หรือในลักษณะภาพรวม (general pattern) ในขณะที่การทำความเข้าใจจากมุมมองในระดับที่เล็กลงไปถึงปัจเจกบุคคล ซึ่งดำรงอยู่ภายใต้ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมนั้น ยังคงเป็นเรื่องที่ขาดแคลนและเป็นช่องว่างที่วิทยานิพนธ์เล่มนี้จะหยิบยกเอากรณีของนายแจ้มาเป็นกรณีศึกษา เพื่อคลี่คลายให้เห็นถึงโลกชีวิตของบุคคลคนหนึ่งที่ต้องเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจและการเมืองในห้วงชีวิตของเขา แน่ละ ด้วยการศึกษามุมมองดังกล่าวย่อมทำให้มองเห็นถึงรายละเอียดที่อาจจะนำเราไปสู่ความเป็นไปได้ในการทำความเข้าใจต่ออดีตแบบอื่นๆ ที่แตกต่างออกไปจากคำอธิบายแบบภาพรวม อันทำให้ความเข้าใจที่มีต่ออดีตนั้นลึกซึ้งและรอบด้านยิ่งขึ้น

การปฏิรูปการปกครอง

งานชิ้นสำคัญที่เป็นแม่บทในการอธิบายการปฏิรูปการปกครองของสยามเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 25 คือวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกที่เสนอต่อมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ดเมื่อปี พ.ศ.2512 ของ เดช บุญนาค เรื่อง “The Provincial Administration of Siam from 1892 to 1915: A Study

of the Creation, the Growth, the Achievements, and the Implications for Modern Siam, of the Ministry of the Interior under Prince Damrong Rachanuphap” (1969) ซึ่งต่อมาได้รับการปรับปรุงตีพิมพ์เป็นหนังสือโดยสำนักพิมพ์ Oxford University Press ในชื่อหนังสือว่า *The Provincial Administration of Siam, 1892–1915: The Ministry of the Interior under Prince Damrong Rajanubhab* (1977) และได้รับการแปลเป็นฉบับภาษาไทยในปี พ.ศ.2532 ชื่อ *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ.2435-2458 (2548[2532])* คือ การบุกเบิกของการศึกษาเรื่องการปฏิรูปการปกครองของสยาม ทั้งนี้ เตชอธิบายการปฏิรูปดังกล่าวว่าเป็นการที่สยามนั้นจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนตัวเองเพื่อตอบโต้กับการคุกคามและการขยายอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตก ดังนั้นการปฏิรูปการปกครองของสยามจึงเป็นเรื่องที่จำเป็นและชอบธรรมโดยสถาปนาระบบราชการใหม่และยกเลิกระบบกินเมืองที่ทำให้รัฐบาลส่วนกลางอ่อนแอ ภาพรวมของคำอธิบายจึงเป็นภาพโครงสร้างของระบบปกครอง กลไกการปกครอง ระเบียบ และกฎหมาย ซึ่งยังคงเป็นมุมมองจากบนลงล่างและก็ยังคงไม่มีภาพที่เปิดเผยให้เห็นถึงมุมมองจากเบื้องล่างโดยตรงหรือกระทั่งชีวิตของผู้คนที่ดำรงอยู่ภายใต้การเปลี่ยนแปลงนี้

ทั้งนี้ ลักษณะการอธิบายเช่นนี้มีอิทธิพลอย่างสูงต่อการอธิบายการเปลี่ยนแปลงในช่วงดังกล่าวดังปรากฏให้เห็นโดยทั่วไปในวิทยานิพนธ์หลังจากนี้ที่ศึกษาการปฏิรูปมณฑลในมณฑลอื่นๆ ตัวอย่างเช่น “การปฏิรูปการปกครองลานนาไทยในรัชสมัย ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ของ วัลลภา เครือเทียนทอง (2519) “การปกครองมณฑลพิษณุโลกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2437-2453” ของ ศิริวรรณ นุ้ยเมือง (2521) และ “มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์” ของ อรุณลักษณ์ สิริบุตร (2526) เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ทิศทางของการศึกษาประวัติศาสตร์การปฏิรูปการปกครองที่ให้ภาพของคำอธิบายแบบบนลงล่างนั้น ยังคงปรากฏอยู่ในลักษณะของการศึกษาการปฏิรูปการปกครองในเชิงนโยบายและบทบาทของสถาบันพระมหากษัตริย์และชนชั้นนำ ตัวอย่างเช่น “พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและคณะราษฎร” ของ นัยนา หงษ์ทองคำ (2520) “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย” ของ กอรรณมย์ สุวรรณานนท์ (2524) “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถกับงานด้านการคลัง พ.ศ.2450-2474” ของ วันเพ็ญ สุจิตโต (2526) “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับแนวพระราชดำริ ทางด้านพระพุทธศาสนาที่มีผลต่อการดำเนินการปกครองประเทศ” ของ สุรีย์ ทรัพย์สุนทร (2528) “พุทธศาสนากับการก่อตัวของรัฐไทยแบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6” ของ ภัชราพร ช้างแก้ว (2530) “สุขาภิบาล: การ

ปกครองท้องที่สยาม พ.ศ. 2440-2476” ของ เมธีพัชฌ์ จงวโรทัย (2549) และ “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างภาพลักษณ์ทางการทหาร” ของ เทพ บุญตานนท์ (2556) เป็นต้น

กล่าวได้ว่า แม้ว่าการศึกษาทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับยุคแห่งการปฏิรูปของสยามจะมีพื้นที่ที่หิวมาสำหรับพระปรีชาญาณของกษัตริย์และชนชั้นนำ ตลอดจนศึกษาเครื่องมือ นโยบาย และกลไกของรัฐในการควบคุมสังคม อันเป็นลักษณะของการศึกษาที่เห็นได้ในงานที่ถูกผลิตออกมาห้วงทศวรรษ 2510-2520 อย่างไรก็ตาม การศึกษาในมิติของการเกิดปฏิกริยาต่อต้านการปฏิรูประบอบราชการด้วยการกบฏของบรรดาราษฎรและกรมการเมืองท้องถิ่นในมณฑลรอบนอกนั้น ก็กลายเป็นอีกประเด็นที่ได้รับความสนใจศึกษาจากบรรดานักประวัติศาสตร์เช่นกัน โดยมักจะศึกษาการเกิดขึ้นของขบวนการภายใต้เงื่อนไขของปัญหาทางเศรษฐกิจและปัญหาการปกครองของรัฐสยามช่วงปฏิรูประบอบราชการ ทั้งนี้ งานชิ้นสำคัญๆ ที่มีข้อเสนอในทิศทางดังกล่าวคือ งานเรื่อง *ขบถ ร.ศ.121* ของ เตช บุญนาค (2524) นอกจากนี้ ยังมีงานที่ศึกษาถึงการก่อรูปของการกบฏภายใต้แนวคิดจักรวาลวิทยาเรื่อง “พระศรีอารีย์” เช่น บทความเรื่อง “Millennialism, Theravada Buddhism, and Thai Society” ของ Charles F. Keyes (1977) กับบทความของ ฉลอง สุนทราวาณิช (2527) เรื่อง “ความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย์และกบฏผู้มีบุญในภาคอีสาน: ข้อสังเกตเบื้องต้นว่าด้วยอุดมการณ์และผู้นำ” โดยบทความชิ้นดังกล่าวของฉลองนี้ได้ขยายให้เห็นลักษณะร่วมของความคิดพระศรีอารีย์ที่ชาวนาในหลายๆ พื้นที่มีส่วนร่วมกัน หากแต่เงื่อนไขในการนำไปสู่การก่อกบฏของแต่ละพื้นที่นั้นแตกต่างกัน ทั้งนี้ ในงานวิทยานิพนธ์ของกำพล จำปาพันธ์ (2552, 2555) เรื่อง “ข้าเจือง: กบฏผู้มีบุญในพระราชอาณาเขตสยาม พ.ศ. 2415-2436” ที่ต่อมาได้รับการตีพิมพ์เป็นหนังสือเรื่อง *ข้าเจือง: กบฏไพร่* ใน พ.ศ.2555 นั้น ได้ขยายให้เห็นถึงกรอบคิดเรื่องพระศรีอารีย์ในโลกทัศน์ของคนชาวดินแดนลาว ที่ลุกขึ้นก่อกบฏต่อการกดขี่จากการตีฆ่าของชนชั้นนำสยามและลาว โดยการกบฏนั้นได้ถูกทำให้เป็นการเมืองในฐานะเครื่องมือหรือกลไกทางวัฒนธรรมในการสร้างความชอบธรรมต่อการขึ้นสู่อำนาจแบบจารีตของขบวนการผู้มีบุญ แต่จักรวาลทัศน์ดังกล่าวกลับถูกลดทอนความเป็นการเมืองลง ภายหลังจากที่รัฐสยามได้พยายามเปลี่ยนแปลงสถานะของล้านช้างจากรัฐประเทศราชสู่การเป็นส่วนหนึ่งของชายพระราชอาณาเขตสยาม ซึ่งทำให้การก่อกบฏของขบวนการข้าเจืองนั้น เป็นเพียงโจรผู้ร้ายที่รบกวนความสงบสุขในปลายพระราชอาณาเขตสยาม ในขณะที่ข้าเจืองยังคงต่อสู้อยู่ในจักรวาลทัศน์เช่นเดิม โดยมองการสถาปนาระบบระเบียบทางสังคมแบบใหม่ในช่วง พ.ศ.2415-2436 นั้นว่าไม่ต่างอะไรกับกลียุคที่

ยังทำให้พวกเขาต้องทุกข์ทรมานจากรูปแบบการขูดรีดต่างๆ ทั้งระบบภาษีอากร การเก็บส่วยและการเกณฑ์แรงงาน

กล่าวให้ถึงที่สุดแล้ว เงื่อนไขสำคัญที่ปรากฏอยู่ในบรรดางานศึกษาการกบฏ คือ การปฏิรูปการปกครองเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งได้ก่อให้เกิดสภาพของการบีบคั้นทั้งในทางเศรษฐกิจและสังคมให้แก่ราษฎรและกรมการเมืองท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งราษฎรที่อาศัยอยู่ในมณฑลชายพระราชอาณาเขต ซึ่งได้ประทุออกมาเป็นการกบฏต่อระบบการปกครองแบบใหม่ที่ถูกสถาปนาขึ้น ในขณะที่การปฏิรูปซึ่งก็เกิดขึ้นในภาคกลางหรือดินแดนตอนในของประเทศนั้น กลับไม่ปรากฏการต่อต้านในรูปแบบของการกบฏ โดยอาจเป็นผลมาจากความเข้มแข็งของอำนาจรัฐที่มีต่อพื้นที่ในบริเวณภาคกลางของประเทศ ดังที่ เตช บุนนาค ได้ตั้งข้อสังเกตต่อความแตกต่างระหว่างพื้นที่ตอนในกับพื้นที่ปลายพระราชอาณาเขตเอาไว้ว่า ในบริเวณที่เคยชินต่อการเปลี่ยนแปลงโดยรัฐนั้นดูเหมือนจะยอมรับการปฏิรูปด้วยความราบรื่นพอสมควร แต่การปฏิรูปในพื้นที่ห่างไกลอำนาจรัฐนั้น กลับยังผลให้เกิดปฏิกิริยาการต่อต้านในระดับการกบฏ (ดูคำนำของ เตช บุนนาค, 2524) อย่างไรก็ตาม แม้ว่าปฏิกิริยาของราษฎรในพื้นที่ตอนในของสยามที่มีต่อการปฏิรูประบบราชการมักจะถูกอธิบายในลักษณะของการศิโรราบต่ออำนาจรัฐส่วนกลาง แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้อีกเช่นกันว่าปัญหาเรื่อง “โจรผู้ร้าย” กลับเป็นปัญหาสำคัญที่นอกจากจะสร้างความปั่นป่วนวุ่นวายให้แก่ราษฎรในพื้นที่แล้ว ยังอาจกล่าวได้ว่าปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายนั้นเป็นผลกระทบอย่างหนึ่งของการปฏิรูป ดังที่มีงานวิชาการจำนวนมากไม่น้อยได้ศึกษาเกี่ยวกับการเกิดโจรในเงื่อนไขความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและระบบอุปถัมภ์ที่ดำรงอยู่ในช่วงเวลาของการปฏิรูป ตัวอย่างเช่น เดวิด จอห์นสัน (2530) เรื่อง *สังคมชนบทและเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. 2423-2473* วิทยานิพนธ์ของ คมเนตร ญาณโสภณ (2534) เรื่อง “อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองท้องถิ่นในยุคเทศบาล” วิทยานิพนธ์ของพีรศักดิ์ชัยได้สุข (2545) เรื่อง “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ซึ่งได้รับการตีพิมพ์เป็นหนังสือเมื่อ พ.ศ. 2551 เรื่อง *ชาติเสือต้องไว้ลาย* นอกจากนี้ยังมีงานที่มีน้ำเสียงคำอธิบายเดียวกันอยู่ในงานของ นนทพร อยู่มั่งมี (2547) เรื่อง “การปล้นและลักกระบือในทุ่งรังสิต: ภาพสะท้อนการเสื่อมคลายของระบบอุปถัมภ์แบบนักเลง” และบทความของ พิพัฒน์ กระแจะจันทร์ (2554) เรื่อง “โจร ไรคระบาด ซีวิตชาวนา และการจัดการระบบชลประทาน ในทุ่งรังสิต สมัยรัชกาลที่ 5” เป็นต้น

นอกจากนี้ การศึกษาประวัติศาสตร์ช่วงการปฏิรูปการปกครองยังถือเป็นกระแสการศึกษาที่ได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางในหมู่นักวิชาการและนักเรียนประวัติศาสตร์

จนกระทั่งมีการผลิตวิทยานิพนธ์ระดับมหาบัณฑิตและระดับดุษฎีบัณฑิตออกมาจำนวนมาก โดยมีประเด็นศึกษาที่แตกขยายความสนใจหลากหลายมากขึ้น ทั้งในเรื่องของการจัดการพื้นที่ การควบคุมกำลังคน ระบบการศึกษา การพัฒนาระบบชลประทาน เศรษฐกิจและการค้า การผลิตเพื่อส่งออก นโยบายที่มีต่อกลุ่มคนจีนและชาติพันธุ์ อังยี การศึกษาทฤษฎี ตัวอย่างเช่น “สมาคมลับอังยีในประเทศไทย พ.ศ. 2367-2453” ของ ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล (2524) และ “ลักษณะของนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2457-2482” ของ พรรณี บัวเล็ก (2543) เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม งานที่น่าสนใจใหม่ๆ ในเรื่องของการจัดการพื้นที่และการจัดการการปกครอง คือ วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของ ภิญญพันธ์ (2562) เรื่อง “สภาวะการกลายเป็นมณฑลพายัพ: ประวัติศาสตร์ของอำนาจความรู้และการผลิตพื้นที่โดยสยาม พ.ศ. 2416-2475” โดยข้อเสนอสำคัญคือการเปลี่ยนแปลงสถานภาพของพื้นที่มณฑลพายัพจากรัฐประเทศราชสู่การกลายเป็นพื้นที่ปกครองแบบอาณานิคมโดยรัฐบาลสยาม โดยรัฐบาลสยามนั้นได้ใช้องค์ความรู้ทั้งทางประวัติศาสตร์ โบราณคดีและเครื่องมือทางภาษาเข้าไปสร้างความชอบธรรมในการปกครอง แต่กระนั้น ความน่าสนใจของงานวิทยานิพนธ์ชิ้นนี้คือการใช้กรอบคิดเรื่องผู้ไร้เสียง (subaltern) มาศึกษาการต่อต้านการครอบงำต่อรัฐบาลสยามโดยราษฎรในพื้นที่มณฑลพายัพ แม้ว่าพวกเขาจะมีอำนาจต่อรองน้อยมากก็ตาม ทั้งนี้ ผู้วิจัยเห็นว่าการขึ้นนี้ได้ชวนให้ขบคิดต่อกออกไปอีกได้ว่าในพื้นที่ๆ เคยมีสถานะเป็นรัฐประเทศราชนั้น รัฐสยามกลับมีพลังในการครอบงำและจัดการการปกครองได้อย่างเข้มข้น ในขณะที่พื้นที่มณฑลพิษณุโลกซึ่งเป็นพื้นที่ตอนในและหัวเมืองฝ่ายเหนือแต่เดิมนั้น กลับปรากฏลักษณะของการประนีประนอมระหว่างข้าราชการจากส่วนกลางกับข้าราชการท้องถิ่น และในขณะเดียวกันกลับพบแต่อุปสรรคที่ส่งผลเสียต่อการปกครองในระบอบใหม่ ซึ่งสวนทางกับภาพคำอธิบายหลักที่มักมองว่าพื้นที่ตอนในนั้นตอบรับการปฏิรูปอย่างไม่กระด้างกระเดื่อง ดังที่ปรากฏข้อเท็จจริงอยู่ในบันทึกของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งถูกอ้างถึงอยู่ในวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของ ฅัญฐพงษ์ สกกุลเดี่ยว (2561) เรื่อง “สามัญชนหัวเมืองฝ่ายเหนือกับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่สยาม พ.ศ. 2430-2450” ความว่า

ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองนี้ ไม่มีความสามารถอย่างที่ว่ารัฐบาลมีความต้องการในเวลา นี้ เพราะเหตุที่กรมการเมืองนี้เป็นลูกหลานวานเครือในครัวเรือนอันเดียวกับผู้ว่าราชการเมืองแทบทั้งเมือง ไม่ใช่ได้ดีด้วยความสามารถ เพราะเหตุฉะนั้นจึงทำการตามแบบแผนใหม่ไม่ได้ แท้จริงเรื่องนี้ เป็นความจริงอย่างประหลาดที่ผู้ว่าราชการเมืองและกรมการเมืองในมณฑลนครสวรรค์ จะเปนสังขะญาติเกี่ยวดองกันไปทั้งมณฑลก็ว่า

ได้...ใครแปลกถิ่นเข้าไปมักไม่มีความสุข เปรียบอย่างเดียวกันตั้งแต่เมืองตากลงมาเมือง
กำแพง...พวกกรมการที่เป็นลูกหลานว่านเครือผู้ว่าการเมือง มักจะเอาอำนาจที่มีใน
ตำแหน่งใช้ในประโยชน์การค้า หรือมิฉะนั้นที่เป็นคนกิเลสหยาบก็เอาไปใช้ถึง
เบียดเบียนราษฎรให้ได้ความเดือดร้อน ด้วยถือสาว่าเป็นกันเองทั้งเมือง เรื่องนี้เป็นเรื่อง
ที่จำจะต้องแก้ไข (สจข. ร.5 ม.48/2; อ้างใน ธรรมนูญพงษ์ สกุลเลียว, 2561, น.121)

กล่าวได้ว่า ทั้งในงานของปัญญาชนและธรรมนูญพงษ์นั้นได้ชี้ให้เห็นประเด็นร่วมกันอย่าง
หนึ่งคือการทำที่ท้องถิ่นไม่ได้อ่อนแอและตกเป็นผู้ถูกกระทำจากรัฐส่วนกลางแต่เพียงฝ่ายเดียว
ถึงแม้ว่างานของปัญญาชนจะทำให้เห็นว่ารัฐสยามอันทรงแสนยานุภาพได้สถาปนาอำนาจ
ครอบงำมณฑลพายัพได้อย่างไร แต่ในขณะที่อีกด้านหนึ่งก็เห็นภาพของการตอบโต้อำนาจที่เข้ามา
ครอบงำดังกล่าวโดยราษฎรในมณฑล ส่วนงานของธรรมนูญพงษ์ก็ได้ชี้ให้เห็นว่าผู้มีพลังทาง
เศรษฐกิจในท้องถิ่นหรือ “กระฎุมพีท้องถิ่น” นั้นได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการสร้างสรรครัฐสมัยใหม่
ขึ้นมาได้อย่างไร ในแง่หนึ่งคือการเปิดที่ทางให้กับการศึกษาประวัติศาสตร์การปฏิรูปการปกครอง
จากมุมมองของคนที่มีสถานภาพอื่นๆ ในสังคม นอกเหนือจากบรรดากลุ่มชนชั้นนำดังที่มักทำกัน
มาเป็นองคภูเขาลูกกา

นอกจากนี้ ในส่วนของกลุ่มงานที่สนใจศึกษาเรื่องการจัดการกำลังคนนั้นบางส่วนได้ถูก
กล่าวถึงไปบ้างแล้วหัวข้อประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงทางสังคม แต่กระนั้นก็มีงานที่น่าสนใจ
อีกชิ้นหนึ่งที่ศึกษากำลังคนที่เป็นเครื่องมือสำคัญในการตรวจตราและควบคุมดูแลราษฎรในพื้นที่
การปกครองแบบรัฐสมัยใหม่ คือ วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของ นนทพร อยู่มั่งมี (2556) เรื่อง “กอง
ตระเวนกับการจัดการพื้นที่เมืองของกรุงเทพฯ พ.ศ.2418-2458” โดยงานชิ้นนี้ศึกษาศึกษาของ
ตระเวนกับการจัดการพื้นที่เมืองของกรุงเทพฯระหว่างปี พ.ศ.2418 จนถึงการเปลี่ยนแปลง
หน่วยงานจากกองตระเวนเป็นกรมตำรวจในปี พ.ศ.2458 ทั้งนี้ นนทพรได้ฉายให้เห็นว่ากอง
ตระเวนนี้เป็นเครื่องมือและกลไกสำคัญในการบังคับใช้อำนาจรัฐต่อราษฎร โดยเป็นผลผลิตมาจาก
ความเฟื่องฟูทางเศรษฐกิจภายหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงจนทำให้พื้นที่ทางกายภาพของกรุงเทพฯ
เปลี่ยนแปลงไป จำเป็นจะต้องมีการจัดตั้งหน่วยงานขึ้นมารักษาความปลอดภัยแต่ในขณะเดียวกัน
ก็ต้องควบคุมราษฎรให้อยู่ภายใต้อำนาจด้วย ไม่ว่าจะเป็นห้องแถว ความถูกต้องของแบบแปลน
บ้าน วัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ก่อสร้าง ระเบียบการใช้ท้องถนน การแบ่งโซนเมือง โซนมูมมีดหรือโซนช่อง
โสภณโรงพ่น โซนทิ้งสิ่งปฏิกูล และโซนคนตายหรือป่าช้าและกิจกรรมทั้งหลายของราษฎรใน
พื้นที่กรุงเทพฯ อันล้วนแต่ต้องผ่านการกำกับตรวจสอบและควบคุมดูแลของหน่วยตระเวน

อย่างไรก็ตาม การออกแบบเครื่องมือในการกำกับควบคุมราษฎรนั้นยังปรากฏออกมาในรูปแบบอื่นอีกด้วย โดยในบทความตีพิมพ์ในวารสาร *Modern Asian Studies* ปี 2020 เรื่อง “Inscribing Siam: The State of Documentary and Spatial Practices” ของ สิงห์ สุวรรณกิจ (Sing Suwannakij) และ ซอเรน ไอวาร์สสัน (Søren Ivarsson) เปิดเรื่องด้วยประโยคของ James C. Scott ที่ว่า “ความคลั่งกระดาษ (paper-mania) เป็นลักษณะสำคัญของรัฐสมัยใหม่” (p.1597) งานของสิงห์และได้ถกเถียงกับข้อเสนอทางวิชาการก่อนหน้านี้ที่บอกว่าการเกิดรัฐสมัยใหม่นั้นเกิดขึ้นบนพระปรีชาญาณของกษัตริย์ที่ต้องการรวมศูนย์อำนาจเพื่อต่อต้านอิทธิพลของตะวันตก แต่สิงห์กลับชี้ให้เห็นว่าปฏิบัติการรวมศูนย์อำนาจดังกล่าวนั้นหาได้เกิดขึ้นด้วยเงื่อนไขดังที่กล่าวมาในข้างต้นไม่ หากแต่เกิดขึ้นจากกระบวนการที่ได้รับความร่วมมือจากหลายฝ่าย จากคนหลายสถานะที่ไม่ใช่เพียงแค่ชนชั้นนำหรือสถาบันกษัตริย์แต่เพียงอย่างเดียว

ทั้งนี้ หนึ่งในพลวัตที่สำคัญต่อการก่อร่างรัฐสมัยใหม่ คือ การเกิดขึ้นของการจัดการระบบเอกสารราชการ หรือ “รัฐกระดาษ” (paper state) ซึ่งเป็นเสมือนการยกเครื่องของฝ่ายบริหารสยาม เพราะสามารถปฏิบัติการในฐานะที่เป็นเครื่องมือสำคัญในการก่อร่างกระบวนการหรือสร้างแนวปฏิบัติที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันให้แก่ทั้งในเมืองและหัวเมืองต่างๆ จนอาจกล่าวได้ว่าระบอบกระดาษใหม่ได้เข้าไปเปลี่ยนแปลงวิถีการปฏิบัติเชิงพื้นที่และเวลาเช่นเดียวกับทั้งในกระทรวงและในต่างจังหวัด ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบ เนื้อหา ตัวหนังสือ พื้นที่จัดเก็บเอกสารเป็นสัดส่วน การรายงานเข้าสู่ส่วนกลาง การตอบรับสารจากส่วนกลาง เจ้าหน้าที่ที่รับผิดชอบในแต่ละขั้นตอนกระบวนการไล่ไปจนถึงคนที่ผลิตกระดาษ ปฏิบัติการเหล่านี้ คือ การจัดการระบบเอกสารราชการหรือระบอบกระดาษใหม่ ที่มีพักต้องกล่าวว่ากระดาษเป็นสิ่งประดิษฐ์สำคัญในการก่อร่างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เปิดเผยให้เราเห็นว่ายังมีคนอื่นอีกหลากหลายสถานะทางสังคมที่มีส่วนร่วมในการก่อร่างถักทอรัฐสมัยใหม่ขึ้น (ดู Sing and Ivarsson, 2020, pp.1596-1630)

จะเห็นได้ว่า งานทั้งสองชิ้นที่กล่าวถึงการศึกษาเรื่องการจัดการกำลังคนและพื้นที่นี้ มีข้อแตกต่างกันอยู่บ้างคืองานของนนทพร อธิบายให้เห็นเงื่อนไขของความเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ก่อนที่จะสถาปนาเครื่องมือในการจัดการกำลังคนเพื่อกำกับควบคุมราษฎร ในขณะที่งานของสิงห์กับซอเรนนั้นชี้ให้เห็นว่าความเปลี่ยนแปลงของพื้นที่นั้นเกิดขึ้นภายหลังจากการสถาปนาระบบเอกสารราชการ อย่างไรก็ตาม ข้อสังเกตสำคัญประการหนึ่งของงานเขียนเรื่อง “Inscribing Siam: The State of Documentary and Spatial Practices” คือ แม้ว่าจะมีการสร้างระบบเอกสารราชการสมัยใหม่ ที่เข้าไปกำกับระเบียบแบบแผนการทำงานของราชการในท้องถิ่นและในเมืองให้เป็นไปในทิศทางเดียวกันแล้วก็ตาม แต่ต้องไม่ลืมว่าภายใต้กระบวนการระบบเอกสารราชการ

ดังกล่าวยังคงมีคนอื่น ๆ ที่คอยทำงานเพื่อค้ำจุนระบบนี้อยู่ มีพักต้องกล่าวว่าแม้กระทั่งสถานะของตัวสถาบันกษัตริย์ในฐานะศูนย์กลางของระบบปกไถนี้จะดำรงอยู่ได้ ก็ด้วยเพราะมีผู้คนคอยเป็นฟันเฟืองให้กับระบบ เพื่อที่จะยืนยันสถานะของการลงนามกำกับที่คอยตอบรับและตอบกลับเอกสารราชการทั้งหลาย อันเป็นการยืนยันสถานะของตัวสถาบันเอง ดังที่สิงห์ได้ระบุเอาไว้ว่า “ราชา สามารถเป็น ราชา ได้ก็ต่อเมื่อเขาเข้าสู่ความสัมพันธ์ด้วยสิ่งประดิษฐ์ที่ประกอบขึ้นเป็นคณะของกษัตริย์” (Sing and Ivarsson, 2020, p.1630)

กล่าวได้ว่า งานศึกษาการปฏิรูปการปกครองที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ยังคงให้ภาพของคำอธิบายที่มองว่ารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น สามารถดำเนินการปกครองต่อหัวเมืองท้องถิ่น โดยเฉพาะพื้นที่มณฑลตอนในของสยามได้อย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาดและราบรื่น ในขณะที่สภาพของมณฑลพิษณุโลกยังคงปรากฏหลักฐานอันชี้ให้เห็นว่าอำนาจรัฐนั้นอาจยังคงไม่มั่นคงและครอบคลุมดังปรากฏข้อมูลทางสถิติในเอกสารของรัฐที่เกี่ยวกับจำนวนของโจรผู้ร้ายและเหตุอุกฉกรรจ์ที่เพิ่มสูงขึ้นอย่างมีนัยสำคัญในช่วงปลายรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ตลอดจนการแสดง ความวิตกกังวลของราษฎร ข้าราชการท้องถิ่นและชนชั้นนำที่มีต่อปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายและเหตุอุกฉกรรจ์ที่ปรากฏอยู่ทั้งในเอกสารรายงานการตรวจราชการ ข่าวนั่งสือพิมพ์ และฎีกาคำร้องต่างๆ มีพักต้องกล่าวว่า กระทั่ง กรณีของนายแฉ่งที่ก่อเหตุยิงสังหารนายอำเภอก ซึ่งเป็นการขึ้นผู้ใหญ่จากส่วนกลางนั้น ก็ได้ทำให้เกิดความกังขาต่อสถานภาพทางอำนาจของรัฐส่วนกลางในมณฑลพิษณุโลกด้วยเช่นกัน ทั้งนี้ ผู้วิจัยเห็นว่าการตรวจสอบกรณีของนายแฉ่งนั้น เฉพาะคำอธิบายทั่วไปเกี่ยวกับการเกิดโจรผู้ร้ายในช่วงเวลาของการปฏิรูปนั้นอาจจะไม่เพียงพอที่จะนำมาใช้ทำความเข้าใจถึงถึงมิติความขัดแย้งที่เกิดขึ้น โดยปราศจากการตรวจสอบโลกเบื้องหลังที่สัมพันธ์อยู่กับชีวิตและลมหายใจของเขาได้ อีกทั้งยังไม่ปรากฏงานประวัติศาสตร์ที่ศึกษาเรื่องโจรผู้ร้ายในช่วงเวลาของการปฏิรูป โดยเลือกศึกษาเฉพาะกรณีใดกรณีหนึ่งแล้วมองย้อนทวนกลับไปทำความเข้าใจต่อปรากฏการณ์โดยรวม ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ที่เปิดเผยให้เห็นโลกชีวิตของโจรผู้ร้ายในห้วงสมัยดังกล่าว จึงเป็นช่องว่างและอาจเป็นหนทางที่ช่วยให้เข้าใจสภาพทางสังคมการเมืองในพื้นที่มณฑลตอนในของรัฐสยามในห้วงรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

ประวัติศาสตร์ภาคเหนือตอนล่าง

กล่าวได้ว่า งานในกลุ่มนี้บางส่วนเกิดจากกระแสการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ที่มุ่งเน้นเล่าเรื่องราวของสังคมหรือชุมชนที่อยู่นอกแคว้นศูนย์กลางทางการเมืองของรัฐ โดยเน้น

การศึกษาในลักษณะของการมีสำเนียงร่วมต่ออดีตในท้องถิ่นที่ถูกศึกษา และศึกษาสำเนียงร่วมทางประวัติศาสตร์ระหว่างท้องถิ่นกับรัฐส่วนกลาง ซึ่งค้นหาอัตลักษณ์ วิถีชีวิตชุมชน ปฏิสัมพันธ์ รูปแบบของสังคมการเมือง เศรษฐกิจ ความเชื่อ ค่านิยม โลกทัศน์และพัฒนาการของท้องถิ่นชุมชน

ทั้งนี้ คำว่าประวัติศาสตร์ภาคเหนือตอนล่างนั้น ผู้วิจัยเลือกที่จะใช้คำจำกัดความที่ครอบคลุมของ ขวัญเมือง จันทโรจณี ที่กล่าวไว้ในบทบรรณาธิการของ *เอกสารสัมพันธ์ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือตอนล่าง* เมื่อ พ.ศ. 2539 ความว่า “ในอดีตบริเวณแถบนี้ถูกเรียกว่า ‘เมืองเหนือ’ หัวเมืองเหนือ และหัวเมืองฝ่ายเหนือ อันประกอบไปด้วยเมือง พิษณุโลก สุโขทัย สวรรคโลก กำแพงเพชร ตาก พิชัย พิจิตร นครสวรรค์ เพชรบูรณ์ และอุทัยธานี ซึ่งในบางครั้งอาจรวมไปถึงเมืองชัยนาทได้ด้วย” ดังนั้น ภายใต้ขอบเขตของภาคเหนือตอนล่างดังกล่าว จึงได้นำไปสู่การสำรวจงานที่ศึกษาภายใต้ขอบเขตบริบทเชิงพื้นที่ในภาคเหนือตอนล่าง โดยพบว่างานบางส่วนจะมีน้ำเสียงในการตรวจสอบความทรงจำร่วมทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าวข้างต้น เช่น งานศึกษา *ประวัติศาสตร์ชุมชนภาคเหนือตอนล่าง* ของ วศิน ปัญญาวุฒตระกูล (2560) งานศึกษา *ประวัติศาสตร์ชุมชนทุ่งสาม* (2552) และงานศึกษา *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นพิษณุโลกอีกหลายชั้นของจิราภรณ์ สถาปนาวรรณณะด้วยเช่นกัน* ตัวอย่างเช่น *รายงานการวิจัยเรื่อง ประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลก พ.ศ. 2475-2503* (2543) *วัฒนธรรมลุ่มน้ำ* (2547) *เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน ภาคเหนือตอนล่าง: ลักษณะ พัฒนาการ และการปรับตัว* (2546) *รายงานการดำเนินงานโครงการสืบค้นวัฒนธรรมลุ่มน้ำน่าน จังหวัดพิษณุโลก: สายน้ำ ประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ความทรงจำ* (2554) และ *รายงานการดำเนินงานโครงการสืบค้นวัฒนธรรมลุ่มน้ำวังทอง จังหวัดพิษณุโลก: ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม* (2557) เป็นต้น

ฉะนั้น วิทยานิพนธ์ประวัติศาสตร์อีกจำนวนหนึ่งที่มีหัวข้อศึกษาอยู่ภายใต้ขอบเขตของภาคเหนือตอนล่างนี้ โดยมีหัวข้อที่ศึกษาแตกต่างกันออกไป งานวิทยานิพนธ์ของ ขวัญเมือง จันทโรจณี เรื่อง “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394)” (2534) ก็ได้เผยให้เห็นว่าเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นเปลี่ยนแปลงเพราะการเข้ามาของเศรษฐกิจจากส่วนกลางและการจัดเก็บภาษีจากเจ้าภาษีอากรในฐานะที่เป็นกลไกของรูปแบบการประสานผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจแบบใหม่ ซึ่งเข้าไปปะทะและประสานประโยชน์กับบรรดาผู้นำท้องถิ่น อีกทั้ง ไพร่ในระยะเวลานี้ก็เริ่มหันไปประกอบอาชีพอิสระ ทำให้ภาพในหัวเมืองฝ่ายเหนือเต็มไปด้วยไพร่ที่ทะเลาะไหว และรัฐจึงต้องแก้ไขปัญหาด้วยการตั้งกองส่วยขึ้น ทว่ากองส่วยนั้นกลับเป็นเหตุให้ไพร่มีโอกาสในการส่งสมความ

มั่งคั่งทางเศรษฐกิจ อันอาจกล่าวได้ว่า งานชิ้นนี้ส่วนหนึ่งได้รับอิทธิพลมาจากกระแสของการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในห้วงทศวรรษที่ 2530 อีกทั้ง งานชิ้นนี้ยังช่วยให้มองเห็นพัฒนาการที่ต่อเนื่องและความคลี่คลายทางประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของท้องถิ่นหัวเมืองฝ่ายเหนือ เช่นเดียวกับงานร่วมสมัยเดียวกัน เช่น วิทยานิพนธ์ของ สุภา ขอผล เรื่อง “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจภาคเหนือตอนล่างในช่วงปี พ.ศ.2448-2484” (2534) และวิทยานิพนธ์ของประภัสสร ศรีมุก เรื่อง “บทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิษณุโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ ระหว่าง พ.ศ.2325-2437” (2536) ที่คำอธิบายเกี่ยวกับการเข้าสู่ความเป็นรัฐสมัยใหม่นั้นได้ให้ความสำคัญกับการเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจในระดับโลกมากยิ่งขึ้น

นอกเหนือจากมุมมองทางเศรษฐกิจแล้ว วิทยานิพนธ์เรื่อง “การปกครองมณฑลพิษณุโลกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2437-2453” ของ ศิริวรรณ น้อยเมือง (2521) นั้นก็ได้ชี้ให้เห็นภาพของรูปแบบการจัดการการปกครองของมณฑลพิษณุโลกให้แจ่มชัดขึ้น แต่ก็ยังคงเป็นการอธิบายในลักษณะแบบเดียวกับเตช บุนนาคที่ให้ความสนใจต่อการจัดระบบการปกครองในมณฑลภายใต้เงื่อนไขของการปฏิรูประบบราชการเพื่อต้านจักรวรรดินิยมตะวันตก อย่างไรก็ตาม ความสนใจศึกษาต่อประวัติศาสตร์ภาคเหนือตอนล่างนั้น ดูจะขยับเข้าใกล้กระบวนการรับรู้ตัวตนของกลุ่มคนในท้องถิ่นมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานวิทยานิพนธ์ของ เกษวดี พุทธภูมิพิทักษ์ เรื่อง “ความเป็นจีนตามนิยามของผู้มีเชื้อสายจีนในอำเภอเมืองจังหวัดพิษณุโลก” (2545) โดยฉายให้เห็นว่ากลุ่มคนจีนในพิษณุโลกนั้นมีพัฒนาการในการเปลี่ยนแปลงความรับรู้ตัวตนของตนอย่างไร โดยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น การรับรู้ตัวตนของคนจีนยังไม่เผชิญกับการคุกคาม ซึ่งคนจีนสามารถดำรงอยู่ในสังคมได้โดยปกติสุขและพึ่งพิงทางการตลาดและเจ้าภาษีนายอากรที่สำคัญในชุมชนและรัฐ โดยในห้วงสมัยรัชกาลที่ 5-6 นั้นปริมาณคนจีนอพยพในพิษณุโลกได้ขยายตัวเพิ่มขึ้น เริ่มรวมตัวและจัดตั้งองค์กรที่แสดงถึงความเป็นคนจีน ด้วยการตั้งสถาบันทางการศึกษาและแตกกิ่งก้านสาขาออกเป็นองค์กรจีนในรูปแบบอื่นๆ โดยในระยะนี้คนจีนอพยพยังมีทัศนคติทางการเมืองแบบจีนแผ่นดินใหญ่ ทำให้บางคนยังส่งเงินกลับแผ่นดินแม่และแสดงออกถึงการสนับสนุนการเคลื่อนไหวปฏิวัติที่จีนแผ่นดินใหญ่ อย่างไรก็ตาม เมื่อถึงสมัยจอมพล ป. พิบูลสงครามช่วง พ.ศ.2480-พ.ศ.2488 ความเป็นคนจีนกลายเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ ทั้งปรากฏอยู่ตามสื่อหนังสือพิมพ์และการแสดงละคร นำไปสู่การปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ของคนจีนในพิษณุโลก เช่น การเปลี่ยนชื่อแซ่ให้เป็นคำไทย การเปลี่ยนชื่อโรงเรียนจากชื่อจีนเป็นไทย การบริจาคเงินให้แก่กองทัพและการแสดงตนในการเป็นส่วนหนึ่งกับคนไทยมากขึ้นด้วยการอุทิศตนเข้าร่วมขบวนการเสรีไทยในช่วงสงครามโลกนำไปสู่การเกิด

ความแตกต่างระหว่างคนจีนที่ลดระดับความผูกพันกับความเป็นจีน และกลุ่มที่ผูกพันกับความเป็นจีนซึ่งเหนียวแน่นขึ้นโดยเฉพาะกลุ่มจีนในเหล่าที่มีเครือข่ายการค้ากว้างขวางอยู่ในภาคเหนือตอนล่าง จนกระทั่งเมื่อถึงสมัยของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นั้นความเป็นจีนเริ่มถูกตั้งคำถามอีกครั้งหนึ่งโดยการเชื่อมโยงความเป็นจีนกับความเป็นความมั่นคงอันได้นำไปสู่การปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ของความเป็นจีนขึ้นอีกครั้งหนึ่งและก่อให้เกิดสำนึกของความเป็นจีนที่หลากหลายมากขึ้น ทั้งนี้ ความน่าสนใจของงานชิ้นนี้คือมีการใช้ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ตรวจสอบบันทึกและหนังสืองานศพของผู้มีเชื้อสายจีน ซึ่งทำให้เห็นมุมมองที่บุคคลเหล่านั้นมีต่อความเป็นจีนในห้วงชีวิตของพวกเขามากขึ้น

อย่างไรก็ตาม แม้จะเห็นได้ว่า การศึกษาประวัติศาสตร์ภาคเหนือตอนล่างได้ปรากฏการศึกษาทั้งในเรื่องบทบาทและสำนึกคิดของสามัญชนในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอยู่บ้าง แต่ผู้วิจัยกลับเห็นว่ามุมมองทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับเรื่องโจรผู้ร้ายในห้วงยุคปฏิรูปในพื้นที่นั้นนั้นยังคงขาดแคลน แม้ว่าจะมีคำอธิบายถึงการเกิดโจรผู้ร้ายในภาคเหนือตอนล่างในช่วงก่อนการปฏิรูปที่ปรากฏให้เห็นอยู่บ้างในวิทยานิพนธ์ดุษฎิบัณฑิตของณัฐพงษ์ สกุลเลี่ยว (2561) เรื่อง “สามัญชนในหัวเมืองฝ่ายเหนือกับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่สยาม พ.ศ. 2400-2450” ซึ่งก็ค่อนข้างสอดคล้องกับภาพของโจรผู้ร้ายในห้วงเวลาแห่งการปฏิรูประบบราชการดังที่ได้กล่าวไปในหัวข้อการปฏิรูปการปกครอง โดยณัฐพงษ์ได้ชี้ให้เห็นว่าคนที่เป็นโจรและนักเลงในพื้นที่ดังกล่าวในส่วนหนึ่งเป็นคนที่เติบโตขึ้นมาจากรรดาลูกน้อง บ่าวไพร่และบริวารของกรมการเมืองท้องถิ่นและใช้สาเหฺรกเส้นสายตลอดจนความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างตนกับกรมการเมืองท้องถิ่นในการแสวงหาผลประโยชน์จากการปล้นชิงทรัพย์สิ่งของและกดขี่เบียดเบียนราษฎร และเมื่อคนเหล่านี้ถูกจับก็มักจะรอดตัวไปได้ทุกครั้ง เนื่องจากได้รับความช่วยเหลือจากมูลนายที่เป็นกรมการเมืองท้องถิ่นของตน ทั้งนี้ สำหรับกรณีการปล้นโดยโจรผู้ร้ายที่ถูกรมการเมืองท้องถิ่นเลี้ยงไว้ นั้น ณัฐพงษ์เสนอว่าเป็นผลมาจากการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราและความเสื่อมโทรมของระบบการปกครองแบบศักดินาในห้วงเวลาดก่อนการปฏิรูประบบราชการ อันเกิดจากการที่กรมการเมืองท้องถิ่นไม่ประพฤติตนให้อยู่ในระเบียบแบบแผนและบังคับใช้กฎหมายอย่างสัมฤทธิ์ผล และในขณะเดียวกันปัญหาดังกล่าวนี้ก็ได้สร้างความเดือดร้อนให้กับบรรดาพ่อค้าเป็นอย่างมากจนส่งผลให้เกิดการฟ้องร้องกรมการเมืองโดยพ่อค้า เปิดโอกาสให้อำนาจอัฐส่วนกลางแผ่ขยายเข้ามาจัดการควบคุมพฤติกรรมของกรมการเมืองในท้องถิ่นมากขึ้น และทำให้เป็นจุดเริ่มต้นอันหนึ่งของการสร้างรัฐสมัยใหม่ ที่ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการเดินทางฟ้องร้องของบรรดาพ่อค้าสามัญชนนี้ (ณัฐพงษ์ สกุลเลี่ยว, 2561, น.142-147)

จะเห็นได้ว่า คำอธิบายเกี่ยวกับโจรผู้ร้ายในลักษณะนี้ ได้ปรากฏให้เห็นอยู่ในงานศึกษาช่วงการปฏิรูประบบราชการ ซึ่งวางคำอธิบายเกี่ยวกับเรื่องโจรผู้ร้ายว่าเป็นปฏิกิริยาของราษฎรที่มีต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจและการปฏิรูปการปกครองที่ทำให้บรรดานักเลงได้สังกัดกรมการเมืองท้องถิ่นต้องผันตัวไปเป็นโจรผู้ร้าย เพื่ออ้างผลประโยชน์ให้แก่มูลนาย อันเป็นภาพโดยทั่วไปของคำอธิบายเกี่ยวกับโจรผู้ร้ายในสังคมไทยช่วงยุคปฏิรูปสยาม เช่นเดียวกับคำอธิบายที่ปรากฏอยู่ในบรรดางานที่ศึกษาเกี่ยวกับโจรผู้ร้ายและอำนาจท้องถิ่นในพื้นที่อื่นๆ แต่กระนั้นก็ยังอาจกล่าวได้ว่า คำอธิบายเกี่ยวกับเงื่อนไขความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนั้นยังคงไม่เพียงพอต่อการนำมาอธิบายต่อปรากฏการณ์ของผู้ร้ายที่เกิดขึ้นในมิติเดียวกันกับกรณีของนายแจ้ง

เนื่องจาก แม้ผู้วิจัยเห็นด้วยต่อคำอธิบายดังกล่าว และเห็นว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการนำมาศึกษาสภาพความสัมพันธ์เชิงอำนาจของผู้คนในพื้นที่ภาคเหนือตอนล่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสั่งสมอำนาจของบรรดากลุ่มตระกูลในท้องถิ่น ดังที่จิราภรณ์ สถาปนวรรณนะได้ตั้งข้อสังเกตเอาไว้ว่า “แม้พิษณุโลกจะไม่มี การสืบทอดอำนาจของตระกูลเก่าในระดับเจ้าเมือง แต่สำหรับในระดับท้องถิ่นบรรดาเจ้าเมืองเล็กๆ หรือกรมการเมือง ล้วนแต่เป็นคนในท้องถิ่นเป็นส่วนใหญ่ การสั่งสมอำนาจของสายตระกูลจึงยังพอมิให้เห็นอยู่บ้าง” (จิราภรณ์ สถาปนวรรณนะ, 2552, น.13) แต่กระนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์ภาคเหนือตอนล่างก็ยังคงขาดแคลนมิติของการศึกษาเกี่ยวกับโจรผู้ร้ายในพื้นที่เป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาจากมุมมองของคนในท้องถิ่นซึ่งมีชีวิตและลมหายใจอยู่ในห้วงเวลาของการปฏิรูป จึงกล่าวได้ว่า การศึกษาประวัติศาสตร์ของผู้ร้ายที่ชื่อนายแจ้ง ซึ่งอาจมีช่วงชีวิตอยู่ในยุคของการปฏิรูประบบราชการ ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้นั้น อาจเป็นหนึ่งในความพยายามที่จะเติมเต็มช่องว่างของการศึกษาประวัติศาสตร์ภาคเหนือตอนล่างในช่วงยุคปฏิรูประบบราชการ โดยทำความเข้าใจต่อความเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลกระทบต่อในระดับท้องถิ่น จากสายตาของคนในท้องถิ่นมีชีวิตและลมหายใจอยู่ในช่วงเวลานั้น อันอาจจะช่วยให้ความเข้าใจต่อประวัติศาสตร์ในพื้นที่ดังกล่าวครอบคลุมรอบด้านมากขึ้น

สรุปท้ายบท

กล่าวได้ว่า ในปัจจุบันทิศทางของการศึกษาประวัติศาสตร์ในหมู่นักประวัติศาสตร์ไทยนั้น ได้หันมาให้ความสนใจต่อชีวิตและบทบาทของผู้คนสามัญในสังคมมากขึ้น ในขณะที่รัฐยังคงมุ่งส่งเสริมประวัติศาสตร์ชาติที่เชิดชูบทบาทของชนชั้นนำในการพิชิต ยึดครองและนำพาประเทศไปสู่การเปลี่ยนแปลง แต่ประวัติศาสตร์เช่นนี้นั้นกลับ “ไม่อาจจะดับความกระหายใคร่รู้ของผู้คนใน

สังคม[ปัจจุบัน]ที่ทำทลายและตั้งคำถามอย่างตรงไปตรงมามากยิ่งกว่ายุคสมัยใดลงได้” (ดู ญัตติ พงษ์ สกกุลเลี้ยว, 2564, น.85) กระนั้น แม้ว่างานวิทยานิพนธ์ของผู้วิจัยจะเป็นส่วนหนึ่งของกระแส การการศึกษาประวัติศาสตร์จากแง่มุมของคนสามัญธรรมดา แต่ก็ได้ตระหนักถึงความไม่เพียงพอ ของงานศึกษาประวัติศาสตร์ในทิศทางนี้ กล่าวคือ บรรดางานศึกษาทางประวัติศาสตร์ใน สังคมไทยหลายชิ้นที่ดำรงอยู่ก่อนหน้านี้ แม้ว่าจะการศึกษาประวัติศาสตร์ในมิติของสามัญชนคน ธรรมดา แต่กระนั้น หลายชิ้นก็ยังคงเป็นงานที่ศึกษากลุ่มของผู้ที่มีชื่อเสียง ผู้มีการศึกษา ผู้นำ ท้องถิ่น พ่อค้าและกระฎุมพี ซึ่งคนเหล่านี้เป็นกลุ่มคนที่พลังในการต่อรองทั้งในทางเศรษฐกิจและ สังคม ในขณะที่กรณีของการศึกษาคนธรรมดาที่เป็นคนในระดับล่างจริงๆ ของสังคมในฐานะ แกนกลางของการศึกษานั้นกลับปรากฏอยู่น้อย ทั้งนี้ การศึกษาประวัติศาสตร์ในแง่มุมดังกล่าว ย่อมทำให้เราสามารถเข้าใจมิติของความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่กระทบต่อคนในระดับล่างและ ในระดับปัจเจกได้ชัดเจนยิ่งขึ้น อีกทั้งยังสามารถทำความเข้าใจต่อองวิธีการในการตอบสนองต่อ ความเปลี่ยนแปลงนั้นของผู้คนในระดับล่างได้อีกด้วย และอาจเห็นมุมมองใหม่ๆ ทาง ประวัติศาสตร์ที่ปรากฏออกมาจากการศึกษาผู้คนในระดับล่างแบบปัจเจกบุคคลภายใต้เงื่อนไข และบริบทที่สัมพันธ์กับปัจเจกบุคคลที่กำลังถูกศึกษา โดยวิทยานิพนธ์ชิ้นนี้ของผู้วิจัยก็คือความ พยายามที่จะศึกษาประวัติศาสตร์ของคนชั้นล่างจากเงื่อนไขและบริบทของท้องถิ่นเอง

อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่าข้อจำกัดอย่างหนึ่งของงานศึกษาเกี่ยวกับการกบฏต่อ การปฏิรูประบบราชการของสยาม ดังที่ได้ยกตัวอย่างไปแล้วนั้น แม้จะฉายให้เห็นปฏิกริยาของการ ต่อต้านอำนาจรัฐส่วนกลางโดยราษฎรและกรมการเมืองท้องถิ่นในขอบเขตของผลกระทบจากการ ปฏิรูประบบราชการที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ก็เป็นการศึกษาต่อต้านที่มีเงื่อนไขเฉพาะของเขต พื้นที่รอบนอกหรือบริเวณชายขอบในแต่ละพื้นที่ ทั้งที่ล้านนา หัวเมืองอีสาน และปัตตานี แต่ใน ขอบเขตของปริมนทลตอนในของรัฐสยามนั้น ภาพโดยทั่วไปของปฏิกริยา อันเป็นผลกระทบทาง สังคมจากการปฏิรูปนั้นมีเพียงแค่การเกิดโจรผู้ร้าย ดังปรากฏอยู่ในงานของเดวิด จอห์นสัน (2530) เรื่อง *สังคมชนบทและเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473* วิทยานิพนธ์ของ คมเนตร ญาณโสภณ (2534) เรื่อง “อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการ ปกครองท้องถิ่นในยุคเทศาภิบาล” วิทยานิพนธ์ของพีรศักดิ์ ชัยได้สุข (2545) เรื่อง “โจรในบริเวณ ที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ซึ่งได้รับการตีพิมพ์เป็นหนังสือเมื่อ พ.ศ.2551 เรื่อง *ชาติเสือต้องไว้ลาย* นอกจากนี้ยังมีงานที่มี นำเสียงคำอธิบายเดียวกันอยู่ในงานของ นนทพร อยู่มั่งมี (2547) เรื่อง “การปล้นและลักกระปือใน พุทฺธรังสิต: ภาพสะท้อนการเสื่อมคลายของระบบอุปถัมภ์แบบนักเลง” และบทความของ พิพัฒน์

กระแจะจันทร์ (2554) เรื่อง “โจร โจรระบาด ชีวิตชาวนา และการจัดการระบบชลประทาน ในทุ่งรังสิต สมัยรัชกาลที่ 5” โดยงานเหล่านี้ได้ช่วยให้เห็นการเกิดโจรผู้ร้ายภายใต้เงื่อนไขของการปฏิรูประบบราชการอันเป็นภาพโดยทั่วไป แต่กลับยังไม่มียานขึ้นไคเลยที่หยิบเอากรณีใดกรณีหนึ่งจากบรรดาหลายร้อยกรณีของโจรผู้ร้ายที่ปรากฏมาเป็นกรณีศึกษา แล้วมองย้อนทวนกลับไปเพื่อทำความเข้าใจต่อกรณีนั้น และมองลึกลงไปในมิติต่างๆ ทั้งเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม รวมทั้งชีวิตและประสบการณ์ทางสังคมของบุคคลที่มีต่อความเปลี่ยนแปลงในห้วงเวลาแห่งการปฏิรูปเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 25 อันเป็นการเปลี่ยนแปลงที่พลิกฟ้าคว่ำแผ่นดินและส่งผลกระทบอย่างไพศาลในทุกอณูของสังคม ดังนั้น การศึกษาปฏิกริยาที่มีต่อการปฏิรูประบบราชการด้วยมุมมองดังกล่าวนี้ จึงยังไม่เคยได้รับการศึกษาอย่างจริงจังในสังคมไทย และเป็นช่องว่างที่สำคัญสำหรับวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ที่จะทำการศึกษาโดยใช้กรณีของนายแจ้งเพื่อคลี่คลายให้เห็นถึงโลกชีวิตและทำความเข้าใจต่อมิติความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในห้วงเวลาของการปฏิรูประบบราชการ อันจะช่วยขยายความเข้าใจต่อปฏิกริยาที่มีต่อการปฏิรูประบบราชการในปริมณฑลตอนในได้แจ่มชัดยิ่งขึ้น

แน่ละ การศึกษาต่อกรณีของนายแจ้งนี้ในแง่หนึ่งคือการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นด้วยเช่นกัน เนื่องจากความจำเพาะเจาะจงของพื้นที่นั้นต้องสัมพันธ์กับองค์ประธานของการศึกษาซึ่งก็คือนายแจ้ง ดังนั้น มิติของการศึกษาชุมชนท้องถิ่น โดยเฉพาะที่หมู่บ้านไผ่ขนน้ำ ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลกว่าดำรงอยู่อย่างไรในประวัติศาสตร์นั้น จึงปรากฏอย่างเข้มข้นในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ด้วยเช่นกัน แต่เนื่องจากโดยทั่วไปงานศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ได้ถูกกล่าวถึงไปบ้างแล้วในส่วนที่ว่าด้วยประวัติศาสตร์ภาคเหนือตอนล่างนั้น ล้วนแต่เป็นความพยายามในการเปิดเผยลักษณะเฉพาะของแต่ละท้องถิ่นๆ ตนศึกษาและในขณะเดียวกันก็สमानตัวเข้ากับเรื่องเล่าอันยิ่งใหญ่ของรัฐ จนถูกสายตาแบบรัฐนั้นบดบังลักษณะจำเพาะของท้องถิ่นในแต่ละพื้นที่ไป กล่าวอีกนัยหนึ่ง วิทยานิพนธ์ชิ้นนี้คือ ความพยายามในการเขียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มาจากสายตา ลักษณะเฉพาะของพื้นที่และจากจุดยืนของคนในท้องถิ่นเอง แม้ว่าเงื่อนไขในทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมอาจจะผูกโยงกับรัฐส่วนกลาง แต่มุมมองของการศึกษาจะถูกจัดวางอยู่ที่สายตาจากท้องถิ่นเป็นหลัก อันจะเป็นการเขียนประวัติศาสตร์ที่เป็นของตัวเอง (autonomous history) และทำให้ท้องถิ่นเห็นถึงศักยภาพและพลังทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมของตนเองที่ดำรงอยู่มานับตั้งแต่อดีต โดยอาจกล่าวได้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นลักษณะนี้ในสังคมไทยยังคงขาดแคลน

บทที่ 3

วิธีวิทยา

วิธีดำเนินการวิจัย

การค้นคว้าและศึกษาวิจัยของวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยได้ใช้แนววิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) เพื่อทำความเข้าใจการกระทำของมนุษย์ในอดีตว่าเป็นผลผลิตของสังคมที่มีปฏิสัมพันธ์กันอย่างไม่ขาดกับปัจจัยอื่นๆ โดยรอบ (ชนิดา พรหมพยัคฆ์, 2563; นิธิ เอียวศรีวงศ์และอาคม พัทธินยะ, 2525) โดยศึกษาวิเคราะห์จากข้อมูลหลักฐานเอกสารเป็นหลัก (Documentary Research) อันได้แก่ เอกสารชั้นต้น จากเอกสารจดหมายเหตุ หนังสืองานศพ ชีวประวัติ และจากเอกสารชั้นรอง คืองานวิชาการประวัติศาสตร์ บทความ และวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้อง พร้อมทั้งนำเสนอผลการศึกษาค้นคว้าแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) และนำเสนอข้อเท็จจริงในอดีตนั้นอย่างเคร่งครัด

วิธีวิทยา

ในแง่ของแนวคิดและวิธีวิทยานั้น ผู้วิจัยจะใช้วิธีวิทยาจาก 2 แนวทางการศึกษาดังกล่าว คือ 1) แนวทางการศึกษาผู้มีสถานะรองหรือ Subaltern Studies และ 2) แนวทางการศึกษาของจุลประวัติศาสตร์ (Microhistory) โดยทั้งสองแนวการศึกษานี้มุ่งสนใจการศึกษาประวัติศาสตร์ที่มีองค์ประกอบเป็นสามัญชน กบฏ และคนนอกกฎหมาย ถึงแม้ว่าองค์ประกอบของการศึกษาทั้งสองแนวทางนี้จะอยู่ที่สามัญชนคนชั้นล่าง แต่ก็แตกต่างกันในแง่ของวิธีวิทยาในการศึกษา

หากกล่าวถึงงานศึกษาคนชั้นล่างในทางประวัติศาสตร์ คงเลี่ยงไม่ได้ที่จะไม่กล่าวถึงงานชิ้นสำคัญของนักประวัติศาสตร์สายมาร์กซิสต์ในอังกฤษที่ส่งผลสะท้อนต่อการขยายตัวของการศึกษาประวัติศาสตร์จากเบื้องล่าง (History From Below) ในยุคทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา นั่นคืองานของ อี. พี. ทอมป์สัน (E. P. Thompson) (1963) เรื่อง *The Making of the English Working Class* โดยข้อเสนอมูลสำคัญของงานชิ้นนี้ คือ การอธิบายให้เห็นถึงความคลี่คลายของการก่อร่างสร้างสำนึกของชนชั้นแรงงานในอังกฤษขึ้น โดยทอมป์สันมองว่าสำนึกของชนชั้นแรงงานในอังกฤษนั้นเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายหลังจากการที่ผู้คนได้เข้าไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมและได้ทำงานร่วมกัน อันก่อให้เกิดชุดประสบการณ์ร่วมขึ้น อีกทั้งยังส่งต่อเล่าเรื่องราวประสบการณ์ของตนผ่านสมาคมส่งจดหมาย ซึ่งเป็นสมาคมที่เคยถูกทางการเพ่งเล็งและถูกมองว่าเป็นภัยคุกคาม

ต่อรัฐบาลในช่วงที่เกิดกระแสมาโคแบ็ง (Jacobin) สูงขึ้นในอังกฤษช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 18 จึงทำให้แรงงานในพื้นที่อื่นๆ ในอังกฤษสามารถรับรู้ถึงชุดประสบการณ์เดียวกันนี้ได้ ถึงแม้ว่าชุดประสบการณ์นั้นจะไม่เหมือนกันเสียทีเดียว แต่นั่นก็ได้ก่อให้เกิดสิ่งที่ทอมป์สันเรียกว่า “จิตสำนึกทางชนชั้น” ที่ตระหนักว่าตนนั้นเป็นอีกชนชั้นหนึ่งที่แตกต่างออกไปจากคนในชนชั้นอื่นๆ ในสังคม โดยสะท้อนออกมาผ่านวัฒนธรรมและการจัดตั้งองค์กรของพวกเขา แน่หนอนว่างานเขียนชิ้นนี้ได้ก่อให้เกิดผลสะท้อนต่อชนบการเขียนงานประวัติศาสตร์ในห้วงสมัยนั้นเป็นอย่างมาก นั่นคือเกิดกระแสการศึกษาประวัติศาสตร์จากเบื้องล่างอย่างกว้างขวางจนกระทั่งได้ขยายหัวข้อออกไปเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมในที่สุด

กลุ่มผู้ศึกษาผู้มีสถานะรอนั้น มุ่งเน้นอธิบายถึงจิตสำนึกในการก่อกบฏของชนชั้นล่างชาวนาในอินเดีย โดยมองว่าเป็นมูลฐานจิตสำนึกที่สั่งสมขึ้นมาจากประสบการณ์อย่างยาวนานกระทั่งกลายเป็นสภาวะโดยทั่วไปในการต่อต้านเจ้าอาณานิคม ดังปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในงานเขียนของ ฆนชิต คูหา (Guha, 1992) เรื่อง *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India* ทั้งนี้ วิถีวิทยาที่สำคัญของกลุ่มผู้ศึกษาสถานะรอน คือ “การอ่านย้อนเกล็ด” (against the grain) หรือ การอ่านหลักฐานกลับจากอีกด้านหนึ่ง โดยจะอ่านหลักฐานผ่านเอกสารบันทึกของชนชั้นนำผู้มีอำนาจซึ่งเต็มไปด้วยอคติ เพื่อที่จะเห็นน้ำเสียงหรือความคิดของคนผู้มีสถานะรอน โดยเฉพาะคำศัพท์หรือสำนวนบางคำ ตัวอย่างเช่น ไร้กฎหมาย (lawlessness) คือ การท้าทาย (defiance) ของผู้คนที่มองว่ากฎหมายนั้นไม่ยุติธรรม หรือ ชุมโจร (dacoit village) หมายถึงชาวบ้านทั้งหมดที่รวมตัวกันต่อต้านรัฐ ฯลฯ คูหาบอกว่า เรื่องราวของการถูกกดขี่และการต่อต้านของชาวนาชาวไร่ที่ดำรงอยู่อย่างเป็นคู่ขนานในเอกสารบันทึกของผู้ปกครองเสมอ (Guha, 1992, pp.11-17) ดังนั้น วิทยานิพนธ์เรื่อง “โลกชีวิตของนายแจ่ง: ประวัติศาสตร์สังคมของผู้ร้ายคนหนึ่งในมณฑลพิษณุโลก พ.ศ.2430 - พ.ศ.2470” นั้นจะอาศัยหลักฐานส่วนใหญ่มาจากข้อมูลเอกสารที่ถูกผลิตขึ้นจากราชการเป็นหลัก เนื่องจากเอกสารของชนชั้นล่างนั้นมีน้อย ถึงแม้ว่าจะมีบางส่วนเป็นหนังสืองานศพก็ตาม แต่ก็ยังคงถือได้ว่าเป็นเอกสารจากมุมมองของตัวแทนของรัฐ อาทิ หนังสืองานศพของหลวงนวัตถรักษา จึงจำเป็นที่จะต้องอ่านย้อนเกล็ดบรรดาเอกสารเหล่านี้ เพื่อเข้าไปหาสุ่มเสียงของผู้มีสถานะรอน

2-3 วัน ข้าพเจ้าได้รับความจากผู้รู้จักคุ้นเคยเผยเค้าเงื่อนไขให้ข้าพเจ้าฟังหมดสิ้น แต่มีเงื่อนไขขอกันคนที่ไปเป็นเพื่อนผู้ร้ายที่เป็นตัวการ เพราะไปด้วยถูกลงไปไม่รู้ตัวล่วงหน้า ซึ่งมีทางอนุโลมได้แต่ผู้ร้ายตัวการไหวตัวหลบหน้า ถ้าจะจู่โจมไปจับตัวหาก

พลาดจะเตลิดหนีกลายเป็นเสื่อรวมพวกพ้องทำการโจรกรรมที่ยวบผันฆ่าเป็นที่เดือดร้อนประชาชน ดังมีตัวอย่างมิใช่น้อยมาแล้ว (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2542, น.173)

ตัวอย่างข้อความบางส่วนจากบันทึกของหลวงนรัตรักษาที่กำลังตามสืบจับกุมนายแจ้ ทั้งนี้หากเราลองทำการอ่านย้อนกลับจากเนื้อความดังกล่าวที่ว่า “ถ้าจะดูใจไปจับตัวหากพลาดจะเตลิดหนีกลายเป็นเสื่อรวมพวกพ้องทำการโจรกรรมที่ยวบผันฆ่าเป็นที่เดือดร้อนประชาชน” เนื้อความนี้สามารถทำให้เราเห็นว่าลักษณะในเชิงพื้นที่ของมณฑลพิษณุโลกนั้นสามารถเอื้อให้เกิดการชงชุมโจรเป็นจำนวนมาก โดยเน้นย้ำอย่างชัดเจนว่า “ดังมีตัวอย่างมิใช่น้อยมาแล้ว” เพราะหากไม่มีพื้นที่รองรับการหลบหนีการจับกุมของทางการเพื่อไปชงชุมกำลังแล้ว ก็คงไม่อาจกล่าวได้ว่า “เตลิดหนีกลายเป็นเสื่อรวมพวกพ้อง” อีกประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจจากเนื้อความ คือ เราเห็นความหวาดกลัวของตัวผู้ร่วมก่อเหตุจนกระทั่งนำไปสู่การยินยอมเปิดเผยตัวตนก่อเหตุ คือ “มีเงื่อนไขขอกันคนที่ไปเป็นเพื่อนผู้ร้ายที่เป็นตัวการ เพราะไปด้วยถูกลงไปไม่รู้ตัวล่วงหน้า ซึ่งมีทางอนุโลมได้” เนื้อความนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่ากระแสของการติดตามจับกุมผู้ร้ายถึงนายอำเภอพรหมพิรามนั้นเข้มขันอย่างมากจนสามารถบีบให้ผู้ร่วมก่อเหตุยอมเข้าสู่สืบสวนและเปิดเผยข้อมูลได้ นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังใช้แนวทางการศึกษาผู้มีส่วนระงับในแง่ของการตรวจสอบมิติของการต่อต้านอำนาจรัฐส่วนกลาง ทั้งจากราษฎรและข้าราชการในท้องถิ่น จาก การอ่านย้อนกลับกลับหลักฐานที่เกี่ยวข้องแวดล้อมกับกรณีของนายแจ้ด้วยเช่นกัน ทั้งนี้ในมิติของการต่อต้านนั้น ผู้วิจัยใช้วิธีการแบบเดียวกับคุหา กล่าวคือ

ใช้อำนาจของผู้ปกครอง (ผู้บันทึก) หันหน้าประจันกับผู้ปกครอง โดยอ่านทะลุศัพท์สำนวนของผู้มีอำนาจซึ่งเต็มไปด้วยอคติของชนชั้นนำ เพื่อเข้าไปหาซุ่มเสี้ยมของซบอัลเทิร์น ฉะนั้น ในการอ่านจากกระจกอันบิดเบี้ยวนี้ “การเผาทำลายอาคารสถานที่ของทางราชการ” ก็อาจชุกชอนด้วยอีกความหมาย เช่น “การต่อต้านอำนาจด้วยการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์” หรือ “ชาวบ้านผู้ซื่อป้อไม่รู้จักจริงๆ หลอกว่ามหาตมะ คานธี เป็นใคร” ก็อาจแฝงไว้ด้วยความหมายว่า “คานธีเป็นเพียงสัญลักษณ์ที่ชาวบ้านใช้เพื่อต่อต้านอังกฤษและเรียกร้องความต้องการของตนเอง” (สิงห์ สุวรรณกิจ, 2558, น.158)

โดยมิติของการต่อต้านผ่านการกระทำของชาวบ้านนั้น หากมองในครั้งแรกอาจจะไม่ใช่เรื่องที่สำคัญอะไรนัก เช่น การทอดบัตร์สนเทห์ การปล่อยข่าวลือ การรื้อเผาทำลายทรัพย์สินของชนชั้นนำ การใช้วิธีแบบกองโจร “โดยมักอาศัยการเชื่อมโยงทางเครือญาติ ชาติพันธุ์ พิธีกรรม หรือความรู้สึกว่าถูกกระทำเหมือนกัน เป็นต้น” (สิงห์ สุวรรณกิจ, 2558, น.158) ทั้งนี้ หากนำมาใช้กับกรณีของนายแฉ่งนั้น จะเห็นได้ว่ามิติของการต่อต้านสามารถถูกตรวจสอบได้จากความสงสัยต่อข้อมูลที่ปรากฏ เช่น ทำไมพื้นที่อำเภอพรหมพิรามนั้น จึงปรากฏว่านายอำเภอดำรงตำแหน่งมายาวนานกว่า 30 ปี ทั้งที่เคยได้รับคำสั่งให้ย้ายไปประจำการยังที่ใหม่ ด้วยตำแหน่งที่สูงขึ้นกว่าเดิมคือผู้ว่าราชการเมืองแต่ทำไมจึงไม่ไปตามคำสั่งของทางราชการนั้น เหตุผลของการไม่ย้ายไปตามคำสั่งของทางราชการคืออะไร และมิติของการต่อต้านนั้นสามารถดำรงอยู่ในรูปแบบใดได้บ้าง คำถามเหล่านี้ จะไม่ปรากฏเลยหากเราอ่านหลักฐานโดยตรงไปตรงมา และไม่แม้แต่จะเห็นถึงมิติของการต่อต้านที่อาจจะปรากฏขึ้นจากกรณีเช่นนี้ หรือจากเอกสารราชการของชนชั้นนำ อันจะช่วยคลี่คลายให้เห็นถึงมิติของการต่อต้านที่ดำรงอยู่ในสังคม ทั้งจากข้าราชการท้องถิ่นและราษฎรในพื้นที่

อย่างไรก็ตาม แม้ว่านายแฉ่งจะก่อคดียิงนายอำเภอเสียชีวิตแต่เขาก็กลับไม่ได้ทำการหลบหนี อีกทั้งในวันล่อมจับกุมที่ศาลาวัด โดยเป็นแผนจัดฉากเพื่อลวงจับนายแฉ่งนั้น นายแฉ่งก็เข้ามาประชุมกับชาวบ้านที่ศาลาวัด วัดไผ่ขอน้ำตามปกติ จนกระทั่งเจ้าเมืองได้ประกาศชื่อคนร้ายและบรรดาตำรวจที่ปลอมตัวอยู่ก็วิ่งถลาเข้ามาจับกุมและไต่สวนนายแฉ่งต่อหน้าชาวบ้านในพื้นที่

นอกจากนี้ อีกแนวทางการศึกษาหนึ่งคือ การศึกษาจุลประวัติศาสตร์ หรือ Microhistory ที่แม้ว่าจะยังไม่ประกาศตัวเป็นสำนักคิดที่เป็นทางการอย่างชัดเจน แต่นักจุลประวัติศาสตร์จะมีจุดร่วมที่คล้ายกัน คือ ให้ความสนใจศึกษาจากหน่วยการวิเคราะห์ขนาดเล็ก (micro-analysis) ตัวอย่างเช่น หมู่บ้านหรือปัจเจกบุคคลที่ไม่เป็นที่รู้จัก หรือแม้แต่ บรรดาอาชญากร คนนอกกริต ซึ่งพฤติกรรม วิถีกรรมและการกระทำของผู้กระทำกรเหล่านั้นมักจะถูกบันทึกให้เห็นว่ามีลักษณะที่เป็นความผิดปกติของมาตรฐานสังคม อาทิ กรณีของโดเมนิกโก เม็นอกกีโอ (Domenico Menocchio) ในงานเขียนเรื่อง *The Cheese and The Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* ของ คาลโล่ กินซ์บูร์ก (Carlo Ginzburg) (1989)

นักจุลประวัติศาสตร์นั้น มองว่าการศึกษานโยบายการวิเคราะห์ที่มีขนาดเล็กนี้ก็เพื่อที่จะขยายไปสู่การทำควมเข้าใจภาพของสังคมที่มีขนาดใหญ่หรือการมุ่งตอบคำถามใหญ่ในทางประวัติศาสตร์ ยิ่งหน่วยการวิเคราะห์ที่มีขนาดเล็กเท่าใดนั้น ก็จะสามารถช่วยให้เราเข้าใจภาพของ

ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมได้ชัดเจนยิ่งขึ้น อีกทั้ง การศึกษารายละเอียดของชีวิตของคนธรรมดาไร้ชื่อเสียงั้นน่าจะเผยให้เห็นถึงรากฐานของประสบการณ์และจิตสำนึกแห่งยุคสมัย อันจะแตกต่างจากการทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงทางสังคมผ่านแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์แบบมหาบุรุษอีกด้วย (ชาติชาย มุกสง, 2554, น.54-57)

เมื่อพลิกดูหนังสือ *The Cheese and The Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller* ของ คาร์โล กินซ์บูร์ก (Carlo Ginzburg) (1982) ก็จะเห็นได้ว่างานชิ้นนี้ได้ตั้งคำถามอยู่บนชุดคำถามที่เฟื่องฟูในวัฒนธรรมดั้งเดิมของสังคมชาวนาในยุโรปนั้นคืออะไร และจะสามารถเปิดเผยให้เห็นมุมมองที่มีต่อโลกของผู้ที่ถูกนำมาใช้เป็นกรณีศึกษาได้อย่างไร โดยมองผ่านบันทึกคำให้การอันเป็นเสมือนชุดประสบการณ์ของชายผู้ชื่อว่า โดเมนิโก เมเนอกกีโอ (Domenico Menocchio) เจ้าของโรงโม่แป้งแห่งหนึ่งในอิตาลีช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 16 เป็นชายธรรมดาคนหนึ่งที่มีครอบครัวและมืงานทำ แต่ในท้ายที่สุด ด้วยสำนึกผู้ที่มีต่อมุมมองทางศาสนาอันขัดแย้งกับมุมมองทางศาสนาโดยทั่วไปของเขา ได้ทำให้กลายเป็นฉนวนเหตุที่เมเนอกกีโอต้องถูกคณะสาธุคุณตัดสินให้นำตัวไปเผาด้วยข้อหาอหังการ

กินซ์บูร์กมองว่าเมเนอกกีโอนั้นเป็นผู้ที่ยืนอยู่ตรงกลางและซึ่มซบระหว่างสองวัฒนธรรมคือวัฒนธรรมดั้งเดิม (ก่อนการมาถึงของคริสเตียน) กับวัฒนธรรมการอ่านและการเขียนที่แพร่หลายภายหลังจากที่มีการปฏิวัติการพิมพ์ สำนึกผู้ที่มีต่อการมองโลกของเมเนอกกีโอนั้นจึงผสมปนเปจากหลายองค์ความรู้เข้าด้วยกันกับการเชื่อมโยงโลกและสรรพสิ่งเป็นส่วนหนึ่งของพระเจ้า ดังที่เขาได้กล่าวไว้ว่า “อากาศ คือพระเจ้า โลกคือแม่ของเรา เจ้าคิดว่าพระเจ้าเป็นใคร พระเจ้าไม่ได้เป็นอะไรเลยนอกจากลมหายใจเล็กน้อยและคนอื่น ๆ ก็จินตนาการว่าเขาเป็นเช่นนั้น ทุกสิ่งที่เราเห็นเป็นพระเจ้าและเราคือพระเจ้า ท้องฟ้า ดิน ทะเล อากาศ นรกทั้งหมดเป็นพระเจ้า” (Ginzburg, 1982, p.4) อย่างไรก็ตาม งานของกินซ์บูร์กได้ทำให้เห็นว่า แม้การเขียนถึงประวัติศาสตร์ของคนธรรมดาจะยากต่อการหาหลักฐานในการเขียน แต่ความท้าทายต่อการอ่านหลักฐานที่หายากและไม่เป็นชิ้นเป็นอันอย่างชัดเจนเพื่อมองหาสิ่งที่เบี่ยงเบนในหลักฐานนั้น ซึ่งพอจะทำให้เรารู้ข้อมูลบางอย่างจากหลักฐานและให้ความเป็นไปได้แก่เราในการ “สร้างบางส่วน” (reconstruct a fragment) ขึ้นมาใหม่ โดยส่วนที่ถูกสร้างขึ้นในงานของกินซ์บูร์กนั้นคือการทำความเข้าใจถึง “วัฒนธรรมของชนชั้นล่าง” (the culture of the lower classes) หรือแม้แต่ “วัฒนธรรมประชานิยม” (popular culture) (Ginzburg, 1982, p.xiv)

ทั้งนี้ การศึกษาแนวจุลประวัติศาสตร์นี้ได้ถูกทบทวนและอภิปรายอยู่ในงานศึกษาของชาติชาย มุกสง เรื่อง “ประวัติศาสตร์ที่หายไป: คนตัวเล็กๆ ที่ถูกลืมกับการศึกษาแนวจุล

ประวัติศาสตร์ (Microhistory) (2554) และ “เนยแข็งของการโล กินบูร์ก: จุลประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์สังคมสำนักอิตาลี” (2563) หรืองานศึกษาเรื่อง “ละครชีวิตของมาร์แต็ง แกร์: การเขียนประวัติศาสตร์คนสามัญของนาตาลี ซีโมน เดวิส” (2563) ของ วราภรณ์ เรืองศรี วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของธิปตี บัวคำศรี (2018) เรื่อง "Travelers, Dreamers, Adventurers and Agitators: Common Worlds and Uncommon Lives Across Nineteenth-Century Cambodia" และ “ประวัติศาสตร์ของนายเนียมผู้ไม่มีประวัติศาสตร์: บททดลองเล่าประวัติศาสตร์ของคนธรรมดาในแบบที่ต่างออกไป” (2563)

โดยงานวิทยานิพนธ์ “Travelers, Dreamers, Adventurers and Agitators: Common Worlds and Uncommon Lives Across Nineteenth-Century Cambodia” ของธิปตี บัวคำศรี (Thibodi Buakamsri, 2018) นั้น มีข้อโต้แย้งหลักอยู่ที่การศึกษาการกระทำที่แสดงออกถึงการต่อต้าน (resistance) การเบี่ยงเบน (deviance) และการละเมิด (transgression) ของประชาชนทั่วไปที่ได้ก้าวข้ามขอบเขตที่ชนชั้นสูงได้สร้างขึ้น โดยได้สร้างการครอบงำและใช้เรื่องบุญกับบาปในการควบคุมชีวิตและปัจจุบันขณะของประชาชนที่ถูกกำกับจากกรรมในอดีต เสมือนว่าชะตากรรมของแต่ละคนนั้นได้ถูกกำหนดมาแล้ว ในขณะที่ชะตากรรมนั้นก็ยิ่งขึ้นอยู่กับเจตจำนงของทั้งมนุษย์และสิ่งเหนือธรรมชาติด้วย แน่แน่นอนว่า คนที่อยู่ภายใต้ความเชื่อและการปฏิบัติในทางพุทธศาสนาย่อมข้ามไปมาระหว่างสองโลกนี้ คือโลกปัจจุบันที่เต็มไปด้วยความปรารถนา กามราคะ และความฝัน และโลกเชิงบรรทัดฐานที่พุทธเถรวาทได้ปราบปรามและจำกัดความปรารถนา ความฝัน กามและราคะไว้ ในขณะเดียวกัน โลกในทางภูมิศาสตร์ คนที่อยู่ภายใต้โลกทางจินตนาการ เช่นนั้นก็ข้ามไปมาระหว่างเขตแดนด้วยเช่นกัน ทั้งสยาม กัมพูชาและเวียดนาม การเคลื่อนย้ายข้ามแดนของผู้นั้นจึงทำให้เกิดการเชื่อมโยงกันด้วยสัมพันธ์ที่หลากหลาย ครอบครัวยุติ เศรษฐกิจ ความเชื่อ ศาสนา “ความสัมพันธ์ของพวกเขาได้ก่อตัวขึ้นเป็นชุมชนภายในที่อยู่ นอกเหนือ ‘ชุมชนในจินตนาการ’” (Thibodi Buakamsri, 2018, pp.21-22) ในขณะที่ บรรดางานประวัติศาสตร์ที่ศึกษาเกี่ยวกับกรณีของขบวนการผู้มีบุญในสยาม กัมพูชา-เวียดนาม โดยเสนอว่างานเหล่านั้นมักจะศึกษาในประเด็นเดียวกันกล่าวคือเน้นไปที่ลักษณะโดยรวมของขบวนการผู้มีบุญและมองการเกิดขึ้นของขบวนการผู้มีบุญภายใต้เงื่อนไขความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองที่มีส่วนให้เกิดการกบฏในระดับที่แตกต่างกันออกไป และก่อการภายใต้กรอบคิดเรื่องผู้มีบุญหรือพระศรีอารีย์ ซึ่งทำให้ไม่เห็นความเชื่อมโยงและความสัมพันธ์ของคนเหล่านั้น

นอกจากนี้ วิทยานิพนธ์เรื่อง “Travelers, Dreamers, Adventurers and Agitators: Common Worlds and Uncommon Lives Across Nineteenth-Century Cambodia” ก็ยังใช้

วิธีการแบบจุลประวัติศาสตร์ของกินซ์บูร์ก ในการตรวจสอบเรื่องราวชีวิตและความคิดของคนธรรมดาด้วยหลักฐานประเภทวรรณกรรมท้องถิ่นและคำสอบสวน คำให้การ ทั้งของสยาม ฝรั่งเศส และกัมพูชา โดยเฉพาะหลักฐานประเภทคำให้การนั้นจะมีการสืบพยานที่เป็นทั้งนักเดินทาง ผู้ใหญ่บ้าน ภิกษุ พ่อค้า เซลยศึก ซึ่งอาจจะทำให้ค้นพบเรื่องราวที่เป็นส่วนๆ ตอนๆ ของคนบางคน ในช่วงเวลาเฉพาะ แต่ทั้งหมดทั้งหมดก็สามารถทำให้เข้าใจถึงชีวิตของคนธรรมดาและโลก โดยทั่วไปที่คนเหล่านั้นเหยียบย่ำอยู่ทั้งในสยาม กัมพูชาและเวียดนามในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19

กล่าวได้ว่า นักจุลประวัติศาสตร์เห็นว่าจะต้องมองหาชุดของความหมายและสัญลักษณ์ที่สามารถนำมาใช้อธิบายสังคมในช่วงเวลานั้นได้ โดยปรับใช้กับวิธีการทางประวัติศาสตร์คือการอ่านเอกสารหลักฐานที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับหน่วยการวิเคราะห์พื้นฐานที่มันเป็นข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นไปแล้วและตีความให้เข้ากับบริบททางสังคมในช่วงเวลานั้น นอกจากนี้ การที่จะมีสายตาแบบเดียวกันกับคนในวัฒนธรรมนั้นได้จะต้องเข้าใจถึงสัญลักษณ์ และสัญลักษณ์ต่างๆ ที่ปรากฏในเอกสารหรือสารที่ปรากฏในรูปแบบอื่น โดยการอ่านระหว่างบรรทัด ค้นหาความหมาย ปม และเงื่อนงำต่างๆ ที่องค์ประธานของการศึกษานั้นดำรงอยู่ในบริบทของโครงสร้างทางสังคมที่รายล้อมอยู่ ณ ช่วงเวลานั้น ด้วยวิธีการดังกล่าวจึงจะสามารถเปิดเผยให้เห็นถึงความคิด การตัดสินใจ ความสัมพันธ์ทางสังคมที่องค์ประธานของการศึกษานั้นต้องเผชิญอยู่ กระทั่งนำไปสู่การทำเข้าใจถึงจิตสำนึกแห่งยุคสมัย (mentality) ได้ในที่สุด

นอกจากนี้ วราภรณ์ เรืองศรี (2563) ได้อภิปรายถึงการทำงานของนักจุลประวัติศาสตร์ที่ชื่อ นาตาลี ซีโมน เดวิส (Natalie Zemon Davis) กับงานเขียนเรื่อง *The Return of Martin Guerre* (1983) เอาไว้ในบทความเรื่อง “ละครชีวิตของมาร์แต็ง แกร์: การเขียนประวัติศาสตร์คนสามัญของนาตาลี ซีโมน เดวิส” โดยวราภรณ์กล่าวว่า ลักษณะการทำงานของนาตาลี เดวิสนั้นแตกต่างออกไปจากการทำงานของนักจุลประวัติศาสตร์คนอื่นๆ คือ เดวิสมักมองหาพื้นที่ของความเป็นไปได้ในการตีความต่อหลักฐานที่แม้ว่าตัวหลักฐานนั้นจะไม่ได้แสดงให้เห็นถึงความหมายอย่างตรงไปตรงมา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ การเปลี่ยนมุมมองต่อหลักฐาน เช่น การใส่มุมมองต่อมิติทางเพศที่สัมพันธ์กับชีวิตทางสังคมเข้าไปในการอ่านหลักฐานและตีความใหม่ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของผู้หญิงชนบทภายใต้โครงสร้างทางสังคมแบบชายเป็นใหญ่ ผู้หญิงในระบบอาวุโส ผู้หญิงที่ได้รับสืบทอดมรดกแต่กลับไม่มีสิทธิ์จัดการมรดกเหล่านั้น เพราะอำนาจในการจัดการทั้งหลายอยู่ในมือของหัวหน้าครอบครัวที่เป็นชาย และบรรทัดฐานทางสังคมเหล่านี้ได้ถูกกำกับและควบคุมด้วยอำนาจของโบสถ์และรัฐ อันเป็นบริบททางสังคมของชนบทในฝรั่งเศสช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 16 (วราภรณ์ เรืองศรี, 2563, น.382-385) ทั้งนี้ เดวิส มองการกระทำของตัวแสดงหลักทั้งสามคน คือ

มาร์แต็ง เบอรัทรีองด์ และอาร์โนลด์ ที่มีต่อกรณีคดีความของมาร์แต็ง แกร์นั้นว่าเป็นการต่อรอง และไม่ยอมรับต่อบรรทัดฐานหลักของสังคม สถาบัน และระบบโครงสร้างทางสังคมในชนบทของฝรั่งเศสในห้วงคริสต์ศตวรรษที่ 16 (วราภรณ์ เรืองศรี, 2563, น.396)

เดวิสได้อาศัยการอธิบายจากการเชื่อมโยงหลักฐาน ข้อมูลต่างๆ ที่สัมพันธ์กัน เพื่อสร้างโลกหรือท้องเรื่องที่อยู่รายล้อมตัวแสดงนั้น โดยการนำหลักฐานจากการอ่านบันทึกอื่นๆ จากสำนวนคดีและจากหลักฐานท้องถิ่นเท่าที่จะเป็นไปได้ในช่วงเวลาดังกล่าว รวมไปถึงการใช้หลักฐานที่ร่วมสมัยหรือร่วมเหตุการณ์ บริบทอย่างอื่นมาเทียบเคียง เพื่อที่จะเข้าใจโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมของสังคมชาวนาฝรั่งเศสในห้วงคริสต์ศตวรรษที่ 16 โดยอ่านหลักฐานเหล่านั้นอย่างละเอียด เพื่อหาช่องว่างในการตีความ ทำความเข้าใจต่อหลักฐานและสร้างความน่าเชื่อถือต่อข้อเสนองานเรื่องความเป็นไปได้เหล่านั้น (วราภรณ์ เรืองศรี, 2563, น.390) การศึกษาดัวยวิธีจุลประวัติศาสตร์ของเดวิส ต่อคดีของมาร์แต็ง แกร์ จึงไม่ใช่การศึกษาเพียงชีวิตของผู้หนึ่งผู้ใด แต่เป็นการศึกษาสิ่งละอันพันละน้อย เพื่อตอบคำถามและเหตุผลในเชิงปัจเจก และเพื่อนำไปสู่ความเข้าใจที่มีต่อสังคมฝรั่งเศสในช่วงเวลาดังกล่าว จากข้อสงสัยที่ว่า เหตุใดหญิงม่ายเบอรัทรีองด์จึงยืนยันตัวตนของอาร์โนลด์หรือแกร์ตัวปลอม (วราภรณ์ เรืองศรี, 2563, น.393)

นอกจากวิธีการศึกษาแบบจุลประวัติศาสตร์ จะเป็นวิธีวิทยาหลักในการนำมาใช้ศึกษาต่อกรณีของการยิงนายอำเภอโดยไพร่สามัญชนในยุคเทศาภิบาลในวิทยานิพนธ์เล่มนี้แล้ว ผู้วิจัยยังเห็นว่า ยังมีแนวทางการศึกษาอีก 2 แบบที่จะนำมาประยุกต์ใช้กับวิทยานิพนธ์และวิธีวิทยาแบบจุลประวัติศาสตร์ เพื่อคลี่คลายให้เห็นโลกชีวิตที่อยู่รายล้อมตัวผู้กระทำกร คือ วิธีการศึกษาชุมชนชาวนาด้วยหลักฐานของรัฐประเภทต่างๆ เช่น คำให้การ บันทึกการสอบสวนคดีความ และข้อมูลเชิงประชากรศาสตร์ โดยในหนังสือเรื่อง *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity* ของทิโมธี มิเชลล์ (Timothy Mitchell) (2002) ศาสตราจารย์ด้านตะวันออกกลางศึกษา ได้ฉายให้เห็นกระแสและข้อถกเถียงของการศึกษาชาวนาในประเทศโลกที่สามของบรรดานักมานุษยวิทยา ได้อย่างละเอียดเอาไว้ในบทที่ว่าด้วย “Peasant Studies” โดยระบุว่านักมานุษยวิทยาได้ขยายสาขาย่อยของตนออกมาเพื่อศึกษาชาวนาโดยเฉพาะ โดยเรียกมันว่า “ชาวนาศึกษา” (peasant studies) ทั้งนี้การศึกษานานี้เริ่มต้นด้วยคำถามง่ายๆ ว่า “ชาวนาในอินเดีย ในอียิปต์ ในเม็กซิโก พวกเขาชื่นชอบอะไรกันแน่?” (Mitchell, 2002, p.123) เพราะบรรดาชาวนาในชนบทนั้นดูไม่คุ้นชินกับการพัฒนาที่เจ้าอาณานิคมนำมาให้ ไม่ว่าจะเป็นระบบคมนาคมขนส่ง รถม้าและรถไฟที่บรรดาชาวบ้านมักจะไปอัดแน่นกันอยู่ในรถม้าคันเดียวหรือตู้รถไฟโดยสารเพียงตู้เดียวทั้งที่ตู้อื่นๆ ยังเต็มไปด้วยที่ว่างอีกหลายตู้ นอกจากนี้ยังมีการกระทำความรุนแรงของชาวนาที่สร้างความ

วุ่นวายและความยุ่งยากแก่การจัดระเบียบของตำราวจอยู่เสมอ จึงทำให้บรรดานักมานุษยวิทยาจำนวนมากลงไปหาคำตอบของคำถามเหล่านี้โดยการเข้าไปอาศัยอยู่กับชาวบ้านอย่างใกล้ชิดและเขียนอธิบายออกมาในงานของตนว่าเป็นการศึกษา “สังคมพื้นบ้าน” แต่ก็เปลี่ยนมาเป็นคำที่เฉพาะเจาะจงมากขึ้นว่าศึกษา “ชาวนา”

แน่นอนว่า กระแสการศึกษาสังคมชาวนานั้นมีความเข้มข้นขึ้นพร้อมกับภาพการลุกฮือขึ้นก่อการกบฏและจลาจลโดยทั่วไปในห้วงคริสต์ทศวรรษ 1940 ทั้งในปาเลสไตน์ อียิปต์ เม็กซิโก โคโลราโด หรือแม้แต่ในอินโดจีน ในขณะที่การจลาจลต่อต้านเจ้าอาณานิคมนั้นแผ่ขยายไปทั่ว งานของนักชาวนาศึกษาก็ถูกผลิตออกมาเป็นจำนวนมากด้วยเช่นกัน โดยหนึ่งในงานชาวนาศึกษานั้นพบว่าชนบทคือแหล่งกำเนิดของการรวบรวมผู้คนในการก่อจลาจลเป็นส่วนใหญ่ ด้วยเหตุนี้สาขาดังกล่าวจึงคอยผลิตงานที่รับใช้และให้คำปรึกษาแก่เจ้าอาณานิคมเสมอมา กระทั่งในช่วงคริสต์ทศวรรษ 1960 การศึกษาสังคมชาวนายังคงได้รับความสนใจอย่างเข้มข้นเนื่องเพราะ “ชาวนาตื่นตัวจากความไม่แยแสและความสิ้นหวังที่จะตั้งคำถามยากๆ ในทางเศรษฐกิจและการเมือง” อีกทั้งการกระจายตัวของขบวนการคอมมิวนิสต์ก็ยิ่งทำให้ชาวนา “กลายเป็นพื้นที่อันอุดมสมบูรณ์สำหรับการโค่นล้มและการก่อความไม่สงบ” ทำให้อเมริกาอัดฉีดทุนเพื่อมุ่งศึกษาประเด็นทางการเมืองของชาวนามากขึ้น และใช้เป็นเหตุผลครอบงำนโยบายทางเศรษฐกิจใหม่ของบรรดาประเทศโลกที่สาม ในกรณีของอียิปต์ ความพยายามในการสนับสนุนของอเมริกาในการช่วยประธานาธิบดีอียิปต์จัดการกับความวุ่นวายและความไม่สงบในชนบทก็ค่อยๆ ลดลงในช่วงกลางคริสต์ทศวรรษที่ 1960 ภายหลังจากที่อียิปต์ประสบกับความล้มเหลวในการปรับนโยบายภายในประเทศและต่างประเทศให้เข้ากับการขยายอิทธิพลของอเมริกา (Mitchell, 2002, pp.123-125) ชาวนาศึกษาในอียิปต์ของบรรดานักวิชาการอเมริกันที่ผลิตงานออกมาในช่วงครึ่งหลังคริสต์ศตวรรษที่ 20 ได้รับการสนับสนุนทุนจาก CIA จำนวนมหาศาลราบไต่ที่พวกเขาไม่เขียนถึงความโหดร้ายที่อเมริกากระทำต่อเวียดนามในช่วงสงคราม กระทั่งเรียกได้ว่าครอบงำวงวิชาการอเมริกันในขณะนั้น จนกระทั่งมีนักวิชาการคนหนึ่งถูกกล่าวหาว่าเป็นสายลับให้กับอเมริกาเพราะเขียนงานวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาชนบทในอียิปต์อย่างละเอียดจนชุดข้อมูลบางส่วน โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อมูลของบรรดาผู้นำหมู่บ้านหลายร้อยหมู่บ้านในอียิปต์ได้ถูกเผยแพร่ ซึ่งกระทบกับความมั่นคงของชาติอียิปต์และได้ถูกตัดสินจำคุกไปในที่สุด (Mitchell, 2002, pp.150-152)

“ไม่มีใครฟังเสียงของคนจน” (Nobody Listens to a Poor man) เป็นชื่อบทหนึ่งในหนังสือ *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity* ของทีโมธีที่ผู้วิจัยสนใจ เนื่องจากทีโมธีพยายามเสนอให้เห็นเกี่ยวกับประเด็นเรื่อง การเมือง ความรุนแรงและการจลาจลใน

ชนบทของอียิปต์ ซึ่งน่าสนใจตรงที่เขาต้องการคืนเสียงให้กับคนยากจนที่ไร้อำนาจเหล่านั้น แต่กลับกลายเป็นว่าภาพที่เราได้เห็นคือคนจนพวกนั้นประสบชะตากรรมอย่างไร โดยใช้หลักฐานจากบันทึกข้อกล่าวหาของชาวนาและรายงานที่จัดทำขึ้นโดยกรมสอบสวนคดีอาญาของกองทัพอียิปต์

ในบทนี้ ทีโมธีได้ชี้ให้เห็นว่าชาวนาในชนบทของอียิปต์นั้นมักตกเป็นเหยื่อของความหวาดกลัวที่เกิดขึ้นจากนายทุนมั่งมีในหมู่บ้านที่จงใจฝ่าฝืนกฎหมายปฏิรูปที่ดินด้วยการจัดทะเบียนที่ดินด้วยชื่อที่แตกต่างกันแต่เป็นเจ้าของเพียงผู้เดียว ทำให้เขาสามารถสร้างอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองในหมู่บ้าน ทั้งยังผูกขาดทั้งแรงงานและผลผลิตทางการเกษตร นายทุนบังคับชาวนาให้ทำงานในไร่ผลไม้โดยไม่มีค่าจ้างหรือได้ค่าจ้างที่ต่ำมาก หากใครขัดขืนก็จะถูกทำร้ายทุบตี บางคนถูกทุบตีต่อหน้าบุพการี หรืออาจถูกทำให้หายไปด้วยการฝังทั้งเป็น นายทุนขยายอำนาจของตัวเองเข้าไปควบคุมเครื่องสูบน้ำของหมู่บ้านที่จ่ายน้ำไปยังทุ่งนา และผูกขาดกรรมสิทธิ์ในการจัดหาปุ๋ย ซึ่งร้านขายปุ๋ยนั้นเป็นญาติของเขาเองแต่เมื่อมีความไม่ลงรอยกันทำให้ในวันต่อมานายทุนก็ให้ลูกน้องมาเผาไร่ปุ๋ยทิ้งและขับไล่ญาติของตนให้ออกไปจากหมู่บ้าน ความรุนแรงในหมู่บ้านนี้เองที่ทำให้ชาวนา รู้สึกไร้อำนาจและความเจ็บก็คงเป็นหนทางที่ดีที่สุด “เอาล่ะ เรามาพูดถึงปัญหาของชาวนากันเถอะ” ชาวนาตอบ “ไม่มีปัญหาอะไร” “เราเป็นคนจนไม่มีใครพึ่งคนจน” (Mitchell, 2002, pp.153-178) ความน่าสนใจของงานชิ้นนี้คือการนำหลักฐานจากเอกสารของรัฐเพื่อบอกเล่าเรื่องราวความเจ็บปวดและการเผชิญหน้ากับความรุนแรงในท้องถิ่นของชาวนา และแสดงให้เห็นว่าชาวนาในอียิปต์นั้นถูกทำให้กลายเป็นผู้ไร้เสียงได้อย่างไร

นอกจากนี้ งานเขียนเรื่อง *Peasants Rebels, & Outcasts: The Underside of Modern Japan* ของ มิชิโซ ฮาเนะ (Mikiso Hane) (1982) เป็นการศึกษาถึงสภาวะการเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่ของญี่ปุ่นตั้งแต่เริ่มต้นยุคสมัยเมจิ จนกระทั่งถึงหลังสิ้นสงครามเอเซียแปซิฟิก การศึกษาของฮาเนะนั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นการศึกษาที่ใกล้เคียงกับวิธีวิทยาของจุลประวัติศาสตร์ อยู่มาก เนื่องจากข้อมูลในชั้นปฐมภูมินั้น ได้ถูกหยิบยกมากจากทั้งเอกสารบันทึกประจำวันของชาวนาชาวราภาพ เอกสารบันทึกประจำวันของบรรดาคนจนในเมือง พวกนอกคอก (outcasts) คนในสลัม นักโทษผู้ต้องขัง ฯลฯ โดยฮาเนะกล่าวว่า “กระบวนการศึกษานี้เริ่มต้นขึ้นด้วยการฟังเสียงประสบการณ์ของประชาชน ความคิด และความรู้สึก ที่ไม่ถูกใส่ใจโดยนักวิชาการ” (Hane, 1982, p. xi) ฮาเนะมองว่าแม้จะมีการศึกษาที่เกี่ยวกับประสบการณ์ของประชาชนในหมู่นักวิชาการแต่ก็ยังคงมีอยู่น้อยมาก กระทั่งนักสังคมวิทยาเองที่แม้จะให้ความสนใจต่อการศึกษารื่อง “โครงสร้าง” (structures) “หน้าที่” (functions) “ระบบ” (systems) และ “ทัศนคติ” (attitudes) ที่มาพร้อมกัน กระบวนทัศน์ที่น่าสนใจ ทั้งแผนภูมิ แบบสำรวจ และสถิติแต่นั้นก็ไม่ได้ทำให้เราเห็นถึงชีวิตอัน

แท้จริงของชาวนาหรือแม้แต่คนจนในเมืองเลย เราไม่เห็นแม้แต่ความเจ็บปวด ความโศกเศร้า ความปวดร้าว ความโกรธ ความหิวและโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ ในชีวิตอันเป็นจริงของชาวนาส่วนใหญ่ ในญี่ปุ่นเลย

ข้อสังเกตที่น่าสนใจในการศึกษาชุมชนชาวนา คือ การอาศัยหลักฐานจากคำให้การและรายงานบันทึกคดีของทางราชการ ซึ่งวิธีการดังกล่าวยังปรากฏในงานศึกษาประวัติศาสตร์สังคมชาวนาที่สำคัญที่เปิดเผยมุมมองเกี่ยวกับชาวนาในฝรั่งเศสอย่างใกล้ชิดอีกสองเรื่อง คือ งานเขียนของ อีมานูเอล เลอ รอย ลาดูรี (Emmanuel Le Roy Ladurie) เรื่อง *Montaillou: The Promised Land of Error* (1978) และ *The French Peasantry 1450-1660* (1987) โดยในงานเขียนเรื่อง *Montaillou: The Promised Land of Error* (1978) ลาดูรีอาศัยหลักฐานจากทะเบียนการไต่สวนของบิชอปแห่ง Pamier นามว่า Jacques Fournier ซึ่งได้ไต่เต้าขึ้นมาจากพระที่ต่ำต้อยและต่อมาภายหลังได้ดำรงตำแหน่งเป็นพระสันตะปาปาเบเนดิกต์ที่ 12 โดยทะเบียนการไต่สวน (Inquisition Register) ของบิชอป Fournier นี้ เป็นบันทึกคำให้การคดีที่เกี่ยวข้องกับข้อหานอกรีตของบรรดาชาวนาและคนเลี้ยงแกะที่นับถือนิกาย Catharism หรือพวก Albigensians โดยส่วนใหญ่แล้วมาจากหมู่บ้าน Montaillou ซึ่งตั้งอยู่ทางตอนใต้ของฝรั่งเศสใกล้กับพรมแดนของสเปนและบางส่วนจากหมู่บ้านข้างเคียง แน่แน่นอนว่าความละเอียดละออในการจดบันทึกนั้นเป็นผลมาจากประสบการณ์ในการไต่ถามและประหัตประหารพวกนอกรีตในเขตสังฆมณฑลของเขามาอย่างยาวนาน ความน่าสนใจของงานชิ้นนี้คือวิธีการใช้หลักฐานที่ถูกบันทึกโดยผู้มีอำนาจทางการเมืองและศาสนาอธิบายให้เห็นถึงสภาพแวดล้อม ความคิดทางสังคม ปฏิบัติการทางสังคม จิตสำนึกของชาวนาและคนเลี้ยงแกะ จักรวาลวิทยาและความสัมพันธ์ในสังคมของชาวนาฝรั่งเศสในคริสต์ศตวรรษที่ 13-14 ส่วนงานอีกชิ้นหนึ่งของลาดูรีเรื่อง *The French Peasantry 1450-1660* (1987) นั้น ได้ขยายภาพของการศึกษาออกไปกว้างไกลกว่า Montaillou คือพยายามอธิบายภาพความเปลี่ยนแปลงทางสังคมของชาวนาฝรั่งเศสในช่วงระยะเวลากว่า 100 ปี โดยการนำข้อมูลเชิงประชากรศาสตร์ สังเกตการณ์ผ่นผวนของตัวเลขประชากร โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวนา อันเป็นผลมาจากสงคราม เศรษฐกิจ การต่อสู้ทางการเมือง การกบฏ โรคระบาด กาฬโรค การขาดแคลนอาหาร การแต่งงานช้า พิธีกรรม วัฒนธรรม ที่ชาวนาฝรั่งเศสต้องเผชิญในตลอดระยะเวลา 100 ปีทั้งหลายเหล่านี้มีผลต่อจำนวนประชากรและทำให้งานเขียนของชิ้นนี้ของลาดูรีได้เปิดมุมมองใหม่ให้กับการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมอีกด้วย

จะเห็นได้ว่า วิธีวิทยาที่ผู้วิจัยได้อธิบายนี้ ได้เผยให้เห็นถึงแนวทางของการศึกษาประวัติศาสตร์ที่แตกต่างออกไปจากเดิม ด้วยวิธีการใช้หลักฐาน การอ่านเอกสาร ข้อมูลและ

หลักฐานจากมุมมองใหม่ๆ ที่ถึงแม้ว่าหลักฐานหรือเอกสารนั้นจะถูกผลิตโดยรัฐหรือชนชั้นนำ หรือเคยถูกใช้อธิบายไปในความหมายอื่นๆ แล้วก็ตาม แต่สิ่งที่ นาตาลี ซีโมน เดวิส ได้เสนอเอาไว้ ก็คือการอ่านและการตีความต่อเอกสารหลักฐานนั้นอย่างละเอียด เพื่อหาความเป็นไปได้ใหม่ๆ ในการอธิบายประวัติศาสตร์ในมุมมองที่แตกต่างออกไปจากเดิม

ดังนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์สังคม เพื่อทำความเข้าใจการกระทำของมนุษย์ในอดีตว่าเป็นผลผลิตของสังคมที่มีปฏิสัมพันธ์กันอย่างไม่ขาดกับปัจจัยอื่นๆ โดยรอบนั้น (ชนิดา พรหมพยัคฆ์, 2563 และ นิธิ เอียวศรีวงศ์และอาคม พัทธมยะ, 2525) จึงปฏิเสธไม่ได้ที่จะไม่ศึกษาถึงหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับผู้คนเบื้องล่างในฐานะที่พวกเขาเป็นปัจเจกชนผู้ดำรงอยู่ในโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลง ในปัจจุบันทิศทางของการศึกษาประวัติศาสตร์ในหมู่นักประวัติศาสตร์นั้น ได้หันมาสนใจต่อบทบาทของผู้คนในระดับล่างและแตกหักกับคำอธิบายที่ให้ความสำคัญต่อชนชั้นนำหรือผู้ถืออำนาจรัฐในฐานะองค์ประธานของประวัติศาสตร์ ด้วยวิธีวิทยาของกลุ่มศึกษาผู้มีสถานะรอง (Subaltern Studies) และจุลประวัติศาสตร์ (Microhistory) ผู้วิจัยเชื่อว่าจะสามารถสร้างความเข้าใจต่อประวัติศาสตร์สังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมไทยในห้วงสมัยของการปฏิรูประบบราชการได้อย่างลึกซึ้งยิ่งขึ้น อีกทั้ง จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการสร้างกรอบความคิดในการอธิบายถึงกลุ่มพลังทางสังคมหรือคนอื่นๆ ที่ไม่ได้เหยียบย่ำอยู่ในหน้าประวัติศาสตร์กระแสหลักให้มีที่ทางและเปิดเผยมุมมองในการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมให้รอบด้านมากยิ่งขึ้น โลกของผู้มีสถานะรองนั้นเกิดขึ้นท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างไพศาล เรื่องราวของนายแฉ่งจึงเป็นเพียงปลายยอดของภูเขาน้ำแข็งที่เรายังสามารถศึกษาเพื่อที่จะเข้าใจโครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจของพวกเขา

บทที่ 4

คนร้ายชื่อนายแจ้

คงจะไม่ใช่เรื่องง่ายที่จะทำความเข้าใจต่อปรากฏการณ์การลอบยิงนายอำเภอพรหมพิรามเมื่อ พ.ศ.2471 ว่าเหตุใดนายแจ้จึงก่อเหตุที่สร้างความสะอึกสะเทือนให้แก่รัฐและทำไมการขออนุญาตให้มีอาวุธปืนในครอบครองจึงกลายมาเป็นเรื่องใหญ่จนถึงกับเป็นเหตุแห่งการกระทำดังกล่าวของนายแจ้ อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเชื่อมั่นว่าการทำความเข้าใจต่อปรากฏการณ์ดังกล่าวอาจสามารถทำได้ด้วยการตรวจสอบโลกชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรมของนายแจ้จากแง่มุมต่างๆ โดยการทำความเข้าใจถึงโลกชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรมของนายแจ้ นั้น ผู้วิจัยจะใช้วิธีการแบบจุลประวัติศาสตร์ในการสำรวจและอ่านหลักฐานอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับหน่วยวิเคราะห์หรือนายแจ้ อย่างละเอียดและคลี่ให้เห็นถึงรหัสหรือความหมายที่ถูกอัดแน่นอยู่ในชุดของคำหรือประโยคบางประโยค อันเป็นวิธีที่นักมานุษยวิทยาอย่างคลิฟฟอร์ด เกียตเรียกว่า thick description (Geertz, 1973, pp.3-30) ตัวอย่างเช่น ในสายตาของข้าราชการท้องถิ่นนั้น นายแจ้ “เป็นนักเลงกว้างขวาง ราษฎรตำบลนั้นทั้งรักและเกรงกลัวและเกลียดชัง” (นรตถรักษา, 2521, น.5) แต่ในสายตาของรัฐแล้วนายแจ้ “เป็นนักเลงมีนิสัยดุร้าย” (สจข. ร.7 ม.ร.7 ย/10, น.75) โดยความแตกต่างของมุมมองระหว่างข้าราชการท้องถิ่นและรัฐที่มีต่อสถานะของการเป็นนักเลงของนายแจ้ นี้ก็ชวนให้ตั้งคำถามต่อว่าเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น สถานะของการเป็นนักเลงกว้างขวางของนายแจ้ ที่มีต่อชุมชนของเขาโดยเนื้อแท้แล้วเป็นอย่างไร มีเครือข่ายหรือมีปฏิสัมพันธ์ทางอำนาจกับใคร ทำไม “ราษฎรตำบลนั้นทั้งรักและเกรงกลัวและเกลียดชัง” และในขณะที่นายแจ้มีชีวิตอยู่นั้น “เจ้าคุณอินทรภูติเป็นนายอำเภอ[ก็]เคยเรียกใช้สอย” (นรตถรักษา, 2521, น.5) ดังนั้น การทำความเข้าใจต่อความหมายที่อัดแน่นอยู่ในระหว่างชุดคำหรือประโยคเหล่านี้ก็อาจจะนำไปสู่การทำความเข้าใจใหม่ๆ ต่อเหตุการณ์หรือสร้างท้องเรื่องที่จะสามารถใช้ทำความเข้าใจถึงมิติทางสังคมในพื้นที่ๆ นายแจ้หรือหน่วยวิเคราะห์นั้นดำรงอยู่ โดยประเมินจากความเป็นไปได้ในการตีความต่อหลักฐานด้วยมุมมองที่หลากหลาย ทั้งนี้ หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับนายแจ้ นั้น แม้จะปรากฏข้อมูลอยู่อย่างกระจัดกระจาย ทั้งในบันทึกประสบการณ์ของข้าราชการท้องถิ่น ข่าวหนังสือพิมพ์ รายงานการตรวจราชการมณฑลและคำพิพากษา แต่หลักฐานเหล่านี้ก็พอจะเป็นจุดที่น่าจะทำให้เชื่อมโยงจนอาจเห็นได้ว่านายแจ้เป็นใคร มีความคิดความอ่านอย่างไร อยู่ในโลกวัฒนธรรมแบบไหน และมีสถานะหรือตำแหน่งแห่งที่อย่างไรในสังคม โดยเฉพาะในอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก ในช่วง พ.ศ.2430-2470 อันเป็นเนื้อหาของบทนี้

อุบัติเหตุเมื่อจุลศักราช 1290

ในวันอังคาร แรม 10 ค่ำ เดือนเจ็ด ปีมะโรง จุลศักราช 1290 อันตรงกับวันที่ 12 มิถุนายน พุทธศักราช 2471 ณ มณฑลพิษณุโลก รองอำมาตย์ตรี ขุนจงใจหาญ (แม่ัน คชหิรัญ) นายอำเภอพรหมพิราม กับ รองอำมาตย์ตรี ขุนวิเศษประศาสน์ (พลอย วิเศษวงศ์) ปลัดขวา พร้อมด้วยผู้ติดตามนายสิบตำรวจเอกสุข นายสิบตำรวจโทมงคล และนายวงศ์คนใช้ ได้เดินทางจากอำเภอพรหมพิรามเข้าไปยังศาลมณฑลพิษณุโลก เพื่อไปทำหน้าที่เป็นพยานในการไต่สวนคดีคนร้ายยิงนายฟุ้งตายที่ตำบลมะตูม จนกระทั่งเมื่อเสร็จภารกิจก็เป็นเวลาพลบค่ำจึงได้พากันเดินทางกลับอำเภอพรหมพิราม โดยระหว่างทางคณะของขุนจงใจหาญก็ได้แวะพักยังบ้านของผู้ใหญ่รูป จันทรสีทอง ณ หมู่บ้านไผ่ขอน้ำ ตำบลมะตูม อันเป็นเขตท้องที่ของอำเภอพรหมพิราม

ครั้นเมื่อถึงเวลาประมาณ 22 นาฬิกาเศษ (ตามข้อมูลที่ระบุไว้ในข่าวหนังสือพิมพ์บางกอกการเมือง ณ ขณะนั้น ดู สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.3,12) หรืออาจจะเป็นเวลาประมาณ 20.00 นาฬิกา (ตามข้อมูลที่ระบุไว้ในเอกสารคำตัดสินของศาลฎีกา ดู สจข. ร.7 ม.ร.7 ย/10, น.73) คณะของขุนจงใจหาญก็ได้ขึ้นไปพักยังบนเรือนของผู้ใหญ่รูป โดยมีนายวงศ์คนใช้รับหน้าที่เฝ้ายามถือปืนลูกซองเดินรักษาการระวังระไวอยู่ข้างเรือนนั้น ไม่นานนักสำหรับอาหารสำหรับรับรองนายอำเภอและคณะผู้มาเยือนก็ได้แล้วเสร็จ ด้วยเห็นว่าเดินทางเหน็ดเหนื่อยมาด้วยกัน ขุนจงใจหาญจึงได้เรียกให้นายวงศ์ยามรักษาการมานั่งรับประทานอาหารเย็นด้วยกัน และผลัดเปลี่ยนให้นายฉายราษฎร์ (นายฉาย มามี ลูกเขยผู้ใหญ่รูปซึ่งต่อมาได้เป็นผู้ใหญ่บ้านต่อจากผู้ใหญ่รูป) ซึ่งอยู่กับผู้ใหญ่รูปนั้นไปรักษาการตำแหน่งระวังภัยแทนนายวงศ์ จากนั้น คณะเดินทางพร้อมด้วยผู้ใหญ่รูปจึงได้ร่วมรับประทานอาหารกันอยู่ได้ราว 6-7 นาที ก็มีเสียงปืนดังขึ้นหลายนัด และมีกระสุนยิงทะลุผ่านร่องระเบียบงเวียนเข้ามากลางวงข้าว ผลก็คือกระสุนลูกหนึ่งได้ถูกขมับของขุนวิเศษประศาสน์ ล้มคว่ำจมขามข้าวและสิ้นใจไปในทันที ส่วนขุนจงใจหาญนั้นถูกกระสุนเข้าที่บริเวณท้องทำให้ยังคงพูดได้อยู่อีกคำสองคำแล้วจึงถึงแก่กรรม กระนั้น หลังจากที่นายอำเภอและปลัดขวาถูกยิงแล้วก็ไม่ได้มีใครติดตามลงไปจับคนร้ายเลย เพราะมีว่แต่ประทับประคองผู้โดนลอบยิงกันอยู่ มีแต่เพียงนายฉายราษฎร์เท่านั้นที่ยิงตอบได้คนร้ายออกไป 1 นัด แต่รายงานข่าวระบุว่ากระสุนไม่โดนคนร้ายแต่อย่างใด นอกจากนี้ ข้อมูลใน บางกอกการเมือง ยังระบุว่านายฉายเห็นคนร้าย 2 คนวิ่งหายเข้าไปในความมืด (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.12) ในขณะที่ข้อมูลในเอกสารคำตัดสินของศาลฎีการะบุว่าในคำคืบนั้นนายฉายเห็นคนร้ายพากันวิ่งหนีไปถึง 3 คนด้วยกัน (สจข. ร.7 ม.ร.7 ย/10, น.74)

ภาพที่ 5 ชานเรือนบ้านผู้ใหญ่รูป

ที่มา: บ้านผู้ใหญ่รูป. ม.ป.ป. ภาพถ่าย. ภาพถ่ายในความครอบครองส่วนบุคคลของคุณ สุขุม ศรสุวรรณ. พิษณุโลก.

กล่าวได้ว่า เหตุการณ์การลอบสังหารนายอำเภอพรหมพิรามและปลัดขานนั้นเป็นเหตุการณ์ที่ “สร้างความสะอึกสะเทือนกันมาก และเป็นเหตุทำให้ทางฝ่ายบ้านเมืองถึงกับต้องยกกองไปปราบทีเดียว” (สจช. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.5) เพราะในเช้าวันรุ่งขึ้นของวันที่ 13 มิถุนายน ความก็ได้ทราบถึงส่วนกลางของมณฑลพิษณุโลก พระยาสุนทรพิพิธ (เชย มัชฌิมบูลย์) เจ้าเมืองพิษณุโลก พร้อมด้วยแพทย์และตำรวจจึงรีบรุดเดินทางไปยังหมู่บ้านไผ่ขอน้ำ เพื่อเข้าไปไต่สวนคดีและชั้นสูตรพลิกศพกันยังที่เกิดเหตุ ทว่าในวันนั้นก็ยังคงไร้ผู้แหวของคนร้าย

หนังสือพิมพ์ยังติดตามรายงานข่าวการยิงสังหารนายอำเภอพรหมพิรามนี้อย่างใกล้ชิด เนื่องจากการเป็นข่าวใหญ่โตและสะเทือนขวัญของคดีนี้ ทำให้มีการส่งนักข่าวหนังสือพิมพ์เข้ามาติดตามรายงานข่าวเกี่ยวกับคดีนี้เป็นการเฉพาะ โดยนักข่าวหนังสือพิมพ์ของ *พิมพ์ไทย* และ *บางกอกการเมือง* เริ่มมีรายงานข่าวนี้อย่างต่อเนื่องตั้งแต่วันที่ 16 มิถุนายน เป็นต้นมา ทั้งนี้

นักข่าวที่ลงพื้นที่พร้อมกันกับชุดสืบสวนคดีก็พอจะได้รับเบาะแสแห่งคดีอยู่บ้าง ดังปรากฏรายงานการสัมภาษณ์ชาวบ้านในพื้นที่ของหนังสือพิมพ์ *บางกอกการเมือง* ว่า

เมื่อก่อนหน้าที่ขุนจงใจหาญกับขุนวิเศษประศาสน์จะถูกยิงนั้น ได้มีข่าวรายละเอียดว่า ขุนจงใจหาญสำนึกตัวอยู่แล้วว่ามีคนร้ายปองจะลอบยิงให้ตาย ด้วยเมื่อก่อนนี้เคยมีคนร้ายลอบยิงแล้วหน 1 แต่เคราะห์ดีที่กระสุนปืนไม่ถูกขุนจงใจหาญ...[แต่]คนร้ายไม่ได้เจตนายิงขุนวิเศษฯ เพราะขุนวิเศษฯ เป็นผู้อะลุ่มอะล่วยผ่อนผัน มิได้เข้มงวดจนเกินไป ซึ่งจะเปนเหตุให้เกลียดชังถึงกับประหารชีวิตนั้นหาไม่มีเลย และทั้งขุนวิเศษฯ ก็เป็นคนพื้นเมืองนี้ ย่อมรู้จักนิสัยใจคอของราษฎรในท้องที่อำเภอนี้ได้อย่างดี แต่ที่กระสุนปืนถูกขุนวิเศษฯ ด้วยนั้น ก็เพราะขุนวิเศษฯ นั่งตรงข้ามกับขุนจงฯ จึงเป็นเหตุให้กระสุนปืนถูกเอาด้วย (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.12-13)

กรณีนี้ก็ตาม เมื่อเห็นว่าการสืบสวนยังไม่ได้ตัวคนร้าย พระยาสุนทรพิพิธ จึงได้เรียกตัวหลวงนรัตถรักษา ซึ่งดำรงตำแหน่งนายอำเภอบางระกำ ณ ขณะนั้น พร้อมกับกองกำลังตำรวจจากบางระกำให้เข้ามาร่วมไต่สวนในคดีนี้ด้วย ทั้งนี้ หลวงนรัตถรักษาเป็นผู้ที่มีผลงานและประสบการณ์ในการปราบปรามโจรผู้ร้ายในท้องที่จนเป็นที่ประจักษ์ และได้เคยร่วมงานภายใต้การบัญชาการของพระยาสุนทรพิพิธในเรื่องการปราบปรามโจรผู้ร้ายอยู่เนืองๆ อีกทั้งยังเคยดำรงตำแหน่งเป็นปลัดขวาของอำเภอพรหมพิรามในปี พ.ศ.2464 ทำให้มีรู้จักความคุ้นเคยกับราษฎรในถิ่นนี้ จึงเป็นที่ไว้วางใจของพระยาสุนทรพิพิธในการติดตามทำคดี ในระยะอีก 2-3 วันต่อมา ระหว่างสืบสวนคดีก็ได้มีผู้ที่รู้จักคุ้นเคยกับหลวงนรัตถรักษาได้เผยแพร่เงื่อนไขแห่งคดีให้ฟังจนหมดสิ้น โดยผู้ที่ให้ปากคำนั้นได้เสนอเงื่อนไขต่อทางการอยู่อย่างหนึ่ง คือ “ขอให้กันคนที่ไม่เป็นเพื่อนผู้ร้ายที่เป็นตัวการเอาไว้ เนื่องจากไปด้วยความไม่รู้ ซึ่งมีทางอนุโลมได้” (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงนรัตถรักษา ต.ช.,ต.ม., 2521, น.8 และ นรัตถรักษา, 2521, น.4)

ณ วันที่ 18 มิถุนายน พุทธศักราช 2471 เมื่อทางการทราบว่าเป็นตัวคนร้ายแล้ว หลวงนรัตถรักษาและคณะสืบสวนจึงได้วางกลอุบายจับผู้ร้ายลอบสังหาร โดยการทำให้ไม่ได้เบาะแสคนร้ายอีกเช่นเคย และขอให้พระยาสุนทรพิพิธและปลัดจังหวัดกลับไปก่อน ส่วนทางหลวงนรัตถรักษาและคณะตำรวจก็ “อยู่แต่รอดูลาดเลาไปก่อน[และ]ได้อุบายโฆษณาหลวงว่าจะต้องเรียกราษฎรตำบลที่เกิดเหตุประชุมตรวจความพิรุณ อาศัยข้ออ้างทำที่ได้ความว่า เมื่อผู้ร้ายยิงแล้วพากันหนีโดนรั้วที่เกิดเหตุอาจมีบาดเจ็บบ้าง” (นรัตถรักษา, 2521, น.4) โดยให้ชาวบ้านมาประชุม

กันยังศาลาวัดไผ่ขอน้ำ และหนึ่งในนั้นมีคนร้ายและเพื่อนของคนร้ายร่วมอยู่ด้วย ครั้นเมื่อถึงเวลาประชุม พระยาสุนทรพิพิธก็ปรากฏตัวและขึ้นกล่าวให้โอวาทพอเป็นพิธี จากนั้นจึงได้ประกาศชื่อของคนร้ายผู้ลอบสังหารนายอำเภอ และให้ตำรวจนอกเครื่องแบบหลายนายที่ปลอมตัวนั่งปะปนอยู่กับชาวบ้าน ณ ขณะนั้นได้ลุกขึ้นไปจับตัว นายแจ้ง ผู้ร้ายตัวการที่ถูกเจ้าเมืองระบุชื่อโดยทันที พร้อมทั้งควบคุมตัวเพื่อนที่ไปยิงด้วยเพื่อกันตัวไว้เป็นพยานในคดีด้วย การไต่สวนดำเนินไปตลอดทั้งคืน “ได้พยานหลักฐานติดตามและได้อาวุธปืนจากผู้ให้ยืมแน่นแฟ้น เพื่อนที่ไปด้วยก็ให้การยืนยันว่าไปเป็นเพื่อนตัวการโดยไม่รู้ล่วงหน้า ชวนไปเลี้ยงสุรากันก่อนแล้วชวนไปเที่ยว เมื่อไปถึงที่เกิดเหตุ นายแจ้งก็เข้าทำการยิงทันที นายแจ้งจำนนด้วยหลักฐานรับสารภาพโดยดี...” (นริศรักษา, 2521, น.4-5)

หนังสือพิมพ์ *พิมพ์ไทย* ฉบับวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ.2471 ได้พาดหัวข่าวดังกล่าวอย่างครึกโครมพร้อมประกาศชื่อของคนร้ายเอาไว้ความว่า “พิษณุโลก 18 มิถุน. จับคนร้ายยิงชุงงฯ กับชุงวิเศษฯ ได้ พร้อมด้วยปืนของกลางแลหลักฐานอันมั่นคงอย่างอื่น คนร้ายชื่อ ‘นายแจ้ง’” (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.10) อีกทั้ง หนังสือพิมพ์ *บางกอกการเมือง* ยังได้พาดหัวว่า “ยิงนายอำเภอแลปลัดอำเภอตาย [พร้อมทั้งเขียนวันที่กำกับด้วยลายมือว่า] เมื่อวันที่ 18/3/71 จับนายแจ้งคนร้ายได้” (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.11) ทั้งนี้ *บางกอกการเมือง* ได้ตั้งข้อสังเกตต่อคดีนายแจ้งยิงนายอำเภอและปลัดอำเภอนี้เอาไว้ว่า “ทั้งนี้น่าเป็นข้อวิมุติสงสัยว่าเป็นเพราะเหตุใด ผู้ร้ายจึงกล้าฝ่าอันตราย[การมิหวาดหวั่นต่อพระราชอาญา]เช่นนั้น? มีผู้สันนิษฐานว่า การที่ผู้ร้ายลอบยิงผู้ปกครอง ไม่ใช่ผู้ร้ายหรือสมัครพรรคพวกโหดร้ายอย่างเดียว เนื่องด้วยเหตุผู้ปกครองราษฎรคนที่ถูกยิงนั้นไม่เหมาะแก่ภูมิลาเนา นั้นๆ ด้วย” (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.7) นอกจากนี้ ยังเป็นที่น่าสังเกตว่าหนังสือพิมพ์ *พิมพ์ไทย* ฉบับวันที่ 17 มิถุนายน พ.ศ.2471 ก็ลงเนื้อหาข่าวที่สอดคล้องกันกับหนังสือพิมพ์ *บางกอกการเมือง* ฉบับวันที่ 18 มิถุนายน พ.ศ.2471 ด้วยการตั้งข้อสังเกตถึงลักษณะของข้าราชการที่เข้าไปทำงานในพื้นที่ท้องถิ่นว่าวิธีการทำงานบางอย่างของตัวข้าราชการที่เข้าไปนั้น อาจจะไม่เหมาะกับพื้นที่ แต่ในเนื้อหาข่าวของหนังสือพิมพ์ *พิมพ์ไทย* ฉบับวันที่ 17 มิถุนายน พ.ศ.2471 นี้ก็ยังชวนให้ตั้งข้อสังเกตต่อออกไปอีกว่าแล้วสภาพของระบบราชการในมณฑลพิษณุโลกในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นอย่างไรกันแน่ ทำไมจึงมีประโยค เช่น “เจ้าวัดไม่ดี หลวงซีกก็สกปรก” หรือ “ขวัญของข้าราชการในพิษณุโลกหรือตามจังหวัดมณฑลพิษณุโลกในเวลานี้ กล่าวได้เต็มปากว่า มีส่วนราบรื่นน้อยเต็มที” (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.5) ด้วยเหตุนี้ จึงนำมาสู่การตั้งคำถามว่าความเปลี่ยนแปลงของระบบราชการที่เกิดขึ้นในมณฑลพิษณุโลกจะมีส่วนสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับกรณีดังกล่าวนี้อย่างไร และขวัญของข้าราชการที่ว่า “มีส่วนราบรื่นน้อยเต็มที”

นั้น เป็นผลมาจากอะไรกันแน่ ดังนั้น ในประเด็นนี้จึงเป็นสิ่งที่จะถูกพิจารณาถึงอย่างละเอียดต่อไปข้างหน้าในบทที่ 7 ซึ่งว่าด้วยปฏิกิริยาของชาวบ้านที่มีต่อการปฏิรูประบบราชการในมณฑลพิษณุโลก ทศวรรษ 2430-2470 ทั้งนี้ เนื้อหาของข่าวหนังสือพิมพ์ พิมพ์ไทย ฉบับวันที่ 17 มิถุนายน พ.ศ.2471 นั้นมีความว่า

พิษณุโลกในกำลังนี้

นายอำเภอถูกยิงบาดเจ็บสาหัส ปลัดขวาตายคาที่

ขวัญของข้าราชการในมณฑลพิษณุโลกมีส่วนราบรื่นน้อยเต็มที่

พิษณุโลก 12 มิถุนายน

ตามที่มีข่าวปรากฏว่าเมื่อไม่กี่วันมานี้ ขุนจงใจหาญนายอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก กับขุนวิเศษประศาสน์ปลัดขวา ซึ่งไปทำการไต่สวนเรื่องคนร้ายยิงนาย ฟุ้งตายที่ตำบลมะตูม แล้วกลับถูกคนร้ายลอบยิงถูกขุนจงฯ มีอาการหนักและขุนวิเศษฯ ตายคาที่นั้น

เหตุการณ์ทั้งนี้ทำให้สะดุ้งสะเทือนกันมาก แลเป็นเหตุทำให้ทางฝ่ายบ้านเมืองถึงกับยกกองกำลังไปปราบทีเดียว

เป็นการยากยิ่งที่จะกล่าวว่า อะไรเป็นมูลกระพือความกำเริบของคนร้าย แต่กระนั้นก็ดี ผู้ที่เคยอยู่ ตามจังหวัดที่มักมีเหตุอุกฉกรรจ์เกี่ยวกับตัวข้าราชการมักรู้ได้ดี เพราะอยู่ใกล้กับบ่อเหตุ เว้นเสียแต่จะกล้าปรึกษาหรือไม่เท่านั้น

ข้าราชการก็คือมนุษย์ ปุถุชนเราเอง ข้าราชการที่มีตำแหน่งหน้าที่อยู่ตามจังหวัด ถ้ารู้จักประมาณตน ไม่กำเริบเลิบบาน ไม่เห็นแก่ห่มแก่คณะของตน ไม่กีดกัน ความยุติธรรมสำหรับผู้อื่น ฯลฯ ความใสโครกก็ย่อมไม่มีขึ้นถึงเกิดเหตุรุนแรงทำให้ สยดสยของทั่วกัน

คำพังเพยที่ว่า “เจ้าวัดไม่ดี หลวงซีกก็สกปรก” นั้นจะเป็นข้อควรนึกกันไว้บ้างหรือไม่ก็ตามที แต่ความยุ่งยากอันเกิดขึ้นในที่ทุกแห่งมักจะสืบมูลมาแต่ปัจจัยอันนี้เป็นส่วนมาก ขวัญของข้าราชการในพิษณุโลกหรือตามจังหวัดมณฑลพิษณุโลกในเวลานี้ กล่าวได้เต็มปากว่า มีส่วนราบรื่นน้อยเต็มที่

(สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.5)

อย่างไรก็ตาม คดีระหว่างอัยการมณฑลพิษณุโลกโจทก์และนายแจ้งจำเลยนั้นได้ดำเนินตามกระบวนการไต่สวนของศาลมณฑลพิษณุโลกในชั้นแรก โดยในการพิจารณาคดีเมื่อวันที่ 9 กรกฎาคม พุทธศักราช 2471 (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.15) พระอินทปรีชาศาลมณฑลได้พิพากษาโทษให้ประหารชีวิตนายแจ้งจำเลยในชั้นแรก แต่กระนั้น การต่อสู้คดีของนายแจ้งก็ยังไม่ได้สิ้นสุดลงเนื่องเพราะนายแจ้งได้ยื่นอุทธรณ์ต่อไปยังชั้นศาลอุทธรณ์ โดยในการพิจารณาคดีของศาลชั้นอุทธรณ์นี้ พระยามนธัตูราชศาลอุทธรณ์ก็ได้มีความเห็นในทางเดียวกันกับศาลชั้นต้น คือพิพากษาให้ประหารชีวิตนายแจ้งเสีย ฉะนั้น ด้วยเหตุที่ทั้งสองศาลได้พิพากษาให้ประหารชีวิตนายแจ้งจำเลยจึงได้พุดเกล้าฯ ถวายฎีกาเพื่อคัดค้านคำพิพากษาของทั้งสองศาลนั้น (สจข. ร.7 ม.ร.7 ย/10, น.74-75)

ต่อมา ในหนึ่งสัปดาห์ภายหลังจากการพิพากษาตัดสินประหารชีวิตนายแจ้งโดยศาลมณฑลพิษณุโลกนั้น ประกาศการถึงแก่กรรมของรองอำมาตย์ตรี ชุนจงใจหาญ (แม่น คชหิรัญ) และรองอำมาตย์ตรี ชุนวิเศษประศาสน์ (พลอย วิเศษวงศ์) ก็ได้ถูกประกาศอย่างเป็นทางการ โดยมีประกาศเมื่อวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ.2471 ข้อสาเหตุของการเสียชีวิตคือ “ไปจับผู้ร้ายถูกผู้ร้ายลอบยิง ถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ 13 มิถุนายน พ.ศ.2471” รองอำมาตย์ตรี ชุนจงใจหาญ อายุ 41 ปี และรองอำมาตย์ตรี ชุนวิเศษประศาสน์ อายุ 43 ปี (“ข่าวตาย,” 2471, น.1190-1192)

ชะตากรรมในชั้นศาล

กระนั้น นายแจ้งจะเผชิญกับรูปแบบของกระบวนการยุติธรรมอย่างไร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคสมัยของการปฏิรูปรับนับตั้งแต่ทศวรรษ 2430 เป็นต้นมา ยังเป็นเรื่องคลุมเครือและอาจต้องอาศัยการเทียบเคียงเอาจากปรากฏการณ์ด้านกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมในช่วงเวลาเดียวกันนี้ ทั้งนี้ ในงานเขียนเรื่อง *Subject Siam: Family, Law, and Colonial Modernity in Thailand* ของ ทามารา ลูส (Tamara Loos) (2006) นั้นก็ได้อธิบายถึงเรื่องของการปฏิรูปการศาลและกฎหมายของสยามเอาไว้เช่นกัน โดยลูสได้ชี้ให้เห็นว่าในห้วงของการปฏิรูประยะแรกนั้นกฎหมายของสยามยังมีลักษณะที่เป็นทั้งแบบดั้งเดิมและสมัยใหม่อยู่ด้วยกัน กล่าวคือ มีทั้งการใช้กฎหมายที่มีรากฐานมาจากกฎหมายตราสามดวงและกฎหมายแบบตะวันตกผสมปนเปกัน และลูสก็ได้อธิบายต่อว่าเงื่อนไขสำคัญของการปฏิรูปกฎหมายและการศาลของสยามนั้นเป็นผลสืบเนื่องมาจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ซึ่งทำให้รัฐบาลสยามสูญเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตราชวงศ์ถูกจำกัดการผูกขาดทางการค้า หมายรวมไปถึงการที่รัฐบาลสยามจะต้องกำหนดภาษีอากรในการขนสินค้าเข้าที่ชัดเจน และกำหนดเขตอิทธิพลระหว่างอังกฤษและสยามใน

คาบสมุทรมาเลย์ เป็นต้น โดยในเวลาต่อมาเงื่อนไขเหล่านี้ได้ทวีความซับซ้อนมากขึ้นเกินกว่าที่กฎหมายแบบดั้งเดิมจะรองรับ อีกทั้งยังต้องให้ความสำคัญคุ้มครองแก่บรรดาพ่อค้าชาวอังกฤษและคนในบังคับอีกด้วย

ดังนั้น เมื่อความซับซ้อนของข้อตกลงระหว่างประเทศทวีความเข้มข้นขึ้น การปฏิรูปกฎหมายของสยามจึงกลายเป็นสิ่งจำเป็นและจะต้องปรับเปลี่ยนให้มีความชัดเจน มีเหตุมีผลและมีความทันสมัยตามแบบตะวันตก ทั้งนี้ไม่เพียงแต่ในด้านกฎหมายและการศาลเท่านั้น แต่ในแง่ของการปฏิรูประบบราชการด้านอื่นๆ ก็จำเป็นจะต้องถูกทำให้เป็นสมัยใหม่แบบตะวันตกด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ ลูสยังพยายามชี้ให้เห็นอย่างยิ่งว่าอิทธิพลของตะวันตกมีผลอย่างยิ่งต่อการปฏิรูประบบสมัยใหม่ของสยาม กระทั่งนำไปสู่ความพยายามในการสร้างรัฐอาณานิคมของสยามเอง กล่าวคือ สยามไม่เพียงแต่ตระหนักถึงอิทธิพลของชาติตะวันตกแต่ในขณะเดียวกันก็มีวิธีการในการถ่วงดุลอิทธิพลของชาติตะวันตกและชาติมหาอำนาจเหล่านั้น ด้วยการจ้างเจ้าหน้าที่ฝ่ายบริหารที่เป็นชาวต่างชาติจากหลายประเทศให้เข้ามาเป็นที่ปรึกษาและฝึกอบรมให้แก่เจ้าหน้าที่สยาม เพื่อเป็นการรักษาสันติภาพไม่ให้ชาติหนึ่งชาติใดมีอำนาจอิทธิพลเหนือสยามเกินควร โดยเจ้าหน้าที่ต่างชาติเหล่านี้จะทำงานทั้งในหน่วยงานทหาร ตำรวจ ระบบการศึกษา การรถไฟ การโทรเลขและไปรษณีย์ เป็นต้น ในด้านกฎหมายและการศาลนั้นก็ให้มีที่ปรึกษาชาวต่างชาติด้วยเช่นกัน โดยมีหน้าที่ให้คำปรึกษาในเรื่องของสนธิสัญญาระหว่างประเทศร่วมกับกระทรวงต่างประเทศและในเรื่องของการแปลประมวลกฎหมายแพ่งและอาญา ซึ่งประมวลกฎหมายส่วนใหญ่ นำมาจากประมวลกฎหมายต่างประเทศ อีกทั้งยังช่วยผู้พิพากษาในการตัดสินคดีในชั้นศาลตามประมวลกฎหมายใหม่ ทั้งนี้ ความพยายามในการสร้างความทันสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ไม่เพียงแต่จะจัดการกับความล้าสมัยของระบบกฎหมายแต่เพียงเท่านั้น หากแต่ยังหมายรวมถึงการรื้อแนวทางการปกครองแบบเก่าที่ทรงมองว่ายุงเหยิง เทอะทะ ไม่เป็นระเบียบ ทับซ้อน โกลาหล และเต็มไปด้วยความทุจริต จึงจำเป็นจะต้องถูกปฏิรูปและทำให้ทันสมัย โดยการปฏิรูบนั้นไม่เพียงแต่สร้างรัฐสยามให้กลายเป็นรัฐรวมศูนย์ หากแต่ยังส่งเสริมให้สยามกลายเป็นส่วนหนึ่งของจักรวรรดิอาณานิคมที่เท่าเทียมกันในระดับประชาคมโลกอีกด้วย (ดู Loos, 2006, pp.29-71)

เมื่อกล่าวถึงตรงนี้ เราจะเห็นได้ว่าคำอธิบายของลูส ในแง่หนึ่งได้ทำให้เราเห็นถึงปัจจัยเงื่อนไขที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในระดับมหภาคของรัฐสยามในห้วงยุคอาณานิคม แต่นั่นก็ยังไม่เพียงพอที่จะทำให้เราเข้าใจหรือเห็นถึงสภาพหรือรูปแบบของกระบวนการยุติธรรมที่นายแจ้

จะต้องประสบในชีวิตของตน นอกจากนี้ ข้อเสนอเรื่องการปฏิรูประบบราชการและการศาลให้ทันสมัยของลูนัน ยังคงวางอยู่บนกรอบโครงของเรื่องเล่ากระแสหลักที่คำอธิบายนั้นทำให้เราเห็นแต่เพียงโครงสร้างส่วนบนของปรากฏการณ์เท่านั้น แต่กลับไม่สามารถทำให้เราเข้าใจได้ว่าระหว่างความเปลี่ยนแปลงในระนาบส่วนบนกับความเปลี่ยนแปลงในระดับล่าง ระดับท้องถิ่น หรือกระทั่งตัวบุคคลที่น่าจะมีส่วนร่วมในกระบวนการศาลยุคปฏิรูปนั้น มีปฏิสัมพันธ์กันอย่างไร มีการปรับตัว มีการเปลี่ยนแปลง และมีการปฏิสังสรรค์กันอย่างไร ในแง่นี้ คำอธิบายของลูนันจึงยังไม่เพียงพอที่จะฉายให้เห็นสิ่งเหล่านี้ได้ แต่นั่นก็นำไปสู่การตั้งคำถามต่อมาว่า แล้วเราจะทำความเข้าใจต่อสภาวะความเปลี่ยนแปลง ณ ห้วงเวลาของการปฏิรูปนั้นได้อย่างไร? จะทำความเข้าใจต่อรูปแบบสภาพการณ์ของศาลและกระบวนการยุติธรรมที่คนชื่อนายแจ้จำเป็นต้องประสบได้อย่างไร?

แน่ละ แม้เอกสารที่ปรากฏว่าเกี่ยวข้องกับโดยตรงกับคดีของนายแจ้ นั้น จะไม่ได้ให้ข้อมูลที่ชี้ให้เห็นถึงกระบวนการในทางกฎหมายและขั้นตอนต่างๆ ในการพิจารณาคดีดังกล่าว แต่สิ่งเหล่านี้อาจจะสะท้อนออกมาได้จากเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวกับกระบวนการยุติธรรมในช่วงเวลาดังกล่าว ซึ่งน่าจะเป็นกระบวนการพิจารณาคดีที่นายแจ้จะต้องเผชิญ ทั้งนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเคยอธิบายถึงวิธีการพิจารณาคดีของศาลเมื่อครั้งทรงแสดงปาฐกถา ณ สยามัทยาจารย์สมาคม เมื่อวันที่ 8 ตุลาคม พ.ศ.2470 เอาไว้ว่า

การพิจารณาคดีและพิพากษาคดีในประเทศสยาม[ใช้]ตามแบบครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี [และ]ยังใช้ต่อมาในกรุงรัตนโกสินทร์ จนกระทั่งตั้งกระทรวงยุติธรรมในรัชกาลที่ 5...[โดย]ใช้บุคคล 2 จำพวก เป็นพนักงานตุลาการ จำพวกหนึ่งเป็นพราหมณ์ชาวต่างประเทศซึ่งเชี่ยวชาญนิติศาสตร์ เรียกว่า ลูกขุน ณ ศาลหลวง มี 12 คน...หน้าที่ของลูกขุน ณ ศาลหลวงสำหรับชี้บทกฎหมาย...อำนาจบังคับบัญชาทุกอย่างอยู่กับเจ้าพนักงานที่เป็นไทย (ดำรงราชานุภาพ, 2519[2470], น.251-252)

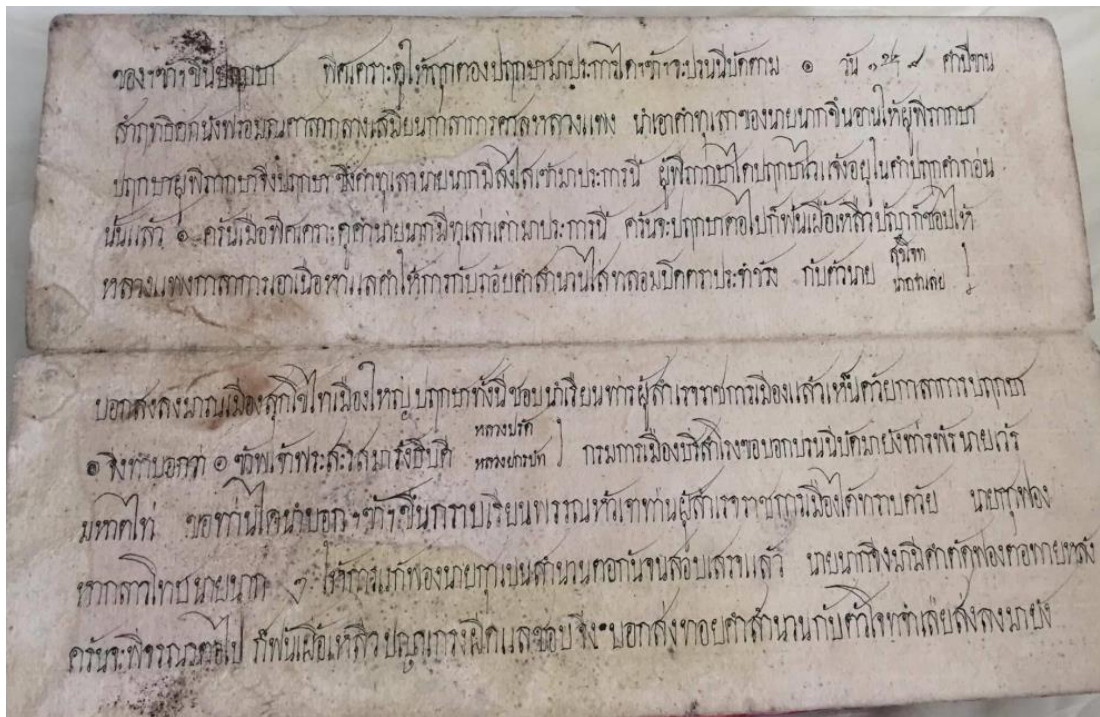
นอกจากนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพยังได้อธิบายต่อไปถึงกระบวนการในชั้นศาลว่า หากผู้ใดมีความประสงค์จะกล่าวฟ้องคดีความ ผู้ฟ้องนั้นจะยังไม่สามารถยื่นฟ้องต่อศาลได้โดยทันที หากแต่จำเป็นจะต้องทำคำร้องผ่านจำศาล โดยจำศาลจะเป็นผู้ทำหน้าที่คอยจดถ้อยคำของผู้ร้องนั้นลงเป็นหนังสือและส่งมอบต่อไปยังพนักงานประทับฟ้อง เพื่อนำขึ้นปรึกษาคณะลูกขุน ณ ศาลหลวง ทั้งนี้ ก็เพื่อให้คณะลูกขุนพิจารณาว่าการยื่นฟ้องดังกล่าวนั้นเป็นการฟ้องที่ต้องตามกฎหมายหรือไม่ และเมื่อลูกขุน ณ ศาลหลวงพิจารณาเห็นสมควรว่าควรรับฟ้อง

แล้ว เจ้าพนักงานประทับฟ้องก็จะทำการหารือกับคณะลูกขุน ณ ศาลหลวงอีกรอบหนึ่งว่าจะส่งคำฟ้องกับตัวโจทก์นี้ไปยังศาลไหน

เมื่อสามารถกำหนดศาลที่จะรับฟ้องได้แล้ว ตุลาการของศาลที่รับฟ้องนั้นจะเรียกตัวจำเลยมาสอบถามคำให้การและส่งคำให้การไปปรึกษาคณะลูกขุนเพื่อให้ชี้สองสถานว่าข้อใดรับกันในสำนวนและข้อใดจะต้องทำการสืบพยาน โดยในกรณีของการสืบพยานนั้นตุลาการจะไปสืบพยานตามคำของลูกขุน ทั้งนี้ ในเรื่องของการเลือกบุคคลที่จะมาเป็นพยานนั้น หลวงสัจฉนทกิจวิจารณ์ได้อธิบายเอาไว้ในหนังสือ *หลักกฎหมายลักษณะพยาน* ว่าจะต้องเป็นบุคคล “ที่มีสติความรู้ ความคิดรู้ผิดชอบโดยปรกติธรรมดา แลเป็นผู้ที่สามารถจะทำคำสาบาลหรือคำปฏิญาณ แลสามารถเข้าใจจำข้อความตอบคำถาม เป็นพยานได้” (สัจฉนทกิจวิจารณ์, 2455, น.9) ครั้นเมื่อทำการสืบพยานเสร็จแล้วก็ส่งสำนวนกลับไปยังคณะลูกขุน เพื่อให้คณะลูกขุนชี้ว่าฝ่ายไหนเป็นฝ่ายที่แพ้คดีและต้องอธิบายด้วยว่าแพ้คดีเพราะเหตุใด เมื่อได้รับความแล้วตุลาการก็จะนำคำพิพากษาไปส่งให้ผู้รับ โดยที่ผู้รับจะเป็นผู้พิจารณาวางโทษว่าจำเลยสมควรจะได้รับโทษเช่นไร และแจ้งกลับไปยังตุลาการเพื่อนำไปบังคับคดีในที่สุด ทั้งนี้ หากคู่ความไม่พึงพอใจในคำพิพากษาก็สามารถถวายฎีกาได้ อีกทั้ง สมเด็จพระยามะราชานุภาพยังทรงได้ให้ข้อควรระวังต่อการยื่นถวายฎีกาเอาไว้อีกว่า “ถ้าเอาความเท็จไปถวายฎีกา อาจจะถูกพระราชอาญา” (ดำรงราชานุภาพ, 2519[2470], น.252)

คงน่าจะพอกล่าวได้ว่าในช่วงสมัยหลังการปฏิรูประบบราชการมาแล้ว กระบวนการพิจารณาคดีดังที่กล่าวมานี้ ได้ถูกนำไปปฏิบัติเหมือนกันหมดทุกศาล ไม่ว่าจะเป็น ศาลความอาญา ศาลความแพ่ง ศาลกระทรวงหรือศาลตามหัวเมือง แต่ในกรณีของศาลหัวเมืองนั้น คงจะใช้ที่ประชุมของกรมการเมืองมาทำหน้าที่ในส่วนของคุณะลูกขุนแทน เนื่องจากตั้งอยู่ห่างไกลหรือส่งเข้ามาหารือในกรุงไม่สะดวก อีกทั้ง ในกรณีการปรับโทษผู้แพ้คดีในศาลหัวเมืองนั้น จะต้องส่งคำพิพากษาไปให้เมืองใกล้เคียงเป็นผู้ปรับโทษ กระนั้น หากคู่ความไม่พอใจในคำพิพากษาของศาลหัวเมือง ก็สามารถยื่นอุทธรณ์ถึงเจ้ากระทรวงผู้บังคับบัญชาหัวเมืองนั้นได้ (ดำรงราชานุภาพ, 2519[2470], น.252-253)

ดังที่เอกสารบันทึกการพิจารณาคดีศาลหัวเมือง เมืองสุโขทัย เมื่อปี จ.ศ. 1240 (พ.ศ. 2421) ได้แสดงให้เห็นวิธีหรือกระบวนการไต่สวนพิจารณาคดีของศาลในช่วงเวลาก่อนการปฏิรูประบบราชการของรัชกาลที่ 5 ว่าในบางกรณีนั้นศาลหัวเมืองก็ไม่สามารถชำระคดีความได้ จึงจำเป็นต้องมีการส่งต่อคดีความไปยังศาลสูงอื่นๆ โดยมีกระบวนการส่งต่อคดีอย่างเป็นทางการ

ภาพที่ 6 บันทึกการพิจารณาคดีศาลหัวเมือง เมืองสุโขทัย
ที่มา: บันทึกการพิจารณาคดีศาลหัวเมือง เมืองสุโขทัย จ.ศ.1240, 2421

โดยในกรณีของศาลหลวงแพ่งเมืองศรีสำโรง เมืองขึ้นสุโขทัย ณ ขณะนั้นที่พิจารณาความในบางคดีไม่ได้ เพราะ “พื้นเผื่อเหลือปัญญา” หนึ่ง คำว่าเผื่อนั้นน่าจะหมายถึงคำว่าเผื่อ โดยในพจนานุกรม ฉบับมติชน ระบุว่า เผื่อ มีความหมายว่า “ว. รก, ยุง, มากเกิน เช่น ไม้เผื่อใบ; เคลือบคลุม เช่น คำพูดนั้นฟังดูเผื่อๆ อยู่” (พจนานุกรม ฉบับมติชน, 2547, น.598-599) ศาลจึงส่งถ้อยคำสำนวน รวมทั้งตัวโจทก์และจำเลยลงมาปรึกษากับผู้สำเร็จราชการเมืองและกรรมการเมืองของเมืองสุโขทัย เพื่อให้ผู้สำเร็จราชการเมืองพิจารณาความ “ควรมีควรประการใดขออนุญาตเป็นที่ยั้ง” แต่ผู้สำเร็จราชการเมืองสุโขทัยก็คงมีความคิดเห็นเช่นเดียวกันกับศาลหลวงแพ่งเมืองศรีสำโรงว่าคดีนี้คง “พื้น...เหลือปัญญา” ดังนั้น “เจ้าคุณ[ผู้สำเร็จราชการเมืองสุโขทัย]จึงว่าความรายนี้ชำระความไม่ได้ให้บอกส่งต่อลงไปเสียกรุงเทพ” ข้อมูลจากเอกสารชิ้นนี้ได้ชี้ให้เห็นว่า หากศาลหัวเมืองไม่สามารถชำระคดีความได้ จะทำการปรึกษาคดีกับผู้สำเร็จราชการเมืองก่อน หากผู้สำเร็จราชการเมืองสามารถให้คำปรึกษาคดีได้ก็คงนำไปสู่การบังคับคดีโดยศาลหัวเมืองในที่สุด แต่หากให้คำปรึกษาไม่ได้ก็จะทำการส่งต่อคดีทั้งสำนวน โจทก์ และจำเลยลงไปพิจารณาความกันที่ส่วนกลางคือกรุงเทพ (บันทึกการพิจารณาคดีศาลหัวเมือง เมืองสุโขทัย จ.ศ.1240, 2421)

อย่างไรก็ตาม ในแง่ของการต่อสู้คดีระหว่างโจทก์และจำเลยตามระเบียบของระบบศาลเก่าในช่วงก่อนการปฏิรูปนั้น ก็มีการส่งต่อคดีและคู่ความมายังเมืองใหญ่โดยไม่ผ่านผู้สำเร็จราชการ กล่าวคือเป็นการส่งต่อคดีและคู่ความจากศาลเมืองขึ้นมายังศาลเมืองใหญ่โดยตรง แต่ก็ยังคงอยู่ในเงื่อนไขที่ศาลเมืองขึ้นตัดสินคดีความไม่ได้ จึงต้องส่งต่อคดีและคู่ความไปยังศาลเมืองใหญ่ และหากเป็นคดีที่สำคัญก็จะส่งให้ไปต่อสู้คดีกันที่กรุงเทพฯ ดังที่ปรากฏตามรายงานของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงมณฑลพิษณุโลก ว่า

ศาลเมืองขึ้นจะว่าได้เสมอความแพ่งถ้าไม่ตกลงต้องส่งศาลเมืองใหญ่ ในส่วนของความตัดสินแล้ว[มี]น้อยยกกว่าความเปรียบเทียบ...เป็นด้วยตุลาการเกรงอุทธรณ์จึงตั้งนำว่ากล่าวไปในทางเปรียบเทียบ กว่าจะแล้วต่อเมื่อเห็นว่าคดีจะไม่เป็นความอุทธรณ์แล้วจึงตัดสิน บางเรื่องถ้าเป็นความรุนแรงอยู่ทั้งฝ่ายโจทก์และจำเลย ก็มักพุ่งส่งเข้ามายังกรุงเทพฯ เสียโดยมาก (“รายงานข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลพิษณุโลก,” 2443, น.5)

ต่อมาเมื่อได้มีพระบรมราชโองการให้เริ่มจัดตั้งศาลยุติธรรมขึ้นในมณฑลพิษณุโลกในวันที่ 8 มีนาคม ร.ศ.116 (พ.ศ.2440) โดยแต่งตั้งให้มีพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก และพระยานนไชยชาญยุทธ จางวางเมืองสุโขทัย ดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวงพิเศษมีอำนาจเต็มในการจัดการแก้ไขระเบียบธรรมเนียมศาลหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลก (“ประกาศตั้งข้าหลวงพิเศษขึ้นประจำการ 3 นาย เป็นผู้จัดการแก้ไขธรรมเนียมศาลยุติธรรมหัวเมืองทั้งปวง รัตนโกสินทร์ศก 115,” 2439, น.278 และ “ประกาศตั้งศาลยุติธรรมในมณฑลพิษณุโลก,” 2440, น.817) จึงกล่าวได้ว่า กระบวนการการปฏิรูประบบการศาลในมณฑลพิษณุโลกนั้นได้เริ่มดำเนินการปฏิรูปตั้งแต่ปี ร.ศ.116 (พ.ศ.2440) เป็นต้นมา

อย่างไรก็ตาม เมื่อวันที่ 16 พฤษภาคม ร.ศ.119 (พ.ศ.2443) สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงนำ รายงานของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกที่ได้เรียบเรียงไว้ตั้งแต่เมื่อครั้งแรกตั้งมณฑลจนกระทั่งถึงสิ้นปี ร.ศ.117 (คือในช่วงตั้งแต่ พ.ศ.2437-พ.ศ.2441) ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายรายงาน โดยในรายงานของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกนี้ได้ชี้ให้เห็นว่าระบบการศาลในมณฑลพิษณุโลกได้รับการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องตั้งแต่เริ่มดำเนินการปฏิรูประบบการศาล กล่าวคือภายหลังปี พ.ศ. 2441 ก็ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งศาลพิเศษขึ้นในมณฑลพิษณุโลกอีกฉบับหนึ่งเพื่อ “ชำระล้างคดีความเก่าที่ค้างโรงศาลอยู่แต่ก่อน แลตั้งศาลมณฑลใช้การพิจารณาตาม

พระราชบัญญัติใหม่ จึงได้มีการเปลี่ยนแปลงศาลเมืองให้ใช้ทำนองเดียวกันกับศาลมณฑล” อีกทั้งยังได้มีการยกหน้าที่ศาลรับฟ้องและตุลาการศาลทั้งแพ่งและอาญา “ซึ่งมีตัวพนักงานอยู่ในส่วนหนึ่งต่างหากนั้น มารวมสมทบเข้าคือ ผู้พิพากษาเป็นผู้รับฟ้องแลพิจารณาพิพากษาเองทั้งความแพ่ง, อาญา” เนื่องเพราะเห็นว่าการพิจารณาคดีตามกระบวนการที่มีอยู่แต่เดิมนั้นมีความติดขัดและไม่รวดเร็ว (“รายงานข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลพิษณุโลก,” 2443, น.15)

นอกจากนี้ ยังได้มีการตั้งตำแหน่งอัยการขึ้นมาใหม่ในมณฑลพิษณุโลกเมื่อปี พ.ศ.2441 ด้วยเช่นกัน กล่าวคือ ในช่วงก่อนปี พ.ศ.2441 นั้นยังไม่มีตำแหน่งอัยการ ซึ่งจะต้องทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับคดีอาชญากรรมฟ้องตามตัวบทกฎหมาย โดยในกรณีที่ยังไม่มีตำแหน่งอัยการนี้ ศาลจะถือเอารายงานของนายอำเภอและกำนันเป็นโจทย์ในการพิจารณาคดี ต่อมาเมื่อได้มีการจัดตำแหน่งอัยการขึ้น “ตามระเบียบลักษณะปกครองเมือง...ยกบัตรเปนผู้รักษาพระอัยการ แพ่งเป็นตำแหน่งรอง...เมื่อได้จัดตำแหน่งนำที่[อัยการ]นี้แล้ว ก็นับได้ว่าเป็นประโยชน์อันใหญ่ คือ 1 ได้ช่วยแรงนายอำเภอได้สวนผู้ร้ายสำคัญ...2 การไต่สวน และยื่นฟ้องต่อศาลก็รวดเร็วแลเปนความง่ายต่อศาลที่จะตัดสิน เพราะนำที่นี้ได้เลือกตัวผู้ที่ชำนาญในฝ่ายตุลาการมาเปน” (“รายงานข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลพิษณุโลก,” 2443, น.16) ดังนั้น เมื่อกระบวนการศาลได้รับการจัดระเบียบใหม่ ทำให้การพิจารณาคดีความในมณฑลพิษณุโลกนั้น สามารถ “พิจารณาได้เร็วขึ้นจนไม่ใคร่จะมีความค้างศาล” และได้ทำการยุบศาลเมืองพิษณุโลกไป เนื่องเพราะมีศาลมณฑลอยู่แล้ว (“รายงานข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลพิษณุโลก, 2443,” น.15)

ต่อมาในปี พ.ศ.2444 ยังได้มีการประกาศกฎเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมว่าด้วยอำนาจของศาลเมืองออกมา ทั้งนี้ ข้อปัญหาอันนำไปสู่การออกประกาศฉบับนี้คือ การที่บ่อยครั้งศาลเมืองไม่สามารถชำระคดีความได้และจะต้องส่งทั้งตัวโจทก์ ตัวจำเลย และพยานอีกหลายคนไปยังศาลมณฑล พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมในขณะนั้นทรงเห็นว่า กระบวนการดังกล่าวเป็นการเสียเวลาและสร้างความยากลำบากให้กับทั้งตัวโจทก์ จำเลยและพยานในการเดินทางมายังศาลมณฑล หรือการที่จะต้องรอให้ผู้พิพากษาศาลมณฑลเดินทางไปยังศาลเมืองก็จะเป็นการเนิ่นช้าด้วยเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมจึงทรงมีดำริให้ออก “กฎเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมว่าด้วยให้ศาลเมืองมีอำนาจพิจารณาคดีที่เกินอำนาจศาลได้แต่ห้ามไม่ให้ตัดสิน” มอบอำนาจแก่ศาลเมืองให้สามารถพิจารณาคดีความได้เสมือนว่ามีอำนาจ แต่ไม่มีสิทธิในการพิพากษา โดยศาลเมืองทำได้แต่เพียงการส่งสำนวนคดีไปยังศาลมณฑลและให้ศาลมณฑลตัดสินชี้ขาดคดีลงมาอีกทีหนึ่ง แต่หากตัวโจทก์และจำเลยมีความประสงค์จะไปต่อสู่คดีความกันยังศาลมณฑลก็สามารถทำได้ (“กฎเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมว่าด้วยให้ศาลเมืองมี

อำนาจพิจารณาคดีที่เกินอำนาจศาลได้แต่ห้ามไม่ให้ตัดสิน,” 2444, น.748) อย่างไรก็ตาม ในกรณีของการให้อำนาจแก่ศาลเมืองนั้น มีการแก้ไขเพิ่มเติมเมื่อปี พ.ศ.2452 โดยกำหนดให้อธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลหรือผู้แทนอธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑล หากเห็นด้วยกับผู้พิพากษาศาลเมืองแล้ว “ความเห็นเหล่านั้น[ถือ]เป็นคำพิพากษา แต่ถ้าผู้พิพากษาทั้งหลายมีความเห็นแตกต่างกัน ให้เอาความเห็นข้างมากนั้นมาเป็นคำพิพากษา ผู้พิพากษาที่ไม่เห็นด้วยนั้นให้ทำความเห็นแย้งไว้” (“ประกาศแก้ไขอำนาจศาลมณฑล,” 2452, น.90)

ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่าการออกประกาศกฎของกระทรวงยุติธรรมและการจัดระเบียบศาลใหม่ของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกนั้น ในแง่หนึ่งคือการสะท้อนปัญหาของการพิพากษาและการพิจารณาคดีความที่มีความเนิ่นช้าและมีขั้นตอนที่ซับซ้อน ถึงแม้ว่าจะมีการปรับปรุงระเบียบศาลใหม่ให้เสมือนว่ามีการพิจารณาคดีความที่รวดเร็วยิ่งขึ้นแล้วก็ตาม แต่ผู้วิจัยกลับพบว่ายังคงมีราษฎรที่ต้องเผชิญกับปัญหาและอุปสรรคในระหว่างที่กระบวนการพิจารณาคดีความกำลังดำเนินการอยู่ ทั้งในเรื่องของอุปสรรคในการเดินทางไปศาล ค่าใช้จ่ายที่ราษฎรต้องแบกรับ ความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินและปัญหาเรื่องของพยาน โดยประเด็นดังกล่าวนี้จะถูกคลี่คลายให้ชัดเจนในบทที่ 5

อย่างไรก็ดี ในกรณีที่คู่ความไม่พึงพอใจต่อคำพิพากษาของศาลเมืองและศาลมณฑลก็ยังคงสามารถยื่นอุทธรณ์มายังศาลอุทธรณ์ได้ โดยทางศาลเมืองหรือศาลมณฑลเมื่อคู่ความประสงค์ขอยื่นอุทธรณ์แล้วศาลเมืองหรือศาลมณฑลนั้นจะต้องถามทั้งโจทก์และจำเลยว่าจะไปว่าความเองหรือจะแต่งตั้งทนายไปว่าความที่ศาลอุทธรณ์ ทั้งนี้ ในกระบวนการของศาลอุทธรณ์นั้นจะบังคับให้ผู้ที่ยื่นอุทธรณ์ต้องส่งใบอุทธรณ์มากกว่าหนึ่งฉบับ เพื่อนำส่งให้ผู้ต้องอุทธรณ์หรือต้องฎีกา “ไว้เหมือนอย่างฟ้อง” และหากผู้ต้องอุทธรณ์หรือต้องฎีกามีหนังสือแก้ความมาว่าอย่างไรก็ให้ใส่สำนวนที่แก่นั้นรวมไว้ในสำนวนด้วย (“ว่าด้วยเรื่องรับอุทธรณ์ส่งอุทธรณ์,” 2444, น.748) หรือในกรณีที่โจทก์หรือจำเลยยื่นฟ้องอุทธรณ์กล่าวโทษต่อคำพิพากษาคัดสินของศาลเดิมแล้ว “ศาลอุทธรณ์ก็ย่อมมีหน้าที่อันตรงกับกฎหมายอย่างเดียว แต่ที่จะเรียกเอาคำพิพากษาคัดสินของศาลเดิมมาตรวจว่า จะผิดถูกต้องประการใดเท่านั้น เมื่อเห็นว่าผิดถูกต้องอันใด ก็ต้องตัดสินไปให้ตั้งด้วยพระราชกำหนดกฎหมายและคลองยุติธรรม” โดยเป็นการตัดสินใหม่ตามความเห็นของศาลอุทธรณ์ที่พิจารณาว่าคำตัดสินของศาลเดิมนั้นชอบด้วยกฎหมายหรือไม่ โดยในกรณีที่ศาลอุทธรณ์พิพากษาให้ศาลเดิมแพคดีศาลเดิมก็ต้องเสียค่าฤชาธรรมเนียมให้แก่โจทก์หรือจำเลยผู้ยื่นอุทธรณ์ (“กฎเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม,” 2437, น.274)

จะเห็นได้ว่า การต่อสู้คดีจำเลยแม้จะถูกพิพากษาในชั้นศาลเมืองแล้ว แต่จำเลยก็ยังคงสามารถยื่นอุทธรณ์ในชั้นศาลอุทธรณ์ได้ โดยในชั้นอุทธรณ์นี้มีถึง 2 ชั้นด้วยกันคือชั้นอุทธรณ์ของศาลมณฑล และชั้นอุทธรณ์ศาลข้าหลวงพิเศษ กระทั่งในปี พ.ศ.2452 ได้มีพระบรมราชโองการประกาศการแก้ไขอำนาจศาลมณฑล ให้ตัดชั้นอุทธรณ์ของศาลมณฑลออกชั้นหนึ่ง เหลือเพียงแต่ชั้นศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษและโยกย้ายผู้พิพากษาศาลมณฑลเข้ามารับราชการในศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษแทน เนื่องเพราะการชำระคดีความในหัวเมืองที่มีชั้นอุทธรณ์ถึง 2 ชั้นนั้น “กระทำให้การบังคับบัญชาตามคำพิพากษาชักเนิ่นช้าค้างค้ำหลายแห่งนัก” จึงประกาศให้ตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม ร.ศ.128 (พ.ศ.2452) เป็นต้นไป ให้ส่งความอุทธรณ์จากศาลเมืองในหัวเมืองนอกจากมณฑลกรุงเทพฯ มาพิจารณาคดีพิพากษาชั้นศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษกรุงเทพฯ ยกเว้นในกรณีที่เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมให้อำนาจพิเศษแก่ศาลมณฑลชำระความอุทธรณ์ได้ (“ประกาศแก้ไขอำนาจศาลมณฑล,” 2452, น.88-89) อย่างไรก็ตาม ใน พ.ศ.2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษและศาลอุทธรณ์กรุงเทพฯ ต่างกับเรื่องอุทธรณ์จากศาลต่างๆ ทั้งในเขตมณฑลกรุงเทพฯ และหัวเมือง จึงได้มีพระบรมราชโองการประกาศให้ยุบศาลอุทธรณ์กรุงเทพฯ และศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษเข้าด้วยกัน โดยให้เรียกว่าศาลอุทธรณ์กรุงเทพฯ ซึ่งจะรับเรื่องและ “มีอำนาจพิจารณาพิพากษาคดีอุทธรณ์ทั่วพระราชอาณาจักร ตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน พระพุทธศักราช 2469 เป็นต้นไป” (“ประกาศรวมศาลอุทธรณ์กรุงเทพฯ กับศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษ,” 2469, น.48)

นอกจากนี้ ประกาศเรื่อง “พระธรรมนูญศาลยุติธรรมแก้ไขเพิ่มเติม พุทธศักราช 2473” นั้น ก็ยังไม่มีมีการเปลี่ยนแปลงเนื้อหาในเรื่องของศาลชั้นอุทธรณ์มีแต่เพียงให้ยกเลิก “ประกาศแก้ไขอำนาจศาลมณฑล” เมื่อปี ร.ศ.128 (พ.ศ.2452) นั้นเสีย โดยพระธรรมนูญศาลยุติธรรมฉบับแก้ไขเพิ่มเติมนี้ได้ให้อำนาจแก่ผู้พิพากษาศาลมณฑล พิพากษารรคดีได้เต็มอำนาจศาลและสามารถไปนั่งพิพากษาได้ทุกศาลในมณฑล อีกทั้งยังเพิ่มอำนาจให้แก่ผู้พิพากษาศาลจังหวัดให้สามารถพิพากษาคดีทั้งปวงได้ตามตัวบทกฎหมาย โดยจะมีผู้พิพากษารวมเป็นองค์คณะ 2 คนหรือคนเดียวก็ได้หากอยู่ในกรอบอำนาจของศาลนั้น (“พระธรรมนูญศาลยุติธรรมแก้ไขเพิ่มเติม พุทธศักราช 2473,” 2473, น.349-352) ด้วยเหตุนี้ จึงน่าจะพอกล่าวได้ว่านับตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2452 เป็นต้นมา จนกระทั่งถึงหลัง พ.ศ.2473 แล้วก็ตามนั้น การต่อสู้คดีในชั้นศาลอุทธรณ์ทั้งโจทก์และจำเลยจะต้องเดินทางมาต่อสู้คดีความกันยังศาลอุทธรณ์ที่กรุงเทพฯ

หากพิจารณาเฉพาะกรณีคดีของนายแจ้งนั้น การต่อสู้คดีระหว่างนายแจ้งกับอัยการศาลมณฑลพิษณุโลกยังไม่ได้สิ้นสุดลงที่ศาลหัวเมืองแต่เพียงเท่านั้น เนื่องจากฝ่ายจำเลยคือนาย

แจ้งได้ยื่นอุทธรณ์ไปยังศาลอุทธรณ์และศาลฎีกาตามลำดับ โดยทั้งสามศาลต่างก็ยืนยันพิพากษาให้ประหารชีวิตของนายแจ้ง กล่าวคือ การพิพากษาคดีของนายแจ้งโดยศาลฎีกาเมื่อวันที่ 26 มิถุนายน พ.ศ.2472 นั้น ศาลฎีกาได้ยกเอาสำนวนการพิจารณาคดีของทั้งศาลมณฑล ศาลอุทธรณ์และกรรมการที่ปรึกษาศาลฎีกามาร่วมพิจารณาตัดสินคดีความของนายแจ้งด้วย โดยศาลฎีกาได้พิพากษาว่า

พระยาวิชัยราชสุนทร กรรมการฎีกาปรึกษาเมื่อวันที่ 30 มีนาคม 2471 [ปฏิทินเก่า] ว่า จำเลยให้การรับว่าเฝ้ายปืนมาจากนายพุดพะยาน ส่วนที่เกี่ยวข้องแก่นายทิพย์เฝ้ายปืนไปยิงนั้น พะยานจำเลยไม่มีหลักฐานที่จะฟังלב้างพะยานโจทก์ได้ ชุมจงฯ ผู้ตายไม่อนุญาตให้จำเลยมีปืน จำเลยมีนิสัยใจชั่วและสันดานอันธพาล ย่อมผูกพยาบาทอาฆาตในกรณีเล็กน้อยเช่นนี้ได้จึงพิพากษาขึ้นตามคำพิพากษาศาลอุทธรณ์ให้ประหารชีวิตอ้ายแจ้ง...จำเลยให้ตายตกไปตามกัน” (สจช. ร.7 ม.ร.7 ย/10, น.74-75)

อย่างไรก็ตาม อีกประเด็นหนึ่งที่น่าสังเกตคือศาลไม่ค่อยให้น้ำหนักกับพยานฝั่งจำเลยที่เป็น “พี่และน้อง” ของนายแจ้งเสียเท่าไรนัก ทั้งที่พยานฝ่ายจำเลยนั้นก็ให้การว่า “ได้ยินในขณะพุดขอยืม[และ]เห็นเฝ้ายปืน กับพบนายทิพย์ถือปืนเดินไป เมื่อเกิดเหตุแล้วพะยานบางคนเห็นคนร้ายวิ่งไปเพียง 2 คน” (สจช. ร.7 ม.ร.7 ย/10, น.74) ซึ่งขัดแย้งกันกับคำให้การของพยานฝั่งโจทก์หรือพยานฝั่งอัยการศาลมณฑลพิษณุโลก

ทั้งนี้ เรื่องของการให้น้ำหนักคำให้การของพยานนั้น อาจพิจารณาเบาแสของวิธีการพิจารณาน้ำหนักข้อมูลของพยานจำเลยได้จาก *หลักกฎหมายลักษณะพยาน* ของ หลวงสัจฉนกิจวิจารณ์ (2455) โดยได้แบ่งประเภทของคำให้การพยานออกเป็นสองประเภทด้วยกัน คือ คำพยานซึ่งเห็นได้ด้วยตา และการเชื่อคำของผู้อื่น โดยคำพยานซึ่งเห็นได้ด้วยตานี้ คือคำให้การของพยานผู้ซึ่งเห็นเหตุการณ์ด้วยตนเอง “มีน้ำหนักแลมีราคามาก” แต่ในบางกรณีคำให้การของพยานประเภทนี้ก็เชื่อถือไม่ได้ เพราะ “การพุดที่ใช้คำทำให้เกิดความฉงนสงสัย พุดเกินการที่จะเป็นไปได้หรือเกินความจริง พุดเข้าข้างฝ่ายใดจนเกินส่วน ตอบเร็ว เป็นลักษณะของการพุดซึ่งถ้าไม่ถึงกับเป็นเท็จ ก็เป็นคำไม่จริง” ส่วนคำให้การประเภทการเชื่อคำของผู้อื่น คือคำพยานที่สาบานว่าได้ยินคำของคนอื่นเขาพุดกัน โดยในการชั่งน้ำหนักของคำให้การพยานในส่วนนี้นั้น พยานที่ให้การจะต้องเป็นคนที่เคยจำเรียนมาแล้ว ไม่ใช่ “คนป่าหรือคนบ้านนอก” แต่ในทางการพิจารณาคดีแล้วศาลมักจะไม่ฟังคำของพยานประเภทที่ 2 นี้ เนื่องจาก “คำของคนอื่นนั้น...อาจ

...ช่วยให้อัจฉริยะน้ำหนักรวมของพยานตรงได้บ้าง...แต่...ก็ไม่เพียงพอที่จะใช้หักล้างคำพยานตรงได้...
ไม่มีหลักฐานอะไรที่จะวินิจฉัยความจริงหรือหนทางอะไรที่จะวินิจฉัยคดีที่มีคำพยานโต้แย้งกันอยู่
ซึ่งอาจจะมีคำเท็จหรือการขู่โก่งอยู่ข้างใดข้างหนึ่ง” (สัณทิกิจวิจารณ์, 2455, น.3-5)

ดังนั้น การพิจารณาคดีของนายแฉ่งโดยทั้ง 3 ศาลนั้น จึงอาจให้การยึดถือแนวทางการ
ให้นำพยานตามหลักกฎหมายพยานที่ได้กล่าวมานี้ ถึงแม้ว่าพยานของทั้งฝั่งโจทก์และจำเลย
ต่างก็ให้การกับศาลว่าเห็นและได้ยินด้วยหูและตาของตนเองทั้งคู่ ซึ่งก็ถือได้ว่าพยานทั้งสองฝ่าย
เป็นพยานตรง แต่เพราะเหตุใดศาลจึงยังคงเชื่อถือคำให้การของฝั่งพยานโจทก์มากกว่า? ในกรณี
นี้อาจพอจะเชื่อมโยงกับกรณีข้อบังคับหนึ่งของศาลในการใช้ประกอบการพิจารณาคดี คือ “ไม่ควร
ลงโทษจำเลยด้วยคำของพรรคพวกอย่างเดียว แม้ว่าจะมีสักกี่คนก็ตาม โดยที่ไม่มีคำพยานอื่นมา
ประกอบ” หนึ่ง ข้อบังคับนี้มีไว้เพื่อป้องกันไม่ให้พรรคพวกฝั่งพยานโจทก์ที่เบิกความนั้น ปรักปรำ
จำเลยด้วยความอคติ “เอาดีใส่ตัวโดยเบิกความให้เป้นผลแก่คดีของโจทก์” (สัณทิกิจวิจารณ์,
2455, น.15) ในแง่หนึ่งแล้วข้อบังคับนี้ควรเป็นข้อบังคับที่ส่งผลดีต่อตัวจำเลย เพื่อไม่ให้จำเลย
ได้รับความยุติธรรมจากการปรับปรำโดยพรรคพวกของฝั่งโจทก์ที่มาให้การ แต่กระนั้น ข้อบังคับ
นี้ก็กลับส่งผลตรงกันข้ามในกรณีการพิจารณาคดีของนายแฉ่ง เนื่องจากพยานตรงฝ่ายจำเลยหรือ
ฝ่ายนายแฉ่งที่มาให้การแก่ศาลนั้นเป็นพรรคพวกของนายแฉ่งเอง ในขณะที่พยานในฝั่งโจทก์กลับ
มีพยานแวดล้อมอื่นๆ มาประกอบคำให้การ จึงน่าจะทำให้น้ำหนักของความน่าเชื่อถือในคำให้การ
ของฝั่งนายแฉ่งนั้นอ่อนกว่าฝ่ายโจทก์อยู่มาก อีกทั้ง “ตามระเบียบที่ศาลเคยทำกันมา ศาลไม่ฟัง
คำของพรรคพวกอย่างเดียว...เพราะคำของพรรคพวกไม่เป็นคำพยานที่บริสุทธิ์ปราศจากความสง
ไสยพอถึงกับจะใช้เป้นหลักฐาน” (สัณทิกิจวิจารณ์, 2455, น.15) ดังนั้น คำให้การของพยานฝ่าย
นายแฉ่ง จึง “ไม่มีหลักฐานที่จะฟังลบล้างพยานโจทก์ได้” (สจช. ร.7 ม.ร.7 ย/10, น.74)

ในที่สุด เมื่อวันที่ 5 กรกฎาคม พุทธศักราช 2472 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
จึงได้ลงพระบรมนามาภิไธย ประชาธิปก ป.ร. “อนุญาตให้ประหารชีวิตอ้ายแฉ่ง ตรงต่อกิจจำเลย
ให้ตายตกไปตามกันตามศาลล่างนั้น อนุญาตให้บังคับคดีไปตามคำพิพากษาศาลฎีกา” อันเป็น
การปิดฉากคดีคนร้ายยิงขุนจงใจหาญนายอำเภอพรหมพิรามและขุนวิเศษประศาสน์ปลัดขวาอัน
ลือลั่นลง (สจช. ร.7 ม.ร.7 ย/10, น.80)

ทั้งหมดนี้ คือเรื่องราวและวีรกรรมของชายผู้มีนามว่านายแฉ่ง ซึ่งได้ถูกบันทึกเอาไว้ด้วย
หลักฐานจากทางราชการ ขาวหนังสือพิมพ์ และบันทึกจากความทรงจำของอดีตข้าราชการฝ่าย
ปกครองผู้ล่วงลับ หลังจากนั้น ชีวิตและลมหายใจของนายแฉ่งจึงได้ยุติลงเมื่อต้นทศวรรษ 2470
แม้จะหลงเหลือร่องรอยอยู่บ้างในความทรงจำของชาวบ้าน แต่ก็จางหายไปจากหน้าประวัติศาสตร์

ตามการเคลื่อนคล้อยไปของเวลา จนกระทั่งพื้นกลับขึ้นมาอีกครั้งเมื่อจิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ เริ่มค้นข้อมูลประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลกในช่วงทศวรรษ 2540 แน่ละ นายแฉ่งได้เข้าไปมีส่วนพัวพันในฐานะผู้ร้ายตัวการของคดียิงสังหารนายอำเภอและปลัดอำเภอพรหมพิรามเสียชีวิต จนเป็นเหตุการณ์สะเทือนขวัญอันลือลั่นของมณฑลพิษณุโลก แต่นายแฉ่งจะเป็นผู้กระทำการจริงหรือไม่นั้น ยังไม่อาจพิสูจน์ได้จนปราศจากข้อสงสัย แม้ว่าจะมีหลักฐานจากคำพิพากษาของศาลฎีกาแล้วก็ตาม ทั้งนี้ยังเป็นที่น่าสังเกตว่า ในคำพิพากษาของศาลฎีกายังปรากฏแต่เพียงชื่อของนายแฉ่งเท่านั้น หากแต่ยังไม่ปรากฏข้อมูลเรื่องอายุ หน้าตา รูปพรรณสัณฐาน และไม่ปรากฏหน้าที่การงาน ชื่อของนายแฉ่งจึงถูกรับรู้ในฐานะที่เป็นผู้ร้ายตัวการในคดียิงสังหารนายอำเภอและปลัดอำเภอเสียชีวิต และถูกตัดสินว่ากระทำการไปด้วย “สันดานอันธพาล” ของตนแต่เพียงเท่านั้น

ชีวิตและลมหายใจของสามัญชนผู้หนึ่งในช่วงสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ข้อมูลว่านายแฉ่งเป็นใครนั้นยังเป็นสิ่งที่มีมโนอนธการอยู่ในหน้าประวัติศาสตร์ นายแฉ่งจึงยังคงเป็นบุคคลไร้ตัวตนหรือไร้ชื่อเสียงเรียงนามอยู่ในหน้าประวัติศาสตร์ของสังคมไทย ไม่แตกต่างไปจากสามัญชนอีกหลายล้านชีวิตผู้ไร้ตัวตนหรือความหมายใดสำหรับความทรงจำหรือประวัติศาสตร์ของชาติ ผู้วิจัยเห็นว่าคำอธิบายต่อการกระทำของนายแฉ่งตามคำตัดสินของศาลฎีกาด้วยคำอธิบายเกี่ยวกับธรรมชาติของบุคคลว่าเป็นนักเลง “มีนิสัยใจชั่วและสันดานอันธพาล ย่อมผูกพยาบาทอาฆาตในกรณีเล็กน้อยเช่นนี้ได้” (สจช. ร.7 ม.ร.7 ย/10, น.75) นั้นยังคงไม่เพียงพอที่จะอธิบายได้ว่าเหตุใดคนธรรมดาๆ คนหนึ่งจึงสามารถหาญลอบยิงผู้ปกครองบ้านเมืองได้อย่างไม่เกรงกลัวต่อกฎหมาย หรือยังไม่อาจทำให้เห็นถึงมูลเหตุจูงใจ ทั้งในเรื่องของการไม่ได้รับอนุญาตให้มีปืนและสิ่งที่หล่อหลอมให้คนๆ หนึ่งที่อาศัยอยู่ในยุคสมัยหนึ่งๆ กระทำการไปเช่นนั้น ทั้งนี้ เพื่อที่จะเข้าใจต่อประเด็นนี้ได้ผู้วิจัยเห็นว่าจะต้องเริ่มทำความเข้าใจจากตัวผู้กระทำการหรือตัวของนายแฉ่ง

แน่ละ จากหลักฐานที่ปรากฏอยู่ ณ ปัจจุบันนั้น นายแฉ่งน่าจะเป็นคนที่มีภูมิลำเนาอยู่ที่บ้านไผ่ขอน้ำ ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก เนื่องเพราะในวันที่มีการเรียกประชุมเพื่อค้นหาคนร้าย ณ ศาลาวัดไผ่ขอน้ำในปี พ.ศ.2471 และนายแฉ่งก็เป็นหนึ่งในชาวบ้านที่เข้ามาร่วมรับฟังการประชุมในวันนั้นด้วย จึงยอมแสดงให้เห็นว่านายแฉ่ง เป็นผู้ที่มีภูมิลำเนาที่พักอาศัยอยู่ในหมู่บ้านนั้น กระนั้น แม้ว่าจะพอระบุภูมิลำเนาของนายแฉ่งได้จากหลักฐานที่ปรากฏในบันทึกของหลวงนรตฤรักษาหรือในหน้าข่าวหนังสือพิมพ์ ณ ขณะนั้นก็ตาม แต่เราก็ยังหาทราบอายุ

ที่แน่นอนของนายแจ้ยังไม่ อีกรั้ง ในบรรดาหลักฐานเหล่านั้นรวมถึงเอกสารคำตัดสินประหารชีวิตก็ยังไม่ได้ระบุถึงอายุขัยอันชัดเจนของนายแจ้เลยแต่อย่างใด

ทั้งนี้ การประเมินถึงอายุขัยของนายแจ้ จะช่วยให้ภาพของความเข้าใจที่มีต่อ ประสพการณ์และเหตุการณ์ที่นายแจ้อาจได้ประสพเจอในช่วงชีวิตของเขาเด่นชัดขึ้น และ คลี่คลายให้เห็นถึงมิติความคิด ความสัมพันธ์และความเปลี่ยนแปลงในชีวิตของเขา โดยข้อมูล เรื่องอายุของนายแจ้ก็อาจจะพอสันนิษฐานได้โดยกว้างๆ จากหลักฐานอื่นๆ ที่สัมพันธ์กับผู้คน แวดล้อมตัวของนายแจ้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การสันนิษฐานอายุของนายแจ้จากบุคคลที่ปรากฏ ข้อมูลรายละเอียดของชีวิตและปรากฏอายุขัยที่แน่นอนในเอกสารทางราชการ ทั้งนี้ เนื่องจากเป็นที่รับรู้กันในหมู่ชาวบ้านสมัยนั้นว่า นายแจ้เป็นคนในสังกัดของอดีตนายอำเภอพรหมพิรามหรือ อำมาตย์ตรี พระยาอินทฤทธิภักดี (เล็ก อินทฤทธิ) ดังที่หลวงนรัตถรักษาได้บันทึกข้อมูลในส่วนนี้ เอาไว้ว่า นายแจ้ “เป็นนักเลงกว้างขวาง ราษฎรตำบลนั้นทั้งรักและเกรงกลัวและเกลียดชัง ระหว่างเจ้าคุณอินทฤทธิเป็นนายอำเภอเคยเรียกใช้สอย” (นรัตถรักษา, 2521, น.5) ด้วยเหตุนี้ การพิจารณาถึงอายุของนายแจ้ อาจจำเป็นจะต้องเริ่มต้นด้วยการสืบร่องรอยจากหลักฐานอื่น โดยในที่นี้ คือ การพิจารณาอายุของนายแจ้ที่อาจทำได้จากการสันนิษฐานถึงช่วงเวลาที่น่า นายแจ้จะสามารถเข้าไปทำงานกับพระยาอินทฤทธิภักดีได้ ทั้งนี้ ความเป็นไปได้ที่นายแจ้จะเจอกับ พระยาอินทฤทธิภักดีตั้งแต่เมื่อไรนั้น ผู้วิจัยตั้งข้อสันนิษฐานเอาไว้อยู่สองช่วงเวลาด้วยกัน คือ ขณะที่พระยาอินทฤทธิภักดีเข้ามาดำรงตำแหน่งเป็นนายอำเภอเมืองพิษณุโลก และอีกช่วงเวลา หนึ่ง คือ เมื่อพระยาอินทฤทธิภักดีเข้ามาดำรงตำแหน่งเป็นนายอำเภอพรหมพิราม

ความเป็นไปได้แรกที่นายแจ้จะได้พบกับพระยาอินทฤทธิภักดีนั้นอาจเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2431 โดยในขณะนั้น พระยาอินทฤทธิภักดียังคงดำรงตำแหน่งหลวงบุรีรองเมืองเป็นนายอำเภอ เมืองพิษณุโลก ทั้งนี้ ในช่วงเวลานี้เองได้ปรากฏเหตุการณ์หนึ่ง ซึ่งถูกบันทึกเอาไว้ในเอกสาร ประเภทตราหน้าจ.ศ.1250 อันตรงกับ พ.ศ.2431 กล่าวคือ เอกสารระบุว่า มีราษฎรชื่อนายแจ้ได้ เดินทางไปยังศาลมณฑลพิษณุโลก โดยนายแจ้ได้ขอเป็นผู้เข้าไปประกันตัวนายไทยผู้เป็นบิดา ของนายไ้ผู้ร้าย แต่แล้วผู้ร้ายทั้งสองพอลูกก็ได้พากันหลบหนีจากนายแจ้ไป อันเป็นเหตุให้ทาง ราชการได้มีคำสั่งออกติดตามจับกุมโดยเร็ว ในกรณีนี้ คณะลูกขุนศาลมณฑลพิษณุโลกยังได้มี ความเห็นว่า เห็นควรให้นายแจ้เป็นคนออกเงินสินบนนำจับ เพื่อให้สามารถติดตามจับกุมนาย ไทยและอ้ายไ้ผู้ร้ายได้โดยเร็ว โดยได้กำชับให้ “กรมการคุมขึ้นมาให้ พระยาพิศณุโลกกรมการเร่ง รีบไปชำระว่ากล่าวความตามคำลูกขุนปฤกษา ให้ได้ตัวโจรผู้ร้ายเสี้ยนหนามแผ่นดินจงสิ้นเชิง โดยเร็ว” (สจข. ร.5 กร.5 รล.-ตราน้อย/17 ลำดับที่ 190, น.392-393)

ดังนั้น หากนายแจ้เป็นคนเดียวกันและได้พบกับพระยาอินทภูติภักดีตั้งแต่เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็นหลวงบุรีรองเมืองนั้น เหตุการณ์ครานี้ก็คงพอมีเหตุให้ได้พบกัน เนื่องจากนายแจ้เป็นนายประกันที่ต้องนำเงินสินบนมามอบให้แก่ทางราชการสำหรับเป็นรางวัลให้แก่ผู้ดำเนินการจับกุมผู้ร้ายสองพ่อลูกให้ได้ตามคำสั่งศาล อนึ่ง ควรเป็นที่น่าสังเกตว่าการที่คนผู้หนึ่งจะเป็นนายประกันให้กับผู้ต้องหาได้นั้น อาจจำเป็นจะต้องเป็นผู้ที่บรรลุนิติภาวะ โดยน่าจะมีอายุเฉลี่ยที่ 17-20 ปีขึ้นไป ทั้งนี้ ค่าเฉลี่ยของอายุที่บรรลุนิติภาวะนั้น สามารถพิจารณาได้จาก 2 กรณี คือ กรณีของพระยาอินทภูติภักดีเมื่อครั้งเข้ารับตำแหน่งทางราชการครั้งแรกมีอายุเพียง 17 ปี ดังปรากฏข้อมูลของช่วงเวลาที่สามารภใช้เทียบเคียงอายุนายแจ้ได้อยู่ในเอกสาร *ราชกิจจานุเบกษา* เรื่อง “ข่าวตาย” เล่ม 47 เมื่อวันที่ 18 มกราคม พ.ศ.2473 ว่าพระยาอินทภูติภักดี เกิดในปี พ.ศ.2406 และเข้าดำรงตำแหน่งกรมการจังหวัดพิษัย ในบรรดาศักดิ์เป็นหลวงศรีเสนาเมื่อปี พ.ศ.2423 (“ข่าวตาย,” 2473, น.3968) และในอีกกรณีหนึ่ง คือ การพิจารณาอายุที่บรรลุนิติภาวะจากกรณีของเกณฑ์อายุขั้นต่ำของผู้ที่จะเข้ารับเลือกตั้งในตำแหน่งผู้ใหญ่บ้าน โดยมีปรากฏอยู่ในประกาศของ *ราชกิจจานุเบกษา* เรื่อง “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่” เล่ม 14 แผ่นที่ 9 วันที่ 30 พฤษภาคม ร.ศ.116 (พ.ศ.2440) ในหมวดที่ 3 ว่าด้วยลักษณะปกครองหมู่บ้าน มาตรา 10 เรื่อง คุณสมบัติของผู้ใหญ่บ้านนั้นระบุว่า “ผู้ที่ต้องเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้านนั้นจะต้องเป็นชายมีอายุ ไม่ต่ำกว่า 21 ปีอย่างหนึ่ง ต้องเป็นคนในบังคับพระราชกำหนดกฎหมายอย่างหนึ่ง แลมิใช่เป็นทหารที่ยังอยู่ในหน้าที่รับราชการประจำอย่างหนึ่ง ถ้าราษฎรเลือกผู้ใหญ่บ้านถูกผู้ต้องข้อมห้ามอย่างใด จะเลือกใหม่ก็ได้ แต่ถ้าต้องเลือกใหม่เช่นนี้ นายอำเภอต้องแจ้งความต่อผู้ว่าราชการเมือง ให้ทราบเหตุผลจงทุกราย” (“พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่,” 2440, น.107) ดังนั้น หากนายแจ้ได้เกิดพบกับพระยาอินทภูติภักดีในปี พ.ศ.2431 นั้นจริง พระยาอินทภูติภักดีหรือหลวงบุรีรองเมือง ขณะนั้นน่าจะมีอายุ 25 ปี ส่วนอายุของนายแจ้ก็น่าจะอยู่ในราวประมาณ 17-20 ปี เป็นอย่างน้อย

แต่การพบกันของนายแจ้และพระยาอินทภูติภักดีในปี พ.ศ.2431 นี้ อาจจะมีเกิดขึ้นหรือไม่เคยเกิดขึ้นเลยก็ได้ เพราะหากเกิดขึ้นจริง ก็มีความเป็นไปได้ว่านายแจ้ที่ไปพบพระยาอินทภูติภักดีนั้นจะต้องเป็นผู้ที่มีอิทธิพลและกำลังทรัพย์มากพอสมควร จึงสามารถเป็นนายประกันให้กับจำเลยในคดีหนึ่งๆ ได้ และการพบกันนั้นคงไม่ถึงกับคิดที่จะต้องติดตามทำงานด้วยกัน เพราะยังไม่ได้ปรากฏบทบาทอย่างอื่นของนายแจ้ในขณะนั้น นอกจากการเป็นผู้ที่ต้องจ่ายเงินสินบนให้กับทางราชการ ฉะนั้น หากนายแจ้ได้ทำงานร่วมกันกับพระยาอินทภูติภักดีในช่วงเวลาที่ยังดำรงตำแหน่งนายอำเภอเมืองพิษณุโลกอยู่นั้นจริง นายแจ้คงจะต้องมีที่พักและสมัครพรรค

พวกจำนวนหนึ่งอยู่ในเขตอำเภอเมือง แต่พรรคพวกของนายแจ้กลับเป็นคนในพื้นที่ของหมู่บ้าน ฝៃขอน้ำ ด้วยเหตุนี้ จึงมีความเป็นไปได้ว่านายแจ้ผู้นี้อาจจะไม่ใช่ นายแจ้คนเดียวกันกับผู้ที่เกี่ยวข้อง เหตุยิงสะเทือนขวัญในอีก 40 ปีต่อมา ซึ่งจะทำให้ นายแจ้ นายประกันมีอายุอย่างน้อยอยู่ในราว 60 ปีในเวลาที่เกิดเหตุ อีกทั้ง นายแจ้ที่มาเป็นนายประกันนี้น่าจะเป็นคนที่พอจะมีบารมีและฐานะอยู่พอสมควร ทั้งนายแจ้ผู้นี้ยังให้ความร่วมมือกับทางราชการโดยดี ไม่น่าจะมีพฤติกรรมที่นำไปสู่การต่อต้านอำนาจรัฐ จนถึงขนาดก่อคดีสะเทือนขวัญได้

ดังนั้น ความเป็นไปได้ในอีกทางหนึ่งจึงอาจดูมีน้ำหนักน่ารับฟังมากกว่า คือ นายแจ้ น่าจะได้พบกับพระยาอินทภูติภักดี ณ อำเภอเมืองพรหมพิราม ในช่วงที่พระยาอินทภูติภักดีเริ่มเข้ามารับตำแหน่งนายอำเภอพรหมพิราม เมื่อปี พ.ศ.2440 ซึ่งในขณะนั้นพระยาอินทภูติภักดี มีอายุได้ 34 ปี และมีความเป็นไปได้ว่านายแจ้ อาจจะมาทำงานให้กับพระยาอินทภูติภักดี ขณะที่ตัวเองยังเป็นหนุ่มฉกรรจ์วัย 20 ปี จนถึง 40 ปี และคงมีร่างกายแข็งแรงกำยำ เพราะอาจจะต้องคอยดูแลโขลงช้างที่พระยาอินทภูติภักดีเลี้ยงไว้กว่า 20 เชือก ทั้งยังอาจได้เคยเข้าร่วมการต่อช้างป่าร่วมกันกับคณะของพระยาอินทภูติภักดีทุกปี (อนุสรณ์ ในงานฉาบปกกิจศพ คุณแม่ สั่งเวียน เจริญการ (อินทภูติ), 2530) หรือไม่เช่นนั้น นายแจ้ก็อาจเป็นหนึ่งในเหล่าบ่าวไพร่บริวารชายฉกรรจ์ที่เป็นนักเลงได้ชายเรือนของพระยาอินทภูติภักดี ซึ่งคอยทำหน้าที่ดูแลผลประโยชน์หรือทำงานตามที่พระยาอินทภูติภักดีผู้เป็นนายของตนจะเรียกใช้สอย หรือไม่นายแจ้ก็อาจจะเป็นคนหนุ่มที่มีสมัครพรรคพวกและพอจะมีฝีมือลายมือในการใช้อาวุธและการต่อสู้อยู่บ้างในพื้นที่อำเภอพรหมพิราม เนื่องจากพระยาอินทภูติภักดีแม้ว่าจะจะเป็นข้าราชการจากต่างพื้นที่ๆ เข้ามาอยู่ใหม่ แต่ก็เป็นคนที่เกิดและเติบโตในจังหวัดพิษณุโลกด้วย จึงรู้จักช่องทางสมาคมในการประนีประนอมกับผู้มีอิทธิพลท้องถิ่นและประสานผลประโยชน์ร่วมกัน อีกทั้ง กิตติศัพท์ของพระยาอินทภูติภักดี นายอำเภอพรหมพิรามนั้น ยังขึ้นชื่ออย่างยิ่งในเรื่องของการปราบปรามโจร เสือและผู้ร้ายในละแวกนี้ด้วยการ “เลี้ยงเสือไว้ปราบเสือ” (จิราภรณ์ สถาปนนะวรรณะ, 2552, น.44)

อย่างไรก็ตาม ในกรณีของนายแจ้ผู้นั้น หลวงนรัตถรักษาเพียงแต่กล่าวถึงนายแจ้ว่าเคยเป็นคนที่ถูกพระยาอินทภูติภักดีเรียกใช้สอย จึงมีความเป็นไปได้ว่าการกล่าวถึงนายแจ้ในลักษณะนี้นั้น หลวงนรัตถรักษาหรือขุนนรัตถรักษาในสมัยเมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็นปลัดขวาของอำเภอพรหมพิราม (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงนรัตถรักษา ต.ช.,ต.ม., 2521, น.8 และ ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทยแลหัวเมือง พระพุทธศักราช 2466, 2466, น.282) คงน่าจะได้มีโอกาสพบเห็นหรืออาจจะเคยในสอยนายแจ้ที่คงเป็นหัวหน้านักเลงผู้ติดตามรับใช้พระยาอินทภูติภักดี นายอำเภอพรหมพิรามมาก่อน ฉะนั้น นายแจ้จึงอาจจะต้องเป็นผู้ที่มีฝีมือและมี

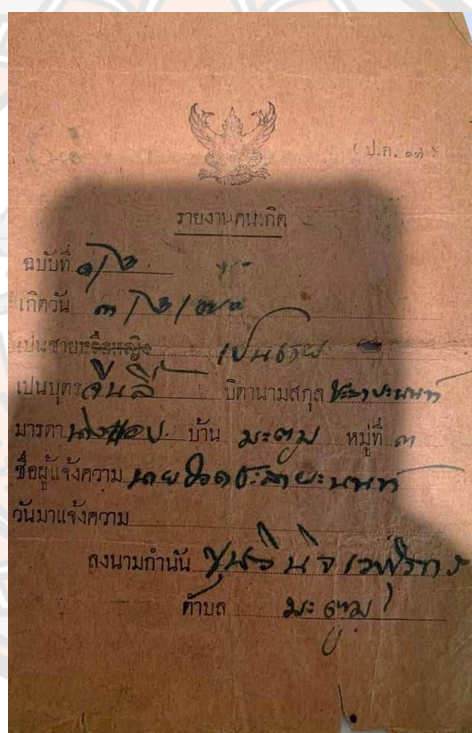
อิทธิพลเครือข่ายญาติพี่น้องอยู่ไม่น้อยในอำเภอพรหมพิรามและสามารถเข้าทำงานร่วมกับพระยาอินทภูติภักดีได้

ด้วยเหตุนี้ เราจึงพอจะอนุมานถึงอายุโดยประมาณของนายแจ้ง จากการประเมินความเป็นไปได้ของอายุในช่วงที่นายแจ้งน่าจะเริ่มเข้าทำงานกับพระยาอินทภูติภักดีเมื่อ พ.ศ.2440 โดยตัวเองอยู่ในวัย 17-20 ปี และหากเราประเมินอายุตามข้อสันนิษฐานนี้ นายแจ้งก็คงอาจจะเกิดในราวช่วงปี พ.ศ.2420 เป็นอย่างสูง และมีอายุอย่างมากอยู่ราว 50 ปีก่อนที่จะถูกศาลฎีกาตัดสินประหารชีวิตในปี พ.ศ.2472

แน่ละ คนในช่วงวัย 50 ปีนี้ น่าจะเป็นคนที่มีบารมีและสมควรพรรคพวกเป็นของตนเองอยู่พอสมควร แต่นายแจ้งจะสามารถสร้างบารมีนั้นขึ้นมาได้อย่างไร? และเครือข่ายของเขาเป็นกลุ่มใดกันเล่า? ข้อคำนึงเช่นนี้จึงทำให้เราต้องคิดถึงความเป็นไปได้ต่อมา คือ การเข้าไปทำงานกับพระยาอินทภูติภักดีของนายแจ้งนั้น อาจไม่ใช่เป็นการเดินเข้าไปติดต่อของานทำด้วยตัวเอง แต่มีการแนะนำหรือได้ติดสอยห้อยตามผู้หลักผู้ใหญ่ในชุมชนตำบลมะตูมเพื่อเข้าไปติดต่อขอราชการกับทางพระยาอินทภูติภักดีอยู่เนืองๆ กระทั่งอาจทำให้มีโอกาสได้ฝากฝังเข้าทำงานกับพระยาอินทภูติภักดี

ทั้งนี้ ความเป็นไปได้ดังกล่าวนี้ อาจนำมาจากเบาะแสบางอย่างในประวัติของ ชุนวินิจ เวฬุวรรณ (จัน ตรงต่อกิจ) กำนันตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม คนแรกที่เข้าดำรงตำแหน่งในการปฏิรูประบบราชการสยาม โดยข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับชุนวินิจเวฬุวรรณนั้นระบุว่าได้เข้าดำรงตำแหน่งตั้งแต่เมื่อแรกตั้งอำเภอพรหมพิรามในปี พ.ศ.2438 (ประเสริฐศักดิ์ ตรงต่อกิจ, 2563) ทั้งนี้ ตำแหน่งกำนันตำบลมะตูมนั้น เป็นตำแหน่งที่ต้องมาจากการเลือกตั้งในหมู่ผู้ใหญ่บ้านของชาวบ้านในตำบล ดังที่ปรากฏในประกาศ “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่” ในราชกิจจานุเบกษาเมื่อวันที่ 30 พฤษภาคม ร.ศ.116 (พ.ศ.2440) ระบุว่า “ให้ผู้ใหญ่บ้านทั้งปวงในตำบลนั้นเลือกกันเปนกำนันนายตำบลคน 1 แลการเลือกกำนันนี้ นายอำเภอซึ่งได้ว่ากล่าวท้องที่ต่อนั้นเป็นประธาน เมื่อผู้ใหญ่บ้านในตำบลนั้นเห็นพร้อมกัน หรือโดยมากด้วยกันว่าผู้ใหญ่บ้านคนใดสมควรเปนกำนัน ก็ให้นายอำเภอพาตัวผู้รับเลือกนั้นเข้าไปยังศาลากลาง ที่จะได้รับหมายตั้งจากผู้ว่าราชการเมือง” (“พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่,” 2440, น.110) ด้วยเหตุนี้ คนที่มีโอกาสได้รับเลือกตั้งจึงย่อมเป็นคนที่ชาวบ้านและผู้ใหญ่บ้านด้วยกันให้ความเคารพนับถือ อีกทั้ง ในกรณีของกำนันตำบลมะตูมนั้นอาจกล่าวได้ว่าชาวบ้านให้ความเคารพอย่างมาก เนื่องจากชุนวินิจเวฬุวรรณในความรู้ของชาวบ้านนั้น อาจจะเป็นบุตรชายคนรองของอดีตเจ้าเมืองพรหมพิราม คือ พระพรหมพิราม และชุนวินิจเวฬุวรรณก็มีพี่ชาย คือ อำมาตย์โท พระเทพราชธานี (โหมด ชลาชนคุปต์

บุตรของพระพรหมพิราม (แพ) ได้รับพระราชทานนามสกุลในวันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ.2458 ครั้งที่ 30) ซึ่งต่อมาก็คือผู้ที่ได้ไปดำรงตำแหน่งเป็นนายอำเภอหาดใหญ่เมื่อปี พ.ศ.2451-2453 ก่อนจะได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดทั้งที่นครราชสีมาในปี พ.ศ. 2455-2456 และเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดชุมพรในปี พ.ศ.2458-2459 (ประเสริฐศักดิ์ ตรงต่อกิจ, 2563) ด้วยเหตุนี้ คงอาจกล่าวได้ว่าตระกูลของขุนวินิจเวฬุวกรเป็นตระกูลเก่าแก่และทรงอิทธิพลอยู่ในพื้นที่อำเภอพรหมพิราม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณตำบลมะตูม อันเป็นพื้นที่ในความดูแลของขุนวินิจเวฬุวกรนั้น ทั้งนี้ เรื่องเครือข่ายอำนาจท้องถิ่นของขุนวินิจเวฬุวกรกับพระพรหมพิรามอดีตเจ้าเมืองกรมการและพระเทพราชธานีนั้น จะถูกอภิปรายอย่างละเอียดอีกครั้งในบทที่ 6 และบทที่ 7

ภาพที่ 7 ลายมือชื่อกำนันตำบลมะตูมในเอกสารรายงานคนเกิดเมื่อปี พ.ศ.2470

ที่มา: รายงานคนเกิด, 2470.

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือ ตำแหน่งของกำนันในแต่ละตำบลนั้น จะต้องเลือกราษฎร 2 คนมาเป็นสรวัตรกำนันคอยช่วยเหลือกำนันในกิจการต่างๆ (ศิริวรรณ นุ้ยเมือง, 2521, น.60) นายแจ้ผู้นำจะเป็นชาวบ้านที่มีฝีมือ อีกทั้งยังมีนามสกุลเดียวกันกับผู้เป็นกำนัน จึงอาจได้เข้ารับการคัดเลือกให้เป็นสรวัตรของกำนันตำบลมะตูม ณ ขณะนั้น หรือไม่อย่างน้อยนายแจ้ก็น่าจะเป็นบ่าวไพร่ใกล้ชิดผู้ติดสอยห้อยตามขุนวินิจเวฬุวกร จึงอาจทำให้นายแจ้ได้มีโอกาสติดตามขุน

วินิจฉัยผู้ควรไปติดต่อราชการกับพระยาอินทภูติภักดี และคงได้มีการแนะนำนายแจ้ให้เข้าไปทำงานกับพระยาอินทภูติภักดีด้วย ดังนั้น การเข้ามาของพระยาอินทภูติภักดีในปี พ.ศ.2440 นี้เอง จึงน่าจะเป็นจุดเริ่มต้นแรกของความร่วมมือกันระหว่างเจ้าหน้าที่จากส่วนกลางและเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นที่มีอิทธิพลอยู่ในพื้นที่พรหมพิรามอยู่มาแล้วแต่เดิม และนายแจ้ผู้เป็นหนุ่มฉกรรจ์ในตำบลมะตูมนี้ ก็คงจะได้มีโอกาสเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์กับฝั่งของนายอำเภอคนใหม่ ด้วยตำแหน่งสารวัตรกำนันหรือบ่าวไพร่บริวารของขุนวินิจฉัยผู้ควรที่มีเครือข่ายอยู่ในพื้นที่ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก และด้วยอำนาจหน้าที่ของกำนันและนายอำเภอตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ปี พ.ศ.2440 ซึ่งกำหนดให้ต้องคอยออกตรวจจับโจรผู้ร้ายนั้น นายแจ้ก็คงเป็นหนึ่งในคนที่จะมีฝีมือออกฉกฉวยในการช่วยเหลืองานบำราบพยันตร์ร้ายในพื้นที่ จนกระทั่งคุ้นเคยและถูกเรียกใช้สอยอยู่เนืองๆ

หากนายแจ้ได้เข้าไปทำงานร่วมกันกับพระยาอินทภูติภักดีมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2440 นั้นจริง ก็มีความเป็นไปได้ว่านายแจ้คงอาจเป็นหนึ่งในกำลังพลที่ต้องคอยติดตามพระยาอินทภูติภักดีไปปราบปรามกบฏเงี้ยวที่เมืองแพร่ในปี พ.ศ.2445 โดยปรากฏข้อมูลของกองกำลังจากอำเภอพรหมพิรามที่เข้าไปร่วมปราบกบฏเงี้ยวเมืองแพร่นี้อยู่ในเอกสาร *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1) (2502)* โดยพระยาอินทภูติภักดี ณ ขณะนั้นมีบรรดาศักดิ์เป็นพระปุดวันบุรินทร์ และได้รับคำสั่งให้นำกำลังจากอำเภอพรหมพิรามไปสมทบกันกับพระยาพิชัย เพื่อสกัดกองกำลังเงี้ยวที่เคลื่อนกำลังบุกลงมาทางเขาพลึง จังหวัดอุดรดิษฐ์ (*ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1), 2502, น.99*) ดังนั้น จึงมีความเป็นไปได้ว่านายแจ้ในวัยฉกรรจ์ราว 25 ปีที่กำลังเป็นหนุ่มฉกรรจ์นั้น อาจจะไปติดตามขุนวินิจฉัยผู้ควรผู้นำสมัครพรรคพวกและราษฎรจากหมู่บ้านไผ่ขอน้ำ ตำบลมะตูม ออกติดตามพระยาอินทภูติภักดีผู้เป็นนายอำเภอไปปราบปรามกบฏเงี้ยวด้วย ทั้งนี้ การไปเข้าร่วมในสมรภูมิตรบของนายแจ้ผู้ทำงานใกล้ชิดกับพระยาอินทภูติภักดีผู้เป็นวีรบุรุษสงครามของคนพรหมพิรามนั้น จึงอาจเป็นอีกเหตุผลหนึ่งในการทำให้นายแจ้เป็นบุคคลที่คนในหมู่บ้านไผ่ขอน้ำรู้สึกทั้งรักและเกรงกลัวไปด้วยในเวลาเดียวกัน

กระนั้น วีรกรรมในสมรภูมิตรบเพียงอย่างเดียวเท่านั้น ก็คงไม่สามารถทำให้นายแจ้กลายเป็นที่เคารพรักและเป็นที่ยอมรับต่อคนในพื้นที่ แต่การมีวิชาความรู้บางอย่างก็อาจเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้นายแจ้กลายเป็นที่ยำเกรงในหมู่ชาวบ้านก็เป็นได้ อันชวนให้ตั้งคำถามต่อไปว่าในมณฑลพิษณุโลกนั้น คนอย่างนายแจ้จะได้การศึกษาแบบใดมาในช่วงต้นชีวิตของตน

การศึกษาหัวเมืองและการผลิตข้าราชการท้องถิ่นในมณฑลพิษณุโลกก่อนพุทธศวรรษ 2440

ในวิทยานิพนธ์ เรื่อง “การปกครองมณฑลพิษณุโลก พ.ศ.2437-2453” ของ ศิริวรรณ น้อยเมือง (2521) ได้ชี้ให้เห็นว่า การศึกษาที่มีการกำกับหลักสูตรโดยรัฐนั้น ได้เริ่มมีปรากฏให้เห็นในมณฑลพิษณุโลกในราวปี พ.ศ.2444 โดยเฉพาะในอำเภอเมืองพิษณุโลกนั้นมีโรงเรียนอยู่ 5 แห่งด้วยกัน โดยในช่วงแรกนั้นให้ใช้วัดเป็นที่สอนหนังสือไปก่อน และให้พระทำหน้าที่เป็นครู ทั้งนี้ มีการเรียนการสอน 4 วิชา คือ อักษรขอมสมัย เลข วิชาเครื่องเลี้ยงชีพ และธรรมเนียมปฏิบัติ โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีประกาศเรื่องการจัดการเล่าเรียนเอาไว้ตอนหนึ่งว่า “ให้จัดการพิมพ์หนังสือเรียนแบบหลวงทั้งในส่วนที่จะสอนธรรมเนียมปฏิบัติแลวิชาความรู้อย่างอื่นขึ้นเป็นอันมาก เพื่อจะพระราชทานแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายไว้ฝึกสอนกุลบุตรให้ทั่วไป” (ศิริวรรณ น้อยเมือง, 2521, น.98) ในขณะเดียวกัน ในเมืองพิษณุโลกก่อนที่จะมีการตั้งโรงเรียนแบบใหม่ขึ้นนั้น ก็มีบรรดามิชชันนารีเข้ามาตั้งโรงเรียนอยู่ก่อนแล้วในปี พ.ศ.2441 คือ โรงเรียนผดุงราษฎร อันเป็นโรงเรียนที่มีแนวทางการสอนที่เน้นให้ผู้เรียนอ่านออกเขียนได้ “เพื่อจะได้ศึกษาคัมภีร์ของเขา” และเผยแพร่ศาสนา (ศิริวรรณ น้อยเมือง, 2521, น.100)

เป็นที่น่าสังเกตว่าตั้งแต่ปี พ.ศ.2427 เป็นต้นมานั้น สำนักเรียนในวัดได้มีการจัดสอบวัดความรู้ของนักเรียนประจำปีอีกด้วย โดยจะจัดการสอบเฉพาะวิชาภาษาไทยและวิชาเลขเท่านั้น เพราะทั้งสองวิชานี้กล่าวได้ว่าเป็นคุณสมบัติขั้นพื้นฐานของผู้ที่ประสงค์จะเข้ารับราชการในระดับเสมียน วิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.2411-พ.ศ.2475” ของ วารุณี ไอสถารมย์ (2524) ได้อธิบายถึงการสอบวัดความรู้ของนักเรียนครั้งแรกในปี พ.ศ.2427 นี้เอาไว้ว่า วิธีการสอบนั้นจะเป็นแบบปริยัติธรรม อันเป็นวิธีการสอบแบบเก่าที่ทำกันในหมู่สงฆ์ ทั้งนี้ การสอบจะแบ่งออกเป็นสองระดับ โดยในระดับแรกคือการสอบแบบเรียนหลวง 6 เล่ม โดยสอบตั้งแต่ มูลบทบรรพกิจจนกระทั่งถึงพิศาลการันต์ ผู้ที่สอบไล่ในขั้นแรกผ่านจะได้รับหนังสือเฉพาะตัว (certificate) เพื่อใช้ยื่นเรียนต่อที่ชั้นสูงขึ้นไปในโรงเรียนหลวง และในการสอบระดับสองนั้น ผู้สอบจะต้องสอบให้ผ่านทั้งหมด 8 วิชา อันได้แก่ “วิชาคัดลายมือตัวบรรจง เขียนหนังสือไทยได้ถูกต้องตามอักษรวิธีและวรรคตอน ทานหนังสือมิดคัดจากลายมือหวัด คัดสำเนาและย่อใจความ แต่งจดหมาย แต่งกระพุ้งความร้อยแก้ว เลข บัญชี” โดยผู้ที่ผ่านการสอบในระดับสองได้ หากเป็นไพร่หลวงหรือไพร่สมในกรมใดก็ตาม จะได้รับหนังสือพิมพ์คัมภีร์ให้ขาดจากสังกัดเดิมและสามารถเข้ารับราชการได้ตามสมัครใจ (วารุณี ไอสถารมย์, 2524, น.64-65)

ทั้งนี้ ในกรณีของพระยาอินทภูติภักดีนั้น ก็เป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาอยู่ในช่วงก่อน
 ทศวรรษ 2440 โดยเคยบวชเป็นพระภิกษุที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุก่อนเข้ารับราชการ ก็ย่อม
 จะต้องจำเรียนจนแตกฉานในวิชาเหล่านี้ (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2546, น.2) และเป็นศิษย์
 ของพระครูสังฆปาโมข (ทอง) โดยเรียนวิชาหนังสือไทย 3 ปี และบวชอีก 1 พรรษาก่อนที่จะลา
 ลิกขาออกมารับราชการเป็นหลวงศรีเสนากรมการเมืองพิไชยใน พ.ศ.2423 อายุได้ 17 ปี (ทำเนียบ
 ข้าราชการกระทรวงมหาดไทยแลหัวเมือง เมษายน ถึง กันยายน รัตนโกสินทร์ศก 131, 2455,
 607) นอกจากนี้ ในหนังสือ ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทยแลหัวเมือง เมษายน ถึง
 กันยายน รัตนโกสินทร์ศก 131 (พ.ศ.2455) ก็ชี้ให้เห็นว่ามีข้าราชการหลายคนปฏิบัติงานอยู่ใน
 มณฑลพิษณุโลกนั้น ส่วนใหญ่ก็จำเรียนกันจากในวัดและสำนักเรียนหลายสำนักที่เปิดสอนกันอยู่
 ในมณฑล ก่อนที่จะเริ่มมีการจัดการศึกษาหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ.2441 ดังตัวอย่าง
 ของปลัดเมืองและนายอำเภอซึ่งเป็นข้าราชการระดับสัญญาบัตรที่รับราชการอยู่ในมณฑล
 พิษณุโลกและได้รับการศึกษามาก่อนเกิดการปฏิรูป เช่น หลวงภักดีภูเบศร์ (แก้ว) เป็นปลัดเมือง
 สวรรคโลกใน พ.ศ.2455 โดยปรากฏว่าเป็นผู้เรียนหนังสือไทยอยู่ในสำนักพระใบฎีกา (แจ็ก) วัดเชิง
 คีรีและพระอาจารย์แท่น วัดสว่างอารมณ์ เมืองสวรรคโลกอยู่ถึง 15 ปี และอุปสมบทในสำนักพระ
 สังฆราชา เมืองสวรรคโลกอีก 4 พรรษา จึงเข้ารับราชการเป็นนายเวรกองมหาดไทยเมืองสวรรค
 โลกใน พ.ศ.2424 และรับราชการอยู่ในพื้นที่เมืองสวรรคโลกมาโดยตลอด กรณีหลวงพิทักษ์ภูธร
 (จ่าง) ซึ่งก็เป็นข้าราชการที่รับราชการอยู่ในพื้นที่เมืองสุโขทัยมาโดยตลอดและดำรงตำแหน่งเป็น
 ปลัดเมืองสุโขทัยใน พ.ศ.2455 ก็เคยจำเรียนหนังสือไทยอยู่ในสำนักพระปลัดทิม วัดคูหาสวรรค์
 เมืองสุโขทัยอยู่ถึง 10 ปี และบวชในสำนักพระครูสุวรรณโรทัยก่อนที่จะเริ่มเข้ารับราชการเป็นเสมียน
 เอกเมืองสุโขทัย พ.ศ.2437 กรณีพระกงไกรลาส (ฟุ้ง) ตำแหน่งนายอำเภอเมืองน้ำปาด พ.ศ.2455
 ก็จำเรียนหนังสือไทยในสำนักพระอาจารย์ตุ้มวัดราชธานีเมืองสุโขทัย 5 ปี และอุปสมบทในสำนัก
 พระอุปัชฌาย์ (ผล) ที่วัดใหม่พรายชุมพลเมืองสุโขทัยก่อนเข้ารับราชการเป็นผู้ช่วยกรมการเมืองกง
 ไกรลาส พ.ศ. 2427 โดยมีบรรดาศักดิ์เป็นขุนพิพิธภักดี ซึ่งก็รับราชการอยู่ในพื้นที่มณฑลพิษณุโลก
 มาโดยตลอด แต่ในบางกรณีข้าราชการซึ่งถูกฝึกฝนขึ้นจากในพื้นที่มณฑลพิษณุโลกก็อาจถูกส่ง
 ออกไปรับราชการที่อื่นในตำแหน่งที่สูงกว่า อาทิ ขุนธวัชจวรเดช (กัน) ผู้รั้งนายอำเภอมัญจาคีรีเมื่อ
 พ.ศ.2453 ก็เรียนหนังสือไทยในสำนักพระศรีพนมมาศ (เนต) แลครูทองคำโรงเรียนเมืองพิไชย 4 ปี
 และอุปสมบทที่วัดสามเรือน เมืองนครป่าหมาก 15 วันก่อนที่จะเข้ารับราชการในตำแหน่งเสมียน
 ฝึกหัดศาลแพ่งเมืองพิไชยเมื่อ พ.ศ.2438 และเป็นปลัดอำเภอทั้งในจังหวัดสุโขทัยและพิษณุโลก
 โดยเป็นปลัดอำเภอพรหมพิรามเมื่อ พ.ศ.2444 ก่อนที่จะเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นขุนธวัชจวรเดชใน

พ.ศ.2447 และรั้งตำแหน่งนายอำเภอองไกรลาศ พ.ศ.2448 (ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทยแลหัวเมือง เมษายน ถึง กันยายน รัตนโกสินทร์ศก 131, 2455, น.606, 608, 611, 668-669)

อีกทั้ง ยังมีความเป็นไปได้มากกว่า หากการร่ำเรียนในวัดไม่ได้จำกัดไว้แต่เฉพาะในหมู่ลูกคหบดี พ่อค้าและกรรมการเมืองแล้ว ลูกไพร่ตาสีตาสาเช่นนายแจ้งนี้ ก็คงอาจจะได้รับโอกาสในการศึกษาเล่าเรียนช่วงวัยเยาว์มาจากวัดเป็นหลักด้วยเช่นกัน เนื่องจากนายแจ้งก็น่าจะเกิดในราวช่วงปี พ.ศ.2420 ซึ่งยังคงไม่มีการตั้งโรงเรียนตามหัวเมือง ณ ขณะนั้น นอกจากนี้ ใน “รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลพิษณุโลก” เมื่อวันที่ 22 สิงหาคม ร.ศ.118 (พ.ศ.2441) มีรายงานไว้ในแขวงพรหมพิรามนั้น ได้มีการจัดประชุมเจ้าคณะแขวง ปลัดแขวงและเจ้าอธิการหรือผู้แทนเจ้าอธิการ เกี่ยวกับเรื่องการจัดการศึกษาในแขวงพรหมพิราม ซึ่งมีทั้งสิ้น 21 วัด ประมาณจำนวนพระสงฆ์ในวัดนั้นๆ ได้ 199 รูป สามเณร 2 รูป และศิษย์วัด 138 คน โดยมีวัดที่ถูก “ให้จัดการสอนกันอยู่ในเมืองพิษณุโลก ในแขวงพรหมพิรามนี้ [ได้แก่] วัดไผ่ขอน้ำ วัดวงษ์อ้อม วัดสนามไชย [และ] วัดโบสถ์ [ซึ่ง]มีพระมีความรู้พอเป็นครูสอนกันได้ ได้สั่งสอนกันขึ้นเปนหมวดหมู่เช่นนั้นด้วย” (รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลพิษณุโลก, 2441, น.346) จึงอาจจะสันนิษฐานได้ว่าวัดที่นายแจ้งคงได้เข้ารับการศึกษาเล่าเรียน คือ สำนักวัดไผ่ขอน้ำหรืออีกชื่อคือวัดกุฎีลาย เนื่องจากวัดดังกล่าวตั้งอยู่ ณ บ้านไผ่ขอน้ำ ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก และความรู้เบื้องต้นที่นายแจ้งน่าจะต้องได้รับหากว่าเขาได้ศึกษาเล่าเรียนในสำนักเรียนของวัด คือ การอ่านออกเขียนได้และเจริญในธรรมานุธรรมปฏิบัติ อันสอดคล้องกับข้อมูลที่ปรากฏอยู่ใน “คำนำ” ของหนังสือ *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ* (2517[2472]) ความว่า

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว...ทรงปฏิสังขราช วัดพระเชตุพน...ให้เป็นแหล่งเล่าเรียนวิชาความรู้ของมหาชนไม่เลือกชั้นบรรดาศักดิ์...สมัยนั้นยังไม่มีพิมพ์หนังสือไทยได้ การเล่าเรียนส่วนสามัญศึกษามีที่เรียนอยู่ตามวัดทั่วไป แต่ส่วนวิสามัญศึกษาอันจะเป็นวิชาอาชีพของคนทั้งหลาย ยังศึกษาได้แต่ในสกุล ผู้อยู่นอกสกุลโดยเฉพาะที่เป็นชั้นพลเมืองสามัญไม่มีโอกาสที่จะเรียนได้ พระนั่งเกล้าจึงโปรดฯ ให้เลือกสรรคตำราต่างๆ ซึ่งสมควรจะเล่าเรียนเป็นชั้นวิสามัญศึกษามาตรวจแก้ไขของเดิมบ้าง หรือประชุมผู้รู้หลักในวิชานั้นๆ ให้แต่งขึ้นใหม่บ้าง... เพื่อคนทั้งหลายไม่เลือกกว่าชั้นตระกูลใดๆ ใครมีใจรักวิชาอย่างใด ก็ให้สามารถเล่าเรียนได้จากจารึกวัดพระเชตุพน...ทั้งเป็นความรู้ส่วน วรรณคดี

โบราณคดี และศาสตราคมต่างๆ เป็นอันมาก" (*ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ*, 2517[2472], น.ข)

นอกจากนี้ ทำเนียบสมศักดิ์ของพระสงฆ์ในเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือ ที่ถูกบันทึกไว้ใน *ประชุมจารึกพระเชตุพนฯ* ยังปรากฏรายนามของพระเถระในทำเนียบพระเถรานุเถระในหัวเมืองฝ่ายเหนือ คือเมือง "พิศณุโลก ชุมสรลำแดง ชุมแสงสงคราม นครไทย ไชยนาม" (2517[2472], น.176) จึงมีความเป็นไปได้ว่า วัดในรายนามเหล่านี้ที่มีพระเถระจำพรรษาอยู่นั้น อาจจะเป็นสำนักเรียนที่สั่งสอนความรู้จำพวกนี้ด้วยเช่นกัน ทั้งนี้ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ในมณฑลฝ่ายเหนือในปี พ.ศ.2457 นั้น ได้เสด็จผ่านมายังวัดยานชาดอำเภอรพรมพิราม และ "ทรงพบคนไข้ในระหว่างทาง ตรัสสั่งให้พระครูเป้าตรวจและให้ยาตามสมควรแก่โรค" (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2542,น.281) จึงเป็นที่น่าสังเกตว่าพระครูเป้าคงเป็นพระผู้มีความรู้ในทางการตรวจรักษาโรคอีกด้วย

เคริก เจ. เรย์โนลด์ส (Craig J. Reynolds) (2558) ได้เคยอธิบายถึงความรู้ในศาสตร์แห่งการรักษารูปแบบอื่นที่ไม่ใช่เฉพาะเรื่องการตรวจรักษาโรคเอาไว้ใน "ศาสน์และศาสตร์เพื่อรักษาสงบ" ว่าความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการรักษานั้นเคยแพร่หลายอยู่ทั่วไปในอินเดียกระทั่งเผยแพร่มายังดินแดนอื่นๆ ที่นับถือพุทธศาสนา โดยมีการเรียบเรียงขึ้นเป็นคำภีร์เพื่อใช้สวดสาธยาย เช่น การสวดพระปริตรและคำภีร์ปัญญาจักรรักษา ทั้งนี้ คำภีร์กลุ่ม "รักษา" จะใช้สวดเพื่อป้องกันโรคภัยไข้เจ็บภัยอันตราย และวิญญูณร้าย ตลอดจนขับเป่าเสนียดจัญไร โดยคำสวดหรือมนต์รักษาบางประเภทก็มุ่งเน้นเป้าหมายในทางโลกโดยเฉพาะ อาทิ การสวดเพื่อขับเป่าโพงภัยหรือสร้างกำลังกายและความสวัสดิ์ อย่างไรก็ตาม ไม่เพียงแต่การสวดเท่านั้น แต่ยังมี การเขียนมนต์รักษานี้ลงไปในผืนผ้าหรือสิ่งของอื่นๆ เช่น ยันต์และตะกรุด ซึ่งต้องผ่านการกระทำพิธีปลุกเสกโดยผู้มีวิชาอาคม และผู้ที่ครอบครองเครื่องรางของขลังเหล่านี้จะเชื่อว่าช่วยคุ้มครองกายของผู้ที่ถือเครื่องรางนั้น นอกจากนี้ เรย์โนลด์สยังได้กล่าวถึงนายตำรวจผู้มีชีวิตในช่วง พ.ศ.2441-2549 นามว่าขุนพันธรักษ์ราชเดช ว่าได้เคยเข้าพิธีที่ประกอบขึ้นในวัดเขาอ้อ จังหวัดพัทลุง ทั้งนี้ ในพิธีดังกล่าวจะมีทั้งการดื่มน้ำมันงาดำและการแช่น้ำสมุนไพร โดยเชื่อว่าจะสามารถป้องกันโรคภัยไข้เจ็บและทำให้หนังเหนียวคงกระพันพันแทงหรือยิงไม่เข้า ด้วยภาระหน้าที่ของข้าราชการตำรวจ จึงทำให้ช่วงชีวิตหนึ่งของขุนพันธรักษ์ราชเดชโดดเด่นอยู่กับการปราบปรามโจรผู้ร้ายในเขตท้องที่ภาคใต้ของไทย วัดจึงเป็นสำนักแห่งวิชาความรู้ด้านวิชาอาคมที่มีพระสงฆ์เป็นผู้กระทำพิธีให้แก่คนที่ต้องการได้รับความคุ้มครองด้วยศาสตร์แห่งการรักษาประเภทนี้เช่นกัน (เรย์โนลด์ส, 2558, น.168-169)

คงกล่าวได้ว่า ในยุคสมัยที่มีโจรและเสือร้ายนามกระเดื่องออกเที่ยวปล้นกันอย่างแพร่หลาย การต่อสู้กันระหว่างผู้รักษากฎหมายและโจรผู้ร้ายนั้น นอกจากจะวัดกันที่ฝีมือแล้ว ยังต้องประลองกันที่วิชาคาถาอีกด้วย โดยในยุคสมัยดังกล่าววิชาไสยเวทย์ทำนองนี้ก็มีสำนักเรียน โดยเฉพาะ อาทิ วัดเขาอ้อ ในอำเภอควนขนุน จังหวัดพัทลุง ซึ่งขึ้นชื่อว่าเป็นตักศิลาแห่งไสยศาสตร์และมนตรา โดยบรรดาพญาคัมภีร์จากกลุ่มก๊กต่างๆ หรือผู้ที่กำหราบเสือระดับมือพระกาฬนั้น ล้วนแต่ต้องขบยอมมอบตัวเองเพื่อจำเรียนวิชาพวกนี้ (ใจรี, 2558, น.230)

ดังนั้น นอกจากความรู้ทางธรรม วรรณกรรม และการอ่านออกเขียนได้แล้ว พระเถระตามหัวเมืองทั่วไปในสมัยนั้นยังอาจจะมีความรู้ในทางการรักษาและศาสตราคมต่างๆ อันน่าจะเป็นความรู้ที่สามัญชนคนหนึ่งจะสามารถหาจำเรียนได้จากวัด ด้วยเหตุนี้ ความรู้ของนายแจ้ที่จะได้รับมาจากการศึกษาเช่นนี้ จึงอาจไม่เพียงแต่เฉพาะการอ่านออกเขียนได้และเจริญในธรรมานุธรรมปฏิบัติเท่านั้น หากแต่หมายรวมไปถึงการได้รับความรู้ทางศาสตราคมต่างๆ อีกด้วย

ภาพที่ 8 ตำราดูฤกษ์ในการตัดผม ยันต์และการดูวัว-กระบือ

ที่มา: ตำราดูฤกษ์ยามของขุนวินิจเวฬุวกร, ม.ป.ป.

นอกจากนี้ ตามจาริตของการศึกษาแต่โบราณนั้น ความรู้เฉพาะบางอย่างยังถูกส่งผ่านกันในหมู่ตระกูลเดียวกัน ดังเช่นกรณีของเอกสารโบราณที่เชื่อกันว่าเป็นความรู้ที่ถูกส่งต่อกันภายในตระกูลของขุนวินิจเวฬุวกร เรื่องการดูฤกษ์ยามในการทำกิจกรรมต่างๆ อันอาจมีประโยชน์ในแง่ของการกำกับดูแลผลผลิตและทรัพยากรของตำบล ตัวอย่างเช่น การดูวัวและกระบือ การดูฤกษ์ยามในการปลูกพืชผลทางการเกษตร การดูฤกษ์ยามในการมีบุตร-ธิดา การดูฤกษ์ในการตัดผม

เป็นต้น (ตำราดูฤกษ์ยามของขุนวิจิตรเวฬุวรรณ, ม.ป.ป.) กล่าวได้ว่า ตำราในการดูฤกษ์ยามนั้นถือเป็นส่วนหนึ่งของความรู้ในทางโหราศาสตร์ โดยเรย์โนลด์ส ได้อธิบายถึงศาสตร์ดังกล่าวเอาไว้ว่า โลกที่มนุษย์ได้อาศัยอยู่นั้น ดำรงอยู่อย่างเป็นส่วนหนึ่งของจักรวาลอันไพศาลที่โหราศาสตร์ทำความเข้าใจมันได้อย่างไม่สมบูรณ์เท่านั้น แต่ในการเคลื่อนที่ของดาวเคราะห์และดวงดาวนั้นมีสัญญาณ (signs) ของลำดับจักรวาลที่สามารถทำการถอดรหัสได้ โหราศาสตร์คือศาสตร์แห่งการอ่านสัญญาณของจักรวาลเหล่านี้และเป็นศาสตร์ของการทำนาย นักโหราศาสตร์เป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญในการทำนายช่วงเวลาอันเป็นมงคลในการทำกิจกรรมต่างๆ โดยจะคำนวณจากคู่มือเพื่อกำหนดเวลาอันเป็นมงคล และเพื่อขจัดหรือป้องกันเหตุการณ์ที่ไม่พึงปรารถนา (Reynolds, 2006, p.223)

นายแจ้กับวัฒนธรรมนักแสดงในชุมชน

นอกจากสรรพวิชาความรู้ที่นายแจ้จะได้เล่าเรียนในห้วงชีวิตของเขาแล้ว วัฒนธรรมทางสังคมของนายแจ้ก็ยังเป็นเรื่องที่ควรถูกพิจารณาด้วยเช่นกัน เนื่องจากในความทรงจำของชาวบ้านนั้น นายแจ้ถูกรับรู้ว่าเป็นคนในสถานะที่ “เป็นนักแสดงกว้างขวาง ราษฎรตำบลนั้นทั้งรักและเกรงกลัวและเกลียดชัง” (นรัตถรักษา, 2521, น.5) และเป็น “คนจริง รักนายและไม่ยอมเสียสัตย์ และเป็นแบบอย่างให้คนพรหมพิรามรุ่นหลังยึดถือ...คนพรหมพิราม ถูกมองจากคนภายนอกว่าเป็นคนดี พูดจริง ทำจริง หรือพรหมพิรามเป็นเมืองของนักแสดง” (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2552, น.44) โดยในเรื่องของความทรงจำของชาวบ้านที่มีต่อกรณีนี้นั้น จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ ได้เคยบันทึกคำบอกเล่าเอาไว้พร้อมกับบทกลอนกล่อมเด็กที่ชาวบ้านขับร้องความว่า

พวกเขาช่วยกันแล้วว่าขุนจงพร้อมเจ้าพล้อย (คำว่า พลอย ออกสำเนียงแบบชาวบ้าน) เดินทางมาตรวจราชการ ณ บ้านไผ่ขอน้ำ ในขณะที่นั่งล้อมวงรับประทานอาหารเย็น ณ บ้านผู้ใหญ่ภูบ โดยมียายฉาย มามี (ต่อมาเป็นผู้ใหญ่บ้าน) ลูกเขยผู้ใหญ่ภูบเฝ้าระวังภัยอยู่นอกบ้าน นายแจ้กับนายทิพย์ได้บุกขึ้นมาถึงขุนจงกับเจ้าพล้อย ตายคางข้าว พวกเขายืนยันว่าผู้ยิง คือ นายทิพย์ นายแจ้ไม่ได้เป็นคนยิง แต่ความที่นายแจ้เป็นคนจริง เมื่อถูกจับจึงยอมรับผิดไม่ซัดทอดใคร ชาวบ้านได้ทอกลอนเปล้าให้ผู้เขียน [จิราภรณ์] ฟัง ดังนี้

“ไอ้แจ้คนจริง

ไม่ได้ยิงขุนจง

เสียงปึงดังปึง
ไ้แจ้ก็วิ่งไป”

(จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2544, น.151)

นอกจากนั้นแล้ว ยังปรากฏคำกลอนอีกส่วนหนึ่งที่จิราภรณ์ได้นำมาลงไว้ใน *วารสารมานุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์* ปีที่ 11 ฉบับที่ 1 เดือนมกราคม – มิถุนายน พ.ศ.2546 เรื่อง “เมื่อข้าพเจ้าค้นพบมนุษย์ตำนาน” โดยจิราภรณ์ระบุว่าเป็นข้อมูลจากคำบอกเล่าของพระภิกษุชราภาพรูปหนึ่ง ซึ่งเล่าเกี่ยวกับบทกลอนที่ชาวบ้านใช้ขับร้องกันเล่นๆ ไว้สำหรับการกล่อมลูกนอน และตนก็ไม่เคยได้ยินมาก่อน โดยกลอนดังกล่าวดูเหมือนจะ “บอกไว้ว่าขุนจงตายเพราะอะไร” ในทัศนะของชาวบ้าน อันมีเนื้อหาดังนี้

ขุนจงใจหาญ

สันดานโง่

ไม่เข้าหาคนโต

ต้องตายโง่

(จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2546, น.3)

ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่า กลอนในท่อนหลังที่ระบุถึงข้อสาเหตุการเสียชีวิตของขุนจงใจหาญ ในความทรงจำของชาวบ้านว่าเกี่ยวกับเรื่องของ “การไม่เข้าคนโต” นั้น อาจจะทำให้สันนิษฐานได้ว่าเป็นข้อสะท้อนในเรื่องของค่านิยมทางสังคมที่ชาวบ้านในท้องถิ่นของสังคมไทยนั้น จะให้ความสำคัญเคารพนับถือต่อผู้มีอิทธิพล โดยเฉพาะอย่างยิ่งความหมายของ “คนโต” ในที่นี้ อาจจะมี ความหมายได้อย่างน้อยสองทาง คือ 1) นักเลงโตประจำถิ่นซึ่งในกรณีนี้หมายถึงนายแจ้ หรือ 2) ผู้มีอิทธิพลในพื้นที่ อันหมายถึงอดีตนายอำเภอ อย่างไรก็ตาม ในประเด็นเรื่อง “คนโต” นี้ หากพิจารณาตามบันทึกประสบการณ์ของหลวงนรัตถรักษาที่เป็นผู้สืบสวนในคดีดังกล่าว นั้นค่อนข้างสอดคล้องกับบทกลอนในท่อนหลังที่ว่าด้วยเรื่องของการไม่เข้าหาคนโต และอาจทำให้เข้าใจหรือตีความได้ว่าผู้มีอิทธิพลหรือคนโตนั้นคงจะเป็นอดีตนายอำเภอ โดยในบันทึกนั้นชี้ให้เห็นว่าเหตุการณ์นี้เกิดจากนายแจ้ได้ทราบถึงการพุดวิจารย์ดูหมิ่นผู้ที่นายแจ้เคารพนับถือ ซึ่งคงจะหมายถึงตัว พระยาอินทภูติภักดี อยู่บ่อยครั้ง ประกอบกับนายแจ้ได้เสพสุรามายมายจึง

ได้กระทำการไปโดยปราศจากการยั้งคิด เมื่อจับกุมตัวได้นายแจ้ก็จำนนต่อหลักฐานและรับสารภาพโดยดี ทั้งนี้ หลวงนรตฤรักษาได้ให้ข้อคิดต่อเรื่องนี้ว่า

เป็นคติสอนใจระวังพวกสอพลอ ทางที่ควรปฏิบัติเมื่อมีผู้มาตีเตียน เพียงแต่ฟังเพื่อรู้อย่าได้เสริมต่อ ถ้าเป็นเรื่องดีที่จะส่งเสริมบ้างก็ควร ดีชั่วเป็นของผู้นั้นไม่ใช่ของเรา และเคยมีอยู่มากเหมือนกัน ผู้ที่ย้ายไปใหม่ผู้ที่ชอบสอพลอจงระวัง [น่าจะหมายถึงผู้ที่ย้ายไปใหม่จงระวังพวกที่ชอบสอพลอ, ผู้วิจย] มักนิหนานายเก่าเพื่อหาความดีของตัว ถ้าเราย้ายไปก็นิหนารเราให้นายใหม่ฟังต่อๆ ไปอีก เป็นนิสัยของคนแก้มักไม่ค่อยหาย เข้าหน้าบ้านไม่ได้ก็เข้าหลังครัว ไม่แต่ข้าราชการแม้ราษฎรซึ่งเบาความคิด ถึงกับฆ่ากันตายก็มากหลาย (นรตฤรักษา, 2521, น.5)

โดยการตีความเช่นนี้ดูเหมือนจะสอดคล้องกับความคิดเห็นของพระยาราชนาในคราวที่ขึ้นมาตรวจราชการมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2471 ภายหลังจากเกิดเหตุการณ์ยิงนายอำเภอพรหมพิรามไปแล้วว่า

ผู้ที่จะเป็นนายอำเภอนี้ได้เรียบร้อย ไม่จะเพาะแต่จะเป็นผู้รู้ระเบียบการฝ่ายเดียว ต้องรู้ทางสมาคมและรู้เท่าทันคนเก่าๆ บางคนในท้องที่ให้นิยมและเกรงใจ ทั้งสามารถในการปราบปรามด้วย...พระยาอินทรฤติภักดี ซึ่งตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่อำเภอนั้น เป็นผู้มีสมัครพรรคพวกแพร่หลายและคนยำเกรงมาก...เมื่อพระยาอินทรฤติพอใจดังนี้ ก็อาจจะพาคนในท้องที่นั้นโดยมากคล้อยตามด้วย โดยจะเพาะพระยาอินทรฤติภักดีนั้น เป็นผู้ม้ลักษณะอย่างล่องสมัยแล้วก็จริง แต่แสดงว่าเป็นผู้ที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณที่ได้ทรงพระมหากรุณาชุบเกล้าฯ ให้ได้มีบรรดาศักดิ์เป็นชั้นผู้ใหญ่ และได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญเลี้ยงชีพอยู่ ทั้งตนก็มีอายุชราภาพแล้ว ต้องการความสงบสุขและรักษาเกียรติยศให้เป็นที่ยอมรับตลอดไปเท่านั้น (สจช. ร.7 ม.4.1/14, น.37, เน้นโดยผู้วิจัย)

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาตามหลักฐานข้างต้นที่ปรากฏ ทั้งจากมิติของความทรงจำชาวบ้าน คติสอนใจที่หลวงนรตฤรักษาได้สกัดออกมาจากการสืบสวนคดีของนายแจ้ และรายงานการตรวจราชการมณฑลพิษณุโลกนั้น อาจจะทำให้มองได้ว่าเหตุการณ์ดังกล่าวคงเกิดขึ้นจากความขัดแย้งที่มีเค้าเงื่อนมาจากระบบอุปถัมภ์ แต่ในขณะที่เดียวกัน การก่อเหตุของนายแจ้หาก

พิจารณาตามความรับรู้ของชาวบ้านและข้าราชการท้องถิ่น ก็อาจเป็นการกระทำที่น่าจะมีแรงผลักดันทางวัฒนธรรมและทางสังคมบางประการประกอบด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะเรื่องของการเป็นคนจริงใจนักเลงและการตอบสนองต่อการถูกลบหลู่ดูหมิ่น อันเป็นค่านิยมของชุมชนและสอดคล้องกันกับวัฒนธรรมชายชาตินักเลงในสังคมไทยอีกด้วย ดังนั้น การจะพิจารณาประเด็นของนายแจ้งในเรื่องของระบบอุปถัมภ์และการโกรธแค้นแทนมูลนาย จึงอาจจะต้องพิจารณาในประเด็นเรื่องมิติทางสังคมและวัฒนธรรมของนายแจ้งด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สถานะการเป็นนักเลงของเขา

ในบทความเรื่อง “วิเคราะห์ ‘เสือใบ-เสือดำ’ วีรบุรุษคนยากของ ป.อินทรมหาปาลิต” สมเกียรติ วันทะนะ ได้อธิบายถึงลักษณะของอุดมคติทางสังคมของคนที่น่าจะเรียกได้ว่าเป็นลูกผู้ชาย หรือชายชาติเสือ หรือชายชาตินักเลง โดยวิเคราะห์จากนวนิยายเรื่อง *เสือใบ* และ *เสือดำ* ของ ปรีชา อินทปาลิต เอาไว้ว่า 1) ต้องเป็นคนที่มีความเยือกเย็น ปฏิภาณเฉียบแหลม และไม่เล็ดร้อนมธุระ 2) เป็นคนที่มีความเด็ดขาด จริงจัง เช่น เมื่อกระทำผิดก็พร้อมรับโทษตามบัญญัติ และพร้อมลงโทษอย่างเด็ดขาดแม้ว่าผู้กระทำผิดนั้นจะเป็นพวกพ้องก็ตาม และ 3) มีความยุติธรรม เช่นการเลี้ยงดูจุนเจือบริวาร การแบ่งปันผลประโยชน์ในหมู่พวกพ้องอย่างยุติธรรม หรือกระทั่งการต่อสู้ก็ต้องสู้แบบยุติธรรม คือ ไม่กระทำการในลักษณะ “หมาหมู่และการลอบกัด” และไม่ข่มเหงรักแกผู้หญิง เป็นต้น โดยกล่าวได้ว่า การกระทำเหล่านี้สัมพันธ์กับเกียรติยศและเกียรติศักดิ์ศรีอันเป็นสิ่งสำคัญในหมู่นักเลงและชายชาติเสือ และเมื่อเกียรติยศและศักดิ์ศรีนั้นถูกลบหลู่ทั้งโดยการพุดจาดูหมิ่นหรือกระทั่งทำทนายหรือลองดีด้วยการบุกเข้าไปเหยียดหยามถึงถิ่นของตนนั้น ก็ย่อมต้องมีการกู้เกียรติของผู้ถูกลบหลู่ด้วยเช่นกัน โดยการกู้เกียรตินั้นสามารถกระทำได้หลายวิธีตามแต่สถานการณ์ เช่น การทำดวลกันชนิดตัวต่อตัว โดยลักษณะของการดวลที่โดดเด่นนั้น มักจะเรื่องของ การทดสอบฝีมือของอีกฝ่ายด้วยการทำดวลปืนกันอย่างยุติธรรมและไม่เอาเปรียบด้วยกลโกงต่างๆ อาทิ การแอบสวมเสื้อแจ็กเก็ตกันกระสุนในขณะดวล เพราะนับว่าเป็นการไม่ให้เกียรติแก่คู่ต่อสู้และถือว่าการกระทำที่ไร้เกียรติ (สมเกียรติ วันทะนะ, 2525, น.114-130)

อย่างไรก็ตาม แนวคิดในเรื่องเกียรติยศของชายชาติเสือ นั้น จะเห็นได้ว่าสัมพันธ์อย่างแยกไม่ขาดกับเงื่อนไขทางสังคม ทั้งนี้ ในประเด็นเรื่องของเกียรติยศที่สัมพันธ์กับเงื่อนไขทางสังคมนั้น หาได้มีเฉพาะในสังคมไทยแห่งเดียวไม่ เนื่องจากหากลองพิจารณาประเด็นเดียวกันนี้จากมุมมองของสังคมอื่นมาประกอบก็อาจช่วยขยายให้เห็นว่าชีวิตของคนๆ หนึ่งสามารถผูกติดพฤติกรรมทางสังคมของตนกับความคิดเรื่องเกียรติยศได้อย่างไร แน่แน่นอนว่า การทำความเข้าใจเรื่องเกียรติยศจากแง่มุมของคนในที่อื่นๆ ซึ่งแม้จะมีข้อแตกต่างกันในทางวัฒนธรรม แต่ก็น่าจะพอฉายให้เห็นถึง

ลักษณะร่วมบางประการที่มีร่วมกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ต่อการนำมาใช้ขยายความเข้าใจในเรื่องเกียรติยศของบุคคลที่เป็นผลมาจากเงื่อนไขของชุมชนหรือสังคม ดังที่ปรากฏอยู่ในลักษณะของโจรมหาชน (social bandits) ของอีริก เจ. ฮอบส์บอว์ม (Eric J. Hobsbawm, 1959) ที่นอกจากพวกเขาถูกชาวบ้านมองว่าเป็นผู้ที่ต่อสู้เพื่อความยุติธรรมและเป็นผู้นำแห่งการปลดปล่อยแบบเดียวกับกรณีของโรบินฮู้ดและพวกพ้องแล้วนั้น ยังมีเรื่องของแบบแผนคุณค่าที่ทำให้โจรมหาชนถูกชาวบ้านมองว่าเป็นวีรบุรุษในท้องถิ่น เช่น การต่อสู้กับความอยุติธรรม การช่วยเหลือชุมชน แม้ว่าพวกเขาเหล่านี้จะถูกไล่ล่าจากรัฐก็ตาม แน่แน่นอนว่า กรณีของนายแจ็กก็อาจจะสามารถนำกรอบคิดเรื่องโจรมหาชนและวัฒนธรรมนักเลงมาทำความเข้าใจค่านิยมของสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนที่เขาอาศัยอยู่ได้ ดังที่ปรากฏหลักฐานว่านายแจ็กเป็น “นักเลงกว้างขวาง ราษฎรตำบลนั้นทั้งรักและเกรงกลัว” (นริศกรศึกษา, 2521, น.5) แต่นั่นก็ยังไม่เพียงพอที่จะทำให้เห็นว่าแล้วพฤติกรรมอย่างไรที่จะทำให้ นายแจ็กจะได้รับเกียรติยศจากชุมชนจน “เป็นนักเลงกว้างขวาง” และการได้รับเกียรติยศหรือการไร้เกียรติยศจากชุมชนจะมีผลอย่างไรต่อชีวิตของคนที่เป็นนักเลงกว้างขวาง” ในสังคม ทั้งนี้ งานที่น่าจะช่วยคลี่คลายให้เห็นถึงคุณค่าเรื่องเกียรติยศที่สัมพันธ์กับชีวิตของปัจเจกบุคคลที่ดำรงอยู่ในชุมชนนั้น คืองานเรื่อง *Southern Honor: Ethics and Behavior in the Old South* ของ เบอรัม แพรม ไวอาจ-บราวน์ (Bertram Wyatt-Brown) ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกใน ค.ศ. 1982 ทั้งนี้ งานดังกล่าวได้อธิบายให้เห็นถึงอุดมคติเรื่องเกียรติยศที่เป็นตัวกำหนดบทบาทให้แก่บรรดาชายผิวขาวในรัฐทางตอนใต้ของอเมริกาในช่วงก่อนสงครามกลางเมือง โดยเฉพาะอุดมคติเรื่องเกียรติยศที่ชายใต้ผิวขาวพึงมีคือความแข็งแกร่ง ความกล้าหาญ และความเป็นชาย โดยอุดมคติเกี่ยวกับเกียรติยศนี้ผูกพันกับชีวิตทางสังคมของพวกเขาตั้งแต่ในระดับครัวเรือน ไร่และฟาร์ม รวมไปถึงชุมชนและภูมิภาค ดังนั้น การต่อสู้ในสงครามกับฝ่ายเหนือ นั้น จึงไม่เพียงแต่เป็นเรื่องของปกป้องการรุกราน หากแต่เป็นการปกป้องเกียรติและศักดิ์ศรีของคนได้ เพราะการรักษาโชติรวนในการควบคุมเหล่าทาสผิวดำนั้นหาใช่เพียงการรักษาความมั่งคั่งไม่ หากแต่เป็นการปกป้องเกียรติของเจ้าของทาสนั้น เพราะทาสและการทำงานหนักย่อมก่อให้เกิดเกียรติยศแก่นาย เจก เช่นเดียวกับสุขภาพบุรุษชาวไร่ที่จะไม่เสื่อมถอยด้วยงานหนักและหยาดเหงื่อของตนเอง

ทั้งนี้ ไวอาจ-บราวน์ได้วาดให้เห็นชีวิตของบรรดาเด็กหนุ่มและคนในชนบททางตอนใต้ของสหรัฐอเมริกาที่ต้องเกิดและเติบโตขึ้นมาท่ามกลางค่านิยมแบบปิตาธิปไตยของชุมชน ซึ่งมีพันธะทางสังคมที่จะต้องดำรงเกียรติยศทั้งของตนเองและครอบครัว โดยเกียรติยศนั้นเกี่ยวข้องกับสถานะทางสังคม ศักดิ์ศรี และการมีตัวตนของบุคคลในชุมชน กล่าวคือ สังคมในรัฐทางตอนใต้ของอเมริกานั้นเป็นสิ่งคมเกษตรกรรมขนาดใหญ่และหลายครัวเรือนก็เป็นเจ้าของที่ดินเพาะปลูก

ดังนั้น การแสดงความแข็งแกร่งด้วยการอุทิศตัวให้แก่การฝึกฝนและการตรากตรำทำงานของชายหนุ่มชาวใต้ผิวขาว จึงเป็นสิ่งพิสูจน์ตนสำหรับเกียรติยศที่จะได้รับจากการดูแลทาสและเพื่อกสวอนอันไพศาลของครอบครัว โดยพวกเขาจะได้รับการส่งต่อทั้งความรู้ในเรื่องพืชผลการผลิตจากพ่อให้แก่ลูก โดยเฉพาะลูกชาย และมีการทำกิจกรรมเพื่อแสดงออกถึงความเป็นชายระหว่างพ่อกับลูกด้วยการออกไปล่าสัตว์ ในขณะที่เดียวกันพวกเขาก็จะใช้เวลานี้ในการปลูกฝังอุดมคติเรื่องเกียรติยศจากพ่อสู่ลูกด้วยเช่นกัน ทั้งนี้ การที่ลูกชายจะถูกยอมรับว่ามีเกียรติในครอบครัวได้จะต้องพิสูจน์ตนเองว่ามีความสามารถเพียงพอที่จะดูแลไร่และปกป้องผลผลิตอันเป็นมรดกของครอบครัวได้ อันเป็นการแสดงความกตัญญูและความรักที่มีต่อครอบครัว หากลูกชายเป็นคนที่ล้มเหลว ไม่สนใจการทำงานในไร่ หรือไม่มีความเจริญก้าวหน้าในทางที่นำเกียรติกลับมาสู่วงศ์ตระกูล เช่น การเป็นแพทย์ หนายความ และการเป็นทหาร ก็จะถูกถือว่าเป็น “แกะดำ” เป็นบุคคลผู้ไร้เกียรติ และจะไม่ได้รับการยอมรับจากสังคม

ด้วยเหตุนี้ การปฏิบัติตามแบบแผนเกียรติยศของครอบครัวหรือการแสดงความกตัญญูนั้น จึงเป็นแรงผลักดันหนึ่งในการดำเนินชีวิตแก่บรรดาชายหนุ่มที่เติบโตขึ้นท่ามกลางแสงแดดและการใช้อำนาจเหนือทาส โดยกล่าวในอีกแง่หนึ่งการใช้ชีวิตตามแบบแผนเกียรติยศของครอบครัวนั้นก็อาจกลายเป็นอุปสรรคอันดับแรกๆ ของบรรดาชายหนุ่มที่ปรารถนาถึงชีวิตนอกฟาร์ม โดยจะต้องเผชิญกับมรดกที่บิดาและสังคมอันคับแคบได้มอบให้เขา นั่นคือ เศรษฐกิจแบบทาส และค่านิยมแบบดั้งเดิมของสังคมรัฐทางใต้ (Wyatt-Brown, 2007, p.176) ฉะนั้น ในครอบครัวของสังคมรัฐทางใต้จึงมีความยินดีกับการให้ลูกชายรับช่วงต่อมรดกในทางเกษตรกรรมมากกว่าการยอมปล่อยให้ลูกไปประกอบสัมมาอาชีพอย่างอื่น เนื่องจากพวกเขาเห็นว่า “จริงอยู่ที่แผ่นดินยากจนและเต็มไปด้วยหิน แต่ก็สร้างขึ้นมาจากสุจริต ถ้าพึงผลผลิตที่ได้ก็เพียงพอจะเติมพุงให้อิ่ม มีเสื้อผ้าอาภรณ์อุ่นๆ ให้สวมใส่ตลอดทั้งปี” (Wyatt-Brown, 2007, p.178)

มีชาวอเมริกันเพียงไม่กี่คนที่อุทิศตนให้กับพันธนาการทางเศรษฐกิจตามประเพณีเช่นเดียวกันกับชาวใต้ การจำกัดการใช้ชีวิตเช่นนั้นยังส่งผลต่อความเต็มใจของบุคคลที่จะฝ่าฟันเส้นทางเชิงศีลธรรม วัฒนธรรม...ตรงกันข้ามกับพัฒนาการทางเศรษฐกิจของภาคเหนือที่มีความหลากหลาย การปลูกพืชถือเป็นอาชีพพิเศษที่ไร้จิตวิญญาณของมืออาชีพ ในขณะที่พวกแยงส์ก็กำลังเรียนรู้ในการแยกครอบครัวออกจากงาน...ชาวสวนภาคใต้ยังชื่นชมยินดีกับนิสัยเก่าที่คงอยู่ “พวกเขาทุกคนชอบที่จะเดินตามเส้นทางเดิมๆ” เด็กสาวชาวใต้ที่เพิ่งเข้าวิวาท์กล่าว (Wyatt-Brown, 2007, p.177)

นอกจากนี้ ปัญหาในเรื่องของการศึกษาที่ขยายตัวอย่างไม่ทั่วถึงในรัฐทางใต้นั้นก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ระบบเกียรติยศของสังคมในรัฐทางใต้นั้น มีความเข้มข้นสูง เนื่องจาก “เด็กเหล่านี้เสียเวลาในช่วงฤดูใบไม้ผลิไปกับชีวิตในทุ่งนา การป็นป่ายต้นไม้ หรือการทำลายกระรอก” จึงทำให้มีเวลาเรียนที่น้อยกว่าคนทางเหนือและมีชีวิตส่วนใหญ่อยู่กับพ่อและไม่ได้รับการศึกษาในแบบที่จะสามารถนำไปประกอบอาชีพนอกฟาร์มได้ (Wyatt-Brown, 2007, p.193) มิพักต้องกล่าวว่เกียรติยศในครอบครัวของคนใต้นั้น ยังสัมพันธ์กับการให้ความสำคัญต่อเรื่องของการปฏิบัติตามแบบแผนเกียรติยศในพื้นที่สาธารณะของสังคมอีกด้วย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความเอื้อเฟื้อ (hospitality) แก่คนแปลกหน้า การเล่นพนันที่ดาษดึ้นในชุมชน และการต่อสู้ในการดวลเพื่อปกป้องเกียรติยศส่วนตัว และการใช้ความละเอียดในการส่งต่ออุดมการณ์แห่งลำดับชั้นและเกียรติยศจากรุ่นสู่รุ่น

กล่าวคือ ชาวใต้ผิวขาวนั้นหวาดกลัวการถูกโดดเดี่ยว เพราะ “ความโดดเดี่ยวคือผลรวมของความโศกเศร้าของมนุษย์, ถูกตัดออก, ถูกทิ้งให้อยู่อย่างลำพัง: จะมีโลกต่างดาว [to have a world alien], ไม่ใช่โลกของคุณ, แค่มปีทั้งหมดเป็นศัตรูสำหรับคุณ; ไม่ใช่บ้านอีกต่อไป...ไม่มีทั้งความเหนือกว่า, หรือด้อยกว่า, หรือเท่าเทียมเหมือนมนุษย์อย่างคุณ ไม่มีพ่อ ไม่มีลูก ไม่มีพี่ชาย มนุษย์ไม่รู้จักระตากรรรมอันน่าเศร้าอีกต่อไป” กระทั่ง ความหวาดกลัวของในเรื่องการตายของคนใต้จึงไม่ใช่เฉพาะแค่เรื่องของการความตายเท่านั้น หากแต่เป็นการกลัวที่จะตายเพียงลำพัง ดังนั้นบ่อยครั้งที่พวกเขาจะใช้เวลาไปกับการกระชับมิตรอันไม่รู้จบกับคนอื่นๆ ในชุมชนทั้งจากการล่าสัตว์ เล่นพนัน การแข่งขันที่ชิงชัยกันด้วยอาวุธและกำปั้น ซึ่งเป็นความพยายามในการเอาชนะต่อความเปื้อนหนายในวิถีชีวิตของสังคมเกษตรกรรมที่ดำเนินไปอย่างช้าๆ และสร้างช่วงเวลาดีๆ ร่วมกับผู้อื่นก็เพราะความกลัวที่จะถูกทิ้งไว้ลำพัง (Wyatt-Brown, 2007, p. 329) แน่นนอนว่า การเอื้อเฟื้อแก่แขกผู้มาเยือนย่อมทำให้เจ้าบ้านได้รับเกียรติด้วย โดยเฉพาะความเอื้อเฟื้อแก่ญาติพี่น้อง ซึ่งชาวใต้ผู้มีครอบครัวเป็นศูนย์กลางนั้น ย่อมต้องแบ่งปันความโชคดีให้กับญาติพี่น้องที่มีความมั่นคงน้อยกว่าหรืออ่อนแอกว่า และให้การต้อนรับอย่างดี ทั้งที่พักและมื้ออาหาร เพราะหากผู้มาเยือนได้รับการต้อนรับที่ไม่เหมาะสม หรือคิดว่าถูกปฏิบัติด้วยความจริงใจน้อยกว่าที่คาดไว้ ผลลัพธ์ที่เกิดจากการตำหนิของพวกเขาคือการที่เจ้าบ้านอาจสูญเสียชื่อเสียงและไม่เป็นที่ยอมรับของสังคม (Wyatt-Brown, 2007, pp. 332-335)

ไม่เพียงเท่านั้น ความพยายามในการรักษาเกียรติของตนต่อชุมชนของผู้ชายผิวขาวชาวใต้นั้นยังปรากฏผ่านการดวลเพื่อรักษาเกียรติ โดยการดวลนั้นมักจะเชื่อมโยงกับความบาดหมางและ

การแก้แค้นและเกี่ยวข้องกับเกียรติของครอบครัว ดังที่ไวอาจ-บราวน์ได้แสดงให้เห็นถึงภาพของการแก้แค้นอันนองเลือดอย่างไม่รู้จักจบจากพ่อสู่ลูก จากพี่สู่น้อง แต่ในท้ายที่สุดเพื่อยุติความบาดหมางและการนองเลือด การดวลจึงเป็นหนทางที่จะจำกัดวงของการนองเลือดได้มากที่สุดและดำรงเกียรติให้แก่ผู้ชนะ โดยการดวลนั้นเป็นเสมือนพิธีกรรมเกียรติยศที่แสดงออกในพื้นที่สาธารณะ ซึ่งจะได้รับ การกำกับควบคุมโดยมีผู้ตัดสินและพยานในชุมชน โดยจะเห็นได้ว่าแนวคิดเรื่องเกียรติยศของชาวไต้หวันหยั่งรากอยู่ในทุกมิติทางสังคม ตั้งแต่ระดับครัวเรือนจนกระทั่งถึงทั่วภูมิภาค การดำรงเกียรติและประพฤติตนให้เป็นไปตามรหัสเกียรติยศของสังคมนั้น ในแง่หนึ่งก็เพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยในชุมชน ทั้งการเล่นพนัน การพบปะสังสรรค์ และการดวลจึงกลายเป็นกิจกรรมเพื่อรักษาระดับและเกียรติยศในสังคม ในขณะที่การได้รับความอับอายจากการปฏิบัติที่ไม่เป็นไปตามรหัสเกียรติยศ บุคคลผู้นั้นหรือกระทั่งครอบครัวนั้นก็เสื่อมเสียเกียรติ และการตอบสนองของสังคมก็อาจเลวร้ายไปจนถึงขั้นเกิดการชุมนุม สาธารณะและการรุมประชาทัณฑ์ ซึ่งเป็นเสมือนพิธีกรรมแห่งความอับยศที่เลวร้ายที่สุด

กล่าวได้ว่า แม้แนวคิดเรื่องเกียรติยศทางสังคมของไวอาจ-บราวน์นั้น อาจจะห่างไกลข้ามทวีปจากกรณีของนายแจ้ แต่ก็พอจะทำให้เห็นได้ว่ามีแนวโน้มที่นายแจ้จะประพฤติตนให้เป็นไปตามรหัสเกียรติยศทางสังคม ซึ่งหากเขายอมประพฤติเบี่ยงเบนออกไปจากรหัสเกียรติยศดังกล่าว เช่น เลือกลงมือแก้แค้นและกล่าวหาผู้อื่นในที่สาธารณะเมื่อครั้งที่ถูกจับกุมไต่สวน ณ ศาลาวัดไผ่ขอน้ำ ตำบลมะตูมในครั้งนั้น เกียรติยศของการเป็นคนจริงที่กล้าทำกล้ารับของนายแจ้คงปรากฏอยู่ในความทรงจำของชาวบ้านนั้น ก็คงจะเปลี่ยนไปและเกียรติยศทางสังคมในการเป็นนักเลงกว้างขวางของเขาก็คงสูญสลายไปด้วยเป็นแน่

นอกจากนี้ ค่านิยมเรื่องเกียรติยศของนักเลงแบบนายแจ้ นั้น ยังสอดคล้องกับวิถีชีวิตทางสังคมของนักเลงด้วยเช่นกัน โดยบรรดางานศึกษานักเลงและผู้มีอิทธิพลท้องถิ่นชั้นสำคัญๆ ในสังคมไทย เช่น งานวิทยานิพนธ์เรื่อง “อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองท้องถิ่นในยุคเทศาภิบาล” ของ คมเนตร ญาณโสภณ (2534) และ “เจ้าพ่อในทัศนะของข้าราชการฝ่ายปกครองและตำรวจ” ของ เวียงรัฐ เนติโพธิ์ (2537) ก็ได้กล่าวถึงสถานภาพของการเป็นนักเลงโตในชุมชนตามหัวเมืองต่างจังหวัดในช่วงยุคเทศาภิบาลในลักษณะเดียวกัน และเป็นคำอธิบายแบบเดียวกันกับพระยาอนุমানราชชน ซึ่งได้อธิบายถึงนักเลงโตเอาไว้ในงานเรื่อง *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย* ว่า

ความเดือดร้อนอีกอย่างหนึ่งของชาวบ้านในเมื่อก่อน...คือเรื่องโจรผู้ร้าย หมู่บ้านไหนมั่งคั่ง มีความอุดมสมบูรณ์ ก็นอนตาไม่หลับ อาจมีโจรผู้ร้ายจากที่อื่นเข้าจู่โจมตีปล้นทรัพย์ สมบัติมีจิวควายเป็นต้น...[ด้วย]ความจำเป็นบังคับให้ต้องหาทางป้องกัน เหตุฉะนั้น ในหมู่บ้านหนึ่งหรือหลายหมู่บ้านรวมกัน จะต้องมีใครคนหนึ่ง เป็นคนกล้าคนเก่งของหมู่บ้าน หรือของตำบลนั้นๆ เรียกกันว่านักเลงโต มีหน้าที่ดูแลป้องกันนักเลงโตบ้านอื่นที่ไม่ใช่พวกเดียวกัน ประพฤติตนเป็นคนพาลเกะกะ ยกพวกมารุกรานรังแกหมู่บ้านหรือตำบลของตน ถ้าพอจะสู้กันได้ตัวต่อตัวก็ออกต่อสู้ลงดีกัน...ถ้าชาวบ้านเห็นคนเก่งฝ่ายตนสู้ไม่ได้หรือเพลี่ยงพล้ำ ก็จำเป็นต้องเข้าช่วยเป็นธรรมดา...คนที่เป็่นนักเลงโตมักเป็นคนหนุ่มกำลัง ฉกรรจ์ และส่วนมากเป็นลูกหลานของพ่อบ้านในถิ่นนั้น ข้าตัวพ่อบ้านเองเมื่อสมัยยังหนุ่ม อาจเคยเป็นนักเลงโตมาก่อนก็ได้ เหตุนี้คนที่เป็่นนักเลงโต จึงเป็นที่นับถือและกลัวเกรงแก่คนอื่น คนเป็่นนักเลงโต ย่อมเป็นผู้มีใจกว้างขวาง กล้าได้กล้าเสีย อย่างที่เรียกกันว่ามีใจนักเลง เพราะฉะนั้นผู้เป็่นนักเลงโต จึงมีลูกน้องเป็นบริวาร และมีเพื่อนฝูงมาก ด้วยอาจไปผูกไมตรีเป็นน้ำมิตร ติดต่อกับนักเลงโตบ้านอื่น ตำบลอื่นด้วยก็ได้ (เสฐียรโกเศศ, 2515, น.381-382)

ในแง่หนึ่ง ประเด็นเรื่องสถานภาพของนักเลงโตของงานวิทยานิพนธ์ทั้งสองนี้ นั้น ก็สะท้อนค่านิยมเรื่องเกียรติยศของนักเลงในอุดมคติออกมาด้วยเช่นกัน โดยมองว่าการเป็่นนักเลงนั้นเป็่นสถานะที่ชาวบ้านท้องถิ่นให้การยอมรับนับถือจากชาวบ้าน ดังในงานของคมนตรีที่มองว่าชายหนุ่มผู้ประสงค์จะเป็่นนักเลงนั้นจะเริ่มต้นจากการเป็่นนักเลงลักควายเสียก่อน เพื่อแสดงให้เห็นว่าเป็นคนกล้า ไม่ขี้ลาดตาขาว และเมื่อกระทำจนชำนาญก็จะได้รับการยอมรับจากชาวบ้าน และเชยิบฐานะขึ้นเป็่นนักเลงโตประจำหมู่บ้าน และเป็นที่นับหน้าถือตาในชุมชน ดังนั้น การเป็่นนักเลงจึง “เป็่นสัญลักษณ์ของความเป็นลูกผู้ชายโดยแท้” เนื่องจากนักเลงมีหน้าที่ในการปกป้องหมู่บ้านหรือตำบลของตนจากนักเลงโตบ้านอื่นที่ประพฤติตนเป็่นคนพาล เข้ามารังแกคนในชุมชน หรือการลงดีกันระหว่างนักเลงโต โดยการต่อสู้นั้นมีทั้งการยกพวกเข้าต่อสู้กัน หรือกระทั่งสู้แบบตัวต่อตัว ซึ่งอาวุธที่ใช้ก็มีทั้งพริ้ว ดาบและไม้ตะพด แต่ไม่แทงกันถึงตายตีแค่สลบเพื่อให้เกิดการยอมรับในฝีมือ (คมนตรี ญาณโสภณ, 2534, น.79-81)

นอกจากนี้ แม้ว่าสถานภาพของนักเลงในช่วงยุคเทศาภิบาลในทัศนะของเวียงรัฐนั้นจะไม่ต่างจากทัศนะของคมนตรีและพระยาอนุমানราชชน แต่ก็ขยายให้เห็นว่าค่านิยมในการยอมรับ

นับถือของชาวบ้านที่มีต่อนักเลงนั้นจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อนักเลงผู้นั้นจะต้องเป็นผู้ที่มีบุคลิกที่สร้าง
ความเชื่อมั่นในการป้องกันอันตรายให้กับชุมชนได้ และต้องมีลักษณะ

“เป็นชายแท้ มีความกระตือรือร้น พร้อมที่จะต่อสู้ตัวต่อตัวหรือยกพวกกันต่อสู้ มีความ
ซื่อสัตย์ต่อเพื่อนฝูง มีความจงรักภักดีอย่างลึกซึ้งต่อนายและพ่อแม่” ทั้งยังต้องเป็นผู้มี “ใจ
นักเลง” คือเป็นผู้มีใจกว้างขวาง กล้าได้กล้าเสีย ไม่ถือตัว ไม่เห็นแก่ตัว รักษาคำพูด (เวียง
รัฐ เนติโพธิ์, 2534, น.37)

จะเห็นได้ว่า ค่านิยมของความเป็นคนจริง ใจนักเลง และกล้าได้กล้าเสียนั้นเป็น
ลักษณะร่วมหลักของรหัสเกียรติยศในวัฒนธรรมนักเลงของสังคมไทย และการดำรงรหัสเกียรติยศ
นี้ก็หาได้จำกัดแต่เฉพาะในหมู่ชาวบ้านในชุมชนไม่ หากแต่ยังหมายรวมไปถึงข้าราชการท้องถิ่นอีก
ด้วย ดังปรากฏในกรณีของหลวงนรัตถรักษา เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งนายอำเภอเมืองสุโขทัยราว
พ.ศ.2475 ซึ่งได้รู้จักและใช้สอยนักเลงนามว่านายย้อย โดยนายย้อยผู้นี้เป็นคนที่กำนันและ
ผู้ใหญ่บ้านให้การรับรองว่าเป็นผู้กว้างขวางน่าจะใช้สอยได้ อีกทั้ง นายย้อยผู้นี้มีอิทธิพลมาก
บรรดากำนันและผู้ใหญ่บ้านทั้งเกลียดและเกรงกลัว เพราะเป็นนักเลงปล้นยิงคนตายเกือบ 10 ราย
และไม่เคยติดคุกสักคราวเดียว อย่างไรก็ตาม ในปีที่หลวงนรัตถรักษาเข้ามาดำรงตำแหน่ง
นายอำเภอสุโขทัยนั่นเอง ก็ได้เกิดคดีฆาตกรรมที่บ้านยางเอน ตำบลตาลเตี้ย อำเภอเมืองสุโขทัย
ทำให้ต้องเรียกตัวนายย้อยที่เป็นผู้กว้างขวางในตำบลตาลเตี้ยนั้นมาช่วยสืบหาเค้าเงื่อนของผู้ร้าย
ทั้งนี้ นายย้อยได้ตอบรับในตอนแรกด้วยน้ำเสียง “อ่อยๆ ไม่แข็งแรง” (นรัตถรักษา, 2521, น.6)
เนื่องเพราะนายย้อยและคนของนายย้อยได้เป็นผู้ที่ออกปล้นในคืนนั้น แต่คนของนายย้อยกลับตัด
ศีรษะเจ้าทรัพย์มาอย่างอุกอาจ จึงทำให้นายย้อยต้องขอเข้ามาคุยกับหลวงนรัตถรักษาเป็นการ
ส่วนตัวว่า “ขอให้ช่วยรอดตัวไปสักครั้ง ถ้ารู้ตัวว่าประพฤดิชั่วให้ยิงเขาทิ้งทีเดียว...จะช่วยห้ามปราม
นักเลงไม่ให้ขโมยในตำบลใกล้เคียงฝั่งตะวันออกลำห้วยยมของตำบลตาลเตี้ย...ทั้งรับรองจะนำตัว
ผู้ร้ายที่ปล้นด้วยที่ยังจับไม่ได้มาให้โดยไม่ต้องไปจับ” (นรัตถรักษา, 2521, น.7) และก็เป็นจริงดังที่
นายย้อยพูด เพราะนายย้อยได้ตัวผู้ร้ายร่วมปล้นกลับมาส่งให้หลวงนรัตถรักษา แต่เป็นที่น่าสังเกต
ว่าคดีในคราวนี้นั้นกลับไม่มีใครต้องติดคุก “ศาลตัดสินจำคุกหนักทุกคน เวลาศาลพิจารณา
ข้าพเจ้า[หลวงนรัตถรักษา]ต้องไปเบิกความเปิดคดีด้วย ทนายถามข้าพเจ้าว่า นายขุน นายเงิน
นายย้อย เป็นผู้ร้ายด้วยใช่ไหม ข้าพเจ้ารับว่าใช่ เหตุไม่ฟ้องเพราะเจ้าทรัพย์และพยานสำคัญจำ
คนร้ายไม่ได้ ทนายนิ่งไป” (นรัตถรักษา, 2521, น.7)

จะเห็นได้ว่า กรณีของนายย่อยที่มีโอกาสเข้ามารับใช้หลวงนรตถรักษาคราวที่เป็น นายอำเภอเมืองสุโขทัยนั้น ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่ดำรงอยู่ภายใต้รหัสเกียรติยศใน วัฒนธรรมนักเลง อันจะเห็นได้จากการที่นายย่อยนั้นเป็นคนที่กำลังได้กำลังเสีย ยอมยื่นเงื่อนไขว่า “ขอให้ช่วยรอดตัวไปสักครั้ง ถ้ารู้ตัวว่าประพาศหัวให้ยิงเขาทิ้งทีเดียวน...จะช่วยห้ามปรามนักเลง ไม่ให้ขโมยในตำบลใกล้เคียงฝั่งตะวันออกลำห้วยยมของตำบลตาลเดี่ยว...ทั้งรับรองจะนำตัวผู้ร้ายที่ ปล้นด้วยที่ยังจับไม่ได้มาให้โดยไม่ต้องไปจับ” และนายย่อยก็รักษาคำพูด โดยสามารถทำได้ตามที่ ตนได้เคยลั่นวาจาเอาไว้ (นรตถรักษา, 2521, น.7) ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้นายย่อยเป็นที่ไว้วางใจต่อ หลวงนรตถรักษาในการให้เขาช่วยเหลือในเรื่องของการปราบปรามโจรผู้ร้ายในพื้นที่ โดยนายย่อย ก็ได้ประพาศตนคอยติดตามใช้สอยและให้ความช่วยเหลือให้แก่งานราชการของหลวงนรตถ รักษาอย่างไม่เกี่ยงงอน อีกทั้ง ยังติดตามไปช่วยเป็นกำลังสมทบเมื่อครั้งที่หลวงนรตถรักษาต้อง ออกไปปราบโจรผู้ร้ายบ่อยครั้ง

อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมาแม้ว่าหลวงนรตถรักษาจะได้ย้ายออกไปดำรงตำแหน่งเป็น ข้าหลวงจังหวัดพิจิตร ในปี พ.ศ.2479 แต่ก็ยังคงได้ยืมข่าวคราวของนายย่อยอยู่บ้าง โดยได้รับรู้ว่า กำนันคนเก่าได้ขอออกจากหน้าที่ นายย่อยจึงมีความประสงค์อยากที่จะเป็นกำนันตำบลตาลเดี่ยว นั้นด้วย แม้ว่านายย่อยจะเป็นคนที่ไม่รู้หนังสือแต่ก็ยังสามารถรับแรงสนับสนุนจากผู้ใหญ่บ้านและ ราษฎรในตำบล จนกระทั่งมีวันหนึ่งนายย่อยได้เผลอไปหลับในที่ประชุมอำเภอทำให้ถูก นายอำเภอใหม่ดูจนเป็นที่อับอาย ระหว่างทางที่กลับเห็นกระบือของคนอื่นรุกเข้าไปกินข้าวในนา จึงไปว่ากล่าวตักเตือนแต่ถูกเจ้าของกระบือที่กำลังเมาสุราเต็มทีนั้นด่าทอเสียหาย ด้วยความกตัญญูที่ถูกนายอำเภอดูและยังถูกด่าทอให้เสียหายสาหัสเข้าไปอีกนั้น จึงทำให้นายย่อยพาสมาคร พรอคพวกไปยิงเจ้าของกระบือตายและเผาเรือนจนวอดวายในค่ำคืนของวันเดียวกันนั่นเอง ชะตา กรรมของนายย่อยผู้เป็นนักเลงบารบเสือร้ายนี้ จึงต้องจบลงด้วยโทษตัดสินให้ประหารชีวิต

เมื่อกล่าวถึงตรงนี้และย้อนกลับมาพิจารณากรณีนายแจ้งจะเห็นได้ว่า ความเป็นคนจริง กล้าได้กล้าเสียและการมีสถานะนักเลงผู้กว้างขวางของนายแจ้งนั้น ก็คงจะสัมพันธ์อย่างแยกไม่ ขาดกับวัฒนธรรมนักเลงในสังคมชนบทไทยเช่นเดียวกับกรณีของนายย่อย และมีแนวโน้มว่านาย แจ้งอาจจะปฏิบัติตนตามรหัสเกียรติยศภายใต้วัฒนธรรมนักเลงนี้ด้วยเช่นกัน กระทั่ง รหัส เกียรติยศดังกล่าวก็ได้เกื้อหนุนให้เขาสามารถดำรงสถานะเป็นนักเลงผู้กว้างขวางในชุมชนใฝ่ขอน้ำ ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก แต่ในขณะเดียวกัน การปฏิบัติตามรหัส เกียรติยศของชุมชนนั้น ก็ย่อมต้องมีผลต่อบุคลิกภาพของนายแจ้งอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อ เขาต้องเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์กับคนของรัฐ

กล่าวคือ นายแจ้ผู้เป็นนักแสดงกว้างขวางนี้คงมีโอกาสดำรงงานใกล้ชิดกับนายอำเภอก็เป็นข้าราชการชั้นสัญญาบัตร คือ พระยาอินทภูติภักดีนั้น บุคลิกภาพของนายแจ้ก็อาจจะมีได้ เป็นคนที่ “มีนิสัยใจซื่อและสันดานอันธพาล” (สจข. ร.7 มร.7 ย./10, น.75) ดังปรากฏอยู่ในคำพิพากษาของศาลเสียมที่เดียว หากแต่เขาอาจจะมีบุคลิกภาพบางอย่างที่คงเป็นที่ไว้วางใจแก่พระยาอินทภูติภักดีในการจะเรียกใช้สอยเขาในการงานต่างๆ แถมยังเป็นไปได้เช่นกันว่า นายแจ้ น่าจะมีบุคลิกที่พูดจาเรียบร้อย และสุภาพ โดยเฉพาะเวลาที่เขาอยู่ต่อหน้านายอำเภอดังในกรณีของหัวหน้าโจรนามว่าจันทร์เจ้า ซึ่งถูกบันทึกเรื่องราวเอาไว้ในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2559[2487]) เรื่อง *นิทานโบราณคดี* โดยเมื่อปี พ.ศ.2446 โจรผู้นี้ได้เที่ยวออกปล้นในแขวงจังหวัดประทุมธานี จังหวัดอยุธยา และจังหวัดสุพรรณบุรีอยู่บ่อยครั้ง จนกระทั่งถูกทางการจับกุมได้และส่งตัวมายังเมืองนครปฐม ประจบกับในคราวนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้เสด็จมายังเมืองนครปฐม จึงมีดำริให้คุมตัว “มหาโจร” มาเข้าพบ เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ซักไซ้ไต่ถามกับโจรจันทร์เจ้าแล้ว ทรงพบว่าโจรจันทร์เจ้าเป็นคนพูดจาเรียบร้อย สุภาพ และรูปพรรณสัณฐานไม่มีลักษณะอันใดที่จะสื่อถึงความ เป็นพัยคหิร้ายที่ใจคอเหี้ยมโหดเลย ทั้งนี้ โจรจันทร์เจ้ายังได้เคยเข้าเฝ้าเจ้านายหลายพระองค์โดยบรรดาเจ้านายเหล่านั้นก็ไม่ทรงทราบว่าจันทร์เจ้าเป็นโจร คนอื่นๆ ก็ไม่มีใครรู้เช่นกันว่าเป็นโจร จะรู้ก็แต่ในหมู่พวกโจรด้วยกันเท่านั้น “เพราะพวกโจรต้องระวังกลัวถูกจับอยู่ด้วยกันทั้งนั้น[จึง]เรียกว่า ‘นักแสดง’ คนอื่นก็เรียกว่านักแสดง หมายความว่า เป็นคนกว้างขวาง นักเลงคนไหนมีพวกมากก็เรียกกันว่า ‘นักแสดงโต’ นักเลงที่ไม่เป็นโจรก็มี แต่นักเลงเป็นคนกว้าง[ขวาง]รับใช้สอยได้คล่องแคล่ว ผู้มีบรรดาศักดิ์จึงชอบใช้ ก็ได้คุ้นเคยกับผู้มีบรรดาศักดิ์ด้วยเหตุนี้” (ดำรงราชานุภาพ, 2559[2487], น.162-163)

กระทั่งในช่วงหลัง พ.ศ.2500 ค่านิยมเช่นนี้ก็ยังคงปรากฏอยู่ ดังจะเห็นได้จากงานมานุษยวิทยาที่เล่าถึงชีวิตของนักแสดงในสลัมตรอกได้อันลือลั่นของ ม.ร.ว.อศิน ทรัพย์พัฒน เรื่อง *ชีวิตและจุดจบของสลัมกรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง* (2522) โดยงานชิ้นดังกล่าวก็ได้แสดงให้เห็นถึงช่วงชีวิตของชายชาวบ้านสามคน ซึ่งกลายเป็นผู้มีอิทธิพลคนสำคัญในสลัมตรอกได้อันได้แก่ ผิน สาย และเนตร โดยผินเติบโตขึ้นจากการเข้ามาয়สลัมและเปิดกิจการพ่อค้าหาบเร่ปลาตุ๋กอย่างจนมั่งคั่งขึ้น และมีคนมาตั้งครอบครัวอยู่ข้างๆ เพื่อรับจ้างผินเร่ขายอยู่หลายเรือน ส่วนสายก็เร่ขายดอกไม้เงินและทำปลาตะเพียนขายจนสะสมเงินได้จำนวนหนึ่งจึงได้ชวนคนจากหมู่บ้านเดิมของตนที่สุพรรณบุรีมาช่วยผลิตและเร่ขายจนกลายเป็นเจ้าของห้องเช่าหลายห้องและร่ำรวยที่สุดในตรอกได้อัน สำหรับเนตรนั้นเติบโตจากการเป็นลูกชายของนายช่างปูนกระเบื้อง ภายหลังจากที่บิดาเสียชีวิต

เนตรในวัย 20 ปีจึงเข้ารับกิจการต่อและเลือกรับเด็กหนุ่มๆ เข้ามาทำงานและสอนงานให้ แทนที่จะจ้างช่างผู้ชำนาญที่ค่าตัวสูง จนบรรดาเด็กหนุ่มหลายคนได้กลายเป็นบุตรบุญธรรมของเขาและทำให้คนเหล่านี้กลายเป็นแรงสนับสนุนในทุกๆ กิจกรรมที่เขาทำ (อคิน รพีพัฒน์, 2522, น.16)

อย่างไรก็ตาม มีเพียงผีนกับเนตรเท่านั้นที่ถูกขนานนามจากคนในชุมชนว่าเป็นคนที่มีใจนักเลง ใจกว้างขวางและชอบเลี้ยงคน ตัวอย่างเช่น ผิน “จะนั่งอยู่ตรงทางแยกกลางตรอกใต้คอกยให้คนขอความช่วยเหลือ...เป็นคนที่ใจคอกว้างขวางที่สุด ใครไป ใครมาจะกินเหล้าแกมดเป่ลื้องเท่าไรก็ตาม คีนหนึ่งๆ รวม 10-20 ขวด แกไม่เคยบ่นเลย ลุงผินแกเป็นคนดีมาก” ส่วนระหว่างเนตรกับบรรดาลูกน้องของเขาก็หาใช่ความสัมพันธ์แบบนายจ้างและลูกจ้างแต่เป็นความสัมพันธ์แบบมิตรภาพ โดยกล่าวได้ว่าผินและเนตรต่างก็ถือว่ามีมิตรภาพเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างความก้าวหน้าและความมั่นคง ส่วนสายนั้นแม้จะเป็นคนที่ร่ำรวยที่สุดแต่ก็มีลูกน้องน้อยที่สุดในตรอกใต้ เพราะโดยเนื้อแท้แล้วเขาเป็นพ่อค้ามากเกินไป เขาคำนวณถึงผลกำไรและขาดทุนอยู่เสมอ และมักจะเขียนชื่อลูกหนี้พร้อมจำนวนเงินติดไว้ปากทางตรอกใต้ จนทำให้เขาถูกมองจากคนในชุมชนว่าไม่ใช่คนใจนักเลง (อคิน รพีพัฒน์, 2522, น.16, 20)

นอกจากนี้ กลุ่มตรอกใต้ก็มักจะเผชิญกับการรุกรานจากกลุ่มอื่นอยู่เสมอ ทำให้ความคิดเกี่ยวกับมิตรภาพที่นอกจากเรื่องการให้ความช่วยเหลือแล้วยังมีเรื่องการเป็นเพื่อนตาย โดยเป็นความคิดที่ปรากฏอยู่ในหมู่เด็กตรอกใต้ที่มีอายุตั้งแต่ 15-21 ปี ซึ่งมักจะรบกันกับเด็กกระเป๋ารถเมล็ดที่มาจากอศุขแถวริมคลองผดุงกรุงเกษม หากใครที่ไม่ยืนหยัดต่อสู้เคียงบ่าเคียงไหล่กับเพื่อนๆ จะถูกดูถูกเหยียดหยาม ดังนั้น พวกเขาจึงไม่สนว่าใครจะเป็นฝ่ายที่ไปข่มเหงรังแกคนอื่นก่อนแต่ก็ต้องช่วยเพื่อน และการต่อสู้โดยมากมักจะเกิดจากการ “รักษาเหลี่ยมคมหรือศักดิ์ศรี” และจะไม่ยอมให้ใครมาข่มเหงหรือแสดงตนว่ามีอำนาจเหนือกว่าคนในตรอกใต้ เช่น หากคนตรอกใต้ปล่อยให้คนอื่นภายนอกเข้ามาเสียดี้เด็กๆ ชุมชนก็จะเสียศักดิ์ศรี อีกทั้ง พวกเขา “ไม่เคยยอมรับว่าตนเคยเสียรู้คนอื่น มีแต่เรื่องที่ว่าเขาได้ประสบความสำเร็จในการต้มคนอื่น เอาชนะคนอื่นโดยเฉพาะนักเลงต่างถิ่นอย่างไร” และบ่อยครั้งเมื่อเวลาเกิดปัญหาหรือมีข้อพิพาทกันในตรอกใต้หรือกับคนต่างถิ่น ผินและเนตรจะเป็นผู้ที่สามารถระงับข้อพิพาทได้ โดยคู่พิพาทจะไม่นำเรื่องไปฟ้องศาลหรือตำรวจ (อคิน รพีพัฒน์, 2522, น.19-20) นอกจากนี้ ลักษณะดังกล่าวก็ยังปรากฏให้เห็นอยู่จนกระทั่งถึงปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากวิทยานิพนธ์ของ ธีรญา ชาวนา (2560) เรื่อง “ประวัติศาสตร์การเมืองท้องถิ่น เมืองสวรรคโลก พ.ศ. 2475-ปัจจุบัน” ก็ฉายให้เห็นมิติความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับเครือข่ายของผู้มีอำนาจท้องถิ่นที่ชาวบ้านเรียก “คนโต” อันมี

ลักษณะแบบเดียวกันกับนักเลงโตที่สามารถเชื่อมโยง ต่อรองและรักษาผลประโยชน์ระหว่างชุมชนของตนกับผู้อำนาจรัฐ

ทั้งนี้ หากย้อนกลับมามองในกรณีของนายแจ้จั้น นายแจ้จั้นก็ดูจะเป็นบุคคลที่ใจกว้างขวางด้วยเช่นกัน คือ นายแจ้จั้นเป็นคนที่ชอบเลี้ยงสุราคนเช่นเดียวกับที่ผินทำ โดยปรากฏข้อมูลในบันทึกของหลวงนรตรักษาว่าก่อนก่อเหตุนายแจ้ได้ชวนเพื่อน “ไปเลี้ยงสุรากับแล้วชวนไปเที่ยว เมื่อถึงที่เกิดเหตุนายแจ้ก็ทำการยิงทันที” (นรตรักษา, 2522, น.5) สอดคล้องกับคำให้การของพยานในชั้นศาลที่กล่าวถึงการเลี้ยงสุราด้วยเช่นกัน

นายเพิ่ม นายทิพย์พะยานว่าจำเลยพาพะยานไปเลี้ยงสุรา ครั้นแล้วจำเลยเข้าไปในบ้านถือปืนออกมา เมื่อพากันเดินไปถึงตรอกบ้านนายธูป จำเลยพูดว่า “กูจะยิงคนสักที” แล้วเดินหายเข้าไปข้างระเบียงเรือนนั้นคนเดียว สักครู่หนึ่งปืนดังขึ้น จำเลยถือปืนวิ่งกลับมาพะยานตกใจพากันวิ่งหนีไปทั้ง 3 คน (สจข. ร.7 ม.ร.7 ย/10, น.73-74)

จึงอาจชวนให้โพลัดไปได้ว่าโดยการเลี้ยงสุราอาหารนี้นายแจ้จั้นอาจจะกระทำอยู่บ่อยครั้งจนเป็นที่คุ้นชินแก่มิตรสหาย ถึงแม้ว่าข้อมูลที่ปรากฏจะเป็นเพียงประโยคสั้นๆ ที่ชี้ให้เห็นว่านายแจ้จั้นเลี้ยงสุราคน แต่เฉพาะข้อความนี้ก็พอจะทำให้เห็นว่าการ “พา” เพื่อนฝูงของเขาไปเลี้ยงสุรานั้นก็ย่อมแสดงให้เห็นน้ำใจของนายแจ้จั้นที่มีต่อมิตรสหายของเขาด้วยเช่นกัน

กล่าวได้ว่า นายแจ้จั้นมีชีวิตที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมนักเลงในชุมชน ซึ่งเกื้อหนุนให้เขาสามารถดำรงสถานะทางสังคมด้วยการเป็นนักเลงผู้กว้างขวาง และในขณะเดียวกันเขาก็ได้รับเกียรติยศจากชุมชนและเจ้านายของเขาจากการประพฤติตนตามรหัสเกียรติยศของวัฒนธรรมนักเลงในชุมชนนั้น กระทั่ง ในช่วงที่เขาถูกทางการจับกุมตัวได้ภายหลังจากก่อคดีไปแล้วในระยะเวลาเพียงไม่กี่วัน นายแจ้จั้นยังคงประพฤติตนตามรหัสเกียรติยศนั้นด้วยการยอมรับสารภาพ จึงทำให้เขาถูกชาวบ้านมองว่าเป็นคนกล้ารับผิดและไม่ขัดทอใคร อันเป็นคุณค่าที่สอดคล้องกับคุณค่าท้องถิ่นและรหัสเกียรติยศของชุมชนที่ “นิยมคนจริง ใจนักเลง กล้าได้ กล้าเสีย” เป็นที่ยอมรับของชาวบ้านและกลายเป็น “ตำนาน เล่าขานกันมาจนถึงปัจจุบัน” (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2544, น.153) กระนั้น แม้ว่านายแจ้จั้นอาจประพฤติตนตามรหัสเกียรติยศของชุมชนจนกลายเป็นนักเลงผู้กว้างขวาง และเป็นทั้งที่รัก เกรงกลัว และเกลียดชังของชาวบ้าน แต่เรากลับยังไม่สามารถทำความเข้าใจได้อย่างลึกซึ้งซึ่งว่าความขัดแย้งระหว่างนายแจ้จั้นผู้เป็นราษฎรสามัญชนกับขุนนางใจหาญข้าราชการของรัฐนั้น ร้าวลึกเพียงใดหรือมีสาเหตุอะไรกันแน่จนทำให้สามัญชนคน

หนึ่งถึงกล้าลุกขึ้นมากระทำการอาชญากรรมชิงทรัพย์การบ้านเมืองระดับสัญญาบัตรได้ เฉพาะคำอธิบายเกี่ยวกับลักษณะทางสังคม-วัฒนธรรมของเขานั้นยังหาได้ทำให้เราเกิดความเข้าใจที่เพียงพอต่อเรื่องความขัดแย้งระหว่างนายแฉ่งกับขุนจงใจหาญนายอำเภอผู้มาใหม่ได้อย่างรอบด้านไม่ มีพักต้องกล่าวว่า เฉพาะคำอธิบายเกี่ยวกับมิติลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมนั้น แม้จะพอช่วยอธิบายถึงวิถีปฏิบัติของคนๆ หนึ่งที่ดำรงชีวิตอยู่ในสถานะของการเป็นนักเลงท้องถิ่นได้ แต่กับกรณีของนายแฉ่งที่ปรากฏมูลเหตุอยู่ในคำพิพากษาศาลฎีกาว่าเกิดจากการไม่ได้รับอนุญาตให้มีปืนในครอบครองนั้น ลำพังเรื่องมิติทางสังคมและวัฒนธรรมอาจยังไม่เพียงพอที่จะนำมาใช้ทำความเข้าใจต่อกรณีของเขาได้ หรือกระทั่งยังไม่อาจตอบคำถามได้ว่าการไม่ได้รับอนุญาตให้มีปืนในครอบครองนั้น สัมพันธ์กับเกียรติยศในทางสังคมของเขาอย่างไร โดยปราศจากการทำความเข้าใจถึงโลกชีวิตของเขาอย่างรอบด้าน

สรุปท้ายบท: เมื่อเรารู้ว่าคนร้ายชื่อนายแฉ่ง

ในบท “คนร้ายชื่อนายแฉ่ง” นี้ ผู้วิจัยมีความประสงค์ที่จะทราบข้อมูลพื้นฐานว่านายแฉ่งผู้นี้เป็นใคร มีหน้าที่การงานอะไร อาศัยอยู่ที่ไหน และมีความคิดความอ่านเป็นอย่างไร แน่ละ การค้นหาตัวตนของบุคคลที่ไม่ปรากฏข้อมูลส่วนบุคคลอื่นๆ เป็นเสมือนการเดินทางในความอন্ধการอันไร้จุดสิ้นสุด แต่ทว่าในหนทางนั้นหาได้มีดมนไปเสียทั้งหมดไม่ ความสลับของเบาะแสที่จะเชื่อมโยงไปถึงตัวตนของนายแฉ่งนั้น ยังคงพอมีปรากฏให้เห็นอยู่อย่างกระจัดกระจายในเอกสารและหลักฐานอื่นๆ โดยเฉพาะการสืบร่องรอยเบาะแสของนายแฉ่ง จากหลักฐานแวดล้อมอื่นๆ ที่ปรากฏอยู่ในรูปของเอกสารราชการ หนังสืองานศพ และบันทึกประสบการณ์ของข้าราชการท้องถิ่น

จากการสะกดไปตามร่องรอยของเบาะแสที่ปรากฏนั้น ทำให้เราพอจะเห็นได้ว่านายแฉ่งผู้นี้ น่าจะต้องเผชิญหน้ากับรูปแบบของการจับกุม การสืบสวนสอบสวน การพิจารณาคดีและการพิพากษาคดีอย่างไรในแต่ละชั้นกระบวนการยุติธรรมของศาลยุติธรรมชั้นต้น ศาลอุทธรณ์ ศาลฎีกา และการสะกดไปตามร่องรอยของเบาะแสนั้น ยังทำให้เราพอจะเห็นถึงความเป็นไปได้ดีกว่า นายแฉ่งผู้นี้เป็นคนที่น่าจะมีพื้นเพหรือภูมิลำเนาอยู่แห่งหนตำบลใด ร่างกายกำยำลำสันแค้ไหนและอายุชั้ยโดยประมาณเท่าไร ก่อนที่คำพิพากษาของศาลในชั้นสูงสุดจะพรากชีวิตและลมหายใจไปจากเขา

อย่างไรก็ตาม ในบทนี้เราน่าจะพอทำความเข้าใจได้เบื้องต้นแล้วว่าคนร้ายที่ชื่อนายแฉ่งนั้นเป็นใคร อีกทั้งเบาะแสจำนวนหนึ่งก็ช่วยให้เราพอจะสันนิษฐานได้ถึงสถานะทางสังคมที่นาย

แจ้จ้งและคนระดับเดียวกันกับนายแจ้จ้งนั้นฟังจะเป็นได้ ไม่ว่าจะ เป็น บ่าวไพร่บริวารของผู้นำท้องถิ่น สารวัตรกำนัน และนักเลงผู้กว้างขวาง ทั้งนี้ แม้ว่าเราจะพอมองเห็นอยู่บ้างแล้วว่านายแจ้จ้งน่าจะเป็น ใครและมีสถานะทางสังคมอย่างไรในห้วงชีวิต แต่ในบทนี้ก็ยังคงไม่สามารถทำให้เราเข้าใจถึง สถานะอันประจักษ์ชัดของนายแจ้จ้งที่เป็นผู้ร้ายสำคัญในคดียิงสะเทือนมณฑลพิษณุโลกในเวลานั้น ตลอดจนยังไม่เข้าใจความคิดความอ่านของนายแจ้จ้งได้อย่างลึกซึ้งเพียงพอจนสามารถตอบ คำถามได้ว่า มีเหตุผลหรือแรงผลักดันทางสังคมอันใดที่จะทำให้สามัญชนผู้หนึ่งอาจหาญกระทำการ ลอบยิงสังหารนายอำเภอ กระทั่งได้กลายเป็นผู้ร้ายที่สร้างความสะดวกนไขว่ไปทั่วทั้ง มณฑลรวมถึงในพระนครได้

ดังนั้น การจะทำความเข้าใจเหตุแห่งการกระทำของนายแจ้จ้งในฐานะผู้กระทำการในทาง ประวัติศาสตร์ที่มีจิตสำนึกได้นั้น เราจำเป็นจะต้องทำความเข้าใจถึงสภาพเงื่อนไขทางสังคมโดย รอบตัวผู้กระทำการในช่วงเวลานั้นอย่างลึกซึ้งและรอบด้าน ไม่ว่าจะ เป็นในเรื่องของสภาพภูมิ ประเทศ การทำงานของหน่วยงานรัฐ การขยายตัวของเหตุอาชญากรรมต่างๆ กิจกรรมทางสังคม และเศรษฐกิจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเวลาของการปฏิรูประบบราชการ อันเป็นเสมือนน้ำหลอม ตัวตนให้แก่ชายผู้มีนามว่านายแจ้จ้ง โดยในบทต่อไปผู้วิจัยจะนำเสนอประเด็นในเรื่องของการทำ ความเข้าใจต่อสภาพพื้นที่โดยทั่วไปของมณฑลพิษณุโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตอำเภอพรหม พินิจ อันเป็นเสมือนสถานที่เกิดเหตุแห่งคดียิงสะเทือนมณฑลพิษณุโลก ทั้งนี้ การทำความเข้าใจ ต่อสัณฐานและสภาพของพื้นที่ๆ ชีวิตและลมหายใจของนายแจ้จ้งกำลังเหยียบย่ำอยู่นั้น ย่อมทำให้ เราขยับใกล้ความเข้าใจต่อสำนึกคิดของนายแจ้จ้งที่กำลังเพ่งมองดูโลกของเขาด้วยสายตาปัจจุบัน ขณะที่ยังคงมีชีวิตอยู่ได้มากขึ้น

บทที่ 5

สถานที่เกิดเหตุ: ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ในมณฑลพิษณุโลก ทศวรรษ 2430-2470

ความกังวลหนึ่งของเจ้าหน้าที่รัฐที่มีต่อกรณีของนายแจ้ง คือ สภาพพื้นที่อันเอื้อให้เกิดการชงชุมของโจรผู้ร้ายในพื้นที่มณฑลพิษณุโลกได้ ดังที่ปรากฏอยู่ใน “บันทึกประสบการณ์ เรื่อง การสืบและสอบสวนคดี เคล็ดลับต่างๆ” ของหลวงนรตถรักษาผู้สืบจับคดีของนายแจ้งว่า

2-3 วัน ข้าพเจ้าได้ความจากผู้ที่รู้จักคุ้นเคยเคยเค้าเงื่อนไขให้ข้าพเจ้าฟังหมดสิ้น แต่มีเงื่อนไขขอคนที่ไปเป็นเพื่อนผู้ร้ายที่เป็นตัวการ เพราะไปด้วยถูกลงไปไม่รู้ตัวล่วงหน้า ซึ่งมีทางอนุโลมได้แต่ผู้ร้ายตัวการไหวตัวหลบหน้า ถ้าจะจู่โจมไปจับตัวหากพลาดจะเดลิิดหนีกลายเป็นเสียรวมพวกฟ้องทำการโจรกรรมเที่ยวปล้นฆ่าเป็นที่เดือดร้อนประชาชน ดังมีตัวอย่างมิใช่น้อยมาแล้ว (นรตถรักษา, 2521, น.3-4)

โดยจากข้อแสดงความกังวลของหลวงนรตถรักษาในบันทึกประสบการณ์นี้ ชวนให้ตั้งคำถามต่อไปว่าแล้วสภาพของสังคมในมณฑลพิษณุโลกในช่วง พ.ศ.2430-2470 นั้นเป็นอย่างไร ลักษณะของพื้นที่แบบใดในมณฑลพิษณุโลกที่เอื้อให้เกิดการชงชุมของโจรผู้ร้าย และรัฐมีรูปแบบการทำงาน โดยเฉพาะในการปราบปรามโจรผู้ร้ายในพื้นที่มณฑลพิษณุโลกนั้นเป็นอย่างไร แน่นนอนว่า การทำความเข้าใจวิธีการทำงานของเจ้าหน้าที่รัฐนั้น ก็อาจสามารถอธิบายผ่านวิธีการทำงานของเจ้าหน้าที่รัฐร่วมสมัยในพื้นที่อื่นๆ ซึ่งน่าจะนำมาปรับใช้เพื่อทำความเข้าใจต่อวิธีการทำงานของรัฐในพื้นที่มณฑลพิษณุโลกได้ นอกจากนี้ มณฑลพิษณุโลกในช่วง พ.ศ. 2468-2471 นั้น ก็ปรากฏข้อมูลว่าสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกลงมากำกับและบังคับบัญชางานในสัดส่วนที่ควรอยู่ในอำนาจของผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลกอีกด้วย ทำให้กลไกการทำงานของรัฐอาจขาดประสิทธิภาพลงจากเกิดการข้ามสายบังคับบัญชา โดยในประเด็นดังกล่าวนี้ผู้วิจัยจะคลี่คลายให้เห็นอย่างละเอียดต่อไปในบทที่ 7 กระนั้น เฉพาะกรณีการข้ามสายบังคับบัญชาดังกล่าวเพียงอย่างเดียว ก็อาจจะยังไม่เพียงพอต่อการทำความเข้าใจถึงวิธีการทำงานของรัฐในพื้นที่มณฑลพิษณุโลกได้ครอบคลุมทุกมิติ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การทำงานของรัฐต่อปัญหาเรื่องการขยายตัว

ของโจรผู้ร้ายที่เป็นผลมาจากสภาพพื้นที่ ซึ่งจะต้องถูกตรวจสอบอย่างละเอียด และการทำความเข้าใจต่อสภาพพื้นที่ๆ มีลักษณะอันเอื้อให้เกิดการก่อตัวของชุมชนโจรผู้ร้ายนั้น ก็อาจสามารถช่วยขยายความเข้าใจต่อสภาพการขยายตัวของเหตุอุกฉกรรจ์และโจรผู้ร้าย ตลอดจนวิธีการทำงานของรัฐในพื้นที่มณฑลพิษณุโลก อันเป็นประสบการณ์ที่นายแจ้คงได้มีโอกาสตระหนักรู้และพบเห็นอยู่บ้างในช่วงชีวิตของเขา

อนึ่ง มณฑลพิษณุโลกนั้นได้ถูกตั้งขึ้นใน พ.ศ.2437 โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้รวมหัวเมืองเหนือทางแม่น้ำน่านและแม่น้ำยมเข้าไว้ด้วยกัน 5 เมือง คือ เมืองพิษณุโลก เมืองพิจิตร เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก และเมืองพิชัย (อุตรดิตถ์) โดยตั้งที่ว่าการมณฑลไว้ยังเมืองพิษณุโลก ทั้งนี้ ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 อันเป็นช่วงเวลาแห่งการเริ่มต้นการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลนั้น สถานะของพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ของมณฑลพิษณุโลกยังถือว่าเป็นพื้นที่ชายแดนของสยามที่ติดต่อกับมณฑลพายัพหรือมณฑลลาวเฉียงในอดีต ทั้งนี้ คำว่ามณฑลลาวเฉียงนั้นถือเป็นชื่อดินแดนที่ถูกติดอยู่กับลักษณะทางชาติพันธุ์ของคนในพื้นที่เป็นหลัก ทำให้ชนชั้นนำสยามมองว่าชื่อดังกล่าวสามารถนำไปสู่เงื่อนไขของการแบ่งแยกได้ จึงได้เปลี่ยนชื่อมณฑلدังกล่าวเป็นมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือในปี พ.ศ.2442 และเปลี่ยนมาเป็นมณฑลพายัพในช่วงปลายปีเดียวกันนั้น อย่างไรก็ตาม สถานะของมณฑลดังกล่าวยังคงมีสถานะเป็นประเทศราชของสยามและมีเจ้าผู้ปกครองเป็นของตนเอง (principality) (ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์, 2562, น.3-6)

อีกทั้ง ในมุมมองของกลุ่มชนทางวัฒนธรรมกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาแล้วนั้นยังมองกลุ่มชนในล้านนาว่าเป็นพวกต่างวัฒนธรรม โดยเรียกคนกลุ่มนี้ว่า “ลาว” และรัฐส่วนกลางสยามก็มองหัวเมืองในบริเวณมณฑลพิษณุโลกว่าเป็น “หัวเมืองไทยฝ่ายเหนือ” ส่วนในบริเวณล้านนาเรียกว่า “หัวเมืองลาว” อันปรากฏในสารตราเกณฑ์ไม้ขนสักหัวเมืองไทยฝ่ายเหนือและหัวเมืองลาว (ขวัญเมือง จันทโรจณี, 2534, น.10) จึงทำให้กล่าวได้ว่า ขอบเขตของมณฑลพิษณุโลกตามความรับรู้ของทั้งคนในพื้นที่และราชสำนักกรุงเทพฯ ในแง่หนึ่งคือปลายพระราชอาณาเขตทางตอนเหนือของราชอาณาจักรสยาม และยังคงดำรงมาจนกระทั่งในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 25

กล่าวโดยสรุป มณฑลพิษณุโลกเป็นเสมือนรอยต่อระหว่างสองอาณาจักร คือ อาณาจักรล้านนาและอาณาจักรสยาม ที่ถึงแม้ว่าสยามจะผนวกเอาดินแดนอาณาจักรล้านนาเข้ามาเป็นมณฑลหนึ่งของสยามตั้งแต่ปี พ.ศ.2437 แต่ชนชั้นนำสยามก็ยังคงมีความรู้สึกแบ่งแยกระหว่างไทยเหนือกับไทยใต้ จนกระทั่งถึงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 คณะราษฎรเองก็ยังคง

ไม่แน่ใจว่าแผ่นดินล้านนาอันนั้นถูกกลืนเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐสยามได้อย่างสมบูรณ์แล้วหรือยัง (เนื้ออ่อน ขริวทองเขียว, 2559, น.3) ดังนั้น สภาวะของการรับรู้ถึงความเป็นชายแดนของมณฑลพิษณุโลกและสำนึกที่มีต่อความแตกต่างในทางวัฒนธรรมนั้น จึงย่อมปรากฏอยู่อย่างเข้มข้นในช่วงต้นของยุคปฏิรูปการปกครอง และอาจมีผลต่อวิธีการทำงานของรัฐ ที่มักจะมีความเข้มข้นในการปฏิบัติการติดตามจับกุมโจรผู้ร้ายในพื้นที่มณฑลชายขอบซึ่งเคยเป็นรัฐประเทศราชมาก่อน แต่ในขณะเดียวกัน ในพื้นที่มณฑลตอนในอย่างมณฑลพิษณุโลกนั้น รัฐกลับไม่มีศักยภาพเพียงพอในการติดตามจับกุมและปราบปรามโจรผู้ร้ายในพื้นที่

ดังนั้น ในบทนี้ผู้วิจัยจึงต้องการชี้ให้เห็นถึงการรับรู้สภาพพื้นที่ทางกายภาพของมณฑลพิษณุโลกจากทั้งราษฎรและข้าราชการในพื้นที่ โดยเฉพาะพื้นที่ในอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก ในฐานะที่พื้นที่ดังกล่าวเป็นดังสถานที่เกิดเหตุของคดีลอบยิงสังหารนายอำเภอเมื่อช่วงต้นทศวรรษ 2470 ทั้งนี้ การทำความเข้าใจต่อลักษณะทางกายภาพของพื้นที่นั้นอาจจะช่วยคลี่คลายให้เห็นถึงเงื่อนไขของสภาพพื้นที่ๆ เอื้อให้เกิดสภาพทางสังคมของผู้ที่จะกลายเป็นอริกับรัฐได้ และการทำความเข้าใจต่อเงื่อนไขเฉพาะของสภาพพื้นที่ดังกล่าวก็ยังคงอาจสะท้อนให้เห็นถึงความคิดและปฏิกิริยาของราษฎรที่มีต่อศักยภาพของรัฐสยามในการกำกับดูแลพื้นที่ได้ด้วยเช่นกัน แต่ในขณะเดียวกัน การทำความเข้าใจต่อสภาพพื้นที่นี้ก็อาจสามารถนำไปอธิบายถึงสภาพพื้นที่ๆ เอื้อให้เกิดโอกาสในการเข้าไปแสวงหาปัจจัยในการดำรงชีวิตของราษฎรในพื้นที่ กระทั่ง อาจช่วยขยายความเข้าใจต่อเงื่อนไขที่น่าจะมีผลต่อการประกอบการตัดสินใจของนายแจ้จนนำไปสู่การลอบยิงสังหารนายอำเภอ โดยใช้แนวคิดเรื่องการหลบหลีกหนีรัฐของ เจมส์ ซี. สก็อตต์ (James C. Scott) (2009) ในการตรวจสอบสภาพพื้นที่และวิธีการทำงานของรัฐในมณฑลพิษณุโลกช่วงพุทธทศวรรษ 2430-2470

ริบรูดไปยังไม่ชอบนำ: การพลัดศพและการจัดการกับสถานที่เกิดเหตุ

กล่าวได้ว่าในบทที่ผ่านมาพอจะทำให้ประเมินได้คร่าวๆ ว่านายแจ้ก็น่าจะมีสถานะทางสังคมอย่างไร และมีปฏิสัมพันธ์กับผู้มีอำนาจในท้องถิ่นและราษฎรในพื้นที่อย่างไร แต่เท่านี้ก็หาได้เพียงพอต่อการทำความเข้าใจถึงสำนึกคิดของนายแจ้ผู้ที่มีมือกระทำการก่อเหตุสะเทือนขวัญลอบยิงนายอำเภอไม่ มีพิกัดกล่าวถึงข้อสาเหตุในการก่อการของนายแจ้ที่ศาลฎีกาได้ชี้ให้เห็นว่าการไม่ได้รับอนุญาตให้มีปืนนั้น เป็นเหตุให้นายแจ้เกิดความพยายาบทแก่นายอำเภอและนำไปสู่การก่อเหตุสะเทือนขวัญในที่สุด อย่างไรก็ตาม กว่าที่เราจะสามารถทำความเข้าใจต่อกรณี

ดังกล่าวได้ การขยับสายตามองไปยังโลกเบื้องหลังของเขา โดยเฉพาะการทำความเข้าใจต่อสภาพพื้นที่และวิธีการทำงานของรัฐโดยทั่วไปของมณฑลพิษณุโลกและอำเภอพรหมพิรามนั้น ก็อาจจะช่วยขยายให้เห็นว่านายแจ้ดำรงอยู่ในสภาพของโลกทางกายภาพด้านพื้นที่เช่นไรและพื้นที่ดังกล่าวได้แสดงให้เห็นขอบเขตของอำนาจรัฐเป็นอย่างไร กระทั่ง สภาพพื้นที่เช่นนั้นก็อาจจะมีผลต่อการประกอบการตัดสินใจของเขาในการก่อเหตุอันสะท้านสะเทือนดังกล่าว เนื่องจากการทำความเข้าใจต่อสิ่งที่เรียกกันว่า “ที่เกิดเหตุ” นั้นมีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ดังกล่าวตลอดจนรูปการณ์ของคดีดังรายงานในหน้าหนังสือพิมพ์ว่า

ครั้นวันรุ่งขึ้น ความทราบถึงจังหวัดพิษณุโลก พระยาสุนทรพิพิธผู้ว่าราชการพร้อมด้วยแพทย์และตำรวจได้รีบไปไต่สวนยังที่เกิดเหตุ และจัดการพลิกศพตามทางการ เวลานี้ยังจับคนร้ายไม่ได้ (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.3)

ความบางส่วนของรายงานข่าวหนังสือพิมพ์ *บางกอกการเมือง* เมื่อวันที่ 16 มิถุนายน พ.ศ. 2471 เรื่อง “ยิงปลัดอำเภอถูกฆบตตายคาที่ ยิงนายอำเภอถูกท้องแผลสาหัส” ได้เผยให้เห็นว่าเมื่อเกิดคดีอาชญากรรมกระทั้มีผู้เสียชีวิตในที่เกิดเหตุ นั้น รัฐจะต้องมีการส่งคณะไต่สวนคดีที่ประกอบไปด้วยข้าราชการปกครอง ตำรวจ และแพทย์เข้าไปชันสูตรพลิกศพยังสถานที่เกิดเหตุ อย่างไรก็ตาม เอกสารที่เกี่ยวข้องกับคดีคนร้ายยิงขุนจงใจหาญและขุนวิเศษประศาสน์เสียชีวิตเท่าที่ผู้วิจัยได้ค้นพบนั้น ก็ยังไม่ปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับขั้นตอนและวิธีการพลิกศพในคดีดังกล่าว หากแต่ปรากฏเพียงเนื้อความอันแสดงให้เห็นว่า ในเช้าวันรุ่งขึ้นทั้งตัวผู้ว่าราชการจังหวัดพร้อมด้วยกำลังตำรวจและทีมแพทย์ได้เร่งรุดไป “จัดการพลิกศพตามทางการ” ภายหลังจากการปรากฏเหตุถึงสังหารนายอำเภอแต่เพียงเท่านั้น (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.3)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะไม่ปรากฏข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับรายละเอียดการพลิกศพในคดีถึงสังหารนายอำเภอของมณฑลพิษณุโลก แต่เบาะแสสำคัญจากรายงานข่าวหนังสือพิมพ์ *บางกอกการเมือง* ในประโยคที่ว่า “จัดการพลิกศพตามทางการ” (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.3) ก็น่าจะเพียงพอที่จะทำให้เราประเมินต่อไปได้ว่า ทั้งรูปแบบและขั้นตอนวิธีการในการพลิกศพของคดีถึงสังหารนายอำเภอดังกล่าวในมณฑลพิษณุโลกนั้น ก็คงจะยึดถือเอาแนวทางและวิธีปฏิบัติตามระเบียบของส่วนกลางหรือกรุงเทพฯ เป็นสำคัญ เนื่องจากเจ้าหน้าที่ผู้รับผิดชอบในการไต่สวนคดีจะต้องจัดการพลิกศพ “ตาม[แบบแผนของ]ทางการ”

นอกจากนี้ เรายังเห็นอีกว่าผู้ที่มีส่วนในการได้สวณคดีนั้น ไม่ได้มีเพียงแค่เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองและตำรวจเท่านั้น หากแต่ยังมีแพทย์ที่เข้ามามีส่วนร่วมในการพลิกศพอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่เกิดคดีฆาตกรรมสะเทือนขวัญ ทั้งนี้ ไทรีส เพียร์สัน (Trais Peason) (2020) ได้อธิบายถึงคนที่ดำรงสถานะเป็นแพทย์ในสังคมสยามสมัยรัชกาลที่ 5 เอาไว้ในงานเรื่อง *Sovereign Necropolis: The Politics of Death in Semi-Colonial Siam* ว่า แพทย์คือคำเรียกคนไทยหรือคนที่ไม่ใช่ตะวันตก (other non-westerner) แต่ได้รับองค์ความรู้ทางการแพทย์แบบตะวันตก ส่วนดอกเตอร์เป็นคำที่ใช้เรียกคนที่เกิดในตะวันตกและได้รับองค์ความรู้ทางการแพทย์แบบตะวันตกอย่างลึกซึ้งเชี่ยวชาญ และหมอคือคำเรียกคนไทยหรือคนที่ไม่ใช่ตะวันตกแต่มีองค์ความรู้ในการรักษาทางกายภาพแบบจารีต เช่น หมอแผนไทย หมอแผนจีน และหมอที่มีองค์ความรู้ในการรักษาแบบอื่นๆ ที่ไม่ใช่ตะวันตก (Peason, 2020, p.xi) แน่นนอนว่า การฝึกแพทย์ชาวไทยให้มียุทธศาสตร์ความรู้ในการรักษาแบบตะวันตกนั้น ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการเปิดประเทศซึ่งได้นำเอาทั้งการหลงไหลของสินค้า วิทยาการและชาวต่างชาติจากตะวันตกเข้ามาเป็นจำนวนมาก และหนึ่งในบรรดาผู้พักอาศัยชาวต่างชาติจากตะวันตกเหล่านี้ก็มีบางคนที่อาจจะไม่ได้มีชีวิตกลับไปยังแผ่นดินมาตุภูมิ เนื่องจากต้อง “ตายโหง” ด้วยสาเหตุต่างๆ ไม่ว่าจะเสียชีวิตจากอุบัติเหตุหรือเสียชีวิตจากเหตุรุนแรงใดๆ ก็ตามที่อาจเกิดขึ้นได้ในขณะที่พวกเขาได้พำนักอยู่ในสยามหรือการ “ตายห่า” จากโรคระบาด ดังนั้น ด้วยการตายอย่างไม่เป็นมงคลหรือการตายอย่างไม่เป็นธรรมชาติของชาวต่างประเทศและคนในบังคับในสยามนี้เอง จึงได้นำมาซึ่งการเรียกร้องการตรวจสอบข้อสาเหตุของการเสียชีวิตด้วยนิติวิทยาศาสตร์แบบตะวันตก โดยการสอบสวนการตายอย่างผิดธรรมชาติของเจ้าหน้าที่สยามนั้น เพียร์สันมองว่าเป็นส่วนหนึ่งของความพยายามในการยืนยันอำนาจอธิปไตยของสยามเมื่อต้องเผชิญหน้ากับข้อจำกัดและความไม่เท่าเทียมกันของสนธิสัญญาทางการค้าและสิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Peason, 2020, p.7)

ในขณะเดียวกัน วิธีการสอบสวนการตายอย่างผิดธรรมชาตินี้ก็ได้อาจเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างมาตรฐานในกระบวนการยุติธรรมของสยามด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะการตายจากเหตุอาชญากรรมซึ่งปรากฏอย่างมหาดศาลในช่วงรัชกาลที่ 5-7 ดังที่แซมสัน ลิม (Samson Lim) กล่าวว่ายุคสมัยดังกล่าวสยามแทบไม่ต่างจาก “อาณาจักรแห่งโจร” ดังที่ปรากฏรายงานทางสถิติที่เพิ่มขึ้นของเหตุอาชญากรรม การทำร้ายร่างกาย การโจรกรรม และการฆาตกรรมที่สูงขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว กระทั่งที่สวรรคโลกในมณฑลพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ.2460 ก็ปรากฏคดีกราดยิงบนบ้านของราษฎรและกลางตลาด หรือแม้แต่ตัวเจ้าเมืองสวรรคโลกเองก็ไม่พ้นจากการถูกผู้ร้ายยิง

ใ้จำนวนในขณะที่มีการจัดงานเลี้ยง (Lim, 2016, pp.16-19) มีพักต้องกล่าวว่า เมื่อเกิดคดีขึ้นในพื้นที่ที่สวรรคโลก บรรดาโจรผู้ร้ายที่ก่อเหตุก็มักจะหลบหนีหรือรอดพ้นจากการจับกุมแทบทุกครั้ง เนื่องเพราะมีการให้ความช่วยเหลือโดยชาวบ้านในพื้นที่ๆ รู้ตัวตนของโจรผู้ร้ายนั้น ด้วยการปิดปากเงียบ หรือกระทั่งเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นที่แม้ว่าจะรู้ว่าโจรผู้ร้ายตั้งฐานที่มั่นอยู่หลายแห่งในสวรรคโลก แต่ก็ไม่สามารถดำเนินการจับกุมคนร้ายได้ หรือหากมีการจับกุมได้คนร้ายในฐานะจำเลยก็มักจะถูกปล่อยตัวเพราะผู้ต้องสงสัยนั้นสามารถผลิตพยานขึ้นมาหลายสิบปากได้ โดยการโน้มน้าว และเกลี้ยกล่อมชาวบ้านด้วยทรัพย์สินหรือเงินจำนวน 300-400 บาท ในขณะเดียวกันฝ่ายโจทก์ก็แทบจะไม่สามารถแสดงหลักฐานที่เพียงพอต่อศาลได้ เพราะพยานหลายคนมีความเกรงกลัวต่อผู้ต้องสงสัย (Lim, 2016, pp.22-23) แน่แน่นอนว่า การสืบสวนเหตุอาชญากรรมนั้นดำเนินไปตั้งแต่การตรวจสอบสถานที่เกิดเหตุเบื้องต้น การค้นหาเบาะแส การรวบรวมพยานและหลักฐานเพื่อทำรายงานคดี ทั้งนี้ ในขั้นแรกนั้นจะดำเนินการโดยกรมการอำเภอและตำรวจ โดยกรมการอำเภอจะเป็นผู้ที่ตรวจสอบสำนวน ชักถามพยานและพิจารณาเพื่อตัดสินว่าจะนำคดีเข้าสู่กระบวนการพิจารณาคดีหรือไม่ กระนั้น ก็เป็นที่น่าสังเกตว่าในบางกรณีกรมการอำเภอก็ใช้ดุลยพินิจของตนเองที่เป็นชาวบ้านธรรมดาซึ่งไม่มีความรู้ในการแก้ไขปัญหอาชญากรรมไปดำเนินการสืบสวนแทน อันเป็นเหตุให้มีโอกาสในการเปิดรับสินบนและใช้กำลังในการรีดเค้นคำรับสารภาพ และวิธีการดังกล่าวนี้ถึงแม้จะผิดกฎหมายแต่ก็ยังคงดำรงอยู่ต่อมากระทั่งในช่วงทศวรรษ 2470 แล้วก็ตาม (Lim, 2016, pp.28-29)

อย่างไรก็ตาม การสอบสวนการตายอย่างไม่เป็นธรรมาชาติในกรณีของขุนจงใจหาญและขุนวิเศษประศาสน์นั้น แม้ว่าจะไม่ปรากฏข้อมูลรายละเอียดของการสืบสวนตรวจสอบที่และชั้นสูตตรพลิกศพ แต่กระบวนการเหล่านี้สามารถตรวจสอบได้จากหลักฐานอื่นๆ ทั้งในข่าวอาชญากรรมอื่นๆ ในหนังสือพิมพ์ที่ตีพิมพ์ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน หรือจากหนังสือประเภทคำอธิบายหลักกฎหมายหรือหลักการสืบสวน ซึ่งใช้สอนและฝึกอบรมกันในหมู่ข้าราชการตำรวจและอัยการ อาทิ หนังสือ *หลักการสืบสวนคดีอาญา* ที่เรียบเรียงขึ้นจาก “เด็กเซอร์ที่ได้สอนตำรวจภูธรกลาง” ของพระยามานวราชเสวี อดีตอธิบดีกรมอัยการเมื่อ พ.ศ.2472 (มานวราชเสวี, 2472) โดยพระยามานวราชเสวีได้กล่าวถึงหลักการไต่สวนและการทำรายงานตรวจสอบสถานที่เกิดเหตุในช่วง พ.ศ.2472 เอาไว้ในหนังสือ *หลักการสืบสวนคดีอาญา* ว่า

รายงานการตรวจสถานที่เกิดเหตุ นั้น เป็นของสำคัญยิ่งในการไต่สวนคดีอาญา...ผู้ทำการสืบสวนต้องหาเสมียน...คนหนึ่งที่อยู่แถวตลาดเฉียว...ก่อนไปตรวจสถานที่ ควรปรึกษาหารือกับผู้ช่วยเสียก่อน อธิบายให้ผู้ช่วยรู้ว่าในคดีนั้นมีเค้าเงื่อนและข้อควรสังเกตอย่างไรบ้าง...ต้องจัดหาเครื่องมือและนัดแนะให้ผู้ที่จะช่วยเหลือในคดีนั้นมาให้พร้อมกัน...ในคดีที่จะชันสูตรพลิกศพ ต้องตระเตรียมการขนส่งให้พร้อม และนัดผู้ที่จะชันศพให้มาตามกำหนด แทบทุกเรื่องควรแจ้งให้ตำรวจกองพิเศษหรือตำรวจกองกลางทราบ ว่าใครบ้างเป็นผู้ที่ต้องสงสัย และใครบ้างที่เก็งว่าจะเกี่ยวข้องกับคดีนั้น เพื่อตำรวจกองพิเศษหรือกองกลางจะได้จัดการคอยจับกุมคนเหล่านี้...ต่อไปผู้ทำการสืบสวนต้องพยายามหาตัวผู้รู้เห็นในคดี...โดยถามเจ้าพนักงานท้องที่ ทาญาติ เพื่อนฝูง ผู้บาดเจ็บหรือผู้เสียหายและบุคคลอื่นๆ ซึ่งตามรูปคดีแสดงว่าพอที่จะบอกเค้าเงื่อนให้ได้ คำถามต่อไปนี้สำคัญยิ่ง ผู้ทำการสืบสวนจะเว้นเสียมิได้ คือ ความผิดนี้เป็นการกระทำผิดชนิดใด ใครเป็นผู้ทำ ได้ทำเมื่อใด ที่ไหนและทำโดยวิธีใด ผู้ร้ายต้องประสงค์สิ่งใดและใครบ้างที่มีส่วนได้ส่วนเสียในการกระทำนั้นบ้าง มีสาเหตุอย่างไร จำไว้ย่อๆ ว่า ใคร อะไร ที่ไหน ด้วยอะไรทำไม อย่างไร และเมื่อไร ถ้าจดคำเหล่านี้ติดไว้ที่ผนังสำนักงานแล้ว คำเหล่านี้จะฝังเข้าไปอยู่ในสมอง เป็นเหตุให้ไม่ลืม...ในคดีทุกเรื่องถ้าการตรวจตราสถานที่เป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นแล้ว ผู้ทำการสืบสวนต้องรีบขอคำสั่งให้มีตำรวจคอยระวังอย่าให้ใครเข้าไปเกี่ยวข้องกับของสิ่งหนึ่งสิ่งใดในที่นั้นทันที ของทุกอย่างเมื่อเวลาเกิดเหตุอยู่อย่างใดก็ต้องทิ้งไว้อย่างนั้น...ต้องพิจารณาให้ได้ความถ่องแท้เสียก่อนว่า หลักฐานนั้นได้เกิดขึ้นในเวลาเกิดเหตุหรือภายหลัง ตัวอย่างตรวจพบรอยเท้าในที่เกิดเหตุ แม้อรอยเท้านั้นจะเป็นของจำเลยก็ดี แต่จะใช้เป็นพยานยันจำเลยแต่ลำพังไม่ได้ เพราะอาจปรากฏว่าจำเลยได้ไปที่นั้นจริง แต่ภายหลังเกิดเหตุก็เป็นได้ (มานวราชเสวี, 2472, น.121-127)

นอกจากนี้ พระยามานวราชเสวียังชี้ให้เห็นว่า การทำรายงานนั้นสิ่งที่ผู้ทำการสืบสวนจะต้องทำคือการเขียนรายงานที่ชัดเจนและ “ไม่จำเป็นต้องเขียนรายงานให้หรูหรา ขอแต่ให้แจ่มอ่านได้ความชัดเจนไม่มีความเป็น 2 ง่าม ข้อความใดที่สำคัญต้องยกขึ้นพูดให้เด่น” โดยในช่วงต้นของรายงานนั้นจะต้องลงข้อมูลให้ชัดเจนว่าสถานที่เกิดเหตุ “เป็นที่ชนิดใด เป็นบ้าน เป็นสวนหรือเป็นป่า ที่นั้นอยู่ที่ไหน และจะไปถึงได้โดยอย่างไร หมู่บ้านหรือเมืองใกล้เคียงมีอะไรบ้าง และให้กล่าวถึงลักษณะของที่นั้นไว้โดยถี่ถ้วน” และคดีทุกเรื่องเวลาไปตรวจสถานที่เกิดเหตุผู้สืบสวน

จะต้องมีข้อความดังต่อไปนี้ปรากฏอยู่ในรายงานเสมอ คือ 1) ลักษณะของสถานที่เกิดเหตุ 2) ผู้ร้ายได้เข้ามาทางไหน 3) ผู้ร้ายได้ออกไปทางไหน 4) ที่ต่างๆ ที่พะยานเห็นหรือควรจะเห็นตัวผู้ร้าย หรือของ หรือเหตุการณ์ สิ่งใดอันเกี่ยวแก่การกระทำผิดนั้น และ 5) ที่ต่างๆ ที่พบหลักฐานในคดี หรือควรจะพบหลักฐานในคดีปรากฏอยู่ “แต่ความจริงหาไม่มี...ตัวอย่างในคดีฆ่าคนตายในห้องมี เลือดไหลนอง แต่ในอ่างล้างหน้าหาเลือดติดอยู่ไม่” (มานวราชเสวี, 2472, น.131-132) แน่นอน ว่ารายงานดังกล่าวนี้ แม้จะทำให้เห็นถึงหลักการในการสืบสวนและทำรายงานตรวจสถานที่เกิด เหตุของเจ้าพนักงาน แต่ภาพในทางปฏิบัติยังไม่ปรากฏผ่านหนังสือ *หลักการสืบสวนคดีอาญา* นี้

ดังนั้น การตรวจสอบเนื้อหาบางส่วนของการตายจากเหตุอาชญากรรม เช่น การถูกยิง การลอบสังหาร การปล้นฆ่าและการถูกวิสามัญฆาตกรรมนั้น จะพบว่าชาวเหล่านี้ได้ปรากฏ เนื้อหาบางส่วนที่ผู้สื่อข่าวจะแสดงให้เห็นถึงทั้งกระบวนการสืบสวนและชั้นสูตรพลิกศพโดย เจ้าหน้าที่รัฐกำกับเอาไว้ด้วยและสอดคล้องกับวิธีการทำงานตามหลักการสืบสวนที่ได้กล่าวไว้ใน ข้างต้น โดยตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการสืบสวนและการชั้นสูตร คือ กรณีของการ วิสามัญฆาตกรรมกระดิ่งชื้ออ้ายเสือนาก ซึ่งน่าจะช่วยคลี่คลายให้เห็นทั้งวิธีการในการจัดการ กับสถานที่เกิดเหตุและกระบวนการชั้นสูตรพลิกศพของทางการในช่วงเวลาใกล้เคียงกันได้

ทั้งนี้ เรื่องราวของอ้ายเสือนากนั้นปรากฏอยู่ในรายงานข่าวของหนังสือพิมพ์ *ศรีกรุง* โดย ผู้เขียนข่าวได้รับข้อมูลโดยตรงจากตำรวจชุดปราบปราม และได้รายงานเอาไว้ว่า อ้ายเสือนากผู้นี้ ถูกตำรวจวิสามัญในที่หลบภัยกลางป่าแถวจังหวัดราชบุรีเมื่อ พ.ศ.2471 และเป็นขุนโจรที่มักออก ทำการปล้นสะดมบ้านคนมีชื่อและข้าราชการในท้องที่จังหวัดราชบุรีอยู่อย่างสม่ำเสมอ (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/16, น.13) จนทางการต้องส่งกำลังตำรวจออกติดตามจับกุมอยู่บ่อยครั้งแต่ก็ประสบกับ การคว้าน้ำเหลวอยู่เสมอ เนื่องจาก “มันแหม่อ่านาจร้ายจนไม่มีใครกล้ามาเปนพะยานนำจับ” จน ทำให้ “เจ้าพนักงานต้องกรากกรำลำบากอย่างสาหัส...ก็เพราะว่าอ้ายเสือนากมันหนีเข้าไปอยู่ใน ป่าสูง” จึงต้องใช้เวลาติดตามจับกุมยาวนานกว่า 3 ปีเศษ (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/16, น.9-10) กระทั่งวันหนึ่ง ตำรวจก็สามารถติดตามไปจนถึงยังที่พักของอ้ายเสือนาก โดยก่อนที่เจ้าพนักงาน ปราบปรามจะเข้าดำเนินการจับกุมนั้น “นายจ่าง มังคลารัตน์ ปลัดอำเภอเมือง ได้นำพระบรมรูป ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวออกมาตั้งนมัสการพร้อมกัน และได้ชุมนุมพระพุทธรูป พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ ขอให้ช่วยคุ้มครองบรรดาเจ้าพนักงานกองปราบ” จากนั้นจึงแยกย้าย กันไปชุมนุมอยู่ตามจุดต่างๆ ที่พอจะกำบังกระสุนได้ ซึ่งก็อยู่รายล้อมรอบที่พักนั้น และเมื่ออ้ายเสื่อ นากจับสังเกตถึงความผิดปกติได้จึงเปิดฉากการยิงต่อสู้กับเจ้าพนักงาน โดยอ้ายเสือนากกับนาง

คำภรรยาใช้ปืนยาวประทับช่องเรือนยิงสู้กับตำรวจ แต่อันิจจ้าน้ำน้อยยอมแพ้ไฟเป็นธรรมดา เมื่อกำลังตำรวจได้ระดมยิงใส่ที่พักของอ้ายเสือนากจากทั่วทุกสารทิศอยู่ครู่ใหญ่ก็ไว้รวีแววของการยิงตอบโต้กลับ เมื่อกำลังตำรวจได้รุดเข้าตรวจสอบยังที่พักแล้วจึงพบว่า ทั้งอ้ายเสือนาก นางคำ และบุตรสาวในวัยทารกได้ถูกกระสุนเสียชีวิตทั้งบ้าน (สจช. ร.7 ม.26.5 ค/16, น.5-7) โดยหนังสือพิมพ์ศรีกรุงรายงานบรรยายสาเหตุการณีนี้นั้นน้อยอย่างมีสีสันว่า ได้มีการจัดกำลังตำรวจเฝ้าสถานที่เกิดเหตุอยู่ทั้งคืน

เจ้าพนักงานต้องนอนเฝ้าศพอ้ายเสือนายและบุตร ภรรยา...พอเวลา 19 น. ก็ได้เกิดพายุพัดอย่างแรงกล้า มีดฟ้ามีวฝนไปทุกทิศฟ้าคะนองร้องเปรี๊ยะๆ และมีสายฝนนี้บาดตกลหลายหนหลายแห่ง ซึ่งถ้าคิดตามปฐมโบราณก็จะว่าเป็นเพราะความบรรดาลมาจากเบื้องบนที่เจ้าพนักงานได้ปราบเหล่าทูจิตของแผ่นดินและประชาชนลง นอกจากนั้น ยังมีเสือและช้างส่งเสียงร้องกระหิมป่า และเวลาเดียวกันฝนก็ตกลงมาในบริเวณนั้นอย่างขนานใหญ่...สายฝนนี้บาดได้ลงในบริเวณนั้นราวๆ 7-8 ครั้ง เสือช้าง และหมูป่าก็ยิงคะนองเข้ามาใกล้บริเวณโรงอ้ายนาก ซึ่งอาจจะเกิดจากมันได้กลิ่นศพก็เปนได้ เจ้าพนักงานได้ใช้ปืนคอยยิงกราดไว้เสมอ นับว่าเป็นการระดมยิงของเจ้าพนักงานอย่างควรจดจำอย่างยิ่ง (สจช. ร.7 ม.26.5 ค/16, น.9)

จะเห็นได้ว่า แม้สถานที่เกิดเหตุจะอยู่กลางป่า แต่เพื่อไม่ให้ตัวสถานที่เกิดเหตุนั้นถูกรบกวน ถูกบุกรุก หรือถูกเคลื่อนย้าย เจ้าหน้าที่ฯ รับผิดชอบจะต้องคอยจัดกำลังเฝ้าไว้อย่างเข้มงวดและคอยสอดส่องป้องกันเพื่อไม่ให้มีการชิงศพทั้งจากสัตว์ร้ายหรือแม้กระทั่งจากบรรดาลูกน้องและบริวารของอ้ายเสือนากที่ยังคงหลุดรอดจากการจับกุม และต้องเฝ้าสถานที่เกิดเหตุนั้นไว้จนกว่าฝ่ายชันสูตรพลิกศพจะเดินทางมาถึง

อย่างไรก็ตาม เนื่องด้วยหนทางในการเดินทางมายังที่เกิดเหตุ นั้น มีระยะทางที่ค่อนข้างไกลจึงทำให้ฝ่ายชันสูตรพลิกศพว่าจะเดินทางมาถึงก็ในรุ่งเช้าของอีกวัน โดยในคณะเดินทางเพื่อมาชันสูตรพลิกศพนั้นจะมีคณะกรรมการตรวจสอบ 3 ฝ่ายร่วมเดินทางมายังที่เกิดเหตุพร้อมกัน โดยฝ่ายแรก คือ ฝ่ายตุลาการมี นายมี นพภรสูตร เป็นผู้พิพากษา ซึ่งร่วมเดินทางมาพร้อมกันกับฝ่ายมหาดไทย คือ ร.อ.ท.หลวงบุรินทรามาตย์ และฝ่ายตำรวจภูธร คือ นักเรียนทำการนายร้อยตำรวจเส็ง ประภาพันธ์ พร้อมกับชาวบ้านบางส่วนเดินทางมาร่วมการชันสูตรพลิกศพในที่เกิดเหตุ

โดยกระบวนการของคณะชั้นสูตรพลิกศพในขั้นตอนแรกเมื่อเดินทางได้มาถึงยังสถานที่เกิดเหตุ นั้น คือ การลำดับเหตุการณ์

ตามทางใต้สวนได้ความว่า อ้ายนากเป็นผู้ร้ายสำคัญซึ่งเคยต้องหาว่าชิงทรัพย์และหลบหนี เรือนจำ ออกไปเที่ยวปล้นสดมภ์และฆ่าคนตายหลายราย ทางราชการกำลังสืบจับตัวอยู่ ก็พอดีมาเกิดปล้นบ้านนางคอยหรือค้อยกลางวันแสบๆ และ[ทางตำรวจ]ได้เริ่มตามจับกันอย่างขมุกขมู้นจนกระทั่งภรรยาอ้ายนากและอ้ายนากกับพวกได้เกิดการต่อสู้กันขึ้น...[จน] เด็กหญิงทารกต้องมาตายลงในครั้งนี้ก็เพราะอ้ายนากได้เอาเปลของเด็กผู้หญิงนั้นไป แทนพาดเป็น ลูกกระสุนที่ต่อสู้อย่างกาหลงไปโดนเด็กในเปลเข้า ซึ่งนับว่าเป็นบาปเคราะห์ของทารกจริงๆ (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/16, น.10)

ในกระบวนการต่อมา คือ การยืนยันตัวผู้เสียชีวิต โดยเจ้าหน้าที่จะให้ราษฎร ซึ่งติดตามมากับคณะชั้นสูตรนั้นเข้ามาดูศพเพื่อยืนยันตัวตนของผู้เสียชีวิตว่าใช่อ้ายนากจริงหรือไม่ “หลายคนก็จำได้ว่าอ้ายนากแน่” ส่วนเด็กผู้หญิงทารกและนางคำนั้น “เชื่อว่า...เป็นบุตรภรรยาอ้ายนากก็เพราะคนเหล่านั้นได้อยู่ด้วยกันมาก่อนแล้ว” (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/16, น.10) และกระบวนการสุดท้าย คือ การชันสูตรพลิกศพ โดยเจ้าพนักงานจะทำการตรวจสอบศพและบันทึกรายละเอียดถึงตำแหน่งของบาดแผล เพื่อระบุถึงสาเหตุของการเสียชีวิตของบุคคล

ตามทางชันสูตรศพได้ความว่า อ้ายนาก ถูกกระสุนปืนมีบาดแผล 9 แห่ง คือ 1 ใต้ตาขวา 2 ราวนมขวา 3 ใต้นมขวา 4-5-6 ใต้นมซ้าย 7 สีข้างซ้าย 8 พุงข้างซ้าย 9 ต้นแขนซ้าย บาดแผลที่ 1-2-3-4-5 ลึกทะลุและสาหัสถึงตาย ส่วนนางคำต้องกระสุนปืนมีบาดแผล 5 แห่ง คือ 1-2 ถูกตรงลิ้นปี 3 ใต้ราวนม 4 ใต้สะดือ 5 ใต้ไขต้นขวา บาดแผลทั้ง 5 แห่งลึกทะลุและสาหัสถึงตายทุกแห่ง ส่วนเด็กหญิงทารกนั้นถูกกระสุนปืนแห่งเดียวที่ศีรษะแนวขวา กระสุนระเบิดกะโหลกศีรษะสาหัสถึงตายคาที่ (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/16, น.10)

แน่ละ คดีของอ้ายเสือนาก แม้ว่าจะไม่เกี่ยวข้องกับสัมพันธกันกับคดีการลอบยิงขุนจงใจหาญ และขุนวิเศษประศาสน์ แต่ในแง่หนึ่งก็ได้เผยให้เห็นถึงลำดับขั้นตอนและกระบวนการในการชันสูตรพลิกศพ เพื่อหาข้อสาเหตุแห่งการตายของบุคคลและการจัดการกับสถานที่เกิดเหตุใน

ช่วงเวลานั้น ซึ่งสอดคล้องกับวิธีการสืบสวนสถานที่เกิดเหตุของนายพันตำรวจตรี หลวงพิสิฐวิทยาการ อดีตตำรวจนิติเวชในช่วงทศวรรษ 2460-2470 และอดีตผู้กำกับกองตำรวจสันติบาล กองที่ 3 ได้กล่าวถึงวิธีการที่ราษฎรสามารถช่วยเหลือในทางราชการตำรวจเอาไว้ในทางวิทยุเมื่อ พ.ศ.2477 ว่าถ้าหากเกิดเหตุอาชญากรรมขึ้นประชาชนจะต้องไม่ไปยุ่งในพื้นที่ใกล้เคียง แต่ต้องรายงานเหตุการณ์ดังกล่าวต่อตำรวจ ซึ่งจะมีหน้าที่ในการเข้าไปยังสถานที่เกิดเหตุ ค้นหาลายนิ้วมือ รอยเท้าและสืบร่องรอยจากรอยเท้าเหล่านั้นว่าผู้ก่อเหตุจะหลบหนีไปทางไหนอย่างไร (Lim, 2016, p.64-65)

ทั้งนี้ หากพิจารณาจะเห็นได้ว่าในช่วง ทศวรรษที่ 2470 นั้น การสืบสวนมีความเข้มข้นขึ้นกว่าในช่วงทศวรรษที่ 2440 ที่กรมการอำเภอมีบทบาทในการสืบสวนเบื้องต้นอยู่มากและบ่อยครั้งก็ปล่อยให้ลูกน้องที่เป็นพลเรือนและไม่ได้รับการฝึกอบรมไปดำเนินการสืบสวนแทน ทำให้การสืบสวนเป็นไปอย่างไม่มีประสิทธิภาพ และในช่วงทศวรรษที่ 2470 นี้พื้นที่ของการเกิดเหตุอาชญากรรมโดยเฉพาะสถานที่ๆ เกิดการฆาตกรรมได้กลายเป็นพื้นที่ของพนักงานสอบสวนที่เชี่ยวชาญ “ไม่ใช่ที่สำหรับมือสมัครเล่น” ดังที่ปรากฏแนวคิดเรื่องการจำกัดขอบเขตของประชาชนที่ไม่เกี่ยวข้องให้อยู่ห่างจากสถานที่เกิดเหตุของหลวงพิสิฐวิทยาการ ในแง่หนึ่งความเข้มข้นของวิธีการในการสืบสวนนี้ย่อมสะท้อนให้เห็นว่ารัฐให้ความสำคัญต่อการสืบจับผู้กระทำผิดให้ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น และในขณะเดียวกัน ความเข้มข้นต่อความสนใจในการสืบสวนดังกล่าวนี้ ก็ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงความซับซ้อนของคดีและการเพิ่มสูงขึ้นของเหตุอาชญากรรมเช่นกัน และพลตำรวจตรี สง่า กิตติขจร อดีตผู้กำกับกองพิสูจน์หลักฐาน กรมตำรวจและอดีตผู้อำนวยการพิเศษทางพิสูจน์หลักฐานของกรมตำรวจและกระทรวงยุติธรรมนั้นก็เห็นด้วยกับวิธีการของหลวงพิสิฐวิทยาการ และได้สั่งเขปประเด็นเอาไว้ 10 ข้อเพื่อเป็นแนวทางในการสืบสวนสถานที่เกิดเหตุ คือ 1) ไปถึงที่เกิดเหตุโดยเร็วที่สุด 2) เมื่อไปถึงแล้วให้กันคนที่ไม่ควรอยู่ตรงนั้นออกไป 3) ทำแผนผังสถานที่และถ่ายรูป 4) มองหาเบาะแสและหลักฐาน 5) เก็บรักษาเบาะแสและหลักฐาน 6) เบาะแสและหลักฐานบางอย่างอาจเป็นของปลอมหรือของที่ผู้กระทำผิดตั้งใจไว้ 7) ชักถามผู้คนในที่เกิดเหตุ 8) หากจำเป็นต้องชักถามชาวบ้านให้ทำทันที 9) ปกป้องที่เกิดเพื่อการสอบสวนในอนาคตหากจำเป็น 10) บันทึกผลการสอบสวน (Lim, 2016, p.65) โดยกระบวนการชันสูตรพลิกศพดังกล่าว ก็อาจจะเป็นกระบวนการที่ใกล้เคียงกันกับการไต่สวนและการชันสูตรพลิกศพ และสืบสวนสถานที่เกิดเหตุในคดีอื่นๆ ที่เกิดขึ้นในช่วงพุทธทศวรรษ 2470 หรือกระทั่ง อาจเป็นวิธีการแบบเดียวกันที่ถูกนำมาใช้ในการสืบสวนและการชันสูตรพลิกศพในคดีของขุนจงใจหาญ

และขุนวิเศษประศาสน์ ที่ทำให้สามารถระบุข้อสาเหตุแห่งการเสียชีวิตของบุคคลทั้งสองได้ว่า “กระสุนลูกหนึ่งได้ถูกขมับของขุนวิเศษประศาสน์ ล้มคว่ำจมข้ามข้าวและสิ้นใจไปในทันที ส่วนขุนจงใจหาญนั้นถูกกระสุนเข้าที่บริเวณท้องทำให้ยังคงพูดได้อยู่อีกคำสองคำแล้วจึงถึงแก่กรรม” (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.12)

นอกจากนั้นแล้ว คดีของอ้ายเสือนากผู้นี้ยังสะท้อนให้เห็นถึงเงื่อนไขของสภาพพื้นที่ๆ เอื้อให้เกิดการช่งสู้ม การสร้างเครือข่ายและการหลบหนีของโจรผู้ร้าย จนกระทั่ง เกิดเป็นชุมชนชนเรือนรัฐที่อาจหาญลุกขึ้นเป็นอริกับรัฐ ดังในกรณีของอ้ายเสือนากนั้น ก็มีหลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่าเขาเป็น ผู้ที่มีเครือข่ายกับบรรดาเสือมีชื่อร่วมสมัย กระทั่งสามารถลุกขึ้นกระทำการทำทลายต่อกฎหมายได้อย่างยาวนานถึง 3 ปีเศษ

อ้ายนากมันเป็นเจ้าป่า นับแต่มันได้ฆ่านายเข้าปลัดอำเภอแล้ว มันก็แผ่อำนาจร้าย ออกกฎหมายเอาเอง อยู่ในท้องที่อำเภอเมืองราชบุรี ได้ทำการปล้นสดมภ์อยู่เสมอและเข้าเป็นสมัครพรรคพวกอ้ายเสือก้านอีกคนหนึ่ง เจริญร่อยหากินตามอ้ายเสือก้านเรื่อยมา (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/16, น.13)

อย่างไรก็ตาม กรณีของอ้ายเสือนากนี้ มีข้อน่าสังเกตอีกประการหนึ่งว่า ลักษณะการปล้นของอ้ายเสือนากนั้นจะไม่ปล้นราษฎรแต่จะปล้นบ้านคนมีชื่อและข้าราชการ อาจด้วยเหตุเพราะอ้ายเสือนากเป็นผู้ที่มีฐานะทางบ้านค่อนข้างยากจนอนาถา ครั้นเมื่อบิดาได้เสียชีวิตในคุกก็เริ่มออกปล้นและไปเข้าร่วมสำนักกับบรรดาเสือมีชื่อคนอื่นๆ โดยมากมักจะปล้นบ้านคนมีชื่อ ซึ่งน่าจะเป็นการกระทำที่อาจจะเจริญร่อยตามบิดาของตน เนื่องด้วยบิดาของอ้ายเสือนากเองก็เป็นอดีตพยัคฆ์ร้ายที่เที่ยวปล้นบ้านคนมีชื่อเช่นเดียวกัน จนตำรวจเที่ยวสืบเสาะไล่ตามอยู่นานปี เนื่องจากเมื่อปล้นเสร็จก็พากันหนีหายเข้าไปในป่ารกชัฏ ทั้งเสือ ช้าง สัตว์ร้ายต่างๆ รวบรวมเป็นบริวารที่คอยซัดขวางมิให้ตามรอยได้ทัน กระทั่งอ้ายเสือนากนี้ประกาศตนว่า "กูเป็นเจ้าป่า" (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/16, น.13) ดังนั้น ด้วยการที่อ้ายเสือนากกระทำการปล้นบ้านคนมีชื่อและสังหารข้าราชการอำเภอก็อาจเป็นอีกเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้ราษฎรไม่กล้าไปเป็นพยาน เพราะกระทั่งเจ้าหน้าที่บ้านเมืองก็ไม่อาจจะมีการตั้งเพียงพอสำหรับต่อกรกับอ้ายเสือนากและพรรคพวกได้ จนทำให้กลุ่มอ้ายเสือนากหลุดรอดการจับกุมอยู่นานปี กระทั่ง เมื่อทราบข่าวการเสียชีวิตของอ้ายเสือนาก บรรดาชาวบ้านจึงยอมให้ความร่วมมือเป็นพยานในคดี

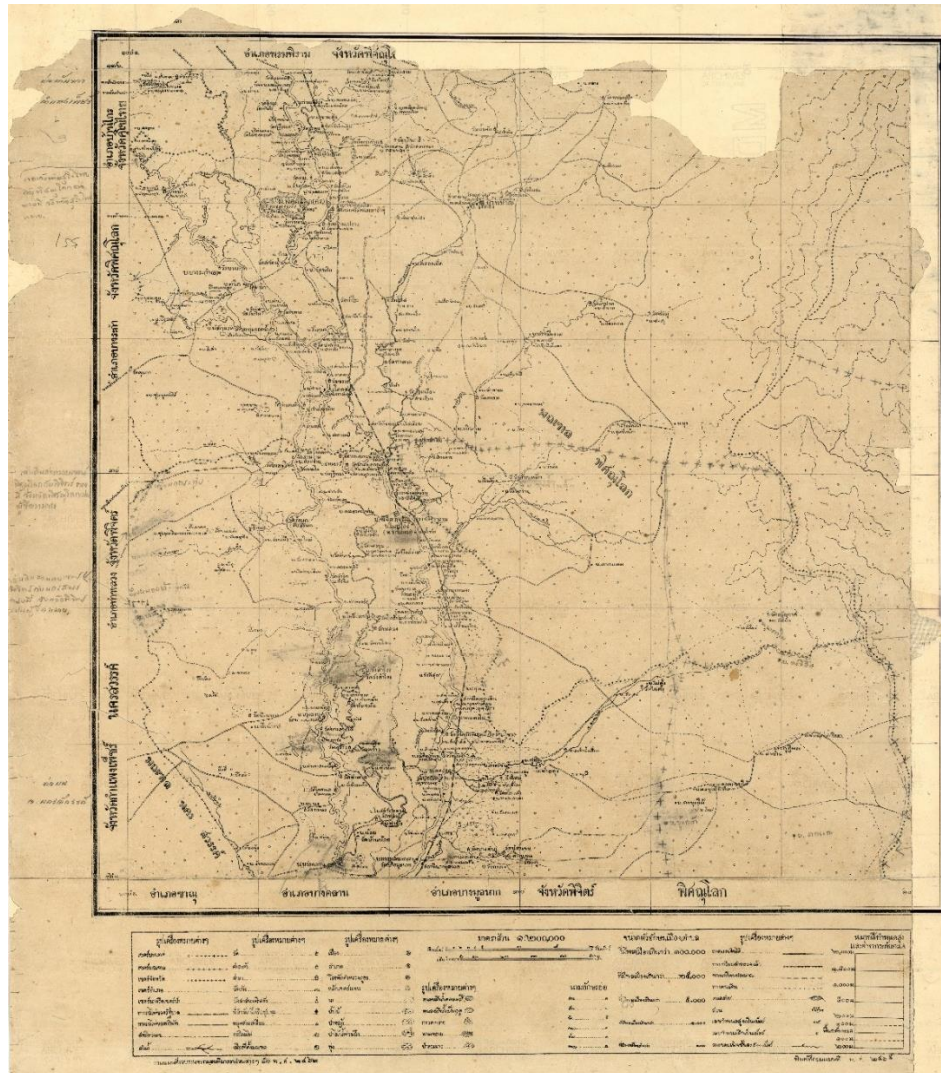
จะเห็นได้ว่า เงื่อนไขของสภาพพื้นที่นั้นส่งผลต่อการขยายตัวของผู้กระทำการนอกกฎหมาย อีกทั้งยังมีผลต่อการลดทอนศักยภาพของรัฐในการติดตามจับกุมบรรดาคนที่เร่ร่อนอยู่ในพื้นที่เหล่านั้น แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้เช่นกันว่า แม้กระทั่งพื้นที่ๆ เป็นชุมชนซึ่งมีการกำกับดูแลตามกฎหมายก็ยังคงปรากฏสภาพของการกระทำนอกกฎหมายโดยที่รัฐไม่สามารถควบคุมดูแลได้ และเป็นสภาพที่ปรากฏอยู่โดยทั่วไปในสังคม กระทั่งในช่วงทศวรรษ 2470 แล้วก็ตาม

การปราบปรามโจรผู้ร้ายของมณฑลพิษณุโลกกับการ “แผ่ถ่านอำนาจกลางให้กว้างออกไป”

อย่างไรก็ตาม หากย้อนกลับพิจารณาถึงสภาพภาพของมณฑลพิษณุโลก โดยเฉพาะในช่วงปฏิรูปการครองนั้น จะเห็นได้ว่าสภาพภาพของมณฑลพิษณุโลกยังคงเป็นชุมก้ำล้งทางทหารให้กับรัฐสยามที่ควบคุมพื้นที่รอยต่อแดนระหว่างพื้นที่หัวเมืองเหนือของสยามกับมณฑลพายัพด้วยเหตุนี้ จึงย่อมต้องพิจารณาถึงมิติในทางยุทธศาสตร์การทหารของมณฑลพิษณุโลกอีกด้วย กล่าวคือ ในช่วงต้นของการปฏิรูปการปกครองนั้น เมืองในพื้นที่มณฑลพิษณุโลก เช่น พิษณุโลก และพิชัยนั้น มีบทบาทอย่างมากในการเป็นชุมก้ำล้งทางทหารที่สำคัญของสยามในการควบคุมพื้นที่ทางตอนเหนือของประเทศ ดังที่ปรากฏบทบาทของกองก้ำล้งของพื้นที่นี้ที่สำคัญ คือ ในการปราบปรามการจลาจลของชาวจี๊วในเมืองแพร่เมื่อ พ.ศ.2445

ทั้งนี้ ไม่เพียงแต่กรณีการปราบปรามการจลาจลของจี๊วเมืองแพร่เท่านั้นที่มณฑลพิษณุโลกได้เข้าไปมีบทบาทในการปราบปราม แต่ยังหมายรวมไปถึงกรณีของการปราบปรามโจรผู้ร้ายที่เกิดขึ้นในพื้นที่ใกล้เคียงรายรอบมณฑลอีกด้วย กล่าวคือ แม้การกบฏจี๊วจะถูกสยบลงอย่างรวดเร็วใน พ.ศ.2445 แต่รัฐสยามก็ยังคงไม่ไว้วางใจในความสงบของพื้นที่ๆ เคยเกิดการจลาจลดังกล่าว และยังคงใช้มณฑลพิษณุโลกเป็นฐานก้ำล้งสำหรับแผ่ระวางเขตพื้นที่นั้น ดังนั้น จึงปรากฏภาพของการใช้ก้ำล้งทางทหารจากมณฑลพิษณุโลกในการปราบปรามโจรผู้ร้ายที่เกิดขึ้นในพื้นที่เมืองแพร่อย่างเข้มข้น แต่การปราบปรามโจรผู้ร้ายที่เกิดขึ้นในมณฑลพิษณุโลกกลับปรากฏภาพที่ตรงกันข้าม ดังที่ปรากฏในกรณีของการปราบปรามอำฮวันผู้ร้ายเมืองแพร่เมื่อ พ.ศ. 2449 โดยอำฮวันผู้นี้ไม่ปรากฏพื้นเพว่าเป็นใคร เกิดที่ไหนและมีหน้าที่การงานอย่างไรก่อนที่จะกลายมาเป็นผู้ร้ายที่ถูกไล่ล่าโดยกองก้ำล้งทหารจากเมืองแพร่ เมืองน่าน มณฑลพายัพและมณฑลพิษณุโลก ทั้งนี้ สันนิษฐานว่าอำฮวันก็คงเป็นราษฎรเมืองแพร่ เนื่องจากปรากฏหลักฐานว่าผู้

ที่อยู่รายล้อมและติดต่อด้านพื้นที่กับอำเภอนั้น นอกจากจะมีราษฎรในพื้นที่แล้ว ยังมีเงี้ยวและ
กรมการเมืองท้องถิ่นอีกด้วย

ภาพที่ 9 แผนที่การบินเฉพาะถิ่นมณฑลพิษณุโลก-มหาราษฏร์อุดร
ที่มา: สจข. ผ. กบค.3-(3-10)

อย่างไรก็ตาม อำเภอนี้ผู้ตั้งได้กระทำการออกแจกปล้นสถานที่ใดที่หนึ่งในเมืองแพร่
จนทำให้เกิดการติดตามจับกุมโดยกองกำลังตำรวจภูธรเมืองแพร่กว่า 30 คน ซึ่งนำโดยหลวงไชย
ราษฎร์นายอำเภอเมืองแพร่ โดยในวันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2449 เวลา 11 โมง กำลังของหลวงไชย
ราษฎร์และตำรวจก็ได้ทำการเข้าล้อมเรือนที่พักของอำเภวนั้น แต่อำเภวนั้นรู้ตัวเสียก่อนจึงได้ลอบ
เอาปืนยิงถูกหลวงไชยราษฎร์นายอำเภอตาย ในขณะที่นายน้อยสารวัตรอำเภอก็ถูกกระสุนของอำ

ห้วนได้รับบาดเจ็บสาหัส กระนั้น กองกำลังตำรวจที่เหลือก็มุ่งมั่นเข้าทำการจับกุมคนที่อยู่ในเรือนนั้นแต่أيห้วนสามารถหลบหนีไปได้ เหลือเพียงภรรยาأيห้วน เพื่อนأيห้วนและเจ้าของบ้านที่ถูกตำรวจควบคุมตัว (สจช. ร.5 ม.5.1 ก./27)

กรณีของأيห้วนนั้นค่อนข้างน่าสนใจ เพราะนอกจากจะชี้ให้เห็นถึงบทบาทของมณฑลพิษณุโลกในการเฝ้าระวังพื้นที่มณฑลรอบนอกด้วยการใช้กำลังทหารเข้าทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายแล้ว ยังช่วยขยายให้เห็นถึงศักยภาพและกระบวนการประสานงานของข้าราชการฝ่ายพลเรือนและทหารของรัฐสยามในการปราบปรามโจรผู้ร้ายด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะเมื่อต้องเผชิญกับคนร้ายที่มีลักษณะแบบأيห้วน คือ มีพรรคพวกมาก ทั้งราษฎรและกรมการเมืองท้องถิ่นให้ความช่วยเหลือ ซึ่งทำให้รัฐสยามต้องเผชิญกับอุปสรรคอย่างยากลำบากในการติดตามจับกุม กระทั่งอาจนำไปสู่ความวิตกกังวลต่อเสถียรภาพทางอำนาจของชนชั้นนำสยามที่มีต่อการปกครองภายในได้ ดังที่จะกล่าวถึงต่อไป

แน่นอนว่า เมื่อการจับกุมตัวล้มเหลว อีกทั้งยังสูญเสียนายอำเภอไปในการติดตามจับกุม ทำให้พระยาพิริยวิไชยผู้ว่าราชการเมืองแพร่ได้เข้าบัญชาการให้สายลับออกสืบเพื่อหาตัวของأيห้วนที่หลบหนี

[โดย]คนลับกลับมาแจ้งความว่าได้เข้าไปถึงตัวأيห้วน ซึ่งพักอยู่ที่บ้านแม่ยายของท้องที่อำเภอเมืองสอง จะจับกุมไม่ได้ ด้วยأيห้วนมีพรรคพวกมาก ที่เห็นอยู่แล้ว 30 คนและยังไม่เห็นสืบได้ความว่ามีประมาณอีก 20 คนเศษ ยังมีราษฎรเป็นใจกับأيห้วนอีกมาก จะเรียกเวลาได้ก็ได้ เวลานี้أيห้วนกำลังเตรียมการในว่าจะเข้าปล้นเรือนจำเมืองแพร่ในวันที่ 20 เดือนนี้ (สจช. ร.5 ม.5.1 ก./27)

พระยาพิริยวิไชยเมื่อทราบความดังกล่าวจึงเห็นว่าลำพังกำลังตำรวจภูธรกับการเกณฑ์ราษฎรเข้าร่วมปราบปรามเห็นทีจะไม่เพียงพอและ “เป็นการขยายฝีมือأيห้วนอยู่มาก น่าจะเป็นการไม่สำเร็จได้” (สจช. ร.5 ม.5.1 ก./27) จึงต้องการกำลังทหารเข้ามาปราบปรามด้วย โดยได้โทรเลขไปยังพระยาอดเมืองขวางข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพให้ดำเนินการช่วยเหลือและจัดส่งกำลังทหารมาปราบปรามأيห้วนกับพรรคพวก กระนั้น แม้ว่าพระยาอดเมืองขวางจะเห็นด้วยกับพระยาพิริยวิไชยในการส่งกำลังทหารเข้าปราบปรามร่วมกับตำรวจภูธร แต่กลับไม่สามารถกระทำการได้อย่างทันที่ เนื่องจากผู้บัญชาการกองทหารที่ท้วงว่าจะต้องได้รับคำสั่งจากกรมยุทธนาธิ

การเสียก่อน จึงทำให้ทางมณฑลพายัพต้องส่งโทรเลขไปยังกรมยุทธนาธิการที่กรุงเทพฯ เพื่อขอ คำสั่งอีกทอดหนึ่ง จนได้รับโทรเลขตอบกลับจากกระทรวงมหาดไทยและกรมยุทธนาธิการในวันที่ 16 มกราคม พ.ศ.2449 เพื่อยืนยันคำสั่งถึงกองทหารที่เมืองแพร่ เมืองเชียงใหม่ และเมืองน่าน แต่ กรณีนี้ได้ทำให้รัฐบาลกลางของสยามมีน้ำเสียงที่ค่อนข้างไม่พอใจต่อวิธีการทำงานของพระยาอด เมืองขวางเป็นอย่างมาก โดยกล่าวว่า

ได้รับโทรเลขมณฑลซึ่งแจ้งความขัดข้องของพระยาพิริยวิไชยในเรื่องจะจับอ้ายห้วนผู้ร้าย ด้วยเหตุว่าอ้ายห้วนมีพรรคพวกเป็นอันมาก และพระยาพิริยวิไชยมีกำลังตำรวจภูธรไม่พอ ดังนี้ เรื่องนี้เห็นว่า เป็นการเร่งร้อนที่ควรจะทำโดยทันที ไม่จำเป็นที่พระยาพิริยวิไชย จะต้องร้องร้อหรือไปมณฑลให้เสียเวลาเลย เพราะถ้าผู้ร้ายเห็นว่าร้องร้อไม่กล้าจับจะพากัน กำเริบมากขึ้น กองทหารก็มีอยู่ที่เมืองแพร่ถ้ามีเหตุการณ์ผู้ร้ายอย่างใดที่เหลือกำลังของ ตำรวจภูธรก็ยอมเป็นหน้าที่ของทหารที่จะจัดการปราบปราม...ควรพระยาพิริยวิไชยจะไป พบผู้บัญชาการทหารซึ่งแจ้งการให้ทราบและขอให้จัดกำลังออกไปทีเดียว ไม่ควรร้องร้อให้ เสียเวลาเลย แต่เรื่องนี้ได้มาถึงกรุงเทพฯ แล้วจึงได้ขอให้กรมยุทธนาธิการมีคำสั่งมายังผู้ บังคับการเมืองแพร่แล้ว (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27)

พร้อมทั้งตำหนิถึงพระยาอดเมืองขวางว่า

เรื่องจะขอกำลังทหารไปปราบปรามผู้ร้ายนั้น สังกัดตามโทรเลขที่พูดมาดูเหมือนพระยา อดเมืองขวางยังไม่เข้าใจเลย จึงโทรเลขฉบับนี้ซึ่งแจ้งมาให้ทราบว่า ถ้ามีเหตุการณ์หรือผู้ร้าย หรือเกิดเหตุการณ์ร้ายแรงอย่างใดในบ้านเมือง ถ้าเหลือกำลังของบ้านเมืองแลตำรวจภูธรที่ จะระงับปราบปรามได้ ก็ควรขอกำลังทหารจากผู้บัญชาการทหารในที่นั้นให้ออก ปราบปรามทันที เพราะเป็นหน้าที่ของทหารอยู่แล้ว เรื่องนี้มีปรากฏตกลงชัดเจนในรายงาน ประชุมเทศา ศก 123 [พ.ศ.2447] หน้า 131 ทำไม่ไม่อ่าน (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27)

อนึ่ง “การประชุมเทศา ศก 123” คือ การประชุมที่นำโดยกรมยุทธนาธิการปรึกษาหารือกับ ฝ่ายเทศาภิบาล กระทรวงมหาดไทย เพื่อทำความเข้าใจถึงบทบาทและหน้าที่ของทหารและ ตำรวจภูธรว่าจะมีหน้าที่แตกต่างกันอย่างไร และถ้ามีเหตุให้ระงับปราบปรามจะมีวิธีในการ

ดำเนินการอย่างไรบ้าง เช่น การรักษาความสงบและการระงับเหตุร้ายที่เกิดขึ้นภายในพระราชอาณาจักรจำเป็นต้องเป็นหน้าที่ของตำรวจภูธรในการจัดการ แต่หากเกินกว่ากำลังของตำรวจภูธรแล้ว ก็จะเป็นหน้าที่ของทหารในการเข้าระงับปราบปราม อันเป็นข้อตกลงแรกที่ปรากฏอยู่ในรายงานการประชุม และเมื่อฝ่ายทหารกับฝ่ายพลเรือนได้หารือตกลงหรือ ได้ดำเนินการจัดการประการใดแล้วจะ “ต้องรีบบอกกรุงเทพฯ โดยเร็วที่สุดเท่าที่จะทำได้” (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27)

ด้วยเหตุนี้ การที่พระยาযอดเมืองขวางไม่ได้ดำเนินการได้อย่างทันท่วงทีหรือดำเนินการตามที่ได้มีข้อตกลงประชุมหารือกันไว้แล้วระหว่างกรมยุทธนาธิการกับฝ่ายเทศาภิบาล จึงทำให้เป็นที่ถูกตำหนิที่สุด อีกทั้ง กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ยังได้ทรงตั้งข้อสังเกตถึงกรณีของการขอทหารของพระยาযอดเมืองขวางว่า

เห็นพระยาযอดเมืองขวางพูดกับทหารเป็นอย่างเก่าเหมือนครั้งก่อน เช่นการขอให้จ่ายเลขประจำเดือนไปเข้ากองนั้นแทนนั้นกองนั้นแทนนี้ ผิดกับที่ได้ตกลงกันในที่ประชุมเทศาภิบาล ฝ่ายทหารก็เห็นไปว่าฝ่ายพลเรือนจะเบียดทหารไปใช้ จึงได้เป็นแง่อนกันขึ้น พระยาযอดก็ยั้งเดินทางแง่อนนั้นจนถึงบอกที่มีลงมา เห็นว่าสันดานข้าราชการเช่นนี้ถ้าดัดไม่หายแล้ว ถ้ามีการหนักหนาขึ้นมาจริงคงจะเป็นอย่างเช่นครั้งก่อน จะต้องมีความซึ้งใจให้ชัดเจน ห้ามอย่าให้เป็นเช่นนี้อีกต่อไปเป็นอันขาด (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27)

ในขณะเดียวกัน การตำหนิดังกล่าวก็ยิ่งสะท้อนให้เห็นว่ารัฐบาลส่วนกลางของสยามให้ความสำคัญต่อการปราบปรามความไม่สงบภายในอยู่มาก แต่ด้วยกลไกทางราชการที่รัฐสยามได้วางเอาไว้นั้นก็ได้สร้างอุปสรรคให้กับการปฏิบัติงานของข้าราชการในท้องถิ่นเองด้วยเช่นกัน ดังที่ปรากฏกรณีของพระยาพิริยวิไชยไม่สามารถส่งกำลังทหารไปปราบปรามได้อย่างทันท่วงที เนื่องจากจะต้องรอคำสั่งอย่างหนึ่งอย่างใดจากผู้มีอำนาจบังคับบัญชาที่เหนือกว่า

อย่างไรก็ตาม เมื่อได้รับโทรเลขอนุมัติคำสั่งแล้ว พระยาพิริยวิไชยจึงได้ดำเนินการจัดกำลังทหารเตรียมเข้าปราบปรามอ้ายหวันกับพรรคพวก ซึ่งตั้งฐานกำลังซ่อนสุ่มกันอยู่ในป่าริมบ้านแม่ยายยอง เขตอำเภอเมืองสอง จังหวัดแพร่ โดยได้จัดกำลังทหารออกไปตั้งค่ายล่าของวันที่ 18 มกราคม พ.ศ.2449 และประสานงานกับทางเมืองน่านให้กองจับไม่ต้องติดตามเข้ามาช่วยแต่ให้สกัดทางหนีของผู้ร้ายที่อาจจะหลุดรอดไปยังเขตของเมืองน่านแทน โดยในวันนั้นกองทหารเมืองแพร่ได้เข้าตีแหล่งซ่อนสุ่มของอ้ายหวันกับพรรคพวก จับได้แต่พรรคพวกจำนวน 6 คน และเป็นอีก

ครั้งที่อ้ายห้วนได้หลุดรอดจากเงื้อมมือของทางการไปได้ โดยเรื่องที่อ้ายห้วนผู้ร้ายนี้สามารถหลบหนีการจับกุมไปได้นั้น ทำให้ทางกระทรวงมหาดไทยเดือดดาลเป็นอย่างมาก จนกระทั่งมีคำสั่งลงไปถึงพระยาพิริยวิไชยว่า “ผู้ร้ายรายนี้จะต้องติดตามจับตัวและพรรคพวกให้ได้ให้สิ้นเชิง คือตัดเสียให้อยู่แต่ต้นมือ ถ้าปล่อยให้มีพรรคพวกตั้งเป็นกำลังได้อีกจนราษฎรตกใจจะระงับยาก” พระยาพิริยวิไชยจึงได้บัญชาการให้กำนันและผู้ใหญ่บ้านช่วยเป็นหูเป็นตาและออกตรวจท้องที่ให้สม่ำเสมอ พร้อมทั้งแต่งคนลับออกสืบเป็น 5 สาย โดยประกาศเงินรางวัลสินบนนำจับกว่า 1,000 บาทให้แก่ผู้ใดก็ตามที่สามารถจับตัวอ้ายห้วนได้ (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27)

เรื่องราวของอ้ายห้วนหายไปแรมปี แม้ว่าจะยังมีการสืบจับกันอยู่แต่ก็ยังไม่สามารถติดตามจับตัวได้ จนกระทั่ง ปราบกฏร้ายงานขึ้นว่าอ้ายห้วนผู้ร้ายเมืองแพร์ได้กระทำการกำเริบขึ้นอีกครั้ง โดยในคราวนี้ อ้ายห้วนมิได้ซุ่มซ่อนกำลังคนเอาไว้ในป่าเพื่อรอกองกำลังของเจ้าหน้าที่บ้านเมืองเข้าปราบปรามอีกต่อไปแล้ว แต่อ้ายห้วนได้นำพรรคพวกกว่า 30 คนเข้าปล้นบ้านเรือนราษฎรและมีการยิงตอบโต้กับตำรวจ ซึ่งสร้างความตื่นตระหนกให้แก่มหาดไทยที่กรุงเทพฯ อีกครั้ง

เพราะแต่ก่อนๆ มา [พวกอ้ายห้วน] ไม่มีใครต่อสู้ซึ่งๆ หน้าเลย ครั้นต่อมาตำรวจออกตรวจการคราวใดมัก[ห]ลบบเสมอๆ แลเมื่อ[ห]ลบบไม่หนีได้ต่อสู้กันมากับตำรวจตั้งแต่วันที่ 30 เดือนก่อนและตำรวจท้องที่ต้องล่าหนีทุกครั้ง จนถึงที่สุดวันที่ 6 เดือนนี้ [มกราคม พ.ศ. 2450] ก็ได้ต่อสู้กันอีก เสียพลตำรวจตายหนึ่งคน นอกนั้นเจ็บหนึ่งคน กับเสียปืน 6 กระบอก ปืนตัน 50 นัด บัดนี้ตำรวจก็จะจัดพลตายไปหมด จึงคิดด้วยเกล้าฯ ว่าจะนิ่งค่อยๆ ทำ ดังแต่ก่อนคงไม่ได้ เพราะมันแรงขึ้นเสียแล้ว (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27)

เมื่อเห็นว่าการกระทำของอ้ายห้วนและพรรคพวกนี้ รุนแรงขึ้นกว่าครั้งก่อน ทางรัฐบาลส่วนกลางจึงได้ดำริให้ดำเนินการปราบปรามด้วยกำลังทหารอีกครั้ง และเรียกกำลังทหารจากมณฑลพิษณุโลกให้เป็นกำลังหลักในการขึ้นไปปราบปรามอ้ายห้วนผู้ร้ายเมืองแพร์ โดยมีนายพันตรี หลวงสรสิทธิยานุการ คุมกำลังทหาร 1 กองร้อยจากอุดรดิตถ์ไปสมทบกำลังกับเมืองแพร์ และออกเดินทางจากอุดรดิตถ์ตั้งแต่วันที่ 4 ถึงเมืองแพร์ในเช้าของวันที่ 5 มีนาคม พ.ศ.2450 หลวงสรสิทธิยานุการก็ได้เข้าพบพระนิกรผู้ว่าราชการเมืองแพร์คนใหม่ เพื่อสอบถามถึงข่าวความเคลื่อนไหวของอ้ายห้วนและพรรคพวก และได้ทราบความจากพระนิกรว่าอ้ายห้วนกับพวกประมาณ 25 คนมาจากบ้านวังโหลงและมาพักอยู่ที่บ้านท่าข้าม [บ้านวังหงษ์และบ้านท่าข้าม

อำเภอเมือง จังหวัดแพร่] ทั้งนี้ แม้ว่าหลวงสิทธิยานุการจะไม่ค่อยเชื่อถือในข่าวดังกล่าว แต่ก็มิได้นิ่งเฉย โดยได้จัดกำลังทหารแบ่งออกเป็นสองกอง กองละ 40 คน ขึ้นไปเฝ้าอยู่ 2 ตำบลคือที่บ้านวังหงษ์ กับบ้านท่าข้ามร่วมกับกำลังของตำรวจภูธร แต่เมื่อไปถึงกลับต้องพบกับความพิศดาร เพราะนอกจากจะไม่พบร่องรอยของผู้ร้ายแล้ว ก็ยังไม่สามารถสืบหาข่าวที่เป็นประโยชน์ได้ โดยมีแต่ข่าวเลือนลอยทั้งสิ้น (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27)

นอกจากนี้ ในคืนถัดมาก็มีข่าวว่าอ้ายห้วนกับพรรคพวกกว่า 20 คนพากันแต่งตัวเป็นตำรวจบุกเข้าปล้นบ้านราษฎรกว่า 16 หลังที่บ้านเหมืองหม้อ ซึ่งอยู่ห่างจากที่กองทหารประจำการอยู่ 150 เส้นเศษเท่านั้น แต่ไม่ได้รับข่าวที่ทันท่วงทีทำให้ไม่สามารถติดตามจับกุมได้ ทั้งนี้ การที่อ้ายห้วนกับพรรคพวกแต่งกายเป็นตำรวจก็ยิ่งทำให้ราษฎรไม่เฉลียวใจ อาจด้วยเหตุเพราะมีกองกำลังทหารที่ยกกำลังกันไปอย่างเปิดเผยตั้งอยู่ใกล้ๆ จึงทำให้เป็นการยากที่จะแยกว่าเป็นผู้ร้ายหรือเจ้าหน้าที่บ้านเมือง อีกทั้ง ในคืนที่เกิดเหตุก็มีผู้ใหญ่บ้านได้นำความมาแจ้งให้แก่ทางอำเภอ แต่กลับไม่พบตัวพบเพียงแต่เด็กรับใช้ออกมาแจ้งว่านายอำเภอไม่สบายนอนอยู่ จึงสร้างความไม่พอใจให้แก่หลวงสิทธิยานุการเป็นอันมาก “เป็นดังนี้แล้วเมื่อไรจะได้ตัวอ้ายห้วน” มิหนำซ้ำยังได้รับแต่ข่าวลวง “ซ้ำเติมว่าคืนนี้ชาวบ้านแลราษฎรใจเดียวกันว่าอ้ายห้วนแลพวกเพื่อนจะเข้าทำการปล้นที่ว่าการเมืองแพร่ ข่าวนี้ก็ไม่เป็นความจริง” (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27)

อย่างไรก็ตาม การที่หลวงสิทธิยานุการได้รับแต่ข่าวลวงและข่าวที่ล่าช้านั้น ก็ทำให้เกิดคิดไปว่าน่าจะมีการช่วยเหลืออ้ายห้วนผู้ร้ายโดยเหล่าบรรดาผู้นำท้องถิ่น

เป็นความคิดฟ้อลวงของผู้ที่อุดหนุนอ้ายผู้ร้าย แต่ไม่มีทางที่จะอ้างเหตุจับเขาได้อย่างใด เป็นแต่หาเรื่องเข้าเทียบเคียงดูหลายๆ คราวก็พอนึกได้ว่าพวกเจ้านายเมืองแพร่เป็นผู้อุดหนุนอ้ายห้วนผู้ร้าย...ข่าวที่ได้ทราบบังคมทูลมาแล้วเป็นข่าวตามหลังอ้ายห้วนผู้ร้ายทั้งสิ้น สุดแต่มีกองทหารแลกองตำรวจเที่ยวตรวจค้นอ้ายผู้ร้ายอยู่ตามป่าดงเข้าเมื่อใด ก็มีข่าวในเมืองเกิดขึ้นว่าอ้ายผู้ร้ายจะเข้าปล้นดังนี้ มีมาแต่ครั้งพระยาพิริยแล้ว จึงเห็นด้วยเกล้าว่าเป็นความคิดที่น่าจะให้มิถ่วงลเสียในเมือง การตรวจค้นในป่าจะได้เบาบางลง อ้ายผู้ร้ายจะได้ทำการตามประสงค์หรือพันอันตรายได้ชั่วคราว (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27)

นอกจากนี้ เวลาสัญจรของพรรคพวกอ้ายห้วนนั้น มักจะไม่รวมกันเป็นหมู่เหล่าแต่จะแยกย้ายกันไป บ้างก็ปะปนไปกับชาวบ้านในตำบล จึงทำให้ยากที่จะติดตามจับกุม อีกทั้ง เวลาที่อ้าย

ห้วนจะเข้าทำการปล้นบ้านใด ก็มักจะใช้อุบายแต่งกายเป็นตำรวจภูธรและบีบบังคับให้ชาวบ้านนำพวกตนไปยังเรือนของผู้ใหญ่บ้าน เมื่อผู้ใหญ่บ้านไม่สงสัยและลงเรือนมาหาแล้วเมื่อนั้นพรรคพวกของอ้ายห้วนก็จะเข้าทำการจับตัวมัดไว้กับเสาเรือน แล้วเข้าค้นเก็บทรัพย์สิน เงินทอง เสื้อผ้าและอาวุธไปเป็นอันมาก ก่อนที่จะหลบหนีไป (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27) ทั้งนี้ หากพิจารณาจากกรณีของการบุกปล้นที่บ้านเหมืองหม้อจะเห็นได้ว่าผู้ใหญ่บ้านนั้น จะทำหน้าที่เป็นผู้ส่งข่าวให้กับทางราชการ ดังนั้น เมื่อผู้ใหญ่บ้านและคนของตนถูกจับจึงทำไม่สามารถนำข่าวมาแจ้งแก่ทางการได้อย่างทันท่วงที เป็นเหตุให้โจรผู้ร้ายสามารถหลบหนีการติดตามจับกุมได้

อย่างไรก็ตาม ไม่เพียงแต่การปลอมตัวเป็นเจ้าของหน้าที่ของรัฐเท่านั้น ที่อ้ายห้วนและพรรคพวกใช้สร้างอุบายก่อนการเข้าปล้น แต่ยังมีการใช้สัญญาณต่างๆ ที่รู้จักในหมู่ของพรรคพวกอ้ายห้วน เช่น การใช้สัญญาณนกหวีด เสียงปิ่นและฆ้อง เพื่อแจ้งเตือนแก่พรรคพวกของอ้ายห้วนในกรณีที่พบเห็นเจ้าหน้าที่เริ่มย่างกรายเข้าสู่เขตพื้นที่ป่าที่พวกตนซุ่มกำลังอยู่ ทำให้บ่อยครั้งที่กองกำลังตำรวจและทหารเมื่อติดตามจับกุมมักจะไม่ได้ตัวพรรคพวกอ้ายห้วน “ได้พบแต่พวกซึ่งเป็นยามคอยเหตุหรือลาดตระเวน กับอีกอย่างหนึ่งมัน[อ้ายห้วน]ขับพวกเข้าต่อสู้อันนั้น” หรือมีอีกกรณีหนึ่งที่ “อ้ายห้วนตีฆ้องขับพวกเข้าจะทำร้ายตำรวจ โดยเข้าใจว่าตำรวจเมืองสองซึ่งคุมเงินจะมาส่งเมืองแพร่จึงเต็มใจตรงเข้าทำการ แต่คราวนี้อ้ายห้วนเสียที หลวงนารถยิงพวกเพื่อนตาย 1... เข้าใจว่า[เป็น]อ้ายห้วน...แล้วอ้ายพวกผู้ร้ายหนีไป” (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27) แต่ก็หาใช่ตัวอ้ายห้วนไม่ กล่าวได้ว่า หลวงสรสิทธิยานุการนั้นเผชิญกับการคว้าน้ำเหลวอยู่บ่อยครั้ง โดยเฉพาะ เมื่อต้องเผชิญหน้ากับกลุ่มคนร้ายที่ไม่ได้ตั้งกำลังอยู่เป็นที่ และการได้รับข่าวสารที่ไม่ทันท่วงที จึงทำให้ทหารไม่คุ้นเคยในวิธีการติดตามจับกุมและยังไม่เคยรู้จักตัวตนของอ้ายห้วนอีกด้วย จึง “ออกจะสู่มๆ ไป-ให้มันยิงก่อน” หรือในอีกกรณีหนึ่ง คือ มีการชี้ตัวคนร้ายแบบสู่มๆ ให้ทหารจับ ทำให้ทางการต้องปล่อยตัวไปหลายราย “ผู้ใดจะอาจมาปักหน้าว่าคนนั้นคนนี้เป็นคนร้ายโดยว่ากริ้ว[กลัว]อ้ายห้วนจะตัดสี่สะ ที่สุดเมืองก็ต้องสั่งปล่อยไป ข้าจะผูกดีเตียนว่าทหารจับเลอะเทอะและต้องตอบโต้กับกรมยุทธนาธิการแลบ้านเมืองให้เป็นการยี่ดียวด้วย” (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27)

เมื่อไม่ได้ตัวอ้ายห้วนผู้ร้าย ทิศทางของการรายงานของหลวงสรสิทธิยานุการจึงค่อนข้างโน้มเอียงไปในแง่ของการตั้งข้อสังเกตว่าทำไมผู้ร้ายจึงหลบหนีได้ทันการทุกครั้ง? หรือมีผู้ใดให้การอุดหนุนช่วยเหลือผู้ร้ายคนนี้หรือไม่? โดยได้ให้สินบนกับราษฎรบางคนเพื่อไปสืบข่าวของอ้ายห้วนผู้

วันนี้ได้รับข่าวเป็นการแปลกมาก นายแปลก[ราษฎรที่ถูกส่งเข้าไปสืบข่าว]เข้าไปในบ้านพระยาบุรีพบหญิงแก่คนครัวในบ้านคนหนึ่งที่เคยคุ้นเคยกันมาแต่ก่อน ได้สนทนากันอยู่นาน เขาได้แสดงตนว่าจะต้องถูกเกณฑ์หาบหามเพื่อมิให้คนในบ้านสงสัย ยายเย่าว่าอย่าพูดไปพระยาบุรีรู้จะพูดหัวข้อย แล้วจึงบอกว่าพระยาบุรีได้เรียกตัวอ้ายหวันมาให้ไปอยู่ที่บ่อแก้วตัววันออกเขาพลึง 7,8, วันเขาก็เข้ามานอนอยู่บ้านพระยาบุรีคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นแต่มีดจึงไปเขา[พลึง]เดินทางบ้านห้องซ้อ[บ้านร่องซ้อ]เข้าทางหลังบ้านพระยาบุรี เวลาที่เดินไปมานั้น มีผู้เฝ้าหามหาม 5 คน ชาย 1 คนไปมากับอ้ายหวันเสมอ ชายคนนั้นเป็นพี่เมียอ้ายหวัน คางสันตาโปน แลวกแก๊กเฒ่าไปอีกว่าน้อยเทพวงษ์ได้สั่งถึงพระยาบุรีแลส่งเงี้ยวมาเรื่อยๆ เพื่อคิดการแย่งเมืองคืน พระยาบุรีจึงให้อ้ายหวันรบกวณราษฎรแลบ้านเมืองมิให้เรียบบ่อยได้ ราษฎรไม่เป็นอันทำมาหากิน (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27)

นอกจากนี้ หลวงสรสิทธิยานุกการยังได้รับข่าวจากคนที่ถูกส่งออกไปสืบข่าว “ความว่าผู้ที่อุปถัมภ์อ้ายหวันนอกจากพระยาบุรีนั้น คือ พวกบ้านพระยาคงคา 1 พวกบ้านหลวงจิตรจันจวนนิช 1” โดยมองว่าการที่บรรดากรมการเมืองให้ความช่วยเหลืออ้ายหวันนั้น “เพราะพวกเหล่านี้ต้องการประจบอ้ายหวันทั้งสิ้น มิฉะนั้นทางหาประโยชน์ของตนก็จะขัดขวาง” (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27) และเฉพาะที่บ่อแก้วอันเป็นพื้นที่ๆ อ้ายหวันอาจจะซ่อนตัวอยู่ ตามคำบอกเล่าของยายเย่านั้น ได้เล่าต่อว่ามีเงี้ยวถูกส่งไปตั้งบ้านเรือนอยู่จำนวนหนึ่ง ทำมาหากินอย่างสุขสบายไม่มีใครมารบกวน “พระยาบุรีได้เรียกเงี้ยวคนหนึ่งไม่รู้จักชื่อมาปรึกษากันว่า น้อยเทพวงษ์ได้สั่งมาให้รวมกำลังเงี้ยวไว้...แต่ความข้อนี้เป็นคำของยายเย่าพูด คิดด้วยเกล้าว่าจะต้องพิเคราะห์ให้แน่นอนเสียก่อน” (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27) ฉะนั้น ด้วยเหตุที่ปรากฏความเคลือบแคลงสงสัยนี้ จึงทำให้รายงานการสืบจับอ้ายหวันผู้ร้ายของหลวงสรสิทธิยานุกการนั้น ได้มีการรายงานถึงสภาพราชการในเมืองแพร่เอาไว้ด้วยเช่นกัน

เห็นด้วยเกล้าว่าแม้จะยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พวกเจ้าในเมืองแพร่คงอยู่ในเมืองแล้วความเจริญที่จะเกิดขึ้นคงเป็นการช้ากว่าการที่เป็นจริง เรื่องตัวอ้ายหวันนั้นแปลกทฬารอาษาได้คอยตามค้ายายเย่าบอก เมื่อได้ตัวอ้ายหวันสมจริงแล้ว ค้ายายเย่าเล่านั้น คิดด้วยเกล้าว่าจะเป็นจริงบ้าง เพราะแก่เป็นคนใช้บัลเรือนคงจะได้รู้เห็นแลได้ยินจึงนำมากล่าวได้โดยมันเหมาะ...ราชการที่เมืองแพร่เวลานั้นนั้นข้าพระพุทธเจ้าได้พิเคราะห์ดูเห็นแล้ว

ทราบกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก...เรื่องนี้มิใช่เห็นแต่ข้าพระพุทธเจ้ามีผู้เห็นด้วยอีกหลายคน เช่น พระยาवासเทพ พระยาศักดา ก็ได้ออกปากเหมือนกัน...ว่าเวลานี้เกือบเหมือนไม่มีผู้ว่าราชการเมือง...ข้าราชการในเมืองแพร่ได้ยื่นใบลากันโดยมาก...วันหนึ่ง[ผู้ว่าราชการเมือง]ได้นั่งที่ว่าการน้อยชั่วโมงเต็มที มีอยู่ประการ[หนึ่ง]แม่ตื่นเช้าๆ คำนี้หมายความว่า 5 โมงหรือ 5 โมงเศษ ในบ่ายโมงเศษก็ได้กลับไปนอน ส่วนที่ตื่นเวลาบ่ายโมงหรือสองโมงนั้น โดยมาก แม้ใครจะไปหาพูดด้วยราชการก็ดีเวลานี้ดูขัดข้องมาก...เหตุการณ์ที่ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลมาในเรื่องผู้ว่าราชการเมืองนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ยินแลได้เห็นเองโดยมาก (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27)

กล่าวได้ว่า กรณีของอำเภอร้อยผู้ว่าราชการเมืองแพร่ นั้น ได้ขยายให้เห็นบทบาทหน้าที่ของมณฑลพิชณูโลกในการจัดการความไม่สงบที่อาจจะเกิดในบริเวณเขตพื้นที่ทางตอนเหนือของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงต้นของการปฏิรูประบบราชการ ซึ่งรัฐสยามยังคงมีความรู้สึกไม่ไว้วางใจต่อสถานภาพทางอำนาจของตนเหนือดินแดนเหล่านั้น โดยเฉพาะ เมืองแพร่ที่เพิ่งผ่านพ้นสถานการณ์การปราบปรามเหตุจลาจลเงี้ยว เมื่อ พ.ศ.2445 ดังที่ปรากฏพระราชกระแสตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขาฉบับ ลงวันที่ 5 เมษายน รัตนโกสินทร์ศก 127 (พ.ศ.2451) ว่า

ฉันจะปฏิเสธว่าไม่ได้ฟังมานักขึ้นในเวลาที่จะเห็นหนังสือหลวงสรสิทธินี้เลย ได้นึกไม่เชื่อใจคนเหล่านี้มาเสียแต่ครั้งก่อน เมื่อมีเหตุว่าชาวเมืองรู้เห็นเป็นใจ เหตุฉนั้นจึงจะไปนึกถึงหน้าผู้อื่นไม่มีหน้าพวกนี้ หนังสือหลวงสรสิทธิเป็นแต่พยานมายืนยันความคิด ซึ่งคาดเห็นอยู่แล้ว ให้นึกว่าที่คาดไว้เห็นจะไม่ผิดอย่างเดียวกันนั้น...การเมืองแพร่ดูจะเป็นเรื่องเคราะห์ร้าย ตั้งแต่ยกน้อยเทพวงศ์เป็นเจ้ามาจนมีผู้ว่าราชการเมืองถึง 2 คน ก็นับว่ามีแต่หนักลงไป ทั้งที่ตั้งใจว่าจะประจงจัดการหัวเมืองขึ้นนอกซึ่งยกเว้นมารวมขึ้นใน ให้เป็นตัวอย่างอันดีสำหรับภายนอก ดูเหมือนจะยิ่งทำให้เสียชื่อเสียงความปกครองหัวเมืองภายใน ให้ราษฎรภายนอกเบื่อหน่ายฤาหิมนประมาท ไม่เป็นทางที่จะแผ่ถ่าน[ฐาน]อำนาจกลางให้กว้างขวางออกไปได้ เป็นเรื่องเคราะห์ร้ายที่น่าเสียใจอย่างยิ่ง ขอให้พิจารณาดูแลคิดจัดการเมืองแพร่ ให้เห็นจริงว่าเป็นที่มั่นคงให้ได้สักทีหนึ่ง ถึงจะต้องใช้คนดีอย่างไรก็น่าจะใช้อย่าเล่นกับพวกแอดเวนเจอร์[adventure]ต่อไปอีกเลย (สจข. ร.5 ม.5.1 ก./27)

นอกจากนี้ หากพิจารณาถึงเงื่อนไขที่เอื้อให้เกิดการหลบหนีของอ้ายหวันกระทั่งสามารถช่องสุ่มกองโจรของตนขึ้นมาใหม่ได้นั้น มีอยู่ 3 ปัจจัยด้วยกัน คือ 1) การมีเครือข่ายที่กว้างขวางและราษฎรเกรงกลัว สังเกตได้จากกรณีที่อ้ายหวันสามารถหลบหนีการจับกุมได้โดยมีผู้ลอบแจ้งข่าวหรือราษฎรหวาดกลัวในอันตรายที่อาจจะเกิดขึ้นแก่ตนได้หากให้การสาวถึงตัวอ้ายหวัน ซึ่งตำรวจก็ไม่อาจให้ความคุ้มครองได้อย่างทั่วถึง ดังที่ปรากฏให้เห็นแล้วว่ากำลังตำรวจไม่สามารถเอาชนะหรือติดตามจับกุมพรรคพวกของอ้ายหวันได้เลย ด้วยเหตุนี้ ราษฎรจึงไม่ได้ให้ความร่วมมือกับทางราชการ 2) การได้รับความอุปถัมภ์จากชนชั้นนำท้องถิ่น ดังที่ปรากฏตามคำบอกเล่าของยายเย่า และ 3) สถานที่ลี้ภัย (sanctuary) คือ พื้นที่ๆ มีสภาพเป็นป่า ซึ่งทำให้เกิดอุปสรรคและยากแก่การติดตามจับกุมของรัฐ อีกทั้ง พื้นที่ดังกล่าวจะต้องมีความอุดมสมบูรณ์เพียงพอสำหรับการเลี้ยงคนจำนวนมากได้ ดังที่ปรากฏสภาพของพื้นที่บริเวณบ่อแก้วติดกับเขาพลึง อันมีพื้นที่สำหรับการเพาะปลูกจึงทำให้เงี้ยวบางส่วนสามารถเข้าไปตั้งรกรากและอยู่อาศัยได้ และก็มีเขาพลึงอันเป็นพื้นที่ป่าเขาที่พร้อมให้อ้ายหวันสามารถหลบหนีได้

อย่างไรก็ตาม แม้ว่ามณฑลพิษณุโลกจะดำรงบทบาทในการควบคุมพื้นที่หัวเมืองเหนือในช่วงต้นของการปฏิรูป แต่ภายในบริมณฑลของมณฑลพิษณุโลกเองก็ยังคงปรากฏเหตุการณ์ความไม่สงบภายในท้องที่จากโจรผู้ร้ายด้วยเช่นกันและมีแนวโน้มที่จะเพิ่มสูงขึ้นอย่างมีนัยสำคัญในช่วงต้นพุทธทศวรรษ 2470 อีกทั้ง ในบริมณฑลดังกล่าวก็ยังมีพื้นที่ๆ เอื้อให้เกิดอุปสรรคในทางภูมิศาสตร์อยู่หลายแห่ง กล่าวคือ มีพื้นที่ๆ ก่อให้เกิดอุปสรรคในการเดินทาง การขนถ่ายสินค้า และทรัพยากร อุปสรรคต่อการทำงานของอำนาจรัฐจากส่วนกลาง ซึ่งเอื้อให้เกิดการขยายตัวและการหลบหนีของโจรผู้ร้ายด้วยเช่นกัน กระทั่งอาจกล่าวได้ว่า สภาพพื้นที่ๆ ปรากฏนี้ นายแจ้ก็ย่อมต้องมีปฏิสัมพันธ์และเผชิญกับอุปสรรคเหล่านี้ในหวังชีวิตของเขาด้วยเช่นกัน

พรหมพิรามและสภาวะพื้นที่ชุ่มน้ำของจังหวัดพิษณุโลกในห้วงฤดูฝน

อาจกล่าวได้ว่า การเป็นแอ่งที่ราบลุ่มที่ห้อมล้อมด้วยขุนเขาทำให้ในหลายพื้นที่ในมณฑลพิษณุโลกนั้นมีลักษณะทางภูมิประเทศที่เอื้อให้เกิดช่องว่างหรือพื้นที่ๆ อำนาจรัฐไม่อาจเข้าถึงได้ง่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการมีพื้นที่ๆ เป็นลักษณะของพื้นที่ราบลุ่มหรือพุ่ม ทำให้มีน้ำขังในฤดูน้ำหลาก (ศิริวรรณ นุ้ยเมือง, 2521, น.10) โดยในการพิจารณาถึงโลกชีวิตของนายแจ้ นั้น สัมพันธ์อย่างแยกไม่ขาดกับพื้นที่กำเนิดของเขาคือ อำเภอพรหมพิราม อันเป็นพื้นที่ๆ มีบริเวณเพาะปลูกขนาดใหญ่แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นพื้นที่ๆ เอื้อให้เกิดแรงเสียดทานในทางภูมิศาสตร์ด้วยเช่นกัน

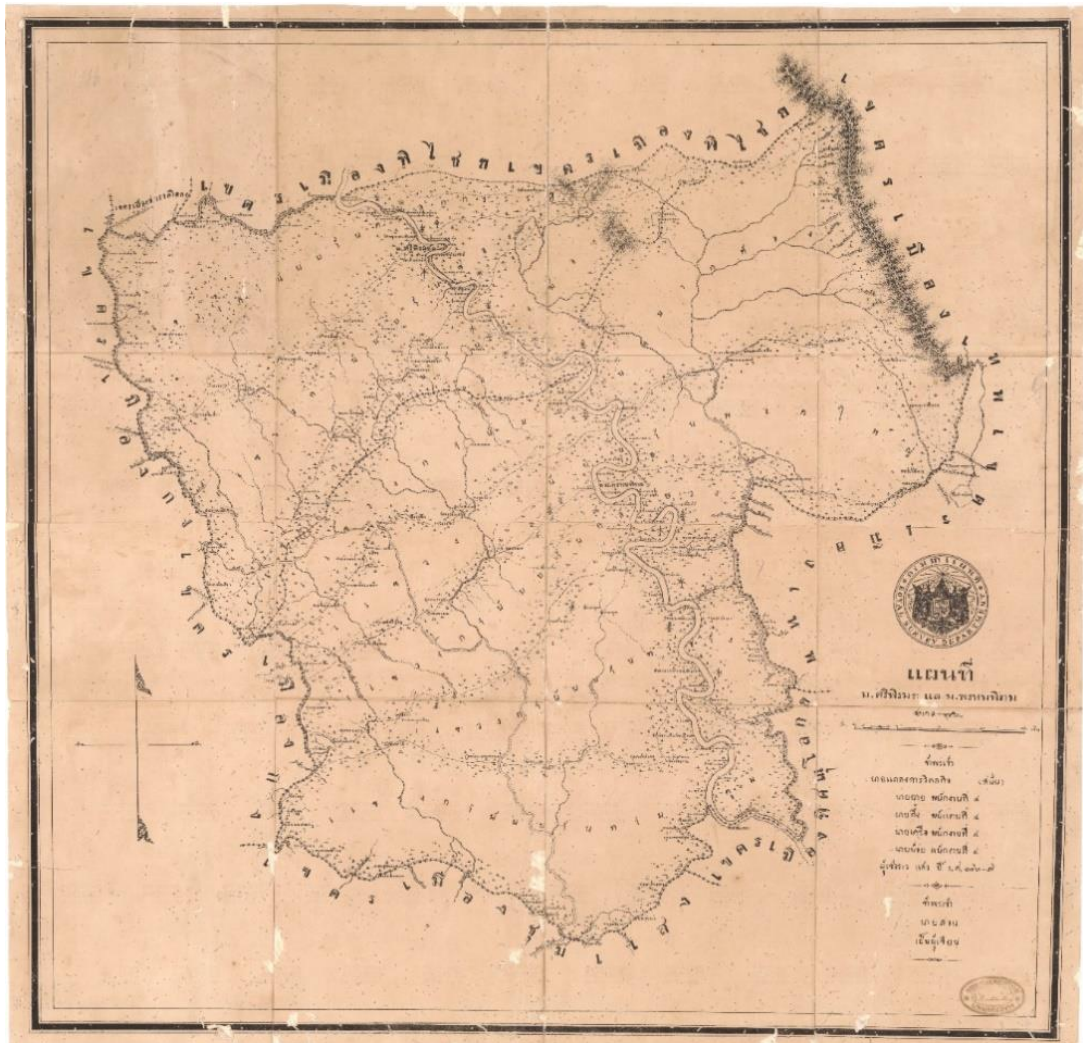
ดังปรากฏให้เห็นใน *จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก* ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ถึงอุปสรรคต่อการเดินทางไปยังพื้นที่อำเภอพรหมพิราม เมื่อวันที่ 2 มิถุนายน ร.ศ.120 (2444) ความว่า

วันที่ 2 เวลาเช้า 2 โมงกับ 7 นาที ออกเรือจากพิษณุโลกขึ้นไปตามลำน้ำ เวลาเช้า 4 โมงกับ 48 นาที ถึง ปากน้ำแยกแควน้อย เวลาบ่ายโมง 4 นาที ถึงวัดท่าช้าง หยุดจอดกินข้าวกลางวัน เวลาบ่าย 2 โมง 30 นาทีออกเรือไป เวลาบ่าย 4 โมง 7 นาที มีลมพายุพัดขาวม้านายหว่างปลิวลงน้ำไป ได้ร้องโวยวายขึ้นให้ คนเรือพระสถิตช่วยเก็บ ครั้นเก็บได้แล้วเชือกหัวเรือของพระสถิตซึ่งผูกติดกับเชือกมะลิลาใหญ่กลับขาด หัวเรือตากออกไป คนเรือช่วยกันชลุขลัก ผูกได้แล้วเรือไหลลากต่อไปได้ครู่หนึ่งฝนตกหนาเม็ดอยู่ 30 นาที จึงซา เวลาบ่าย 4 โมง 50 นาที ถึงที่ว่าการอำเภอพรหมพิรามจอด เมื่อเวลากินเช้า ได้ถามพระสถิต (คนเรือ) ว่าเสียงอึ้งอะไรกันเมื่อเรือไหลลากเรือ พระสถิตตอบว่า คนถือท้ายเรือตกน้ำไปเมื่อลมพายุพัดหาใช่เชือกผูกเรือขาดไม่ เมื่อถึงเรือแพที่พัก หน้าที่ว่าการอำเภอพรหมพิรามแล้ว ได้ขึ้นไปบนที่ว่าการ พวกรวมการมารับ พระบริรักษ์โยธีปลัดเทศาได้แนะนำให้รู้จักแล้วดูที่ว่าการอำเภอ ดูที่พักโทรศัพท์ แล้วเดิน ตามถนนเลียบริมน้ำฝั่งตะวันออก ไปดูภูมิฐานบ้านเรือน แลดูที่ปลูกปลาด้วย ที่ดินตำบลนี้งาม มีต้นไม้มาก มีต้นสนงามๆ แลม่วง ขนุน ช้างหลังมีตาลแลป่าไม้ เวลาบ่าย 4 โมง 49 นาทีกลับที่พักนอน (นริศรานุวัดติวงศ์, 2506, น.35)

จากความในจดหมายข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่า เส้นทางที่รัฐส่วนกลางใช้สัญจรเป็นทางหลักในการเดินทางเข้าสู่ตัวอำเภอพรหมพิรามแต่เดิมนั้นคือเส้นทางสัญจรทางน้ำ อย่างไรก็ตามเส้นทางดังกล่าวก็ไม่ได้ราบรื่นหรือเอื้อให้เดินทางได้อย่างสะดวกนัก ดังที่ปรากฏให้เห็นถึงอุปสรรคของเส้นทางที่พบเจอในระหว่างการเดินทางของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ อนึ่งความน่าสนใจของเอกสารชิ้นนี้น่าสนใจคือการบันทึกถึงเวลาในการเดินทางอย่างละเอียดจึงทำให้เราเห็นถึงความล่าช้าและอุปสรรคของเส้นทางที่ไม่ได้ปรากฏให้เห็นบนหน้ากระดาษของแผนที่ กล่าวคือ การเดินทางมาเยือนเมืองพรหมพิรามของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์นั้นใช้เวลายาวนานกว่า 10 ชั่วโมงในการเดินทางออกจากพิษณุโลกจนมาถึงที่ว่าการพรหมพิราม และระหว่างการเดินทางขบวนเรือยังต้องเผชิญกับกระแสน้ำของแม่น้ำน่านและลมพายุฤดูฝนที่รุนแรง

จนสามารถพาผู้คนถือท้ายเรือตักน้ำไปอีกด้วย กล่าวได้ว่า ทั้งคลื่นลมและอุปสรรคในเส้นทางคมนาคมนี้ ในแง่หนึ่งก็ทำให้พหรมพิรามห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจของจังหวัดพิษณุโลกด้วยอุปสรรคของระยะทางที่มีผลต่อระยะเวลาที่ใช้ในการเดินทางที่มากขึ้น

ภาพที่ 10 แผนที่มณฑลพิษณุโลก แสดงที่ตั้งเมืองศรีพรมย์ และเมืองพหรมพิราม

ที่มา: สจข. ผ มท 30

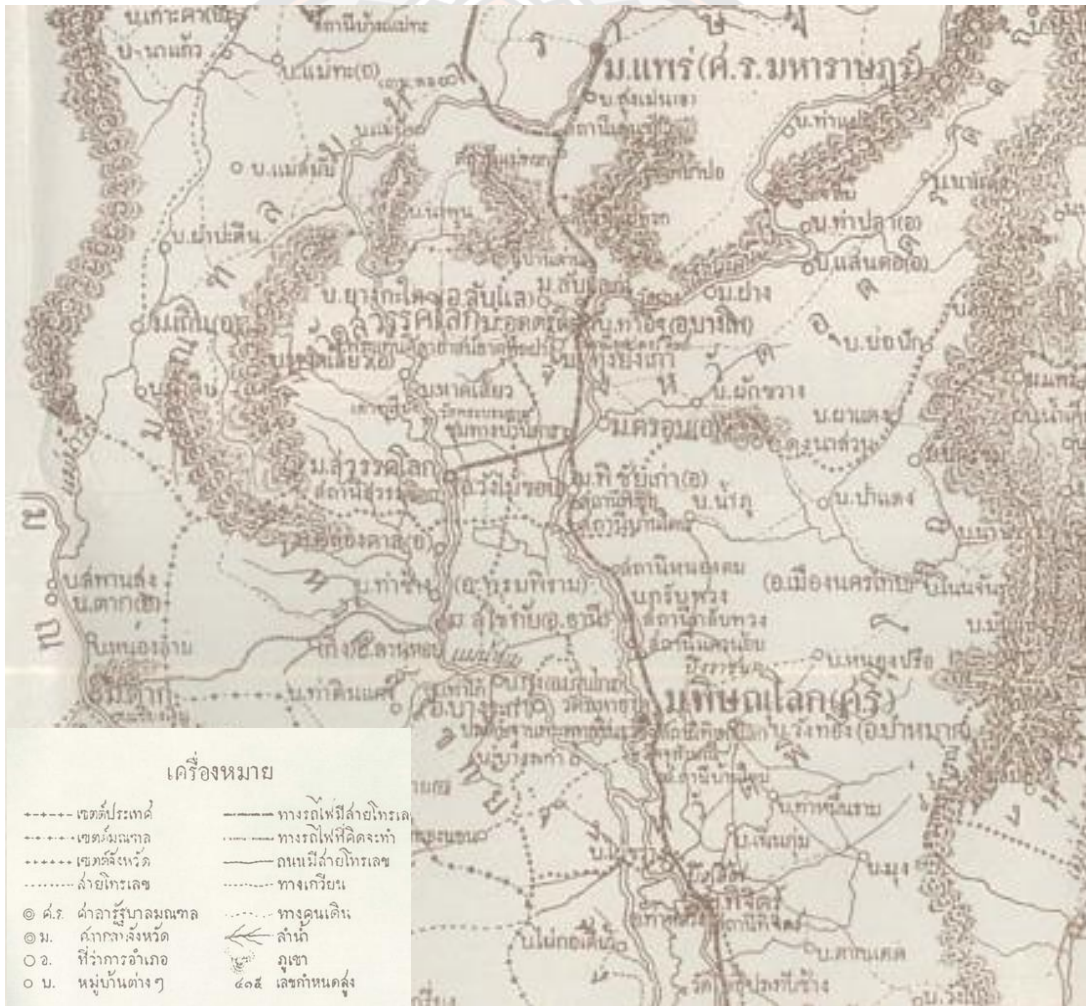
นอกเหนือไปจากการบรรยายถึงความงดงามของพื้นที่ในสายตาของชนชั้นนำแล้วนั้น บันทึกดังกล่าวก็ยังสะท้อนให้เห็นสภาพของพื้นที่ทั้งสภาพทางภูมิอากาศและสภาพพื้นที่ในห้วงเวลานั้นได้อีกด้วย โดยหากพิจารณาจากเนื้อความใน จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก จะทำให้

เห็นสภาพของการเดินทางในช่วงฤดูฝนบริเวณอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลกว่ามีฝนตกหนัก และมีน้ำมาก จึงทำให้พืชผลทางการเกษตรในบริเวณท้องที่ดังกล่าวเติบโตได้ดี อีกทั้งยังเป็นพื้นที่ที่มีป่าไม้กว้างขวางอีกด้วย ดังปรากฏความว่า “คูที่ปักโทรศัพท์ แล้วเดิน ตามถนนเลียบริมน้ำฝั่ง ตะวันออก ไปดูภูมิฐานบ้านเรือน แลดูที่ปลูกกล้วยด้วย ที่ดินตำบลนี้งาม มีต้นไม้มาก มีต้นสน งามๆ แลม่วง ขนุน ช้างหลังมีตาลแลป่าไม้” (นริศรานุกัตติวงศ์, 2506, น.35) นอกจากนั้นแล้วใน พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ในรัชกาลที่ 5 ก็ยังสะท้อนชัดถึงความบริบูรณ์ของ พื้นที่

ได้ออกจากเมืองพิษณุโลกเวลาเช้า 5 โมงเศษ มาถึงที่นี่เวลาบ่าย 5 โมงเศษ ระยะทางที่มาวันนี้มีบ้านเรือน ตลอดมาจนถึงตำบลปากโทก มีบ้านเรือนแน่นหนาแลมีเรือซึ่งขึ้นไปรับ บรรทุกเข้าทางแควน้อยจอดอยู่มาก เมืองพรหมพิรามนี้ฉันไม่ได้นึกว่าจะเป็นดังนี้เลย เป็นเมืองที่มีแผ่นดินอุดมดีตามระยะทางขึ้นมาบ้านช่องผู้คนมีมาก ทำนาแลทำไร่อ้อย เวลาฤดูแล้งปลูกยาสูบตามริมแม่น้ำ การซึ่งเปลี่ยนวิธีเก็บค่าที่ปลูกยาสูบ อย่างใหม่ เปนเครื่องชัก นำให้ราษฎรปลูกยาสูบมากขึ้น จนเมื่อปีกลายนี้ยาเหลือคนใช้จำหน่ายไม่หมด ราคาตกไป เป็นอันมาก กล่าวบางทีปีนี้จะไม่ทำมากเช่นแต่ก่อน ตามบ้านเรือนเป็นสวนผลไม้ทั่วทุก แห่งมีส้มเปนสำคัญ ต้นส้มโอสูงใหญ่เหมือนต้นมะม่วง เวลาที่มานี้กินกำหนดแต่ยังมี เหลืออยู่บ้าง ต้นหนึ่งกว่า 300 ผล มีราษฎรที่บริบูรณ์มีอันจะกินมีมาก ที่หลังปลับปลาเขา จัดเป็นสนามสำหรับเดินเล่น มีบุตรภรรยา พวกคฤหบดี 50 คนเศษทำขนมต่างๆ มาให้ ได้ แจกผ้าขาวมาแลเสมา...อนึ่งระยะทางที่ขึ้นมา พันจากเขตบ้านคนแลไร่น่าเป็นทุ่งว่าง เปล่าอย่างข้างล่าง มีป่าไม้กระยาเลยมากตลอดทาง ที่ปลับปลานี้ก็ทำเหมือนอย่างในที่อื่น ในมณฑลนี้ เป็นที่สบายดี (พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ในรัชกาลที่ 5, 2492, น.39)

กล่าวได้ว่า พื้นที่เพาะปลูกข้าวขนาดใหญ่ของพรหมพิรามนั้นได้สะท้อนออกมาผ่านพระราชหัตถเลขาความว่า “เมืองพรหมพิรามนี้ฉันไม่ได้นึกว่าจะเป็นดังนี้เลย เป็นเมืองที่มีแผ่นดินอุดมดีตามระยะทางขึ้นมาบ้านช่องผู้คนมีมาก ทำนาแลทำไร่อ้อย เวลาฤดูแล้งปลูกยาสูบตามริมแม่น้ำ” จึงกล่าวได้ว่า ในบริบทของอำเภอพรหมพิรามนั้นมีพื้นที่เพาะปลูกข้าวและอ้อยขนาดใหญ่ แต่ในขณะเดียวกันก็จะเห็นว่าพรหมพิรามยังมีพื้นที่รกร้างอยู่เป็นอันมากในบริเวณอื่นๆ โดยเฉพาะ

ทางใต้ของอำเภอ ดังความว่า “พ้นจากเขตบ้านคนแลไรไม่เป็นทุ่งว่างเปล่าอย่างข้างล่าง มีป่าไม้ กระจายเลยมาตลอดทาง” นอกจากนี้ จะเห็นได้ว่าพื้นที่ทางเศรษฐกิจนั้นมีจุดรวมเรือขนข้าวจาก ทางแควน้อยและจากเมืองพหรมพิรามมารวมอยู่ตรงบริเวณตำบลปากโทก อันเป็นจุดบรรจบกัน ระหว่างแม่น้ำแควน้อยและแม่น้ำน่านและเป็นรอยต่อระหว่างอำเภอเมืองพิษณุโลกและอำเภอ พหรมพิรามในช่วง พ.ศ.2444 ความว่า “ระยะทางที่มาวันนี้มีบ้านเรือน ตลอดมาจนถึงตำบลปาก โทก มีบ้านเรือนแน่นหนาแลมีเรือซึ่งขึ้นไปรับบรรทุกทุกเช้าทางแควน้อยจอดอยู่มาก” (พระ ราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ในรัชกาลที่ 5, 2492, น.39)

ภาพที่ 11 แผนที่มณฑลพิษณุโลก พ.ศ.2468

ที่มา: กระทรวงศึกษาธิการ, 2468

อย่างไรก็ตาม พื้นที่รกร้างนั้นก็ยังปรากฏอยู่ทางตอนใต้ของจังหวัดพิษณุโลกอีกด้วย โดยในสายตาของราษฎรนั้น พื้นที่ดังกล่าวมักจะถูกมองว่าเป็นพื้นที่สาธารณะประโยชน์ที่ไม่ควรจะมีใครเป็นเจ้าของ ดังปรากฏกรณีการให้ความเห็นจากราษฎรที่ชื่อ สมิง นครอินท์ ได้กล่าวถึงพื้นที่รกร้างทางใต้ของจังหวัดพิษณุโลกเอาไว้ว่า “มีที่อยู่แห่งหนึ่ง ใต้จังหวัดพิษณุโลก เป็นที่หนองน้ำแลป่าหญ้าสมบูรณ์ สำหรับปล่อยสัตว์พาหนะ รัฐบาลจึงหวงห้ามไว้เป็นที่สาธารณประโยชน์ เป็นคุณแก่ราษฎรมากแต่ก็เป็นโทษอยู่อย่างหนึ่งคือสัตว์พาหนะนั้นได้ถูกรถไฟทับตายเสียมากต่อมาก” (สจช. ม.26.5 ก./16, น.20) ปัญหาดังกล่าวเกิดขึ้นเพราะเป็นพื้นที่ๆ ติดกับรางรถไฟ ทำให้สัตว์เลี้ยงของราษฎรที่เดินไปมาพลุกพล่านนั้นถูกรถไฟทับตายอยู่บ่อยครั้ง และยังสร้างความเสียหายให้แก่ทางรถไฟอีกด้วย และด้วยเหตุนี้ ทางกรมรถไฟจึงได้ร้องต่อทางจังหวัดเพื่อหาวิธีแก้ไข โดยทางจังหวัดจะให้ที่ดอนริมทางรถไฟ “ลึกเข้าไป 10 เส้น ยาวตามเนื้อที่แบ่งปันให้ราษฎร ทำนาเสียเพื่อกันความพลุกพล่านของสัตว์...แต่ราษฎรไม่พอใจ” (สจช. ม.26.5 ก./16, น.20) และได้ทูลเกล้าถวายฎีการ้องเรียนให้ยกเลิกแนวปฏิบัติที่ทางจังหวัดจะทำนี้ทิ้งเสีย อย่างไรก็ตาม แม้จะได้รับการร้องเรียนจากราษฎรต่อกรณีนี้ที่ทางราชการจะจัดแบ่งที่ดินสาธารณะประโยชน์ให้ราษฎรทำนา แต่ก็ได้มีการพิจารณาให้ดำเนินการตามที่ราษฎรร้องเรียนไม่ อีกทั้งยังมีพระกระแสราชโองการต่อกรณีดังกล่าวให้ดำเนินการตามความเห็นของทางจังหวัดและให้ยกฎีกาของราษฎรเสีย “แต่ต่อมาจะเป็นโดยเหตุผลใดก็ตาม, ทางบ้านเมืองหาได้ปฏิบัติตามกระแสพระบรมราชโองการไม่” กล่าวคือ ไม่มีการดำเนินการอย่างที่เคยเสนอแนวทางแก้ปัญหามาไว้จนทำให้ราษฎรฎีกาถึงข้อเท็จจริงดังกล่าวและตำหนิรัฐบาลกลางอย่างชัดเจน ดังปรากฏความว่า “เพื่อให้เป็นบรรทัดฐานต่อไป... มิฉะนั้นแล้วจะนับว่าต้องด้วยรัฐประศาสนนโยบายแห่งรัฐบาลอันมีพระราชอาธิปไตยปกครองได้ไม่” (สจช. ม.26.5 ก./16, น.20) จึงกล่าวได้ว่า สภาพโดยทั่วไปของจังหวัดพิษณุโลกนั้น

เป็นที่ป่าและภูเขาโดยมาก มีที่ตึกเขา[แนวเขา]อยู่ทางทิศตะวันออกเป็นเขาน้ำน่านกับน้ำสัก มีที่ราบลุ่มแม่น้ำน่านทั้ง 2 ฝั่ง ซึ่งทำการเพาะปลูกข้าวเป็นพื้น มีป่าไม้สักและมีแร่อยู่บ้างเล็กน้อย เช่น แร่ทองแดงอยู่ที่ตำบลชัยนาทอำเภอป่าหมากและที่ตำบลบ้านดงในอำเภอเมืองนครไทย สินค้าออกที่สำคัญมีข้าวเปลือก ไม้สัก ไม้กระยาเลยและของป่าราษฎรพลเมืองหาเลี้ยงชีพด้วยการทำนาตัดไม้ขายและหาของป่าขายเป็นต้น (นฤราช ภัคดี, 2469, น.147)

นอกจากนี้แล้ว พิษณุโลกยังมีลักษณะของความเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในห้วงฤดูฝนของท้องที่อำเภอเมืองพิษณุโลกนั้น ยังก่อให้เกิดปัญหาอื่นๆ ตามมาอีกด้วย โดยเฉพาะปัญหาการโจรผู้ร้ายและปัญหาการสัญจรของราษฎร ดังปรากฏในข่าวหนังสือพิมพ์ *บางกอกการเมือง* เรื่อง ชาวจังหวัดพิษณุโลก พ.ศ.2471 ซึ่งได้มีพลเมืองดีคนหนึ่งกล่าวถึงปัญหาที่มีโจรผู้ร้ายปรากฏขึ้นชุกชุมในช่วงหน้าฝนความว่า

ในท้องที่อำเภอเมืองพิษณุโลกนี้ การโจรผู้ร้ายปล้นสดมภ์แลลอบยิง เกิดมีทวีขึ้นเป็นลำดับจนเวลานี้ซึ่งเป็น ฤดูน้ำ ฤดูฝน ก็ไม่เบาบางลงเลย ผิดกับแต่กาลก่อนมา โดยแต่ก่อนฤดูนี้ การโจรกรรมทำร้ายปล้นสดมภ์ได้ลดเบาบางลง เพราะฤดูน้ำหนทางสัญจรไปมาไม่สะดวก พวกคนร้ายจึงย่อท้องต่อกรกระทำ ซึ่งทางหนีทีหลบไม่สะดวกเป็นเหตุให้เจ้าพนักงานตามจับตัวได้ง่าย แต่บัดนี้นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2470 มา คนร้ายก่อการกำเริบขึ้นทุกทีไม่มีจำนวนลดน้อยถอยลงเลย ราษฎรพากันได้รับความเดือดร้อนนอนตาไม่หลับ ทั้งนี้เพราะหย่อนในการปราบปรามของเจ้าหน้าที่โดยที่มีเหตุเกิดขึ้นแล้ว เจ้าหน้าที่จับตัวมาลงโทษไม่ได้โดยมากผู้ร้ายจึงได้ใจ” (สจช. ม.26.5 ก./16, น.52)

อาจกล่าวได้ว่าในช่วงก่อนปี พ.ศ.2470 นั้น ทั้งในสายตาของราษฎรและโจรผู้ร้ายมองว่า ฤดูฝนถือเป็นอุปสรรคต่อการสัญจร โดยเฉพาะกับพวกผู้ร้ายนั้นเมื่อเผชิญกับสภาพที่ขึ้นและจึงทำให้ “ย่อท้องต่อกรกระทำ ซึ่งทางหนีทีหลบไม่สะดวกเป็นเหตุให้เจ้าพนักงานตามจับตัวได้ง่าย” และในขณะเดียวกันก็ยังเป็นอุปสรรคต่อการสัญจรของคนทั่วไปอีกด้วย ชื่อนำสังเกตประการหนึ่งคือการวิพากษ์วิจารณ์อย่างตรงไปตรงมาของราษฎรที่มีต่อการทำงานของเจ้าหน้าที่ในท้องถิ่นหรือแม้แต่อำนาจของรัฐบาลกลางดังข้อความที่ว่า “ทั้งนี้เพราะ[การ]หย่อนในการปราบปรามของเจ้าหน้าที่โดยที่มีเหตุเกิดขึ้นแล้ว เจ้าหน้าที่จับตัวมาลงโทษไม่ได้โดยมากผู้ร้ายจึงได้ใจ” (สจช. ม.26.5 ก./16, น.52) นี้ ค่อนข้างสะท้อนให้เห็นวิถีคิดของราษฎรที่มีต่อศักยภาพของอำนาจรัฐในมณฑลพิษณุโลกในการรับมือปัญหาโจรผู้ร้ายอยู่มาก โดยในประเด็นเรื่องวิถีคิดของราษฎรที่มีต่อศักยภาพของมณฑลพิษณุโลกในการจัดการโจรผู้ร้ายในพื้นที่ จนกลายเป็นหนึ่งในอุปสรรคและเงื่อนไขในการแผ่อิทธิพลของโจรผู้ร้ายในมณฑลนั้น จะค่อยๆ ถูกคลี่คลายให้เห็นในบทนี้

การอพยพเพื่อแสวงหาปัจจัยในการดำรงชีวิตกับปัญหาการเกิดโจรผู้ร้ายในพื้นที่มณฑลพิษณุโลก

อย่างไรก็ตาม มณฑลพิษณุโลกในช่วงทศวรรษที่ 2470 ได้ปรากฏการณ์การอพยพของชาวบ้านเข้ามายังเขตพื้นที่ของจังหวัดพิษณุโลกในช่วงหลังพ้นฤดูทำนาเข้าสู่ฤดูแล้ง โดยการอพยพของชาวบ้านนั้นมีลักษณะของการเข้ามาอาศัยอยู่เพียงชั่วคราวและจะกลับภูมิลำเนาเดิมเมื่อฤดูทำนามาถึง ทั้งนี้ การอพยพเข้ามาของชาวบ้านจากต่างพื้นที่นั้น ในแง่หนึ่งคือการเข้ามาเพื่อแสวงหาพื้นที่เลี้ยงสัตว์และทำมาหาเลี้ยงชีพด้วยการจับปลาและแลกเปลี่ยนซื้อขายของป่าเล็กๆ น้อยๆ กับชุมชนใกล้เคียงในช่วงฤดูแล้ง แต่ในขณะเดียวกันก็นำมาซึ่งปัญหาที่กระทบต่อชุมชนรอบข้าง หรือแม้กระทั่งเรื่องโจรผู้ร้ายด้วยเช่นกัน ตัวอย่างที่ค่อนข้างสะท้อนชัดในกรณีดังกล่าว คือ ข้อมูลในรายงานของพระยาสุนทรพิพิธผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลกเมื่อช่วง พ.ศ. 2474-2475 เรื่องการอพยพของชาวบ้านจากอำเภอพรานกระต่าย จังหวัดกำแพงเพชรที่มักจะอพยพครัวเรือนโดยการบรรทุกเกวียนมาตั้งครุ่กันอยู่ทางลุ่มแม่น้ำยมและอยู่แถวบริเวณเขตรอยต่อจังหวัดพิษณุโลกและจังหวัดพิจิตร หรือในเขตอำเภอบางระกำ เป็นจำนวน 20-50 ครัวเรือน โดยขบวนอพยพนี้จะอยู่กินกันบนเกวียน เป็น “ที่สำนักแทนบ้านเรือน กว่าที่จะกลับก็เป็นเวลาตั้ง 4-5 เดือน คือ ถึงฤดูทำนาใหม่ที่เดียว” (สจข. ร.7 มท.5.10/6, น.6) ทั้งนี้ การทำความเข้าใจต่อกรณีดังกล่าวนี้อาจสะท้อนให้เห็นถึงเงื่อนไขของสภาพพื้นที่อันเอื้อให้เกิดทั้งพื้นที่ของชุมชนเร่ร่อนและพื้นที่สำหรับการหลบหลีกหนีรัฐของโจรผู้ร้าย และในขณะเดียวกันก็อาจเห็นได้ถึงวิธีที่ชุมชนดังกล่าวปฏิสัมพันธ์กับรัฐและโจรผู้ร้ายในพื้นที่ ตลอดจนเห็นถึงสภาพของความบางเบาของอำนาจรัฐในพื้นที่ๆ มีลักษณะเช่นนี้

ทั้งนี้ พระยาสุนทรพิพิธ ผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลก ณ ขณะนั้น ได้เขียนรายงานพร้อมทั้งแสดงความเห็นต่อกรณีการอพยพของชาวบ้านพรานกระต่ายเอาไว้ทำนองว่า การอพยพของชาวบ้านที่กระทำกันมาหลายปีนั้น หากเข้ามาหาเลี้ยงชีพในทางการประกอบสุจริตเรียบร้อย ก็ย่อมเป็นที่ได้รับการสนับสนุนและส่งเสริม แต่ตามความจริงที่ปรากฏนั้น กลับ “หาได้มาอยู่เพื่อความสันติสุขหรือเพื่อหากินโดยสุจริตไม่ กลับมีเจตนาประกอบอาชีพในทางทุจริตทีเดียว เทียบรวมกวนรังแกชาวบ้านเจ้าของท้องที่ ตลอดจนถึงการปล้นสดมภ์เป็นที่สุด” (สจข. ร.7 มท.5.10/6, น.6) โดยปัญหาที่มักจะพบส่วนใหญ่ เช่น การปล้นยสัตว์พาหนะกว่า 50-100 ตัวเข้ามุกุกเหยียบย่ำทำลายพืชพันธุ์ทางการเกษตรของชาวบ้าน การวิดิห้วยวิดิหนองเพื่อนำน้ำมาเลี้ยงสัตว์พาหนะ

และจับปลาจนแห้งทอด การลักเล็กขโมยน้อย ปล้นชิงและสมทบกับคนร้ายอุกฉกรรจ์ที่หลบหนีอยู่เป็นต้น (สจข. ร.7 มท.5.10/6, น.7)

ทั้งนี้ การอพยพเข้ามาของชาวบ้านพรานกระต่ายนั้น พื้นที่ๆ ปรากฏว่ามีจำนวนคนอพยพเข้ามามากที่สุด คือ พื้นที่บริเวณรอยต่อระหว่างพิษณุโลกและพิจิตร เนื่องจากคนในท้องถิ่นดังกล่าวเป็นคนมาจากพรานกระต่ายแล้วไปตั้งรกรากอยู่ก่อน อาทิ ที่บ้านหนองหลุม “ปรากฏว่าราษฎรเป็นชาวพรานกระต่ายทั้งบ้าน” (สจข. ร.7 มท.5.10/6, น.8) ด้วยเหตุนี้ การปล้นและการลักเล็กขโมยน้อยนั้นจึงไม่เกิดในพื้นที่ๆ มีคนจากพรานกระต่ายตั้งชุมชนอาศัยอยู่ แต่จะกลับปรากฏเหตุในพื้นที่ใกล้เคียง ดังที่ปรากฏข้อมูลว่าเมื่อชาวบ้านจากพรานกระต่ายที่เป็นกลุ่มฆบวณเกวียนอพยพได้เข้าไปตั้งอยู่ใกล้เคียงพื้นที่หมู่บ้านของคนพรานกระต่าย ซึ่งตั้งรกรากอยู่ก่อนนั้น จึง “ได้กำลังพวกนี้สมทบ...เทียวกทำการทุจริตตามบ้านตำบลใกล้เคียงได้โดยสะดวก และพวกนี้มีความสามัคคีกันเป็นอย่างดี เมื่อเกิดเหตุร้ายขึ้นแล้วก็ช่วยกันปิดบังแก้ไข ยากที่เจ้าพนักงานจะไต่สวนเอาความจริงได้” (สจข. ร.7 มท.5.10/6, น.7)

ภาพที่ 12 สภาพพื้นที่ก่อนมีการตั้งชุมชนบ้านหนองหลุม

ที่มา: สจข. ผ. กบค.3-(7-6)

นอกจากการปล้นสะดมหมู่บ้านใกล้เคียงแล้ว ชาวบ้านอพยพก็ยังได้ลักสัตว์พาหนะโดยการต้อนสัตว์ของตนไปรวมกับสัตว์ของชาวบ้านตำบลอื่นแล้วตีขลุมว่าเป็นของตน หรือกระทั่งลักลอบต้อนสัตว์ของชาวบ้านตำบลอื่น กลับไปยังบ้านของตนเป็นฝูงใหญ่ โดยกรณีหลังนี้พบมาก

ในเขตรอยต่อจังหวัดพิษณุโลกและจังหวัดพิจิตร และหากสัตว์ของราษฎรได้ถูกต้อนไปจนถึงเขตอำเภอพรานกระต่ายแล้ว “ก็ยากที่จะได้คืน เพราะท้องที่นั้นเป็นป่ากว้างมากและมีพวกทุจจริตประกอบกรอย่างนี้อยู่มากมาย ปรากฏจนถึงว่าการทำตัวพิมพ์สัตว์ที่ลักเอาไปก็ไม่ยาก เพราะกำนันผู้ใหญ่บ้านก็มักจะเป็นพรรคพวกของคนทุจจริตเหล่านี้” (สจข. ร.7 มท.5.10/6, น.7)

นอกจากนี้ พระยาสุนทรพิพิธยังมีความเห็นต่อชาวบ้านพรานกระต่ายอพยพนั้นว่าเป็นคนที่ “มีนิสัยนิยมในทางนักเลงทุจจริตเสียด้วย จึงถือเอาการประพุดตีเช่นนี้เป็นอาชีพอันไม่ต้องละอายหวาดเกรง” (สจข. ร.7 มท.5.10/6, น.8) แต่หากพิจารณาถึงเงื่อนไขที่ผลักดันให้เกิดค่านิยมการเป็นนักเลงดังกล่าวทั้งชายและหญิงของคนในพื้นที่อำเภอพรานกระต่ายนั้น ก็จะได้เห็นว่าสภาพพื้นที่มีส่วนสำคัญในการทำให้เกิดการฝึกฝนตนเองของชาวบ้าน ด้วยสภาพของพื้นที่ๆ น้ำท่าไม่บริบูรณ์จึงทำให้การทำงานนั้น ไม่สามารถกระทำได้ดีตลอดทั้งปี และเมื่อหน้าแล้งได้ยากกรายเข้ามาถึง พื้นที่ดังกล่าวก็ไม่สามารถทำนาได้ ทั้งยังมีทรัพยากรไม่เพียงพอต่อการเลี้ยงสัตว์พาหนะ จึงทำให้ชาวบ้านพรานกระต่ายพากันอพยพตัดผ่านป่า ซึ่งก็อาจจะแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มคือกลุ่มที่เข้าไปทำมาหากินชั่วคราว จับสัตว์น้ำและหาของป่าเพื่อเข้าไปแลกเปลี่ยน ค่าขายกับชุมชนลุ่มน้ำยม จนกระทั่งเมื่อถึงฤดูทำนาชาวบ้านกลุ่มนี้ก็จะกลับไปภูมิลำเนาเดิมของตน ส่วนอีกกลุ่มหนึ่ง คือ กลุ่มที่เข้าไปตั้งรกรากยังบ้านหนองหลุม โดยชาวบ้านกลุ่มแรกที่เข้ามาตั้งรกรากอาจจะเข้ามาประมาณหลัง พ.ศ.2465 เป็นต้นมา เนื่องจากใน “แผนที่การบินเฉพาะถิ่น มณฑลพิษณุโลก จ.พิษณุโลก พิจิตร สุโขทัย” ได้แสดงให้เห็นถึงที่ตั้งของพื้นที่ๆ เป็นบ้านหนองหลุมอยู่ใกล้ๆ กับทุ่งระมานที่ปรากฏในแผนที่ในช่วง พ.ศ.2465 ว่ายังมีสภาพของความเป็นป่าขนาดใหญ่ และมีศาลาระมานตั้งอยู่ โดยผู้วิจัยสันนิษฐานว่าศาลาดังกล่าว คือ ศาลาที่ชาวบ้านจะใช้รวมตัวกันก่อนที่จะเข้าไปหาของป่า ซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับแหล่งน้ำ และเป็นสภาพก่อนที่จะมีการเข้ามาตั้งรกรากของชาวบ้านพรานกระต่ายกลุ่มแรก

อย่างไรก็ตาม การอพยพเข้ามาของชาวบ้านพรานกระต่ายนั้น ไม่ปรากฏชัดว่าเริ่มเข้ามาตั้งรกรากในพื้นที่บ้านหนองหลุมตั้งแต่เมื่อไร แต่ในปี พ.ศ.2474 ก็ได้ปรากฏหลักฐานที่แสดงถึงการมีอยู่ของบ้านหนองหลุมซึ่งมีผู้ใหญ่บ้านปกครองดูแล ทั้งนี้ ข้อมูลดังกล่าว ได้ปรากฏอยู่ในรายงานการตรวจราชการของพระยาสุนทรพิพิธ ผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลก โดยในขณะนั้นพระยาสุนทรพิพิธได้ทำการติดตามสืบจับคนร้ายจำนวน 17-18 คนที่เข้ามาบุกล้นตำบลโคกสลุด ในท้องที่กิ่งอำเภอบางกระทุ่ม เมื่อวันที่ 18 มีนาคม พ.ศ.2474 โดยเมื่อติดตามร่องรอยของผู้ร้ายก็พบว่าขบวนของผู้ร้ายปล้นนั้น ได้มุ่งหน้าไปทางตะวันตกเข้าเขตอำเภอบางระกำ

ผู้ร้ายรายนี้คงเป็นพวกอ้ายเสือของจังหวัดกำแพงเพชร ซึ่งมีอ้ายฉ่าเป็นหัวหน้าได้พากันมาสมทบกับพวกพี่น้องเมืองพากันทำการร้ายนี้เป็นแน่ เพราะโฉมหน้าทางเดิรของผู้ร้ายนั้นผ่านไปทางตำบลที่เคยสำนักของมัน คือ บ้านหนองหลุมซึ่งบ้านนี้นับแต่ผู้ใหญ่บ้านลงไปตลอดราษฎรทุกคนล้วนเป็นพวกที่พื้นเพเดิมอยู่ในอำเภอพรานกระต่าย จังหวัดกำแพงเพชร แล้วพากันอพยพมาอยู่ที่ที่ตั้งเป็นหมู่บ้านขึ้น ดังนี้ จึงเป็นสำนักพักพิงของพวกผู้ร้ายทางจังหวัดกำแพงเพชร ซึ่งมาทำการโจรกรรมในท้องที่ติดต่อกันใกล้เคียงกันนี้เป็นอย่างดี (สจข. ร.7 มท. 5.10/6, น.1)

ด้วยเหตุนี้ พระยาสุนทรพิพิธจึงดำริให้หลวงพิณพลราชวรนายอำเภอบางระกำ ณ ขณะนั้นเป็นผู้ออกติดตามสืบจับคนร้ายสำคัญนี้ โดยให้ไปสอบสวนหมื่นเกษมผู้ใหญ่บ้านหนองหลุมเพื่อสืบเอาเบาะแสของคนร้ายด้วย กระทั่ง ในวันที่ 20 มีนาคม พ.ศ.2474 หลวงพิณพลราชวรก็ได้เดินทางไปยังบ้านหนองหลุม โดยในรายงานนั้นระบุว่าออกจากตำบลปลักแรด อำเภอบางระกำในเวลาเช้า กระทั่งราว 14:00 นาฬิกา คณะของหลวงพิณพลราชวรก็ได้เดินทางมาถึงยังบ้านหนองหลุม โดยในขณะที่หลวงพิณพลราชวรขี่ม้าเดินสำรวจหมู่บ้านอยู่นั้น ก็ได้กล่าวถึงสภาพทั่วไปของชุมชนดังกล่าวเอาไว้ด้วยว่า

บ้านนี้ตั้งอยู่ในทุ่งกว้างใหญ่ชายป่าแดง พอออกจากป่าแดงก็แลเห็นหมู่บ้านและฉะเพาะหมู่บ้านนี้มีอยู่ประมาณ 15 ครัวเรือน พอหลวงพิณฯ กับพวกถึงหัวหมู่บ้านทางทิศเหนือ ก็เห็นบ้าน 1 มีคนประชุมกันอยู่มากจึงผ่านเข้าไปดูเห็นกำลังมีงานฉลองพระคนจึงไปประชุมกันมาก แต่ในขณะที่หลวงพิณฯ เห็นในหมู่บ้านที่ตั้งเป็นแนวยาวตามสันเนินจากเหนือไปใต้นั้นกำลังมีคนหลายคนวิ่งบ้างเดินบ้างชุมนุมกันอยู่ หลวงพิณฯ คิดว่าคงเป็นพวกเล่นการพนันจึงรีบขับม้าไล่ตามไปมีผู้ตามหลวงพิณฯ ฉะเพาะที่ขี่ม้า 2 คน (สจข. ร.7 มท.5.10/6, น.2)

ทั้งนี้ ในระหว่างที่หลวงพิณพลราชวรไล่ตามกลุ่มคนที่กำลังวิ่งหนีไปจนสุดหมู่บ้านอยู่นั้น ก็ถูกกระสุนปืนจากคนร้ายกระหน่ำยิงเข้าใส่ม้าจนล้มลง หลวงพิณฯ จึงได้กึ่งไปนอนแอบอยู่ที่คันนาแล้วยิงต่อสู้กับผู้ร้าย ในขณะที่คนของหลวงพิณฯ อีกสองคนซึ่งควบม้าติดตามมานั้น ก็ถูก

คนร้ายกระหน่ำยิงด้วยเช่นกัน ทั้งสามคนจึงใช้ทางเกวียนและคันท้ายต่อสู้ออกสู้กับกลุ่มผู้ร้ายที่อาศัยจอมปลวกขนาดใหญ่เป็นที่กำบัง จนสามารถยิงหนึ่งในผู้ร้ายสำคัญได้คืออ้ายจ๋าหัวหน้าเสียชีวิต ส่วนหลวงพิณถูกกระสุนที่ซุ่มมือทำให้อยู่ต่อไม่ได้ แต่ “ครู 1 พวกราษฎรกำลังฝ้ายหลวงพิณฯ จึงไปยังใกล้ที่ต่อสู้กัน...พวกผู้ร้ายเห็นกำลังเจ้าพนักงานเพิ่มเติมมาดังนั้น ก็รีบพากันหนีไป” (สจข. ร.7 มท.5.10/6, น.2) ส่วนทางฝ้ายหลวงพิณก็ไม่ได้ติดตามผู้ร้ายต่อเนื่องด้วยบาดเจ็บจากการต่อสู้จึงต้องเดินทางกลับอำเภอบางระกำ กระทั่ง ในวันที่ 21 เดือนเดียวกันนี้ พระยาสุนทรพิพิธจึงคุมกำลังออกสืบจับผู้ร้ายที่เหลือด้วยตนเอง โดยได้เดินทางจากอำเภอบางระกำตั้งแต่เที่ยง ไปยังบ้านหนองหลุมเพื่อทำการชันสูตรพลิกศพอ้ายจ๋าและส่งสายสืบออกติดตามคนร้ายที่หลบหนี โดย ณ ตอนนั้นก็เป็นเวลา 17:00 นาฬิกา และใกล้ค่ำจึงได้นอนกันที่บ้านหนองหลุมนั้น เข้าวันที่ 22 ก็ได้มีการส่งกำลังเจ้าหน้าที่ไปตรวจค้นหลายสถานที่ด้วยกันทั้งในป่าและหมู่บ้านที่ผู้ร้ายเคยพำนักอาศัยหลายแห่งแต่ก็ไม่พบ และวันต่อมาพระยาสุนทรพิพิธก็ส่งกำลังออกค้นหาเป็นวงกว้างแต่ก็เช่นเดียวกันกับเมื่อวาน คือ ไม่พบเบาะแสของคันท้าย กระทั่งถึงวันที่ 24 สายสืบที่ส่งไปสืบข่าวก็ได้รายงานกลับมายังพระยาสุนทรพิพิธว่าไม่พบคนร้าย เพียงแต่ได้ข่าวว่า “ผู้ถูกจับพากันไปรักษาตัวอยู่ที่บ้านบึงบอนเขตต์จังหวัดพิษณุโลกกับกำแพงเพชรต่อกัน กระผมกับพวกก็พากันออกเดินทางกลับบ้านบึงบอนทันที” (สจข. ร.7 มท.5.10/6, น.3-4) เมื่อไปถึงก็ได้เข้าทำการเข้าตรวจค้นบ้านบึงบอนอย่างละเอียด โดยให้เจ้าหน้าที่เข้าค้นดูตามบ้าน ตามบึงและตามป่า ก็ไม่พบคนร้าย อีกทั้งยังได้ทำการสอบสวนคนในพื้นที่ แต่กลับไม่ได้ความว่าผู้ร้ายได้มายังพื้นที่แห่งนี้หรือไม่อย่างไร

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า เหตุใดชาวบ้านจึงค่อนข้างไม่ให้ความร่วมมือแก่ทางราชการ โดยหากพิจารณาอาจมีความเป็นไปได้อยู่ 2 กรณี คือ 1 ชาวบ้านในพื้นที่นั้นเป็นพรรคพวกพี่น้องที่ให้สำนักอาศัยกันทั้งสิ้นระหว่างโจรผู้ร้ายและชาวบ้าน หรือในอีกกรณีหนึ่งคือเกรงกลัวต่ออำนาจของผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ที่กำลังหลบหนี ซึ่งทางการก็ยังไม่สามารถติดตามจับกุมได้ จึงเป็นเหตุให้ราษฎรเลือกที่จะไม่ให้ความร่วมมือแก่ทางราชการ เพราะจะเป็นเสมือนการตั้งตนเป็นอริกับผู้ร้ายที่กำลังหลบหนีเหล่านี้ และหากช่วยเหลือหรือให้ความร่วมมือกับทางราชการ “พวกผู้ร้าย [จะต้อง] ทำการทดแทนเอาอย่างหนัก” (สจข. ร.7 มท.5.10/6, น.8)

สำหรับเรื่องการสืบจับนั้น ไม่ปรากฏรายงานว่าทางจังหวัดพิษณุโลกสามารถติดตามจับกุมผู้ร้ายจากจังหวัดกำแพงเพชรเหล่านี้ได้หรือไม่ โดยมีแต่เพียงการคาดการณ์ถึงเส้นทางหลบหนีของบรรดาผู้ร้ายกลุ่มนี้เอาไว้สามทางด้วยกัน คือ กลุ่มหนึ่งอาจจะหลบหนีขึ้นไปทางสุโขทัย อีกกลุ่มหนึ่งอาจจะกลับไปทางกำแพงเพชร และอีกกลุ่มก็อาจจะยังซ่อนตัวอยู่ที่แห่งหนึ่ง

แห่งใดในจังหวัดพิจิตร ซึ่งผู้บังคับการตำรวจก็ได้มีคำสั่งให้แต่ละจังหวัดได้ออกสกัดตามรอยต่อของพื้นที่ 3 จังหวัดดังกล่าว

เมื่อกล่าวถึงตรงนี้จะเห็นได้ว่า สภาพพื้นที่ของมณฑลพิษณุโลกที่เอื้อให้เกิดการชงสุ่มของโจรผู้ร้ายนั้น หาได้มีเฉพาะแต่พื้นที่ๆ เป็นป่าเขาที่ทำให้เกิดอุปสรรคและเกิดความยากลำบากแก่การติดตามจับกุมโดยรัฐเท่านั้น แต่ยังหมายรวมไปถึงพื้นที่ๆ เป็นหมู่บ้านเกิดใหม่ ซึ่งติดต่อดัสนพันธ์ทั้งกับรัฐและชุมชนข้างเคียงด้วยเช่นกัน โดยเป็นพื้นที่ๆ มีลักษณะพิเศษที่เอื้อให้เกิดการร่วมมือกันระหว่างชาวบ้านและโจรผู้ร้ายที่เข้ามาสำนักอาศัยและเป็นอุปสรรคต่อการปราบปรามและกวาดล้างของรัฐ ทั้งนี้ หากพิจารณาจากกรณีของบ้านหนองหลุมที่ปัจจุบันคือส่วนหนึ่งของตำบลหนองหลุม อำเภอวชิรารมี (แยกออกมาจากอำเภอสามงาม เมื่อ พ.ศ.2541) จังหวัดพิจิตรนั้น จะเห็นถึงเงื่อนไขของหมู่บ้านที่กลายมาเป็นชุมกกำลังในการชงสุ่มของโจรผู้ร้ายในช่วงต้นทศวรรษ 2470 คือ 1) เป็นพื้นที่ๆ ไม่มีคนนอก กล่าวคือ เป็นชุมชนที่มีคนพรรคพวกเดียวอยู่ทั้งหมู่บ้าน ดังที่ปรากฏในรายงานของพระยาสุนทรพิพิธ ผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลกว่าเป็นชาวพรานกระต่ายทั้งสิ้น โดยความเหนียวแน่นสัมพันธ์กันจนญาติพี่น้องนี้ได้ทำให้ชุมชนอาจให้การปกป้องและปิดบังตัวตนให้แก่โจรผู้ร้ายได้ ดังในกรณีของอำเภอดำที่ได้อำเภอที่เกี่ยวพันในพื้นที่ละแวกข้างเคียงอยู่บ่อยครั้ง และกลับมาพำนักอาศัยอยู่ที่บ้านหนองหลุมจนรอดพ้นจากสายตาของทางราชการอยู่บ่อยครั้ง กระทั่งถูกทางการติดตามร่องรอยได้และได้จับชีวิตลงภายหลังการยิงปะทะกับหลวงพิณพลราษฎร์ ณ หมู่บ้านที่พำนักของตน ในขณะที่พรรคพวกคนอื่นๆ ก็สามารถหลบหนีเข้าป่าแดงที่อยู่รายล้อมหมู่บ้านได้อย่างลอบนวล จึงนำมาสู่เงื่อนไขที่ 2 คือ สภาพพื้นที่ตั้งของหมู่บ้าน โดยจะเห็นได้จากรายงานว่า สภาพของพื้นที่บ้านหนองหลุมนั้น มีลักษณะที่เอื้อต่อการตั้งหลักแหล่งชุมชน คือ ใกล้เคียงน้ำและมีพื้นที่เพาะปลูก โดยบ้านหนองหลุมนั้นมีหนองน้ำที่ชื่อหนองระมานในบริเวณใกล้เคียง อีกทั้งยังมีพื้นที่สำหรับทำนาเป็นอาหารเลี้ยงคนในหมู่บ้าน ดังที่ปรากฏในข้อมูลว่าหลวงพิณพลราษฎร์ได้หลบอยู่หลังคันทนาแล้วยิงต่อสู้กับกลุ่มของอำเภอดำผู้ร้าย และเงื่อนไขสุดท้ายคือ ตั้งอยู่ห่างไกลจากแหล่งอำนาจรัฐ ดังที่ปรากฏข้อมูลว่า หลวงพิณพลราษฎร์ออกเดินทางจากตำบลปลักแรดในเวลาเช้ามืดว่าจะเดินทางมาถึงก็เป็นเวลาบ่ายสองโมงเย็น หรือแม้กระทั่งในครั้งที่พระยาสุนทรพิพิธได้นำกำลังมายังบ้านหนองหลุมนั้น ก็ออกเดินทางจากอำเภอบางระกำด้วยม้าทั้งขบวนในเวลาเที่ยงแต่ก็มาถึงที่บ้านหนองหลุมเวลาห้าโมงเย็น

สภาพพื้นที่กับการปลอมตัวและการแฝงตัวของผู้ร้าย

อย่างไรก็ตาม การมีสภาพพื้นที่ป่าพงอยู่โดยทั่วไปของมณฑลพิษณุโลกนั้น ก็อาจกลายเป็นช่องทางที่เอื้อต่อการแฝงตัวของผู้ร้ายที่ประสงค์จะก่อการโจรกรรมในชุมชนอีกด้วย กล่าวคือ สภาพพื้นที่ๆ อันตรายและเส้นทางการเดินทางที่รกร้างนั้นอาจจะถูกนำมาใช้เป็นข้ออ้างของการพกพาอาวุธเพื่อใช้ป้องกันตัวในยามที่ต้องเดินทางผ่านป่าดงเหล่านั้น ต่อข้อสังเกตนี้ ผู้วิจัยเห็นว่าการพกพาอาวุธนั้นจะเป็นเรื่องปกติโดยทั่วไปของคนในพื้นที่โดยเฉพาะในจังหวัดพิษณุโลก โดยได้ปรากฏหลักฐานในหนังสือพิมพ์ *หลักเมือง* เมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2471 เรื่อง “ชาวพิษณุโลก จากปากพ่อค้าคนหนึ่ง” ความว่า มีคนร้ายปลอมเป็นภิกษุ 6 รูป ถีอกรดสะพายบาตรเที่ยวเดินไปอย่างเดียวกับพระภุคฆ์ พ่อค้าเล่าพร้อมทั้งกล่าวอย่างติดอารมณ์ขันว่า “มันอุตสาห์ลงทุนโกนหัวนุ่งเหลือง” และขบวนพระปลอมนั้นเดินเท้าเปล่ามาจนถึงตลาดหนองไหล่ จังหวัดพิษณุโลกก็ได้หยุดพัก ชาวบ้านในระแวกนั้นเมื่อเห็นสำคัญว่าเป็นพระภุคฆ์ ศรัทธาต้อนรับขับสู้ตามประเพณีนิยม “ข้างคนร้ายทั้ง 6 ที่ปลอมเป็นพระก็เข้าใจเดินกะโลบาย และเข้าใจพูดจนชาวบ้านหลงเชื่อและให้จำวัดที่นั่น พระปลอมทั้ง 6 ก็รับอาราธนาและมีสวดมนต์สวดพรแบบเนียน” (สจข. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.26)

ครั้นเมื่อถึงเวลากลางคืน หนึ่งในชาวบ้านก็ได้เหลือบไปเห็นว่าในกรดของพระสงฆ์เหล่านั้นมีอาวุธมีดดาบและปืนซุกซ่อนเอาไว้อยู่จำนวนหนึ่ง จึงเกิดความวิตกกังวลและกระซิบบอกเพื่อนบ้านที่นั่งข้างเคียง แต่เพื่อนบ้านโดยมากกลับไม่เห็นว่าการที่พระพกพาอาวุธนั้นจะเป็นเรื่องที่น่าสงสัยแต่ประการใด อีกทั้งยังให้ความเห็นต่อกรณีดังกล่าวว่า “ศาสตราวุธเหล่านั้นท่านเอาไว้ป้องกันตัวเมื่อถึงคราวจำเป็น เพราะทางเดินบางแห่งเปลี่ยว” เช้าวันรุ่งขึ้นชาวบ้านก็พากันไปถวายอาหารแก่พระเหล่านั้น พร้อมทั้งสังเกตอาการ แต่ปรากฏว่า “พระปลอมทั้ง 6 ก็รับทักทายและทำถูกขนบธรรมเนียมเหมือนพระสงฆ์ทรงศีลสังวรณทุกประการ” ชาวบ้านจึงหมดความวิตกกังวลแก่บรรดาสงฆ์เหล่านั้น (สจข. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.27)

อย่างไรก็ตาม เมื่อพระทั้ง 6 ฉันทันเข้าเสร็จแล้วจึงได้ลาชาวบ้านพร้อมทั้งขอให้ชาวบ้านนำเรือไปส่งข้ามปากแม่น้ำแควน้อยและได้เดินต่อไปยังหมู่บ้านกองช้าง โดย ณ หมู่บ้านแห่งนี้ในเอกสารไม่ได้ระบุว่าอยู่ยังตำแหน่งใดของพิษณุโลก แต่ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าบ้านกองช้างนี้น่าจะเป็นที่แห่งเดียวกันกับหมู่บ้านคลองช้าง อำเภอวัดโบสถ์ จังหวัดพิษณุโลก เนื่องจากตัวหมู่บ้านคลองช้างนั้นอยู่ห่างออกมาจากแม่น้ำแควน้อยไปไม่กี่กิโลเมตร เมื่อขบวนพระภุคฆ์ปลอมนี้ได้เดินทางมาถึงยังหมู่บ้านแห่งนี้ก็ได้พบเข้ากับฝูงม้าของขุนกำนันผู้หนึ่งและได้เข้าทำการขึ้นควบขี่ม้า

เหล่านั้น ทั้งนี้ ม้าของขุนกำนันนั้นเป็นม้าที่ถูกผสมไว้สำหรับขายจึงมีม้าที่ถูกปล่อยให้กินหญ้าอยู่จำนวนมาก ส่วนทางด้านคนเลี้ยงม้าที่เห็นพวกพระขึ้นควบขี่ม้าเล่นก็คิดเสียว่าพระท่านคงอยากลองม้า แต่กลับถูกใช้เป็นพาหนะที่ควบตะบึงไปยังบ้านของคนจีนเจ้าของไร่อ้อยบ้านกองช้างนั้น อนึ่ง คนจีนผู้นี้เป็นคนที่มีความ "เงินขึ้นหน้า" กว่าคนอื่นในหมู่บ้านเดียวกันแต่ก็ตั้งบ้านแยกอยู่โดดเดี่ยว (สจข. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.27)

เมื่อขบวนพระปลอมทั้ง 6 ควบม้ามาถึงบ้านของคนจีนเจ้าของไร่แล้วก็ลงจูงม้าเข้ามาทำที่ขออ้อย กระทั่งเวลาบ่ายโมงของวัน คนในบ้านก็ออกจากบ้านไปตัดอ้อยจึงเหลือแต่เพียงคนจีนเจ้าของไร่และภรรยาแต่เพียงเท่านั้น เมื่อสบช่องโอกาสบรรดาพระปลอมจึงได้รุกกันเข้าไปจับตัวเจ้าของบ้านมัดเอาไว้และกวาดเอาทรัพย์สินสมบัติไปได้หลายพันบาท อีกทั้งยังใช้ปืนที่เตรียมมา "ยิงกราดมิให้ใครเข้าช่วยได้ถนัด" เมื่อลูกจ้างที่ตัดอ้อยทราบเหตุจึงได้แอบข่มขู่อยู่พงหญ้าข้างทาง เพราะเกรงจะถูกกระสุนปืน บรรดาพระปลอมทั้ง 6 เมื่อปล้นได้ทรัพย์สินแล้วก็ควบม้าหนีกันไปคนละทาง โดยมีหนึ่งในคนร้ายควบมาทางที่คนงานข่มขู่อยู่จึงถูกตีด้วยไม้คานและสามารถจับคนร้ายไว้ได้ 1 คน ส่วนที่เหลือนั้น "มันน่าจะนัดพบกันที่ไหนที่ 1 ก็เป็นไปได้" (สจข. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.27)

จะเห็นได้ว่า ผู้ร้ายสามารถแฝงตัวเข้ามาหมายจะก่อเหตุอุกฉกรรจ์ในพื้นที่ของชุมชนได้อย่างง่ายดาย โดยที่ไม่ตกเป็นที่ต้องสงสัยแก่คนในชุมชนและในขณะเดียวกันก็ปราศจากอำนาจรัฐที่ให้ความคุ้มครองดูแลอย่างทั่วถึง กรณีการปลอมเป็นพระนั้นดูจะเป็นวิธีการที่แยบยลทั้งในการแฝงตัวเพื่อหาข่าวและหันเหความสนใจของชาวบ้านด้วยวัตรปฏิบัติที่เคร่งศีล ในแง่หนึ่งกรณีนี้ก็ยังสามารถสะท้อนให้เห็นมิติของความสัมพันธ์ระหว่างวัดและชุมชนในจังหวัดพิษณุโลกที่ยังคงเข้มข้น อย่างไรก็ตาม การที่ผู้ร้ายสามารถปฏิบัติได้ถูกต้องตามธรรมเนียมของพระนั้น สามารถทำความเข้าใจได้หากว่าผู้ร้ายเคยบวชเรียนหรือเคยเป็นพระมาก่อน อีกทั้ง บริบททางสังคมของพิษณุโลก ณ พ.ศ.2471 นั้น การร่ำเรียนในวัดยังคงมีปรากฏให้เห็น กระนั้น ข้อสังเกตเรื่องสภาพพื้นที่ๆ เป็นป่าดงและ "ทางเดินบางแห่งเปลี่ยว" นั้น ยังถือเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่เอื้อให้โจรผู้ร้ายสามารถหลบเร้นหรือแม้กระทั่งนำมาเป็นข้ออ้างเพื่อคลายข้อพิรุธในการพกพาอาวุธเข้าเขตพื้นที่ชุมชน ซึ่งในท้ายที่สุดก็สามารถนำอาวุธเหล่านั้นมาก่อเหตุอุกฉกรรจ์ในชุมชนได้

“ในมณฑลพิษณุโลก ยิง ยิง ยิง”: ขอบเขตและศักยภาพของอำนาจรัฐในมณฑลพิษณุโลก จากสายตาของราษฎรช่วงต้นพุทธศตวรรษ 2470

กล่าวได้ว่า ปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายปล้นในมณฑลพิษณุโลกนั้น ปรากฏให้เห็นอย่างดาษดื่น และบ่อยครั้งรัฐก็ไม่สามารถติดตามจับกุมได้ จนเป็นที่รับรู้โดยทั่วไปในหมู่ราษฎรในมณฑล ดังที่ผู้วิจัยได้ชี้ให้เห็นถึงเงื่อนไขของสภาพพื้นที่ๆ กลายมาเป็นสิ่งเอื้ออำนวยให้แก่โจรผู้ร้ายในการหลบหนีการจับกุมและซ่อนสุมจนเกิดเป็นชุมชน หรือกระทั่งใช้เป็นข้ออ้างในการปลอมแปลงตัว และพกพาอาวุธเข้าสู่ชุมชน มิพักต้องกล่าวว่า สถานการณ์ของการปล้นและการก่อเหตุอุกฉกรรจ์ของโจรผู้ร้ายนั้นดูจะทวีความเข้มข้นสูงขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 2470 กระทั่ง ฤดูฝนก็ไม่อาจสกัดขัดขวางความพยายามในการบุกปล้นของโจรผู้ร้ายได้ จนเป็นเหตุให้ราษฎรสะท้อนร้อนสะท้านหนาวอยู่โดยทั่วและแสดงความประชดประชันผ่านหัวข้อข่าวว่า “ในมณฑลพิษณุโลก ยิง ยิง ยิง” เนื่องจาก

ในท้องที่อำเภอเมืองพิษณุโลกนี้ การโจรผู้ร้ายปล้นสดมภ์แลลอบยิง เกิดมีทวีขึ้นเป็นลำดับ จนเวลานี้ซึ่งเป็ฤดูน้ำฤดูฝนก็ไม่เบาบางลงเลย ผิดกับแต่กาลก่อนมา...[ที่ใน]ฤดูนี้การโจรกรรมทำร้ายปล้นสดมภ์ได้ลดเบาบางลง เพราะฤดูน้ำทางสัญจรไปมาไม่สะดวก พวกคนร้ายจึงย่อท้อต่อการกระทำ ซึ่งทางหนีทีหลบไม่สะดวกเป็เหตุให้เจ้าพนักงานจับตัวได้ง่าย แต่บัดนี้นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2470 มา คนร้ายได้ก่อการกำเริบฮึกเหิมขึ้นทุกที ไม่มีจำนวนถดถอยน้อยลงเลย ราษฎรพากันได้รับความเดือดร้อนนอนตาไม่หลับ (สจข. ร. 7 ม.26.5 ก./16, น.51)

เนื้อความบางส่วนจากข่าวหนังสือพิมพ์ *บางกอกการเมือง* เมื่อวันที่ 19 กันยายน พ.ศ. 2471 ได้ชี้ให้เห็นว่าสถานการณ์ของสังคมในพิษณุโลก ณ ขณะนั้นมักเกิดเหตุการณ์ปล้นและลอบสังหารกันอยู่บ่อยครั้ง กระทั่งราษฎรในท้องที่ “พากันได้รับความเดือดร้อนนอนตาไม่หลับ” อันที่จริง กรณีเรื่องสถิติของการปล้นและลอบยิงที่สูงขึ้นนั้น ไม่จำเป็นจะต้องประเมินจากผลในรายงานทางสถิติแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากแต่ยังสามารถประเมินได้จากการรายงานข่าวของหนังสือพิมพ์ในปีหนึ่งๆ โดยหากสังเกตจะเห็นว่าในบางเดือนก็ปรากฏข่าวทำนองการปล้นสังหารนี้มากกว่า 1 ข่าว นั้นย่อมสะท้อนให้เห็นถึงความถี่ที่เพิ่มขึ้นของการเกิดเหตุอาชญากรรมในแทบจะทุกเดือน และในบรรดาข่าวเหล่านี้ก็นับเป็นเบาะแสอันดีที่เผยให้เห็นถึงสถานการณ์ที่เกิดขึ้นใน

ห้วงเวลาอันไล่เลี่ยกันและในพื้นที่ใกล้เคียงกัน อีกทั้งยังชวนให้ตั้งคำถามต่อสภาพของพื้นที่ๆ อาจเอื้อให้แก่การหลบหนีและการก่อเหตุของผู้ร้าย

อนึ่ง ทั้งห้วงเวลาและความใกล้เคียงกันของพื้นที่นั้นอาจทำให้เราสามารถพิจารณาถึงความเป็นไปได้ที่จะเกิดกรณีตัวอย่างให้แก่ทั้งตัวของนายแจ้งและผู้ที่กำลังมุ่งหมายจะก่อเหตุอุกฉกรรจ์ในท้องที่อื่นๆ ได้ ตัวอย่างเช่น ในหนังสือพิมพ์ *บางกอกการเมือง* เมื่อวันที่ 25 สิงหาคม พ.ศ.2471 ได้ปรากฏข่าวลอบยิงผู้ใหญ่บ้านชื่อนายเคลือบด้วยปืนลูกซอง โดยนายเคลือบถูกลอบยิงขณะที่กำลังสนทนากับพวกบนเรือนที่ตำบลดอนทอง อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลกและเสียชีวิตทันที “ส่วนคนร้ายยังจับตัวไม่ได้” ต่อมาในห้วงเวลาไล่เลี่ยกัน เมื่อวันที่ 27 สิงหาคม พ.ศ. 2471 หนังสือพิมพ์ *ไทยหนุ่ม* ก็ได้รายงานข่าวเรื่อง “ยิงซึ่งๆ หน้า กลางวันแสบๆ” ว่า ณ ตำบลบ้านป่า อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก ได้มีการลอบยิงนายหอมในที่เปลี่ยวคนร้ายหลบหนีเข้าป่าไปกระทั่งถึงโรงพยาบาลนายหอมก็สิ้นใจ กรมการอำเภอเมื่อทราบข่าวจึงได้ไปไต่สวนยังที่เกิดเหตุและสืบจับคนร้ายต่อไป (สจช. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.33 และ น.36)

นอกจากนี้ เมื่อวันที่ 10 กันยายน พ.ศ.2471 หนังสือพิมพ์ *บางกอกการเมือง* ก็ยังได้รายงานข่าวเรื่องยิงสังหารนายเปล่งชาวบ้านตำบลดอนทอง 1 นัด “กระสุนถูกที่เหนือนมซ้ายทะลุหลัง นายเปล่งขาดใจตายทันที” ทางกรมได้ชันสูตรพลิกศพแต่ก็ยังไม่ได้ร่องรอยของคนร้าย (สจช. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.51) อีกทั้ง ยังมีการพาดหัวข่าวด้วยสำนวนที่ชวนให้ครั่นคร้ามต่อสภาวการณ์ในมณฑลพิษณุโลกทำนองว่า “ในมณฑลพิษณุโลก ยิง ยิง ยิง” ของหนังสือพิมพ์ *บางกอกการเมือง* โดยในเดือนตุลาคม พ.ศ.2471 เมื่อวันที่ 3 วันที่ 9 และวันที่ 23 ได้ปรากฏเหตุยิงสังหารถึง 3 เหตุการณ์ด้วยกัน คือ เหตุการณ์ยิงสังหารนายอินกระสุนทะลุถึงนายเชื่อมเสียชีวิตที่ตำบลบ้านโทก อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลก เหตุการณ์ยิงสังหารนายแปลก ที่ตำบลโคกสลุุด อำเภอบางกระทุ่ม จังหวัดพิษณุโลก และเหตุการณ์ยิงสังหารผู้ใหญ่บ้าน ตำบลทะนง อำเภอบางคลาน จังหวัดพิจิตร โดยทั้งสามเหตุการณ์นี้กรมการอำเภอและตำรวจ “ยังไม่ได้ตัวคนร้าย” (สจช. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.58)

การที่ทางการไม่สามารถจับกุมตัวคนร้ายได้นั้น ยังปรากฏให้เห็นในกรณีของการบุกปล้นด้วยเช่นกัน ตัวอย่างเช่น เมื่อวันที่ 30 ตุลาคม พ.ศ.2471 ในตำบลท่าช้าง อำเภอบางคลาน จังหวัดพิจิตร ก็ได้ปรากฏเหตุคนร้าย 8-9 คนบุกปล้นบ้านนางจิ้นและภราดาจึงเข้าไปในบ้าน ปล้นทองรูปพรรณและสิ่งของพร้อมด้วยตัวเงินไปกว่า 180 บาท และตำรวจก็ยังจับตัวคนร้ายไม่ได้ (สจช. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.60) และ เมื่อวันที่ 18 พฤษภาคม พ.ศ.2471 เกิดเหตุปล้นนายไทยใน

ที่เปลี่ยวแหว่งตำบลท้อแท้ อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก คนร้ายพร้อมอาวุธกว่า 4 คนได้เข้า ปล้นทรัพย์และหลบหนีไป แต่ในกรณีนี้กรมการอำเภอสามารถติดตามจับตัวคนร้ายมาฟ้องร้องต่อ ศาลได้เพียง 3 คน (สจข. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.61) กระทั่ง กรณีพระปลอมที่ผู้วิจัยได้กล่าวถึงไปใน ข้างต้นนั้น ทางการก็ยังไม่สามารถติดตามพระปลอมผู้ร่วมขบวนการที่เหลือได้

อย่างไรก็ตาม หากสังเกตจะเห็นว่าในรายงานข่าวอุกฉกรรจ์ของหนังสือพิมพ์นั้น มักจะ เผยให้เราเห็นถึงลักษณะร่วมบางอย่างของการก่อเหตุกระทั้งในกรณีของนายแจ้เอง คือ คนร้าย มักจะเลือกเวลาก่อเหตุในตอนกลางคืน เพื่อที่จะสามารถทำการ “ลอบยิง” หรือ “ซุ่มยิง” และ “หลบหนี” ไปโดยมีความมืดอำพรางกาย โดยเวลาที่มักจะเกิดเหตุอุกฉกรรจ์คือช่วงเวลาราวๆ 20:00 น.- 24:00 น. อันเป็นยามวิกาลที่ทำให้ทางการไม่สามารถดำเนินการติดตามจับกุมได้อย่าง ทันทั่วถึง และทำได้แต่เพียงเดินทางไป “ชันสูตรพลิกศพและทำการไต่สวน” ในเช้าวันรุ่งขึ้นแต่ เพียงเท่านั้น (สจข. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.58) อนึ่ง การที่ทางการไม่สามารถดำเนินการติดตาม จับกุมได้อย่างทันทั่วถึง หรือแม้กระทั่งไม่สามารถสืบจับคนร้ายได้นั้น ยังสะท้อนให้เห็นถึงสภาวะ ทางสังคมที่ราษฎรโดยทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในมณฑลพิษณุโลกอาจจะต้องเผชิญกับชะตา กรรมที่มักจะเผชิญเหตุอุกฉกรรจ์ในพื้นที่อยู่เสมอๆ อันนำไปสู่การตั้งข้อสังเกตประการต่อมาว่า ขอบเขตและศักยภาพของอำนาจรัฐในมณฑลพิษณุโลกนั้นเป็นอย่างไร

ทั้งนี้ ในการพิจารณาถึงเรื่องขอบเขตและศักยภาพของอำนาจรัฐในมณฑลพิษณุโลกนั้น เราอาจจะพิจารณาได้จากกรณีที่ราษฎรในมณฑลพิษณุโลกบางคนอาจจะต้องเข้าสู่กระบวนการ ยุติธรรม และแน่นอนว่าพวกเขาคงสัมพันธ์กับบรรดาข่าวอุกฉกรรจ์ที่ได้ยกกล่าวถึงในข้างต้น ทั้งใน ฐานะของการเป็นเหยื่อ การเป็นญาติ การเป็นโจทก์และการเป็นจำเลย หรือแม้แต่การเป็นพยาน ในคดี อีกทั้งการที่ราษฎรบางคนต้องเข้าสู่กระบวนการยุติธรรมนี้ นอกจากจะช่วยขยายความ เข้าใจต่อเรื่องของขอบเขตและศักยภาพของอำนาจรัฐในมณฑลพิษณุโลกแล้วนั้น ยังอาจขยายให้ เห็นถึงสภาพสังคมในห้วงแห่งการปฏิรูป อันเป็นสังคมที่นายแจ้มีปฏิสัมพันธ์อยู่ด้วยเช่นกัน อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยได้หยิบยกกรณีหนึ่งเพื่อมาอภิปรายต่อประเด็นดังกล่าว คือ กรณีการยื่นถวาย ฎีกาของนายดี พันธุศรี โดยเห็นว่ากรณีฎีกาของนายดี พันธุศรีนี้ อาจช่วยสะท้อนถึงขอบเขตและ ศักยภาพของอำนาจรัฐในมณฑลพิษณุโลกได้ และในขณะเดียวกันยังอาจสะท้อนให้เห็นถึงมิติของ การรับรู้ของนายแจ้และราษฎรในมณฑลที่มีต่อขอบเขตและศักยภาพของอำนาจรัฐในมณฑล พิษณุโลกนั้นได้ด้วยเช่นเดียวกัน

เมื่อวันที่ 18 เดือนมิถุนายน พ.ศ.2471 ได้มีพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ต่อกฎีกาของนายดี พันธุศรี ซึ่งได้ถวายฎีกามาตั้งแต่ปี พ.ศ.2469 ความว่า

เรื่องนี้เป็นคดีที่มีมูลหลักฐานอยู่บ้าง ถ้ากรมอัยการยังต้องการจะหาพยานต่อไปจะรอไว้ยังไม่ฟ้องก็ควรอยู่ แต่ถ้าหมอดหวังว่าจะหาพยานได้อีกแล้ว นำคดีฟ้องเสียไม่ได้หรือ ศาลอาจจะเห็นคดีมีมูลพอที่จะลงโทษก็ได้ ถ้ายกฟ้องก็แล้วไป. ถ้าไม่ฟ้องอยู่อย่างนี้ทำให้ราษฎรสงสัยว่ากรมอัยการไม่เอาธุระต่อความทุกข์ของประชากรราษฎร ดูเป็นหนทางไม่ดี แฉ่งไปยังเสนาบดีมหาดไทยตามนัยนี้ (สจข. ร.7 รล.20/40, น.2)

กรณีฎีกาของนายดี พันธุศรีนี้ เกิดจากความไม่ศึบหน้าของคดีพันห้วนนายทองผู้เป็นบุตรชายของนายดี ซึ่งเกิดเหตุเมื่อค่ำคืนวันที่ 12 มีนาคม พ.ศ.2468 โดยเหตุการณ์ในวันดังกล่าวตามที่นายดีได้บอกเล่าเอาไว้ในเอกสารศาลฎีกา คือ นายดีผู้เป็นบิดาได้ให้นายทอง พันธุศรีเดินทางจากบ้านประโดก ตำบลดอนทอง อันเป็นที่ตั้งบ้านเรือนของตนนั้น กลับไปยังบ้านต้นตระกูลที่บ้านดอนทอง เพื่อจะได้ให้นายทองไปทำบุญวันตรุษสงกรานต์ร่วมกันกับญาติพี่น้องในเช้าของอีกวัน ทั้งนี้ นายดีได้มีที่นาอยู่ห่างจากบ้านดอนทองเป็นระยะทางเดินประมาณ 1 ชั่วโมงเศษ และตั้งบ้านอยู่ในที่นาหรือที่บ้านประโดกแห่งนั้น เมื่อนายทองเดินมาถึงบ้านต้นตระกูลที่บ้านดอนทองก็เป็นเวลา 6 โมงเย็น และได้ถูกนายมัวคนในตำบลชักชวนให้ไปกินข้าวที่บ้าน “กับข้าวที่จะรับประทานมีเยอะเยอะไป ทั้งแกงหมูแลแกงไก่...นายมัวได้พูดจาอื้อวอนไปต่างๆ นานา” นายทองจึงยอมไปด้วย แต่พอนายทองไปถึงยังขานเรือนของนายมัวแล้ว “ก็หาสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่จะรับประทานไม่” นายมัวจึงชวนนายทองไปเล่นเครื่องสายกันทั้งซอและขลุ่ยที่เรือนของนายมัว เล่นกันไปได้ 15 นาทีก็ชักชวนกันไปเล่นที่อื่น นายมัวและนายทองจึงได้ย้ายกันไปเล่นเครื่องสายกันที่ยุ้งข้าวของนายมัว ณ ตอนนั้นก็เป็นเวลาพลบค่ำแล้ว (สจข. ร.7 รล.20/40, น.8-9)

เวลาผ่านไปกว่า 30 นาที นายมัวจึงกล่าวขึ้นว่า “เล่นเครื่องสายกันก็นานแล้ว หมดความสนุกกันเสียทีเถิด พวกเราไปดูเขาเล่นการพนันกันบ้านนายอ้นหรือ” (สจข. ร.7 รล.20/40, น.9) อนึ่งกรณีการเล่นพนันโดยเฉพาะในพิษณุโลกนี้ดูจะเรื่องที่ปกติธรรมดาและมีการเล่นกันอย่างกว้างขวาง ส่วนหนึ่งคงเป็นเพราะ “จำเดิมแต่เลิกโรงบ่อนมา บ่อนเบี้ยถือนกลับมีมากขึ้น การโจรรวมจึงทวีตาม” ด้วยเหตุนี้ “เรื่องลักเล่นการพนันออกตี้นดาษในจังหวัดพิษณุโลก...[จึง]เห็นว่าเป็นของธรรมดา” (สจข. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.27) อีกทั้ง ในหนังสือพิมพ์ *หลักเมือง* เมื่อวันที่ 16

มิถุนายน พ.ศ.2471 ก็ได้เขียนคอลัมน์ข่าวท่องเที่ยวเรื่อง “ชาวหัวเมือง ตั้งแต่พิษณุโลกถึง กรุงเทพฯ” โดยข่าวดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นถึงความเข้มข้นของการเล่นพนันในพื้นที่พิษณุโลก อีกทั้งยังชี้ให้เห็นถึงอีกเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้การพนันนั้นแพร่หลายในพื้นที่ ความว่า “พูดถึงคนมีเงิน บ้านนอก โดยมากเปนชาวนา มักเปนคนที่มีชื่อเสียงในการมีพวกพ้องมาก ดำรงค์ตนเปนนักเลงโต เรียกว่าง่าย ๆ ว่าฉันไม่ต้องไปอ่อนน้อมต่อใคร คราวนี้ก็ตั้งการพนัน ไป, ถั่ว, ไพ่สุดแต่จะถนัด...สภาพ เรื่องนี้ ซึ่งได้ผ่านแก่ความรู้สึกของข้าพเจ้ามาแล้ว” (สจข. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.3) กระทั่ง ในสถานีรถไฟพิษณุโลกเอง เมื่อลงรถไฟมาแล้วก็จะแลเห็น “พวกอุบาสกเหล่านี้แสดงกลเม็ดต้มคน บ้านนอกผู้หนึ่ง ซึ่งมีเงินติดตัวมาหลายสิบบาท ผลสุดท้ายเจ้าพวกนั้นต้มเสียสก... [เมื่อ]คิดจะ ช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ด้วยกันแต่หมดโอกาสจะช่วยเหลือเพราะเห็นอาวุธปืนและมีดพกอยู่ที่เอว พวกเหล่านั้น เป็นที่หวาดเสียวเหลือเกิน” (สจข. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.4) กล่าวได้ว่า สภาพ เหตุการณ์ของการเล่นพนันดาดขิ้นเช่นนี้มิได้เห็นอยู่โดยทั่วไปในพิษณุโลกแม้แต่นายสถานีก็ไม่มี การห้ามปราม

ในกรณีของนายทองนั้น เมื่อนายทองเดินทางตามนายมัวมาจนถึงบ้านนายอั้น ก็ยืนดูเขาเล่น พนันกันอยู่ครู่หนึ่ง นายทูนก็ได้เดินเข้ามายังวงพนันพร้อมทั้งเอาดาบที่ถือมานั้น เสียบไว้กับพื้น ตรงหน้าของนายทอง นายทองจึงพูดขึ้นว่า “ทำไมเอาดาบมาปักอย่างนี้ ประเดี๋ยวผลออกไปจะถูก มีดเข้า” พอกล่าวเสร็จนายทองก็คว่ำไปตีดาบแล้วเอาไปปักไว้ที่อื่นให้พ้นจากที่เดิม ครั้นนายทูน เห็นดังนั้นจึงเดินไปถอนดาบออกจากพื้นแล้วเดินพ้นออกไปจากวงพนัน นายทูนได้หายออกไป จากวงพนันประมาณ 20 นาที แล้วก็เดินกลับมาที่วงพนันอีกครั้งพร้อมดาบเล่มเดิม (สจข. ร.7 รล. 20/40, น.9)

ในเวลานั้น นายทองเห็นนายทูนเดินมาจึงได้หลีกทางให้เพราะคิดว่านายทูนคงจะเข้าไป เล่นพนัน แต่แล้วอยู่ๆ นายทูนก็ขีดดาบลงกลางศีรษะของนายทอง “ดังโพล๊ะ” (สจข. ร.7 รล.20/40, น.3) เกิดแผลฉกรรจ์อาการสาหัส นายดีบิดาของนายทองได้เล่าต่อว่า นายทองภายหลังจากที่ถูก พันศีรษะนั้นก็อยู่ต่อมาได้อีก 8 วันจึงเสียชีวิต โดยในวันที่เกิดเหตุเจ้าพนักงานเมื่อทราบเรื่องจึงได้ รุดเข้ามาไต่สวนและชันสูตรบาดแผลของนายทอง ทั้งนี้ ตัวนายทอง ณ ขณะนั้นยังคงมีชีวิตอยู่ และได้ให้การกับทางตำรวจว่านายทูนเป็นผู้ที่ฟันตน อีกทั้งยังมีนายหยดผู้ที่เป็นหนึ่งในคนเล่น พนันนั้นก็เห็นเหตุการณ์ว่านายทูนเป็นผู้ลงมือฟัน นายหยดผู้ซึ่งถือเป็นประจักษ์พยานสำคัญใน เหตุการณ์แต่เพียงผู้เดียว ในขณะที่มีพยานแวดล้อมอีกสามคน คือ นายแก่น นายเลื่อมผู้ใหญ่บ้าน และนายอั้น (สจข. ร.7 รล.20/40, น.10) นายทูนจึงได้ถูกอัยการศาลมณฑลพิษณุโลกยื่นฟ้องใน

ฐานะจำเลยของคดีพินสีระนายทองจนเสียชีวิต “แต่จะเปนวันใดจำไม่ได้ จำได้แต่เดือน 5 พระพุทธศักราช 2469...[และศาล]ได้นัดสืบพยานโจทก์เดือน 7 แรม 3 ค่ำ พระพุทธศักราช 2469” (สจข. ร.7 รล.20/40, น.10)

เมื่อกล่าวถึงตรงนี้จะเห็นได้ว่านอกเหนือจากการก่อเหตุอุกฉกรรจ์แล้ว ข้อสังเกตเล็กๆ น้อยๆ ต่อการพักผ่อนของชาวบ้านนี้ ก็ชวนให้เราตั้งคำถามได้เช่นกันว่าเหตุใดทางการจึงปล่อยให้มีการพักผ่อนสูง แม้กระทั่งอยู่ในพื้นที่ของทางราชการดังที่ปรากฏให้เห็นในกรณีของการตั้งโต๊ะเล่นพนันกันในสถานีรถไฟ หากเรามองตามคำอธิบายของผู้เขียนคอลัมน์เกี่ยวกับการมาเยือนยังจังหวัดพิษณุโลกนี้ การพนันนั้นก็ดูจะสัมพันธ์กับอิทธิพลของผู้มีชื่อเสียงและมีบริวารในท้องถิ่นหรือนักเลงโตที่เที่ยวพกพาปืนและมีดดาบแต่เพียงเท่านั้น แต่ในกรณีของนายทองที่เดินไปดูการเล่นพนันยังขานเรือนของนายอ้นก็ยังสะท้อนให้เห็นว่าพื้นที่ของการเล่นพนันยังกระจายไปตามบ้านเรือนของชาวบ้านโดยทั่วไปอีกด้วย ในแง่หนึ่งย่อมชี้ให้เห็นถึงความไม่เข้มข้นของการบังคับใช้กฎหมายในพื้นที่ทั้งที่มีการออกพระราชบัญญัติที่กำหนดโทษอย่างชัดเจนต่อผู้ที่ยังฝืนเล่นพนันที่ไม่ได้รับอนุญาตนั้นว่า “มีความผิดต้องระวางโทษปรับครึ่งหนึ่ง เปนเงินไม่เกินคนละ 200 บาทหรือจำคุกไม่เกิน 6 เดือน หรือทั้งจำแลปรับด้วยทั้ง 2 สถาน” (“พระราชบัญญัติการพนัน รัตนโกสินทร์ศก 120,” 2440, น.3) โดยมีการประกาศเพื่อบังคับใช้พระราชบัญญัติการการพนันในมณฑลพิษณุโลกด้วยเช่นกัน โดยระบุใน “ประกาศกระทรวงมหาดไทยเรื่องใช้กฎหมายสำหรับอากรการพนันในมณฑลชั้นใน” เมื่อวันที่ 1 เมษายน ร.ศ.121 (พ.ศ.2445)

อนึ่ง ในช่วง พ.ศ.2445 การพนันอย่างหนึ่งเริ่มเป็นที่แพร่หลายมากขึ้นในหมู่ราษฎรทั่วไป และเป็นการเล่นชนิดเดียวกับที่นายทองและเพื่อนเล่นกันในวันเกิดเหตุพินสีระ คือ สี่เหลงลัก หรือ ซี่เหลงลัก กระทั่ง การพนันดังกล่าวได้ขยายพื้นที่การเล่นออกไปตั้งบ่อนอยู่ริมถนน ดังปรากฏในกฎหมายเสนาบดีกระทรวงนครบาลที่ได้เสนอแก้ไขพระราชบัญญัติเกี่ยวกับการพนันชนิดนี้ โดยระบุว่า

บัดนี้มีการพนันเล่นสี่เหลงลัก ซึ่งกำหนดอยู่...ในกฎหมายเสนาบดี...อนุญาตให้เล่นได้ทุกระดุกาลนั้น มีผู้เล่นกันมากชุกชุม แลตั้งตั้งบ่อนเล่นริมถนนหนทางไม่ใช่ที่สมควรจะตั้งบ่อนเล่น...ให้ยกการพนันสี่เหลงลัก...ซึ่ง[จะ]อนุญาตให้เล่นได้แต่เป็นครั้งคราว เฉพาะตำบลในเวลาเทศกาลแลให้เรียกอัตราค่าอนุญาตเท่ากับการพนันประเภทที่ 2 วันหนึ่งวันละสองบาทสืบไป (“กฎหมายเสนาบดีกระทรวงนครบาลแก้ไขด้วยการพนันสี่เหลงลัก,” 2446, น.76)

โดยได้รับการพระราชทานอนุญาตโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้มีพระราชหัตถเลขาตอบกลับไปว่า “ในกฎเสนาบดีสำหรับอากรการพนัน ซึ่งให้เล่นได้แต่ในที่แห่งหนึ่งแห่งใดในเวลานักขัตฤกษ์นั้น ทราบแล้ว ได้อนุญาตทางกระทรวงเมืองเช่นนี้แล้วเหมือนกัน ส่วนที่แก้ไขมานี้ อนุญาต” (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2546, น.285) จึงอาจเป็นเหตุให้ความนิยมการพนันชนิดนี้แพร่หลายในช่วงเทศกาลด้วยเช่นกัน

ย้อนกลับมาที่กรณีของนายทอง ซึ่งมีนายหยดผู้ที่เป็นหนึ่งในคนเล่นพนันนั้นเห็นเหตุการณ์ว่านายทุนเป็นผู้ลงมือพนันให้การแก้ตัวอีกด้วย นายหยดผู้นี้จึงถือเป็นประจักษ์พยานสำคัญในเหตุการณ์แต่เพียงผู้เดียว ในขณะที่มีพยานแวดล้อมอื่นๆ อีกสามคน คือ นายแก่น นายเลี่ยมผู้ใหญ่บ้าน และนายอ้น (สจข. ร.7 รล.20/40, น.10) แต่ในเวลาต่อมา นายหยดก็ถูกลอบสังหาร จึงทำให้ไม่หลงเหลือพยานสำคัญก่อนถึงวันพิจารณาคดี อัยการศาลมณฑลพิษณุโลกเมื่อเห็นว่าไม่มีพยานตรงแล้วจึงได้ถอนฟ้องไป พร้อมทั้งกล่าวว่า “อย่าสืบเลยจะเสียดังไป” (สจข. ร.7 รล.20/40, น 11) จึงนำไปสู่การเกิดความกังขาต่อระบบยุติธรรม เนื่องจากในวันที่เกิดเหตุตำรวจก็ได้มาสอบปากคำพยานเก็บไว้ทั้งหมดแล้วแต่เหตุใดจึงยังไม่ดำเนินการบังคับคดี ด้วยความกลัวว่าจะไม่ได้รับความยุติธรรมประกอบกับความโกรธและกังขาต่อระบบยุติธรรมของศาลมณฑลพิษณุโลกจึงเป็นเหตุให้นายดีเยี่ยมฎีกาฟ้องอัยการศาลมณฑลพิษณุโลกในเวลาต่อมา

ความน่าสนใจของคดีพิณศิริระนายทองนี้ แม้จะไม่มี ความเชื่อมโยงใดๆ กับตัวนายแจ้ หากแต่ว่าเขาคือคนที่มีชีวิตและลมหายใจอยู่ในยุคสมัยและช่วงเวลาเดียวกันกับนายแจ้ เรื่องราวที่ชวนให้กลางแคลงใจต่อความเข้มข้นของการบังคับใช้อำนาจรัฐในการให้ความคุ้มครองต่อราษฎรในพื้นที่จังหวัดพิษณุโลกนั้นค่อยๆ เริ่มปรากฏออกมาจากการที่รัฐไม่สามารถควบคุมการลักเล่นพนันได้แม้กระทั่งในพื้นที่สถานีรถไฟ อันเป็นพื้นที่ของรัฐเอง อีกทั้งความห่างไกล ของชุมชนกับรัฐและสภาพการเดินทางที่มีความไม่ราบรื่นและลำบากยากเข็ญอย่างที่สุดนั้น ก็ยิ่งช่วยให้ “คนร้ายได้ก่อการกำเริบฮึกเหิมขึ้นทุกที ไม่มีจำนวนถดถอยน้อยลงเลย ราษฎรพากันได้รับความเดือดร้อนนอนตาไม่หลับ” (สจข. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.51) และความห่างไกลนี้ไม่เพียงแต่เป็นความห่างไกลเฉพาะเรื่องเส้นทางการสัญจรแต่เพียงเท่านั้น หากแต่ยังหมายรวมไปถึงความห่างไกลที่อำนาจรัฐนั้นเลือนลางและเอื้อมเข้าไปไม่ถึง โดยได้สะท้อนออกมาจากกรณีของการลอบสังหารพยานสำคัญในคดีดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม สภาพที่อำนาจรัฐดูเบาบางในพื้นที่ชนบทของมณฑลพิษณุโลกนั้น ยังอาจปรากฏอยู่ในจังหวัดอื่นๆ อีกด้วย โดยหนึ่งในคอมลันซ์ข่าวที่เขียนโดยผู้ที่ใช้นามปากกาว่า “พสกมित्र” ในปี พ.ศ.2471 เรื่อง “การปกครองหัวเมือง” นั้นกล่าวว่า นับแต่เริ่มมีการจัดการปกครองหัวเมืองอย่างที่เป็นอยู่ตั้งทุกวันนี้ราว 30 ปีผ่านมาแล้ว แต่กองกำลังของเจ้าพนักงานผู้มีหน้าที่ปกครองและปราบปราม คือ อำเภอละแวกและตำรวจนั้น “จะเรียกได้ว่าแต่ก่อนมีเท่าใด บัดนี้ คงมีเท่านั้นก็ไม่ได้...อำเภอละแวก 1 มีกรมการอำเภอละแวก 3-4 คน ปกครองพลเมือง 3,000 ถึง 40,000 คน ท้องที่มีอาณาเขตต์ประมาณ 10 เท่าของอำเภอละแวกในพระนครเป็นอย่างน้อย ตำรวจภูธรมีสถานีละ 10-13 คน” (สจข. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.17) โดยเมื่อเกิดคดีปล้นฆ่าในพื้นที่ต่างจังหวัด ผู้ที่ให้การเป็นพยานในคดีหรือกระทงโจทก์ก็มักจะถูกข่มขู่หรือกระทงยอมให้การเท็จต่อศาล ซึ่งกรณีนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าค่อนข้างจะมีความใกล้เคียงกับกรณีคดีพันศิริชะของนายทอง ทั้งนี้ พสกมित्रได้ให้คำอธิบายอย่างร่วมสมัยต่อกรณีดังกล่าวเอาไว้ว่า เหตุที่เจ้าทุกข์นั้นไม่ยินยอมเข้าแจ้งเหตุการณ์หรือเรื่องราวที่ตนได้ถูกกระทำแก่เจ้าพนักงานนั้น เนื่องจากกลัวว่าจะถูกพรรคพวกของผู้ร้ายทำร้ายอีก ฉะนั้น เจ้าทุกข์บางรายเมื่อเดินทางไปให้การยังศาล ก็ยินยอมที่จะเบิกความว่าจำเลยนั้นไม่ใช่ผู้ร้ายคนเดียวกับที่ให้การไว้แต่เดิม อันเป็นเหตุให้ศาลยกฟ้องไปอยู่หลายกรณี

การที่เจ้าทุกข์และพยานอื่นๆ ไม่เป็นใจด้วยราชการ กลับเป็นใจด้วยพวกผู้ร้ายนั้น ก็เพราะเหตุว่าพวกเขาอยู่ใกล้กับพวกผู้ร้าย แต่ไกลกับเจ้าพนักงาน อำนาจของพวกผู้ร้ายจึงครอบคลุมเข้ามา ยิ่งกว่าความอารักขาของเจ้าพนักงานจะให้ถึงเขาได้ อีกประการ 1 บ้านเรือนราษฎรตามชนบทย่อมอยู่ในที่ป่าเปลี่ยว และเรียกว่าการป้องกันรักษาตัวทรัพย์สินสมบัติเป็นอย่างดี “ตัวใครตัวมัน” ฉะนั้น การที่จะคิดประวัติกัยกับผู้ร้ายจึงหาได้ยากนัก เพราะกำลังและความกล้าหาญไม่พอดังนี้จึงจำเป็นต้องทำใจดีแก่ผู้ร้าย เพื่อเอาตัวรอดไปวัน 1 ๆ ดีกว่าไปแสดงตัวเป็นประวัติกัย ซึ่งจะมีผลแต่ความหายนะ หรือมิฉะนั้นก็อยู่ไม่ได้ ต้องอพยพเปิดไปทีเดียว...แม้...ทางราชการจะเอาตัวผู้ร้ายเข้าคุกได้ก็ดี...เมื่อมันออกมาจากคุกได้ มันต้องทดแทนให้เป็นแน่นอน (สจข. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.27-28)

นอกจากนี้ ภาพในลักษณะเดียวกันนี้ก็ปรากฏให้เห็นในที่อื่น อาทิ ที่จังหวัดจันทบุรี เมื่อ พ.ศ.2472 เกิดคดีคนร้ายลอบฆ่านายปิ่น เอกพรพานิชตาย ซึ่งพระยามานวราชเสวี อธิบดีกรมอัยการ พ.ศ.2473 ได้รวบรวมและเรียบเรียงทั้งการไต่สวนและการพิจารณาคดีดังกล่าวนี้ไว้เป็น

หนังสือ ชื่อ *การไต่สวนและการพิจารณา: เรื่องฆ่านายปิ่น เอกพรพานิชตายที่จังหวัดจันทบุรี พ.ศ. 2472* (มานวราชเสวี, 2473) ก็ปรากฏเรื่องราวที่ชาวบ้านไม่ให้ความร่วมมือกับตำรวจภูธรกลางในการสืบสวนจับกุมคนร้ายในเงื่อนไขทำนองเดียวกัน ดังรายงานการไต่สวนคดีความว่า

ชาวบ้านกรงกลัวผู้ร้ายรายนี้มาก ที่กลัวมากเพราะเห็นความอุกอาจ ไม่เกรงกลัวเจ้าหน้าที่ที่กลัวมากเพราะเห็นว่าผู้ร้ายมีพวกมาก คนที่เห็นเหตุการณ์ตกใจลี้ภัยหนี เห็นผู้ร้ายรายนี้ 4 คนบ้าง 5 คนบ้าง 20 คนบ้าง คนที่กลัวผู้ร้ายมีจำนวนมากเห็นก็ไม่กล้าพูด ถึงจะถามก็พูดไปในเชิงเบี่ยงบ่าย เอาตัวรอดให้พ้นไป เจ้าพนักงานทางบ้านเมืองก็ได้ข่าวบอกเล่าจากพลตำรวจเป่า ซึ่งเป็นคนเคยต้องโทษฐานเบี่ยงความเท็จ ได้รับความอย่างครึ่งๆ กลางๆ ยังหาหลักฐานไม่ได้ เมื่อเหตุฆาตกรรมรายนี้เกิดขึ้นแล้ว นายฉากปลัดอำเภอได้เป็นประธานในการชันสูตรพลิกศพและทำรายงานบาดแผลได้จดถ้อยคำของนางสังวาลย์ผู้บาดเจ็บ ว่าเห็นผู้ร้ายแต่จำไม่ได้ นางเอียดผู้บาดเจ็บอีกคนหนึ่ง บอกว่าจำผู้ร้ายได้ในวันเกิดเหตุ แต่ก็ไม่ได้จดถ้อยคำไว้ พอรุ่งขึ้นไปสอบถามปากคำนางเอียดๆ ปฏิเสธว่าจำผู้ร้ายไม่ได้ ได้รับความว่าบุตรสาวของนางเอียดมาอุ้มแห้วให้นางเอียดปฏิเสธ เพราะเกรงกลัวผู้ร้าย นายฉากจึงจดปากคำนางเอียดว่าไม่รู้ จำผู้ร้ายไม่ได้ [ลง]ในสำนวนเข้าไว้ [ส่วน]ข้อที่นางเอียดพูดเมื่อวันก่อนว่าจำได้ไม่มีในสำนวน (มานวราชเสวี, 2473, น.2-3)

อย่างไรก็ตาม ในท้ายที่สุดแล้ว เมื่อผู้ร้ายตัวการถูกตำรวจวิสามัญฆาตกรรมในคราวที่คนร้ายยิงต่อสู้กับเจ้าพนักงานนั้น ชาวบ้านจึงเริ่มจะให้ความสนใจแก่ตำรวจและยอมให้การในทางที่เป็นประโยชน์แก่เจ้าพนักงาน

ตำรวจภูธรกลางไม่สามารถจะหาพยานหลักฐานพอที่จะวินิจฉัยว่าใครเป็นผู้ร้ายรายนี้ ฝ่ายเจ้าทุกข์ก็หาพยานมาให้ แต่ก็ฟังว่าเป็นจริงทั้งหมดไม่ได้ และออกจะเร่งร้อน มากเกินไป ครั้นตำรวจภูธรกลางได้มีโอกาสต่อสู้และยิงนายผอนผู้ร้ายสำคัญตาย ชาวบ้านจึงแสดงความไว้วางใจต่อเจ้าพนักงาน (มานวราชเสวี, 2473, น.3)

จากทั้งความเห็นของพสกมิตร์ กรณีลอบสังหารพยานในคดีพันสีชะนายทองและคดีคนร้ายฆ่านายปิ่น เอกพรพานิชนั้น ค่อนข้างจะเผยให้เห็นถึงสภาพของอำนาจรัฐในพื้นที่หัวเมือง

หรือต่างจังหวัดหรือกระทั่งในจังหวัดพิษณุโลกนี้ มีศักยภาพไม่เพียงพอต่อการให้ความคุ้มครองแก่ราษฎรในพื้นที่ อันก่อให้เกิดช่องว่างสำหรับการก่อคดีอุกฉกรรจ์ได้อย่างไม่ยากเย็นนัก อีกทั้ง การเป็นพยานในคดีช่วงต้นทศวรรษ 2470 นี้ “ยังมีแต่ส่วนเสียขาดทุนไม่มีเจริญเลย เช่น เสียเวลาทำมาหากิน ไปยังอำเภอบ้าง ไปยังเมืองบ้าง หลายครั้งหลายหนกว่าจะเสร็จได้เป็นแรมเดือนแรมปี บางทีกิจที่กระทำไว้ทางบ้านก็เสียหายไป” (สจช. ร.7 ม.26.5 ก./16, น.28) หรือกระทั่ง อาจเสียดังแก่ชีวิต ดังเช่นกรณีของนายหยดที่เป็นพยานสำคัญให้แก่คดีฟื้นศึระของนายทอง หรือกรณีของนางเอียดที่กล่าวให้การในคดีคนร้ายฆ่านายปิ่นเพราะ “กลัวจะถูกยิง” (มานวราชเสวี, 2473, น.6) กระนั้น ในกรณีของนายทองนั้น นายดี พันธุศรีบิดาของนายทองก็ยังคงมีความมุ่งมั่นในการต่อสู้คดี โดยไม่เกรงกลัวต่อผู้ร้าย จึงยื่นทลเกล้าฯ ถวายฎีกาฟ้องอัยการศาลมณฑลพิษณุโลกเพื่อเรียกร้องความยุติธรรมให้แก่บุตรชายของตน และกรณีฎีกาของดี พันธุศรีนี้ ยังถือเป็นการสั่นคลอนความเชื่อมั่นของราษฎรที่มีต่อกระบวนการยุติธรรมในมณฑลพิษณุโลกอีกด้วย ดังปรากฏอยู่ในพระราชกระแสตอบกลับของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อคดีของนายทองนี้ว่า

เรื่องนี้เป็นคดีที่มีมูลหลักฐานอยู่บ้าง ถ้ากรมอัยการยังต้องการจะหาพยานต่อไปจะรอไว้ยังไม่ฟ้องก็ควรอยู่ แต่ถ้าหมดหวังว่าจะหาพยานได้อีกแล้ว นำคดีฟ้องเสียไม่ได้หรือศาลอาจจะเห็นคดีมีมูลพอที่จะลงโทษก็ได้ ถ้ายกฟ้องก็แล้วไป. ถ้าไม่ฟ้องอยู่อย่างนี้ทำให้ราษฎรสงสัยว่ากรมอัยการไม่เอาธุระต่อความทุกข์ของประชาราษฎร ดูเป็นหนทางไม่ดี แจ้งไปยังเสนาบดีมหาดไทยตามนัยนี้ (สจช. ร.7 รล.20/40, น.2)

สรุปท้ายบท: เมื่ออย่างไรเข้าสู่สถานที่เกิดเหตุ

ทั้งกรณีของนายแจ้ง นายทองหรือคดีอื่นๆ ที่กล่าวยกมานั้น แม้จะไม่มี ความเชื่อมโยงกันในทางคดี แต่พวกเขาคือคนที่อยู่ในท้องเรื่องหรือโลกเดียวกันแบบเดียวกันและอยู่ในช่วงเวลาแห่งการปฏิรูปเหมือนกัน พวกเขาจึงย่อมพบเห็นในสิ่งเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน โดยเฉพาะสภาพทั่วไปของสังคมที่ปรากฏอยู่ในความรับรู้ของพวกเขา ทั้งวิธีการที่รัฐบังคับใช้กฎหมาย การติดตามจับกุมโจรผู้ร้ายในพื้นที่ การมีสภาพทางภูมิศาสตร์ที่อาจก่อให้เกิดเงื่อนไขที่เป็นอุปสรรคต่อรัฐ เช่น ช่องทางการหลบหนีและชุมชนเร่ร่อน การปรากฏสภาพของการกระทำนอกกฎหมายในพื้นที่อำนาจรัฐอาทิ การเล่นพนันอย่างดาษดื่นในจังหวัดของตน และการฆ่าฟันที่มีช่องทางและโอกาสในการหลุด

รอดคดีหรือหลบหนีการติดตามจับกุมโดยรัฐได้อย่างลายนวล และสภาพทางสังคมที่การใช้ อำนาจและวิธีการทำงานของรัฐเช่นนี้ ก็เป็นสิ่งที่ยังดำรงอยู่เรื่อยมาจนถึงพุทธทศวรรษ 2470 ดังนั้น ด้วยสภาพทางสังคมดังกล่าวจึงย่อมอาจทำให้ค่านิยมในวัฒนธรรมนักเลงของคนในชุมชน ละแวกนี้มีได้เสื่อมสลายลงหากแต่ทวีความสำคัญมากขึ้น และคนอย่างนายแจ้กับคนที่มืบทบาท เช่นเดียวกับเขาก็ยังสามารถรักษาสถานะของตนและดำรงเกียรติยศในการเป็นนักเลงผู้กว้างขวาง ที่ทำหน้าที่ช่วยเหลือการงานของข้าราชการท้องถิ่นและปกป้องทรัพย์สินทั้งของตนและชุมชน ภายใต้สภาพทางสังคมที่เต็มไปด้วยช่องโอกาสในการเอื้อให้เกิดอาชญากรรมอย่างดาษดื่นเช่นนี้

แต่ก็ด้วยเหตุเพราะอำนาจรัฐที่ไม่เข้มแข็งเพียงพอนี้เองเช่นกัน ที่อาจทำให้นายแจ้ ตระหนักถึงช่องทางในการหลอกรอดคดีและอาจหลบหนีได้ ในห้วงขณะที่เขาจะตัดสินใจยิง นายอำเภอเมื่อช่วง พ.ศ.2471 ว่าตนนั้นคงอยู่ห่างไกลจากสายตาของรัฐเพียงพอ เพราะคงไม่มีใคร สนใจพื้นที่ห่างไกลอย่างพรหมพิราม แต่หลังจากนายแจ้หนีวโปกษินัยนายอำเภอผู้ถือความเป็น เจ้าหน้าที่จะระดับสัญญาบัตรนั้น เครื่องมือของรัฐก็ทำงานและมีการสืบสวนสอบสวนกันอย่างเข้มข้น ทั้งกองกำลังตำรวจและนักข่าวเข้าออกพื้นที่กันขวักไขว่ กระทั่ง มีการประโคมข่าวกันอย่าง ครึกโครมทั้งในมณฑลพิษณุโลกและในพระนคร อีกทั้ง คดีของนายแจ้ก็ยังถูกจับตาจากผู้ว่า ราชการจังหวัดอย่างใกล้ชิด และด้วยความหวาดกลัวต่อสภาวารณที่รัฐให้ความสนใจอย่างจดจ่อ นี้เอง จึงทำให้มีหนึ่งในพรรคพวกของนายแจ้ยอมให้การแก้ทางหลวงนรตถรักษาผู้ทำการสืบสวน คดี กระทั่งปูทางไปสู่การจุกช่องโอกาสในการหลบหนีและทำการจับกุมนายแจ้ และหลังจากการ ต่อสู้คดียาวนานกว่า 1 ปีในที่สุดนายแจ้ถูกพิพากษาประหารในปี พ.ศ.2472

อย่างไรก็ตาม หนึ่งในเงื่อนไขที่พอจะชี้ให้เห็นปรากฏการณ์ที่โจรผู้ร้ายสามารถขยายตัวได้ ในพื้นที่ๆ ห่างไกลจากรัฐ คือ การที่โจรผู้ร้ายหรือกระทั่งราษฎรในพื้นที่นั้นเชื่ออย่างสนิทใจว่าพวกเขาอยู่ห่างจากสายตาของรัฐมากเพียงพอ เจมส์ ซี. สก็อตต์ (Jame C. Scott) ได้กล่าวเอาไว้ในงานเรื่อง *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States* ว่าอาคารเก็บบันทึกรายชื่อของ รัฐต่างๆ มักตกเป็นเป้าหมายแรกๆ ที่จะถูกรื้อเผาทำลาย ในช่วงเวลาที่มีการลุกฮือต่อต้านโดย กบฏชาวนา นั่นเพราะสถานที่เหล่านี้เป็นเสมือนดวงตาของรัฐ และเป็นตัวแทนของความโลภและการขูดรีด บันทึกรายชื่อทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นที่ดินและเรื่องต่างๆ ของชาวนามันได้ถูกเก็บเอาไว้ที่นั่น ฉะนั้น บรรดาบทกวีจึงจัดการทำให้รัฐตาบอดเสีย เพื่อที่รัฐจะไม่สามารถจับจ้องพวกเขาได้อีกต่อไป โดยการเผาทำลายสถานที่อันเป็นเสมือนแขนขาและระบบกลไกแห่งการควบคุมของรัฐลง (ดู Scott, 2017, pp.139-140) แม้ว่าอาคารสำนักงานราชการจะถูกตั้งขึ้นเป็นเสมือนหูและตาของรัฐ

ในห้วงที่รัฐสยามเข้าสู่การปฏิรูปนั้น แต่สายตาของพวกเขากลับมองได้อย่างพร่าเลือนในพื้นที่ที่ห่างไกลออกไปจากศูนย์กลางอำนาจรัฐ หรืออาจกล่าวได้ว่ามองได้ไม่ไกลเกินกว่าขอบหน้าต่างของสถานที่ราชการ หรือกระทั่งอาจไม่มองเลย ดังที่ปรากฏอยู่ในนำเสียงของข้าราชการผู้หนึ่ง ความว่า “อย่าสืบเลยจะเสียงดังไป” (สจข. ร.7 รล.20/40, น.11) จนเมื่อมีเหตุอุกฉกรรจ์ร้ายแรงต่อคนของรัฐหรือถูกกักขังขัดต่อกระบวนการที่กระทบคนของรัฐ รัฐถึงจะพร้อมที่จะบัญชาการให้เครื่องมือและกลไกของตนนั้นทำงานอย่างเต็มศักยภาพ เสมือนสวมแว่นสายตาและไปเพ่งมองไปยังรายงานอย่างชะมัทเขม้น จึงกล่าวได้ว่าปรากฏการณ์โจรผู้ร้ายในสังคมสยามในห้วงการปฏิรูประบบราชการ ทศวรรษ 2430-2470 นั้น ส่วนหนึ่งอาจเป็นผลมาจากการปฏิรูปของสยามเอง แน่นนอนว่า ในบทนี้ได้แสดงให้เห็นถึงสภาพของกลไกรัฐที่ยังไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอต่อการให้ความคุ้มครองดูแลชีวิตและทรัพย์สินของราษฎรที่อยู่ในพื้นที่ห่างไกลอำนาจรัฐ แต่นั่นก็ยังไม่อาจจะทำให้เกิดความเข้าใจต่อกรณีของนายแจ้ที่ก่อเหตุยิงนายอำเภอพรหมพิราม เมื่อ พ.ศ. 2471 ว่าเหตุใดการไม่ได้รับอนุญาตให้มีปืนจึงกลายมาเป็นมูลเหตุแห่งความขัดแย้งและนำไปสู่การเกิดคดีสะเทือนขวัญได้อย่างชัดเจน แต่ก็พอจะเห็นถึงเค้าลางบางประการว่าป็นอาจจะสำคัญกับชีวิตของนายแจ้หากเขาต้องอยู่ในสังคมที่ปรากฏสภาพของอำนาจรัฐที่ให้ความคุ้มครองดูแลได้อย่างไม่ทั่วถึง แต่ในขณะเดียวกัน เฉพาะการทำความเข้าใจต่อเรื่องสภาพพื้นที่และอำนาจรัฐนี้ก็อาจจะยังไม่เพียงพอที่จะทำให้เข้าใจถึงเงื่อนไขของความขัดแย้งที่นอกจากเรื่องการขออนุญาตให้มีปืน เพราะยังปรากฏเค้ามูลของข้อขัดแย้งอีกอย่างหนึ่งว่ากรณีของนายแจ้ที่น่าจะเกี่ยวข้องกับเรื่องปัญหาจากการปฏิรูประบบราชการด้วย ดังที่ปรากฏในเนื้อความบางส่วนของ หนังสือพิมพ์ *พิมพ์ไทย* ฉบับวันที่ 17 มิถุนายน พ.ศ.2471 ว่า “คำพิงเพยที่ว่า ‘เจ้าวัดไม่ดี หลวงซีกก็สกปรก’ นั้นจะเป็นข้อควรนึกกันไว้บ้างหรือไม่ก็ตามที แต่ความยุ่งยากอันเกิดขึ้นในที่ทุกแห่งมักจะสืบมูลมาแต่ปัจจัยอันนี้เป็นส่วนมาก ขวัญของข้าราชการในพิษณุโลกหรือตามจังหวัดมณฑลพิษณุโลกในเวลา นี้ กล่าวได้เต็มปากว่า มีส่วนราบรื่นน้อยเต็มที” (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.5) แต่การปฏิรูประบบราชการที่เกิดขึ้นในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมานั้น สัมพันธ์อย่างไรกับชีวิตของนายแจ้? หรือการปฏิรูปดังกล่าวได้เข้าไปแทรกแซงวิถีชีวิตของนายแจ้อย่างไร? จนกระทั่งได้นำไปสู่การเกิดเป็นความขัดแย้งที่ถึงแก่ชีวิตของเจ้าหน้าที่รัฐ

อย่างไรก็ตาม ก่อนที่จะทำความเข้าใจถึงมิติดังกล่าว อาจจะต้องทำความเข้าใจถึงมิติทางเศรษฐกิจของนายแจ้และเครือข่ายเขาเสียก่อน เพื่อขยายให้เห็นถึงมิติในเชิงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่นายแจ้และเครือข่ายของเขาว่าเป็นอย่างไร โดยในบทต่อไปนี้ ผู้วิจัยจะแสดงให้เห็น

ถึงความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของมณฑลพิษณุโลกและอำเภอพรหมพิรามในยุคสมัยของ นายแจ้ง ทั้งนี้ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวอาจสัมพันธ์อย่างแยกไม่ขาดกับการก่อร่างสร้างตัว ทั้ง ในทางวัฒนธรรมและสถานะทางสังคมของนายแจ้งและเครือข่ายของเขา ซึ่งจะช่วยขยายความ เข้าใจต่อสภาพทางเศรษฐกิจของราชกรมณฑลพิษณุโลกในห้วงการปฏิรูประบบราชการช่วง ทศวรรษ 2430-2470 ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น และทำให้สามารถขยับเข้าใกล้ความเข้าใจต่อประสบการณ์ และสำนึกคิดของนายแจ้งที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงอันไพศาลในห้วงชีวิตของเขาไปอีกก้าวหนึ่ง

บทที่ 6

การขยายตัวทางเศรษฐกิจกับคติความในมณฑลพิษณุโลก

บทที่ผ่านมาได้ชี้ให้เห็นถึงสภาพภูมิศาสตร์ของมณฑลพิษณุโลกช่วงทศวรรษ 2430-2470 ที่เอื้อให้เกิดช่องว่างในการก่อเหตุอุกฉกรรจ์ของโจรผู้ร้ายในพื้นที่และในขณะเดียวกันด้วยสภาพพื้นที่ดังกล่าวก็ทำให้อำนาจอรัฐไม่อาจปฏิบัติการได้อย่างเต็มศักยภาพ จนกระทั่งอาจกล่าวได้ว่า ด้วยประสบการณ์ทางสังคมที่นายแจ่มมีต่อสภาพพื้นที่เช่นนั้นย่อมต้องมีผลกระทบต่อวิถีคิดของนายแจ่มและคนในระดับเดียวกันกับเขาในทางใดทางหนึ่งด้วยเช่นกัน กระนั้น เฉพาะเรื่องสภาพพื้นที่เพียงอย่างเดียวนั้นก็หาได้เพียงพอต่อการนำมาใช้ทำความเข้าใจสำนึกคิดและโลกทัศน์ทางสังคมของนายแจ่มอย่างครอบคลุมไม่ เนื่องจากเงื่อนไขอุปมในทางคติของนายแจ่มนั้นเกี่ยวข้องกับกรณีการไม่ได้รับอนุญาตให้มีปืนในครอบครองและในขณะเดียวกันก็ยังมีเค้าลงในเรื่องของการหมิ่นพระภุมิเจ้าที่อันสะท้อนให้เห็นถึงมิติของความขัดแย้งระหว่างรัฐกับท้องถิ่นในห้วงของการปฏิรูประบบราชการ

ทั้งนี้ กรณีของนายแจ่มนั้น ได้เคยได้ถูกยกมาอธิบายถึงทั้งในวิทยานิพนธ์ของ คมเนตร ญาณโสภณ เรื่อง “อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน ยุคเทศาภิบาล” (2534) และในบทความขนาดสั้นของจิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ เรื่อง “ไฉ่แจ่มคนจริงไม่ได้ยิงขุนจง” (2544) กับ “เมื่อข้าพเจ้าค้นพบมนุษย์ตำนาน” (2546) และหนังสือเรื่อง *ประวัติศาสตร์ชุมชนทุ่งสาม* (2552) โดยในงานของจิราภรณ์ทั้งสามชิ้นนั้น กล่าวถึงกรณีของนายแจ่มเอาไว้อย่างรวบรัดว่าเป็นความขัดแย้งระหว่างอำนาจอรัฐกับอิทธิพลของเจ้าพ่อท้องถิ่นซึ่งยังไม่จางหายไปจากสังคมไทย โดยใช้มุมมองในแง่ของความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์มาอธิบายเหตุการณ์ ลอบยิงนายอำเภอว่าเกิดขึ้นจากการดูหมิ่นนายเก่าหรือการหมิ่นพระภุมิเจ้าที่ (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2544, น.148, 2546, น.4, 2552, น.44)

ส่วนในวิทยานิพนธ์ของคมเนตรนั้นแม้จะให้มุมมองต่อกรณีของนายแจ่มที่คล้ายกันกับจิราภรณ์ คือ มองว่าความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ของระบบเก่ายังคงดำรงอยู่ต่อมาแม้กระทั่งใน พ.ศ. 2475 โดยมีข้าราชการในระบบใหม่ที่เข้ามาเป็นผู้ดำรงรูปแบบของระบบอุปถัมภ์แทนที่ “นาย” ซึ่งเคยอยู่ในระบบกินเมืองแบบเดิม จึงเกิดเป็นความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ระหว่างนักเลงกับ “นาย” ที่เป็นข้าราชการในระบบใหม่ โดยคำอธิบายดังกล่าวนี้ถูกใช้อธิบายรวมถึงกรณีการยิงนายอำเภอ

ของนายแจ้ด้วยเช่นกัน ทั้งนี้ คมเนตรอธิบายไว้ในทำนองว่าเพราะนายอำเภอใหม่พูดจาดูหมิ่น นายอำเภอเก่าจึงถูกนักเลงที่ภักดีต่อนายยัง โดยเป็นการอธิบายต่อกรณีดังกล่าวแบบเดียวกับที่ปรากฏอยู่ในบันทึกประสบการณ์ของหลวงนรัตถรักษาและวางอยู่ในกรอบความสัมพันธ์แบบระบบอุปถัมภ์ที่เกิดขึ้นระหว่างนักเลงกับข้าราชการในระบบใหม่และอาจทำให้มองข้ามมิติความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจริงๆ ในพื้นที่ ซึ่งน่าจะมีความซับซ้อนเกินกว่าที่จะใช้แค่กรอบคำอธิบายเฉพาะมิติความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์มาใช้ทำความเข้าใจต่อกรณีดังกล่าวนี้ (คมเนตร ญาณโสภณ, 2534, น.178-179) และคำอธิบายดังกล่าวของคมเนตรนั้น ก็น่าจะยังไม่อาจแนบสนิทกับกรณีของนายแจ้อยู่มาก เพราะนายอำเภอคนเก่าหรือพระยาอินทภูติภักดีนั้น หาใช่ข้าราชการในระบบใหม่โดยสิ้นเชิงไม่ หากแต่เป็นข้าราชการที่ทำงานต่อเนื่องคาบเกี่ยวมาตั้งแต่ช่วงก่อนการปฏิรูปเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 25 เสียด้วยซ้ำ มิพักต้องกล่าวถึงการดำรงอยู่ในตำแหน่งนายอำเภอมายาวนานมากกว่า 30 ปี ซึ่งผิวดิวิสัยของข้าราชการทั่วไปหลังการปฏิรูประบบราชการที่จะต้องมีการโยกย้ายตามระยะเวลาหรือคำสั่งทางราชการ (กรณีของพระยาอินทภูติภักดีนี้ ผู้วิจัยจะอภิปรายอย่างละเอียดอีกครั้งในบทที่ 7) ฉะนั้น ความเข้าใจต่อเรื่องระบบอุปถัมภ์แบบคมเนตรนั้น จึงน่าจะยังไม่เพียงพอสำหรับการนำมาใช้ทำความเข้าใจต่อข้อสาเหตุของการลอบยิงนายอำเภอพรหมพิรามเมื่อ พ.ศ.2470 ได้อย่างลงร่องน้ก อีกทั้ง ยังไม่อาจใช้ทำความเข้าใจว่าเหตุใดศาลฎีกาจึงพิพากษาให้เรื่องของการไม่ได้รับอนุญาตให้มีปืนในครอบครองเป็นข้อสาเหตุหลักที่ทำให้นายแจ้ได้กระทำการยิงสังหารนายอำเภอ? ทำไมการได้รับอนุญาตให้มีปืนจึงสำคัญกับนายแจ้ถึงเพียงนั้น? คดีอาชญากรรมดังกล่าวนี้จะเกี่ยวข้องกับสถานภาพทางสังคม สภาพทางสังคมและเศรษฐกิจของนายแจ้และเครือข่ายของเขา โดยเฉพาะพื้นที่ๆ เขาอาศัยอยู่ ณ ช่วงเวลานั้นด้วยหรือไม่? แล้วสภาพทางเศรษฐกิจเช่นนี้เป็นอย่างไร? ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิรามมั่งคั่งแค่ไหน? ดังที่ปรากฏคดียิงกันตายเพราะลักผ้าม่วง ซึ่งเป็นผ้าไหมคุณภาพดีและมีราคาสูง โดยนายโต๊ะ ช่างพินิจจำเลยใช้อาวุธปืนยิงนายสายขาดใจตายที่ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลกเหตุที่ผู้ตายลักผ้าม่วงของนายโต๊ะเมื่อ พ.ศ.2465 โดยนายโต๊ะผู้นี้เป็นผู้มีฐานะเพราะนอกจากจะมีผ้าม่วงในครอบครองแล้ว นายโต๊ะยังเป็นน้องชายของผู้ใหญ่บ้านอีกด้วย ในการไต่สวนคดีนั้นขุนนรัตนะ (ขุนนรัตถรักษา ปลัดอำเภอพรหมพิราม) ปลัดอำเภอกับนายเวียงก็ได้เข้ามาไต่สวนยังสถานที่เกิดเหตุ และสืบสวนได้ความว่า

แต่แรกนางเย็นกับนายผลเป็นคนเห็นจำเลยยิงนายสาย จึงได้สั่งจับแลทำคำชันศุจน์ ระบุชื่อ[นายโต๊ะ]จำเลยเป็นผู้ยิงนายสายตรงกันกับที่สืบได้ความ ส่วนสาเหตุในระหว่าง นายสายผู้ตายกับ[นายโต๊ะ]จำเลยนั้น ทางพิจารณาปรากฏว่ามี 2 เรื่อง คือ เรื่องหนึ่ง[นาย โต๊ะ]จำเลยหาว่านายสายลักผ้าม่วงของจำเลย ในเรื่องนี้มีแต่คำของนายสายผู้ตายเท่านั้น ยังไม่พอจะยึดเป็นหลักฐานได้ อีกเรื่องหนึ่งว่านายสายจะยิงจำเลย (สจข. ร.6 ย.9.1/3, น. 284-285)

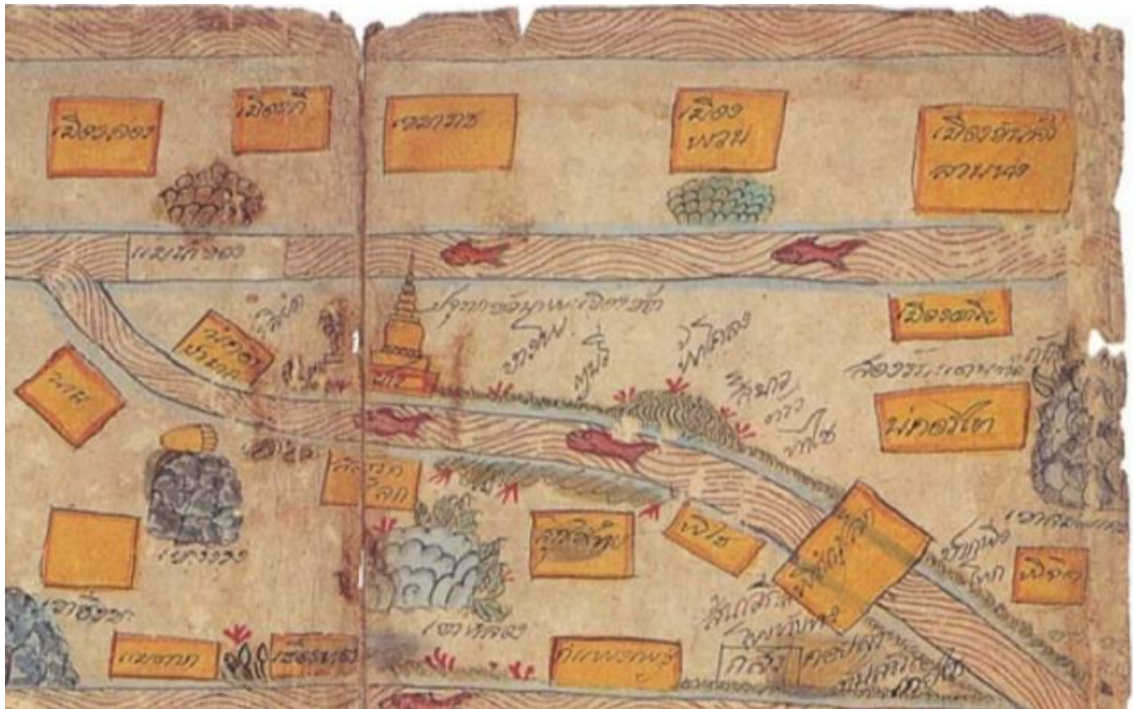
อย่างไรก็ตาม คดีดังกล่าวนี้ ก็ชวนให้พิจารณาถึงการสังฆมความมั่งคั่งของชาวบ้านใน พื้นที่ตำบลมะตูมที่มีผ้าม่วงในครอบครอง และในขณะเดียวกันก็ยังชวนให้ตั้งคำถามต่อไปอีกว่า แล้วเหตุใดปืนจึงอยู่ในมือของราษฎรได้ง่ายดายนักและจะเกี่ยวข้องกับสัมพันธภาพกับการถือครองปืนของ นายแจ้งในยุคก่อนและหลังการเข้ามาของนายอำเภอคนใหม่อย่างไร ด้วยเหตุนี้ ลำพังเพียง คำอธิบายเรื่องระบบอุปถัมภ์จึงยังไม่เพียงพอต่อการทำความเข้าใจถึงสภาพโลกชีวิตทางสังคม และเศรษฐกิจของไพร่สามัญชนที่กระทำตนอาจหาญลุกขึ้นมายิงนายอำเภอจนกลายเป็นคดีความ ที่ถูกรัฐจับตามมองอย่างชะมัดขมื่นเช่นนี้ได้เลย ดังนั้น เพื่อที่จะสะท้อนให้เห็นถึงสภาพทางสังคม และเศรษฐกิจของนายแจ้ง จึงต้องทำความเข้าใจต่อสภาพความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและ สังคมของอำเภอพรหมพิราม โดยเฉพาะที่ตำบลมะตูม อันเป็นพื้นที่อาศัยของนายแจ้ง และดูความ เปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในภาพรวมของมณฑลพิษณุโลกที่อาจส่งผลกระทบต่อราษฎรในพื้นที่ ไปพร้อมกัน

พรหมพิรามและการเกิดขึ้นของเมืองจากชุมชนท่าการค้า

อำเภอพรหมพิรามนั้น เดิมอาจจะเคยมีสถานะเป็นเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามมา ก่อน โดยหลักฐานที่พอจะทำให้เห็นได้ว่าพรหมพิรามน่าจะมีสถานะเป็นเมืองอย่างน้อยตั้งแต่สมัย รัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา คือ จารึกวัดพระเชตุพนฯ อันถือเป็นหลักฐานที่เก่าแก่ที่สุดที่แสดงให้เห็นถึง การจารึกนามเมืองพรหมพิรามและเมืองศรีภิรมย์ว่าเป็นเมืองทางทิศเหนือ (*ประชุมจารึกวัดพระเช ตูพนฯ*, 2517[2472], น.194) ในขณะที่หลักฐานอื่นๆ อันแสดงให้เห็นรายนามหัวเมืองเมื่อช่วงปี แรกๆ ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เช่น “พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง” ที่อยู่ในกฎหมายตราสาม ดวงนั้น กลับไม่ปรากฏรายนามทั้งเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามให้เห็นแต่อย่างใด (ดู

กฎหมายตรา 3 ดวง เล่ม 1, 2548[2481]) ทั้งนี้ ไม่ต้องกล่าวถึงเอกสารที่มีชื่อนามเมืองสมัย ปลายกรุงศรีอยุธยาใน “ตำนานและทำเนียบต่างๆ ในกรุงศรีอยุธยา” ของ *คำให้การชาวกรุงเก่า* ก็ไม่ปรากฏนามทั้งเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิราม (ดูส่วนที่กล่าวถึงหัวเมืองฝ่ายเหนือ ใน *คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์*, 2510, น.200-203)

อย่างไรก็ตาม แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในช่วงปลายอยุธยาและธนบุรีที่ระบุว่าเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามตั้งอยู่ แต่ก็พอจะมีร่องรอยหลักฐานบางอย่างของการมีชุมชนตั้งอยู่ในบริเวณดังกล่าว คือ *สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับธนบุรี* ได้ปรากฏชื่อชุมชนท่าไช หรือท่าไทรย ตั้งอยู่ริมแม่น้ำแควบริเวณเหนือเมืองพิษณุโลกขึ้นไปแต่อยู่ต่ำกว่าเมืองพิชัยลงมา ซึ่งทำให้สันนิษฐานได้ว่าน่าจะเป็นบ้านท่าไชยที่ในภายหลังปรากฏเป็นส่วนหนึ่งของอำเภอพรหมพิราม แควบริเวณตำบลมะตูมและอยู่ติดกับบ้านไผ่ขอน้ำ โดยชุมชนท่าไชอาจจะเป็นท่าน้ำสำคัญในลักษณะเดียวกันกับชุมชนท่าน้ำปากพิงที่อยู่ใต้เมืองพิษณุโลกลงไปหรือชุมชนท่าโคลงและชุมชนบางโพที่อยู่เหนือเมืองพิชัยขึ้นไปก่อนจะถึงเมืองสวรรคโลกและเมืองนครป่าหมาก จนกระทั่งปรากฏอยู่ในความรับรู้ของผู้คนมานับตั้งแต่ในช่วงอยุธยา-ธนบุรี ดังที่ได้ปรากฏหลักฐานอยู่ในแผนที่โบราณแสดงที่ตั้งเมืองต่างๆ ทั้งใน *สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1* (2542) และ *สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 2* (2542)

ภาพที่ 13 แผนที่โบราณแสดงที่ตั้งเมืองต่างๆ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา
ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1, 2542, น.92

ภาพที่ 14 แผนที่โบราณแสดงที่ตั้งเมืองต่างๆ ในสมัยกรุงธนบุรี
ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 2, 2542, น.218

นอกจากนี้ในงานเขียนเรื่อง ประวัติศาสตร์ชุมชนทุ่งसान ของ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ (2552) นั้น ยังได้พยายามแสดงให้เห็นถึงความเก่าแก่ของชุมชนในอำเภอพรมพิรามที่ปรากฏ

ร่องรอยของโบราณสถาน โบราณวัตถุ และแนวคันดินโบราณ โดยเฉพาะที่บริเวณบ้านทางไหล ตำบลมะต๋อง อำเภอพรหมพิราม ทั้งนี้ จิราภรณ์ระบุว่า “เมืองพรหมพิรามเดิมเชื่อว่าตั้งอยู่บริเวณบ้านทางไหล ริมฝั่งแม่น้ำน่านทิศตะวันตก ส่วนเมืองศรีภิรมย์อยู่บริเวณบ้านหนองตม เข้าใจว่าที่ตั้งเมืองศรีภิรมย์นั้นอาจจะอยู่บริเวณบ้านตลุกเทียมในปัจจุบัน” โดยอ้างถึงข้อมูลจากการเข้ามาตรวจสอบโดยกรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ.2515 นอกจากนี้ จิราภรณ์ยังได้ข้อสันนิษฐานว่าพื้นที่อำเภอพรหมพิรามนี้ น่าจะเป็นเส้นทางการค้าเดิมที่ติดต่อระหว่างสุโขทัยและเมืองบางยางในอดีต เนื่องเพราะมีการตรวจพบแนวถนนพระร่วงจากสุโขทัย ผ่านมาทางบ้านท่างาม บ้านท่าทอง ตำบลศรีภิรมย์ บ้านท้องพระโรง (บ้านท้องโพรง) ตำบลดงประคำ ไปทางตะวันออกเข้าอำเภอวัดโบสถ์ไปเข้าอำเภอนครไทย (จิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ, 2552, น.45-47) อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะปรากฏร่องรอยของชุมชนในพื้นที่ดังกล่าวมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้เช่นกันว่าผู้คนในบริเวณพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือ นั้น ได้เผชิญกับสภาวะสงครามและการถูกกวาดต้อนผู้คนอยู่เนืองๆ ทั้งในสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี หรือกระทั่งในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ จนอาจทำให้มีผลกระทบต่อจำนวนประชากรในชุมชนดั้งเดิมหรือกระทั่งไม่สามารถดำรงสถานะของความเป็นเมืองในช่วงเวลาดังกล่าวได้ ฉะนั้น ในส่วนนี้ เพื่อที่จะทำความเข้าใจถึงสถานะของเมืองพรหมพิรามในประวัติศาสตร์ จึงจำเป็นต้องเริ่มต้นด้วยทำความเข้าใจถึงฐานะของเมืองพรหมพิรามในพื้นที่ของหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งเป็นสิ่งที่ยังไม่เคยได้รับการอธิบายอยู่ในงานที่ศึกษาประวัติศาสตร์ภาคเหนือตอนล่าง ตัวอย่างเช่น *ประวัติศาสตร์ชุมชนภาคเหนือตอนล่าง* ของ วศิน ปัญญาวุฒตระกูล (2560) หรือแม้กระทั่งงานของจิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ (2552) เรื่อง *ประวัติศาสตร์ชุมชนทุ่งสวน* ที่กล่าวถึงเมืองพรหมพิรามแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น หรือกระทั่งในวิทยานิพนธ์ของ ขวัญเมือง จันทโรจณี (2534) เรื่อง “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394)” ธีระวัฒน์ แส่นคำ (2554) เรื่อง “เมืองพิษณุโลก: ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองใหญ่ภายใต้โครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีต” และณัฐพงษ์ สกกุลเดี่ยว (2561) เรื่อง “สามัญชนในหัวเมืองฝ่ายเหนือกับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่สยาม พ.ศ.2400-2450”

กล่าวให้ถึงที่สุด งานที่ยกมาเหล่านี้ก็ยังไม่ปรากฏมิติที่อธิบายถึงสถานะของเมืองพรหมพิรามในประวัติศาสตร์ ทั้งนี้ แม้ว่างานของธีระวัฒน์ แส่นคำ (2554) จะมีส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิราม แต่ก็ยังเป็นข้อเสนอก่อนข้างสอดคล้องกันกับงานของจิราภรณ์

สถาปนะวรรณณะ โดยอ้างอิงกับหลักฐานทางโบราณคดีเพื่อแสดงให้เห็นถึงการมีอยู่ของชุมชนโบราณเมืองศรีภริมย์และเมืองพรหมพิราม โดยเฉพาะเมืองศรีภริมย์นั้น ธีระวัฒน์สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นชุมชนทางการค้าขนาดใหญ่แม่น้ำน่านและเป็นจุดแวะพักของเรือสินค้า (ธีระวัฒน์ แสนคำ, 2554, น.42-43) ซึ่งสอดคล้องกับข้อสันนิษฐานของผู้วิจัยที่จะกล่าวถึงความเกี่ยวข้องของเมืองศรีภริมย์และเมืองพรหมพิรามกับชุมชนทำการค้าที่ท่าไชยในลำดับถัดไป อีกทั้ง ธีระวัฒน์ยังเสนอว่าเมืองศรีภริมย์และเมืองพรหมพิรามนั้นเป็น 1 ใน 10 เมืองขึ้นของเมืองพิษณุโลกที่ถูกฟื้นฟูในช่วง พ.ศ.2135 อันประกอบไปด้วยเมืองนครไทย เมืองไทรบุรี เมืองศรีภริมย์ เมืองพรหมพิราม เมืองชุมพรลำแดง เมืองชุมแสงสงคราม เมืองชาติตระการ เมืองนครชุม เมืองเทพบุรี และเมืองนครป่าหมาก โดยเป็นการเทียบกับการระบุจำนวนเมืองในเอกสารบันทึกของลาดูแบร์ที่ระบุว่าพิษณุโลกมีเมืองขึ้น 10 เมือง พร้อมทั้งกล่าวต่อไปว่า “แต่ในบันทึกดังกล่าวไม่ได้ระบุชื่อเมืองด้วย [แต่]จากการศึกษาของผู้เขียนทำให้ทราบรายชื่อเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกหลังการฟื้นฟูเมือง” (ธีระวัฒน์ แสนคำ, 2554, น.119)

ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่าการระบุชื่อเมืองทั้ง 10 เมืองนี้น่าจะเป็นการตรวจสอบกับเอกสาร *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ* ซึ่งเป็นหลักฐานที่ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 3 ในขณะที่หลักฐานชั้นเก่ากว่านั้น คือ “พระไอยการนาทหารหัวเมือง” ในกฎหมายตราสามดวงที่ตราขึ้นในช่วงปีแรกๆ เมื่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์กลับไม่ปรากฏรายนามเมืองศรีภริมย์และเมืองพรหมพิราม โดยเนื้อหาของพระไอยการนาทหารหัวเมืองในกฎหมายตราสามดวง แม้จะปรากฏชื่อและศักดินาของเจ้าเมืองพิษณุโลกและกรมการเมือง แต่ในส่วนของเมืองขึ้นเมืองพิษณุโลกนั้นกลับไม่มีปรากฏรายนามแต่อย่างใด โดยระบุเพียง “เมืองขึ้นพิศณุโลกยก เจ้าเมือง นาคล 1600” (*กฎหมายตรา 3 ดวง เล่ม 1*, 2558[2481], น.203-204) และเมืองโทที่ปรากฏอยู่ในพระไอยการนาทหารหัวเมืองนั้นมีเมืองเช่น สวรรคโลก สุโขทัย กำแพงเพชร เพชรบูรณ์ ส่วนเมืองตรีมีเมือง เช่น เมืองพิชัย เมืองพิฉัตร เป็นต้น แต่ไม่ปรากฏเมืองศรีภริมย์ และเมืองพรหมพิรามอยู่ในพระไอยการนาทหารหัวเมืองแต่อย่างใด (*กฎหมายตรา 3 ดวง เล่ม 1*, 2548[2481], น.205-210) หรือกระทั่งหลักฐานที่พอจะเชื่อได้ว่า น่าจะชี้ให้เห็นเมืองที่น่าจะดำรงอยู่ในสมัยช่วงปลายกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรี ทั้งใน *คำให้การชาวกรุงเก่า* หรือแม้กระทั่งแผนที่ไตรภูมิฉบับที่มีบานแพนงบอกพุทธศักราชว่าทำขึ้นในสมัยกรุงธนบุรีเมื่อ พ.ศ.2319 โดยทางหอพระสมุดฯ ได้รับมอบจากเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนูพร้อม) เมื่อปีขวด พ.ศ.2443 นั้น กลับไม่ปรากฏเมืองศรีภริมย์และเมืองพรหมพิราม (ดู *สมุดภาพไตรภูมิฉบับ*

กรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 2, 2542, น.6) อย่างไรก็ตาม ในหลักฐานที่นักวิชาการเชื่อกันว่าอยู่ในสมัยอยุธยาและเป็นรากฐานให้กับกฎหมายตราสามดวงนั้น คือ “พระไอยการเก่าตำแหน่งนาหัวเมืองฉบับอยุธยา” ที่ได้ต้นฉบับมาจากหอพระสมุดวชิรญาณและพบ “พิมพ์ครั้งแรกในหนังสือเทศาภิบาลเมื่อ พ.ศ.2459” และพลตรี หม่อมราชวงศ์ ศุภวัณม์ เกษมศรี ก็ได้นำมาลงพิมพ์ไว้พร้อมกับให้ข้อคิดเห็นประกอบอยู่ในหนังสือ *ศรีชไมยาคารย: พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร-ศาสตราจารย์ วิสุทท์ บุชยกุล เนื่องในโอกาสมีอายุครบ 84 ปี* ใน พ.ศ.2546 เรื่อง “พระไอยการเก่าตำแหน่งนาหัวเมืองฉบับอยุธยา” (ศุภวัณม์ เกษมศรี, 2546, น.333-352) กลับปรากฏชื่อของ “เมืองศรีพิรม” และ “เมืองพรหมพิราม” โดยหลักฐานชิ้นนี้มีรายละเอียดแตกต่างจากพระไอยการนาทหารหัวเมืองอย่างชัดเจน โดยเฉพาะในเรื่องของการระบุชื่อยานามเมืองขึ้นที่มีความละเอียดกว่าพระไอยการนาทหารหัวเมืองในกฎหมายตราสามดวง และหลักฐานดังกล่าวนี้ก็ได้รับการอ้างอิงต่อมาในหม่อนักประวัติศาสตร์ที่สนใจศึกษาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก ดังที่ปรากฏการใช้ข้อมูลจากตัวพระไอยการเก่าตำแหน่งนาหัวเมืองจากหนังสือ *ศรีชไมยาคารย* นี้อยู่ในบทความเสนาองานประชุมวิชาการสาขาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวรทั้งครั้งที่ 1 และ 2 เรื่อง “เมืองบวรราชของพิษณุโลก” และ “รัฐหมู่บ้านในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” ของจิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ (2549, น.10-14, 2550, น.9-34)

ทั้งนี้ ในพระไอยการเก่าตำแหน่งนาหัวเมืองฉบับอยุธยานี้ พลตรี หม่อมราชวงศ์ ศุภวัณม์ เกษมศรีให้ความคิดเห็นว่า “เป็นเอกสารเก่าครั้งอยุธยา แม้ว่าอาจจะผ่านการแก้ไขปรับปรุงต่อบ้าง แต่คงไม่หลังรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ (พ.ศ.2254-2275) และน่าจะใช้เป็นรากฐานของพระไอยการตำแหน่งนาหัวเมืองของกฎหมายตราสามดวง เฉพาะส่วนทำเนียบหัวเมืองฝ่ายเหนือเท่านั้น” (ศุภวัณม์ เกษมศรี, 2546, น.351-352) โดยทำเนียบศักดินาหัวเมืองครั้งกรุงเก่าอยู่ในพระไอยการเก่านี้ ระบุว่า “ศุภมัศดุมหาศักราช 1298 (1388) สุกร (สุนัข) สังวัจจรวาพักเข ทสมิติถียังอาทิตยวาระ สมเด็จพระรามาริบัติ ศรีบรมไตรโลกนาถบพิตรเปนเจ้าอยู่หัว...ทรงพระดำรัสตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ตำแหน่งนาหัวเมืองเอกโทตรีจัตวามีอยู่ดังนี้” (ศุภวัณม์ เกษมศรี, 2546, น.334) โดยดูเฉพาะเมืองขึ้นพิษณุโลกจะพบว่า มีเมืองนครไทย เมืองไพบูลี เมืองศรีพิรม เมืองพรหมพิราม เมืองชุมชมรสาแดง เมืองชุมแสงสงคราม เมืองพิบูลย์ เมืองพิพัฒ “สิริย์ 8 เมืองขึ้นแก่เมืองพิษณุโลก (ผู้รักษาเมือง) นาคคนละ 1600” (ศุภวัณม์ เกษมศรี, 2546, น.334-335) ทั้งนี้ แม้ว่าจะเห็นการปรากฏและการหายไปของเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามอยู่ในเอกสารตามยุคสมัยต่างๆ แต่

การทำความเข้าใจว่าเมืองพรหมพิรามและเมืองศรีภิรมย์นั้นดำรงอยู่อย่างไรในประวัติศาสตร์ ก็ยังคงไม่ได้รับการอธิบายอย่างจริงจังจากงานที่ศึกษาประวัติศาสตร์ภาคเหนือตอนล่างและประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก ดังนั้น การทำความเข้าใจต่อมิติของการดำรงอยู่ของเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามในประวัติศาสตร์ จึงสำคัญต่อการทำความเข้าใจมิติของความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของพื้นที่ๆ มีผลกระทบต่อราษฎรหรือกระทั่งการขึ้นมาเครือข่ายของผู้มีอำนาจท้องถิ่น

ส่วนวิทยานิพนธ์เรื่อง “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394)” ของขวัญเมือง จันทโรจณี (2534) กลับระบุเพียงว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือนั้น หมายถึงดินแดนที่เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัย อันประกอบไปด้วยหัวเมืองใหญ่ๆ คือ พิษณุโลก พิจิตร พิษณุ สุโขทัย สวรรคโลก กำแพงเพชร ตาก นครสวรรค์และเพชรบูรณ์ (ขวัญเมือง จันทโรจณี, 2534, น.11) โดยเห็นว่าบรรดาเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือนี้ก็ล้วนแต่เผชิญกับสภาวะของการถูกกวาดต้อนผู้คนทั้งสิ้น ทั้งจากระบบการเมืองและสงคราม ซึ่งมีผลต่อการเพิ่มขึ้นและลดลงของประชากร กระทั่งทำให้เมืองสามารถกลายสภาพเป็นเมืองร้างหรือแปรเปลี่ยนสถานะได้

กล่าวโดยสังเขป การกวาดต้อนผู้คนจากหัวเมืองเหนือครั้งสำคัญๆ คือการกวาดต้อนคนจากพิษณุโลกและกำแพงเพชรลงมาสู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาในช่วง พ.ศ. 1918 และ พ.ศ. 1919 ในเวลาดังกล่าว ขวัญเมืองมองว่าส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากความพยายามในเข้าสู่สายหัวอำนาจของสุโขทัยโดยอยุธยาเพื่อเข้าควบคุมแหล่งทรัพยากร โดยเฉพาะเหล็กและของป่าที่ผลิตได้จากหัวเมืองฝ่ายเหนือ (ขวัญเมือง จันทโรจณี, 2534, น.22) โดยเฉพาะที่เมืองกำแพงเพชรนั้น ซีมง เดอ ลาลูแบร์ (Simon De La Loubere) ได้บันทึกเอาไว้ในจดหมายเหตุของเขาว่า “เมืองกำแพงนั้นปรากฏชื่อเสียงโด่งดังโดยมีแร่เหล็กกล้าอย่างดี” (ลาลูแบร์, 2457, น.10) กระนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ผู้ที่ได้ทรงแปลจดหมายเหตุดังกล่าวจากต้นฉบับภาษาอังกฤษที่ชื่อว่า *A New Historical Relation of the Kingdom of Siam by Monsieur De La Loubere* ที่แปลมาจากฉบับภาษาฝรั่งเศสอีกทอดหนึ่ง (ดูคำนำของฉบับของคุรุสภาจัดพิมพ์ ใน นราธิปประพันธ์พงศ์, 2505) และเผยแพร่ออกมาเป็น ลาลูแบร์ เปนจดหมายเหตุ พงศาวดารสยาม ครั้งกรุงศรีอยุธยา แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้า (2457) ก็ได้ทรงตั้งข้อสังเกตต่อการมีแร่เหล็กกล้าที่เมืองกำแพงเพชรเอาไว้ว่า “ไม่ทราบว่ามี” ในยุคของพระองค์ (ลาลูแบร์, 2457, น.10)

อย่างไรก็ตาม การเข้ายึดครองพิษณุโลกและกำแพงเพชรที่เป็นแหล่งผลิตเหล็กและของป่าโดยอยุธยา นั้น ขวัญเมือง จันทโรจณีมองว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้อยุธยาสามารถควบคุมเส้นทางการค้าที่ลงมาจากทางหัวเมืองลาวล้านนาและศูนย์กลางการค้าที่อยุธยาได้ (ขวัญเมือง จันทโรจณี, 2534, น.23)

บทบาทของหัวเมืองฝ่ายเหนือ นั้น จึงไม่เพียงแต่เป็นแหล่งทรัพยากรที่สำคัญ หากแต่ยังหมายรวมไปถึงการเป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางการค้าและชุมก้ำกำลังคนอีกด้วย ดังจะเห็นได้ว่าการกวาดต้อนผู้คนจากหัวเมืองฝ่ายเหนืออยู่บ่อยครั้ง และครั้งที่ใหญ่ที่สุดก็คือในคราวที่สมเด็จพระนเรศวรได้ทรงกวาดต้อนผู้คนจากหัวเมืองฝ่ายเหนือมาสู่พื้นที่ภาคกลางของอาณาจักร เมื่อ พ.ศ. 2127 (ขวัญเมือง จันทโรจณี, 2534, น.24) นอกจากนี้ ก็ยังมีการเกิดสภาวะเมืองร้างเนื่องจากสงคราม ดังกรณีของเมืองเทียนทอง ซึ่งปรากฏว่ากลายเป็นเมืองร้างในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ โดยเมืองเทียนทองนี้ตั้งอยู่ระหว่างเมืองตากและเมืองกำแพงเพชร ดังที่ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุลาลูแบร์ พงศาวดารสยามครั้งกรุงศรีอยุธยา แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เล่ม 1 ความว่า

แม่ตากเป็นเมืองเอกของพระราชอาณาจักรสยามอันตั้งอยู่ข้างเหนือหนพยัพ และถัดนั้นต่อไปอีกคือเมืองเทียนทอง เมืองกำแพงเพชร ฤกก้ำแพงเฉยๆ ฝรั่งเศสคนเรียกเมืองกาบั้ง...เมืองตากนั้น มีเจ้าสี่บวงศ์ครอบครอง ขึ้นต่อพระมหากษัตริย์สยาม เจ้าผู้ครองเมืองนั้นบางคนก็เรียกพญาตาก ฤกษพระเจ้าเป็นเจ้าของเมืองตาก เมืองเทียนทองนั้นเป็นเมืองร้าง ไม่น่าสงสัยเลย คงเป็นด้วยทำสงครามกับชาวพะโค (มอญ) มาแต่เบื้องโบราณ (ลาลูแบร์, 2457, น.10)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสถานการณ์ของหัวเมืองฝ่ายเหนือ นั้น จะมีเหตุให้ต้องถูกกวาดต้อนผู้คนและกลายเป็นเมืองร้างในช่วงสภาวะสงคราม แต่ในยามที่ว่างเว้นจากการศึก สถานะของหัวเมืองเหนือโดยเฉพาะที่พิษณุโลกนั้น กลับมีสภาพการค้าที่คึกคัก ดังที่ลาลูแบร์ได้บันทึกถึงสภาพของหัวเมืองเหนือช่วงสมัยปลายแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์เอาไว้ว่า

เมืองพิษณุโลกซึ่งพวกโปรตุเกสเรียกพลาดๆ ว่าพิคสีโลกนั้น แต่ก่อนเคยมีเจ้าสี่บพระวงศ์ครอบครองเหมือนเมืองแม่ตากและการชำระความในปัจจุบันนี้ ก็ยังชำระกันอยู่ในวังเจ้าผู้ครองเมืองครั้งโบราณ เมืองนี้เป็นแหล่งค้าขายมาก มีกำแพงและป้อมหอรบ 14 แห่ง (ลาลูแบร์, 2457, น.11)

เมื่อกล่าวถึงตรงนี้จะเห็นได้ว่า ด้วยสภาพของหัวเมืองเหนือในช่วงสมัยอยุธยา นั้น นอกจากจะเผชิญสภาวะสงครามทั้งจากสงครามภายใน คือ การสลายตัวของอำนาจของหัวเมืองฝ่ายเหนือโดยอยุธยาและจากสงครามภายนอกคือการเผชิญสงครามจากพม่า ที่ทำให้มีการแตกฉาน ชานเข็นของราษฎรในพื้นที่แล้ว หัวเมืองฝ่ายเหนือก็ยังต้องเผชิญกับการถูกเกณฑ์ไปเป็นกำลังให้กับรัฐอยุธยา กล่าวคือ สภาวะสงครามมีผลต่อการเพิ่มขึ้นหรือลดลงของประชากรในพื้นที่หรือกระทั่งก่อให้เกิดสภาพเมืองร้าง ดังที่ปรากฏในกรณีของเมืองเทียนทอง อย่างไรก็ตาม ในกรณีของเมืองพรหมพิรามนั้น แม้จะไม่มีหลักฐานที่ระบุถึงสภาพของเมืองหรือการดำรงอยู่ของเมืองโดยตรง แต่ก็มีหลักฐานในทางโบราณคดีที่พอจะชี้ให้เห็นว่าในบริเวณพื้นที่ดังกล่าว โดยเฉพาะที่บ้านทางไหล ตำบลมะตอง อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลกนั้น อาจจะเป็นสภาพของชุมชนที่ ลาลูแบร์ เรียกว่า “เมืองไม้” กล่าวคือ “เมืองเหล่านี้ก็เหมือนเมืองอื่นๆ ทั้งปวงในพระราชอาณาจักรสยาม ชั่วแต่มีหมู่เรือนมากๆ มักโดยมากมีเขื่อนระเนียดค้ำทำด้วยเสาไม้ปักกันรอบๆ แลบางทีก็มีปราการก่ออิฐฉาบสีลา แต่ที่ใช้สีลานั้นไม่ใคร่จะมี” (ลาลูแบร์, 2457, น.11) นอกจากนี้ ในเขตพื้นที่อำเภอพรหมพิรามยังปรากฏวัดที่มีโบราณวัตถุและพระพุทธรูปที่มีพุทธศิลป์แบบศิลปะสุโขทัยและอยุธยาอยู่หลายวัด เช่น วัดท่าไชย ที่ปรากฏซากโบราณสถาน รอยพระพุทธรูป เจดีย์ร้างสมัยอยุธยา วัดสนามไชย (วัดหนองแวม) วัดไผ่ขื่อน้ำ และวัดทางไหล เป็นต้น ทั้งนี้ ตรงบริเวณวัดทางไหลนั้น หวน พินธุพันธ์ ได้ตั้งข้อสังเกตเอาไว้ในงานเขียนอันมีชื่อเสียงและได้รับการอ้างอิงกันโดยแพร่หลายเรื่อง *พิษณุโลกของเรา* (2514) ว่าบริเวณใกล้เคียงวัดทางไหล ตำบลมะตองนี้มีวัดร้างอยู่หลายวัดด้วยกัน คือ วัดโนน เป็นวัดที่มีการขุดพบของเก่าๆ และวัดหลังบุงที่ยังคงหลงเหลือแนวคันดินให้เห็น จึงน่าจะเชื่อได้ว่าบริเวณวัดทางไหลและตำบลมะตองนี้คงจะเป็นบริเวณที่เจริญมาช้านานแล้วเช่นกัน (หวน พินธุพันธ์, 2514, น.124-125) โดยสอดคล้องกับข้อเสนอของ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ ที่กล่าวว่าบริเวณที่น่าจะเป็นเมืองพรหมพิรามเดิมนั้น เชื่อว่าตั้งอยู่บริเวณบ้านทางไหลริมฝั่งแม่น้ำน่านทางทิศตะวันตก (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2552, น.45) และ เอ. บี. กริชเวิลด์ (A.

B. Griswold) กับประเสริฐ ณ นคร (Prasert Na Nagara) ก็ได้เสนอว่าเมืองทางตะวันออกของ สุโขทัยน่าจะเป็นเมืองสระหลวง (Sralvan) คือ พื้นที่ระหว่างจังหวัดพิษัยและพิษณุโลกหรือก็คือที่บ้านพรหมพิราม “To the east, the first place mentioned is Sralvan, perhaps in the district of Brahmabirama (Ban Prompiram) between Bijaya (Pichai) and Bisnuloka” (Prasert Na Nagara & Griswold, 1992, p.296) อยู่ในงานเรื่อง *Epigraphic and Historical Studies* (1992) อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะบ้านพรหมพิรามที่ว่านั้นจะใช่เมืองสระหลวงหรือไม่ก็ตาม หรืออาจจะหมายถึงพื้นที่เดียวกันกับที่บ้านหางไหลหรือไม่ แต่ข้อเสนอดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงการมีเมืองเก่าตั้งอยู่ในบริเวณนั้น และสภาพความเป็นเมืองที่อาจจะมีแนวระเนียดเป็นเสาไม้ของเมืองเก่าที่บริเวณบ้านหางไหลนั้น อาจจะยังคงดำรงอยู่ในยุคโบราณก่อนหน้านั้นมาก เช่นในช่วงเวลาก่อนที่จะมีการเทศรัวราชฎรทั้งหมดในหัวเมืองเหนือเพื่อรับศึกจากกรุงหงสาวดีที่อยุธยาเมื่อ พ.ศ.2127 และรกร้างไปช่วงเวลาดหนึ่ง โดยปรากฏข้อมูลใน *พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ความว่า*

ในเดือน 9 นั้นมีพระราชกำหนดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ให้ขึ้นไปเทศรัวอพยพชาวเมืองเหนือทั้งปวง ลงมายังกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราช บพิตรเป็นเจ้า ตรัสให้ถ่ายข้าวและเทศรัวอพยพทั้งปวง เมืองพิษณุโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองสุโขทัย เมืองพิษัย เมืองพิจิตร ลงมายังกรุงพระมหานครศรีอยุธยาตามพระราชกำหนดขึ้นไปนั้นเสร็จ ถึงวันศุกร์เดือน 11 แรม 9 ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราช บพิตรเป็นเจ้าก็เสด็จจากเมืองพระพิษณุโลก ลงมายังพระมหานครศรีอยุธยา (*พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), 2512, น.191*)

ดังนั้นจึงเป็นที่น่าสังเกตว่า ภายหลังจากที่ได้ทำการเทศรัวราชฎรหัวเมืองกระทั้งปวงลงมายังกรุงศรีอยุธยาแล้ว ก็ได้ปรากฏข้อมูลการเจริญสัมพันธ์ไมตรีกับกรุงละแวกโดยมีการกล่าวถึงบทบาทของเมืองศรีภรมย์ในฐานะผู้นำพระราชสาสน์ของกษัตริย์กรุงศรีอยุธยาไปยังกรุงละแวก ความว่า “ส่วนเมืองศรีภรมย์และขุนพศรี หมื่นรามรงค์ ซึ่งทูลจำพระราชสาสน์ไปเมืองละแวกนั้น ครั้นไปถึงพระยาละแวกก็ให้ตกแต่งรับพระราชสาสน์ ให้เบิกเมืองศรีภรมย์และขุนพศรี หมื่นรามรงค์ เข้าถวายบังคม และได้ฟังลักษณะพระราชสาสน์นั้น พระยาละแวกก็ยินดีที่จะได้เป็นพระราช

ไมตรีนั้น” (พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), 2512, น.192) กระนั้น แม่ชื่อของเมืองศรีภิรมย์ดังกล่าวจะสอดคล้องกับชื่อของเมืองศรีภิรมย์ที่ได้รับการสันนิษฐานจาก จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะว่าอาจจะตั้งอยู่ที่บ้านตลุกเทียม อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2552, น.45) แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตด้วยเช่นกันว่าอาจมีความเป็นไปได้ที่เมืองดังกล่าวอาจจะเป็เมืองที่เพียงแต่มีชื่อพ้องกันเท่านั้น เนื่องเพราะความห่างไกลด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์ ภาษา และวัฒนธรรม ระหว่างเมืองศรีภิรมย์ที่พรหมพิรามกับกรุงละแวกที่กัมพูชา แต่ก็มีความเป็นไปได้ในอีกทางหนึ่งเช่นกันว่าเมืองศรีภิรมย์และบรรดาขุนหมื่นที่ถูกกล่าวถึงนี้ อาจจะเป็หนึ่งในกรรมการเมืองที่ถูกเทครัวมาจากหัวเมืองเหนือด้วยเช่นกัน เพราะปรากฏกรณีของ “ขุนเทียรชราช” ยกกระบัตรเมืองนครสวรรค์ซึ่งน่าจะถูกเทครัวมาในคราวเดียวกันกับหัวเมืองเหนือ ได้เข้าร่วมกับคณะทูตเพื่อไปเจริญสัมพันธไมตรีกับกรุงละแวกในคราวเทครัวด้วยเช่นกัน (ธีระวัฒน์ แสนคำ, 2563, น.33)

อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากที่อยุธยาสามารถต้านทานศึกจากกองทัพของพระมหาอุปราชากองหงสาวดีในคราวสงครามยุทธหัตถีเมื่อ พ.ศ.2135 ได้แล้ว สมเด็จพระนเรศวรจึงได้ดำริฟื้นฟูหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นมามีอีกครั้งหนึ่งภายหลังจากที่ถูกทิ้งร้างกว่า 8 ปี โดยในช่วงสภาวะฟื้นฟูดังกล่าวนี้ได้ทำให้ราษฎรที่กระจัดกระจายพลัดหนีเข้าป่าดงในช่วงสงครามได้ถูกกวาดต้อนกลับเข้ามาอยู่ในกรมกอง และมีความเป็นไปได้ว่าคงจะมีการกลับเข้าไปอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมของราษฎรที่ถูกเทครัวและหลบหนีเข้าป่าดงคราวนั้น

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดำรัสว่า ซึ่งเราทิ้งเมืองเหนือเสีย เลิกครอบครองมานั้น ก็หาสิ้นทีเดียวไม่ ครั้นนี้ศึกหงสาวดีก็ถอยกำลังลงแล้ว ถึงมาตรวจว่ามีมากก็ไม่เกรง เราจะบำรุงเมืองทั้งนี้ให้เป็นเกียรติยศไว้ตราบเท่ากัลปาวสาน จึงสั่งให้พระยาชัยบุรณเป็นเจ้าพระยาสุรศรีครองเมืองพิษณุโลก ให้พระศรีเสาวราชไปรักษาเมืองสุโขทัย ให้พระองค์ทองไปรักษาเมืองพิชัย ให้หลวงจำไปรักษาเมืองสวรรคโลก บรรดาหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง ก็ให้เจ้าเมืองกรมการแต่งไปเรียกร้องรวบรวมไพร่พล ซึ่งแตกฉานชานเขินอยู่ป่าดงนั้นทุกหัวเมือง (พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), 2512, น.255)

จะเห็นได้ว่า มีความเป็นไปได้ที่ราษฎรในพื้นที่อำเภอพรหมพิรามจะกลับเข้ามาอยู่ในภูมิภาคเดิมของตนในช่วงสภาวะฟื้นฟูนี้ แต่สถานะของชุมชนคงอาจไม่ได้เข้มแข็งอย่างเมื่อครั้งก่อนที่จะมีการเทศร์วและอาจจะดำรงสถานะเป็นชุมชนที่กระจายตัวอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำน่านและบางส่วนก็กลับไปตั้งรกรากยังพื้นที่เมืองเดิม คือ บริเวณบ้านหางไหลและบ้านตุ๊กเทียม นอกจากนี้ยังเป็นที่น่าสังเกตว่าในแผนที่ช่วงปลายอยุธยา-ธนบุรีนั้น ได้ปรากฏชื่อของท่าไช ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าอาจจะเป็นที่เดียวกันกับบ้านท่าไชย ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม โดยน่าจะเป็นชุมชนทางการค้าที่ค่อยๆ ก่อตัวขึ้นภายหลังจากที่อยุธยาเริ่มพัฒนาความสัมพันธ์ทางการค้ากับโลกตะวันตกมากขึ้น ทั้งนี้ เดวิด เค. วัตต์ (David K. Wyatt) ได้เสนอว่านับตั้งแต่สมัยพระเอกาทศรถเป็นต้นมาสถานะภาพของอยุธยานั้นเริ่มมีการปรับปรุงการค้ากับนานาชาติมากขึ้น เนื่องจากพระราชอำนาจมั่นคงและราษฎรรอบขั้วจากสภาวะสงครามที่ยาวนานหลายทศวรรษ ช่วงเวลาที่ว่างเว้นจากสงครามนี้จึงทำให้มีการดำเนินนโยบายทางด้านเศรษฐกิจมากกว่าด้านการเมืองเพื่อเพิ่มพูนพระราชทรัพย์มายาวนานกว่า 25 ปี มีการติดต่อสัมพันธ์กับฮอลันดาเป็นครั้งแรกและมีการส่งคณะทูตไปยังยุโรปทั้งที่โปรตุเกสและฮอลันดาใน พ.ศ.2149 และ พ.ศ.2150 ทั้งยังพัฒนาความสัมพันธ์โดยเฉพาะสินค้าของป่าจากอยุธยาเป็นจำนวนมาก ตัวอย่างเช่น ในรัชสมัยพระเจ้าปราสาททอง ความต้องการหนังกวางจากอยุธยาทั้งจากฮอลันดา ญี่ปุ่นและพ่อค้าชาวเอเชียจำนวนมาก จึงทำให้ราคาของหนังกวางจากอยุธยาเพิ่มสูงขึ้น (วัตต์, 2556, น.171-172)

ทั้งนี้ ในปี พ.ศ.2162 มีการจัดใบรายการแสดงสินค้าของเรือสำเภาเดอโฮฟ ที่จะนำสินค้าจากอยุธยาไปยังฟิเรนโดและมิเนายเอลเบิร์ต วอนเตอร์เซน (Elbert Wontersen) เป็นนายเรือ ระบุว่า มีหนังกวาง 3 ชนิดรวมกันกว่า 68,858 ผืน ไม้ฝาง 1,850 หาบ และสินค้าชนิดอื่นๆ (เอกสารของฮอลันดา สมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2151-2163 และ พ.ศ.2167-2185, 2541, น.95-96) โดยแหล่งผลิตหนังกวางเพื่อส่งออกไปยังญี่ปุ่นและตลาดนานาชาตินี้ ส่วนหนึ่งก็ได้มาจากหัวเมืองฝ่ายเหนือ ดังที่ปรากฏบันทึกอยู่ใน เอกสารของฮอลันดา สมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2151-2163 และ พ.ศ.2167-2185 ซึ่งบันทึกข้อมูลเกี่ยวกับสินค้าและบันทึกการค้าในกิจการของชาวฮอลันดาที่ส่งกลับไปยังบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาในปีตตาเวียและสถานีการค้าสาขาที่ปัตตานี อีกทั้งยังมีเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ในช่วงรัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถจนถึงสมัยพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งกรมดำรงโปรดให้คัดมาจากเอกสารต่างประเทศเป็นฉบับภาษาอังกฤษเรื่อง

Dutch Paper ค.ศ.1608-1620 และ ค.ศ.1624-1642 และได้รับการแปลโดยนันทนา วรเนติวงศ์ และจัดพิมพ์โดยกรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ.2541 โดยมีความว่า

ในเดือนตุลาคม [พ.ศ.2183] น้ำในเมืองพิษณุโลกและกำแพงเพชร (Caphein) ขึ้นสูงอย่างรวดเร็วจนกลายเป็นจำนวนมากจนน้ำตายในการว่ายข้ามแม่น้ำและถูกกระเซ้และเสือกัดกิน ครั้นหลังจากน้ำลดแล้วมีสัตว์ป่าล้มตายไป ซึ่งพวกบ้านนอกก็ไม่สามารถเข้าไปใกล้เพื่อถลกหนังได้เพราะกลิ่นเหม็นรุนแรงเหลือเกิน (เอกสารของฮอลันดา สมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2151-2163 และ พ.ศ.2167-2185, 2541, น.222)

จะเห็นได้ว่า พื้นที่หัวเมืองเหนือในช่วงปลายอยุธยา นั้นมี ปฏิสัมพันธ์กับความต้องการของตลาดต่างประเทศอย่างไม่อาจปฏิเสธได้ นอกจากนี้ความต้องการของตลาดยังรวมไปถึงสินค้าอื่นๆ เช่น ข้าว เครื่องเทศ ไม้ฝาง ไม้หอม ครั่ง และกำยาน โดยในขณะเดียวกันก็มีการนำเข้าผ้าของอินเดีย สินค้าฟุ่มเฟือยหรูหรา ปืนไฟและโลหะ กระทั่งอาจกล่าวได้ว่า “ในเวลาส่วนใหญ่ของศตวรรษนี้ ชาวสยามสามารถจัดการการค้านานาชาติที่มีความซับซ้อนนี้ได้เอง และก็มีการใช้พ่อค้าชาวเอเชีย เช่น ชาวจีน และลูกครึ่งจีน-สยาม บวกกับพวกมุสลิมจากอินเดียและตะวันออกไกล” (วิจัยอาจ, 2556, น.172) ดังนั้นจึงมีความเป็นไปได้ว่า ยุคเรืองทางเศรษฐกิจนี้อาจก่อให้เกิดชุมชนทำการค้าเพื่อลำเลียงสินค้าจากหัวเมืองเหนือเหล่านี้ลงไปยังอยุธยา โดยชุมชนทำการค้าที่ปรากฏในช่วงสมัยปลายอยุธยา - ธนบุรี ในบริเวณหัวเมืองเหนือโดยเฉพาะในบริเวณแม่น้ำน่านไหลลงไปในนั้นประกอบไปด้วย บางโพ ท่าโคลง ต้วง และท่าไช เป็นต้น

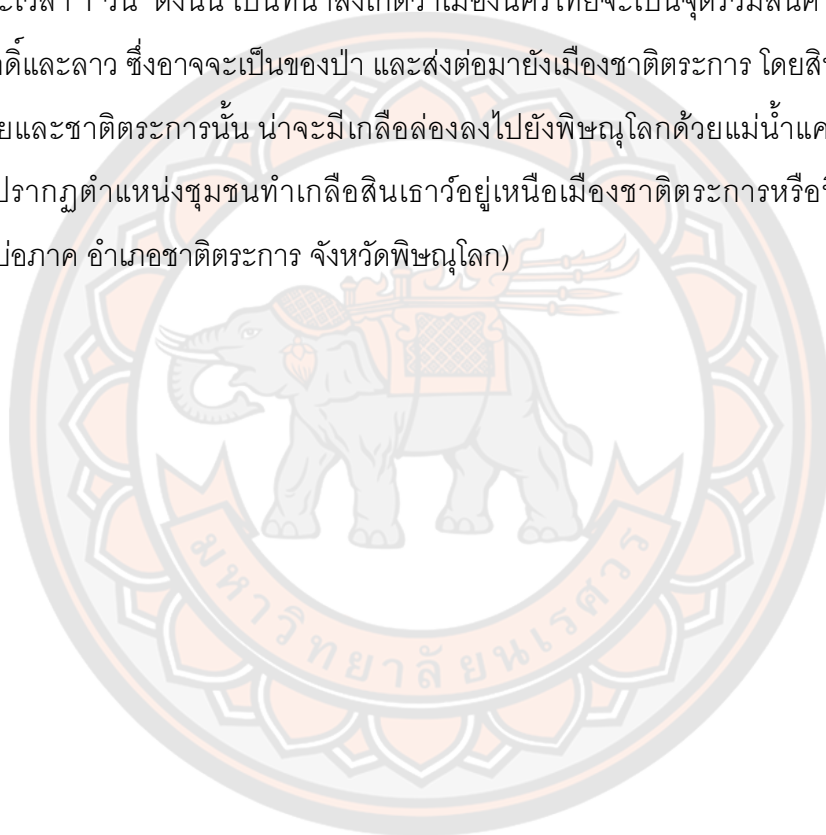
นอกจากนี้ ในงานเขียนเรื่อง *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2559[2529]) ยังชี้ให้เห็นว่าเส้นทางการลำเลียงสินค้าจากหัวเมืองฝ่ายเหนือในช่วงปลายอยุธยา ไม่ได้มีแต่เฉพาะการค้าทางน้ำเท่านั้น หากแต่ยังมีเส้นทางเกวียนอีกด้วย โดยนิธิได้ตั้งข้อสังเกตต่อบทบาทของสมเด็จพระเจ้าตากสินในฐานะ “พ่อค้าเกวียนแห่งเมืองตาก” ว่ามีเบาะแสจากพงศาวดารและเอกสารจำนวนหนึ่งที่พอจะทำให้เห็นถึงสถานะของความเป็นพ่อค้าเกวียนของสมเด็จพระเจ้าตากสินเมื่อครั้งก่อนเสวยราชย์ ทั้งที่ปรากฏเป็นข้อความในพระราชพงศาวดารซึ่งระบุว่า เป็น “ชายพ่อค้าเกวียน” หรือกระทั่งการตีความจากความสามารถทางภาษาที่หลากหลายของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ทั้งภาษาญวน ภาษาจีนทั้งแท้จิวและฮกเกี้ยน และภาษาลาว ซึ่งเป็นคำ

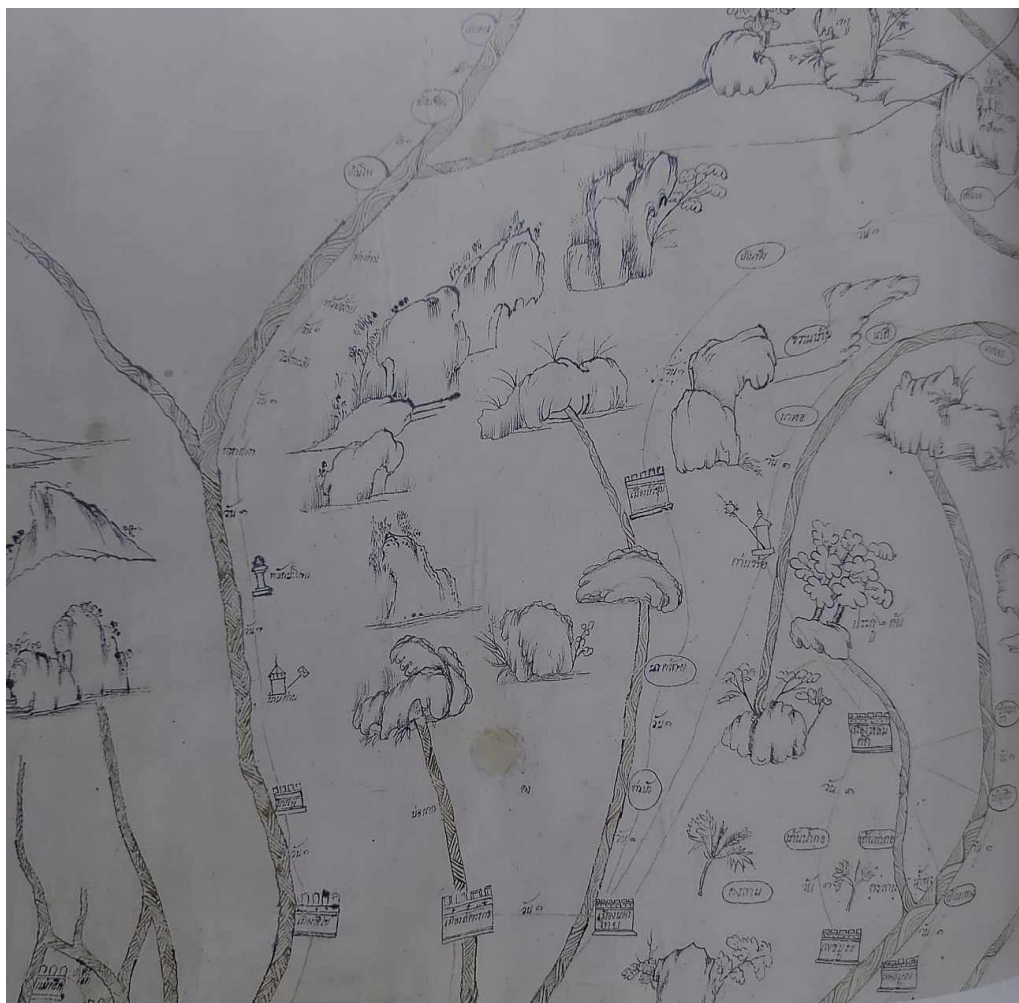
เมืองในลำนานาและเลยลงมาถึงพิชัย อุตรดิตถ์และตาก โดย “ความสามารถเช่นนี้เป็นสิ่งที่หาไม่ได้ หากชีวิตของพระองค์เป็นบุตรบุญธรรมของเจ้าพระยาจักรี (ซึ่งไม่มีตัวตนจริงในประวัติศาสตร์)... แต่ก็ก็เป็นความสามารถปกติธรรมดาของพ่อค้าเกวียนลูกจีน ซึ่งต้องระเห่ร่อนไปอย่างกว้างขวาง ทั่วไปเพื่อธุรกิจของตนเอง” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2559[2529], น.83-84) และนี่เองเพราะเป็นพ่อค้า เกวียนสมเด็จเจ้าตากสินจึงทรงรู้จักกับผู้คนในท้องถิ่นอย่างกว้างขวาง หรือแม้กระทั่งกลุ่มคน จีนที่สมัครเข้ามาเป็นพรรคพวกตั้งแต่ครั้งอยู่เมืองตากและกลายเป็นกลุ่มสำคัญในการตั้งตัวเมื่อ คราวเสียกรุง นอกจากนี้ การเป็นพ่อค้าเกวียนที่ต้องท่องเที่ยวขึ้นเหนืออยู่บ่อยครั้งจึงทำให้มีผลต่อ ความชำนาญเส้นทางและสภาพทางภูมิอากาศและภูมิประเทศ หรือกระทั่งฝีมือในการรบที่น่าจะ มาจากการเป็นพ่อค้าเกวียนซึ่งต้องป้องกันตนจากโจรผู้ร้ายในคราวเดินทางอยู่เสมอ (นิธิ เอียวศรี วงศ์, 2559[2529], น.85-86)

การค้าเกวียนในหัวเมืองเหนือสมัยปลายอยุธยาจะมีความกว้างขวางสักเพียงใดไม่มี หลักฐานบ่งบอกไว้ แต่คำบรรยายถึงตลาดในกรุงศรีอยุธยาตามที่ปรากฏในคำให้การขุน หลวงวัดประดู่ทรงธรรมและอธิบายแผนที่กรุงศรีอยุธยานั้นทำให้เห็นว่ามีสินค้าจาก พิษณุโลกและหัวเมืองเหนือไหลลงมายังตลาดที่พระนครศรีอยุธยาไม่น้อย การรวบรวม สินค้าป่าเหล่านี้เพื่อส่งลงมายังตลาดใหญ่จะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อมีการค้าภายในของหัว เมืองเหนือกว้างขวางพอสมควร เหตุฉะนั้นการค้าทางเกวียนในเขตหัวเมืองเหนือในปลาย อยุธยาจึงไม่ใช่สิ่งที่เหลือเชื่อเกินไป (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2559[2529], น.86-87)

อีกทั้ง เส้นทางการค้าเกวียนในช่วงสมัยปลายอยุธยาดังกล่าวก็มีความเป็นไปได้ว่าจะผ่าน ชุมชนท่าการค้าด้วยเช่นกัน เนื่องจากการเดินทางขบวนเกวียนนั้น อาจจะมีการหยุดพักตาม ชุมชนหมู่บ้านหรือเดินทางในลักษณะของเมืองต่อเมือง และจะเดินทางกันเป็นกลุ่ม เพื่อลดการ เผชิญความเสี่ยงต่อสัตว์ร้ายและโจรผู้ร้าย (ดูกรณีเปรียบเทียบกับขบวนพ่อค้าวัวต่าง ใน ชูสิทธิ์ ชู ชาติ, 2545, น.23) และลักษณะการตั้งชุมชนของราชวรสถานในช่วงสมัยปลายอยุธยานั้นลา ลูแบร์ก็ได้บรรยายเอาไว้ว่า “บ้านเมืองสยามเป็นเมืองร้อนจัด พลเมืองจึงต้องอยู่จับขอบอยู่ตามริม แม่น้ำ” (ลา ลูแบร์, 2457, น.16) จึงมีความเป็นไปได้ที่ขบวนเกวียนขนสินค้าทางบกจะผ่านมาจาก ทางบ้านทางไหลและบ้านท่าไชยที่พรหมพิรามด้วย และหากพิจารณาจากแผนที่ในสมุดภาพไตรภูมิที่

แสดงให้เห็นเมืองและชุมชนทั้งในช่วงปลายอยุธยาและกรุงธนบุรีนั้นจะเห็นได้ว่ามีลักษณะของการตั้งชุมชนที่เลียบบไปกับแม่น้ำ และหากพิจารณาแผนที่ฯ แสดงรอยต่อระหว่างหัวเมืองเหนือกับหัวเมืองอีสานจะเห็นทั้งเส้นทางที่สันนิษฐานว่าจะเป็นเส้นทางที่นอกจากจะใช้สัญจรระหว่างเมืองต่อเมืองแล้ว ยังเป็นเส้นทางการค้าทางบกที่พ่อค้าเกวียนน่าจะใช้เดินทางอีกด้วย โดยระยะห่างของแต่ละเมืองนั้นจะมีระยะเวลาในการเดินทางเป็นตัวกำกับ คือ 1 วัน ตัวอย่างเช่น เส้นทางจากบางโพลงมาถึงเมืองพิษณุก็มีระยะเวลาในการเดินทาง 1 วัน และจากเมืองนครไทยถึงเมืองชาติตระการก็มีระยะเวลา 1 วัน ดังนั้น เป็นที่น่าสังเกตว่าเมืองนครไทยจะเป็นจุดรวมสินค้าทางบกจากทางหล่มสักดีและลาว ซึ่งอาจจะไปของป่า และส่งต่อมายังเมืองชาติตระการ โดยสินค้าที่มาจากทางนครไทยและชาติตระการนั้น น่าจะมีเกลือล่องลงไปยังพิษณุโลกด้วยแม่น้ำแควน้อยด้วย เนื่องจากปรากฏตำแหน่งชุมชนท่าเกลือสินเธาว์อยู่เหนือเมืองชาติตระการหรือที่บริเวณบ่อผาก (ตำบลบ่อผาก อำเภอชาติตระการ จังหวัดพิษณุโลก)

Isan (Map 9)

ภาพที่ 15 แผนที่แสดงรอยต่อระหว่างหัวเมืองเหนือกับหัวเมืองอีสาน

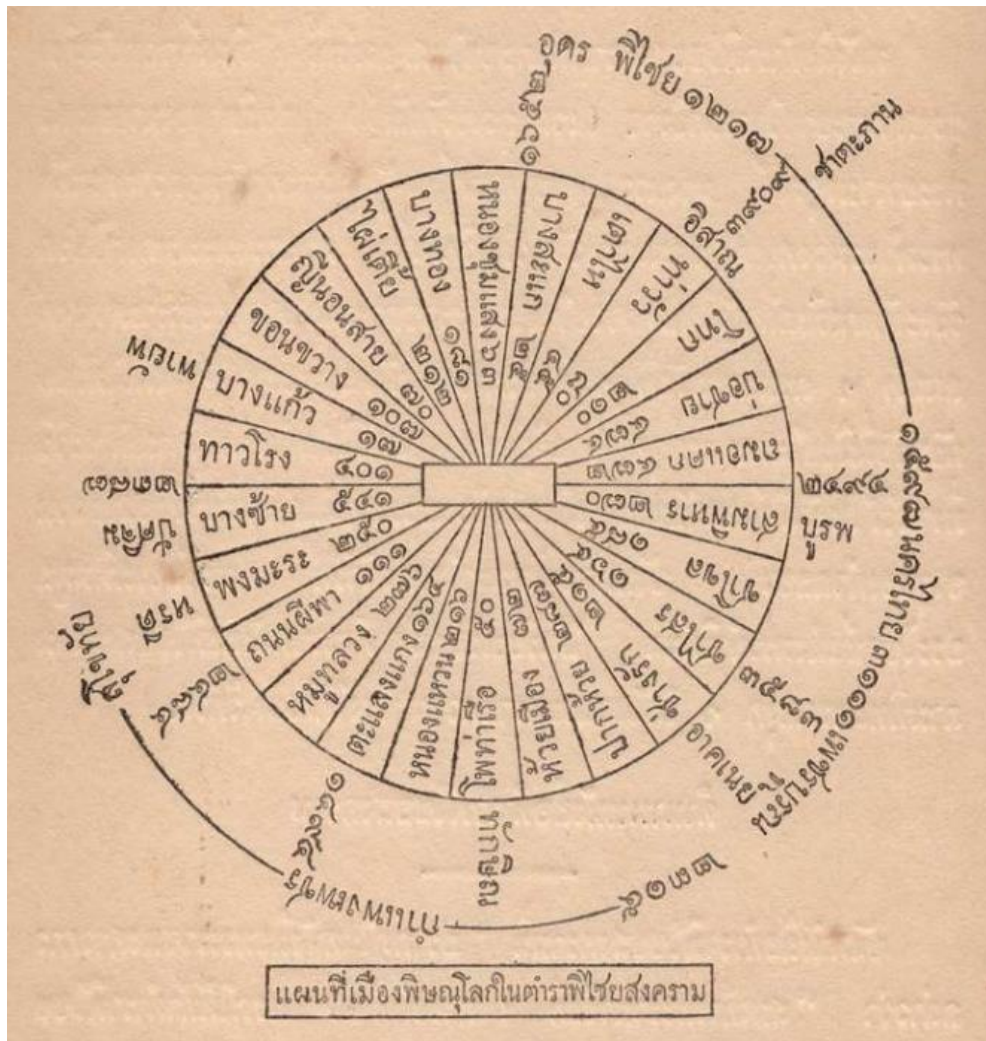
ที่มา: Santinee Phasuk and Stott, 2004, p.130

สถานการณ์ของความเป็นชุมชนทำการค้าของท่าไชยนี้ น่าจะยังคงไม่สามารถขยับสถานะให้กลายเป็นเมืองได้แม้กระทั่งในช่วงกรุงธนบุรีแล้วก็ตาม กล่าวคือ หัวเมืองฝ่ายเหนือยังต้องเผชิญกับสภาวะของการแตกฉานซ่านเซ็นของราษฎรครั้งใหญ่อีกครั้งในคราวสงครามเสียกรุงครั้งที่ 2 กระทั่งนำไปสู่การเกิดสภาวะการเมืองแบบชุมชนนุ่ที่ราษฎรบางส่วนก็หลบหลีกหนีเข้าไปอาศัยอยู่ในป่าดง หรือรวมตัวกันเป็นชุมชนนุ่เพื่อปกป้องตนเองจากภัยคุกคามของสงครามและโจรผู้ร้าย หรือกระทั่งรวมตัวกันเพื่อปล้นสะดมภายใต้การนำของผู้ที่มีอำนาจโดยธรรมชาติหรือผู้นำที่ได้พิสูจน์ตนแก่กลุ่ม ทั้งนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์มองว่าสภาพเช่นนี้ส่วนหนึ่งเกิดจากการที่ราษฎรไม่สามารถทำการเกษตรได้โดยปกติ โดยเฉพาะพื้นที่ภาคกลางไม่ได้ทำนาอย่างเต็มที่มากกว่า 2 ปีเนื่องจาก

สภาวะสงครามและสำเนาจากต่างประเทศก็ไม่กล้าเทียบท่าเพื่อค้าขาย จึงทำให้ “สภาพเศรษฐกิจ แร่นแค้นเกิดขึ้นอย่างหนักแก่ประชาชน ในขณะที่รัฐบาลกลางได้สูญสลายในทางปฏิบัติไปกว่า 2 ปีแล้วนั้น ล้วนเป็นความจำเป็นให้ต้องเกาะกลุ่มกันเพื่อเอาตัวรอด” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2559[2529], น.32-35) หัวเมืองฝ้ายเหนื่อภายหลังจากที่เสียกรุงนั้น ก็ได้เกิดการรวมกลุ่มขึ้นเป็น ชุมชนใหญ่ๆ ถึงสองชุมชนด้วยกัน คือ ชุมชนเจ้าพระฝาง และชุมชนเจ้าพระยาพิชัยโลก เมื่อ สมเด็จพระเจ้าตากสินได้ยกพลยุทธหาญขึ้นมาต่อรบกับชุมชนเจ้าพระยาพิชัยโลกเป็นชุมชน แรกแต่ไม่สำเร็จ

ต่อมาเมื่อ พ.ศ.2313 สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงดำริยกทัพขึ้นมาปราบหัวเมืองฝ้ายเหนื่อ อีกครั้งหนึ่ง เนื่องจาก “ด้วยอ้ายเหล่าร้ายนั้นยกลงมาลาดตระเวนตีเอาข้าวปลาอาหารเผา บ้านเรือนเสียหลายตำบล” (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพัน จันทนумаต (เจิม), 2480, น.33) ทำให้ในปีนั้นมีการระดมกำลังกว่า 12,000 คน ยกขึ้นไปประทับที่ ปากน้ำพิง ซึ่งตั้งอยู่ก่อนถึงเมืองพิชัยโลก ก่อนที่จะเคลื่อนกำลังบุกตีเอาเมืองพิชัยโลกได้ ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่า หลวงโกษาซึ่งเป็นผู้รักษาเมืองพิชัยโลกให้แก่ชุมชนเจ้าพระฝางได้หลบหนีออกจากเมืองและถอยกำลังมาตั้งรับอยู่บริเวณตำบลโทก แต่ตำบลดังกล่าวนั้นควรจะตั้งอยู่ที่ใดกัน แน่? ทั้งนี้ กรมศิลปากรได้หมายเหตุเอาไว้ในเชิงอรรถว่าตำบลโทกตั้งอยู่ทางทิศอีสานของจังหวัด พิชัยโลก แต่ก็ไม่ปรากฏว่าเป็นการสอบถามจากหลักฐานอะไร และหลักฐานที่พอจะระบุว่า มี ชุมชนที่ชื่อว่าโทกอยู่ทางทิศอีสานของเมืองพิชัยโลกนี้ก็เห็นจะมีแต่ “แผนที่เมืองพิชัยโลกใน ตำราพิไชยสงคราม” เท่านั้น โดยชื่อชุมชนที่ปรากฏอยู่ในหนังสือตำราพิไชยสงครามคำกลอน นี้ น่าจะเป็นชื่อเมืองและตำบลที่ถูกรื้อถอนในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ดังที่ระบุในหนังสือ ดังกล่าวความว่า

มีเค้าเงื่อนเป็นที่สังเกตว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะได้ให้แก้หรือเพิ่มเติมตำราพิไชย สงครามของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 อีกครั้ง 1 เห็นเค้าเงื่อนข้อนี้ด้วยปรากฏแผนที่เมือง พิชัยโลกอยู่ในตำราพิไชยสงคราม แผนที่นั้นบอกระยะทางที่ได้สำรวจตั้งแต่เมือง พิชัยโลกไปถึงตำบลแลเมืองต่างๆ ที่อยู่ติดต่อกันโดยรอบทุกทิศ เห็นจะสร้างขึ้นเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวรทรงครองเมืองพิชัยโลก (ตำราพิไชยสงครามคำกลอน, 2469, น.ก-ข)

ภาพที่ 16 แผนที่เมืองพิษณุโลกในตำราพิไชยสงคราม

ที่มา: ตำราพิไชยสงครามคำกลอน, 2469, น.ก-ข

ดังนั้น จึงเป็นที่น่าสังเกตว่าตำบลโทกที่ปรากฏอยู่ในนี้ น่าจะเป็นที่เดียวกันกับตำบลปากโทก อำเภอเมือง จังหวัดพิษณุโลกในปัจจุบัน โดยตั้งอยู่บริเวณทางทิศเหนือของเมืองพิษณุโลก และหากลองเรือขึ้นไปตามลำแม่น้ำน่าน จะพบว่าตำบลนี้อยู่ตรงบริเวณจุดบรรจบกันของแม่น้ำน่านและแม่น้ำแควน้อย ดังที่ปรากฏอยู่ใน “แผนที่การบินเฉพาะถิ่น มณฑลพิษณุโลก จ.พิษณุโลก พิศิตร สุโขทัย (ผ. กบค.3-(7-6))” พ.ศ.2465

ภาพที่ 17 แผนที่การบินเฉพาะถิ่น มณฑลพิษณุโลก จ.พิษณุโลก พิจิตร สุโขทัย
ที่มา: สจข. ผ. กบค.3-(7-6)

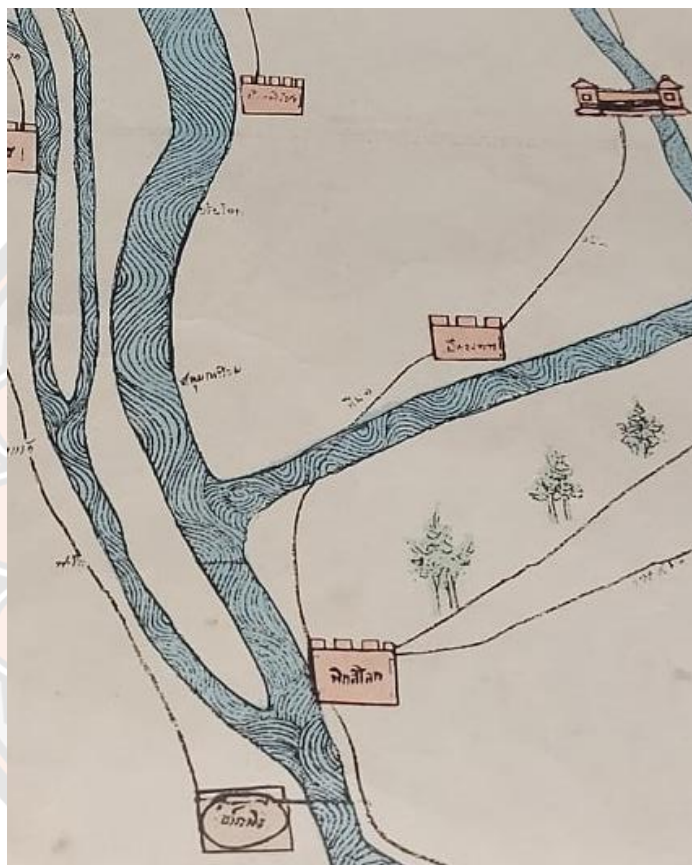
นอกจากนี้ เมื่อสอบถามกับแผนที่แสดงที่ตั้งเมืองในสมัยกรุงศรีอยุธยาและธนบุรี ที่ปรากฏชุมชนไทย ตั้งอยู่ก่อนถึงปากฟิงนั้น อาจจะเป็นคนละที่กันกับตำบลโทกที่ปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารและตำราพิชัยสงคราม เนื่องเพราะการถอยกำลังของหลวงโกษาซึ่งเป็นผู้รักษาเมืองพิษณุโลกให้แก่ชุมชนผู้พระเจ้าฟ้างั้น หากจะถอยกำลังมาตั้งรับอยู่บริเวณตำบลโทกที่อยู่ก่อนถึงปากฟิงซึ่งเป็นที่ตั้งทัพของกรุงธนบุรีนั้น ไม่น่าจะเป็นไปได้ เพราะจุดที่น่าจะเป็นบริเวณพื้นที่ถอยทัพของหลวงโกษานั้นน่าจะตั้งอยู่บริเวณตำบลปากโทกที่อยู่เหนือพิษณุโลกขึ้นไป อย่างไรก็ตาม หากย้อนกลับมาพิจารณาแผนที่แสดงที่ตั้งเมืองในสมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรีนั้น จะเห็นได้ว่าเมื่อพ้นจากโทกและปากฟิงขึ้นไปก็จะถึงบริเวณชุมชนท่าไช ซึ่งอาจจะอยู่ใกล้กับสมรภูมิเมืองพิษณุโลกและตำบลปากโทกอันเป็นจุดถอยทัพของหลวงโกษา จึงอาจทำให้มีราษฎรบางส่วนในท้องที่ตั้งใจจะหลบหนีภัยสงครามอีกครั้งหนึ่ง แต่กองทัพของกรุงธนบุรีกลับมุ่งตรงไปยังเมืองฟ้างโดยใช้ระยะเวลาเดินทางกว่า 3 วัน จึงสามารถเข้าตีเมืองฟ้างได้สำเร็จ ทั้งนี้ มีเรื่องเล่าที่เป็น

มุขปาฐะเกี่ยวกับพระเจ้าตากสินเมื่อครั้งปราบเมืองฝางว่าได้ทรงมาแวะพักทัพที่บริเวณวัดทางไหล อำเภอพรหมพิราม โดยเรื่องเล่าดังกล่าวมักจะปรากฏอยู่ในประวัติของหลวงพ่อเพชร วัดทางไหล ตำบลมะต๋อง อำเภอพรหมพิราม ที่เชื่อว่าเป็นสหายอดรูปหล่อพระโบราณของเมืองพิษณุโลก ภายหลังจากที่เสร็จศึกแล้ว พระเจ้าตากสินได้ทรงออกประกาศกำชับให้กองทัพทั้งไทยและจีน “อย่าให้ข่มเหงริตราษฎรแลฆ่าโคกระบือ” (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), 2480, น.35) เพื่อให้ง่ายต่อการดำเนินการเกลี้ยกล่อมราษฎรที่แตกฉานซ่านเซ็นตามป่าดงกลับมาอยู่ในภูมิลำเนาเดิมของตน “แล้วสำรวจจำนวนไพร่พลเมืองเหนือทั้งปวง เมืองพิษณุโลกมีพลเมือง 15,000 คน เมืองสวรรคโลกมี 7,000 คน เมืองพิไชย (รวมทั้งเมืองสวรรคบุรี) มี 9,000 คน เมืองสุโขทัยมี 5,000 คน เมืองกำแพงเพชรกับเมืองนครสวรรค์มีเมืองละ 3,000 คนเศษ” (ดำรงราชานุภาพ, 2556, น.470) และกวาดต้อนผู้คนบางส่วนจากหัวเมืองฝายเหนือลงมาสู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง กระทั่ง อาจกล่าวในว่าการรุกเข้าตีหัวเมืองเหนือของสมเด็จพระเจ้าตากสินนั้นในแง่หนึ่งคือเป็นเขตแดนที่อุดมไปด้วยทรัพยากรคน เพราะไม่ได้รับความเสียหายจากสภาวะสงคราม และในอีกทางหนึ่งคือถึงเห็นถึงความสำคัญในทางเศรษฐกิจของพื้นที่นี้มานับตั้งแต่ครั้งยังเป็นพ่อค้าเกวียน จึงต้องทำการผนึกรวมหัวเมืองเหนือเข้าสู่ราชอาณาจักรก่อนส่วนอื่นๆ และใช้หัวเมืองฝายเหนือเป็นด่านสกัดกั้นอิทธิพลของพม่า (ขวัญเมือง จันทโรจณี, 2534, น.34-36) ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้สถานะของชุมชนทำการค้ายังคงดำรงอยู่และปรากฏรายนามชุมชนตั้งแต่ครั้งปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาสืบต่อมาถึงสมัยกรุงธนบุรี

ในช่วงรอยต่อกรุงธนบุรีกับช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์นั้น หัวเมืองฝายเหนือเผชิญกับสภาวะสงครามอีกครั้ง ด้วยการเผชิญศึกอแซหุ่่นก็โดยผลของการศึกนั้นทำให้หัวเมืองเหนือเกือบร้างหมดทุกเมือง กระทั่งเมืองพิษณุโลกเองก็เสียหายหนักจากการถูกเผาเมืองจนยับเยินเหลือไว้แต่พระพุทธรชินราช ราษฎรในหัวเมืองเหนือก็ถูกเกณฑ์ไปที่กรุงธนบุรีและหัวเมืองชั้นในตามนโยบายเปลี่ยนแปลงแนวยุทธศาสตร์ มีพักต้องกล่าวว่าราษฎรบางส่วนก็ถูกกวาดต้อนผู้คนไปโดยฝักกองทัพพม่าและแตกฉานซ่านเซ็นไปตามป่าดงด้วยเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ จึงได้นำไปสู่สภาวะความว่างโรยของหัวเมืองฝายเหนืออีกครั้งหนึ่ง ถึงแม้ว่าจะมีราษฎรที่เคยแตกหนีเข้าป่าดงทยอยกลับมาอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมแต่ก็มีปริมาณน้อยมาก และบางเมืองก็มีสภาพเป็นเมืองร้าง อาทิ กรณีของเมืองกำแพงเพชรที่กว่าจะได้รับการฟื้นฟูก็ล่วงเข้าสู่สมัยต้นรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และในรัชสมัยนี้เองที่หัวเมืองฝายเหนือเริ่มได้รับการฟื้นฟูอีกครั้งหนึ่ง (ขวัญเมือง จันทโรจณี, 2534, น.

45-47) และชุมชนทำการค้าในบริเวณพื้นที่อำเภอพรหมพิรามก็อาจจะค่อยๆ กลับมาพื้นตัวในช่วงเวลาดังกล่าว โดยปรากฏหลักฐานแสดงการกลับมาตั้งชุมชนในช่วงสมัยรัชกาลที่ 1 ในพื้นที่ๆ ต่อมาจะกลายเป็นอำเภอพรหมพิราม คือ ที่บ้านตลุกเทียมและบ้านโคก ซึ่งปรากฏอยู่ในแผนที่ยุทธศาสตร์ ครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (รัชกาลที่ 1)

ภาพที่ 18 แผนที่ยุทธศาสตร์ ครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (รัชกาลที่ 1)

ที่มา: ศุภกิตติ หอไชย ถ่าย ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร เมื่อวันที่ 7 มิถุนายน พ.ศ.2567

ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์นั้น แม้ว่าจะเผชิญกับสภาวะบอบช้ำจากสงคราม แต่เนื่องด้วยมิติความสัมพันธ์ทางการค้ากับต่างประเทศเริ่มกลับมาเป็นปกติและคึกคักขึ้นอีกครั้ง โดยเฉพาะการค้าสำเภากับประเทศจีนที่ได้มีการฟื้นฟูความสัมพันธ์ทางการค้ามาตั้งแต่สมัยพระเจ้าตากสิน แต่กว่าจะได้รับการรับรองและพระราชทานตราโลโตที่เป็นเสมือนใบอนุญาตประกอบการค้าจากสมเด็จพระจักรพรรดิจีนก็ล่วงเข้าสู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ 1 (ขวัญเมือง จันทโรจณี, 2534, น.89) นอกจากนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ยังได้ชี้ให้เห็นว่ามิติความสัมพันธ์ทางการค้ากับตลาด

ต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 นั้นเฟื่องฟูขึ้นเนื่องเพราะหลายปัจจัย ทั้งจากความเปลี่ยนแปลงของการเมืองระหว่างประเทศในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และการเปลี่ยนแปลงนโยบายของราชวงศ์ชิงในเมืองจีน แต่กระนั้น

ความเปลี่ยนแปลงนี้จะไม่มีผลกระทบมาถึงไทยเลยหากปราศจากการขนส่งทางเรือซึ่งมีปริมาณเพิ่มขึ้นอย่างมาก การเปิดประตูการค้าของจีนทำให้มีผู้ต่อเรือสำเภาเพื่อการค้าขายกับจีนจำนวนมาก (ทั้งที่อยู่ในและนอกประเทศจีน) ในขณะเดียวกันเรือสลุบกำปั่นของฝรั่งและอาณานิคมของฝรั่งในเอเชียที่ใช้ขนาน้ำตะวันออกก็มีเพิ่มมากขึ้น เรือเหล่านี้มีประสิทธิภาพสูง มีระวางบรรทุกเฉลี่ยต่อจำนวนลูกเรือสูงมาก จึงทำให้ค่าเสียหายของการขนส่งถูกลงกว่าการใช้สำเภาจีนหลายเท่าตัว การปรับปรุงการขนส่งทางทะเลในช่วงนี้ ทั้งในด้านปริมาณและคุณภาพสอดคล้องกับการที่ไทยจะส่งสินค้าของตนออกไปสู่ตลาดโลก ในขณะที่สินค้าเพื่อส่งผ่านหมดความสำคัญลงแล้ว แต่สินค้าที่เกิดในประเทศล้วนเป็นสินค้าที่กินระวางบรรทุกทั้งสิ้น เช่น ข้าวและน้ำตาล ในเวลาต่อมา แม้สินค้าประเภทของป่าที่ไทยเคยส่งออกในสมัยอยุธยาที่อาจนับได้ว่าเป็นสินค้านำเข้าจากที่กินระวางสูงเสียส่วนใหญ่ เช่น ไม้ฝาง ครั่ง ฯลฯ สินค้าเหล่านี้ก็ยังมีส่งออกอยู่ต่อไป บางรายการก็เพิ่มปริมาณขึ้นในต้นรัตนโกสินทร์ด้วย ปริมาณการค้าของไทยจึงเพิ่มขึ้นอย่างมากได้ในช่วงนี้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2555[2527], น.82-83)

ทั้งนี้ การค้าที่เฟื่องฟูขึ้นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นี้ ได้ส่งผลกับหัวเมืองฝ่ายเหนือด้วยเช่นกัน ดังที่ ญัฐพงษ์ สกกุลเลียว ก็ได้ชี้ให้เห็นว่า มิติของการขยายตัวทางการค้านั้น นำไปสู่นโยบายของการฟื้นฟูและรวบรวมสินค้าของป่าจากหัวเมืองฝ่ายเหนืออีกครั้ง ในฐานะที่เป็นพื้นที่แสวงหาผลประโยชน์จากส่วยของป่า โดยเฉพาะจากตาก สวรรคโลก พิษัณฑ์ หล่มสักดี และเพชรบูรณ์ ซึ่งไพร่บ้านพลเมืองของหัวเมืองฝ่ายเหนือเริ่มมั่นคงบริบูรณ์ขึ้นภายหลังจากที่มีนโยบายกวาดต้อนผู้คนเพื่อนำมาสังกัดเข้าสังกัดจัดตั้งเป็นหมวดเป็นกองเพื่อทำการผลิตส่วยส่งส่วนกลางในสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 โดยปรากฏข้อมูลว่าพระยาพิษณุโลกกราบบังคมลาขึ้นมาจากกรุงเทพฯ เพื่อเกลี้ยกล่อมผู้คนและราษฎรเมืองหล่มสักดี เลยและด่านซ้ายให้มาตั้งบ้านเรือน และจัดแจงเมืองนครชุมให้ตั้งเป็นเมืองจากการเกลี้ยกล่อมรวบรวมครอบครัวราษฎร (ญัฐพงษ์ สกกุล

เลี้ยว, 2561, น.36) นอกจากนี้ ภายหลังจากการปราบปรามกบฏเจ้าอนุวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้ แล้วนั้น ราชสำนักสยามที่กรุงเทพฯ ก็ได้ดำเนินนโยบายลดอำนาจของหัวเมืองลาวลง โดยมีการ กวาดต้อนผู้คนเข้ามาไว้ในเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือและอินทวเมืองลาวเข้าไปอยู่ในสังกัดหัวเมือง ฝ่ายเหนือ เช่น “พิษณุโลก ได้ควบคุมเมืองด่านซ้าย พิษัยได้ควบคุมเมืองปากเหือง และเพชรบูรณ์ ได้ควบคุมเมืองหล่มสักดี แก่นท้าวและเลย” (ถวัลย์พงษ์ สกกุลเลี้ยว, 2561, น.36) ส่วนพื้นที่บริเวณ อำเภอพรมพิรามนั้น ก็ปรากฏการเข้ามาตั้งชุมชนของคนลาวอยู่หลายที่ด้วยเช่นกัน โดยคนลาว กลุ่มแรกที่เข้ามาในพื้นที่คือกลุ่มคนลาวอพยพเมื่อคราวกรุงเวียงจันทน์แตก และได้มาตั้งรกรากที่ บริเวณบ้านทับยายเชียง ตำบลดงประคำ อำเภอพรมพิราม และเข้ามาทำอาชีพรับจ้างและทำได้ และคบไฟขาย โดยจะนำไปขายยังหนองตม ทั้งนี้ ในบริเวณทับยายเชียงนั้นเคยเป็นดงต้นยางมา ก่อนที่กลุ่มคนลาวจะอพยพเข้ามาก่อตั้งชุมชนดงยางขึ้นและเปลี่ยนชื่อเรียกมาเป็นทับยายเชียงใน ภายหลัง (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2552, น.78) โดยการอพยพเข้ามาของคนลาวในช่วงหลัง กรุงเวียงจันทน์แตกนั้น ย่อมแสดงให้เห็นถึงการมีอยู่ของชุมชนใกล้เคียงที่สามารถรองรับสินค้าจาก ที่คนลาวผลิตได้ โดยตลาดที่ใกล้ทับยายเชียงที่สุดคือบริเวณบ้านหนองตม ซึ่งใน พ.ศ.2400 นั้น บริเวณบ้านหนองตมเป็นชุมชนคนจีนโพ้นทะเลอพยพ บ้างก็ทำอาชีพรับซื้อข้าว บ้างก็ทำอาชีพ ซ่อมแซมเรือ ซึ่งเป็นทักษะของแรงงานจีนที่มีฝีมือ (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2552, น.85-87)

นโยบายของการฟื้นฟูและเสริมสร้างหัวเมืองเหนือในช่วงรัชกาลที่ 3 นี้ ยังสะท้อนให้เห็น ถึงมิติของความพยายามจัดการกับปัญหาการขาดแคลนแรงงานอีกด้วย โดยจะเห็นได้ว่าราช สำนักสยามเล็งเห็นถึงประโยชน์ของแรงงานจ้างมากขึ้น เนื่องจากแรงงานจ้างนั้น ค่อนข้าง ทำงานได้มีประสิทธิภาพมากกว่าแรงงานที่ถูกเรียกเกณฑ์ โดยปรากฏการจ้างงานทั้งแรงงานฝีมือ และไม่มีฝีมือจากแรงงานจีน-ไทย เพื่อใช้ในกิจกรรมบางอย่าง เช่น การต่อเรือ การเดินเรือ และการ ค้าขาย (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2555[2527], น.69) อีกทั้งยังมีความเป็นไปได้ว่าแรงงานจีนมีฝีมือ เหล่านี้จะค่อยๆ แพร่กระจายเข้าไปยังพื้นที่หัวเมืองฝ่ายเหนือ และอาศัยอยู่ตามชุมชนท่าการค้าริม ฝั่งแม่น้ำ โดยประกอบอาชีพรับซื้อข้าวตามบ้านและต่อเรือในชุมชนอันทำให้ชุมชนเหล่านี้คงเริ่มมี ปฏิสัมพันธ์กับตลาดภายนอกมากขึ้น และเริ่มมีการขยายตัวทางเศรษฐกิจภายในชุมชนที่คนจีน เหล่านี้อาศัยอยู่ ดังที่ปรากฏชุมชนคนจีนที่เข้ามาตั้งรกรากอยู่ในบริเวณที่ต่อมาจะกลายเป็นตลาด และทำการค้าที่สำคัญของอำเภอพรมพิรามคือที่บ้านหนองตมกับตำบลมะตูมซึ่งอยู่ไม่ไกลจาก วัดไผ่ขอน้ำและมีศาลเจ้าจีนตั้งอยู่

กล่าวได้ว่า ในช่วงปลายธนบุรีกระทั่งถึงช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์นั้น ชุมชนท่าการค้าเดิมอันหมายรวมไปถึงท่าไชยที่เขตอำเภอพรหมพิรามปัจจุบันนั้น น่าจะดำรงอยู่ในสภาพที่ผู้คนซึ่งแตกฉานชานเข็นภายหลังจากสภาวะสงครามได้กลับเข้ามาอยู่ตามภูมิลำเนาเดิม แต่ก็อาจจะมีราษฎรเดิมบางส่วนที่ถูกกวาดต้อนไปตั้งจากฝ่ายกรุงธนบุรีและพม่า เป็นเหตุให้ชุมชนเหล่านี้ยังคงสภาพเป็นชุมชนริมฝั่งแม่น้ำ ที่อาจจะเป็นจุดแวะพักเพื่อรับสินค้าในช่วงฟื้นฟูจากสภาวะสงครามในช่วงปลายธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ ดังที่ปรากฏหลักฐานการตั้งชุมชนในแผนที่ยุทธศาสตร์สมัยรัชกาลที่ 1 ว่ายังคงมีบ้านตลุกเทียมและบ้านโคก แต่บ้านเหล่านี้ยังไม่อาจดำรงสถานะของความ เป็นเมืองได้จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งได้ดำเนินนโยบายกวาดต้อนผู้คนนำมาสักเลกเข้าสัก กัดจัดตั้งเป็นหมวดกองขึ้นมาใหม่เพื่อจัดระบบและกำหนดปริมาณส่วยอากรที่จะเก็บได้จากหัว เมืองฝ่ายเหนือ ด้วยเหตุนี้ การตั้งเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงมี ความเป็นไปได้ค่อนข้างสูงว่าจะเกิดขึ้นจากนโยบายจัดระเบียบหัวเมืองฝ่ายเหนือของรัชกาลที่ 3 นี้ เพราะหัวเมืองฝ่ายเหนือในช่วงเวลาดังกล่าวได้เริ่มกลับเข้าสู่เสถียรภาพ จนกระทั่งได้ปรากฏนาม เมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามอยู่ในจารึกวัดพระเชตุพนฯ ที่ได้ลำดับทำเนียบหัวเมืองฝ่าย เหนือไว้ โดยเป็นเมืองใหม่ที่เกิดขึ้นเพื่อรองรับระบบส่วยที่ราษฎรนำมาเสียแทนค่าเกณฑ์แรงงาน มากขึ้น

นอกจากนี้ แนวโน้มอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้มีความเป็นไปได้อย่างมากว่าเมืองศรีภิรมย์และ เมืองพรหมพิรามเป็นเมืองเกิดใหม่เพื่อรองรับการเก็บผลประโยชน์จากส่วยเด่นชัดมากขึ้น โดยเฉพาะภายหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงเมื่อ พ.ศ.2398 โดยปรากฏอยู่ในเอกสารการแต่งตั้งเจ้า เมืองพรหมพิรามและเจ้าเมืองศรีภิรมย์ที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของพื้นที่เมืองศรีภิรมย์และ พรหมพิรามนั้นว่าสัมพันธ์กับการเก็บส่วย คือ การแต่งตั้งขุนพิพิธผู้ช่วยเป็นที่พระศรีภิรม เจ้าเมือง ศรีภิรมย์ เมื่อ จ.ศ.1231 (พ.ศ.2412) และแต่งตั้งให้หลวงพิพิธณรงค์ ผู้เป็นนายกongs่วยเงินให้เป็นที่พระพรหมพิรามเจ้าเมือง เมื่อ จ.ศ.1234 (พ.ศ.2415) (สจข. ร.5 กร.5 มท.(ล)/6 ลำดับที่ 66, น. 174 และ สจข. ร.5 กร.5 มท.(ล)/6 ลำดับที่ 151, น.343) ทั้งนี้ ในวิทยานิพนธ์ของ ประภัสสร ศรี มุก (2536) เรื่อง “บทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิษณุโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ ระหว่าง พ.ศ. 2325-2437” ก็ได้ชี้ให้เห็นว่าอัตราการขยายตัวของ การเก็บส่วยในหัวเมืองฝ่ายเหนือโดยเฉพาะที่ พิษณุโลกนั้นมีแนวโน้มว่ารัฐจะได้รับผลประโยชน์ที่เพิ่มพูนสูงขึ้น อันเป็นผลมาจากรับเปิดโอกาส ให้ไพร่ส่วยเสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงานและทำให้ไพร่และทาสสามารถไปประกอบอาชีพส่วนตัว

โดยเฉพาะการค้าเพิ่มมากขึ้น จนทำให้ไพร่และทาสเหล่านี้สามารถนำเงินมาจ่ายเป็นส่วยเพื่อไม่ต้องเข้ารับการเกณฑ์แรงงาน โดยในกองส่วยเงินที่พิษณุโลกนั้นปรากฏหลักฐานว่ามีการจัดเก็บส่วยเงินจากไพร่และทาสคนละ 2 ตำลึง 2 บาท เมื่อ พ.ศ.2389 และใน พ.ศ.2390 ก็มีการจัดเก็บส่วยเงินจากไพร่ 2 ตำลึง 2 บาท ส่วนทาสลดเหลือ 1 ตำลึง 1 บาท ซึ่งสอดคล้องกับการเพิ่มขึ้นของอากรตลาดที่เพิ่มขึ้นใน พ.ศ.2384-2388 จาก 33 ชั่ง 5 ตำลึง เป็น 40 ชั่ง ประภัสสรเห็นว่า “การเปิดโอกาสดังกล่าวเป็นปัจจัยเกื้อหนุนการค้าในเมืองพิษณุโลกเพราะไพร่สามารถผลิตสินค้าเกษตรกรรมและหาของป่าออกมาขายให้รัฐได้” โดยมีศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนอยู่ที่ตลาด (ประภัสสร ศรีมุก, 2536, น.123)

อย่างไรก็ตาม ตลาดสำคัญในพื้นที่ของเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามนั้น หากพิจารณาจากเอกสาร *นิราศหลวงพระบางและรายงานปราบเงี้ยว* ของหลวงทวยหาญรักษา (เพิ่ม) ที่ได้ไปราชการในกองทัพคราวปราบฮ่อกับจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีนั้น ซึ่งต่อมาจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีก็นำมารวมพิมพ์ไว้เมื่อวันที่ 28 มีนาคม พ.ศ.2469 เพื่อให้ “ผู้ชั้นหลังที่ได้พบได้อ่านทราบเรื่องราวเมื่อ 40 ปีเศษครั้งกระโน้นไว้บ้าง” (ทวยหาญรักษา, 2469, น.ข) โดยจะเห็นได้ว่า บริเวณบ้านไผ่ขอน้ำซึ่งตั้งอยู่ไม่ไกลจากบ้านท่าไชย อำเภอพรหมพิรามนั้น มีลักษณะของการเป็นชุมชนทำการค้าที่คึกคักและมีท่าจอดเรือขนาดใหญ่ที่เพียงพอต่อการขนถ่ายและแลกเปลี่ยนทรัพยากร โดยสันนิษฐานจากความสามารถในการลำเลียงฝืนสำหรับเติมเชื้อเพลิงให้กับเรือกลไฟของกองเรือทหารสยาม โดยในนิราศของหลวงทวยหาญรักษาได้กล่าวถึงบ้านไผ่ขอน้ำและท่าไชยเอาไว้ในคราวเคลื่อนกำลังพลเพื่อไปปราบฮ่อเมื่อ พ.ศ.2428 ความว่า

ถึงปากโทกมีทางลัดท้องนที ไปธานีนครไทยได้ดังจง เรือแล่นพลางทางเขม้นแลเห็นบ้าน
เขาขนานนามว่ากองทอง[บ้านจอมทอง]ประสงค์ จึงได้บ่งบอกว่าทองกองสำคัญ อันที่ตั้ง
ทั้งสิ้นถิ่นประเทศ คงหมายเหตุเห็นชัดซึ่งจัดสรร แต่การเก่าเล่าลือดีก่าบรรพ์ จะรำพรรณ
พูดเล่นจะเปนเดา มาถึงบ้านขานคารมคุมขำ พยาดำดูมุทะลุเล่า นึกตกใจไหวหวั่นตัวสัน
เทา คิดสำเนานรชาติจากไพร่ สันดารคือถือตนเปนคนหัว เห็นคนชาวแล้วฆ่าไม่ปราไสย
ครั้นรู้สึกนึกว่าเขตรประเทศไทย เห็นจะไม่มีเหมือนเรื่องเมืองนาๆ เปนนามหมายไม้ป่า
พนาสนธ์ เหมือนบ้านต้นมะตูมตั้งอย่างกังขา[บ้านมะตูม] จะรื้อร่าจำจัดัจฉนา ก็จะทำ
ความพัวด้วยมัวแจจ จึงรีบรัดคัดข้อพอสังเกต ถิ่นประเทศท่าน้ำร่ำแถง พอเปนเค้าสำเนา

ทางที่กลางแปลง ให้ทราบแขวงเขตรย่านบ้านตำบล ที่ไม่แจ้งก็ไม่จดจำดเงื่อน เกรงจะ
 เชื้อนชักวงงงจน บ้านเดียนนามสามสองห้องระคน พระวัคพะวณเว้นชีรับลีลา บ้านท่าไชย
 ฝៃขออยู่ต่อติด[บ้านท่าไชยและบ้านฝៃขอน้ำ] เข้าสถิตยัทอดทับอยู่กับท่า ที่มีเหตุเจตจงลง
 สารา แจ้งกิจจาจดใสในเดรี[diary] ด้วยไฟนไฟสัณที่ถึ้นนั้้น เรียกกำนั้นนายบ้านสถานที่
 ขอไฟนส่งลงเรือไฟในราตรี เขาก็ดีดูวึ้งทั้งหญิงชาย ช่วยบั้รอนทอนส่งลงให้เสริ้จ ได้สำเร็จ
 พร้อมสมอารมย์หมาย ไม่รังเกียจเคียดขุนให้วุ่นวาย ทั้งไพร่นายนับปนะระคนกัน ยี่สิบเอ็ด
 คนลงบันจงจาด แจกทั้งหมดมิได้แยกให้แม่กัณ คนละสลึงเพ็องเครื่องรางวัล แล้วก็ครร
 ไลลานาวาจร ครันดึกเดือนเดือนล่องส่องสว่าง ขึ้นกระจ่างแจ่มจำรัสประพัศร ถึงท่าช้าง
 [บ้านท่าช้าง]ทอดทัพเข้าหลับนอน ได้พักผ่อนทางระทมที่ตรมใจ (ทวยหาญรักษา, 2469,
 น.72-73)

จะเห็นได้ว่า บริเวณตั้งแต่บ้านมะตูมขึ้นมาจนถึงท่าไชยเมื่อ พ.ศ.2428 นั้น หลวงทวย
 หาญรักษาได้ระบุว่า เป็น “ถิ่นประเทศทำน้ำรำแกลง” (ทวยหาญรักษา, 2469, น.72) อันสะท้อน
 ให้เห็นสภาพของความเป็นชุมชนทำน้ำที่อยู่ต่อๆ กันไป และมีท่าขนาดใหญ่ น้ำลึกและพื้นที่
 กว้างขวางเพียงพอให้กองเรือของกองทัพสยามสามารถเข้าจอดเทียบท่าเติมไฟนและพัคทัพได้ โดย
 เฉพาะที่บริเวณฝៃขอน้ำและท่าช้างที่อยู่เหนือขึ้นไป นอกจากนี้ เมื่อกองเรือสยามเคลื่อนไปยัง
 บริเวณบ้านคลองแค ซึ่งปัจจุบันเป็นหมู่บ้านหนึ่งในตำบลท่าช้าง อำเภอพรหมพิรามนั้น ก็ยิ่ง
 สะท้อนให้เห็นถึงความลึกและกว้างของแม่น้ำน่านในบริเวณดังกล่าวเมื่อช่วง พ.ศ.2428 ความว่า
 “บ้านคลองแคแลซึ่งเปนบึงบอน น้ำกระฉอนกระฉอกดังฟังขรม มีคลองกว้างเปนเล่ห์ทะเลม ไป
 นิคมถิ่นสถานบ้านกำม้ง” (ทวยหาญรักษา, 2469, น.74) อีกทั้ง ความบริบูรณ์ของทรัพยากรใน
 พื้นที่และความคึกคักของการค้าขายของราษฎรในบริเวณนั้นก็ยิ่งถูกสะท้อนออกมาจากนิราศนี้อีก
 ด้วย

ว่าปลาชุมกลุ่มกล่นขนมาขาย มีมากมายหลายเหลือจะนับเหมือนจับขัง เปนบ้านปลาหา
 เสบียงเลี้ยงชีวัง มีเรือตั้งตามชลาริมวาริน เรือก็เลยแล่นหนักด้วยจักรพัด ก็ล่องลู่บ้าน
 สพานหิน เห็นเรือเจ้าคุณทหารมาริมวาริน พักโยธินทอดเทียบเข้าเวียบราย ท่านแม่ทัพจึง
 คำนับน้อมประนต มธูศเรียนกิจที่คิดหมาย ว่าเสบียงเลี้ยงพลพลนิกาย แม้นพอจ่ายทัพ

ทอดตลอดปี ลิ่นกั้วลชนววยหมายจะรบ ตีตลบไล่แหลกให้แตกหนี ถึงฟ้าฝนทนต์ผู้ดูสัก
ที่ ไม่รอรุ่งเช้าทำท่าทาง ท่านตอบว่าเข้า[ข้าว]เสียบึงเลี้ยงกองทัพ อนันต์นับหมื่นถึงได้ตั้ง
ฉาง ไว้ระยะกะทอดตลอดทาง ถึงจะค้ำปีกก็คงส่งให้รวย (ทวยหาญรักษา, 2469, น.74)

แม้ว่าสภาพของความคึกคักทางการค้าที่นั่นดูจะเข้มข้นในบริเวณตั้งแต่บ้านตะพานหินได้
ลงไป บ้านกำมั่ง บ้านคลองแค บ้านท่าช้าง บ้านไผ่ขอน้ำ บ้านท่าไชยและบ้านมะตูม แต่ในพื้นที่
ของเมืองพรหมพิรามเมื่อ พ.ศ.2428 นั้นกลับสะท้อนภาพที่ตรงกันข้าม โดยในนิราศนั้นเมื่อ
กล่าวถึงสภาพบ้านเรือนตั้งแต่บ้านกรับพวงขึ้นไปจะเริ่มเห็นสภาพของเมืองพรหมพิรามที่แม้จะ
เป็นชุมชนริมแม่น้ำเช่นกันแต่ก็ค่อนข้างที่จะแตกต่างจากชุมชนท่าการค้าที่กล่าวถึงก่อนหน้า
โดยมีสภาพที่ค่อนข้างจะอุดมไปด้วยทรัพยากรป่าไม้และบ้านอาจจะชำรุดทรุดโทรมจนทำให้เมือง
ดู “รกเหมือนรังกา” ความว่า

เรือก็ไปถึงนิคมพรหมพิราม บ้านกรับพวงดวงใจไม่มาด้วย จะได้ช่วยชักกันทักถาม ว่างเต่า
เล่า[บ้านคู้งเต่าเหล่า]เฝ้าคิดพิณจินาม สงสัยความเต่าหรือเต่าเล่ายังแคลง ถึงย่านขาด
[บ้านย่านขาด]ลาดสล้างดูกว้างล้ำ อ้อยเป็นลำตั้งต้นริมฝั่งแฝง ดงสมอ[บ้านดงสมอ]รอร
เข้าชี้แจง หาดใหญ่[บ้านหาดใหญ่]แข่งแทรกรายเห็นชายโคน ตลิ่งชันๆ แสนตอแขนง
หลาย แลสุดสายตาดกแม่น้ำเห็น คงม้วยมอดวอดชีวิตร์เหมือนปลิดโยน ลงทอดไกลน
เกลือกดินอยู่ดินทราย ก็หยุดจักษ์พักทอดจ้อดระงับ พอม่อยหลับรุ่งสีสุริยฉาย จรดลยล
ย่านริมชาญชาย นาวาผายผันแข่งกันแข่งเคียง ลูต่าบถบ้านหมากต้อง[บ้านมะต้อง]เขา
ร้องเรียก เพราะสำเนียงต้นสะทอนยอกย้อนเสียง เปนคำเหนื่อเจือจำผิดสำเนียง จึงได้
เรียงแจ้งจริงที่กริ่งใจ เห็นเรือนตั้งป่าอยู่รารก หมูไม้ดกดีนทางบ้านหางไหล เขตนิคม
พรหมพิรามไม่งามใจ มุงไม้ไผ่พุงเหมือนรังกา (ทวยหาญรักษา, 2469, น.75-76 เน้นโดย
ผู้วิจัย)

ด้วยเหตุนี้ ในหนังสือ ประวัติการของจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 3 ของ
เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (2504) คราวยกทัพปราบฮ่อครั้งที่ 2 จึงค่อนข้างระบุชัดถึงที่ตั้งของเมือง
พรหมพิรามเมื่อช่วง พ.ศ.2430 ว่าอยู่ที่บริเวณบ้านหางไหล ตำบลมะต้อง อำเภอพรหมพิราม โดย

เป็นที่น่าสังเกตว่าการเดินทางไปปราบฮ่อครั้งที่ 2 นั้นจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้มีการกำหนดอาณาเขตของแต่ละเมืองเอาไว้ด้วย และจะเห็นได้ว่าสภาพแม่น้ำน่านในบริเวณตั้งแต่บ้านคู้งเตาเหล่าไปจนถึงบ้านย่านชาดนั้น แม่น้ำน่านมีสภาพที่ไม่ลึกเท่าไร จนเป็นเหตุให้กองเรือของสยามติดและต้องเข็นเรือเพื่อให้ผ่านย่านนี้ไปได้ อีกทั้ง ยังกล่าวถึงสภาพของพื้นที่บริเวณตั้งแต่บ้านคู้งเตาเหล่าไปจนถึงย่านชาดนั้นเป็นพื้นที่เพาะปลูกพืชขนาดใหญ่ ซึ่งก็น่าจะปลูกคล้ายๆ กันกับตำบลบ้านอื่นๆ ในลำน้ำแขวงเมืองพิษณุโลก คือ การปลูก “หมาก มะพร้าว อ้อย กกล้วย ขนุน มะม่วง ส้มและไม้ต่างๆ” (สุรศักดิ์มนตรี, 2504, 162) ดังที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ระบุว่า

เข้าแขวงเมืองพรหมพิราม ขุนดารากำนันบ้านตะพานหินนำร่อง ณ วันพุธแรม 14 ค่ำ เดือนอ้าย เวลา 1 โมงเช้า (7 ก.ท.) ออกจากบ้านตะพานหินเข้าบ้านกะพงแขวงเมืองพรหมพิราม บ้านกะพงมีต้นไม้ในหมู่บ้านบริบูรณ์ บ้านวังเตาเหล่า ในระยะนี้น้ำขึ้นเสมอ 2 ศอก เรือติดต้องเข็นและบนฝั่งปากตะวันตกออกมีไร่อ้อยมาก บ้านย่านชาด, ในหมู่บ้านนี้มีต้นผลไม้บริบูรณ์ แล้วหลวงศรีสุนทรยกกระบัตรเมืองพรหมพิรามนำร่องต่อไป ดงสมอ, บ้านหาดใหญ่, บ้านตลิ่งชัน, บ้านหนองแขม, บ้านหมากต้อง บ้านหางไหล ที่เมืองพรหมพิรามตั้งอยู่ เวลาบ่าย 5 โมง (5 ล.ท.) หยุดพัก 1 คืน (สุรศักดิ์มนตรี, 2504, น.162)

จะเห็นได้ว่าการเดินทางทัพของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีในคราวนั้น ได้สะท้อนให้เห็นทั้งสภาพของพื้นที่เมืองพรหมพิรามและขอบเขตอำนาจ โดยเฉพาะในเรื่องของขอบเขตอำนาจนั้นอาจกล่าวได้ว่าเมืองพรหมพิรามมีอาณาเขตตั้งแต่บ้านกะพงขึ้นไปทางบ้านวังเตาเหล่า บ้านย่านชาด บ้านดงสมอ บ้านหาดใหญ่ บ้านตลิ่งชัน บ้านหนองแขม บ้านหมากต้อง และบ้านหางไหล โดยเป็นขอบเขตอำนาจที่น่าจะดำรงอยู่มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 จนกระทั่งถึงในช่วงก่อน พ.ศ.2438 อันเป็นช่วงที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรได้เริ่มดำเนินการปฏิรูปภายในมณฑลภายหลังการตั้งมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2437 ในขณะที่ตั้งแต่บ้านตะพานหินลงไปยังบ้านคลองแค บ้านหม้อแกง บ้านท่าช้าง บ้านมะปราง บ้านไผ่ขอ บ้านท่าไทร บ้านมะตูม บ้านพระยาคำ และบ้านกองทอง ก็ยังเป็นส่วนหนึ่งของแขวงเมืองพิษณุโลก (สุรศักดิ์มนตรี, 2504, น.160-162) ส่วนอาณาเขตของเมืองศรีภิรมย์นั้น กินอาณาบริเวณตั้งแต่ บ้านหนองตม ขึ้นไปจนถึงวัดพญาแมนเป็นอันสิ้นสุดเขตเมืองศรีภิรมย์

ณ วันพฤหัสบดีขึ้น 1 ค่ำเดือนยี่ หลวงวิเศษภูธร ปลัดเมืองพรหมพิราม ได้เอาสิ่งของมาให้ ปลาหาง 3 โຕีะ ไก่ 2 ไก่ พุงปลา 1 โถ จินยกบ้านหางไหลกับจिनยกหง บ้านดงสมอ ได้เอา สิ่งของมาให้ ไก่ 2 ไก่ มะพร้าว 4 ผล ไข่พอก 1 ถาด เวลาชั่วโมงครึ่ง ออกจากบ้านหางไหล แขวงเมืองพรหมพิรามเข้าเขตแขวงเมืองสีพิรมย์เป็นเมืองขึ้นเมืองพิษณุโลกหลวงประสิทธิ สงครามปลัดเมืองสีพิรมย์นำร่องไป บ้านหนองตม, เป็นบ้านทำปลา บ้านย่านยาว มีต้น ผลไม้ในละแวกบ้านบริบูรณ์ บ้านวัง บ้านด่านมีไร่กล้วยน้ำว่า มีไร่อ้อย, บ้านวังกลาง, บ้านท่างาม, มีหาดใหญ่ออกมาฝั่งขวามือมาก เรือเดินซิดฝั่งซ้ายเมืองสีพิรมย์ วัดบ้านส่อง บ้านบุง บ้านแดน วัดตลุกกะเทียม เวลาบ่าย 5 โมง (5 ล.ท.) หยุดพัก 1 คืน ณ วันศุกร์ขึ้น 2 ค่ำเดือนยี่ ออกจากบ้านตลุกกะเทียมหลวงนรินทร์บริรักษ์ ส่วยขอนแก่นยกขึ้นกรม มหาดไทยนำร่องไปวัดพญาแมนมีร้านจิ้น 1 ร้าน ลีนแขวงเมืองสีพิรมย์ (สุรศักดิ์มนตรี, 2504, น.163-164)

กล่าวโดยสังเขป จากหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามนั้น ค่อนข้างชี้ให้เห็นว่าเมืองทั้งสองเมืองนี้น่าจะเป็นเมืองที่ก่อรูปขึ้นจากการเป็นชุมชนท่าการค้าริมฝั่ง แม่น้ำในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นสำคัญ ทั้งชุมชนเมืองพรหมพิรามเดิมที่บ้านหางไหลและชุมชนที่ศรีภิรมย์ซึ่งหากพิจารณาตามบันทึกของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจุดที่เป็นเมืองศรีภิรมย์จึงน่าจะอยู่ บริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำน่านตั้งแต่วัดบ้านส่องไปจนถึงวัดตลุกกะเทียม ส่วนชุมชนท่าการค้าที่บ้านท่าไชยและบ้านไผ่ขอน้ำก็จะค่อยๆ พัฒนาขึ้นเป็นท่าค้าข้าวที่สำคัญ โดยเฉพาะในช่วงหลัง สนธิสัญญาเบาว์ริง และชุมชนที่ยกตัวอย่างเหล่านี้ ปัจจุบันก็ได้เป็นส่วนหนึ่งของอำเภอพรหมพิราม และน่าจะได้รับผลโดยตรงจากสถานการณ์ของหัวเมืองเหนือที่ต้องเผชิญกับสภาวะของการ เพิ่มขึ้นและลดลงหรือกระทั่งร้างประชากรจากสงครามและการกวาดต้อนผู้คนอยู่เนืองๆ จนกระทั่ง เริ่มกลับเข้าสู่เสถียรภาพในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตาม การขยายตัวทางการค้าทั้งใน ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และการค้าภายในสยามในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นี้ได้นำไปสู่การ ดำเนินนโยบายฟื้นฟูหัวเมืองเหนือของราชสำนักสยามอีกครั้งหนึ่ง เนื่องด้วยความต้องการรวบรวม สิ้นค้าและส่วยของป่าจากหัวเมืองฝ่ายเหนือที่เพิ่มสูงขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 ราช สำนักสยามจึงได้ดำเนินนโยบายรวบรวมผู้คนและสักเลกเข้าสังกัดกรมกองและฟื้นฟูเมืองเพื่อ

รองรับกับระบบส่วยที่กำลังขยายตัวในหัวเมืองเหนือนี้ ดังที่ปรากฏกรณีของเมืองนครชุม ดังนั้นกรณีของเมืองศรีภริมย์และเมืองพรหมพิรามนั้นนอกจากจะเป็นชุมชนทำการค้าแล้ว จึงอาจยังเป็นพื้นที่แสวงหาผลประโยชน์จากส่วยของป่าและอากรประเภทต่างๆ เช่น อากรตลาด อากรค่านา อากรสุรา อากรเกวียน และอากรสมพัตสร เป็นต้น นอกจากนี้ จะเห็นได้ว่ามิติของความสำเร็จในฐานะเมืองที่เกิดขึ้นเพื่อรองรับระบบส่วยนั้นยังสะท้อนผ่านการตั้งเจ้าเมืองที่เป็นนายกองส่วยเงินอีกด้วย ดังนั้น การเกิดขึ้นของเมืองใหม่จากชุมชนทำการค้าทั้งที่ศรีภริมย์และพรหมพิรามในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น ในแง่หนึ่งก็ได้เปิดโอกาสให้กับกลุ่มคนใหม่ๆ ได้เข้าไปมีส่วนร่วมการฟื้นฟูพื้นที่ทางเศรษฐกิจ เช่น กลุ่มคนลาวที่เข้ามาเป็นแรงงานรับจ้าง กลุ่มคนจีนที่เข้ามาเป็นช่างต่อเรือ และรับซื้อขนส่งข้าวในพื้นที่ ในขณะที่เดียวกัน กลุ่มคนที่อาจจะอยู่มาก่อนก็ได้รับการยับยั้งสถานะทางสังคมของตน ตัวอย่างเช่นกรณีของนายกองส่วยที่อาจจะเป็นมูลนายระดับล่างในพื้นที่ที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมือง ดังกรณีของหลวงพิพิธณรงค์นายกองส่วยเงิน ที่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระประสิทธิสงคราม หรือพระพรหมพิราม เจ้าเมืองพรหมพิรามเมื่อ พ.ศ.2415 (สจข. ร.5 กร. 5 มท.(ล)/6 ลำดับที่ 151, น.343-345 และ การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ 5, น.26) และเจ้าเมืองคนก่อนหน้าก็อาจจะมีสถานะที่มาไม่แตกต่างกัน

โลกทางเศรษฐกิจใหม่และการขยายตัวของการถือครองที่ดิน

กล่าวได้ว่า ภาพที่ปรากฏขึ้นพร้อมๆ กับการดำรงอยู่ของชุมชนทำการค้าและเมืองเกิดใหม่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น คือ การคลี่คลายทางเศรษฐกิจของหัวเมืองเหนือในระดับชุมชน ที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในระดับประเทศ โดยภายหลังจากที่สยามได้เชื่อมตัวเองเข้ากับตลาดต่างประเทศด้วยการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษใน พ.ศ.2398 ข้าวก็ได้กลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญ อีกทั้งยังส่งผลให้เกิดการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกข้าวจำนวนมาก โดยเฉพาะในพื้นที่ภาคกลางของประเทศ (ดู จอนห์สตัน, 2530; พีรศักดิ์ ชัยได้สุข, 2545) หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งการที่สยามทำสนธิสัญญาเบาว์ริงได้ทำให้เกิดการผลิตเฉพาะอย่าง โดยเฉพาะการผลิตข้าว โดยหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงชาวบ้านมองว่าข้าวเป็นผลผลิตที่เขาอาจขายได้กำไร โดยในรายงานสมัยนั้นระบุว่าข้าวขยายตัวเร็วคู่เคียงไปกับการเพิ่มขึ้นของความต้องการอย่างเข้มข้นจากตลาดต่างประเทศ โดยเฉพาะอาณานิคมของชาติตะวันตกในเอเชีย (ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและสมภพ มานะรังสรรค์, 2527, น.170-173) และในกรณีของพื้นที่มณฑลพิษณุโลกนั้น

วิทยานิพนธ์จำนวนหนึ่งก็ได้ชี้ให้เห็นว่าการทำสนธิสัญญาดังกล่าวนั้น ได้ทำให้เกิดการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกในมณฑลพิษณุโลกด้วยเช่นกัน โดยดูจากการเพิ่มขึ้นของราคาข้าวต่อเกวียน และการเก็บอากรค่านาที่เพิ่มสูงขึ้นในปีต่อปี ดังที่ปรากฏข้อมูลอยู่ในวิทยานิพนธ์ของ ประภัสสร ศรีมุก (2536) เรื่อง “บทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิษณุโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ ระหว่าง พ.ศ.2325-2437” ว่าอากรค่านาภายหลัง พ.ศ.2398 มีอัตราที่รัฐเก็บรายได้ต่อปีมากขึ้น ตัวอย่างเช่น ในปี พ.ศ.2405 รัฐเก็บอากรค่านาได้ 87 ชั่ง 19 ตำลึง 1 บาท; พ.ศ.2410 เก็บได้ 95 ชั่ง 16 ตำลึง 2 บาท 1 สลึง; พ.ศ.2428 เก็บได้ 154 ชั่ง 1 ตำลึง 1 สลึง; พ.ศ.2431 เก็บได้ 184 ชั่ง 8 ตำลึง 3 สลึง 1 เฟื้อง และ พ.ศ. 2432 เก็บได้ 231 ชั่ง 15 ตำลึง 3 บาท 2 สลึง (น.188) ส่วนในวิทยานิพนธ์ของ เพียงใจ เจริญโสพล (2537) เรื่อง “บทบาทชาวจีนทางการผลิตและการค้าข้าวในบริเวณภาคเหนือตอนล่างของประเทศไทยหลังการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ.2448-2488” ได้แสดงให้เห็นว่า ในเมืองพิษณุโลกภายหลังจากการทำสนธิสัญญาการค้าข้าวเปลือกจากเกวียนละ 2 ตำลึง 12 บาท เพิ่มขึ้นเป็นเกวียนละ 4-5 ตำลึงใน พ.ศ.2421 กระทั่งเพิ่มเป็น 6-7 ตำลึงในปี พ.ศ.2434 เป็นต้นมา นอกจากนี้ การเก็บอากรค่านาในมณฑลพิษณุโลกที่เก็บใน พ.ศ.2437 จนกระทั่งถึง พ.ศ.2439 ก็มีแนวโน้มที่เพิ่มสูงขึ้นอย่างก้าวกระโดด คือ จาก 691 ชั่ง ไปเป็น 919 ชั่ง ในระยะเวลาแค่ 3 ปี (เพียงใจ เจริญโสพล, 2537, น.54-56)

ทั้งนี้ การขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกข้าวและความต้องการขายข้าวของราษฎรในมณฑลพิษณุโลกนั้นยังปรากฏอย่างชัดเจนผ่านความคึกคักของขบวนเรือรับซื้อข้าวที่เตรียมล่องลงมาจากเมืองพิชัยเข้าสู่เมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิราม วิทยานิพนธ์ของณัฐพงษ์ สกกุลเดี่ยว (2561) เรื่อง “สามัญชนในหัวเมืองฝ่ายเหนือกับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่สยาม พ.ศ.2430-2450” ได้ชี้ให้เห็นว่า เมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามช่วง พ.ศ.2434 นั้นมีขบวนเรือลูกค้าและราษฎรกว่า 40 ลำ แต่กลับถูกกักเรือไว้เพราะนโยบายการกักข้าวไม่ให้ราษฎรขายข้าวแก่ลูกค้าข้ามแขวงชั่วคราวของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรผู้ว่าราชการเมืองพิชัย ซึ่งเกรงว่าจะเกิดการขาดแคลนข้าวในฉางหลวงหาราษฎรขายข้าวให้แก่พ่อค้ามากเกินไปและจะกลายเป็นที่เดือดร้อนแก่ราษฎร จึงเป็นเหตุให้มีการทำคำร้องของกรมการเมืองต่างๆ กว่า 24 ฉบับลงไปร้องเรียนผู้ว่าราชการเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามที่ราชสำนักกรุงเทพฯ กระทั่ง ได้มีท้องตราให้หาตัวผู้ว่าราชการเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามมาชำระสืบสวนเอาความจริงและให้ชำระเงินคืนแก่ราษฎรอยาให้กักขังเรือลงเอาเงินจนเป็นที่เดือดร้อนแก่ราษฎรต่อไป (ณัฐพงษ์ สกกุลเดี่ยว, 2561, น.221) ทั้งนี้ จะ

เห็นได้ว่า ลูกค้าที่มารับซื้อข้าวของราษฎรนั้นบางส่วนก็เป็นพ่อค้าข้าวจากที่อื่น โดยมักจะเข้ามาซื้อข้าวในช่วงที่มีสภาวะของการขาดแคลนข้าว (ดู เพียงใจ เจริญโสพล, 2537 และถวัลย์พงษ์ สุกุลเดี่ยว, 2561) หรือเป็นพ่อค้าจากในพื้นที่ๆ นำข้าวออกไปขายยังเมืองอื่น ตัวอย่างเช่นพ่อค้าข้าวคนจีนที่หนองตม ซึ่งมีเครือข่ายการค้าที่กว้างขวาง โดยจะรับซื้อข้าวจากราษฎรในพื้นที่พรหมพิราม และนำไปขายต่อกับบรรดาพ่อค้าเรือล่อง (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2552, น.51)

ในเรื่องปริมาณคนจีนที่เข้ามาในพื้นที่ของเมืองพิษณุโลกนี้ ประภัสสร ศรีมุกได้ให้ความเห็นว่ามีมากที่สุดเป็นอันดับ 1 ของหัวเมืองฝ่ายเหนือ โดยดูจากปริมาณคนจีนที่ต้องชำระค่าผูกปี้ให้แก่ทางรัฐบาล ซึ่งในช่วง พ.ศ.2374-2377 พบว่ามีปริมาณคนจีนที่เสียค่าผูกปี้ในพิษณุโลกกว่า 1,112 คน จากจำนวนคนจีนทั้งหมดในหัวเมืองฝ่ายเหนือ 1,774 คน (ประภัสสร ศรีมุก, 2536, 109-110) ทั้งนี้ คนจีนที่เข้ามาในพิษณุโลกนั้น นอกจากจะเข้ามาประกอบอาชีพต่อเรือ รับจ้าง และเป็นพ่อค้าคนกลางในสายพานทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือแล้ว คนจีนบางส่วนก็ยังได้เข้าไปแย่งชิงประมูลเป็นนายอากรในระบบเจ้าภาษีอากรอีกด้วย โดยการเข้าไปแย่งชิงการประมูลเพื่อเป็นนายอากรนี้ ในแง่หนึ่งย่อมสะท้อนให้เห็นมิติของการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา ที่ไพร่และทาสสามารถหาเงินมาชำระแทนการเกณฑ์แรงงานด้วยการไปประกอบอาชีพอื่นๆ เช่น ทำนา ค้าขาย และรับจ้างใช้แรงงาน กระทั่ง นับตั้งแต่ พ.ศ.2388 เป็นต้นมา ผลผลิตที่รัฐเคยได้รับในรูปของกองส่วยและส่วยเกณฑ์เริ่มมีปริมาณที่ลดลง จึงนำไปสู่การแปรรูปกองส่วยสิ่งของและส่วยเกณฑ์จากการจัดเก็บผลผลิตมาเป็นการจัดเก็บในรูปของเงินตรามากขึ้น ส่งผลให้ส่วยเกณฑ์และส่วยสิ่งของค่อยๆ ลดบทบาทลง ในขณะที่ระบบเจ้าภาษีนายอากรที่มีคนจีนชนะการประมูลเป็นส่วนใหญ่นั้นก็ค่อยๆ ขยายตัวเพิ่มขึ้น เนื่องจากทั้งไพร่และทาสสามารถหาเงินมาชำระแทนการเกณฑ์แรงงานได้ และอัตราของการเก็บภาษีในรูปแบบเงินตรานั้นจะเก็บได้จากแหล่งผลิตภาคการเกษตรมากกว่าของป่า โดยเฉพาะข้าวที่ได้เริ่มเป็นพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา จึงส่งผลให้มีการเริ่มการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกข้าว นับตั้งแต่นั้น (ประภัสสร ศรีมุก, 2536, น.123-126) โดยรัฐจะดำเนินการรังวัดที่นาและออกโฉนดตราแดงให้แก่ราษฎรในการจับจองที่ดิน พร้อมทั้งกำหนดอัตราภาษีตามชนิดของนาที่ราษฎรทำ ซึ่งมี 2 ชนิด คือ นาฟางลอย (นาดำ) และนาโคก (นาหว่าน) โดยนาฟางลอยนั้นหากราษฎรทำนาแล้วได้ผลผลิตมากก็จะเก็บอากรมากหรือหากทำน้อยก็เก็บน้อยและเก็บเฉพาะแปลงที่ทำ ในขณะที่นาโคกราษฎรจะต้องเสียอากรค่านาทุกปี ยกเว้นในปีที่เกิดฝนแล้งและน้ำท่วม (ประภัสสร ศรีมุก,

2536, น.79-80) ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง เมื่อ พ.ศ.2398 ชาวก็ได้กลายเป็นสินค้าส่งออกหลักและทำให้รัฐมีรายได้จากอากรค่านาเพิ่มขึ้น ในขณะที่เดียวกัน ราษฎรก็ได้ขยายพื้นที่ในการโค่นสร้างถางพงเพื่อทำนา จนเป็นเหตุให้ราชสำนักสยามจำเป็นต้องคิดอ่านเกี่ยวกับการเก็บภาษีที่โค่นสร้างถางพงใหม่ และให้ข้าหลวงเสนากรมการกำนัน ดำเนินจัดแจงให้ราษฎรจูงนา เพื่อมิให้มีที่รกร้างว่างเปล่า และออกนโยบายส่งเสริมการทำนาในพื้นที่ขยายใหม่โดยจะเว้นการเก็บค่านา 1 ปี โดยตั้งแต่ พ.ศ.2405-2433 เนื้อที่นาของเมืองพิษณุโลกได้ขยายเพิ่มขึ้นจาก 20,972 ไร่ เป็น 39,138 ไร่ (ประภัสสร ศรีมุก, 2536, น.152-153)

กล่าวได้ว่า การเข้าบุกร้างถางพงเพื่อทำนาของราษฎรนั้นขยายตัวอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ พ.ศ.2398 เป็นต้นมา และในขณะเดียวกันรัฐสยามก็พยายามสร้างระบบเพื่อดึงเอาผลประโยชน์จากราษฎรในรูปแบบของเงินตรามากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเก็บเงินค่านา ทั้งนี้ ภายหลังจากการก่อตั้งมณฑลพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ.2437 ในหนึ่งปีต่อมาพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรก็ได้พัฒนาวิธีการจัดเก็บเงินค่านาใหม่และมีการใช้ข้าราชการในมณฑลเป็นพนักงานตรวจวัดที่นา ดังปรากฏข้อมูลใน “รายงานข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก” พ.ศ.2443 ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้นำมาลงประกาศไว้ใน *ราชกิจจานุเบกษา* ความว่า

การเก็บเงินค่านาซึ่งเป็นธรรมเนียมมาแต่ก่อนเคยมีข้าหลวงเก็บตามหัวเมือง แล ได้ส่วนสิบลดตามอัตราของการเสนา ในตอนตั้งมณฑลแล้ว ได้จัดการวิธีเก็บเปลี่ยนเป็นอย่างใหม่ คือ

1 วิธีเก็บเงินจำเอนต้องเกี่ยวปีกันไปเช่นจำนวน ร,ศ,113 ต้องออกเดินตรวจวัดเดือนกุมภาพันธ์ทันต่อชั่ง เพื่อเห็นเปนพยานของการได้ผลแลไม่ได้ผล กว่าจะเสร็จต้องล่วงมา ร,ศ, 114

2 ร,ศ,113 ร,ศ,114 ร,ศ,115 ร,ศ,116 ให้มีพนักงานเปนตัวข้าหลวงอยู่ประจำมณฑลนายหนึ่ง สำหรับตรวจรับจ่ายเครื่องเสนาแลตัวเงิน ครั้น ร,ศ, 117 เห็นไม่จำต้องมีจึงยกทบเข้าในหน้าที่คลัง

3 ร,ศ,113 ร,ศ,114 ได้ให้กรมการพิเศษเปนผู้ออกเดินตรวจวัด กรมการอำเภอเปนผู้เก็บเงิน ครั้น ร,ศ, 115 ต่อมาเห็นว่าแต่ลำพังกำลังกรมการอำเภอ ก็ทำตลอดได้ทั้งเปนคุณประโยชน์หลายอย่าง จึงมอบธุระการตรวจวัดแลเก็บเงินให้กรมการอำเภอเป

นผู้กระทำเสร็จไม่ต้องใช้กรรมการพิเศษ (“รายงานข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก,” 2443, น.35)

กล่าวได้ว่า ภายหลังจากที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรจะดำเนินการปฏิรูประบบราชการ ในมณฑลพิษณุโลกแล้ว บทบาทสำคัญของกรมการอำเภอที่นอกจากจะดูแลความปลอดภัย สืบจับโจรผู้ร้ายและปกครองราษฎรแล้ว ยังหมายรวมไปถึงหน้าที่ในการถือทะเบียนบัญชีสัมโนครัว และเร่งรัดตักเตือนนายกองให้นำเงินส่งมาส่งยังอำเภออีกด้วย นอกจากนี้ ตามรายงานดังกล่าว ยังทำให้เห็นอีกว่าหน้าที่ของกรมการอำเภอในมณฑลพิษณุโลกอีกอย่างหนึ่งนั้น ก็คือการออกตรวจและรังวัดที่ดินของราษฎร ก่อนหน้า พ.ศ.2440 นั้นจะมีกรมการพิเศษที่ทำหน้าที่รังวัด โดยเฉพาะ แต่ในเมื่อพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรเห็นว่าเป็นหน้าที่ซ้ำซ้อน เนื่องจากกรมการอำเภอก็สามารถดำเนินการได้ จึงทำให้หน้าที่ของการรังวัดที่ดินนั้นตกเป็นของกรมการอำเภอรับผิดชอบ

อำเภอพรหมพิรามและการควมรวมพื้นที่ทางเศรษฐกิจ

ในกรณีของเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามนั้น ภายหลังจากที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรได้ดำเนินการปฏิรูปการปกครองในมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2438 ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าในปีดังกล่าวน่าจะเริ่มมีการดำเนินการเตรียมควมรวมเมืองทั้งสองขึ้นเป็นอำเภอแต่ยังคงให้ใช้ชื่อว่าเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามอยู่จนกระทั่งถึง พ.ศ.2440 ที่เมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามถูกลดสถานะลงเป็นอำเภอโดยมีพระยาอินทภูติภักดีเข้ามาประจำการเป็นนายอำเภอในปีนั้น เหตุที่ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าในช่วง พ.ศ.2438-2439 เป็นช่วงเวลาของการเตรียมควมรวมเมือง เนื่องจากทั้งสองเมืองยังปรากฏว่ามีผู้ว่าราชการเมืองทำหน้าที่เป็นเสมือนนายอำเภอดำรงตำแหน่งอยู่และคงได้รวมเอาพื้นที่ตั้งแต่บ้านตะพานหินไล่ลงไปจนถึงบ้านจอมทองที่เคยขึ้นกับเมืองพิษณุโลกให้มาขึ้นต่อพื้นที่ๆ จะกลายเป็นอำเภอพรหมพิรามในปีเดียวกัน กระทั่ง เมื่อมีการออกประกาศ “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่” พ.ศ.2440 สถานะของเมืองทั้งสองจึงเปลี่ยนเป็นอำเภออย่างบริบูรณ์ ทั้งนี้ เหตุที่มณฑลพิษณุโลกได้ส่งพระยาอินทภูติภักดี โดยบรรดาศักดิ์ ณ พ.ศ.2440 คือ หลวงอุดรเขตรบริหาร มาเป็นนายอำเภอคนแรกของอำเภอพรหมพิรามนั้น อาจด้วยเพราะการเล็งเห็นถึงความราบรื่นในการบริหารพื้นที่ควมรวมใหม่ คือตั้งแต่พื้นที่บ้านตะพานหินไล่

ลงไปตามแม่น้ำน่านจนถึงบ้านจอมทองนั้น เคยเป็นส่วนหนึ่งของอำเภอเมืองพิษณุโลก มีพักต้องกล่าวว่า ตั้งแต่ราษฎรไปจนถึงกำนันและผู้ใหญ่บ้านในพื้นที่ควบรวมใหม่นี้ก็อาจจะรู้จักกับพระยาอินทฤทธิภักดี มาตั้งแต่ครั้งยังมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงบุรีรองเมือง นายอำเภอเมืองพิษณุโลกที่ดำรงตำแหน่งมาตั้งแต่ พ.ศ.2431-2439 (“ข่าวตาย,” 2473, น.3969) อีกทั้ง เพื่อให้อำเภอใหม่สามารถบริหารและเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากพื้นที่ควบรวมใหม่ซึ่งกินพื้นที่ตั้งแต่บ้านตะพานหินลงไปจนถึงบ้านจอมทองได้อย่างมีประสิทธิภาพนั้น การใช้นายอำเภอที่เคยมีความคุ้นเคยกับการเก็บผลประโยชน์ในพื้นที่ๆ ตนเคยดูแล จึงน่าจะทำให้การประสานผลประโยชน์ระหว่างรัฐกับราษฎรในพื้นที่นั้นราบรื่นกว่าการนำคนนอกเข้ามาประจำการ โดยกรณีการให้ความสำคัญต่อการบริหารพื้นที่ควบรวมใหม่นี้ สะท้อนออกมาจากการตั้งศาลตรวจการนายอำเภอไว้ ณ บริเวณพื้นที่ของแขวงกำนันบ้านท่าช้าง ดังที่ปรากฏใน “แผนที่มณฑลพิษณุโลกแสดงที่ตั้งเมืองศรีพิรมย์และเมืองพรหมพิราม” เมื่อ พ.ศ.2440

ทั้งนี้ หากพิจารณาหน้าที่ของศาลตรวจการนายอำเภอที่ปรากฏอยู่ใน “แผนที่มณฑลพิษณุโลกแสดงที่ตั้งเมืองศรีพิรมย์และเมืองพรหมพิราม” เมื่อ พ.ศ.2440 นี้ จะเห็นได้ว่าศาลดังกล่าวตั้งอยู่ ณ บ้านท่าช้าง อำเภอพรหมพิราม ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของพื้นที่ดังกล่าวในฐานะแหล่งรายได้ของรัฐ คือ เงินค่านาที่จะเก็บได้จากพื้นที่เหล่านี้ และเพื่อให้กรมการอำเภอสามารถบริหารและเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากพื้นที่ควบรวมใหม่อีกด้วย คือพื้นที่ตั้งแต่วัดตะพานหินไล่ลงมาจนถึงบ้านจอมทองหรือก็คือในเขตของตำบลท่าช้างและตำบลมะตูม ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงได้อธิบายถึงความสำคัญของศาลาดังกล่าวเอาไว้เมื่อครั้งเสด็จมาตรวจราชการมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2441 ความว่า

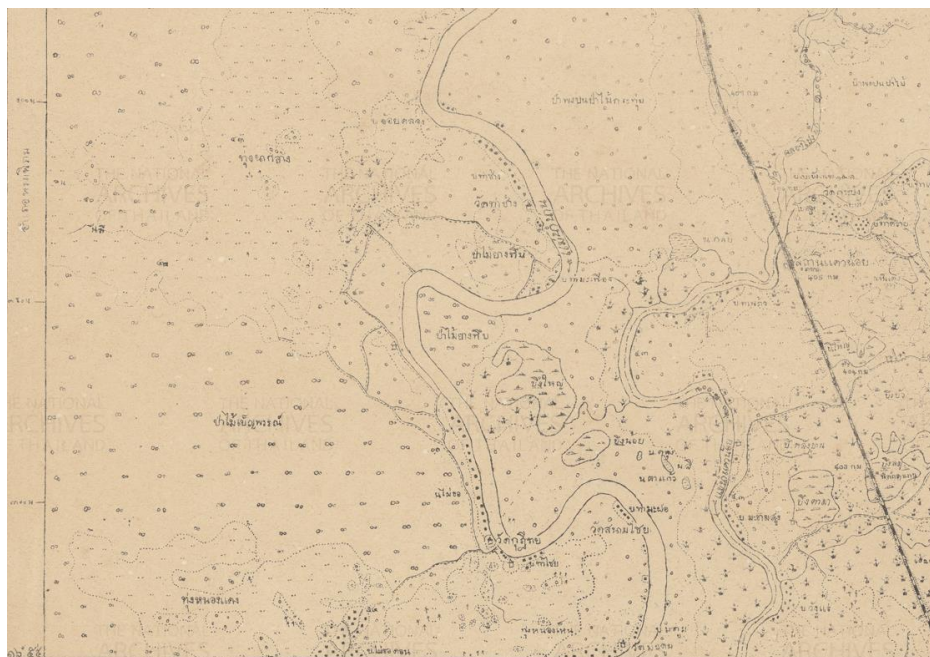
ภาพที่ 19 แผนที่มณฑลพิษณุโลกแสดงที่ตั้งเมืองศรีพิริมย์และเมืองพรหมพิราม
ที่มา: สจข. ผ มท 30

วันที่ 8 พฤศจิกายน เวลาโมงเช้าออกเรือ ตอนนี้น้ำเชี่ยวจัดพบเรือไฟของนายเฮงช่วยรับจากเรือฉันกับเรือพระองค์ประวิตรขึ้นมา เวลาบ่าย 3 โมงถึงหาดกรวด แต่เรืออื่นๆ ยังล้าอยู่มากหนาจะมาให้ถึงเมืองอุตรดิตถ์พร้อมกันในวันนั้นไม่ได้ จึงจอดพักที่หน้าศาลตรวจการอำเภอตำบลหาดกรวดคืนหนึ่ง ที่เรียกศาลตรวจการอำเภอนี้ คือ เป็นเรือนเครื่องไม้ไผ่ปลูก

ขึ้นด้วยกระบวนเกณฑ์ มีอำเภอแห่งบ้าง 2 แห่งบ้าง ทุกอำเภอในมณฑลพิษณุโลก เป็นที่สำหรับนายอำเภอไปพักในเวลาตรวจราชการ หรือประชุมราษฎรเก็บเงินนหลวง เช่นคราวเก็บค่านาเป็นต้น เป็นความคิดดีอยู่ แต่เห็นเป็นการลำบากอยู่ด้วย 2 ประการ คือ ที่จะรักษาประการหนึ่งแลที่จะซ่อมแซมประการหนึ่ง เห็นผู้ใช้ศาลาวัดไม่ได้ ได้ชี้แจงความเห็นทั้งนี้แก่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรแล้ว (เอกสารเสด็จตรวจราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ร.ศ.111-117 (พ.ศ. 2435-2441), 2562, น.221)

ด้วยเหตุนี้ พื้นที่ตำบลท่าช้างและบริเวณใกล้เคียงโดยเฉพาะที่ตำบลมะตูม ของอำเภอพรหมพิราม นั้น จึงย่อมมีความสำคัญทั้งในแง่ของพื้นที่เพาะปลูกขนาดใหญ่และพื้นที่สำคัญสำหรับการเก็บส่วยหรือเงินค่านา ดังจะเห็นได้จากภาพของการเป็นพื้นที่สำหรับการเพาะปลูกข้าวขนาดใหญ่ของจังหวัดพิษณุโลกจาก “แผนที่บ้านท่าช้าง จ.พิษณุโลก” ที่น่าจะเขียนขึ้นในราวๆ พ.ศ.2461-พ.ศ. 2462 และ “แผนที่การบินเฉพาะถิ่น มณฑลพิษณุโลก จ.พิษณุโลก พิจิตร สุโขทัย” พ.ศ.2465 ที่เขียนขึ้นจากการรวบรวมแผนที่มาตราส่วนต่างๆ ที่จัดทำขึ้นเมื่อ พ.ศ.2462 แม้ว่าแผนที่ทั้งสองนี้จะไม่ปรากฏการตั้งอยู่ของศาลตรวจการนายอำเภอแล้ว แต่แผนที่ดังกล่าวก็แสดงให้เห็นถึงอาณาบริเวณของพื้นที่ทำนา ซึ่งกินพื้นที่ตั้งแต่รอยต่อของเขตอำเภอเมืองพิษณุโลกคือตั้งแต่บริเวณบ้านปากโทก เข้าไปยังเขตอำเภอพรหมพิรามที่บ้านมะตูมที่มีพื้นที่ขอบเขตไปจนถึงวัดกุฎีรายหรือวัดไผ่ขอน้ำ และอีกพื้นที่หนึ่งคือบริเวณบ้านท่าช้างไปจนถึงวัดอิศวรและวัดท่าตั้ง โดยราษฎรที่ทำนาในพื้นที่นี้จะนำข้าวมาขายยังตลาดท่าช้างที่สำคัญ ซึ่งตั้งอยู่บริเวณที่วัดไผ่ขอน้ำและแถวบริเวณวัดเกาะแก้วที่บ้านปากโทก ดังที่ปรากฏใน พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ในรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ.2444 ความว่า “ระยะทางที่มาวันนี้มีบ้านเรือน ตลอดมาจนถึงตำบลปากโทก มีบ้านเรือนแน่นหนาแลมีเรือซึ่งขึ้นไปรับบรรทุกเข้าทางแควน้อยจอดอยู่มาก” (พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ในรัชกาลที่ 5, 2492, น.39)

ภาพที่ 20 แผนที่บ้านท่าช้าง จ.พิษณุโลก
ที่มา: สจข. ผ กบค 5-(13-19)

ภาพที่ 21 แผนที่การบินเฉพาะถิ่น มณฑลพิษณุโลก จ.พิษณุโลก พิจิตร สุโขทัย
ที่มา: สจข. ผ. กบค.3-(7-6)

นอกจากนี้ ข้อสันนิษฐานต่อกรณีของพระยาอินทภูติภักดีที่น่าจะคุ้นเคยกับราษฎรและผู้มีอำนาจท้องถิ่นในพื้นที่นี้ยังอาจทำให้ต้องกลับไปย้อนมองถึงบทบาทและสถานะของตระกูลอำนาจเก่าในพรหมพิราม คือ กรณีของเครือข่ายพระพรหมพิรามหรือพระประสิทธิสังคราม ซึ่งเป็นอดีตนายกกองส่วยเงินที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้ว่าราชการเมืองพรหมพิรามและดำรงตำแหน่งเมื่อ พ.ศ. 2415-พ.ศ.2431 (สจข. ร.5 กร.5 มท.(ล)/6 ลำดับที่ 151, น.343-345 และ “บอกขอศิลาหน้าเพลิงพระราชทานเพลิง,” 2431, น.115) โดยพระพรหมพิรามผู้นี้ น่าจะมีความเชื่อมโยงอย่างไรกับพระเทพราชธานี (โหมด ชลายนคุปต์) ที่เป็นบุตรของพระพรหมพิราม (แพ) ดังที่มีคนพบรูปถ่ายของพระเทพราชธานีที่ระบุได้ภาพว่า “กราบเท้าคุณแม่ไว้เป็นที่รัก พระเทพราชธานี 26/4/2459 (ชลายนคุปต์)” อยู่ในบ้านของขุนวินิจเวฬุกร (กำนันจัน ตรงต่อกิจ) กำนันตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม โดยหากพระประสิทธิสังครามและพระพรหมพิราม (แพ) เป็นคนๆ เดียวกันก็อาจจะมีความเป็นไปได้ที่พระพรหมพิรามหรือพระประสิทธิสังครามซึ่งเป็นอดีตนายกกองส่วยเงินของเมืองพิษณุโลกนั้น จะมีบ้านเดิมอยู่ที่ตำบลมะตูมที่เคยเป็นเขตอำนาจของเมืองพิษณุโลกมาก่อน ดังที่ปรากฏข้อมูลว่าในคราวได้รับหมายแต่งตั้งเมื่อ พ.ศ.2415 นั้น พระพรหมพิรามก็ได้ขอให้รวมเอาบ้านมะตูมและเกาะปากโทกซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงบริเวณวัดเกาะแก้วด้วยนั้น มาอยู่ในอาณาเขตของเมืองพรหมพิรามด้วย ดังปรากฏความว่า

ความว่าเขตแดนเมืองพรหมพิรามติดต่อคาบเกี่ยว กับบ้านมตุ้มเกาะบ้านปากโทกแขวงกำนันแก้วเมืองพิศณุโลกย์ พระพรหมพิรามขอบ้านมตุ้มเกาะปากโทกมาเป็นแขวงเมืองพรหมพิราม นั้นเห็นว่าเขตแขวงเมืองศรีพิรมย์เมืองพรหมพิราม ก็เป็นเมืองขึ้นพิศณุโลกย์ พระยาพิศณุโลกย์จะคิดแบ่งปันให้พระพรหมพิรามว่ากล่าวนั้น ก็สุดแล้วแต่พระยาพิศณุโลกย์จะเห็นแก่การเกิด สวรรตรามมา ณ วัน...คำปิวออกจัตวาศก ศักราช 1234 (สจข. ร.5 กร.5 มท.(ล)/6 ลำดับที่ 151, น.343-345)

ฉะนั้น จึงมีความเป็นไปได้ว่า พระพรหมพิรามในสมัยที่ยังเป็นนายกกองส่วยเงินนั้น คงทราบดีว่าบ้านมะตูมและเกาะปากโทกน่าจะเป็นแหล่งเศรษฐกิจที่สำคัญโดยเฉพาะอย่างยิ่งการเป็นแหล่งพื้นที่ปลูกข้าวขนาดใหญ่และเป็นท่าค้าข้าวที่สำคัญ และตัวของพระพรหมพิรามเองก็คงมีเครือข่ายของตนอยู่ในพื้นที่บ้านมะตูมและเกาะปากโทก ดังปรากฏว่าพื้นที่ทั้งสองเป็น “แขวง

กำนันแก้วเมืองพิศณุโลกย์” (สจข. ร.5 กร.5 มท.(ล)/6 ลำดับที่ 151, น.345) ซึ่งอาจจะเป็นวงศัวานว่านเครือหรือเครือข่ายของพระพรหมพิราม และในสมัยที่พระพรหมพิรามยังเป็นนายกองส่วยคงได้ดำเนินการเก็บส่วยเงินขึ้นไปจนถึงเขตพื้นที่เมืองพรหมพิรามจนพอที่จะรู้ช่องทางสมาคมกับราษฎรในพื้นที่และได้รับความไว้วางใจจากทั้งรัฐและราษฎรเพียงพอให้พระยาพิษณุโลกย์เจ้าเมืองพิษณุโลกและพระไชยบุรินทร์ปลัดเมืองเสนอชื่อให้ “หลวงพิพิธณรงค์นายกongเงินเป็นคนส่วยชื่อมันคงภอจะเปนที่พระพรหมพิรามได้ ขอหลวงพิพิธณรงค์เปนที่เจ้าเมืองพรหมพิรามทำราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป” (สจข. ร.5 กร.5 มท.(ล)/6 ลำดับที่ 151, น.343) โดยดำรงตำแหน่งเป็นผู้ว่าราชการเมืองพรหมพิรามเพื่อประสานผลประโยชน์ให้แก่รัฐและราษฎรในพื้นที่เช่นเดียวกันกับกรณีของพระยาอินทภูติภักดีที่จะเข้ามาเป็นตัวกลางประสานผลประโยชน์ให้แก่รัฐและราษฎรในพื้นที่หลังการลดสถานะเมืองพรหมพิรามลงเป็นอำเภอใน พ.ศ.2440

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในช่วง พ.ศ.2430 อันเป็นหนึ่งปีก่อนที่พระพรหมพิรามจะถึงแก่กรรมนั้น (“บอกขอศิลาหน้าเพลิงพระราชทานเพลิง,” 2431, น.115) จะปรากฏหลักฐานใน *ประวัติการของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 3* (สุรศักดิ์มนตรี, 2504) ว่าบ้านมะตูมและปากโทกยังไม่ได้ถูกรวมเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของเมืองพรหมพิรามตามที่พระพรหมพิรามได้ขอพระราชทานให้เข้ามาอยู่ในเขตพื้นที่เมืองพรหมพิรามคราวรับตำแหน่งเมื่อ พ.ศ.2415 ก็ตาม แต่ด้วยเครือข่ายว่านเครือของพระพรหมพิรามที่อยู่ในตำบลมะตูมนั้น อาจจะทำให้พระพรหมพิรามยังสามารถดำรงผลประโยชน์จากพื้นที่แหล่งเพาะปลูกข้าวและทำค้าข้าวที่ตำบลมะตูมได้ ดังที่จะเห็นประเด็นดังกล่าวชัดขึ้นในบทที่ 7 และในพื้นที่เมืองพรหมพิรามเองก็ปรากฏข้อมูลว่าเจ้าเมืองกรมการทั้งที่เมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามนั้น ก็สามารถดำรงผลประโยชน์จากทำค้าข้าวในพื้นที่ของตนด้วยเช่นกัน กล่าวคือ เมืองทั้งสองนี้ทำหน้าที่ด่านสำหรับกักเรือค้าข้าวที่ล่องลงมาจากเมืองพิชัย ซึ่งการกักเรือค้าข้าวของพ่อค้าข้าวในแต่ละครั้งก็คงจะมีการเรียกเก็บเงินตามแต่ที่เจ้าเมืองจะตั้งไว้ ดังกรณีที่ปรากฏการห้ามไม่ให้เจ้าเมืองศรีภิรมย์และเจ้าเมืองพรหมพิรามกักเรือข้าวจากเมืองพิชัยโดยเจ้าเมืองพรหมพิรามใน พ.ศ.2434 นี้ อาจจะเป็นบุตรของอดีตเจ้าเมืองพรหมพิรามที่ถึงแก่กรรมไปเมื่อ พ.ศ.2431 ก็เป็นไปได้ และปรากฏข้อมูลว่าการกักเรือค้าข้าวนั้นกระทำมาตั้งแต่ พ.ศ. 2433 ก่อนที่ราษฎรในพื้นที่จะมีคำร้องไปถึงยังราชสำนักที่กรุงเทพฯ และมีการออกคำสั่งให้เลิกกักเรือและเก็บเงินจากราษฎร ดังปรากฏอยู่ในเอกสารตราหน้าจากเจ้าพระยาสุรบุดินทรฯ สมุหนายกถึงพระยา

ศรีสุริยราชวรานุวัตรผู้ว่าราชการการเมืองพิชัย เมื่อวันที่ 29 พฤษภาคม ร.ศ.110 (พ.ศ.2434) ความ
ว่า

หนังสือ เจ้าพระยารัตนบดินทรฯ ที่สมุหนายกมาถึงพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรผู้ว่าราชการ
กรมการเมืองพิชัย ด้วยมีใบบอกที่ 16 ลงวันที่ 18 กันยายน ร.ศ.110 ส่งต้นหนังสือ
ผู้รักษาเมือง อุดรดิจ 1 ผาง 1 รียไปศหลวงเมืองซ้าย[และหลวง]สุนทร คำร้องกรรมการ
ราษฎรรวม ๒๕ ฉบับลงไปว่า กรมการราษฎรไปหาซื้อเข้า เปลือก[ข้าว]สาร ในแขวงเมือง
พิชิตร์เมืองพิศณุโลกย์ บันทุกเรือขึ้นมาถึงเมืองศรีพิรม[และเมือง]พรมพิราม ผู้ว่าราชการ
เมืองกรมการกักเก็บแจวจักตุเครื่องสำหรับเรือไว้ว่า พระจ่านักษร[ผู้ช่วยผู้รักษาเมือง
พิชิตร์โลก]มีหมายให้ตั้งด่านกักเรือลูกค้าราษฎรห้ามไม่ให้บันทุกเข้าออกนอกเขตแขวง
มากกว่า 3 สัตขึ้นไป ถ้าผู้ใดจะบันทุกเข้าออกไปก็ให้จัดซื้อไว้ ถ้าไม่ยอมขายเข้าให้ฤไม่
ยอมเสียเงินให้ก็ไม่ปล่อยให้บันทุกเข้าออกไป ราษฎรต้องกักอยู่ถึง 15-20 วัน ก็ต้องเสีย
เงินให้แก่ผู้ว่าราชการเมืองศรีพิรมเมืองพรมพิรามคนหนึ่งตั้งแต่ 4 [ซ่ง] ลงมาเสมอ 2
[สลึง] แล้วปล่อยไป ที่ราษฎรลูกค้าคนใดไม่ยอมเสียเงินแลขายเข้าให้ก็ต้องกักอยู่อีกหลาย
สิบลำ พระยาพิไชยแต่งให้หลวงเมืองซ้ายหลวงสุนทร กรมการไปสืบกลับมาทำรีโปศยื่น
ว่า เหนเรือราษฎรลูกค้าต้องกักอยู่ที่แขวงเมืองศรีพิรม[เมือง]พรมพิราม หลายสิบลำ
หลวงเมืองซ้าย[และ]หลวงสุนทรถามผู้ว่าราชการเมืองศรีพิรมเมืองพรมพิรามแจ้งความว่า
พระจ่านักษรมีหมายให้ตั้งด่านกักเรือห้ามไม่ให้ราษฎรลูกค้าบันทุกเข้าออกไปนอก
แขวง หลวงเมืองซ้ายจึงได้ออกไปต่อว่าพระจ่านักษรฯ มีหมายมาถึงผู้ว่าราชการเมือง
ศรีพิรมเมืองพรมพิรามว่าเรือเข้าที่กักไว้้นถ้ามีเข้าเสมอสามเกวียนลงมาซาบาลได้ว่าไม่
เอาไปซื้อขายก็ให้ปล่อยไป ผู้ว่าราชการเมืองศรีพิรม[และเมือง]พรมพิราม จึงได้ปล่อยเรือ
เข้าไป 30 ลำเสศ ราษฎรลูกค้ามีความหวาดหวั่นไม่อาจไปมาค้าขายได้ พระยาพิไชยได้
ออกหนังสือเดินทางให้ราษฎรลูกค้าไปซื้อขายจึงได้มีความยินดีเป็นสุขมาจนทุกวันนี้ มี
ความในใบบอกแลต้นหนังสือเป็นหลายประการได้แจ้งแล้ว ซึ่งพระยาพิไชยให้หลวงเมือง
ซ้าย[และ]หลวงสุนทรกรมการไปสืบสวนแลต่อว่าพระจ่านักษรให้ปล่อยเรือราษฎรแล
ลูกค้าให้ได้ซื้อขายโดยสะดวกแลออกหนังสือเดินทางให้ราษฎรลูกค้าไปมาซื้อขายเข้านั้น
ชอบแล้ว แลการเรื่องนี้แต่ก่อนผู้ว่าราชการเมืองพิศณุโลกย์ได้มีใบบอกที่ 84 ลงวันที่ 18

มีนาคม ร.ศ,109 ลงไปว่าจะชอกักไม่ให้ราษฎรจัดซื้อเข้าออกไปนอกเขตแขวงบ้านเมือง จึงได้มีท้องตราตอบที่ 121 ลงวันที่ 28 พฤษภาคม ร.ศ,110 ขึ้นมาว่า ไม่ควร จะกักห้าม ปราบราษฎรซื้อขายเข้าเพราะเป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินด้วยกัน ซึ่งผู้ว่าราชการกรมการเมือง พิศณุโลกยกเมืองขึ้น กักเรือเข้าลงเอาเงินแก่ราษฎรผิดจากท้องตราจริงก็มีความผิด ได้มี ท้องตราที่ 651 ลงวันที่ 29 พฤษภาคม ร.ศ,110 ขึ้นมาให้พระพิรมราชาข้าหลวงหาตัว พระจ้านงอักษรกับผู้ว่าราชการเมืองศรีพิรม/พรมพิรามมาชำระสี่พสวนเอาความจริง แลให้ ชำระคืนเงิน/เข้าให้แก่ราษฎรเจ้าของจงครบห้ามอย่าให้กักขังเรือเข้าลงเอาเงินแก่ราษฎร ให้ได้ความเดือดร้อนต่อไป ให้พระพิรมราชาข้าหลวงชำระคืนเงินแลเข้าให้แก่ราษฎรจง ครบ ห้ามอย่าให้เรียกเอาเงินค่าธรรมเนียม สิ่งใดแก่ราษฎรเป็นอันขาด

ประทับตราพระราชสีห์น้อยมาเป็นสำคัญ

(สจข. ร.5 ก.ร.5 รล-ตราน้อย/31 เรื่องที่ 215 ที่ 650, น.451-453)

ดังนั้น ด้วยบทบาทหน้าที่ของอำเภอในการเก็บส่วยระหว่างพื้นที่ควบรวมใหม่กับเขตพื้นที่ เมืองพรมพิรามเดิมนั้น จึงเป็นไปได้ว่าจะเกิดความร่วมมือกันระหว่างนายอำเภอใหม่ที่เข้ามาเมื่อ พ.ศ.2440 ซึ่งก็คือพระยาอินทภูติภักดีกับผู้นำท้องถิ่นหรือขุนวินิจเวฬุภกรที่อาจจะเป็นวงวานว่าน เครือของพระพรมพิรามอดีตเจ้าเมืองกรมการเมืองเดิมและมีเครือข่ายและช่องทางสมาคมกับราษฎร ในพื้นที่อำเภอพรมพิราม โดยในการดำเนินการเก็บส่วยเงินในพื้นที่และในห้วงเวลานี้เองมีความ เป็นไปได้ว่านายแจ้ผู้ที่อยู่ในเครือข่ายว่านเครือของขุนวินิจเวฬุภกรและเป็นนักเลงผู้กว้างขวางนั้น ก็อาจจะได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของคนที่ทำหน้าที่ช่วยเหลือนายอำเภอในการเก็บส่วยในพื้นที่ได้ ด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าแม่น้ำจะเป็นหัวใจหลักของการคมนาคมและการดำรงชีวิตของคนใน มณฑลพิษณุโลกที่ราษฎรบางส่วนนิยมปลูกบ้านเรือนแพกันอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่า การขยายตัวเรื่องการถือครองที่ดินเพื่อการเพาะปลูกในมณฑลพิษณุโลกนั้น ก็ได้ขยายตัวเพิ่มขึ้น อย่างต่อเนื่อง ดังที่ปรากฏใน “รายงานข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก” จะเห็นได้ว่านับตั้งแต่ มีการปฏิรูปในมณฑลเมื่อ พ.ศ.2438 เป็นต้นมา อัตราการขยายตัวของที่นาและค่านาที่เรียกเก็บ ได้ก็มีแนวโน้มที่เพิ่มสูงขึ้น “จำนวนนาที่คงเรียกรวมกัน ร.ศ,113 มี 142,186 ไร่ ร.ศ,114 มี 139,198 ไร่ ร.ศ,115 มี 177,871 ไร่ ร.ศ,116 มี 139,870 ไร่” และ “เงินค่านาที่เก็บได้ ร.ศ,113,

55,306 บาท ร.ศ.,114, 55,900 บาท ร.ศ.,115, 73,587 บาท ร.ศ.,116, 56,694 บาท” (“รายงานข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก,” 2443, น.36) และในช่วง 2447 มณฑลพิษณุโลกก็ขยายพื้นที่ทำนาสูงถึง 267,115 ไร่ (นฤมล วัฒนาพานิช, 2526, น.49)

จะเห็นได้ว่า การขยายตัวของพื้นที่ทำนานั้น สัมพันธ์อย่างแยกไม่ขาดกับการค้าข้าวที่ขยายตัว เฉพาะแต่ที่มณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2441 นั้น มีรายได้จากการจำหน่ายข้าวนอกเขตมณฑลสูงถึง 450,240 บาท (นฤมล วัฒนาพานิช, 2526, น.50.1) มิพักต้องกล่าวว่ พื้นที่เพาะปลูกข้าวขนาดใหญ่ที่ตำบลท่าช้างและตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิรามนั้น ก็ย่อมเป็นหนึ่งในพื้นที่ๆ สร้างรายได้จากการค้าข้าวเข้าสู่มณฑลและราษฎรในพื้นที่ด้วยเช่นกัน อีกทั้งประสบการณ์ที่ราษฎรดำรงอยู่ในห้วงที่การผลิตข้าวเพื่อขายกำลังเป็นไปอย่างคึกคักนี้ หากนายแจ่มมีชีวิตวัยหนุ่มอยู่ในช่วงเวลาดังกล่าว เขาก็ย่อมต้องอาจเผชิญและรับรู้ต่อความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวและอาจดำเนินการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากผลผลิตที่ได้จากที่ดินทำกินของตนด้วยเช่นกัน มิพักต้องกล่าวว่ การที่นายแจ่มอาจได้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของคนที่มีส่วนช่วยเหลือนายอำเภอด้วยการเก็บส่วยจากราษฎรในพื้นที่เมื่อ พ.ศ.2440 นั้น ก็อาจทำให้เขาสามารถเรียกรับผลประโยชน์จากหน้าทีนี้ด้วยอีกทางหนึ่งจนทำให้ “ราษฎรตำบลนั้นทั้งรักและเกรงกลัวและเกลียดชัง [ในช่วง]ระหว่างเจ้าคุณอินทภูติเป็นนายอำเภอเคยเรียกใช้สอย” (นรัตถรักษา, 2521, น.5)”

การพิพาทที่ดินทำกิน

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการขยายตัวของการค้าข้าวนี้ทำให้ราษฎรหรือกระทั่งตัวนายแจ่มมีรายได้ในการสั่งสมทุนและนำมาจ่ายเงินค่านาให้แก่ทางการเพิ่มขึ้น แต่ในขณะเดียวกันการขยายตัวของพื้นที่ทำนาที่ราษฎรนิยมทำกันอย่างเป็นล่ำเป็นสันนี้ก็นำมาซึ่งการพิพาทเรื่องที่ดินจำนวนไม่น้อย โดยเริ่มปรากฏหลักฐานกรณีการลุกล่ำที่ดินของกันและกันโดยราษฎรบนที่ดินริมคลองมหาสวัสดิ์ เมื่อ พ.ศ.2440 อยู่ในจดหมายเหตุของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความว่า

ในเวลานั้นคนทำนายังมีน้อย ที่รกร้างว่างเปล่ามีมาก ผู้ที่ไปตั้งทำนาก็ทำแต่พอกำลังไม่เต็มเนื้อที่ที่พระราชทาน ในชั้นแรกจึงเป็นการเรียบริ่อยไม่ล่วงล้ำกัน ครั้นต่อมาภายหลังข้าวมีราคา และที่นารายนี้มาดีขึ้นตั้งแต่ ร.ศ.115 มา มีผู้ไปตั้งทำนามากขึ้นจนเต็มเนื้อที่

จึงได้เกิดการลุกสู้กันด้านข้างแลปลายนาเป็นหลายราย จนต้องโปรดเกล้าฯ ให้ออกไปจัดการปักปันในครั้งนี้ (“ประกาศร่างพระราชหัตถเลขาทหาราชทานนาพระเจ้าลูกยาเธอ,” ม.ป.ป, น.273-274; อ้างใน ทานาเบ้, 2527, น.222)

กล่าวได้ว่า ความนิยมในการปลูกข้าวของราษฎรนั้น นอกจากจะทำให้มีการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกแล้ว ยังได้นำไปสู่การเกิดปัญหาความขัดแย้งเรื่องที่ดินในหมู่ราษฎร จนเป็นเหตุให้รัฐจะต้องออกประกาศ “พระราชบัญญัติออกตราจองที่ดินชั่วคราว” เมื่อ ร.ศ.121 (พ.ศ.2445) เพื่อจัดระเบียบที่ดินและระงับข้อพิพาทดังกล่าว

ในเวลานี้มีราษฎรมาขอจับจองที่ดินต่อกระทรวงเกษตรธิการ เพื่อทำการเพาะปลูกขึ้นใหม่เป็นอันมาก ทรงพระราชดำริเห็นว่า วิธีออกตราจองที่ดินให้แก่ราษฎรตามธรรมเนียมเดิมนั้น เมื่อถึงปีก็มีข้าหลวงกรมนาออกรังวัดเก็บหางเข้าค่านาข้าหลวงนั้นๆ มีอำนาจออกตราจองให้แก่ราษฎรผู้มาขอจองได้ ราษฎรมีโอกาสอยู่เสมอทุกปี มาบัดนี้ตั้งแต่ยกการเก็บอากรค่านามารวมอยู่ในกรมสรรพากรแล้ว หากได้มีข้าหลวงกรมนาออกไปรังวัดเก็บหางเข้าค่านาไม่ การออกตราจองก็เพนอันงดไป ด้วยราษฎรไม่มีโอกาสที่จะขอตราจองได้ จึงเป็นเหตุให้เกิดวิวาทแย่งชิงที่กันทำการเพาะปลูกเป็นอันมาก (“พระราชบัญญัติออกตราจองที่ดินชั่วคราว,” 2445, น.785)

นอกจากนี้ เพื่อแก้ปัญหาการที่ราษฎรพิพาทเรื่องที่ดิน รัฐยังได้มีการออกกฎหมายข้อบังคับสำหรับ “พระราชบัญญัติตราจองที่ดินชั่วคราว” สำทับเอาไว้อีกชั้นหนึ่งว่า หากราษฎรได้ลงทุนลงแรงหักร้างถางพงพื้นที่ป่าให้กลายเป็นพื้นที่เพาะปลูก “มาโดยสุจริตผู้นั้นเป็นผู้ควรได้รับตราจองชั่วคราวในที่ที่ตนทำมานั้น” แต่ถ้าเป็นผู้บุกเบิกที่ดินหักร้างถางพงมาแล้ว “ทิ้งร้างเสียภายหลังผู้อื่นมาทำการเพาะปลูกที่นั่นโดยสุจริต ผู้กระทำภายหลังเป็นผู้ได้รับตราจองชั่วคราวในที่นั้น” หรือหากราษฎรได้ลงทุนลงแรงหักร้างถางพงแล้วแต่มี “ผู้มาแย่งชิงทำในที่นั้น ด้วยอำนาจอย่างหนึ่งอย่างใดก็ดี แลผู้ทำก่อนมาติดตามว่ากล่าว ถ้าไต่สวนได้ความจริงผู้ที่ทำอยู่ก่อนแต่ต้องออกจากที่ด้วยความจำใจ เป็นผู้ควรได้รับตราจองในที่ที่ตนเคยทำมานั้น” นอกจากนี้ ยังมีกรณีที่ดินที่เป็นที่แย่งชิงทับซ้อนกันมาแต่เดิม และไต่สวนไม่ได้ความชัดเจน ทางราชการก็จะให้ข้าหลวงเกษตร

ส่งเรื่องและไปไต่สวนมายังเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการในการออกคำสั่งให้ขายทอดตลาดหรือจัดสรรแบ่งปันให้ตามสมควร (“กฎข้อบังคับที่ 1 สำหรับพระราชบัญญัติออกตราของชั่วคราว,” 2445, น.790) ทั้งนี้ นอกจากการที่รัฐจัดการเรื่องของการได้มาซึ่งกรรมสิทธิ์ในที่ดิน โดยการออกตราของชั่วคราวเพื่อป้องกันข้อพิพาทในหมู่ราษฎรนั้น กฎดังกล่าวก็ยังครอบคลุมไปถึงเรื่องของการโอนกรรมสิทธิ์ ไม่ว่าจะด้วยการขาย ให้ ขายฝาก มรดก หรือกระทั่งจำนำอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีการออกพระราชบัญญัติโอนตราของใน พ.ศ.2445 แต่ก็เป็นการบังคับใช้เฉพาะในพื้นที่ มณฑลนครไชยศรี มณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลปราจีนบุรี แต่เพียงเท่านั้น ในขณะที่มณฑลพิษณุโลกเพิ่งได้รับการประกาศให้ใช้พระราชบัญญัตินี้ตั้งแต่วันที่ 31 มีนาคม พ.ศ.2448 โดยมีการเปลี่ยนนามพระราชบัญญัติจาก “พระราชบัญญัติออกตราของชั่วคราว” ร.ศ.121 เป็น “พระราชบัญญัติออกโฉนดตราของ” ร.ศ.124 และได้เริ่มให้ข้าหลวงเกษตรดำเนินการกำหนดออกรังวัดที่ดินรายตำบล (“ประกาศเปลี่ยนนามพระราชบัญญัติออกตราของชั่วคราว เป็นพระราชบัญญัติออกโฉนดตราของและให้ใช้ในมณฑลพิษณุโลก,” 2449, น.32 และ “ประกาศตั้งข้าหลวงเกษตรออกโฉนดตราของมณฑลพิษณุโลก,” 2449, น.32) ทั้งนี้ ราษฎรตำบลต่างๆ ในท้องที่อำเภอพรหมพิรามนั้น ได้รับการแจกโฉนดตราของครั้งแรกจากข้าหลวงเกษตรในปี พ.ศ.2449 โดยมีการกำหนดอำเภอและกำหนดท้องที่เป็นคนป่าวร้องให้ราษฎรมารับโฉนดดังที่ปักข้าหลวง ซึ่งตั้งอยู่ที่ในเมืองพิษณุโลก (“ประกาศกำหนดวันแจกโฉนดสำหรับที่ดินในหมู่บ้านมะตูม ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม ในหมู่บ้านตลุกกะเทียม ตำบลตลุกกะเทียม อำเภอพรหมพิราม แขวงเมืองพิษณุโลก,” 2449, น.1149)

กล่าวได้ว่า ภายหลังจากมีการประกาศตั้งข้าหลวงเกษตรเพื่อออกโฉนดตราของให้แก่ราษฎรในมณฑลพิษณุโลกตั้งแต่ต้น พ.ศ.2449 เป็นต้นมา กรณีการเกิดคดีความที่เกี่ยวข้องกับที่ดินในมณฑลพิษณุโลกเริ่มทยอยขึ้น โดยในเอกสาร *สารบบตัดสินความฎีกา จำนวนศก 127* (พ.ศ.2451) ที่รวบรวมคำตัดสินของศาลฎีกาแบบสังเขปนั้นได้แสดงให้เห็นว่าในช่วง พ.ศ.2449-2450 กรณีการฟ้องร้องและบังคับคดีเกี่ยวกับที่ดินสูงเป็นลำดับต้นๆ และรองลงมาคือคดีฆ่าคนตาย ลักทรัพย์ ลักกระบือและลักเรือ โดยตัวอย่างคดีที่เกี่ยวกับที่ดินเช่น กรณีของอำแดงพุ่มและอำแดงโหมดยื่นฎีกา ในคดีที่นายพิมอำแดงจำโจทก์ ได้ฟ้องขับไล่อำแดงพุ่มอำแดงโหมดยำเลยออกจากที่ดิน เมื่อ 7 กรกฎาคม พ.ศ.2450 โดยศาลฎีกาตัดสินคงตามศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษที่ให้ยกคำตัดสินศาลมณฑลลงตามศาลเมืองคือให้ขับไล่จำเลยออกจากที่ดินโจทก์เมื่อ 8

พฤษภาคม พ.ศ.2451 และมีทรัพย์สินที่ได้เสีย 100 บาท ค่าธรรมเนียม 82 บาท 32 อัฐ อำแดงทรัพย์ จำเลยยื่นฎีกาในคดีถูกอำแดงสายใจทักฟ้องขับไล่ออกจากที่ดิน ตั้งแต่ 22 กรกฎาคม พ.ศ.2449 โดยศาลฎีกาตัดสินยกคำตัดสินศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษที่ให้ขับไล่จำเลยออกจากที่ดินรายวิวาทนี้และคงตามคำตัดสินของศาลเมืองและศาลมณฑลให้ยกฟ้องโจทก์เมื่อ 1 กรกฎาคม พ.ศ.2451 และมีทรัพย์สินที่ได้เสีย 400 บาท ค่าธรรมเนียม 94 บาท ฎีกานายทองใจทักเรียกรวมสิทธิที่ดินจาก นายพักและนายต่วนจำเลยเมื่อ 7 กุมภาพันธ์ 2449 โดยในคดีนี้ศาลฎีกาตัดสินคงตามศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษคือยกคำตัดสินเดิมที่ให้ขับไล่จำเลยออกจากที่ดินของโจทก์และยกฟ้องปล่อย จำเลยไป เมื่อ 27 สิงหาคม พ.ศ.2451 และมีทรัพย์สินที่ได้เสีย 80 บาท ค่าธรรมเนียม 84 บาท 32 อัฐ ฎีกาเงินฮิมและอำแดงพันจำเลยในคดีที่ถูกฟ้องขับไล่ออกจากที่บ้านโดยอำแดงกลัดใจทัก เมื่อ 28 พฤศจิกายน พ.ศ.2450 ทั้งนี้ ศาลฎีกาตัดสินให้คงตามศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษ คือ ยกคำตัดสิน ศาลมณฑลและให้ขับไล่จำเลยออกจากที่บ้าน เมื่อ พ.ศ.2451 โดยมีทรัพย์สินที่ได้เสีย 400 บาท ค่าธรรมเนียม 90 บาท (สารบบตัดสินความฎีกา จำนวนศก 127, 2451)

ในขณะที่ พ.ศ.2452 เป็นต้นมา แม้จะไม่ค่อยปรากฏกรณีเรื่องความขัดแย้งเกี่ยวกับที่ดิน ในพื้นที่ แต่กรณีการลักกระบือ ปล้นและฆ่าคนตายกลับมีจำนวนที่สูงกว่าเมื่อช่วง พ.ศ.2449-2451 มาก หากนับเฉพาะแต่ในมณฑลพิษณุโลกมีคดีลักกระบือและต่อสู้คดีจนถึงชั้นฎีกานั้นกว่า 12 คดี โดยบางคดีผู้ก่อเหตุหรือจำเลยนั้นเป็นกำนันและผู้ใหญ่บ้าน ตัวอย่างเช่น การลักกระบือที่ พิษณุโลกมี 2 คดีคือคดีที่นายเลื่อมกำนันตกลเป็นจำเลยในคดีเมื่อ พ.ศ.2453 และกรณีนายชู ผู้ใหญ่บ้านต้องหาว่าลักกระบือ โดยในกรณีของนายชูนี้ ศาลมณฑลพิษณุโลกตัดสินให้จำคุกคน ละ 3 ปีและให้ใช้ทรัพย์สิน 200 บาทแต่หากไม่มีเงินให้จำคุกแทนวันละ 1 บาท ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกต ว่า กรณีของนายชู ศาลมณฑลตัดสินให้จำคุกคนละ 3 ปียอมต้องแสดงให้เห็นว่ากรณีของนายชู ผู้ใหญ่บ้านนั้นยอมมิได้ลงมือกระทำการเพียงผู้เดียว ในขณะที่คดีปล้นและฆ่าคนตายในมณฑล พิษณุโลกช่วง พ.ศ.2452-2455 ที่มีการต่อสู้คดีจนถึงชั้นศาลฎีกามีจำนวนคดีรวมกันกว่า 35 คดี โดยแบ่งเป็นคดีปล้น 20 คดีและคดีฆ่าคนตาย 15 คดี อนึ่ง เหตุที่ผู้วิจัยรวมเอาคดีปล้นและฆ่าคน ตายมานับรวมกันนั้นเนื่องเพราะกรณีปล้นบางคดีมีการฆ่าเจ้าทรัพย์ด้วย (บายูชีฟ้องความฎีกา ศก 128-131, 2455) เมื่อกล่าวถึงตรงนี้จะเห็นได้ว่า ภายหลังจากที่ราษฎรในมณฑลพิษณุโลกได้ ถือครองที่ดินอย่างเป็นระบบนับตั้งแต่ พ.ศ.2448 เป็นต้นมา ความขัดแย้งในเรื่องของการถือครอง ที่ดินก็เริ่มปรากฏให้เห็นมากขึ้น โดยราษฎรบางคนก็เลือกที่จะดำเนินการจัดการต่อปัญหาความ

ขัดแย้งดังกล่าวด้วยการนำข้อพิพาทเข้าสู่กระบวนการพิจารณาความตามกระบวนการศาลที่บางคดีก็ดำเนินการต่อผู้คดีมาจนถึงชั้นศาลฎีกา

ความมั่งคั่งจากผลผลิตทางการเกษตรและคติความในมณฑลพิษณุโลกในช่วงทศวรรษ

2460

การขยายตัวของที่ดินราษฎร โดยเฉพาะพื้นที่เพาะปลูกข้าวในมณฑลพิษณุโลกนี้มีแนวโน้มที่จะเพิ่มมากขึ้นในช่วง พ.ศ.2453 เป็นต้นมา กระทั่ง การเพาะปลูกข้าวของราษฎรเริ่มสัมพันธ์อย่างแยกไม่ขาดกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจที่ทำให้ทั้งราษฎรมีรายได้ที่เพิ่มสูงขึ้นและในขณะเดียวกันก็มีผลผลิตที่รัฐสามารถป้อนเข้าสู่ตลาดทั้งที่กรุงเทพฯ และตลาดต่างประเทศ โดยกรณีดังกล่าวยิ่งสะท้อนชัดอยู่ในคำกราบบังคมทูลอัญเชิญ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปิดสถานที่แสดงกลสิกรรมและพาณิชการ พ.ศ.2453 ใน พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ (2507) ความว่า

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม เมื่อรัตนโกสินทรศก 126 [พ.ศ. 2450] นั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงเกษตรราธิการมีการประกวดพันธุ์ข้าวที่เมืองธัญญบุรีเป็นครั้งแรก โดยมีพระราชประสงค์จะทรงทำนุบำรุงการเพาะปลูกเข้าซึ่งเป็นสินค้าใหญ่อันดับสำคัญของประเทศสยามนั้น ให้เจริญดีมีราคาขึ้นแลต้องตามความต้องการของตลาดโลก เมื่อได้ทรงเห็นผลอันดีในการประกวดครั้งแรกนั้นแล้ว ในปีรัตนโกสินทรศก 127 [พ.ศ.2451] จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงเกษตรราธิการขยายการประกวดพันธุ์เข้านั้นให้กว้างขวางยิ่งขึ้นกว่าครั้งแรก คือให้รวบรวมพันธุ์เข้าต่างๆ ทุกมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร...ครั้นในปีรัตนโกสินทรศก 129 [2453] นี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงเกษตรราธิการ ขยายการประกวดนี้ให้ไพศาลยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน นอกจากพันธุ์เข้าต่างๆ...ให้มีการประกวดพืชผลแลมูลผลอาหารต่างๆ สิ่งของทั้งปวงอันเป็นสินค้าที่ทำขึ้นในประเทศสยาม จนกระทั่งถึงสัตว์พาหนะแลปศุสัตว์ต่างๆ ที่เป็นกำลังอันสำคัญของการเพาะปลูก แลที่จะเป็นสินค้าจำหน่ายได้ทั้งในประเทศแลต่างประเทศ...เครื่องยนตร์ต่างๆ ที่ต้องการใช้ในการกลสิกรรมแลหัตถกรรม...ในพระราชดำริที่จะใช้กำลังเครื่องจักรแลเครื่องยนตร์ในการกลสิกรรมช่วยแทนกำลังคนแลสัตว์พาหนะนั้น นับว่าเป็น

พระราชดำริอันประเสริฐถูกต้องตามกาลสมัยอย่างยิ่ง ด้วยประเทศสยามซึ่งมีที่ดินอันอุดมสำหรับการเพาะปลูกพืชพันธ์ต่างๆ...ยังทั้งเป็นที่รกร้างว่างเปล่าอยู่อีกเป็นอันมาก เพราะไม่มีใครทำพอ...ในการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการแสดงสถิติกรมแลพาณิชย์การขึ้นเป็นปฐมในครั้งนี้ ก็เห็นประจักษ์อยู่แล้วว่าทรงตั้งพระราชหฤทัยจะชักนำปลูกใจอาณาประชาราษฎร์ให้ประกอบกรเพาะปลูกแลการค้าขายให้เจริญขึ้นทันสมัย ด้วยสถิติกรมแลพาณิชย์การนั้นเป็นกำลังอันสำคัญแก่ประเทศ การนี้แม้แต่ในนานาประเทศก็ต่างชวนชวยแลแย่งชิงซึ่งกันแลกันอยู่เสมอ การแย่งชิงแข่งขันต่อกันนี้ก็นับเป็นการสงครามอย่างหนึ่ง แต่ศึกพาณิชย์การนั้นต้องนับว่าใหญ่กว่าสงครามที่ต้องต่อสู้กันด้วยอาวุธ เหตุฉะนี้ถ้าประเทศใดมีชัยชนะหรือสามารถต่อสู้พาณิชย์สงครามได้แล้ว ก็นับว่าประเทศนั้นมีชัยชนะยิ่งกว่าในศึกสงคราม (พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ, 2507, น.17-19)

กล่าวได้ว่า ความพยายามในการดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจที่มุ่งขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวและพืชเศรษฐกิจอื่นๆ ของรัฐบาลสยามเมื่อ พ.ศ.2453 นั้น ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากความทรุดโทรมลงของการค้าภายในประเทศ กล่าวคือ บรรดาพ่อค้าสยามเริ่มประสบกับปัญหาไม่มีทุนเพียงพอในการประกอบกิจการทั้งการรับซื้อข้าวและกิจการโรงสี เนื่องเพราะการขาดราฟต์ (ตราฟเงินสดหรือใบสั่งจ่ายเงินที่ออกให้โดยธนาคาร) ที่ไม่เท่าเทียมกันของธนาคารทั้งธนาคารสยามและธนาคารต่างประเทศ โดยธนาคารได้ขาดราฟต์ให้กับทั้งฝรั่งและคนสยาม แต่จะเรียกเก็บดอกเบี้ยจากพ่อค้าสยามแพงกว่าฝรั่ง เป็นเหตุให้พลังในทางเศรษฐกิจของพ่อค้าสยามลดน้อยถอยลง และเปิดโอกาสให้พ่อค้าฝรั่งเข้ามาทำการกว้านซื้อและรวบรวมกิจการห้างและโรงสี ทั้งนี้ปัญหาเรื่องความถดถอยอ่อนกำลังทางเศรษฐกิจของพ่อค้าสยามและปัญหาเรื่องความทรุดโทรมของการค้าภายในประเทศสยามในช่วง พ.ศ.2453 ก็ได้กลายเป็นข้อปรัรักษาสำคัญในที่ประชุมเสนาบดีสภาเมื่อวันที่ 12 ธันวาคม ร.ศ.129 (พ.ศ.2453) ว่าจำต้องเร่งดำเนินการแก้ไขและหาวิธีฟื้นฟูพลังทางเศรษฐกิจของพ่อค้าสยาม โดยในรายงานที่ประชุมเสนาบดีสภาก็ได้แสดงข้อปรัรักษาถึงปัญหาดังกล่าวเอาไว้ว่า

มีพระราชดำรัสว่า มีเรื่องที่ยากจะทราบความเห็นที่ประชุมนี้ คือ เวลาที่การค้าขายทั้งปวงกำลังทรุดโทรม พ่อค้าต้องล้มละลายกันมาก...เจ้าพระยามรชาทกล่าวว่า ได้ทราบว่า มีฝรั่งผู้หนึ่งชื่อปาวิตเข้ามาคิดจะรวบรวมโรงสีเข้าเข้าเป็นห้างเดียวกันแต่ไม่สำเร็จ บัดนี้ คิดจะซื้อเอา ในเวลานี้จะซื้อโรงสีห้างมากวด แล้วพยายามจะซื้อของห้างอาระกันอีก ในปีนี้ที่จริงเข้าจำหน่ายออกมากกว่าปีอื่นๆ แต่ตามที่สืบดูชวานาก็ไม่บริบูรณ์ขึ้น พ่อค้าก็พากันทรุดโทรมไปตามกัน จึงเป็นข้อสำคัญในเวลานี้เพราะเหตุว่าพวกพ่อค้ากำลังผิดเคืองอยู่ ฝ่ายฝรั่งก็เอาเงินมาล่อซื้อเอา จึงเป็นที่น่าวิตกว่า ถ้าเขารวบรวมเข้าได้แล้วน่าจะพวกพ่อค้าของเราจะสิ้นกำลัง ควรคิดว่าจะป้องกันอย่างไรกันดี อีกเรื่องหนึ่ง เรื่องเบงกที่ทำกันอยู่เวลานี้ถ้าขายตราฟตีให้แก่คนไทยแล้วเรียกดอกเบี้ยแพงกว่าที่ขายให้ฝรั่ง แม้แต่เบงกไทย คือ เบงกสยามก็มาจลก็ทำเช่นนี้ ถ้าไทยต้องเสียดังนี้ เป็นการเสียเปรียบกันมาก พ่อค้าไทยทุนก็น้อยอยู่แล้ว ยังซ้ำถูกบีบคั้นต่างๆ อีกเช่นนี้ มีพระราชดำรัสว่า เรื่องเบงกได้ลองคิดแก้ไขอยู่บ้างแล้วตามการที่เป็นมา เมื่อพระสรรพการออกจากผู้จัดการเบงกสยามก็มาจลแล้ว คงมีแต่มีสเตอร์สวาช เป็นผู้จัดการผู้เดียว เมื่อเป็นเช่นนี้เขาก็จะเดินเปอลิซีที่จะให้เป็นของฝรั่งไปอย่างเดียว...เขาจะขออำนาจที่จะซื้อฤขายแซร์ บางอย่างที่จะเห็นว่าจะเป็นประโยชน์แก่เบงกก็ได้โดยลำพัง ในเรื่องนี้ได้วิตกอยู่แล้ว (สจข, ร. 6 ค.1/4, น.3-4)

ด้วยเหตุนี้ การเปิดแสดงกสิกรรมและพานิชการ เมื่อ พ.ศ.2453 จึงเป็นหนึ่งในความพยายามของรัฐสยามที่จะกระตุ้นการแข่งขันกับตลาดโลกและฟื้นฟูพลังทางเศรษฐกิจของตนราวกับกำลังเผชิญ “ศึกพานิชการ[อัน]นับว่ายิ่งใหญ่กว่าสงครามที่ต้องต่อสู้กันด้วยอาวุธ” (พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ, 2507, น.19) ซึ่งจำเป็นจะต้องอาศัยทั้งพลังในทางการผลิตจากราษฎรและการส่งเสริมการค้าให้ขยายตัวด้วยพ่อค้าภายในประเทศ ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า นโยบายส่งเสริมให้เกิดการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกข้าวและพืชเศรษฐกิจนั้น ในแง่หนึ่งก็เพื่อกระตุ้นให้เกิดความนิยมในการเพาะปลูกของราษฎรและในขณะเดียวกันก็ทำให้เกิดการขยายตัวของบรรดาพ่อค้ารับซื้อสินค้าที่ราษฎรผลิตด้วยเช่นกัน อีกทั้ง การนำเครื่องจักร เครื่องยนต์เข้ามาช่วยทุนแรงราษฎรและการขยายตัวของเส้นทางคมนาคมภายในประเทศ โดยเฉพาะการมีเส้นทางรถไฟสายเหนือก็เป็นอีกปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้ทั้งการ

ผลิตและการลำเลียงผลผลิตไปยังตลาดที่กรุงเทพฯ นั้นรวดเร็วยิ่งขึ้น โดยในกรณีของมณฑลพิษณุโลกนั้น นอกจากการเพาะปลูกข้าวที่ขยายตัวแล้ว การปลูกยาสูบและฝ้ายโดยราษฎรในมณฑลก็มีแนวโน้มที่ขยายตัวเพิ่มสูงขึ้นด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะในกรณีของการปลูกฝ้ายนั้น มณฑลพิษณุโลกได้เริ่มดำเนินการชักชวนราษฎรให้หันมาสนใจปลูกฝ้ายและขยายพื้นที่เพาะปลูกฝ้ายมาตั้งแต่ พ.ศ.2453 โดยในรายงานของพระยาสุรบดีสินธุ์ว่าด้วยการปลูกฝ้ายในมณฑลพิษณุโลกได้ชี้ให้เห็นว่าทางมณฑลพิษณุโลกได้ดำเนินการชักชวนราษฎรให้ปลูกฝ้ายมากขึ้น โดยใช้เจ้าพนักงานเข้าชี้แจงแก่ราษฎรเพื่อให้เกิดความนิยมในการปลูกฝ้าย และสร้างตลาดฝ้ายเพื่อรองรับฝ้ายที่ราษฎรนำมาขาย อีกทั้งยังตั้งโรงหีบฝ้ายเพื่อรับจ้างหีบฝ้ายให้แก่ราษฎร โดยใน พ.ศ. 2453 ไร่ฝ้ายในมณฑลพิษณุโลกมีเพียง 1,800 ไร่ ในขณะที่ พ.ศ.2457 ไร่ฝ้ายในมณฑลก็ขยายตัวสูงขึ้นกว่า 9,000 ไร่ (สจข. ร.6 ค.1/32, น.2)

การปลูกฝ้ายในมณฑลพิษณุโลกในช่วงพุทธศตวรรษ 2450-2460

อย่างไรก็ตาม ก่อนหน้าที่รัฐจะดำเนินการส่งเสริมให้มีการเพาะปลูกฝ้ายในช่วง พ.ศ.2453 นั้น ราษฎรในมณฑลพิษณุโลกก็มีการปลูกฝ้ายไว้ใช้ในครัวเรือนอยู่แล้ว โดยมีการปลูกอยู่ “แทบจะทุกบ้านทุกเรือน ชอบทำการปั่นฝ้ายทอผ้าใช้เอง จะซื้อหาเพิ่มเติมบ้างก็เป็นแต่บางสิ่งบางอย่าง การทำไร่ฝ้ายในสมัยนั้น เกี่ยวแก่การทำไร่สอยกันเองโดยมากเหลือจากใช้จึงขาย แต่เช่นนั้นยังได้ความว่า ฝ้ายได้ออกจากหัวเมืองเหนือแถบนั้นปีละมาก ๆ” (สจข. ร.6 ค.1/32, น.10) สำหรับครอบครัวหนึ่งหากมีแค่สองคนผิวเผินก็จะปลูกได้ราว 5 ไร่เท่านั้น และจะได้ปุ๋ยฝ้ายประมาณ 15 หาบ ซื้อขายกันในราคา 5 ถึง 6 บาท โดยราษฎรจะกำหนดราคากันเอง “ราษฎรซึ่งเป็นเจ้าของฝ้ายก็หารู้สึกเดือดร้อนอะไรไม่ บางทีจะรู้สึกเสียว่าเป็นของเหลือใช้ เมื่อมีทางจะได้เงินบ้างก็ขายสาตขายเทไปตามเรื่องตามราว โดยไม่มีความเสียดาย” (สจข. ร.6 ค.1/32, น.10) พอค้าที่เห็นว่าฝ้ายที่ง่ายขายคล่องก็รวมตัวกันกำหนดราคาที่เขาเปรียบ ตัวอย่างเช่น บ้านหนึ่งมีฝ้าย 15 หาบ ขายไป 8 หาบและหักส่วนที่ถูกเอาเปรียบจากพอค้าด้วย 2 หาบ ส่วนอีก 5 หาบก็เก็บไว้ใช้เอง เมื่อราษฎรขายฝ้ายจะตกหาบละ 5 บาท ขายไป 8 หาบก็ได้เงินเพียง 40 บาท “ถึงเช่นนั้นก็หารู้สึกเดือดร้อนอะไรไม่ เพราะผู้ปลูกฝ้ายห่มเข้าปลาอาหารก็มีเสียพร้อมแล้ว รายได้ที่เกิดขึ้นบ้างเช่นนั้นก็เกือบจะรู้สึกว่าเป็นลาภพิเศษ” (สจข. ร.6 ค.1/32, น.11) ต่อมาพอค้านำผ้าดินผ้าลายเข้าไปขาย จึงเกิดเป็นที่นิยมในหมู่ราษฎรในมณฑล และราษฎรก็เริ่มใช้ด้ายต่างประเทศในการทอผ้ามากขึ้น

เนื่องเพราะราคาถูกและสะดวกกว่าที่ตัวเอง อีกทั้ง ราษฎรในมณฑลหาได้มีการติดต่อกับพ่อค้ารายใหญ่ๆ จึงไม่ทราบราคาตลาดที่แท้จริง เปิดโอกาสให้พ่อค้าเล็กๆ น้อยๆ สามารถตั้งราคาและกำหนดวิธีซึ่งตรงที่เอารัดเอาเปรียบราษฎร เป็นเหตุให้ความนิยมในการทำไร่ฝ้ายจึงค่อยๆ ชบเซาลง โดยพบว่ามณฑลพิษณุโลกในช่วง พ.ศ.2452 นั้นมีไร่ฝ้ายเพียง 1,353 ไร่ (สจข. ร.6 ค.1/32, น. 11-12)

กระทั่ง เมื่อ พ.ศ.2453 ในการประชุมสมุหเทศาภิบาลกระทรวงเกษตรธิการจึงมีมติตกลงให้พื้นฟูและชักชวนราษฎรในมณฑลพิษณุโลกให้หันมาบำรุงการทำไร่ฝ้าย โดยมีการแนะนำเจ้าเมืองและประชุมอำเภอ กำหนดและผู้ใหญ่บ้านเพื่อที่จะได้ไปชี้แจงแก่ราษฎรให้เห็นถึงผลของการทำไร่ฝ้าย มีพักต้องกล่าวว่าความกระตือรือร้นของรัฐในการบำรุงการทำไร่ฝ้ายนี้ ยังสะท้อนผ่านการกำชับแก่ข้าราชการผู้ใดก็ตามที่จะออกตรวจการในท้องที่ใดๆ ก็ต้องชี้แจงถึงผลของการทำไร่ฝ้ายแก่ราษฎรด้วย ดังปรากฏอยู่ในรายงานตรวจการของพระศรีพนมมาศเกษตรมณฑลพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ.2454 ว่าคราวที่พระศรีพนมมาศได้ไปตรวจการเพาะปลูกในแขวงเมืองพิไชยเห็นว่าที่ดินในเขตอำเภอลับแลนั้น เป็นที่อุดมไปด้วยน้ำที่เพียงพอสำหรับใช้ในการเพาะปลูกตลอดทั้งปี จึงแนะนำให้ปลูกถั่วเหลืองในเวลาที่เกี่ยวข้องแล้ว และที่บ้าน “ด่านแม่คมัน” สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นที่เดียวกันกับตำบลด่านแม่คมัน อำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์ พระศรีพนมมาศก็ได้เรียกประชุมราษฎร ซึ่งทำนาและหาปลากว่า 30 ครว้เรือน มาเพื่อจะชี้แจงและแนะนำให้ “ทำนาแลทำไร่เพาะปลูกฝ้ายกับถั่วเหลือง” เพราะเป็นดินปนทรายเหมาะแก่การทำนาและเพาะปลูก (สจข. ร.6 กส. 5/80) อีกทั้ง อำเภอ กำหนดและผู้ใหญ่บ้านในมณฑลพิษณุโลกก็จะคอยตรวจตราและตักเตือนราษฎรผู้ขายให้ระวังการเอาเปรียบจากผู้ซื้อ โดยจะมีพนักงานเกษตรคอยออกสืบราคาฝ้ายและแจ้งให้แก่ราษฎรอยู่เรื่อยๆ เป็นเหตุให้ราษฎรหันมานิยมปลูกฝ้ายเพิ่มขึ้น โดยใน พ.ศ. 2454 มณฑลพิษณุโลกมีพื้นที่เพาะปลูกฝ้ายสูงถึง 3,649 ไร่ และใน พ.ศ.2455 มณฑลพิษณุโลกก็ขยายพื้นที่เพาะปลูกฝ้ายเพิ่มขึ้นเป็น 5,119 ไร่ และในปีนี้เองที่พระศรีพนมมาศอาจจะมีส่วนสำคัญในการเร่งให้เกิดการขยายตัวของ การปลูกฝ้ายโดยเฉพาะในพื้นที่อุตรดิตถ์และสุโขทัย โดยจะเห็นชัดว่า ได้มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกฝ้ายมายังบ้านชายขาว(บ้านชายเขา) และบ้านน้ำริด ซึ่งอยู่ในเขตตำบลน้ำริด อำเภอเมือง จังหวัดอุตรดิตถ์ในปัจจุบัน โดยพระศรีพนมมาศได้แนะนำให้ราษฎรปลูกถั่วเหลือง ฝ้าย นุ่น “ราษฎรยินดีจะปลูกฝ้ายแลนุ่น ขอรับเมล็ดฝ้ายนุ่น สำหรับทำพันธุ์ด้วย ถ้าได้เมล็ดฝ้ายไปทำพันธุ์ เมื่อได้ผลแล้วจะขอคืนพันธุ์ให้ เช่นรับพันธุ์ไป 1 ชั่งจะส่งฝ้ายให้ 1 ชั่ง ถ้ารับไป

1 หาบก็จะคืนให้ 1 หาบ เพื่อเป็นการทดแทนพันธุ์เดิม” ส่วนราษฎรที่ร้องว่าไม่มีผู้รับซื้อพระศรีพนมมาศก็ได้มีจดหมาย “เรียกจินตาดพ่อค้าแนะนำให้รับซื้อฝ้าย จินตาดรับซื้อไปทั้งสิ้นหาบละ 9 บาท” (สจข. ร.6 กส.5/136) และในจังหวัดสุโขทัยก็มีการแจกชนิดให้แก่ราษฎรในพื้นที่ตำบลเมืองเก่าและบ้านสวนเหนือ อำเภอเมืองสุโขทัย เพื่อให้ราษฎรประกอบกิจการโดยหนึ่งในนั้นคือการแนะนำให้ราษฎรปลูกฝ้ายโดยแนะนำว่าจะขายได้ราคาดี “ฝ้ายเป็นสินค้าสำคัญอย่างหนึ่ง ในปี 1 ถ้าปลูกฝ้ายได้ปุ๋ยฝ้ายหนักประมาณ 4 หาบจะขายได้เงินไม่ต่ำกว่า 25 บาท...หนุนเป็นสินค้าคล้ายคลึงกับฝ้าย...ได้ผลแล้วถาวรไปนานต้นหนุนอาจเป็นมรรกตกถึงบุตรหลานได้” (สจข. ร.6 กส.5/108) กล่าวได้ว่าความคึกคักของการเพาะปลูกฝ้ายในมณฑลพิษณุโลกใน พ.ศ.2455 นี้ได้ทำให้พ่อค้าฝ้ายเล็งเห็นถึงผลประโยชน์ที่เพิ่มพูนขึ้น จึงได้ตั้งโรงหีบฝ้ายด้วยเครื่องยนต์ขึ้นที่เมืองพิจิตร โดยหีบได้มากถึงวันละ 6 หาบ แบ่งเป็นส่วนเมล็ด 6 หาบ และส่วนปุ๋ยฝ้าย 2 หาบ และในรายงานการตรวจการเพาะปลูกของพระศรีพนมมาศเมื่อกลาง พ.ศ.2455 นั้นก็ระบุว่า

ฝ้ายเป็นสิ่งที่ราษฎรตำบลนี้ได้เคยเพาะปลูกมานานแล้ว แต่ทำกันแห่งละเล็กละน้อย เมื่อข้าพเจ้าไปตรวจการได้หมั่นตักเตือนแนะนำเสมอๆ ชี้แจงให้เห็นประโยชน์ของการทำฝ้าย ในปีนี้การเพาะปลูกของราษฎรทวีขึ้น การซื้อขายฝ้ายมีเงินพ่อค้าขึ้นไปรับซื้อแล้วนำลงไปขายที่กรุงเทพฯ โดยทางเรือและรถไฟ

(สจข. ร.6 กส.13/733)

แต่ทางมณฑลก็เห็นถึงปัญหาหนึ่งที่มาพร้อมๆ กับการขยายตัวของการปลูกฝ้ายในมณฑลนี้ โดยเฉพาะเรื่องเครื่องหีบฝ้ายของพ่อค้ามักจะเสียอยู่บ่อยครั้งทำให้เป็นการไม่สะดวกแก่ราษฎร จึงได้ดำริตั้งโรงหีบฝ้ายขึ้นที่เมืองพิษณุโลกใน พ.ศ.2456 เพื่อรับจ้างราษฎรหีบฝ้ายและรับซื้อฝ้ายจากราษฎร โดยเครื่องหีบที่เมืองพิษณุโลกนี้มักจะไม่ค่อยเสียเหมือนโรงหีบฝ้ายที่เมืองพิจิตรเนื่องเพราะมีเจ้าพนักงานคอยบำรุงรักษา กระทั่ง ใน พ.ศ.2457 โรงหีบฝ้ายที่พิจิตรก็ได้รับการแก้ไขเครื่องจักรไม่เสียบ่อยเหมือนครั้งเมื่อ พ.ศ.2455 และมณฑลก็ได้นำเมล็ดพันธุ์ฝ้ายออกแจกจ่ายราษฎรอีกด้วย เนื่องเพราะความต้องการเพาะปลูกฝ้ายของราษฎรขยายตัวมากขึ้น จนมีเมล็ดพันธุ์ไม่เพียงพอแก่ความต้องการของราษฎร และในปีนี้ไร่ฝ้ายในมณฑลพิษณุโลกขยายถึง 9,106 ไร่

และมณฑลยังเห็นว่าเป็นที่ๆ พอจะปลูกฝ้ายในมณฑลได้นั้นยังคงเหลืออีกกว่า 200,000 ไร่ และ
 เด็งที่จะขยายพื้นที่ปลูกฝ้ายของราษฎรให้เต็มเนื้อที่ดังกล่าว (สจข. ร.6 ค.1/32, น.12-15)

มีพักต้องกล่าวว่า การขยายพื้นที่เพาะปลูกฝ้ายตั้งแต่ พ.ศ.2453 เป็นต้นมา ทำให้รัฐและ
 ราษฎรมีรายได้จากการขยายตัวของ การเพาะปลูกฝ้ายมากขึ้นเป็นลำดับ กล่าวคือ ใน พ.ศ.2452
 อันเป็นปีก่อนที่รัฐจะดำเนินนโยบายบำรุงไรฝ้าย รัฐสามารถเก็บอากรค่าที่ได้ 500 บาท 98 สตางค์
 ฝ้ายบรรทุกขึ้นรถไฟ 5,677 หาบ ได้เงินค่าระวาง 3,289 บาท ราคาฝ้ายเวลานั้นคิดหาละ 6 บาท
 จะได้เงินภาษี 3,406 บาท ดังนั้น เงินที่เข้ามาในมณฑลจากการขายฝ้ายจะเป็นสมบัติของราษฎร
 24,372 บาท ส่วนรัฐบาลได้ 7,195 บาท 98 สตางค์ ในขณะที่เมื่อ พ.ศ.2457 ภายหลังจากที่รัฐ
 เริ่มดำเนินการบำรุงไรฝ้ายมา 5 ปี มณฑลพิษณุโลกก็มีจำนวนไรฝ้ายเพิ่มขึ้นกว่า 9,106 ไร่ เงิน
 อากรค่าที่ 1,122 บาท 53 สตางค์ บรรทุกขึ้นรถไฟได้ 20,293 หาบ ได้เงินระวาง 10,125 บาท จะ
 เป็นจำนวนเงินภาษี 20,293 บาท เงินราคาฝ้ายที่เข้ามาในมณฑลอันจะตกเป็นสมบัติของราษฎรนั้นสูง
 ถึง 273,180 บาท ส่วนรัฐบาลได้ 33,480 บาท 53 สตางค์ (สจข. ร.6 ค.1/32, น.18-19)

นอกจากนี้ ในรายงานความเห็นของมิสเตอร์ลูบชาผู้ช่วยข้าหลวงเกษตรมณฑลพิษณุโลก
 เมื่อ พ.ศ.2456 ก็ชี้ให้เห็นถึงแนวโน้มของการปลูกฝ้ายเพื่อขายของราษฎรในมณฑลพิษณุโลกที่
 ขยายตัวเพิ่มขึ้นและถึงมือของผู้รับซื้อไว้นั้น ดังในรายงานระบุว่า การขนส่งทางรถไฟสะดวกดีและ
 เร็วทันความต้องการผู้ซื้อขายเพราะทางน้ำเป็นการไม่สะดวก ต้องรอฤดูกาลเพื่อให้มีน้ำเพียงพอ
 สำหรับเรือสัญจร (สจข. ร.6 กส.13/701) และในช่วง พ.ศ.2450-พ.ศ.2454 นี้ 5 จังหวัดในมณฑล
 พิษณุโลกก็ทำเงินจากการค้าฝ้ายกว่า 56,586 บาทใน พ.ศ.2454 ซึ่งสูงกว่า พ.ศ.2453 ที่ทำเงินได้
 40,610 บาท โดยจังหวัดพิษณุโลกมีรายได้จากการค้าฝ้ายใน พ.ศ.2454 กว่า 10,500 บาท
 จังหวัดพิจิตร 28,050 บาท จังหวัดพิไชย(อุตรดิตถ์) 4,200 บาท จังหวัดสวรรคโลก 3,030 บาท
 และจังหวัดสุโขทัย 10,800 บาท และในบรรดา 5 จังหวัดนี้ มีจังหวัดพิจิตร สุโขทัยและพิษณุโลกที่
 มีพื้นที่ปลูกฝ้ายมากกว่า 1,000 ไร่ใน พ.ศ.2454 คือ พิจิตรมีพื้นที่ปลูกฝ้าย 2,805 ไร่ สุโขทัยมีพื้นที่
 ปลูกฝ้าย 1,080 ไร่ และพิษณุโลกมีพื้นที่ปลูกฝ้าย 1,050 ไร่

จะเห็นได้ว่าช่วงเวลาที่ผ่านมาแล้วผลประโยชน์ซึ่งราษฎรเพาะปลูกฝ้ายเฉลี่ยได้เจริญขึ้น
 36.98 ในร้อยละ ไม่มีเหตุที่จะต้องสงสัยเลยว่าถ้ารัฐบาลได้อุดหนุนอยู่ตราบใด การ
 เพาะปลูกฝ้ายคงเจริญขึ้นเท่านั้น และสินค้าฝ้ายของมณฑลพิษณุโลกคงจะได้เปนนำตา

ขึ้นบ้างในเวลาไม่ช้า...แต่ไม่ต้องสงสัยเลยเลยว่าในเวลาข้างหน้าการเพาะปลูกฝ้ายจะเป็นเครื่องบำรุงให้พลเมืองพ้นความอดคัดขัดสนขึ้น จะเป็นสินค้าคู่เคียงกับข้าว[ข้าว]พอก่อนหน้าได้บ้าง เมื่อการเพาะปลูกฝ้ายเจริญผลประโยชน์อันบังเกิดแก่การส่งไปจำหน่ายต่างท้องที่ คงเป็นเงาตามอยู่ตราบนั้น

(สจข. ร.6 กส.13/701)

อนิจจาในช่วง พ.ศ.2457 นี้เองที่ราษฎรในมณฑลพิษณุโลกผู้ทำไร่ฝ้ายได้เผชิญกับปัญหาเรื่องการขายฝ้ายไม่ได้ เนื่องจากไม่มีพ่อค้ารับซื้อฝ้าย โดยปกติเมื่อถึงเวลาเก็บเกี่ยวผลผลิตหรือจวนจะเก็บเกี่ยวจะมีพ่อค้ารับซื้อฝ้าย แต่ในช่วงปีดังกล่าวกลับไม่มีพ่อค้าเลย ทั้งนี้ การที่ไม่มีพ่อค้าเข้ามารับซื้อฝ้าย เป็นเหตุให้ราษฎรเผชิญกับปัญหาอยู่หลายประการ เช่น ไม่สามารถขายฝ้ายได้เนื่องจากไม่มีผู้ตั้งราคา และราษฎรไม่มีกำลังทุนรอนที่เพียงพอในการสร้างที่ทางสำหรับเก็บบำรุงรักษาฝ้ายที่ถูกเก็บเกี่ยว เพราะตามที่เคยปฏิบัติมานั้นมักจะมีพ่อค้ามาซื้อและขนออกไปเลย ไม่มีการเก็บรักษา ปัญหาดังกล่าวนี้อาจก่อให้เกิดความวิตกในหมู่ราษฎรจนร้อนไปถึงเกษตรมณฑล

ก็พากันร้อนรนได้ช่วยวิ่งเต้นเที่ยวสืบราคาตามพ่อค้าที่เคยซื้อฝ้ายในมณฑลก็ไม่มีใครจะยื่นเป็นผู้ซื้อ แลไม่มีใครจะตั้งราคาให้ ...เจ้าพนักงานเกษตรได้เข้ามาสืบราคาแลทางขายในกรุงเทพฯ ก็ไม่ทราบราคาแน่นอนแลหาผู้รับซื้อไม่ได้ เพราะฝ้ายปีก่อนยังขังอยู่ในกรุงเทพฯ มาก คือ ตามห้างฝรั่งบ้างจีนบ้าง การที่ฝ้ายตกค้างอยู่มากเช่นนี้ ตามทางสืบสวนได้ความว่า เป็นการขัดข้องด้วยการส่งเป็นลำดับกันไป จนห้างใหญ่ๆ ซึ่งเคยรับซื้อฝ้ายไม่ต้องการจึงทำให้ฝ้ายไม่มีราคาเสียเลย (สจข. ร.6 ค.1/32, น.20)

นอกจากนี้ ในช่วง พ.ศ.2457 ยุโรปได้เข้าสู่สภาวะของสงคราม โดยผลจากมหาสงครามครั้งนี้ได้ส่งผลกระทบต่อสยามทำให้ไม่สามารถส่งออกฝ้ายไปยังต่างประเทศได้ เนื่องจากสงครามได้ทำให้ความต้องการฝ้ายในประเทศต่างๆ ลดน้อยลง “เช่น เมืองไฮอูคูปต์ เงินรายได้ลดลงในปีนี้ [2457] ถึง 13,000,000 ปอนด์ไฮอูคูปต์” (สจข. ร.6 ค.1/32, น.3) กล่าวได้ว่าการปะทุขึ้นของมหาสงครามในยุโรปนี้ก็ยิ่งผลร้ายให้มาตกแก่มือราษฎรในมณฑลพิษณุโลกได้ด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม ปัญหาที่ราษฎรในมณฑลพิษณุโลกขายฝ้ายไม่ได้ก็ยังสะท้อนถึงรัฐบาลกลาง เนื่องจากเพราะราษฎรไม่มีกำลังบำรุงรักษาฝ้ายเกรงว่าฝ้ายจะเสียหายไปโดยเปล่าประโยชน์ จึงดำริที่จะรับซื้อฝ้ายจากราษฎรมาแปลงเป็นเส้นด้ายเพื่อเก็บรักษาไว้ ทั้งนี้ รัฐบาลสยามในช่วงเวลาดังกล่าวยังไม่สามารถผลิตเส้นด้ายได้ด้วยตนเองโดยจะซื้อด้ายนำเข้าจากต่างประเทศ ซึ่งใน พ.ศ. 2456 มีการนำเข้าด้ายจากต่างประเทศเป็นเงินกว่า 2,411,998 บาท ดังนั้น เพื่อดำเนินการแก้ปัญหาและบำรุงรักษาฝ้ายของราษฎรไว้สำหรับรอหาช่องทางส่งออกต่างประเทศ รัฐบาลจึงได้ดำเนินนโยบายรับซื้อฝ้ายของราษฎรที่ประสงค์จะขายไว้ทั้งหมด พร้อมทั้งจัดสรรงบประมาณสำหรับสร้างที่เก็บรักษาฝ้ายและสร้างเครื่องผลิตด้ายไว้สำหรับป้องกันความเสียหายของฝ้ายที่รับซื้อไว้ (สจข. ร.6 ค.1/32, น.22-24) ทว่า รัฐบาลก็สามารถแก้ปัญหาดังกล่าวได้เพียงแค่ 1 ปี โดยใน พ.ศ. 2458 สมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกได้รายงานว่าการปลูกฝ้ายในมณฑลพิษณุโลกทลดุโทรมลง เพราะการสงครามเป็นเหตุ จึงเห็นสมควรให้รัฐบาลดำเนินการอุดหนุนและรับซื้อฝ้ายจากราษฎรต่อไป แต่กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ณ ขณะนั้นทรงไม่เห็นด้วย เพราะเกรงว่ารัฐบาลจะขาดทุนมาก และเกรงราษฎรที่ทำการเพาะปลูกจำพวกอื่นจะเอาอย่าง นอกจากนี้ ยังทรงยึดติดต่อกับนโยบายของกระทรวงเกษตราธิการแต่เดิมได้ชักชวนราษฎรให้เกิดความนิยมในทำไร่ฝ้ายในมณฑลพิษณุโลกที่เพิ่มขึ้นว่า “การปลูกฝ้ายนี้จะทำให้เป็นพักเป็นผลอย่างพืชพรรณบางอย่างเช่นเข้าเป็นต้นนั้นไม่ได้...ฝ้ายไม่เป็นของที่ควรอุดหนุนให้จำเจริญขึ้นในเมืองนี้ การที่กระทรวงเกษตราธิการไปชักชวนให้ราษฎรทำขึ้นนั้นเป็นทางที่คิดผิดไปทางหนึ่ง” (สจข. ร.6 ค.1/32, น.31) ดังนั้น “การรับซื้อฝ้าย[ฝ้าย]ก็จะเป็นอันต้องงดเพราะถ้ารับซื้อก็จะเป็นการเพิ่มความชักชวนราษฎรขึ้นอีกชั้นหนึ่งจะผิดไปกับทางเดินของเจ้ากระทรวงซึ่งประสงค์ให้การปลูกฝ้าย[ฝ้าย]น้อยลงจนมีสิ่งอื่นมาแทนทั้งหมดได้เมื่อไรเป็นดี...เมื่อการเป็นเช่นนี้ก็จำต้องขอพระราชทานระงับไว้ก่อน” (สจข. ร.6 ค.1/32, น.31)

การเข้ามาของรถไฟและการขยายตัวของพื้นที่ทางเศรษฐกิจในมณฑลพิษณุโลก ช่วงพุทธทศวรรษ 2450-2470

ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่ารถไฟได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในการลำเลียงผลผลิตทางการเกษตรของราษฎรในมณฑลพิษณุโลกลงสู่ตลาดหลักที่กรุงเทพฯ ซึ่งน่าจะเริ่มมีเข้ามามีบทบาทในช่วง พ.ศ. 2451 เป็นต้นมา และค่อยๆ ทวีความสำคัญขึ้นภายหลังจากที่รัฐได้กลับมาดำเนินการ

สร้างทางรถไฟสายเหนือต่อภายหลังจากที่หยุดชะงักไปเพราะได้รับอิทธิพลจากสงครามโลกครั้งที่ 1 และเปิดเดินรถจนถึงลำปางในปี พ.ศ.2459 (คากิซากิ, 2562, น.4) ด้วยเหตุเพราะระยะเวลาในการเดินทางด้วยรถไฟนั้นเร็วกว่าการใช้เรือมาก และการบรรทุกสินค้าลงเรือก็จำเป็นจะต้องคอยดูระดับของน้ำในแม่น้ำเป็นสำคัญ หากแม่น้ำมีน้ำไม่เพียงพอต่อเรือที่มีระวางบรรทุกมากย่อมจำเป็นจะต้องจอดเทียบเพื่อรอช่วงน้ำขึ้น ในขณะที่รถไฟนั้นมีเวลาเดินทางที่กำหนดชัดเจน โดยข้อมูลที่พอจะชี้ให้เห็นถึงการเปรียบเทียบระยะเวลาระหว่างการเดินทางด้วยเรือและรถไฟในมณฑลพิษณุโลกได้อยู่บ้างนั้น คือ รายงานการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพคราวเสด็จมาตรวจราชการยังเมืองอุตรดิตถ์โดยการประทับรถไฟเมื่อ พ.ศ.2451 อันมีความว่า

ข้าพระพุทธเจ้าจะออกจากพิษณุโลกขึ้นไปเมืองอุตรดิตถ์วันที่ 28 ได้ความว่ารถไฟทำงานเดินจากพิษณุโลกขึ้นไปได้ถึงสะพานที่จะข้ามแม่น้ำที่บ้านดาราเหนือเมืองพิชัย ข้าพระพุทธเจ้าจะเอาไครยรถไฟทำงานขึ้นไปลงเรือที่บ้านดารา เขาว่ารถไฟยังต้องคลานจะต้องใช้เวลา 4 ชั่วโมงเศษจึงจะถึงบ้านดารา แต่ก็ยังดีที่คุ้มเวลาได้ถึง 2 วัน แต่ข้ากลับข้าพระพุทธเจ้าตั้งใจว่า จะล่องทางเรือจากอุตรดิตถ์ลงมาจนพิษณุโลกจะได้ตรวจลำน้ำลงมาด้วย (สถาบันดำรงราชานุภาพ, 2555, น.467)

จะเห็นได้ว่า ทางรถไฟสายเหนือ ณ ช่วง พ.ศ.2451 นั้น ทางรถไฟยังคงก่อสร้างไปถึงเพียงบริเวณสะพานข้ามแม่น้ำที่บ้านดาราเหนือเมืองพิชัย แต่ระยะเวลาในการเดินทางด้วยรถไฟจากพิษณุโลกไปจนถึงบ้านดารานั้นย่นระยะไปได้ถึง 2 วัน มิพักต้องกล่าวว่ กำลังในการบรรทุกผลผลิตของรถไฟนั้นก็น่าจะมากกว่าเรือของพ่อค้าอยู่หลายเท่า นอกจากนี้ การขยายตัวของการถือครองที่ดินและความคึกคักทางเศรษฐกิจของมณฑลพิษณุโลกในช่วง พ.ศ.2451-2456 นั้น ยังส่งผลให้เกิดการเพิ่มขึ้นอย่างมหาศาลของผลผลิตโดยเฉพาะพืชเศรษฐกิจและนำเม็ดเงินเข้าสู่มือของราษฎรในมณฑลกว่า 273,180 บาท (สจช. ร.6 ค.1/32, น.19) อีกทั้ง การทวีความสำคัญขึ้นของการใช้รถไฟเพื่อลำเลียงสินค้าและผลผลิตของราษฎรนั้น ยังสะท้อนออกมาจากการย้ายที่ว่าการอำเภอไปตั้งยังบริเวณใกล้เคียงกับสถานีรถไฟ เนื่องจากสินค้าจากกรุงเทพฯ นั้นมักจะลำเลียง

ขึ้นมาด้วยรถไฟ ดังที่ปรากฏอยู่ในรายงานการตรวจราชการหัวเมืองของสมเด็จพระยาดำรง
ราชานุภาพ เมื่อ พ.ศ.2451 ความว่า

เวลารถไฟแล้ว[เสร็จ]เมืองอุตรดิตถ์คงจะเจริญขึ้นอีก ถ้าหากว่ารถไฟไม่เรียกเก็บค่าบรรทุก
เกินไป ในเวลานี้ได้ถามตามพ่อค้า ได้ความว่าสินค้าที่ส่งจากกรุงเทพฯ มาเมืองอุตรดิตถ์จับ
บรรทุกรถไฟส่งถึงเมืองพิษณุโลกบ้างแล้ว สินค้ามาถึงเมืองอุตรดิตถ์แล้วคิดค่าใส่หุ้ยลงเรือ
ขึ้นมาจากปากน้ำโพ หรือส่งลงเรือขึ้นมาจากพิษณุโลกเวลานี้เท่าๆ กัน ส่งพิษณุโลก
ได้เปรียบเพียงเวลาเร็วเข้า แต่อาหารแลเครื่องบริโภคใช้สอยที่เมืองอุตรดิตถ์เวลานี้ฟังตาม
เสียงคนที่ขึ้นมาจากกรุงเทพฯ ว่าแพงกว่าที่กรุงเทพฯ ความข้อนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจว่า
ความรู้สึกมีเฉพาะพวกที่มาจากกรุงเทพฯ ซึ่งมักพอใจบริโภคอาหารแลใช้สอย อย่างอยู่
กรุงเทพฯ แต่ส่วนพื้นพลเมืองนั้นสืบถามดูตามพ่อค้าแลข้าราชการได้ความเป็นอย่าง
เดียวกันว่า ทุกวันนี้ราษฎรบริบูรณ์โภคทรัพย์มากกว่าแต่ก่อนมาก ข้อนี้จะพึงสังเกตเห็น
ได้ในตลาด แต่ก่อนมาขายดีเพียงผ้าดิบ ที่ราษฎรซื้อไปย้อมนุ่งห่ม เดียวนี้ขายได้แพร่
พรรณภาชนะต่างๆ ตลอดจนถึงเครื่องแต่งตัวที่เป็นเครื่องเงินเครื่องทองของมีราคาก็ขายได้
(สถาบันดำรงราชานุภาพ, 2555, น.474-475)

กล่าวได้ว่า ชุมชนบริเวณใกล้สถานีรถไฟนั้น คงแออัดคับคั่งไปด้วยเรือนห้องแถวให้เช่า
เรือนสองชั้น บ้านคนจีนที่ปลูกไปตามริมถนนในชุมชน บางหลังก็ปล่อยให้เช่า เช่น “ที่ตลาดท่าอิฐ
มีเรือนแถวทำให้เช่ามากขึ้นกว่า...แต่ก่อนหลายแถว...ค่าเช่าเรือน 2 ชั้นเรียกกันห้องละ 20 บาท
ชั้นเดียวหลังละ 10 บาทแล 8 บาทเปนน อย่างต่ำ...พวกจีนไปจับที่ตามริมถนน...ทำบ้านเรือนขึ้น
หลายราย ด้วยคาดลวงกันว่าเวลารถไฟถึงการค้าขายจะไปดี” (สถาบันดำรงราชานุภาพ, 2555, น.
472) ด้วยเหตุนี้ พื้นที่บริเวณรอบสถานีรถไฟจึงเต็มไปด้วยคนหลากหลายกลุ่ม ทั้งราษฎรในพื้นที่
พ่อค้าจากต่างถิ่น พ่อค้าในพื้นที่ทั้งคนไทยและคนจีน กุสรีบจ้าง และโจรขโมยลักล้วงซึ่งดูจะมี
จำนวนเพิ่มขึ้น โดยเหตุลักล้วงที่เพิ่มขึ้นนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงได้พิจารณา
เอาไว้ว่า

การปกครองราษฎรสังเกตดูเป็นการปกติไม่มีเสียงเดือดร้อนอย่างอื่น นอกจากว่าผู้ร้าย ล้วงลักโคกระบือเมื่อแล้งแล้ว ชุมชนขึ้นกว่าแต่ก่อน เหตุที่เกิดโจรผู้ร้ายล้วงลักชุกชุมขึ้น เจ้าพนักงานปกครองท้องที่ ก็แลเห็นเหตุตรงกับที่เคยมีมาแล้วในมณฑลอื่น ๆ กล่าวคือ การสร้างรถไฟมีคนล่าสอนเข้ามารับทำการกุศลมากอยู่ คนพวกนี้เป็นชาวมณฑลอิสาน โดยมาก เพี้ยวตั้งทับกระท่อมเรียวยาวกันไปตามทางรถไฟที่มันรับจ้างทำงาน เป็นคนติดฝิ่น ก็มาก ทางรถไฟทำไปถึงไหนผู้ร้ายล้วงลักก็ชุมไปถึงนั้น จนทางรถไฟแล้ว [เสร็จ] เมื่อใด ผู้ร้ายก็หา เป็นเช่นนี้มาทุก ๆ สายตั้งแต่สายนครราชสีมา ครั้นเจ้าพนักงานปกครองท้องที่ บังคับตรวจตราพวกกุลให้กวดขัน เช่น บังคับให้อยู่รวมกันเป็นตำแหน่งแห่งที่ แลให้มี ตำรวจภูธรหรือเจ้าพนักงานคอยตรวจตราคนเหล่านี้ การที่บังคับรวบพวกกุลก็คงจะไป เกิดติดขัดแก่การสร้างรถไฟที่จะหากุเลียกเข้า จึงต้องผ่อนผันหันหน้าการทำรถไฟ อย่าให้ ติดขัดเป็นข้อสำคัญ ในเรื่องผู้ร้ายลักโคกระบือนั้น สืบสวนตามกำนันผู้ใหญ่บ้านได้ความ ว่า ก็เนื่องด้วยพวกกุลทำทางรถไฟนี้ แต่มีโทษพวกกุลเอง คือ ผู้ร้ายต่างเมืองเข้ามาแอบแฝง อาศัยรอยสมคบอยู่กับพวกกุล เวลาเจ้าพนักงานปกครองท้องที่ไปตรวจตราก็กลายเป็นกุล ไป ครั้นราษฎรผลเมื่อไร พวกผู้ร้ายนั้นก็ลอบลักโคกระบือพาไปขายต่างเมือง มีชุกชุมเมื่อ ฤดูแล้ง แต่เดี๋ยวนี้ค่อยสงบไปแล้ว (สถาบันดำรงราชานุภาพ, 2555, น.475-476)

ด้วยเหตุนี้ การย้ายที่ว่าการอำเภอมาอยู่ในเขตชุมชนใกล้สถานีรถไฟนั้น จึงน่าจะเกี่ยวข้องกับ การดูแลความสงบเรียบร้อยภายในพื้นที่ๆ กำลังขยายตัวขึ้นจากการมาถึงของรถไฟ โดยอำเภอ พรหมพิรามก็เป็นหนึ่งในอำเภอที่ได้ดำเนินการย้ายที่ว่าการอำเภอจากเดิมอยู่บริเวณบ้านย่านขาด มาตั้งยังบริเวณบ้านกรับพวง และอยู่ไม่ห่างจากสถานีรถไฟมาก เช่นเดียวกับทางบ้านหนองตมที่ ชุมชนนั้นขยายตัวอยู่โดยรอบสถานีรถไฟและเป็นแหล่งรับซื้อข้าวที่สำคัญของอำเภอพรหมพิราม อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการลำเลียงสินค้าโดยรถไฟจะทวีความสำคัญขึ้น แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้อีกเช่นกัน ว่าค่าใช้จ่ายสำหรับการบรรทุกสินค้าโดยรถไฟนั้นอาจจะแพงกว่าการบรรทุกลงเรือพ่อค้า และบาง ชุมชนก็อยู่ห่างไกลจากสถานีรถไฟ ดังนั้น บรรดาพ่อค้ารับซื้อข้าวด้วยเรือจึงยังมีความสำคัญ โดยเฉพาะที่ตำบลมะตูมนั้นก็ยังคงดำรงสถานะเป็นท่าค้าข้าวทางเรือสำคัญ เนื่องจากอยู่ไกลจาก สถานีรถไฟบ้านตมที่อยู่ลึกเข้าไปทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำน่าน ในขณะที่พื้นที่ทำนาของชุมชน นั้นอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำน่าน ดังที่ปรากฏให้เห็นขอบเขตของพื้นที่ทำนาใน “แผนที่การบิน

เฉพาะถิ่น มณฑลพิษณุโลก จ.พิษณุโลก พิจิตร สุโขทัย” เมื่อ พ.ศ.2465 โดยปริมาณเรือพ่อค้าซื้อ
ขายข้าวและสินค้าในช่วง พ.ศ.2451 นั้น มีมากกว่าร้อยละ ดังที่ปรากฏในรายงานของสมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความว่า

ตามลำแม่น้ำตั้งแต่เมืองพิไชยขึ้นมาจนถึงอุตรดิตถ์มีเรือเปิดใหญ่อย่างบรรทุกสินค้าจอด
เรียงรายเห็นได้ทุกคั้งน้ำ...เที่ยวจอดประชุมกันเปนมูๆ แม้เหนือเมืองอุตรดิตถ์ก็มีขึ้นไป...
ถ้าจะนับจำนวนเห็นจะหลายร้อยละ ที่เดิยมากกว่าที่ได้เคยเห็นเมื่อมาตามเสด็จหลาย
เท่า...บรรทุกสินค้ากรุงเทพฯ มาขายแล้วรับซื้อสินค้าข้างเหนือ คือ ข้าว, ยาสูบ, เขา, หนัง,
ครั่ง, กายาน เป็นต้นลงไปขายข้างใต้ ที่เรือมีจอดเรียงรายกันอยู่เช่นนี้ เขาว่าเป็นเวลา
บรรทุกสินค้าแลคอยน้ำ พอน้ำขึ้นมากจะล่องลงไป (สถาบันดำรงราชานุภาพ, 2555, น.
472)

นอกจากนี้ เนื้อความบางส่วนใน *ระยะทางไปมณฑลภาคพายัพ พระพุทธศักราช 2465*
ซึ่งเรียบเรียงโดยพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (ทอง จันทรางศุ) ก็อาจจะพอทำให้เข้าใจได้ว่าในช่วง
พ.ศ.2465 นั้น ความนิยมใช้เรือในการสัญจรและการขนถ่ายสินค้าของราษฎรก็น่าจะยังได้รับ
ความนิยมอยู่แต่ก็มีการใช้รถไฟที่แพร่หลายด้วยเช่นกัน โดยจะเห็นได้ว่ารถไฟระยะทางจาก
พิษณุโลกลงไปกรุงเทพฯ นั้นนอกจากจะมีราคาเช่าตู้เก็บสินค้าที่แพงแล้ว การไม่มีตู้นอนสำหรับ
รถไฟที่มาถึงพิษณุโลกนั้นก็น่าจะสร้างอุปสรรคต่อบรรดาพ่อค้าแม่ค้ารายย่อยด้วยเช่นกัน ดังที่พระ
ยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ระบุว่า

การที่ไม่มีรถไฟเป็นระยะนอนที่พิษณุโลกนั้น จึงเป็นการนำเสียดายอยู่บ้าง ที่ทำให้ผู้มีฐานะ
อย่างรียบด่วนและพ่อค้าเล็กๆ น้อยๆ ซึ่งไม่สามารถจะเช่าตู้สินค้าโดยเฉพาะของตนเอง ซึ่ง
อยู่ในจังหวัดและอำเภอรายทาง เช่น พิจิตร บางมูลนาค (ทางพักสินค้าของเพ็ชรบูรณ์และ
หล่มสักดี) พิษณุโลก ต้องได้รับความลำบากเป็นอันมาก (สุนทรเทพกิจจารักษ์, 2465, น.1)

กล่าวได้ว่า บรรดาพ่อค้าแม่ค้ารายย่อยตามชุมชนรายทางขึ้นมาพิษณุโลกช่วงพ.ศ. 2465
นั้น นอกจากจะมีกำลังทรัพย์ไม่เพียงพอที่จะเช่าตู้เก็บสินค้าของตนแล้ว การเดินทางด้วยรถไฟที่ไม่

มีระยณะนอนก็คงจะทำให้บรรดาพ่อค้าและแม่ค้ารายย่อยต้องประสบกับปัญหาการหอบหิ้วเอาสินค้าและสิ่งของส่วนตัวติดตัวไปด้วย และยังต้องเผชิญกับการนั่งตลอดทั้งเส้นทาง จึงสร้างความลำบากให้แก่บรรดาพ่อค้าแม่ค้ารายย่อยเหล่านี้ไม่น้อย ซึ่งเป็นภาพที่คงปรากฏต่อสายตาของพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ในคราวที่นั่งรถไฟมาถึงพิษณุโลกด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม เมื่อกล่าวถึงตรงนี้จะเห็นได้ว่า ในช่วง พ.ศ. 2451 เป็นต้นมาการขยายตัวทางเศรษฐกิจในระดับประเทศ โดยเฉพาะเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกตลาดต่างประเทศนั้นมีผลอย่างยิ่งต่อการดำเนินนโยบายกระตุ้นการขยายพื้นที่เพาะปลูกพืชเศรษฐกิจของราษฎรโดยรัฐ โดยหากดูเฉพาะกรณีของฝ้ายในมณฑลพิษณุโลกนั้น ก็นับเป็นพืชเศรษฐกิจสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่รัฐสยามได้ส่งออกไปยังตลาดต่างประเทศและสร้างผลกำไรให้แก่รัฐที่อาจจะมากกว่า 10 ล้านบาท กระทั่ง เมื่อเกิดภาวะสงครามทำให้ตลาดต่างประเทศได้ลดปริมาณความต้องการฝ้ายลง จึงส่งผลกระทบต่อความเป็นลูกโซ่ลงมายังบรรดาห้างร้านภายในประเทศที่ไม่สามารถส่งออกสินค้าได้ และในขณะเดียวกันก็ไม่สามารถรับซื้อผลผลิตใหม่จากราษฎรได้ ทำให้เกิดการคั่งค้างของผลผลิตและเกิดความเดือดร้อนขึ้นแก่ราษฎร โดยเฉพาะในมณฑลพิษณุโลก การดำเนินนโยบายคุ้มครองผลผลิตฝ้ายของราษฎรในช่วงแรกนั้น อาจด้วยเพราะรัฐยังเล็งเห็นถึงผลประโยชน์ที่จะได้รับจากการค้าฝ้ายและรอจังหวะโอกาสในการส่งออกสินค้าไปยังตลาดต่างประเทศอีกครั้งเมื่อสงครามได้ทุเลาเบาบาง แต่ความยืดเยื้อของมหาสงครามกลับกินระยะเวลาเนิ่นนานเกิน 1 ปี ทำให้รัฐสยามจำเป็นต้องระงับนโยบายคุ้มครองราษฎรไป

นอกจากนี้ สภาวะของมหาสงครามที่ประทุขึ้นใน พ.ศ. 2457 ยังส่งผลกระทบต่อไปจนถึงโครงการระดับประเทศ คือ การก่อสร้างทางรถไฟสายเหนือและการสร้างการทดน้ำ ซึ่งอาศัยเงินกู้จากยุโรปนั้น และเมื่อเผชิญกับสภาวะมหาสงคราม “การจัดสร้างรถไฟสายเหนือให้ถึงเชียงใหม่แลจัดสร้างการทดน้ำนั้น เมื่อเกิดมหาสงครามขึ้นดังนี้ การที่จะกู้ยุโรปนั้นก็นับว่าเปิ่นอันสิ้นหวังชั่วเวลาหลายปี” (สจช, ร.6 ค.1/29, น.3) เป็นเหตุให้รัฐมีดำริที่จะระงับการก่อสร้างรถไฟสายเหนือเอาไว้ชั่วคราว และดำเนินการสร้างการทดน้ำต่อไปด้วยการกู้เงินจากราษฎร ทั้งนี้ เหตุที่จำเป็นจะต้องดำเนินการสร้างการทดน้ำต่อไปนั้น เพราะประโยชน์ที่รัฐจะได้จากผลผลิตทางการเกษตร โดยเฉพาะจากตลาดข้าวที่มีแนวโน้มว่ารัฐจะได้รับผลประโยชน์อย่างสม่าเสมอมากกว่าผลประโยชน์ที่จะได้จากการก่อสร้างรถไฟจากลำปางไปจนถึงเชียงใหม่ที่ยังสร้างไม่แล้วเสร็จและจำเป็นจะต้องเจาะภูเขา ซึ่งต้องใช้กำลังคนและกำลังทรัพย์มาก และด้วยสภาวะการณ์ที่ไม่สามารถ

กู้เงินทุนจากต่างประเทศโดยเฉพาะยุโรปได้ในขณะนั้น การกู้เงินจากรัฐเพื่อก่อสร้างการทอดน้ำจึงเป็นหนทางที่ยังคงทำให้รัฐมีเงินเต็มพระคลังและ “จะมีประโยชน์ในการที่ฝึกสอนประชาชนให้รู้จักทำมาหาประโยชน์จากเงินทุน ที่เป็นทางมั่นคงไม่อาจพินาศ” (สจข. ร.6 ค.1/29, น.10) ดังที่ปรากฏอยู่ในหนังสือราชการของกรมพระจันทบุรีนฤนาถ เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ความว่า

การสร้างรถไฟสายเหนือ นั้น ในขณะนี้ทราบเกล้าฯ ว่า ได้ทำเสร็จแล้วเพียงปากต้าพร้อมที่จะเปิดให้ประชาชนใช้ได้แล้ว และคาดคะเนว่าจะได้สร้างเสร็จถึงนครลำปางในปี 2458 ส่วนการที่จะก่อสร้างต่อไปนั้น ถึงแม้ว่าได้เริ่มบ้างเล็กน้อยก็จริง แต่จะต้องการทำอีก 3 ปี จึงจะถึงเชียงใหม่ ทั้งทางที่จะทำต่อไปนั้น ก็จะต้องเจาะเขาเป็นการลำบากนับว่าขึ้นต้นงานใหม่อีกรวดหนึ่งทีเดียว สิ่งของเครื่องใช้ที่ได้เคยซื้อจากเมืองเยอรมันก็เป็นอันจัดซื้อไม่ได้อีกต่อไปชั่วคราว บางทีนายช่างที่ทำอยู่ก็มีไม่พอแก่การที่จะเป็นได้ ประโยชน์ที่รัฐบาลจะได้จากรถไฟตอนตั้งแต่ลำปางถึงเชียงใหม่ ถึงแม้จะมีมากขึ้นก็จำกัดอยู่แต่การทำให้สินค้าระหว่างกรุงเทพฯ และเชียงใหม่เจริญใหญ่ขึ้น แลตัดทางสินค้าที่มาจากทางอาณาเขตรพม่าได้บ้าง ไม่มีผลกว้างขวางเท่าการทอดน้ำซึ่งจะได้นำมาเทียบนับัดนี้ ประโยชน์แห่งการทอดน้ำ ดังซึ่งจะจัดขึ้นตามสภิมของกระทรวงเกษตรราธิการนั้น เป็นประโยชน์กว้างขวางในเชิงที่จะได้เปิดตลาดเข้าให้กว้างขวางออกไป ด้วยอำนาจที่บังคับน้ำได้ไม่ต้องอาศัยดินฟ้าอากาศอย่างเดียว กระทบทำให้ได้ผลเข้าสม่ำเสมอว่าแต่ก่อน ทั้งนี้โดยจะได้ลงทุนจัดสร้างไปแต่เฉพาะในท้องที่ๆ ประชากรหาการหาเลี้ยงชีพอยู่แล้ว หากจะเปิดท้องที่ใหม่แต่เฉพาะที่อาจมีจำนวนประชากรเริ่มทำขึ้นใหม่ บังคับการย้ายสถานไปเหมาอยู่ในตัว...เห็นด้วยเกล้าฯว่าควรเริ่มเสียในปี 2458 เพราะเหตุว่าผลดีที่จะพึงได้นั้น ถ้าไม่เริ่มเสียในบัดนี้ก็ต้องได้เนิ่นช้าไป ส่วนว่าการแข่งขันกับประเทศอื่น นับวันก็นับจะเข้มงวดขึ้น ควรเตรียมไว้ให้พร้อมแต่เนิ่นๆ อีกประการหนึ่งรัฐบาลได้ลงทุนไปในการตรวจตรา นั้นก็มากแล้ว ทั้งช่างที่ชำนาญรู้เรื่องตลอดก็ยังมีในเมือง ถ้าเลิกถอนการทอดน้ำนี้ไปตั้งต้นใหม่เอาภายหลังบางทีก็จะต้องลงทุนใหม่อีกเป็นอันมาก ทั้งช่างชำนาญก็จะหาได้ยากเข้า...การกู้เงินราชฎานั้น คิดด้วยเกล้าฯ ว่าในชั้นต้นให้กรมพระคลังมหาสมบัติเป็นผู้อำนวยการ แลจะกู้ตามจำนวนที่กระทรวงเกษตรราธิการต้องการจ่ายตาม

รายปีเป็นปีๆ ไปก่อน...ตามทางดำรินั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าการกู้ยืมเป็นผลสำเร็จได้ เพราะตามซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ศึกษาอาการแห่งการทำมาหาเลี้ยงชีพณะบัดนี้นั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯว่าเปนสมัยที่ประชาชนจะพอใจในการที่ได้ดอกเบียด่างๆ แล้ว

(สจข. ร.6 ค.1/29, น.8-10)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ เจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชกระแสบอกไปยังกระทรวงคมนาคมความว่า “ตามความเห็นที่ท่านแสดงมานั้นถูกต้อง การทอนน้ำรอไว้ไม่ควร แต่รถไฟรอได้ให้ท่านจัดตามความคิดของท่านเถิด” (สจข. ร.6 ค.1/29, น.2) เมื่อกล่าวถึงตรงนี้จะเห็นได้ว่า การขยายตัวของพื้นที่ทางการเกษตรยังคงมีแนวโน้มที่จะเพิ่มมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง ด้วยเหตุเพราะภาคการเกษตรยังคงเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของประเทศและช่วยพยุงกลไกทางการตลาดภายในให้ยังทำงานได้แม้ว่าจะอยู่ในสภาวะที่ตลาดต่างประเทศเผชิญกับวิกฤตมหาสงคราม มิพักต้องกล่าวว่ ราษฎรในภาคการเกษตรมีสิ่งสมรรายได้และเงินทุนที่มากเพียงพอจะให้รัฐดำเนินการกู้ยืมเพื่อต่อลมหายใจให้กับเงินคงคลังของประเทศ ดังที่กรมพระจันทบุรีนฤนาถ กล่าวเอาไว้ว่า “คิดด้วยเกล้าฯ ว่าจะจัดกู้ในบ้านเมือง การที่จะจัดตั้งนี้ก็มิประโยชน์ที่จะได้มีเงินคงพระคลังไว้เท่าที่มีอยู่เดี๋ยวนี้ ซึ่งเปนจำนวนที่ต่ำอยู่แล้ว ไม่ควรให้ต่ำลงไปอีกนักนั้นประการหนึ่ง” (สจข. ร.6 ค.1/29, น.10)

อย่างไรก็ตาม สภาพทางการเงินของประเทศนั้นยังไม่อาจกล่าวได้ว่าอยู่ในสภาพฟื้นตัวอย่างเต็มที่ โดยในที่ประชุมของเสนาบดีสภาเมื่อ พ.ศ.2468 นั้น ชี้ให้เห็นถึงสถานะทางการเงินของประเทศว่า “รายได้ไม่เพิ่มขึ้นตามความคาดหมาย เงินรัฐชูปการก็ลดน้อยลงเสมอแทนที่จะเพิ่มขึ้น” จำเป็นจะต้องตัดทอนรายจ่ายบางส่วนเพื่อให้งบประมาณเข้าสู่ดุลภาพ (สจข. ร.7 ค.15.3/1, น.6) และในความเห็นของเซอร์เอ็ดเวิร์ดกูด ที่ปรึกษากระทรวงพระคลังฯ ก็ได้กล่าวว่า “เมื่อพิจารณาย้อนหลังขึ้นไปแต่ปัจจุบันนี้สัก 10 ปีคือตั้งแต่ พ.ศ.2456 มาถึง 2466 จะเห็นได้ว่ารายได้ของรัฐบาลได้ทวีขึ้นเพียงร้อยละ 18.9 แต่รายจ่ายทวีขึ้นถึงร้อยละ 44.7 เปนเหตุให้งบประมาณรายจ่ายท่วมรายได้มาถึง 4 ปี ติดๆ กันแล้ว” และเหตุที่ควรจะวิตกกังว่กว่านั้นคือ “เงินคงพระคลังได้สูญสิ้นไปเสียแล้วจนหมด” มีแต่เพียงเงินที่กู้ยืมมาจากต่างประเทศเมื่อ พ.ศ.2466 กับเงินที่ฝากไว้กับกระทรวงพระคลังฯ คือ ทุนซ่อมแซมรถไฟและทุนราชนาวิสิโมสรเป็นต้น (สจข. ร.7 ค.15.3/1, น.63-64) ดังนั้นในงบประมาณแผ่นดินเมื่อ พ.ศ.2469 จึงมีการปรับลดและตัด

งบประมาณในหลายกระทรวง เพราะยอดเงินรายจ่ายในราชการต่างๆ อยู่ในงบประมาณ พ.ศ. 2469 รวมเป็นเงิน “99,099,664 บาท หักกับจำนวนเงินรายรับ เงินยังขาดไม่พอจ่ายอยู่ 5,099,664 บาท หรือว่าอีกอย่างหนึ่งจะต้องคิดตัดรายจ่ายลงให้ได้อีก 5,099,664 บาท งบประมาณ พ.ศ. 2469 จึงจะเป็นดุลภาพได้ตามพระราชประสงค์” (สจข. ร.7 ค.15.3/1, น.132)

ในขณะเดียวกัน แม้จะมีการตัดงบประมาณประจำปี พ.ศ.2469 แต่รัฐก็ยังมีแนวคิดที่จะบำรุงกิจการรถไฟต่อไปควบคู่กับการขยายถนนในพื้นที่หัวเมือง แต่ด้วยงบประมาณที่มีจำกัดจึงพอจะทำได้ “อย่างทีละเล็กละน้อยแต่แน่วแน่” (สจข. ร.7 ค.15.3/1, น.7) ด้วยเหตุที่รัฐเห็นถึงศักยภาพของรถไฟในการลำเลียงคนและสินค้า “เพราะรถไฟทำให้บ้านเมืองเจริญขึ้นอย่างทีสิ่งใดๆ อื่นไม่สามารถจะทำได้ แต่รถไฟก็หาไปได้ทั่วทุกหนแห่งไม่ เหตุฉะนั้นบ้านเมืองยิ่งเจริญรวดเร็วขึ้น ก็ยิ่งต้องการการคมนาคมที่ดียิ่งขึ้นด้วย คือต้องการให้มีถนนมากขึ้น” โดยถนนนั้นจะเป็นหนทางที่นอกจากจะลำเลียงคนและสินค้ามาบ่อนให้กับรถไฟแล้ว ยังเป็นการ “ผ่อนเบาบางครั้งบางคราว ให้แก่รถไฟในคราวที่คนโดยสารและสินค้ามีมากเกินไปกว่าที่รถไฟจะสามารถขนไปได้” และควรทำถนนให้แพร่หลายมากกว่าเดิม (สจข. ร.7 ค.15.3/1, น.7) กล่าวได้ว่า แม้สถานการณ์ทางการเงินของรัฐจะเผชิญวิกฤต แต่รัฐก็ยังคงมีงบประมาณไว้สำหรับซ่อมบำรุงกิจการรถไฟ ซึ่งส่วนหนึ่งคงเป็นผลมาจากการได้รับความนิยมาจากราษฎรที่นิยมใช้รถไฟในการลำเลียงผลผลิตและสินค้าเพิ่มขึ้น และยิ่งอาจเป็นการช่วยพยุงรายได้ให้แก่รัฐในคราวดุลภาพอีกด้วย ดังที่รัฐยังคงให้การสนับสนุนรถไฟและเชื่อมั่นอย่างแน่วแน่ว่ารถไฟ “ทำให้บ้านเมืองเจริญขึ้นอย่างทีสิ่งใดๆ อื่นไม่สามารถจะทำได้” (สจข. ร.7 ค.15.3/1, น.7) ในขณะที่การขนส่งทางเรืออาจจะค่อยๆ ได้รับความนิยมาที่เสื่อมถอยลงในช่วงเวลาดังกล่าว และอาจส่งผลกระทบต่อความมั่งคั่งของชุมชนที่เคยเป็นท่าเรือค้าข้าวที่สำคัญให้ค่อยๆ ลดบทบาทลงและแทนที่ด้วยชุมชนที่มีสถานีรถไฟ โดยภาพเช่นนี้อาจจะปรากฏอยู่ในสายตาของนายแจ้ที่เห็นถึงการขึ้นมา มีบทบาททางเศรษฐกิจของชุมชนสถานีรถไฟทั้งที่บ้านหนองตม และที่ตำบลพรหมพิรามซึ่งเป็นศูนย์กลางของอำเภอ และในขณะเดียวกันท่าค้าข้าวที่ตำบลมะตูมอาจค่อยๆ ลดสถานะจากท่าขนส่งข้าวทางเรือ ลงเป็นจุดรับข้าวที่จะถูกขนลงเรือและล่องไปยังชุมชนที่มีสถานีรถไฟ

กล่าวได้ว่า ราษฎรในมณฑลพิษณุโลกที่อยู่ในภาคการเกษตรช่วง พ.ศ.2448-2457 ดูจะเผชิญกับความเข้มข้นของการขยายตัวทางเศรษฐกิจที่เพิ่มสูงขึ้น กระทั่ง อาจกล่าวได้ว่าพวกเขาเป็นหนึ่งในกลไกสำคัญที่ทำให้รัฐสยามยังคงมีรายได้เพียงพอที่จะดำรงอยู่ท่ามกลางสภาวะมหา

สงคราม และในขณะเดียวกันราษฎรในมณฑลเองก็สามารถส่งสมความมั่งคั่งจากสภาวะของการขยายตัวทางเศรษฐกิจภาคการเกษตรนี้ ตัวอย่างเช่น ราษฎรบางบ้านในอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก มีกำลังทรัพย์เพียงพอที่จะซื้อสินค้าฟุ่มเฟือย อาทิ ผ้าม่วง ซึ่งเป็นผ้าไหมคุณภาพดีและมีราคาสูง โดยปรากฏข้อมูลดังกล่าวอยู่ในคำพิพากษาศาลฎีกาคดีนายโต๊ะ ช้างพินิจ จำเลย ใช้อาวุธปืนยิงนายสายขาดใจตายที่ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. 2465 อนึ่ง นายโต๊ะผู้นี้ น่าจะเป็นผู้มีฐานะเนื่องเพราะมีผ้าม่วงในครอบครองและเป็นน้องชายของผู้ใหญ่บ้าน โดยในวันเกิดเหตุเมื่อวันที่ 26 มิถุนายน พ.ศ.2465 เวลา 8 นาฬิกาหลังเที่ยง (2 ทุ่ม) นายโต๊ะได้ลอบใช้อาวุธยิงนายสายที่กำลังเมาักฎษาอ้วกอยู่นอกชานเรือนบ้านนายดี โดยลอบยิงจากทางใต้ถนนกระสุนพุ่งเข้าที่ก้านคอซ้ายทะลุออกหูขวา นายสายจึงขาดใจตายทันที โดยในเหตุการณ์นี้มีพยานเห็นเหตุการณ์ 2 คนคือนางเย็นและนายผลที่อยู่บนบ้านที่เกิดเหตุ นั้น เห็นนายโต๊ะถือปืนวิ่งออกมาจากใต้ถนนนายดีไปทางทิศเหนือระยะห่างจากที่เกิดเหตุ 2 วา ทันใดนั้น นายผลจึงร้องตะโกนขึ้นว่า “อ้ายโต๊ะยิงนายสายเสียแล้ว” อย่างไรก็ตาม ในเหตุการณ์นี้ มีผู้ร่วมเหตุการณ์หลายคนด้วยกัน คือ นายดีเจ้าของบ้าน นายบุศ นายเจือ และนายชูที่พากันมาสูบกัญชาบนบ้านนายดี แต่ทั้ง 4 คนกลับพูดว่า “ก็มันตายแล้วจะทำอย่างไรมันละ” ในขณะที่ นางเย็น นางเงินรีบไปบอกผู้ใหญ่บ้านนกรานว่ามีคนยิงนายสายตาย เมื่อผู้ใหญ่บ้านนกราน นายต่วนและนายมากมาถึงบ้านที่เกิดเหตุก็เห็นว่านายสายถูกปืนตายแล้ว แต่กลับไม่มีใครในบ้านบอกว่าผู้ใดยิงนายสายตาย และทางผู้ใหญ่บ้านก็ไม่ได้ถาม (สจข. ร.6 ย.9.1/3, น.282-284) กระทั่งในวันรุ่งขึ้นขุนนรัตรักษา ปลัดอำเภอพรหมพิรามกับนายเบื่องก็ได้เข้ามาไต่สวนยังสถานที่เกิดเหตุ โดยสืบสวนได้ความว่า

แต่แรกว่านางเย็นกับนายผลเป็นคนเห็นจำเลยยิงนายสาย จึงได้สั่งจับแลทำคำชันศุจนัระบุชื่อ[นายโต๊ะ]จำเลยเป็นผู้ยิงนายสายตรงกันกับที่สืบได้ความ ส่วนสาเหตุในระหว่างนายสายผู้ตายกับ[นายโต๊ะ]จำเลยนั้น ทางพิจารณาปรากฏว่ามี 2 เรื่อง คือ เรื่องหนึ่ง[นายโต๊ะ]จำเลยหาว่านายสายลักผ้าม่วงของจำเลย ในเรื่องนี้มีแต่คำของนายสายผู้ตายเท่านั้น ยังไม่พอจะยึดเป็นหลักฐานได้ อีกเรื่องหนึ่งว่านายสายจะยิงจำเลย (สจข. ร.6 ย.9.1/3, น.284-285)

แม้ในชั้นแรกศาลมณฑลพิษณุโลกจะไม่เชื่อในพยานโจทก์ 2 ปากนี้ คือ คำของนางเย็น และนายผลว่าจะสามารถจำคนร้ายได้เนื่องจากมองเห็นในระยะที่ห่างกันถึง 2 วาและผู้ร้ายกำลังวิ่งเกรงจะเป็นการปรักปรำจำเลยหรือพยานโจทก์อาจจะเห็นคนในลักษณะที่คล้ายๆ กับจำเลยจึงร้องระบอออกไปก็เป็นได้ แต่ทางศาลฎีกากลับพิจารณาต่างออกไปจากศาลมณฑลพิษณุโลก คือ มองว่าพยานโจทก์กับจำเลยเป็นคนที่เคยรู้จักกันมาก่อนและไม่มีสาเหตุที่ให้โกรธเคืองกัน ประกอบกับในช่วงเวลาดังกล่าวเรือนนายตีมีทั้งไฟตะเกียงกับไฟใต้ของเรือนนายพินซึ่งเป็นเรือนที่อยู่ข้างๆ กันสองสว่าง และพยานได้เห็นกันในระยะห่างกันเพียง 2 วาเท่านั้น

ธรรมดาคนที่เคยรู้จักกันมาแล้วอาจจำกันได้ ข้าพระพุทธเจ้าไม่มีเหตุสงสัยเลยว่ายานจะจำผิดตัว ฎกแกั่งเบิกความปรักปรำจำเลยโดยชักซ้อมกันมา ส่วนข้อที่พยานมิได้บอกชื่อจำเลยแก่ผู้ใหญ่บ้านกรานั้น ความข้อนี้ศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษได้อธิบายไว้แล้วว่า เพราะจำเลยเป็นน้องชายผู้ใหญ่บ้านกราน จะถือความข้อนี้มาหักล้างคำพยาน 2 ปากนี้ไม่ได้ นอกจากนี้ โจทย์ยังมีนายมาก นายต่วน พยานประกอบอีกว่าในคืนวันเกิดเหตุพยานไปนั่งคุยอยู่ที่เรือนผู้ใหญ่บ้านกรานเห็นจำเลยขึ้นไปบนเรือนแล้ว นายต่วนลงไปถายอุจจาระ นายมากคั่งนั่งอยู่ แลเห็นจำเลยพูดซุบซิบกับผู้ใหญ่บ้านกรานแล้วก็ลงเรือนไป ฝ่ายนายต่วนเมื่อถายอุจจาระเสร็จแล้วออกมายืนอยู่ที่ทางเค็รเห็นจำเลยถือปิ่นเดินไป แล นายต่วนบอกแก่นายมาก สักครู่หนึ่งก็ได้ยินเสียงปิ่นที่ผู้ร้ายยิงนายส่าย แล้วมีคนไปบอกผู้ใหญ่บ้านกรานว่าคนยิงนายส่ายตาย พยาน 2 ปากนี้ในชั้นได้สวนจำเลยได้อ้างเป็นพยานแสดงหลักฐานในข้อที่ว่า เมื่อเสียงปิ่นดังจำเลยอยู่บ้านนายกราน แต่เมื่อเบิกความเป็นปรักษ์กับข้อต่อสู้ของจำเลยในชั้นศาลพิจารณาจำเลยจึงไม่อ้าง (สจช. ร.6 ย.9.1/3, น.283-284)

แม้ในชั้นศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษจะมีการเบิกความขุนนรัตตรักษา ปลัดอำเภอพรหมพิราม มาเป็นพยานโจทก์และนำคำสืบสวนที่ขุนนรัตตรักษาได้ทำไว้มาประกอบการวินิจฉัยคดีเพื่อหาข้อสาเหตุอันนำไปสู่ความอาฆาตพยาบาทระหว่างนายส่ายผู้ตายกับนายโต๊ะจำเลย แต่ทางศาลอุทธรณ์มีข้อวินิจฉัยว่า “ยังไม่พอจะฟังว่าจำเลยกับผู้ตายมีสาเหตุอาฆาตพยาบาทกัน” แต่ตามหลักฐานคำพยานโจทก์ทำให้ศาลฎีกาพิจารณาได้ว่า “คดีเป็นอันฟังได้โดยปราศจากความ

สงสัยว่าจำเลยเป็นผู้ยิงนายสายตายโดยเจตนาจริงดังข้อหา ส่วนพยานฐานที่ของจำเลยนั้นล้วนเป็นญาติกันทั้งนั้น ยังไม่พอที่จะฟังมาหักล้างคำพยานใจหายได้” จึงได้พิพากษาตามศาลอุทธรณ์ ข้างหลวงพิเศษที่พิพากษาให้ “วางบทมาตรา 249 แห่งกฎหมายลักษณะอาญาให้จำคุกจำเลยไว้ตลอดชีวิตนั้นชอบด้วยทางพิจารณาและเหตุผลในสำนวนแล้ว ฎีกาจำเลยไม่มีเหตุให้เปลี่ยนแปลง คำตัดสินศาลอุทธรณ์ข้างหลวงพิเศษให้เป็นอย่างอื่นไปได้ จึงขอพระราชทานให้ยกฎีกาจำเลยเสีย คงบังคับคดียืนตามคำตัดสินศาลอุทธรณ์ข้างหลวงพิเศษ” (สจข. ร.6 ย.9.1/3, น.285)

กล่าวได้ว่า คดีของนายโต๊ะเมื่อ พ.ศ.2465 นั้น ก่อให้เกิดข้อสังเกตขึ้น 2 ประการด้วยกัน โดยประการแรกนั้นคดีดังกล่าวได้เผยให้เห็นว่าราษฎรในพื้นที่ๆ เป็นแหล่งเพาะปลูกข้าวขนาดใหญ่อย่างตำบลมะตูมนั้นมีกำลังทรัพย์มากเพียงพอสำหรับการซื้อสินค้าฟุ่มเฟือยอย่างผ้าม่วง อันเป็นผ้าที่น่าจะมีราคาค่อนข้างสูงมาก ณ ช่วงเวลานั้น โดยสังเกตได้จากกรณีที่ชั้นใต้สวนได้ยกเอาประเด็นเรื่องการลักขโมยผ้าม่วงขึ้นมาเป็นหนึ่งในข้อสาเหตุที่อาจจะนำไปสู่การเกิดความพยาบาทมาตมหมายได้ แม้ว่าในชั้นศาลอุทธรณ์ข้างหลวงพิเศษและชั้นศาลฎีกาจะมองว่าเรื่องการลักผ้าม่วงนี้ยังไม่เพียงพอที่จะยึดเป็นหลักฐานเพื่อพิสูจน์ข้อสาเหตุแห่งความพยาบาทมาตมหมายนั้นก็ตาม แต่ในแง่หนึ่งย่อมเป็นการชี้มูลว่าราษฎรบางคนก็มีวิธีในการปกป้องทรัพย์สินของตนด้วยการเลือกก่อคดีอาญา ประการต่อมา คดีดังกล่าวยังชวนให้ตั้งข้อสังเกตต่อไปยังกรณีของการครอบครองปืน โดยราษฎรในอำเภอพรหมพิรามว่ามีจำนวนมากน้อยเพียงใดและสัมพันธ์กับการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกและความมั่งคั่งของราษฎรในพื้นที่หรือไม่? เพราะหากเปรียบเทียบกับกรณีคดีของนายแจ้แล้ว ปืนที่นายแจ้ใช้ก่อเหตุยิงในอำเภอเมื่อ พ.ศ.2471 นั้นก็ถูกถือครองโดยราษฎรทั่วไปเช่นกัน อันเป็นสิ่งที่จะถูกพิจารณาในลำดับต่อไป

การมีปืนในครอบครองของราษฎรในมณฑลพิษณุโลก

อย่างไรก็ตาม หากจะพิจารณาถึงการมีปืนในครอบครองของราษฎรนั้น จำเป็นจะต้องทำความเข้าใจต่อความพยายามในการควบคุมการครอบครองปืนของราษฎรโดยรัฐบาลสยามด้วยเช่นกัน เนื่องจากความพินิจพิเคราะห์ของกรตรากฎหมายขึ้นเพื่อควบคุมปืนและอาวุธโดยรัฐนั้น ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงปริมาณปืนและอาวุธที่เพิ่มมากขึ้นในหมู่ราษฎร มิพักต้องกล่าวว่า การที่ราษฎรถือครองอาวุธนั้นอาจจะสามารถนำมาสร้างความสะท้านสะเทือนให้แก่รัฐขึ้นเมื่อใดก็ได้ ทั้งนี้ เริ่มปรากฏความพยายามของรัฐบาลสยามในการควบคุมอาวุธตั้งแต่ ร.ศ.118 (พ.ศ.2443) เป็นต้นมา

โดยเป็นความพยายามที่จะควบคุมอาวุธตั้งแต่ต้นทางไปจนถึงปลายทาง กล่าวคือ ก่อนหน้า พ.ศ.2443 รัฐบาลสยามได้มีการออก “ประกาศข้อบังคับสำหรับอาวุธต่างๆ กระสุนดินปืนซึ่งมาจากต่างประเทศให้ใช้ไปพลางก่อน” ในวันที่ 10 เมษายน ร.ศ.118 (พ.ศ.2443) เพื่อแก้ไขประกาศเดิมซึ่งเคยประกาศเอาไว้เมื่อ พ.ศ.2427 ความว่า

มีพระบรมราชโองการ...ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทราบโดยทั่วกันว่าโดยเหตุมีผู้ลักลอบนำอาวุธต่างๆ มีปืนเปนต์ัน แลกระสุนดินปืนเข้ามาในพระราชอาณาเขตสยามเนืองๆ ของเหล่านี้เมื่อมิได้รักษาไว้โดยเรียบร้อยหรือตกถึงมือคนพาลทุจริตก็อาจเป็นเหตุให้เกิดอันตรายขึ้นได้ต่างๆ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ...ประกาศห้าม มิให้ผู้ใดบรรทุกเครื่องศาสตราอาวุธกระสุนดินดำ เข้ามาในพระราชอาณาเขตสยาม เว้นไว้แต่ได้รับอนุญาตจากเจ้าพนักงานฝ่ายสยามก่อน แต่ ณ เดือน 3 ขึ้น 7 ค่ำ ปีมอกขศก จุลศักราช 1246 แต่ในประกาศนี้ยังหามีความชัดเจน แลกำหนดลงโทษผู้กระทำความผิดประการใดไม่ (“ประกาศข้อบังคับสำหรับอาวุธต่างๆ กระสุนดินปืนซึ่งมาจากต่างประเทศให้ใช้ไปพลางก่อน,” 2443, น.88)

ด้วยเหตุนี้ จึงได้ยกเลิกประกาศห้ามเครื่องศาสตราอาวุธกระสุนดินดำ เมื่อ พ.ศ.2427 นั้นเสีย และใช้ “ประกาศข้อบังคับสำหรับอาวุธต่างๆ กระสุนดินปืนซึ่งมาจากต่างประเทศให้ใช้ไปพลางก่อน” เมื่อ วันที่ 10 เมษายน พ.ศ.2443 มาใช้แทนประกาศเดิม แต่ปรากฏว่ายังคงมีการลักลอบซื้อขายและนำเข้าอาวุธปืนและเครื่องกระสุนจากนอกประเทศเข้ามาในพระราชอาณาเขตดังเดิม ดังนั้น การออกประกาศข้อบังคับสำหรับอาวุธต่างๆ เมื่อ พ.ศ.2443 จึงได้กำหนดบทลงโทษและวิธีปฏิบัติที่ชัดเจนขึ้น เป็นต้นว่าผู้ที่จะสามารถนำเข้าและรับอาวุธนั้นจำเป็นต้องมีหนังสืออนุญาตของรัฐบาลที่ออกโดยผู้บัญชาการกรมศุลกากร และจะต้องจดลงบัญชีเพื่อให้พนักงานกรมศุลกากรตรวจจดก่อน หากปราศจากสิ่งเหล่านี้ หรือมิได้มีการลงบัญชีที่ถูกต้องถือว่ามีความผิดฐานลักลอบนำเครื่องอาวุธต่างๆ เข้ามาในพระราชอาณาเขตสยาม โดยมีโทษปรับ 2,000 บาทหรือจำขังไม่เกิน 6 เดือน และริบปืนและเครื่องกระสุนที่พบไว้เป็นของรัฐบาลสยาม (“ประกาศข้อบังคับสำหรับอาวุธต่างๆ กระสุนดินปืนซึ่งมาจากต่างประเทศให้ใช้ไปพลางก่อน,” 2443, น.88-89)

อย่างไรก็ตาม ในวันที่ 21 สิงหาคมปีเดียวกันนี้ รัฐบาลสยามเริ่มสำแดงความพิถีพิถันมากขึ้นในการออกกฎหมายกำกับพฤติกรรมการใช้อาวุธของราษฎรในสยามทั่วทุกมณฑล ซึ่งไม่ได้ควบคุมเฉพาะแต่ปืนเท่านั้น หากยังหมายรวมไปถึงมีด ดาบ หอก ง้าว เหล็กมีคม แหวนและหลาวอีกด้วย โดยการออก “ประกาศห้ามไม่ให้ถืออาวุธแลยิงปืนแลให้จุดไฟได้ตามเพลิงในเวลากลางคืน ในมณฑลต่างๆ” ด้วยเหตุเพราะราษฎรมีความนิยมพกพาอาวุธเวลาเดินทางไปยังที่ต่างๆ บางครั้งก็เดินเตร่ไปโดยไม่จุดไฟในเวลากลางคืน และยังมีราษฎรบางคนยิงปืนโดยไม่มีเหตุอันควรในเวลากลางคืนด้วย เป็นเหตุให้เกิดความหวาดหวั่นแก่ลูกค้ำพานิช ฉะนั้น จึงมีการประกาศให้จุดไฟในเวลาเดินทางกลางคืน และห้ามพกพาศาสตราอาวุธในที่ประชุมชน ยกเว้นแต่ว่าจะพกอาวุธในเวลาเดินทางไปทุ่งนาหรือป่าดงห่างไกลและใช้ปืนยิงต่อสู้อุจผู้ร้ายเท่านั้น หากไม่กระทำตาม พลตระเวน ผู้ใหญ่บ้าน กำนันและอำเภอสมากรจับกุมและส่งตัวให้ผู้ว่ากรมการเมืองพิจารณาตัดสินได้ และหากไม่ใช่โจรผู้ร้ายแต่กระทำผิดข้อบังคับให้ลงโทษฐานละเมิดกฎหมาย (“ประกาศห้ามไม่ให้ถืออาวุธแลยิงปืนแลให้จุดไฟได้ตามเพลิงในเวลากลางคืน ในมณฑลต่างๆ,” 2443, น.279-281) ทั้งนี้ ประกาศดังกล่าวถูกใช้ต่อมาจนกระทั่งถึง วันที่ 27 เมษายน พ.ศ.2452 และถูกยกเลิกไม่ให้เป็นกฎหมายต่อไป โดยรัฐบาลสยามให้ใช้ “กฎหมายลักษณะอาญา รัตนโกสินทร์ ศก 127 [พ.ศ. 2452]” แทนและยกเลิกข้อบังคับที่ให้ราษฎรต้องจุดไฟตามไฟเวลาเดินทางเสียเพราะสร้างความลำบากให้แก่มหาชน อย่างไรก็ตาม ในกฎหมายฉบับนี้ในส่วนของข้อห้ามเกี่ยวกับการพกพาอาวุธนั้นถูกบรรจุอยู่มาตรา 335 ข้อ 2 “ผู้ใดมีปืนบรรจุไฟไปในทางหลวง ถนนหลวง หรือในที่สาธารณะโดยมันมิได้รับอนุญาตให้ถือได้ ท่านว่ามันมีความผิดต้องระวางโทษชั้น 1 แลให้ริบเอาอาวุธนั้นเสียด้วย” ข้อ 3 “ผู้ใดมีศาสตราอาวุธไม่ว่าอย่างใดๆ เข้าไปในที่ประชุมชน เวลามิงานนักขัตตฤกษ์ ท่านว่ามันมีความผิดต้องระวางโทษชั้น 1 แลให้ริบเอาอาวุธนั้นเสียด้วย” ข้อ 11 “ผู้ใดยิงปืนหรืออาวุธโดยใช่เหตุขึ้นในเมืองหมู่บ้านหรือในที่ประชุมชน ท่านว่ามันมีความผิดต้องระวางโทษชั้น 3” (“ประกาศยกเลิก ประกาศห้ามไม่ให้ถืออาวุธแลยิงปืนแลจุดไฟได้ตามเพลิงในเวลากลางคืน ในมณฑลต่างๆ รัตนโกสินทร์ ศก 118,” 2452, น.3-4)

เมื่อกล่าวถึงตรงนี้จะเห็นได้ว่า ในช่วง พ.ศ.2443 – พ.ศ.2452 นั้น กฎหมายยังคงเปิดโอกาสให้ราษฎรครอบครองอาวุธและปืนได้ หากแต่ควบคุมมิให้พกพาในพื้นที่ประชุมชนหรือใช้โดยไม่มีเหตุอันสมควร อีกทั้ง เงื่อนไขหนึ่งที่ราษฎรมีความนิยมในการพกพาอาวุธนั้น คือการมีไว้เพื่อป้องกันตัวเป็นสำคัญ เพราะกระทั่ง การเดินทางไปยังทุ่งนาของตัวเองก็ยังนับว่าเป็นสถานที่

อันอาจจะมีเหตุที่ก่อให้เกิดหายนะแก่ชีวิตของราษฎรเจ้าของที่นาได้ดังที่ปรากฏเป็นข้อยกเว้นอยู่ มีพักต้องกล่าวว่ ด้วยเหตุเพราะความคุ้มครองของอำนาจรัฐนั้น จำกัดอยู่แต่เฉพาะพื้นที่ประชุมชนเท่านั้น ในขณะที่ท้องที่อันห่างไกลออกไปจากชุมชนราษฎรคงมีชีวิตอยู่ราวกับต้องผจญโศกการมีอาวุธไว้แนบกายจึงเป็นเรื่องที่จำเป็น กระทั่งในปี พ.ศ. 2461 ก็ยังปรากฏคดีราษฎรยิงกัน สนั่นทุ่งกลางห่านาในจังหวัดสุโขทัยที่ตำบลทุ่งหนองสี โดยในคำค้นของวันที่ 17 มิถุนายน พ.ศ. 2461 นายห่อ นายหน่าย และนายรอดได้พกปืนไม่มีใบอนุญาตคนละกระบอกลอบเข้ามายิงนายเพ็ชร นายลี และนายโมที่ห่านาของนายเพ็ชร นายห่อนั้นชุ่มอยู่ข้างขอนไม้ต้นทางห่างจากห่านานายเพ็ชรประมาณ 15 วา ส่วนนายหน่ายเป็นผู้ลอบเข้าไปยิงนายเพ็ชร และได้สมทบกับนายรอดที่ให้การในชั้นศาลว่าเพิ่งเดินทางกลับมาจากบ้านไผ่ขอน้ำ พร้อมนายเย็นแต่ถูกนายเย็นบังคับให้ยิงนายเพ็ชร อย่างไรก็ตาม ทั้งนายหน่ายและนายรอดดันโกกระสุนเข้าไปยังห่านาแต่หาได้ถูกนายเพ็ชรไม่ กระสุนกลับไปถูกแขนของนายลีได้รับบาดเจ็บ เป็นเหตุให้นายเพ็ชร นายโม และนายลีได้โอกาสสวนกลับได้จึงไล่หน่าย นายรอด เมื่อวิ่งมาใกล้กับที่นายห่อชุ่มอยู่ข้างขอนไม้ นายห่อก็ได้ยิงสวนไป 1 นัด ถูกหน้าอกของนายโมขาดใจตาย ผลของคดีได้ต่อสู้กันจนถึงชั้นศาลฎีกา และมีคำพิพากษาลงวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ.2464 ตัดสินให้ประหารชีวิตนายห่อจำเลยตัวการยิง นายโม และให้จำคุกนายหน่ายและนายรอดจำเลยฐานพยายามฆ่านายเพ็ชรคนละ 20 ปี พิพากษาขึ้นตามศาลล่าง ให้ยกฎีกาจำเลยเสีย (สจข. ร.6 ย.9.2/2, น.301-308) จะเห็นได้ว่า เฉพาะคดีนี้คดีเดียวยังปรากฏอาวุธปืนที่ไม่มีใบอนุญาตในมณฑลพิษณุโลกถึง 3 กระบอกด้วยกัน โดยปืนไม่มีใบอนุญาตนี้ แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีมากน้อยเพียงใดในมณฑลพิษณุโลก แต่หากพิจารณาจากจำนวนการครอบครองปืนที่มีใบอนุญาตในมณฑลก็น่าจะพอชี้ให้เห็นถึงความนิยมใช้ปืนโดยราษฎรในมณฑล ซึ่งปริมาณของปืนไม่มีทะเบียนก็อาจจะสูงพอๆ กัน

หากพิจารณาจากสถิติของการครอบครองปืนในมณฑลพิษณุโลกในห้วง พ.ศ.2460 นั้นจะเห็นได้ว่า พื้นที่ๆ มีการถือครองปืนที่ขึ้นทะเบียนมากเป็นอันดับต้นๆ ของมณฑลคือที่จังหวัดพิษณุโลกและจังหวัดอุตรดิตถ์ โดยในจังหวัดพิษณุโลกมีปืนบรรจุปากมากถึง 7,029 กระบอก ปืนบรรจุท้าย 250 กระบอก และปืนพก 68 กระบอก ในขณะที่จังหวัดอุตรดิตถ์นั้น มีปืนบรรจุปาก 7,135 กระบอก ปืนบรรจุท้าย 431 กระบอก (กระทรวงมหาดไทย, 2460, น.12) หากดูเฉพาะแต่ในจังหวัดพิษณุโลกจะเห็นได้ว่าสองอำเภอที่ปรากฏจำนวนการครอบครองปืนมากที่สุด คือ อำเภอเมืองพิษณุโลกและอำเภอพรมพิรามและเป็นเพียงสองอำเภอที่ปรากฏชนิดปืนพกในครอบครอง

ในขณะเดียวกันก็ถือเป็นสองอำเภอที่ปรากฏจำนวนประชากรและจำนวนกระบือมากที่สุดในจังหวัดพิษณุโลกอีกด้วย ดังที่ปรากฏข้อมูลอย่างละเอียดใน *ยอดทะเบียนสำมะโนครัวมณฑลต่างๆ ในพระราชอาณาเขตร์ พุทธศักราช 2460* โดยอำเภอเมืองมีจำนวนประชากรชาย 11,321 คน หญิง 12,592 คน บรรพชิตและนักบวช 530 รูป รวมจำนวนประชากรในอำเภอเมืองเป็น 24,343 คน และมีจำนวนกระบือ 12,400 ตัว จำนวนป็นบรรจูปาก 2,003 กระบอก ป็นบรรจุก่าย 68 กระบอก และป็นพก 43 กระบอก ในขณะที่อำเภอพรหมพิรามมีจำนวนประชากรชาย 8,024 คน หญิง 8,331 คน บรรพชิตและนักบวช 244 รูป รวมจำนวนประชากรในอำเภอพรหมพิรามเป็น 16,599 คน และมีจำนวนกระบือ 10,228 ตัว จำนวนป็นบรรจูปาก 1,976 กระบอก ป็นบรรจุก่าย 89 กระบอก ป็นพก 25 กระบอก (กระทรวงมหาดไทย, 2460, น.12)

เป็นที่น่าสังเกตว่ายอดทะเบียนป็นดังกล่าวนี้ ในแง่หนึ่งก็แสดงให้เห็นถึงความพิถีพิถันและความละเอียดในการจัดบันทึกสำรวจจำนวนป็นของราษฎรอันเป็นผลมาจากการออกประกาศ “พระราชบัญญัติอาวุธป็นแลเครื่องกระสุนป็น รัตนโกสินทรศก 131” (พ.ศ.2455) โดยพระราชบัญญัติดังกล่าวคือการวางข้อระเบียบการอนุญาตที่ชัดเจนให้แก่ผู้ที่ประสงค์จะทำหรือซ่อมแซมหรือค้าขายอาวุธป็นและเครื่องกระสุนป็น และอนุญาตให้ผู้ที่ซื้อ สัง หรือมีอาวุธป็นและกระสุนป็นในพระราชอาณาจักร และในขณะเดียวกันก็เป็นความพยายามในการจุกช่องโอกาสที่ป็นจะตกไปอยู่ในมือของผู้ที่รัฐมองว่าไม่สมควรจะได้รับการอนุญาตให้มีป็น อีกทั้ง รัฐยังมีการออก “กฎเสนาบดีว่าด้วยการจดทะเบียนแลออกใบอนุญาต ตามพระราชบัญญัติป็น ร.ศ. 131” ในปีเดียวกัน สำหรับการออกใบทะเบียนเพื่อเป็นพยานสำหรับการทำและขายดอกไม้เพลิงเฉพาะในกรุงเทพฯ ให้ผู้บังคับการกองตระเวรหรือเจ้ากรมอำเภอเป็นผู้บอกใบอนุญาต ส่วนการออกหนังสืออนุญาตให้มีอาวุธป็นแก่ราษฎรที่ทำเรื่องขออนุญาตนั้น เป็นหน้าที่ของผู้ว่าราชการเมือง เฉพาะแต่ในกรุงเทพฯ ที่เป็นหน้าที่ของเสนาบดีกระทรวงนครบาล ต่อมาในวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ.2456 จึงได้มีการ “ประกาศ ใช้พระราชบัญญัติอาวุธป็นแลเครื่องกระสุนป็น รัตนโกสินทรศก 131” ในมณฑลต่างๆ หมายรวมไปถึงมณฑลพิษณุโลกด้วยและได้ออก “กฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยการจดทะเบียนแลออกใบอนุญาต ตามพระราชบัญญัติป็น ร.ศ. 131” ในวันเดียวกันสำหรับการจดทะเบียนแลออกใบอนุญาตให้มีป็น โดยในประกาศกฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่ออกมาในวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ.2456 นี้ ได้มีการเพิ่มเติมอำนาจในการออกใบอนุญาตให้มีป็นให้แก่

อำเภอที่ห่างไกลจากอำเภอเมืองเป็นผู้รับผิดชอบในการออกใบอนุญาต ดังที่ปรากฏอยู่ในประกาศดังกล่าว ความว่า

ส่วนหัวเมืองเป็นหน้าที่ผู้ว่าราชการเมืองนั้นให้กำหนดดังนี้ คือ บรรดาหัวเมืองขึ้นกระทรวงมหาดไทย ให้ผู้ว่าราชการเมืองนั้นๆ เป็นเจ้าพนักงาน แต่อำเภอท้องที่ห่างไกลจากอำเภอเมืองออกไปให้ผู้ว่าราชการเมืองมีอำนาจมอบหน้าที่ให้นายอำเภอขึ้นทำการแทนผู้ว่าราชการเมืองตามพระราชบัญญัตินี้ได้ โดยอนุมัติของสมุหเทศาภิบาล เพื่อให้เป็นการสะดวกแก่ท้องที่ๆ จะทำการให้ไปตามพระราชบัญญัติ เมื่อได้มอบอำนาจให้นายอำเภอใดทำการแทน ให้ผู้ว่าราชการเมืองประกาศให้ทราบทั่วกัน (“กฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยการจดทะเบียนแลออกใบอนุญาต ตามพระราชบัญญัติปีน ร.ศ.131,” 2456, น.240)

ภายหลังจากการเริ่มดำเนินการให้ราษฎรสามารถครอบครองปืนโดยมีใบอนุญาตตั้งแต่ พ.ศ.2455 เป็นต้นมานั้น ปรากฏว่าราษฎรบางคนก็ทำใบอนุญาตสูญหายและมาขอทำสำเนาใหม่เป็นจำนวนมาก เป็นเหตุให้เจ้าหน้าที่ต้องใช้เวลาในการตรวจสอบและ “สอบสวนหลักฐานแห่งการที่ใบอนุญาตสูญหายนั้นเป็นอันมาก สมควรเรียกค่าทำเนียมจากผู้ที่มาขอสำเนาใบอนุญาตนั้นด้วย...ให้เรียกค่าธรรมเนียมสำเนาที่ออกใหม่นี้ฉบับละ 5 บาท เป็นรายฉบับ” โดยประกาศเรื่องการเก็บค่าธรรมเนียมนี้ลงในราชกิจจานุเบกษาเรื่อง “กฎเสนาบดีเพิ่มเติมเรื่องใบอนุญาตตามพระราชบัญญัติปีน ร.ศ.131” เมื่อวันที่ 18 ตุลาคม พ.ศ.2458 (“กฎเสนาบดีเพิ่มเติมเรื่องใบอนุญาตตามพระราชบัญญัติปีน ร.ศ.131,” 2458, น.353) ต่อมาในปี พ.ศ.2461 รัฐบาลสยามก็ได้ออกประกาศยกเลิกกฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเมื่อวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ.2456 และให้ใช้ “กฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยการจดทะเบียนแลออกใบอนุญาตอาวุธปืน แก้ไขเพิ่มเติมใหม่ พ.ศ.2461” โดยระเบียบปฏิบัติตามกฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ปี พ.ศ.2461 นี้ มีความละเอียดรัดกุมและกำหนดหน้าที่เจ้าพนักงานที่จะทำหน้าที่เป็นนายทะเบียนออกใบอนุญาตที่ชัดเจนกว่าฉบับเมื่อปี พ.ศ.2456 โดยกำหนดให้นายอำเภอให้เป็นนายทะเบียนอำเภอสำหรับออกใบอนุญาตอาวุธปืนและมีอำนาจในการตรวจสอบปืนทุกกระบอกที่ผู้ได้รับอนุญาตให้ขายนั้นจะต้องนำมาขึ้นทะเบียนที่อำเภอก่อนจึงจะขายได้ และเมื่อนายอำเภอออกใบอนุญาตอาวุธปืน

ให้แก่ราษฎรในพื้นที่ของตนแล้ว “จะต้องแจ้งความให้โรงพักตำรวจภูธรในท้องที่อำเภอขึ้นทราบ ภายในกำหนด 15 วัน นับตั้งแต่วันออกใบอนุญาต” (“กฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยการจดทะเบียนแลออกใบอนุญาตอาวุธปืน แก้ไขเพิ่มเติมใหม่ พ.ศ.2461,” 2461, น.264-265) และรัฐสยามยังคงใช้ “พระราชบัญญัติอาวุธปืนและเครื่องกระสุนปืน รัตนโกสินทรศก 131” นี้มาจนถึง พ.ศ.2477 กระทั่งได้มีการออก “พระราชบัญญัติอาวุธ เครื่องกระสุนปืน วัตฤระเบิด และดอกไม้เพลิง พุทธศักราช 2477” ด้วยเหตุที่ “พระราชบัญญัติอาวุธปืน และเครื่องกระสุนปืน รัตนโกสินทรศก 131 (พ.ศ.2455) กับพระราชบัญญัติว่าด้วยการกระทำผิดอาญาเนื่องแต่วัตฤระเบิด พุทธศักราช 2465 ไม่พอที่จะกำกับตรวจตราการทำ การสั่ง การจำหน่าย ซึ่งอาวุธปืน เครื่องกระสุนปืน วัตฤระเบิดและดอกไม้เพลิง” (“พระราชบัญญัติอาวุธ เครื่องกระสุนปืน วัตฤระเบิด และดอกไม้เพลิง พุทธศักราช 2477,” 2477, น.280)

กล่าวได้ว่า ความพยายามในการควบคุมการครอบครองอาวุธปืนของราษฎรโดยรัฐบาลสยามนั้น ดูจะดำเนินไปพร้อมๆ กับการเพิ่มขึ้นของจำนวนผู้ถือครองปืนและเหตุอุกฉกรรจ์ที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะเหตุอุกฉกรรจ์ที่เกี่ยวกับการฆ่าคนตายนั้นจะได้รับความสนใจจากรัฐสยามเป็นพิเศษ ดังที่ปรากฏพระราชกระแสของสมเด็จพระยาเทววงศวิโรปการในย่อรายงานโจรผู้ร้ายและเหตุภัยอันตรายของกระทรวงนครบาลและมหาดไทยเมื่อ พ.ศ.2465 ความว่า

ตอบรับและว่าได้สังเกตงานเป็นที่ยินดีอยู่ด้วยยอดเทียบเหตุอุกฉกรรจ์ในปี 2464 กับ 2463 และในเดือนต่อเดือนดังเช่นในมีนาคมกับเมษายนนั้น ก็มีจำนวนลดน้อยลงกว่าแต่ก่อนแล้ว แต่มีความชงนอยู่ว่า แม้แต่จำนวนคนฆ่าตายซึ่งเป็นคดีสำคัญที่สุดนั้น รวมยอดจำนวนไม่ตรงกันในตารางรายงานนครบาลกับมหาดไทยมีตกที่อยู่หลายคนนัก ครั้นจะดูว่า ผิดกันไหนมณฑลใดก็เห็นว่าแปลกต่างกันแทบทุกมณฑล จึงเห็นว่าคดีสำคัญอย่างนี้ควรจะ สอบสวนกันให้ได้ความแน่นอนแล้วจึงรายงานจะดี เทววงศวิโรประการ 8 มิ.ย.65 (สจข. ร. 6 ม.5.2/85, น.11)

นอกจากนี้ การควบคุมปืนด้วยการออกทะเบียนอนุญาตให้มีปืนแก่ราษฎรนั้น ในแง่หนึ่งคือรัฐพยายามที่จะจำกัดโอกาสของเหตุอาชญากรรม เช่น การประทุษร้ายต่อชีวิตและร่างกาย ที่อาจจะเกิดขึ้นจากผู้ที่มีลักษณะต้องห้ามกฎหมายหรือบุคคลที่ไม่สมควรจะให้ถืออาวุธปืนได้

(“พระราชบัญญัติอาวูธปิ่นแลเครื่องกระสุนปิ่น รัตนโกสินทร์ศก 131,” 2455, น.123-124) โดยบุคคลที่มีลักษณะต้องห้ามตามกฎหมายนั้น คือ

บุคคลที่ต้องคำพิพากษาให้มีโทษ สำหรับความผิดอย่างใด ๆ ตามประมวลกฎหมายลักษณะอาญาแม้แต่ครั้งเดียว...คือ...ถานประทุษร้ายต่อพระบรมราชตระกูลแลขบถภายในแลภายนอก...ถานอั้งยี่แลเซ่งโจร...ถานปลอมแปลงเงินตรา...ถานประทุษร้ายต่อชีวิต...ถานลักทรัพย์, วิวังราว, ชิง, ปล้น, สลัก, ก้นโชก...ถานฉ้อ...ถานฉ้ออย่างฉกรรจ์...ถานยักยกอก...ถานยักยกอกทรัพย์ตนเองซึ่งต้องอายุติ...ถานยักยกอกทรัพย์ที่เขาผลอ...ถานยักยกอกของตกหล่นแลทรัพย์แผ่นดิน...ถานยักยกอกทรัพย์ที่เขาไว้ใจ...ถานรับของโจร...ถานรับของโจรที่ชิงหรือปล้น...ถานรับของโจรเปนนิตย...บุคคลที่ต้องคำพิพากษา...ตั้งแต่สองครั้งขึ้นไปในระหว่างห้าปี...บุคคลที่มีอายุไม่เกินกว่าสิบหกปี...บุคคลที่วิกลจริตอันเกิดแต่พยาธิ...บุคคลที่ทุพพลภาพซึ่งไม่สามารถจะใช้อาวูธปิ่นได้...ภิกษุสามเณร...บุคคลซึ่งต้องรับพระราชอาญาอย่างใด ๆ ตามพระราชบัญญัตินี้มากกว่าครั้งหนึ่งขึ้นไปในระหว่างสามปี (“พระราชบัญญัติอาวูธปิ่นแลเครื่องกระสุนปิ่น รัตนโกสินทร์ศก 131,” 2455, น.123-125)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่ารัฐจะพยายามเขียนข้อกฎหมายเพื่อจำกัดบุคคลที่อาจมีลักษณะต้องห้ามหรือไม่สมควรได้รับอนุญาตให้มีปืน แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้เช่นกันว่า ความพยายามของรัฐในการกีดกันบุคคลที่มีลักษณะดังกล่าว ก็ไม่อาจช่วยลดจำนวนเหตุอุกฉกรรจ์ที่เกิดขึ้นได้ โดยหากดูเฉพาะแต่จำนวนเหตุอุกฉกรรจ์ในพื้นที่มณฑลพิษณุโลกจะเห็นได้ว่าแนวโน้มทางสถิติที่เพิ่มสูงขึ้น โดยดูจากการเทียบจำนวนคดีอุกฉกรรจ์ที่เกิดขึ้นปีต่อปี ตัวอย่างเช่น ช่วงกลางปี พ.ศ.2464 กับ พ.ศ.2465 โดยใน พ.ศ.2464 มีสถิติการฆ่าคนตายตั้งแต่ต้นปีคือเดือนเมษายนจนถึงเดือนสิงหาคมจำนวน 30 คดี หากดูเฉพาะเดือนสิงหาคม พ.ศ.2464 มี 3 คดี ในขณะที่จำนวนคดีฆ่าคนตายใน พ.ศ.2465 ตั้งแต่ต้นปีจนถึงเดือนสิงหาคม มีคดีฆ่าคนตายกว่า 36 คดีถือว่าเพิ่มขึ้นจากปีก่อน 6 คดี และเฉพาะเดือนสิงหาคมมีคดีฆ่าคนตายถึง 11 คดี นับว่าสูงขึ้นกว่าปีก่อน 8 คดี ในขณะที่คดีปล้นก็มีแนวโน้มสูงขึ้นด้วยเช่นกัน กล่าวคือ ใน พ.ศ.2464 ตั้งแต่ต้นปีจนถึงเดือนสิงหาคม มีคดีปล้น 11 คดี ในขณะที่ พ.ศ.2465 มียอดคดีปล้นถึง 14 คดี เพิ่มขึ้นจากปีก่อน 3 คดี และเฉพาะเดือนสิงหาคมก็เกิดคดีปล้นไปแล้ว 3 คดี นอกจากนี้ หากดูสถิติช่วงปลายปีจะเห็นได้

ว่าคดีอุกฉกรรจ์นี้อยู่ในอัตราที่เพิ่มขึ้นกว่าเมื่อช่วงกลางปีมาก โดยจำนวนคดีฆ่าคนตายตั้งแต่ต้นปีจนกระทั่งถึงเดือนมีนาคม พ.ศ.2465 เกิดคดีฆ่าคนตายสูงถึง 88 คดี เฉพาะเดือนมีนาคมเดือนเดียว เกิดคดีถึง 17 คดี นับได้ว่าช่วง พ.ศ.2465 มีคดีฆ่าคนตายสูงขึ้นกว่าเมื่อกลางปีกว่า 52 คดี ส่วนคดีปล้นก็เพิ่มสูงขึ้นด้วยเช่นกัน โดยสถิติคดีปล้นตั้งแต่ต้นปีจนถึงเดือนมีนาคม พ.ศ.2465 มีคดีเพิ่มขึ้นเป็น 25 คดี สูงกว่าเมื่อกลางปี 11 คดี (สจข. ร.6 ม.5.2/85, น.78, 115)

กล่าวได้ว่า ด้วยจำนวนเหตุอุกฉกรรจ์ที่เพิ่มสูงขึ้นและมีแนวโน้มที่จะใช้ปืนในการก่อเหตุเพิ่มขึ้นนั้น ย่อมต้องมีผลต่อการตัดสินใจของราษฎรในการขอมีปืนเพื่อป้องกันตนเอง ด้วยเหตุเพราะเจ้าหน้าที่ ซึ่งได้รับมอบอำนาจจากรัฐในการให้ความคุ้มครองดูแลแก่ราษฎร เช่น กำนันและผู้ใหญ่บ้านนั้น ก็หาได้มีกำลังเพียงพอในการให้ความคุ้มครองดูแลราษฎรในพื้นที่ให้ปลอดภัยได้ไม่ เนื่องจากยังมีเหตุการฆ่ากันตายด้วยการถูกฟัน ปล้น และถูกยิงอยู่หลายคดีและเป็นการก่อเหตุที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและง่ายตาย กระทั่งอาจกล่าวได้ว่า การระบาดของปืนที่แพร่หลายในช่วง พ.ศ.2460 เป็นต้นมานั้นส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากความพยายามในการหาทางป้องกันตัวของราษฎรในพื้นที่เอง และเมื่อราษฎรสามารถสั่งสมทุนและกำลังทรัพย์ที่มากขึ้นในช่วงทศวรรษ 2450 จึงสามารถซื้อปืนมาครอบครองได้ โดยเฉพาะในมณฑลพิษณุโลกนั้น ราษฎรสามารถสรรหาได้ทั้งปืนที่ได้รับอนุญาตและไม่ได้รับอนุญาต ดังที่ได้กล่าวเอาไว้ในคดีของนาย ห่อ นายรอด นายหน่าย ที่สมคบกันใช้ปืนไม่มีใบอนุญาตก่อเหตุยิงสนั่นกลางห้างนาในจังหวัดสุโขทัย กระทั่งชีวิตของผู้ที่เป็นกำนันและผู้ใหญ่บ้านก็ได้รับความปลอดภัยด้วยเช่นกัน ดังที่ปรากฏให้เห็นคดีจำนวนหนึ่งที่ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน และสรวัดรำนันนั้นถูกสังหารอยู่บ่อยครั้ง เช่น คดีนายนวม กล้ากวน นายแหยม นิลทิม นายวง ทอนบุตร และนายแปลงจำเลยสมคบกันยิงนายชื่น อินรุ่งตายที่ตำบลบ้านหม้อ อำเภอเมืองพิษัย จังหวัดอุตรดิตถ์ เมื่อ พ.ศ.2463 เวลากลางคืน โดยในวันก่อเหตุจำเลยทั้ง 4 คนได้เลี้ยงข้าวและเลี้ยงเหล้าที่บ้านนายตั้งก่อนที่จะแอบไปเอาปืนของนายกันโดยที่นายกันเจ้าของปืนไม่ได้รู้เห็น และปืนดังกล่าวก็น่าจะเป็นปืนที่มีใบอนุญาตเพราะศาลจังหวัดอุตรดิตถ์ ภายหลังจากที่พิพากษาแล้วก็ให้คืนปืนของกลางแก่นายกันไป อย่างไรก็ตาม เมื่อได้ปืนแล้วทั้ง 4 คนจึงตรงไปยังบ้านของนายชื่นผู้ตาย โดยนายแหยมก่อนที่จะยิงนั้นพูดกับพวกว่า “นายชื่นปากบอน จะเด็ดมันให้ดู” แต่นายแหยมกลับไม่ได้เป็นผู้ยิงเพราะกลัวนายชื่นจะจำได้ว่าเป็นคนบ้านเดียวกันจึงส่งปืนให้นายนวม กระทั่ง นายนวมได้ตรงเข้าไปยิงนายชื่น ซึ่งยังไม่ตายแล้วก็พากันวิ่ง

หนีไป นายชื่นนั้นอยู่มาได้ 3 วันจึงเสียชีวิตด้วยสาเหตุจากบาดแผลที่ถูกยิง (สจข. ร.6 ย.9.2/3, น. 559-569)

นอกจากนี้ ยังมีคดีปล้นชิงทรัพย์ที่ตำบลในเมือง จังหวัดอุตรดิตถ์ พ.ศ.2462 ที่ผู้ก่อเหตุ นั้นเป็นคนที่ผู้ตายไว้วางใจและเดินทางมาด้วยกัน กล่าวคือ นายแน่นผู้ตายกับนายเชย แดงช้าง จำเลยได้เดินทางมาด้วยกันภายหลังที่กลับมาจากการเก็บเงินค่าไม้ที่บ้านของนายพูนเป็นจำนวนเงิน 21 บาท ระหว่างที่เดินมาตามทางนายเชยก็พบกับพรรคพวกจึงได้พาเดินกันต่อมาจนถึงแถวคลองระวาน ในพื้นที่ของอำเภอพิชัย ทันใดนั้นนายเชยก็ใช้ไม้ตีนายแน่นล้มลง และร้องบอกให้พรรคพวกเอาไม้เชือดคอจนนายแน่นจนตาย และได้เก็บเอาเงิน 21 บาทกับมีดซุ่ยด้ามงาฝักเงินเล่มละ 15 บาทไปแบ่งกันกับพรรคพวก (สจข. ร.6 ย.9.2/3, น.651-654) กรณีที่คล้ายๆ กันนี้ ยังเกิดขึ้นที่จังหวัดเดียวกัน แต่เกิดที่อำเภอน้ำปาด ตำบลห้วยส้ม วันที่ 24 เมษายนพ.ศ.2459 เวลา กลางวัน โดยในวันนั้นนายมี นายอินตา นายฮัก ได้เดินทางมาถึงห้วยส้มกับ เจออำยสิงกับพวก อีก 3 คนเดินเข้ามาพูดจาถามไถ่และเอาผลตะคร้อมาเลี้ยง พอนายฮัก นายอินตาเดินลงไปกินน้ำ ที่ห้วย อำยสิงก็ได้จ้วงหวะตวัดดาบเข้าฟันคอนายมีขาดใจตาย และได้ตามลงไปฟันนายอินตา กับ นายฮักที่ห้วยทำให้นายอินตาถูกฟันเกิดบาดแผลสาหัส แล้วอำยสิงกับพวกก็รีบชิงทรัพย์สิ่งของๆ นายมี นายฮัก นายอินตา ไปรวมราคา 45 บาท 37 สตางค์ โดยคดีดังกล่าวทางการติดตามจับได้ แต่เพียงอำยสิงและศาลพิพากษาให้ประหารชีวิต (สจข. ร.6 ย.9.2/3, น.105-108)

มีพักต้องกล่าวว่า ความตายของราษฎรในท้องที่ห่างไกลอำนาจรัฐนั้นดูจะเกิดขึ้นได้ง่าย เสียเหลือเกิน และบ่อยครั้งก็หาจำเป็นไม่ที่ผู้ใช้ปืนจะต้องขออนุญาตทางการ หากแต่เพียงพูดหยิบ ยืมมิตรสหายหรือคนรู้จัก ปืนก็ตกไปอยู่ในมือของผู้ที่ประสงค์จะก่อเหตุแล้ว ตัวอย่างเช่น คดีของ นายหรุ่น นมเนยคนของสารวัตรกำนัน ตำบลบ้านปลักทอง อำเภอบ้านไกร จังหวัดสุโขทัย ได้ก่อเหตุยิงนายอินหม่องชาติพม่า สัปเขกต์อังกฤษตาย ในคำคืนของวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ.2465 โดยนายอินหม่องกับพรรคพวกนั้นนั่งดื่มสุรากันอยู่ที่เรือนนายลบ ระหว่างนั้นนายช่วงสารวัตรกำนันกับนายหรุ่นก็เดินเข้ามาเพื่อตักเตือนนายอินหม่องว่าให้ไปเสียเงินรัชชูปการ โดยเงินรัชชูปการนี้ เจ้าพนักงานในอำเภอมีอำนาจในการเร่งเก็บเงินจากชายฉกรรจ์ทุกคนซึ่งมีอายุตั้งแต่ 18-60 ปีจะต้องจ่ายปีละ 6 บาทให้แก่รัฐตาม “พระราชบัญญัติลักษณะการเก็บเงินรัชชูปการ พุทธศักราช 2462” และหาก “ไม่เสียเงินตามกำหนดด้วยประการใดๆ ให้นายอำเภอมีอำนาจที่จะยึดทรัพย์สมบัติของผู้ซึ่งเงินยังค้างขายทอดตลาด เพื่อให้ได้เงินที่จะต้องเสีย และค่าใช้จ่ายในการ

ยึดทรัพย์ขายทอดตลาดด้วย” หรือหากไม่มีทรัพย์สินอำเภอก็มีสิทธิในการสั่งขังและให้ใช้งานโยธา 30 วัน (“พระราชบัญญัติลักษณะการเก็บเงินรัฐผูกการ พุทธศักราช 2462,” 2461, น.532) ฉะนั้น การเข้าไปตักเตือนนายอินหม่องเพื่อให้ไปเสียเงินรัฐผูกการ โดยนายช่วงสารวัตรกำนันและนาย หุ่นนั้นจึงเป็นการกระทำไปตามหน้าที่ แต่เมื่อนายอินหม่องเห็นดังนั้น หาได้สนใจจะตอบสารวัตร กำนันว่าตนนั้นจะไปชำระเงินรัฐผูกการแต่อย่างใด กลับชักชวนและรินสุราให้นายช่วงสารวัตร กำนันและนายหุ่นคนละน้อย ก่อนที่จะทำทำรินสุราให้นายหุ่นเพิ่มแต่นายหุ่นกลับปฏิเสธและ บอกว่า “พอแล้ว” ทันใดนั้นนายอินหม่องก็พูดเชิงบังคับขึ้นมาว่า “ทำไม่ไมกิน, ไมกินไม่ได้, คนดียัง มี” เป็นที่น่าสังเกตว่าการรินสุราของนายอินหม่องอาจจะกำลังกระทำการซื้อใจสารวัตรกำนัน แต่ คำพูดของนายอินหม่องกลับเป็นการดูหมิ่นนายหุ่น ด้วยเหตุนี้ นายช่วงสารวัตรกำนันที่เห็นสถานการณ์ไม่สู้ดีจึงได้ชวนนายหุ่นกลับ และระหว่างที่เดินทางกลับนั้นนายหุ่นก็แสดงวาจาโกรธเคือง นายอินหม่องแต่ก็ได้นายช่วงสารวัตรปลอบโยนไว้ จนทั้งสองเดินมาเจอกับนายเฟือกที่กำลังเดิน สวนทางมา ตอนนั้นนายหุ่นจึงออกปากขอยืมปืนนายเฟือกและได้แยกทางกับนายช่วงตรงนั้น ต่อมาในเวลาไม่ถึงชั่วโมงก็ปรากฏว่านายอินหม่องถูกยิงตายอยู่ที่ชานเรือนนายลบ ในคืนนั้นนาย เสือพบเห็นคนถือปืนวิ่งสวนทางมาและด้วยแสงเดือนจึงทำให้จำได้ว่าเป็นนายหุ่น และภายหลัง เกิดเหตุผู้ใหญ่นบ้านก็ได้ตีกลับเรียกลูกบ้านมาประชุม โดย ณ เวลานั้นนายหุ่นยังคงเหนื่อยและมา นอนหอบอยู่ในที่ประชุมนั้น พร้อมทั้งพูดห้ามนายเสื่อว่าอย่าไปเป็นพยานให้ อย่างไรก็ตาม คดี ดังกล่าวเป็นการสังหารคนในบังคับต่างชาติ ทำให้ต้องมีศาลคดีต่างประเทศร่วมตัดสินด้วย โดยทั้ง ศาลคดีต่างประเทศและศาลอุทธรณ์กรุงเทพฯ พิพากษาให้ประหารชีวิตนายหุ่นตายตกไปตามกัน (สจข. ร.6 ย.9.2/3, น.804-805)

จะเห็นว่าคดีดังกล่าว นอกจากจะชี้ให้เห็นว่าการเข้าถึงปืนของราษฎรนั้นสามารถกระทำ ได้อย่างง่ายดาย โดยไม่จำเป็นจะต้องขอใบอนุญาตหรือกระทำการเสียเงินค่าธรรมเนียมใดๆ แล้ว นั้น ยังชี้ให้เห็นถึงความเบาบางของอำนาจรัฐและการยำเกรงต่ออำนาจของเจ้าหน้าที่ปกครอง ท้องถิ่นอีกด้วย กล่าวคือ แม้ว่าสารวัตรกำนันจะเป็นหนึ่งในกลไกการปกครองส่วนท้องถิ่น แต่ก็ เป็นชาวบ้านที่ถูกกำนันเลือกขึ้นมาให้ทำหน้าที่ หรืออาจจะเป็นนักเลงท้องถิ่นที่มีฝีมือและเป็น ที่ไว้วางใจของกำนัน ดังนั้น ผู้ที่เป็นสารวัตรกำนันก็ย่อมต้องมีปฏิสัมพันธ์แนบแน่นกับชาวบ้านใน พื้นที่ด้วยเช่นกัน กระทั่งอาจกล่าวได้ว่า กรณีของสารวัตรกำนันช่วงกับนายหุ่นนั้น ทั้งสองคนคง

เป็นเพื่อนกันเสียด้วยซ้ำ ด้วยเหตุนี้ถึงแม้จะเห็นสัญญาณเจตนาอยู่ตรงหน้าแต่ก็หาได้กระทำการระงับยับยั้งไว้ไม่ เพียงแต่พุดคุยเพื่อทำให้อีกฝ่ายใจเย็นลงแต่เพียงเท่านั้น

เมื่อกล่าวถึงตรงนี้จะเห็นได้ว่า เหตุอุกฉกรรจ์ในพื้นที่มณฑลพิษณุโลกนั้น สามารถประทุขึ้นมาเมื่อใดก็ได้ แม้ว่า รัฐจะออกกฎหมายเพื่อควบคุมพฤติกรรมของผู้ที่ถือครองปืน แต่ในทางปฏิบัติไม่ได้เป็นเช่นนั้นไม่ บางครั้งก็มีราษฎรที่ใช้ปืนมิใบอนุญาตเป็นของตัวเองก่อเหตุยิงด้วยความโกรธที่ตนนั้นถูกขโมยของ ดังปรากฏอยู่ในคำพิพากษาคดีของอ้ายทิบต้องหาว่าฆ่านายจันตายที่ตำบลสากเหล็ก อำเภอเมือง จังหวัดพิจิตร เมื่อวันที่ 28 ตุลาคม พ.ศ.2459 โดยนายทิบนั้นรับสารภาพในชั้นไต่สวนว่าเดิมโกรธนายจันโดยสงสัยว่านายจันลักทรัพย์ของนายทิบไป ครั้นเมื่อถึงคืนวันเกิดเหตุ นายจันกำลังเดินกลับจากโรงจำหน่ายฝิ่นมาตามทาง ก็สบโอกาสที่อ้ายทิบได้ใช้ปืนลอบยิงนายจันตาย ในทางพิจารณาคดีศาลจังหวัดพิจิตรพิพากษาให้ประหารชีวิต แต่จำเลยให้การสารภาพในชั้นไต่สวนอันเป็นประโยชน์แก่การพิจารณาคดี ศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษจึงพิพากษาแก้สัณฑ์ศาลเดิมลดโทษเหลือจำคุกตลอดชีวิตและให้รับปืนของกลาง (สจข. ร.6 ย.9.2/3, น.412-415)

อย่างไรก็ตาม สถานการณ์ของการเพิ่มขึ้นของเหตุอุกฉกรรจ์ไม่ได้มีเฉพาะแต่ที่มณฑลพิษณุโลกเท่านั้น หากแต่เป็นลักษณะที่ปรากฏอยู่โดยทั่วพระราชอาณาจักรสยาม จนกระทั่งในปี พ.ศ.2470 สถานการณ์ของการเกิดเหตุอุกฉกรรจ์มีเพิ่มสูงขึ้นมากและในขณะเดียวกันก็มีการออกใบอนุญาตให้ราษฎรมีปืนในครอบครองก็เพิ่มขึ้น ดังที่ปรากฏอยู่ในพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ตอบรายงานสถิติต่างๆ ในกระทรวงมหาดไทยของกรมพลำภังค์เมื่อวันที่ 10 มีนาคม พ.ศ.2470 ความว่า

สถิติเหล่านี้ทำดีมากและจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับราชการ. เรื่องที่มีฆ่ากันตายเพิ่มมากขึ้นออกจะแปลก จะเปนด้วยเหตุใดน่าลองคิด. สังเกตดูจำนวนอาวุธปืนที่ได้อนุญาตเพิ่มมากขึ้นเหมือนกัน. การที่มีฆ่ากันมากขึ้นนั้นคงจะไม่ใช่เพราะมีพลเมืองมากขึ้นอย่างเดียว จะเปนเพราะตำรวจไม่พอ บกพร่องในเรื่องจับกุมหรืออย่างไร ชอบกลมาก. นอกจากนี้ก็อาจเกิดจากการศึกษา ซึ่งทำให้หมดความเชื่อถือในสวรรค์นรก และของศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ตลอดจน ความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐบาลและเพื่อลดล้างความเชื่อถือเหล่านั้นแล้ว หาได้ต้องอบรมให้มีนิสัยดีขึ้นโดยทางอื่น ทำไม่หมดศรัทธาที่นับถือ และหมดความ

เกรงกลัวต่อตัว ทั้งในโลกนี้โลกหน้า. เรื่องจัดเรือนจำใหม่นั้น เป็นความคิดที่ดีอย่างยิ่ง.
(สจข. ร.7 ม.4/1, น.2-3)

จากพระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงการเพิ่มขึ้นของการฆ่ากันตายและอาจมีส่วนสัมพันธ์อย่างยิ่งกับการเพิ่มขึ้นของจำนวนปืนที่ได้รับอนุญาต ในขณะที่การทำงานของตำรวจและเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองกลับดูแลไม่ทั่วถึง มีพักต้องกล่าวว่า กระทั่งในพื้นที่จังหวัดนครนายกที่แทบจะอยู่ชิดสนิทใกล้กรุงเทพฯ นั้น ยังมีราษฎรที่ร้อนรนในเรื่องการขออนุญาตให้มีปืนจนต้องทูลเกล้าฯ ถวายฎีกา ดังที่ปรากฏอยู่ในฎีกานายสุต อิมโธช ราษฎรจังหวัดนครนายก ทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาขอให้ได้รับอนุญาตให้มีอาวุธปืน ด้วยเหตุเพราะเมื่อปี พ.ศ.2466 มีคนร้ายหลายคนบุกขึ้นปล้นบ้านเรือนนายสุต นายสุตจึงได้ใช้ปืนปัสตันยิงต่อสู้กับคนร้ายไป 12 นัด จนปลิดชีพคนร้ายไปได้ถึง 3 คนและบาดเจ็บอีกหลายราย สามารถป้องกันทรัพย์สินและป้องกันตัวเองไว้ได้ อีกทั้งยังได้รับคำชื่นชมจากเจ้าหน้าที่ว่าเป็นผู้กล้าหาญ แต่เมื่อ พ.ศ.2469 เวลากลางคืน มีคนร้ายลอบยิงนายห้วงตาย เปิดช่องให้พวกที่เคยบุกปล้นนายสุต เมื่อ พ.ศ.2466 นั้นยุ่งเจ้าหน้าที่ว่านายสุตใช้ให้นายยา นายผาดยิงนายห้วงตาย มีหน้าซ้ำยังสมอ้างเป็นพยานต่อศาลเบิกความปรักปรำนายสุต แต่ศาลไม่เชื่อคำพยานจึงได้ปล่อยตัวนายสุตไป แต่ปีปัสตันนั้นถูกเจ้าหน้าที่ยึดไว้ จนเป็นเหตุให้นายสุตต้องยื่นฎีกาเพื่อขออนุญาตให้มีปืนอีกครั้งหนึ่ง เนื่องจาก “ผู้ฎีกาเป็นคนค้าขายเดิรเรือเข้ามีทรัพย์สินไปด้วยเป็นเงินหลายพันบาทเสมอ ในระหว่างทางที่สัญจรไปมาก็เป็นที่เปลี่ยวห่างไกลเจ้าหน้าที่มักมีคนร้ายปล้นแย่งชิงซุกซุม...ทั้งปรากฏว่าผู้ฎีกาเป็นผู้มีทรัพย์สินอยู่ในตำบลนั้นและเคยถูกปล้นมาแล้วถ้าจะไม่ให้มีอาวุธปืนโดยไม่ปรากฏความผิดอย่างชัดเจนก็เป็นข้อที่น่าคำนึง” กรณีดังกล่าวผู้วิจยไม่ทราบว่าจะสุดท้ายแล้วนายสุตได้รับอนุญาตให้มีปืนหรือไม่ เพราะพระราชกระแสตอบฎีกาเมื่อวันที่ 23 มกราคม 2472 ระบุว่า “ควรสอบสวนให้ได้ความชัดเจนยิ่งขึ้นอีก เรียกคดีที่เกล้าถึงนั้นมาสอบดูด้วยจึงดี” (สจข. ร.7 รล. 20/118, น.3-6)

สรุปท้ายบท

กล่าวได้ว่า การขยายตัวทางเศรษฐกิจในมณฑลพิษณุโลกในช่วงทศวรรษ 2430-2450 นั้น ถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่ทำให้ราษฎรในมณฑลพิษณุโลกได้สัมผัสกับพลังของตลาดที่เข้มข้นมาก

ขึ้นกว่า 3 ทศวรรษก่อนหน้า เนื่องจากพระราชกรณียกิจเห็นถึงรายได้จากผลผลิตในที่ดินอันมีขอบเขตที่ชัดเจนของตน ซึ่งเป็นผลประโยชน์ที่เพียงพอสำหรับการจ่ายอากรต่างๆ ที่รัฐจะเรียกเก็บ ส่วนรายได้ที่เหลือก็ยังสามารถเก็บส่งสมไว้เป็นทุนทรัพย์สำหรับลงทุนและซื้อสินค้าฟุ่มเฟือยต่อไปได้แน่นอนว่า การเร่งบุกเบิกพื้นที่รกร้างเพื่อขยายเป็นที่ดินสำหรับรองรับผลผลิตและผลประโยชน์โดยพระราชกรณียกิจให้กว้างขวางออกไปนั้น ก็อาจก่อให้เกิดข้อพิพาทระหว่างเจ้าของที่ดินด้วยกัน และหนทางที่จะช่วยแก้ไขข้อพิพาทดังกล่าวอย่างไม่มีผลเสียเสียเลยนั้นคือการต่อสู้คดีกันในชั้นศาล อย่างไรก็ตาม ความนิยมในการแสวงหารายได้จากภาคการเกษตร โดยเฉพาะการปลูกข้าวเพื่อขายของราชสำนักนี้ ยังส่งผลให้รัฐสยามมีรายได้จากทั้งตลาดภายในและตลาดภายนอกประเทศที่เพิ่มสูงขึ้นด้วยเช่นกัน กล่าวคือ ราชสำนักมีรายได้ที่เพิ่มสูงขึ้นและในขณะเดียวกันก็มีผลผลิตในปริมาณมากพอที่รัฐจะสามารถนำไปบ่อนเข้าสู่ตลาดต่างประเทศและสร้างผลกำไรได้ โดยอาศัยกำลังจากทั้งบรรดาพ่อค้ารายย่อยที่จะเข้ามารับซื้อข้าวและผลผลิตทางการเกษตรของราษฎรในช่วงเก็บเกี่ยวและรถไฟในการลำเลียงผลผลิตลงสู่ตลาดหลักที่กรุงเทพฯ ดังนั้น การขยายตัวทางการผลิตและเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 2430-2450 จึงเป็นสิ่งที่นอกจากจะทำให้ราชสำนักในมณฑลพิษณุโลกมั่งคั่งขึ้นแล้วยังช่วยพยุหมิให้รัฐสยามต้องเผชิญกับปัญหาทางการเงินในช่วงสภาวะมหานวมหาสงครามมากเกินไปอีกด้วย

กระนั้น แม้ว่าราชสำนักจะมั่งคั่งและมั่นคงในทางเศรษฐกิจเพียงใด แต่ความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินกลับลดน้อยถอยลง ด้วยเหตุเพราะการเพิ่มขึ้นของเหตุอุกฉกรรจ์ ฆ่ากันตาย และการปล้นนั้นปรากฏจำนวนในทางสถิติที่เพิ่มสูงขึ้น โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษ 2450-2460 และดูจะเพิ่มสูงขึ้นกว่าเดิมในช่วงทศวรรษที่ 2470 ดังนั้น จึงมีความเป็นไปได้อย่างยิ่งว่าเหตุที่ราชสำนักต้องการปืนนั้น คือ ความจำเป็นในการใช้ปืนสำหรับการปกป้องตัวเองและทรัพย์สิน และในขณะเดียวกัน บรรดากำนัน ผู้ใหญ่บ้านและบริวารก็ย่อมต้องมีแนวโน้มที่จะต้องการอาวุธปืนสำหรับการปฏิบัติหน้าที่ให้ความคุ้มครองและตรวจตราดูแลราษฎรในพื้นที่ๆ เหตุอุกฉกรรจ์กำลังทวีความเข้มข้นขึ้นอย่างต่อเนื่อง

ทั้งนี้ หากย้อนกลับมาพิจารณาถึงกรณีนายแจ้งว่าเหตุใดการอนุญาตให้มีปืนจึงสัมพันธ์กับคดีอาชญากรรมเขาถึงเพียงนั้น อาจต้องมองย้อนกลับไปในช่วง พ.ศ. 2440 อันเป็นที่นายแจ้งคงจะเริ่มเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์กับนายอำเภอคนใหม่ ด้วยการเข้าเป็นบริวารคนในสังกัดนายอำเภอพรหมพิรามหรืออำมาตย์ตรี พระยาอินทภูติภักดี (เล็ก อินทภูติ) ดังที่หลวงนวัตถักรักษาผู้เคยเป็น

อดีตปลัดอำเภอพรหมพิรามคราวพระยาอินทภูติภักดียังเป็นนายอำเภออยู่ นั้น ก็ได้บันทึกข้อมูลใน ส่วนนี้เอาไว้ว่า นายแจ้ง “เป็นนักเลงกว้างขวาง ราษฎรตำบลนั้นทั้งรักและเกรงกลัวและเกลียดชัง ระหว่างเจ้าคุณอินทภูติเป็นนายอำเภอ[ยัง]เคยเรียกใช้สอย” (นรตถรักษา, 2521, น.5) โดยนาย แจ้งคงได้รับมอบหมายหรืออาสาตัวในการเข้าไปมีส่วนทำงานให้กับนายอำเภอในการงานต่างๆ อาทิ การเก็บส่วยเงินจากราษฎรในพื้นที่บ้านไผ่ขอน้ำ หรือกระทิง อาจเป็นผู้ดำเนินการเก็บส่วยทั่ว ทั้งตำบลมะตูม จนทำให้นายแจ้งสามารถเข้าไปปฏิสัมพันธ์กับชาวบ้านในท้องที่และกลายเป็น ผู้กว้างขวางอยู่ในย่านนั้นได้

นอกจากนี้ ความเป็นไปได้ที่นายแจ้งจะเป็นผู้ดำเนินการเก็บส่วยในช่วง พ.ศ.2440 นี้ยัง ค่อนข้างสูง เนื่องจากตัวนายแจ้งนั้นเป็นผู้ที่น่าจะเป็นบริวารของกำนันตำบลมะตูม ณ ขณะนั้น คือหมื่นวินิจเวฬุกร (บรรดาศักดิ์เดิมของกำนันจันก่อนที่จะได้รับพระราชทานประทวนบรรดาศักดิ์ เป็นขุนวินิจเวฬุกรใน พ.ศ.2463 ดู (“แจ้งความกระทรวงมหาดไทย,” 2463, น.3587 และ “บอก แก่,” 2464, น.386) มิพักต้องกล่าวถึง ความเกี่ยวข้องระหว่างหมื่นวินิจเวฬุกรกับพระประสิทธิ สงครามอดีตเจ้าเมืองพรหมพิราม (ดำรงตำแหน่งในช่วง พ.ศ.2415-2431) ที่อาจจะมี ความเกี่ยวข้องทางสายเลือดกับหมื่นวินิจเวฬุกรดังที่ได้อภิปรายเอาไว้บ้างแล้วในบทที่ 4 และจะ อภิปรายถึงอย่างละเอียดอีกครั้งในบทที่ 7 อันย่อมนสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของวงศ์วานว่านเครือ ของหมื่นวินิจเวฬุกรในพื้นที่อยู่ไม่น้อย ดังนั้น นายแจ้งจึงน่าจะเป็นบุคคลที่มีฝีมือทางการต่อสู้ หรือกระทั่งการใช้ปืนสำหรับดูแลขบวนส่วยเงินที่จะนำมาส่งยังอำเภอ และคงมีผลงานอยู่ไม่น้อย จนได้รับความไว้วางใจมากเพียงพอที่นายอำเภอจะเรียกใช้สอย มิพักต้องกล่าวว่า ปืนที่นายแจ้ง อาจจะมีโอกาสได้ใช้ใน ช่วง พ.ศ.2440 เรื่อยมาจนกระทั่งถึงช่วงก่อนที่มีการเปลี่ยนนายอำเภอคน ใหม่ใน พ.ศ.2470 นั้น น่าจะยังคงได้รับความอะลุ่มอล่วยให้ใช้สอย เพราะนายแจ้งเป็นบริวารใน สังกัดของนายอำเภอผู้มีอำนาจเต็มในการอนุญาตให้มีปืนในท้องที่ของตน ดังที่ปรากฏการยืนยัน อำนาจของนายอำเภอในเรื่องนี้อยู่ในกฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยการจดทะเบียน แลออกใบอนุญาตอาวุธปืน ทั้งใน พ.ศ.2456 และ พ.ศ.2461

อย่างไรก็ตาม หากนายแจ้งเป็นผู้มีส่วนดำเนินการเก็บส่วยเงินในตำบลนั้นตั้งแต่ พ.ศ. 2440 จริง เมื่อเก็บส่วยครบตามจำนวนแล้วก็คงนำส่วยที่เก็บได้นั้นส่งไปยังศาลตรวจการ นายอำเภอซึ่งตั้งอยู่บริเวณตำบลท่าช้างเหนือบ้านไผ่ขอน้ำ ด้วยเหตุนี้ นอกจากนายแจ้งจะสั่งสม ผลประโยชน์และสามารถขยายอิทธิพลของตนขึ้นในช่วงเวลาที่มีการค้าข้าวเฟื่องฟูแล้ว การที่เขา

อาจเข้าไปมีส่วนในการเก็บส่วยหรือเป็นคนของนายอำเภอ นั้น ก็ยังอาจทำให้นายแจ้สามารถเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากชาวบ้านได้อีกด้วย โดยผลประโยชน์ที่ว่านั้นอาจเป็นได้ทั้งเงินและสิ่งของต่างๆ จนทำให้ “ราษฎรตำบลนั้นทั้งรักและเกรงกลัวและเกลียดชัง” (นวัตตกรศึกษา, 2521, น.5) ทั้งนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าประโยคที่หลวงนวัตตกรศึกษาได้พูดถึงตัวนายแจ้ว่า “ราษฎรตำบลนั้นทั้งรักและเกรงกลัวและเกลียดชัง” นั้น ย่อมเป็นการกล่าวถึงจากมุมมองของคนที่ยังรู้จักกัน หรือกระทั่งอาจจะเคยได้ทำงานร่วมกัน จนสามารถมองเห็นปฏิกริยาของราษฎรที่มีต่อตัวนายแจ้ได้ ด้วยเหตุที่หลวงนวัตตกรศึกษานั้นก็เคยเป็นปลัดอำเภอพรหมพิรามมาก่อน และหากนายแจ้ได้เคยถูกพระยาอินทภูติภักดีเรียกใช้ส่วยอยู่แล้วนั้น ไยพวกเขาจึงจะไม่รู้จักกันเล่า? นอกจากนี้ หากพิจารณาจากประโยค “ราษฎรตำบลนั้นทั้งรักและเกรงกลัวและเกลียดชัง” แล้วคำเหล่านี้ล้วนเต็มไปด้วยความหมายอัดแน่นอยู่ในตัวเอง ที่อาจจะต้องถอดความ กล่าวคือ คำว่า “รัก” ย่อมสะท้อนให้เห็นว่านายแจ้คงได้กระทำการในลักษณะที่เป็นการช่วยเหลือเกื้อกูลราษฎรในพื้นที่หรือกระทั่งให้ความปกป้องคุ้มครองดูแลความปลอดภัยของราษฎร ทั้งในฐานะที่เป็นคนของนายอำเภอหรือในฐานะบริวารว่านเครือของกำนันประจำตำบลนั้นก็เป็นไปได้ทั้งสองทาง ฉะนั้น บทบาทดังกล่าวจึงย่อมทำให้นายแจ้เป็นที่ยำเกรงและเป็นที่ “เกรงกลัว” แก่ราษฎรในตำบลนั้น แต่กระนั้น ด้วยบทบาทที่นายแจ้อาจจะมีส่วนช่วยเหลือทางราชการในการเก็บส่วยเงินในช่วง พ.ศ.2440 หรือการช่วยนายอำเภอตักเตือนราษฎรเรื่องการจ่ายเงินรัชชูปการในพื้นที่นั้น ก็อาจทำให้เขามีช่องทางในการดำเนินการเรียกรับผลประโยชน์จากราษฎรในทางใดทางหนึ่งจนเป็นเหตุให้ราษฎรบางคนคง “เกลียดชัง” เขาด้วยเช่นกัน ส่วนปริมาณและรูปแบบของผลประโยชน์ที่นายแจ้จะได้รับนั้น อาจมีได้ทั้งในรูปแบบของเงินและสิ่งของ ซึ่งจะมีปริมาณที่ได้รับมากน้อยเพียงใดนั้นไม่อาจทราบได้

ต่อมาในช่วง พ.ศ.2460 เป็นต้นมา สภาพสังคมทั้งในมณฑลพิษณุโลกหรือแม้แต่ในที่อื่นๆ ทั่วพระราชอาณาเขตสยามนั้น ก็น่าจะกำลังเผชิญกับการเพิ่มขึ้นของเหตุอุกฉกรรจ์ ปล้นและฆ่ากันตายที่ดาษดื่น ทำให้อาณาประชาราษฎร์มีความจำเป็นที่จะต้องมีปืนไว้สำหรับป้องกันตัวเอง กระทั่งในช่วง พ.ศ.2470 ปีที่ได้รับอนุญาตคงเพิ่มจำนวนขึ้นเป็นทวีคูณยิ่งกว่าเมื่อ 10 ปีก่อน จนมีพระราชกระแสแสดงความข้องพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อเรื่องนี้อยู่ในรายงานของกรมพลำภังค์ “อันเป็นกรมหนึ่งในกระทรวงมหาดไทยทำหน้าที่เกี่ยวกับการปกครองท้องถิ่น” (ดำรงราชานุภาพ, 2509, น.27) และหากมองในแง่ของบทบาทหน้าที่แล้ว นายแจ้ก็น่าจะ

ยังคงเป็นผู้มีหน้าที่ในการรับใช้เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองก็คือนายอำเภอและกำนันในตำบลของตน ซึ่ง ณ ขณะนั้นก็ยังคงเป็นพระยาอินทฤทธิภักดีและขุนวิจิตรเวฬุกรปกครองดูแลอยู่

ดังนั้น นายแจ้จึงอาจจะได้รับอนุญาตให้มีปิ่นตามกฎหมายหรืออะลุ่มอะล่วยให้ใช้สำหรับการช่วยเหลือในทางราชการและดูแลราษฎรในพื้นที่ เช่นเดียวกับกรณีของผู้ใหญ่บ้านมงคล คชสิทธิ์หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่าผู้ใหญ่นั่น ก็เป็นหนึ่งในบุคคลที่พระทรงนครา นายอำเภอเมืองพิษณุโลกได้ให้ปิ่นไว้ใช้สอย โดยปิ่นที่นายแจ้ถืออยู่นี้ก็อาจจะปิ่นที่ครอบครองมาตั้งแต่ พ.ศ. 2440 แล้วก็ได้ มิพักต้องกล่าวว่าเหตุอุกฉกรรจ์นั้นพร้อมที่จะประทุขึ้นเมื่อใดก็ได้ หากนายแจ้ยังคงได้รับอนุญาตให้มีปิ่นนั้นจริง ซึ่งอาจจะได้รับอนุญาตตามกฎหมายก็ดีหรือด้วยความอะลุ่มอะล่วยก็ดี ก็อาจจะปฏิเสธไม่ได้อีกเช่นกันว่าด้วยสถานะนักเลงอันกว้างขวางของเขาจะใช้มันหาผลประโยชน์ในทางอื่นใดได้อีก ดังกรณีของผู้ใหญ่คงที่เป็นคนในสังกัดของพระทรงนครา นายอำเภอเมืองพิษณุโลก ที่มีลักษณะของการเป็น “คนใช้สุราหนุนอำนาจ ได้แผ่อิทธิพลในการที่ถือปิ่นของนายอำเภอเนื่องๆ” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.32) ทั้งนี้ การใช้สุราหนุนอำนาจนั้น คงหาใช้เพียงแค่การเลี้ยงเหล้าในหม่อมมิตรสหายแต่เพียงเท่านั้น หากแต่เป็นการเลี้ยงคนด้วยสุราและอาหารอันเป็นวิถีปฏิบัติของมูลนาย ดังกรณีที่พระยาอินทฤทธิภักดีในคราวที่มาประจำการ ณ อำเภอพรหมพิรามเมื่อช่วงแรกๆ นั้น ก็ได้หุงหาอาหารเลี้ยงคนอยู่หลายครอบครัว ซึ่งปรากฏข้อมูลอยู่ในบันทึกคำบอกเล่าประวัติพระยาอินทฤทธิภักดีฉบับลายมือ ความว่า “เมื่อปีข้าวแพงราษฎรอดอยาก กินเผือกกินมันกินขุยไผ่ต่างข้าว ท่านก็ไปเที่ยวเก็บเอามาเลี้ยงหลายครอบครัว” (บันทึกคำบอกเล่าประวัติพระยาอินทฤทธิภักดีฉบับลายมือ, ม.ป.ป.) โดยการเลี้ยงคนเช่นนี้ก็ช่วยหนุนอำนาจให้แก่พระยาอินทฤทธิภักดีและครองใจราษฎรในอำเภอนั้น “ราษฎรในท้องถิ่นรักท่านนั้นแน่นแฟ้นจริงๆ คนแก่คนเฒ่าขนาดไหนก็เรียกท่านว่า ‘คุณพ่อ’ ทุกคน ท่านเป็นผู้ที่เปี่ยมไปด้วยเมตตาธรรม นอกจากนี้ท่านยังจัดให้มีการฝึกหัดละครขึ้นในบ้าน เอาจุกหลานของท่านเองแสดงกัน ให้ชาวบ้านได้มาชมเป็นการสนุกสนานอย่างหนึ่ง” (อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่สังเวียน เจริญการ (อินทฤทธิ), 2530)

กล่าวได้ว่า สถานะทางสังคมของนายแจ้ นั้น คงเติบโตขึ้นมาพร้อมๆ กับปฏิสัมพันธ์ทางอำนาจในพื้นที่ระหว่างนายแจ้กับนายอำเภอและราษฎรในตำบล โดยการขยายตัวทางเศรษฐกิจและสถานภาพของอำนาจรัฐที่ไม่อาจควบคุมเหตุอุกฉกรรจ์ในพื้นที่นั้น ย่อมมีผลให้นายแจ้ได้ก้าวขึ้นมามีบทบาทในการให้ความช่วยเหลือการงานต่างๆ แก่เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง

ท้องถิ่น โดยเฉพาะนายอำเภอและกำนันประจำตำบล และด้วยบทบาทดังกล่าวยังอาจทำให้นาย
แจ้จ้งได้รับเกียรติจากชาวบ้านในชุมชน ในฐานะนักเลงผู้กว้างขวางที่ปฏิบัติตนตามรหัสเกียรติยศ
ของวัฒนธรรมนักเลงโดยให้การปกป้องคุ้มครองดูแลชุมชน และอาจจะเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จาก
ส่วยของชาวบ้านในห้วงเวลาที่เศรษฐกิจของมณฑลพิษณุโลกกำลังเฟื่องฟูนี้จนเป็นทั้ง “ที่รัก เกรง
กลัวและเกลียดชัง” ของชาวบ้านในพื้นที่ กระทั่ง วิถีชีวิตเช่นนี้ของเขาได้ถูกแทรกแซงโดยการ
ปฏิรูประบบราชการ จนเป็นเหตุให้ความไม่ลงรอยนั้นแตกประทุขึ้นเป็นคดีอันสะท้านสะเทือน
มณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2471 ในที่สุด ดังที่ผู้วิจัยจะสำแดงให้เห็นถึงความไม่ลงรอยและความ
ขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากการปฏิรูประบบราชการ ซึ่งส่งผลกระทบต่อชีวิตของราษฎรในอำเภอพรหม
พิรามนี้ในบทต่อไป

บทที่ 7

ปฏิริยาของชาวบ้านที่มีต่อการปฏิรูประบอบราชการในมณฑลพิษณุโลก

ทศวรรษ 2430-2470

หากการปฏิรูประบอบราชการของสยามในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 25 คือจุดเปลี่ยนสำคัญในการผลักดันสังคมสยามเข้าสู่การเป็นสังคมสมัยใหม่ โดยการปฏิรูปนั้นได้เริ่มปฏิบัติกรขึ้นอย่างเข้มข้นนับตั้งแต่ช่วงกลางทศวรรษที่ 2430 โดยเฉพาะหากยึดเอาการ “ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี” 12 กระทรวงใน *ราชกิจจานุเบกษา* ลงวันที่ 24 เมษายน รัตนโกสินทร์ศก 111 (พ.ศ. 2435) ซึ่งมีผลบังคับใช้ย้อนหลังนับตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2435 เป็นจุดเริ่มต้นของการปฏิรูประบอบราชการในแทบทุกด้านของสยาม กล่าวได้ว่า ในตลอดระยะเวลาที่การปฏิรูประบอบราชการนี้ดำเนินมากกว่า 4 ทศวรรษ จนกระทั่งการเปลี่ยนแปลงอย่างพลิกฟ้าคว่ำแผ่นดินในพุทธศักราช 2475 จะรู้ตม่านละครการเมืองฉากนี้ลงนั้น การปฏิรูปดังกล่าวก็ยังคงเต็มไปด้วยปริศนาในหลายมิติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อประเด็นเกี่ยวกับการลอบยิงข้าราชการ อันเป็นปรากฏการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นอยู่เนืองๆ ในช่วงเวลาของการปฏิรูประบอบราชการ แต่ยังไม่ค่อยถูกศึกษาอย่างจริงจัง ดังที่ผู้วิจัยได้ชี้ให้เห็นบ้างแล้วในบทที่ 2

ทั้งนี้ ก่อนที่จะมีการปฏิรูประบอบราชการนั้น สยามบริหารประเทศด้วย 3 ฝ่ายบริหารหลัก คือ สมุหนายก ที่ดูแลในเรื่องกิจการพลเรือน (Minister for Civil Affairs) สมุหพระกลาโหม ดูแลกิจการทหาร (Minister of Military Affairs) และเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ดูแลเกี่ยวกับการเงินของแผ่นดิน (Minister of Treasury) (Carter, 1904, p.11) แต่เมื่อเปิดศักราชแห่งการปฏิรูปขึ้นในปี พ.ศ.2435 สยามก็ได้รวบรวมอำนาจการปกครองมารวมศูนย์ไว้ที่รัฐบาลส่วนกลาง และตั้งกระทรวงขึ้นทั้งหมด 12 กระทรวง โดยกำหนดบทบาทหน้าที่ของแต่ละกระทรวงให้มีความชัดเจนขึ้น อาทิ การยกหน้าที่ในการดูแลกิจการพลเรือนหัวเมืองที่เคยอยู่ในความดูแลของกระทรวงพระกลาโหมและกรมท่าให้มารวมอยู่ในกระทรวงมหาดไทย (“แจ้งความกระทรวงมหาดไทย,” 2436, น.365) กระนั้น กระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกลาโหมนั้น ก็ยังคงมีหน้าที่ทับซ้อนกันอยู่ในเรื่องของการดูแลกิจการพลเรือนหัวเมืองอยู่ รัฐบาลจึงได้มีการประกาศให้ชัดเจนขึ้น “เพื่อ...ไม่ให้ยุ่งยากลำบากในการรักษาราชการ” กล่าวคือ “บรรดาหัวเมืองชั้นในชั้นนอกแลเมืองประเทศราช ที่แบ่งเปนปักษ์ได้อยู่ในกระทรวงกลาโหมก็ดี เปนฝ่ายเหนืออยู่ใน

กระทรวงมหาดไทยก็ดี แลที่อยู่ในกระทรวงการต่างประเทศก็ดี ตั้งแต่นี้สืบไปให้อยู่ในบังคับบัญชาตราพระราชสิทธิ์กระทรวงมหาดไทย” (“ประกาศจัดบ้านที่กระทรวงกลาโหมมหาดไทย,” 2436, น.307) ผลก็คือใน พ.ศ.2437 การดูแลกิจการพลเรือนทั้งประเทศจึงได้เข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองของกระทรวงมหาดไทย ยกเว้นกรุงเทพฯ และหัวเมืองปริมณฑลที่ยังคงอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของกระทรวงนครบาล (Carter, 1904, p.11) อีกทั้ง ยังได้มีการจัดตั้งการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลให้เข้าไปแทนที่ระบบกินเมืองแบบจารีต โดยการจัดแบ่งเมือง (provinces) ในแบบจารีตนั้นได้ถูกโอนให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในปริมณฑลของมณฑลเทศาภิบาล (Mothon or Circles under high commissioner) ที่อยู่ภายใต้การกำกับดูแลของข้าหลวงใหญ่ผู้ถูกส่งมาจากรัฐบาลส่วนกลาง (Carter, 1904, p.12)

กล่าวได้ว่า การปฏิรูประบบราชการขนาดใหญ่ของสยามที่ทวีความเข้มข้นขึ้นนับตั้งแต่ทศวรรษที่ 2430 เป็นต้นมา ได้เริ่มกรุยทางให้อำนาจของรัฐบาลส่วนกลางสยามค่อยๆ สามารถแทรกตัวเข้าไปยังพื้นที่ในท้องถิ่นหัวเมืองได้ โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษที่ 2440 อำนาจของกระทรวงมหาดไทยก็ได้ทวีความเข้มข้นขึ้นถึงขีดสุดและเริ่มสามารถชอนไชลงไปปฏิบัติการอย่างถึงรากในระดับท้องถิ่น ช่วงเวลาใน พ.ศ.2440 จึงถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญเมื่อรูปแบบการปกครองตาม “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.116” และ *ข้อบังคับลักษณะการปกครองหัวเมืองรัตนโกสินทร์ศก 116* (2443) ได้ถูกประกาศให้ใช้ “ในหัวเมืองทั่วทุกมณฑลเทศาภิบาล” (พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่, 2440, น.106) อันทำให้การปกครองระดับท้องถิ่นด้วยระบบและระเบียบแบบเดียวกันนี้แผ่ขยายออกไปครอบคลุมในทุกพื้นที่ของสยาม

อย่างไรก็ตาม การปฏิรูปของสยามนั้นก็ไม่ได้ปฏิบัติการได้อย่างราบรื่นไม่ โดยเฉพาะในพื้นที่ๆ ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจรัฐ ดังที่ปรากฏเหตุการณ์การกบฏต่อต้านอำนาจการปกครองของสยาม ทั้งในพื้นที่ภาคอีสาน ภาคเหนือและภาคใต้ในช่วงทศวรรษ 2440 ในขณะที่รัฐเองนั้นตัดสินใจเลือกการใช้จ่ายทางการทหารแบบสมัยใหม่เข้าทดปรียบอย่างรุนแรง โดยอาจกล่าวได้ว่าการกบฏในช่วงเวลาดังกล่าวคือปฏิกิริยาสำคัญของการต่อต้านการปฏิรูปสยามในพื้นที่ปลายพระราชอาณาเขตและในมณฑลภายนอก ทั้งกบฏผีบุญในภาคอีสาน กบฏเงี้ยวในภาคเหนือหรือความไม่พอใจของบรรดาพระยาแขก 7 หัวเมืองที่มีต่อรัฐสยาม ด้วยสภาวะการณ์ความปั่นป่วนในพื้นที่ปลายพระราชอาณาเขตของสยามในช่วงทศวรรษ 2440 นี้เอง เดช บุนนาค จึงได้ตั้งข้อสังเกตในงานเขียนเรื่อง *ขบถ ร.ศ.121* ว่าการปฏิรูปในภาคกลางของประเทศหรือในบริเวณที่เคยชินต่อการเปลี่ยนแปลงโดยรัฐนั้นดูเหมือนจะยอมรับการปฏิรูปด้วยความราบรื่นพอสมควร แต่

การปฏิรูปในพื้นที่ห่างไกลอำนาจรัฐนั้น กลับยังผลให้เกิดปฏิริยาการต่อต้านในระดับการกบฏ (ดู คำนำ ใน เตช บุนนาค, 2524) ดังนั้น จึงเป็นที่น่าสังเกตว่า ภาพของปฏิริยาที่มีต่อการปฏิรูปของ คนในบริเวณพื้นที่ภายในของสยามนั้น แม้จะไม่ปรากฏปฏิริยาของการต่อต้านในระดับการกบฏ แต่รัฐสยามสามารถเข้าควบคุมบัญชาการพื้นที่ชั้นในเหล่านี้ได้อย่างเบ็ดเสร็จราบรื่นจริงหรือ?

อนึ่ง การแบ่งมณฑลภายในและมณฑลภายนอกนั้น ผู้วิจัยพิจารณาตามประกาศใน *ราชกิจจานุเบกษา* อันเป็นการแบ่งมณฑลตามความรับรู้ของรัฐสยาม ณ ห้วงเวลาในช่วงต้นการปฏิรูป นั้น โดยใน “ประกาศเปลี่ยนนามมณฑล” พ.ศ.2443 ได้แบ่งมณฑลภายนอกออกเป็น 4 มณฑล คือ มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ (มณฑลลาวเฉียง) มณฑลฝ่ายเหนือ (มณฑลลาวพวน) มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ (มณฑลลาวกาว) และ มณฑลตะวันออก (มณฑลเขมร) (“ประกาศเปลี่ยนนามมณฑล,” 2443, น.140) นอกจากนี้ ใน “ประกาศกระทรวงมหาดไทยเรื่องใช้กฎเสนาบดีสำหรับ อากการพนักในมณฑลชั้นใน” พ.ศ.2445 ก็ได้กำหนดมณฑลชั้นใน คือ มณฑลกรุงเก่า มณฑล พิษณุโลก มณฑลนครสวรรค์ มณฑลปราจีนบุรี มณฑลนครราชสีมา มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑล นครไชยศรี มณฑลราชบุรี มณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช และเมืองอีก 4 เมืองคือ เมือง จันทบุรี เมืองระยอง เมืองตราด และเมืองประจันตคีรีเขตร์ (“ประกาศกระทรวงมหาดไทยเรื่องใช้ กฎเสนาบดีสำหรับอากการพนักในมณฑลชั้นใน,” 2445, น.50)

ทั้งนี้ หากพิจารณาบรรดางานศึกษาทางประวัติศาสตร์ที่ศึกษาเรื่องการปฏิรูปของรัฐสยาม จะเห็นได้ว่าโดยส่วนใหญ่แล้วมักจะเดินตามแนวทางคำอธิบายของเตช บุนนาค ที่มองการปฏิรูป ในสมัยรัชการที่ 5 ว่าเป็นไปเพื่อการนำพาประเทศไปสู่ความทันสมัยทัดเทียมกับนานาชาติ อารยประเทศ (คมเนตร ญาณโสภณ, 2534, น.1) และงานประวัติศาสตร์ที่ผลิตออกมาในช่วง ทศวรรษ 2520 ก็ใช้งานของเตชเป็นกรอบโครงใหญ่ของการอธิบาย หากเพียงแต่แยกศึกษาเป็น รายมณฑลเท่านั้น อีกทั้ง งานเหล่านี้ยังมักจะมีหัวข้อหนึ่งที่ให้สนใจไปยังเรื่องของการจัดการกับ บรรดา “โจรผู้ร้าย” ในพื้นที่ท้องถิ่น ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญที่สร้างความเดือดร้อนให้แก่ทางราชการ และราษฎรในทุกมณฑล โดยคำอธิบายต่อเรื่องโจรผู้ร้ายในกรอบของคำอธิบายเรื่องการปฏิรูปนั้น โดยมากมักจะขบเน้นการอธิบายไปยังบทบาทหน้าที่ของนายอำเภอ กำนันและผู้ใหญ่บ้าน ใน ฐานะกลไกรัฐสมัยใหม่ในการควบคุมและปราบปรามบรรดาโจรผู้ร้ายในแต่ละมณฑล (ดู วัลลภา เครือเทียนทอง, 2519; ศิริวรรณ น้อยเมือง, 2521; อุราลักษณ์ สิทธิบุตร, 2526; สุดใจ พงศ์กล้า, 2527 และคู่มือย่อของการศึกษาในแต่ละมณฑลใน วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชติ อ๋องสกุล, 2524) กล่าวให้ถึงที่สุดแล้ว งานเหล่านี้ยังคงวางคำอธิบายด้วยมุมมองจากสายตาของปัญญาอินทรี

กระทั่งละเลยปฏิกิริยาของชาวบ้านที่มีต่อการปฏิรูปของรัฐสยาม หรือจัดวางชาวบ้านให้อยู่นอกสมการของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม จึงทำให้คำอธิบายทางประวัติศาสตร์ที่มีต่อมณฑลตอนในกลายเป็นพื้นที่ๆ ดูราวกับว่ารัฐสยามสามารถควบคุมจัดการได้อย่างราบคาบ

แม้ว่าจะเริ่มปรากฏงานที่ชี้ให้เห็นถึงปฏิกิริยาต่อการปฏิรูปของท้องถิ่นและความไม่ราบรื่นของการปฏิรูปในท้องถิ่นตั้งแต่ช่วงทศวรรษที่ 2530 เป็นต้นมา แต่งานโดยทั่วไปแล้วก็ยังคงวางอยู่บนคำอธิบายเรื่องความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและอำนาจของผู้นำท้องถิ่นที่ก่อให้เกิดอุปสรรคต่อการปฏิรูปของสยาม โดยมองว่าความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการเปลี่ยนระบบการปกครองแบบใหม่ได้ทำให้ผู้นำท้องถิ่นหรือกรมการเมืองในระบบเดิม ผันตัวเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของกลไกการปกครองของรัฐส่วนกลางและดำรงความสัมพันธ์แบบระบบอุปถัมภ์ในการแสวงหาผลประโยชน์จากระบบการปกครองใหม่ในทุกรูปแบบ (จอห์นสัน, 2530; คมเนตร ญาณโสภณ, 2534; พีรศักดิ์ ชัยได้สุข, 2545, 2551; นนทพร อยู่มั่งมี 2547 และ พิพัฒน์ กระแจะจันทร์, 2554) กล่าวอีกแบบหนึ่งก็คือ งานเหล่านี้ยังคงให้ภาพของท้องถิ่นเป็นแผ่นดินทองของใจผู้ร้ายและความทุจริตฉ้อฉลที่กลไกรัฐจะต้องประนีประนอมกับผู้มีอำนาจท้องถิ่นเพื่อให้การปฏิรูปสามารถดำเนินต่อไปได้ อีกทั้ง ยังคงขาดมิติของความขัดแย้งหรือปฏิกิริยาในระดับชาวบ้านที่มีต่อการปฏิรูปนั้น

อย่างไรก็ตาม ในช่วงทศวรรษที่ 2550 ได้เริ่มปรากฏงานที่สะท้อนให้เห็นถึงปฏิกิริยาของชาวบ้านหรือผู้คนในระดับล่างที่มีต่อการปฏิรูปของสยาม เช่น วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิตของกำพล จำปาพันธ์ เรื่อง “ข้าเจือง: กบฏผู้มีบุญในพระราชอาณาเขตสยาม พ.ศ. 2415-2436” เมื่อ พ.ศ. 2552 และถูกตีพิมพ์เป็นหนังสือในเวลาต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2555 เรื่อง *ข้าเจือง: กบฏไพร่* โดยสนใจศึกษาการต่อต้านและเคลื่อนไหวปลดปล่อยชนพื้นเมืองให้เป็นอิสระจากความพยายามในการสถาปนาระเบียบสังคมใหม่ของรัฐสยามและลาวล้านช้างโดยชาวข่าเมื่อช่วงต้นของการปฏิรูปสยาม นอกจากนี้ วิทยานิพนธ์ดุขฎิบัณฑิตของภิญญพันธ์ พจนะลาวัณย์ (2562) เรื่อง “สภาวะการกลายเป็นมณฑลพายัพ: ประวัติศาสตร์ของอำนาจความรู้และการผลิตพื้นที่โดยสยาม พ.ศ. 2416-2475” ก็ได้อุทิศเนื้อหาบทหนึ่งให้กับการศึกษาการต่อต้านอำนาจการครอบงำของสยามโดยชาวบ้านในพื้นที่มณฑลพายัพ และอธิบายการต่อต้านและต่อรองของชาวบ้านด้วยแนวคิด “subaltern studies” หรือการศึกษาผู้ไร้เสียง แต่ก็กล่าวได้ว่า แม้ทั้งงานของกำพลและภิญญพันธ์นั้นจะชี้ให้เห็นปฏิกิริยาของชาวบ้านและคนชายขอบที่มีต่อการปฏิรูปของสยาม แต่ก็ยังคงเป็นภาพของการต่อรองและการตอบสนองของชาวบ้านในพื้นที่มณฑลภายนอกหรือพื้นที่ชายขอบของ

สยาม ในขณะที่ภาพของปฏิกริยาของชาวบ้านที่มีต่อการปฏิรูปของสยามในพื้นที่มณฑลชั้นในนั้น กลับยังคงไม่ได้รับการศึกษากันอย่างจริงจัง

ดังนั้น แง่มุมของการศึกษาปฏิกริยาต่อการปฏิรูปของชาวบ้านในพื้นที่ตอนในของรัชสมัยสยาม ในห้วงเวลาแห่งการปฏิรูปนี้ จึงยังดำรงอยู่ในแสงสลัวอันพร่ามัวที่จะต้องทำความเข้าใจต่อ ประวัติศาสตร์ในยุคสมัยการปฏิรูปของสยาม ในบพนี้ ผู้วิจัยจึงต้องการชี้ให้เห็นปฏิกริยาของ ชาวบ้านในพื้นที่มณฑลชั้นในที่มีต่อการปฏิรูประบบราชการ โดยในที่นี้คือมณฑลพิษณุโลก โดยเฉพาะในระดับพื้นที่คืออำเภอพรหมพิราม ทั้งนี้ เหตุที่เลือกพื้นที่ดังกล่าว เนื่องจากมณฑล พิษณุโลกเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญของรัฐสยามในฐานะเขตต่อแดนกับมณฑลพายัพที่เคยมี สถานะเป็นประเทศราชของสยามมาก่อน จึงมีสภาวะเป็นเสมือนดังจุดยุทธศาสตร์ของสยามใน ห้วงเวลาแห่งการปฏิรูปและมีบทบาทอย่างสำคัญในการส่งกำลังคนเข้าร่วมการปราบปรามกบฏ อย่างต่อเนื่อง ในแง่หนึ่งจึงย่อมสะท้อนให้เห็นถึงความเข้มข้นของอำนาจบังคับบัญชาของรัฐสยาม ที่มีต่อข้าราชการในมณฑล ทั้งการระดมกำลังไปรบในศึกปราบฮ่อ และการระดมคนไปปราบปราม กบฏเงี้ยวในมณฑลพายัพ โดยหนึ่งในบรรดาขุนพลผู้ที่ปรากฏบทบาทและปรากฏชื่อในโทรเลข รายงานการปราบเงี้ยวอยู่เนืองๆ คือ “พระปู่ควัน” หรือ “พระปู่ควันบุรินทร์” ผู้เป็นนายอำเภอพรหม พิราม เมืองพิษณุโลก (ดู *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1)*, 2502)

กระนั้น แม้จะเห็นว่าอำนาจของรัฐสยามยังมีความเข้มข้นในห้วงสภาวะวิกฤตดังกล่าว แต่ สภาวะทางสังคมของมณฑลพิษณุโลกในช่วงนั้นกลับอยู่ในทิศทางตรงกันข้าม โดยปรากฏทั้งการ ปล้นฆ่าที่ดาษดื่น การหลบเลี่ยงการเกณฑ์ทหาร หรือกระทั่งการลอบสังหารข้าราชการในท้องที่ สภาพของสังคมเช่นนี้ จึงย่อมสะท้อนให้เห็นถึงความไม่ปกติที่ดำรงอยู่ภายใต้การปกครองของรัฐ สยามในห้วงเวลาแห่งการปฏิรูปในทางหนึ่ง อีกทั้ง งานประวัติศาสตร์ที่เคยศึกษาเรื่องการปฏิรูป สยามในอาณาบริเวณมณฑลพิษณุโลกนั้น ก็ยังคงไม่ปรากฏคำอธิบายอันเพียงพอที่จะชี้ให้เห็น ปฏิกริยาจากภายในดังกล่าว เนื่องจากส่วนใหญ่ยังเป็นงานที่วางกรอบอยู่ภายใต้โครงการ อธิบายแบบเดียวกับเตช (ดู ศิริวรรณ น้อยเมือง, 2521) จึงทำให้ยังคงขาดมิติของการศึกษา ปฏิกริยาของชาวบ้านในพื้นที่ ด้วยเหตุนี้ มณฑลพิษณุโลกจึงเป็นพื้นที่ๆ อุดมไปด้วยคำถามอันน่า ค้นหาโดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำความเข้าใจปฏิกริยาต่อการปฏิรูประบบราชการสยามของคนใน พื้นที่

กล่าวโดยสังเขป อำเภอพรหมพิรามในช่วงการดำรงตำแหน่งของพระปู่ควันบุรินทร์ที่ต่อมา ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาอินทภูติภักดีนั้น แม้จะเป็นพื้นที่ๆ ปรากฏรายงานการยิง การปล้น

และปัญหาใจผู้ร้ายในพื้นที่ค่อนข้างมาก แต่น่าอัศจรรย์ใจที่พระยาอินทภูติภักดีกลับสามารถดำรงอยู่ในตำแหน่งได้ยาวนานกว่า 3 ทศวรรษก่อนจะขอลาออกจากตำแหน่งนายอำเภอเป็นข้าราชการบำนาญเมื่อ พ.ศ.2470 กระทั่งถึงแก่กรรมด้วยโรคชราในวัย 68 ปี เมื่อ พ.ศ.2473 (“ข่าวตาย,” 2473, น.3969) ในขณะที่การเข้ามาของนายอำเภอคนใหม่ที่ย้ายเข้ามาทำหน้าที่ต่อจากพระยาอินทภูติภักดีได้เพียง 1 ปีกลับถูกลอบยิงสังหารอย่างอุกอาจในปี พ.ศ.2471 กระทั่งเกิดเป็นคดีที่ออกข่าวคึกโครมจนถึงพระนคร

นอกจากนี้ ไม่เพียงแต่การลอบยิงนายอำเภอพรหมพิรามเท่านั้น แต่ในระยะเวลาใกล้เคียงกันหรือกระทั่งไม่กี่เดือนในช่วงปีเดียวกันนี้ ก็ปรากฏข่าวการยิงสังหารข้าราชการท้องถิ่นในพื้นที่อื่นๆ ด้วยเช่นกัน กล่าวคือในช่วง พ.ศ.2467 ก็มีการลอบยิงขุนอภีรักษ์ ปลัดอำเภอสมุทรปราการ (สจข. ร.6 ย/13) และในระยะเวลาเพียงไม่กี่เดือนภายหลังจากเกิดเหตุยิงสะเทือนขวัญที่อำเภอพรหมพิรามในช่วง พ.ศ.2471 นี้ก็ปรากฏเหตุลอบยิงขุนรักษาเขตตตสมุท กำนันตำบลแหลมฟ้าผ่า จังหวัดสมุทรปราการ และการลอบยิงพระยาพายัพพิริยกิจ ผู้ว่าราชการจังหวัดพระปาแดง ดังนั้นจึงเป็นที่น่าสังเกตว่าการลอบยิงสังหารในเวลาไล่เลี่ยกันนั้น “ไม่ได้เกิดขึ้น]เฉพาะแต่จังหวัดไกลพระนคร แม้จังหวัดพระประแดงและสมุทรปราการ ซึ่งอยู่ใกล้ๆ กระทรวงเจ้าหน้าที่ชั้นผู้ใหญ่” ก็เกิดเหตุในทำนองเดียวกันจนกระทั่งได้เกิดการตั้งคำถามต่อปรากฏการณ์ดังกล่าวที่ยังไม่มีข้อสรุปว่า “น่าเป็นข้อวิมุติสงสัยว่าเป้นเพราะเหตุใด ผู้ร้ายจึงกล้าฝ่าอันตราย [ลอบยิงผู้ปกครอง] เช่นนี้” (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.7) ด้วยเหตุนี้ จึงอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่าการปรากฏคดีลอบยิงข้าราชการระดับสัญญาบัตรของรัฐในช่วงต้นพุทธทศวรรษ 2470 นั้น อาจเป็นปรากฏการณ์ที่สืบเนื่องมาจากผลกระทบของการปฏิรูปในพื้นที่มณฑลตอนในของรัฐสยาม และการทำความเข้าใจต่อปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ยังอาจคลี่คลายให้เห็นถึงปัญหาในเชิงโครงสร้างที่ผลกระทบของการปฏิรูปของระบบราชการนั้นได้เข้ามาแทรกแซงวิถีชีวิตของปัจเจกบุคคลและสันคณอนอำนาจของข้าราชการในระบบเก่า จนอาจนำไปสู่การเกิดความไม่ลงรอยระหว่างรัฐและท้องถิ่นในหลายระดับ นอกจากนี้ ปรากฏการณ์ดังกล่าวก็ยังสามารถเผยให้เห็นถึงการทับกันอย่างไม่สนิระหว่างระบบการบริหารราชการแบบใหม่กับระบบเก่า และความไม่เป็นเนื้อเดียวกันของข้าราชการในระบบราชการแบบใหม่อันเป็นปัญหาในเชิงโครงสร้างก็ดูเหมือนจะยังดำรงอยู่ในสังคมสยามกระทั่งในช่วงพุทธทศวรรษ 2470 แล้วก็ตาม

ดังนั้น เพื่อที่จะทำความเข้าใจต่อปรากฏการณ์การลอบยิงนายอำเภอพรหมพิรามเมื่อช่วงต้นทศวรรษ 2470 อย่างรอบด้าน ผู้วิจัยจึงเริ่มต้นจากการตั้งคำถามต่อการปฏิรูประบบราชการที่

เกิดขึ้นเมืองกลางพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นต้นมาว่า การปฏิรูปโดยตัวมันเองอาจก่อให้เกิดปัญหาในเชิงโครงสร้างระหว่างระบบการปกครองเก่าและระบบการปกครองแบบใหม่ขึ้นได้อย่างไร และโดยเนื้อในของระบบราชการแบบใหม่เองมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือไม่ เพื่อชี้ให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะของข้าราชการในระบบราชการแบบใหม่ และวิธีการทำงานระหว่างข้าราชการท้องถิ่นกับข้าราชการจากส่วนกลางในห้วงเวลาของการปฏิรูป และเพื่อสะท้อนให้เห็นถึงปฏิกริยาและมิติความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างราษฎรท้องถิ่นกับข้าราชการในแต่ละแบบ ทั้งนี้ การทำความเข้าใจว่าชาวบ้านหรือกระทั่งนายแฉ่งมีปฏิกริยาต่อการปฏิรูประบบราชการในห้วงทศวรรษ 2430-2470 อย่างไรนั้น จึงเล็งไม่ได้ที่จะต้องทำความเข้าใจถึงรูปแบบและลักษณะของความขัดแย้งทั้งภายในระบบราชการแบบใหม่เอง และระหว่างระบบราชการจากส่วนกลางกับราษฎรสามัญชนที่ก่อตัวขึ้นในหัวเมืองท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งเป็นกรณีศึกษาที่ควรถูกพิจารณาอย่างละเอียด

ทั้งนี้ ผู้วิจัยยังใช้วิธีการศึกษาแบบจุลประวัติศาสตร์ (microhistory) ในการทำความเข้าใจต่อบริบททางสังคม โดยการศึกษาแบบจุลประวัติศาสตร์นั้นเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ของหน่วยการวิเคราะห์ขนาดเล็กเพื่อทำความเข้าใจประวัติศาสตร์ในภาพรวมให้ชัดเจนยิ่งขึ้น หรือศึกษาเกี่ยวกับบริบทชีวิตของคนธรรมดาที่จะช่วยขยายให้เห็นภาพขยายของประวัติศาสตร์สังคมในช่วงเวลาหนึ่งๆ หนึ่ง ในการศึกษาบริบทชีวิตของคนธรรมดานั้น มักจะเผชิญกับข้อจำกัดในเรื่องของหลักฐานที่มีอยู่น้อย ดังนั้น จึงต้องอาศัยการอ่านหลักฐานอื่นๆ อันเกี่ยวข้องกับหน่วยวิเคราะห์นั้นอย่างละเอียดและคลี่ให้เห็นถึงรหัสหรือความหมายที่ถูกอัดแน่นอยู่ในชุดของคำหรือประโยคบางประโยค (thick description) และอาจจะนำไปสู่การทำความเข้าใจใหม่ๆ ต่อเหตุการณ์หรือสร้างท้องเรื่องที่จะสามารถใช้ทำความเข้าใจถึงมิติทางสังคมในพื้นที่ๆ หน่วยวิเคราะห์นั้นดำรงอยู่ โดยประเมินจากความเป็นไปได้ในการตีความต่อหลักฐานด้วยมุมมองที่หลากหลาย ดังที่ผู้วิจัยจะนำมาใช้ในการศึกษากรณีการลอบยิงนายอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก ห้วงพุทธศตวรรษ 2430-2470 โดยใช้หลักฐานจากทั้งเอกสารคำพิพากษาศาลฎีกา เอกสารทำเนียบข้าราชการหัวเมือง เอกสารการตรวจราชการมณฑล เอกสารสำนักหอจดหมายเหตุเรื่องอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนหนังสืองานศพและบันทึกส่วนตัว ทั้งนี้ เนื่องจากเอกสารที่ผู้วิจัยใช้ส่วนใหญ่นั้นเป็นเอกสารของทางราชการการและบันทึกของชนชั้นนำท้องถิ่น ดังนั้น เพื่อทำความเข้าใจต่อสำนึกและปฏิกริยาของชาวบ้านที่มีต่อการปฏิรูป ผู้วิจัยจึงหยิบยืมแนวคิดของการศึกษาผู้มีสถานะรอง (subaltern studies) มาใช้ในการตรวจสอบปฏิกริยาการต่อต้านของ

ชาวบ้านและข้าราชการท้องถิ่นในช่วงทศวรรษ 2430-2470 โดยสกัดข้อมูลหรือสารออกมาจากหลักฐานด้วยวิธีการอ่านย้อนกลับเอกสารของรัฐ ทั้งนี้ ผู้วิจัยมีสมมติฐานว่ากระบวนการปฏิรูปของสยามนั้นกินระยะเวลายาวนานนับตั้งแต่ ทศวรรษ 2430 จนถึงทศวรรษ 2470 เนื่องจากในห้วงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ก็ยังคงปรากฏการปรับเปลี่ยนและการรวบรวมอำนาจขององค์กรเชิงสถาบันอยู่ ดังนั้น ปรากฏการณ์ของการลอบสังหารนายอำเภอที่เกิดขึ้นในห้วงทศวรรษ 2470 นี้ จึงอาจเป็นผลพวงหนึ่งของการปฏิรูปที่เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 2430 ด้วยเช่นกัน (ดู Davis, 1983; Guha, 1992; Ruangsri, 2020; Muksong, 2012, 2020 และ Buakamsri, 2020)

อนึ่ง ปัญหาที่เกิดขึ้นเหล่านี้ หากใช้ปัญหาที่จะสามารถถูกอ่านได้แบบเดียวไม่ โดยจะเห็นได้ว่าการกลับไปอ่านข้อมูลหลักฐานอย่างละเอียดจากหลายๆ แง่มุมนั้น อาจสามารถนำไปสู่การเกิดภาพของความเข้าใจแบบใหม่ในทางประวัติศาสตร์ได้ ซึ่งภาพที่ปรากฏออกมานั้นแม้อาจจะไม่ตรงกับความจริงเสียทีเดียว แต่ก็คือความเป็นไปได้ทางประวัติศาสตร์อีกแบบหนึ่ง แน่ละ ความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์โดยตัวมันเองย่อมไม่ได้เป็นทวิลักษณ์ที่มีเพียงแค่ขาวกับดำ ความสว่างกับความมืด หรือความดีกับความชั่วร้าย แต่มีความเป็นไปได้ที่จะอ่านข้อมูลเพื่อให้เห็นถึงมิติอื่นๆ ที่นอกเหนือออกไปจากความเป็นทวิลักษณ์นี้ ทั้งนี้ เนื่องจากในฐานะนักวิจัยคนหนึ่งจึงไม่เชื่อว่าจะมีวิธีอ่านหลักฐานทางประวัติศาสตร์เพียงแบบเดียว แต่ก็ไม่แน่ใจนักว่าวิธีการอ่านหลักฐานทางประวัติศาสตร์แบบนี้จะเป็นวิธีที่ดีที่สุด หากแต่มันคือวิธีหนึ่งที่จะอาจนำไปสู่การเข้าถึงความเป็นไปได้อีกแบบหนึ่ง เพื่อให้คนในปัจจุบันกลับไปทำความเข้าใจอดีตได้ดี ฉะนั้นเดียวกับข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ซึ่งยังคงมีอีกมากที่เราอาจค้นไม่เจอ ฉะนั้น ผู้วิจัยจึงไม่เชื่อว่าวิธีการทำความเข้าใจประวัติศาสตร์มีอยู่เพียงแบบเดียวเท่านั้น การยึดถือเอาวิธีคิดหรือภาพจำต่ออดีตราวกับว่ามันเป็นความจริงทางประวัติศาสตร์แบบหนึ่งเป็นสภาวะต่างหากที่เป็นอันตรายและทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์กลายเป็นสิ่งไร้ค่า เพราะมีผู้สถาปนาความจริงไม่ว่าจะเป็นรัฐหรือใครก็ตาม โดยที่คนเหล่านี้ไม่ได้แม้แต่จะแสดงให้เห็นถึงการค้นคว้าข้อมูลอย่างรอบด้านเสียด้วยซ้ำ

ระบบการปกครองเก่าและระบบราชการแบบใหม่: รอยปริ้วในหมู่ข้าราชการแบบใหม่ กับราษฎร

อย่างไรก็ตาม ก่อนที่จะกล่าวถึงปรากฏการณ์การเปลี่ยนผ่านระบบการปกครองในพื้นที่อำเภอพรหมพิรามนั้น จำเป็นจะต้องทำความเข้าใจระบบการปกครองเก่าในภาพรวมตามพื้นที่หัวเมืองช่วงทศวรรษที่ 2430 โดยระบบการปกครองเก่านั้นจะอาศัยระบบไพร่เป็นพื้นฐานและอำนาจในการควบคุมดูแลราษฎรในพื้นที่หัวเมืองจะเป็นหน้าที่ของกรมการเมืองท้องถิ่นหรือ “มูลนาย” ที่อยู่ภายใต้การควบคุมของพระมหากษัตริย์ และมูลนายนี้ยังแบ่งออกเป็นมูลนายระดับสูงและมูลนายระดับล่าง โดยมูลนายระดับสูง คือ บรรดาเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองระดับสูงที่มีความใกล้ชิดกับขุนนางผู้ใหญ่และพระมหากษัตริย์ ที่มักจะสืบทอดตำแหน่งกันภายในสายตระกูลโดยที่รัฐบาลกรุงเทพฯ ไม่มีสิทธิอำนาจเหนือตำแหน่งเจ้าเมืองเหล่านี้อย่างเด็ดขาด เนื่องเพราะการแต่งตั้งคนอื่นที่ไม่ใช่เพื่อเอกเทศของกรมการเมืองเดิมก็จะมีโอกาสเกิดเหตุขัดแย้งกับกรมการเมืองคนอื่น ๆ ที่เป็นเทือกเถาเหล่ากอของกรมการเมืองเดิมได้ (ณัฐพงษ์ สกุลเลี้ยว, 2561, น.110-119)

นอกจากนี้ มูลนายอีกระดับหนึ่งคือมูลนายระดับล่าง มูลนายเหล่านี้จะมีความใกล้ชิดกับราษฎร เป็นอย่างมาก เนื่องเพราะมีหน้าที่ๆ ต้องควบคุมดูแลราษฎร ทั้งในเรื่องของการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน การอยู่ในหมวดในกองไม่ให้ไพร่ในสังกัดหลบหนีไปต่างกอง และดูแลการทำมาหากินของไพร่ให้พอเป็นกำลังของบ้านเมืองได้ (ณัฐพงษ์ สกุลเลี้ยว, 2561, น.108) ทั้งนี้ การปกครองของหัวเมืองในช่วงก่อนการปฏิรูปนั้นมีการแบ่งลำดับหน่วยการปกครองตั้งแต่หน่วย “บ้าน” ที่เป็นหน่วยที่เล็กที่สุด โดยมีผู้ใหญ่บ้านที่ผู้ว่าราชการเมืองเลือกตั้งเป็นหัวหน้า เมื่อหลายบ้านรวมกันก็จะเป็น “ตำบล” มีกำนันบรรดาศักดิ์เป็นหัวหน้า เมื่อหลายตำบลรวมกันก็เป็น “แขวง” มีหมื่นแขวงเป็นผู้ปกครอง และหลายแขวงรวมกันก็เป็นเมือง มีผู้รั้งหรือพระยามหานครเป็นผู้ปกครอง (ชมรมพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2529, น.21) โดยราษฎรหัวเมืองภายใต้การกำกับของระบบไพร่ที่มีลำดับบังคับบัญชาชั้น นอกจากจะต้องเข้าการเกณฑ์เป็นกำลังไพร่พลในการสงครามหรือเป็นกำลังคนในกิจการของรัฐแล้ว ยังเป็นผู้ที่ต้องส่งส่วยให้กับกรมการเมืองหรือมูลนายที่จะเรียกเก็บส่วยให้กับรัฐบาลกรุงเทพฯ ซึ่งลักษณะการปกครองเช่นนี้ดำเนินมาอย่างน้อยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 5 (ณัฐพงษ์ สกุลเลี้ยว, 2561, น.108-109)

แน่นอนว่า ในการปกครองหัวเมืองในช่วงเวลาก่อนการปฏิรูปนั้น ทั้งบทบาทและอำนาจของกรมการเมืองท้องถิ่นล้วนมีลักษณะเป็นดั่งไม้ใหญ่ที่ยังรากลึกลงในพื้นที่ปกครองของตนทั้งในระดับบนและระดับล่าง ด้วยเหตุเพราะสามารถสืบทอดตำแหน่งหน้าที่กันภายในสายตระกูลได้

โดยอาศัยความคุ้นเคยของตระกูลที่มีต่อเลกไพร่ในกองส่วยนั้นๆ ซึ่งจะทำให้สะดวกต่อการเรียกเก็บส่วยส่งรัฐ หรือด้วยเหตุที่เป็นตระกูลทรงอิทธิพลและมีญาติพี่น้องในตำแหน่งกรมการเมืองอื่นๆ ที่ทำให้ยากต่อการที่คนนอกสายตระกูลจะเข้าไปต่อสายทำงานร่วมได้ อีกทั้ง การสืบทอดตำแหน่งของกรมการเมืองนี้ยังมักจะไม่ใช่การส่งต่ออำนาจจากพ่อสู่ลูก หากแต่เป็นการส่งต่ออำนาจสู่ญาติพี่น้องที่มีความสามารถในตระกูล (ดู เศษ บุนนาค, 2548[2532], น.32 และ ฅัญฐพงษ์ สุกุลเดี่ยว, 2561, น.109) ดังนั้น บทบาทหน้าที่ของกรมการเมืองท้องถิ่นจึงมีความสำคัญเป็นอย่างมากต่อการปกครองของรัฐก่อนการปฏิรูประบบราชการในพื้นที่หัวเมือง เพราะนอกจากจะมีความใกล้ชิดกับเลกไพร่และเป็นผู้ที่ต้องลำเลียงผลประโยชน์เข้าสู่รัฐแล้ว ยังหมายรวมไปถึงความพยายามในการรักษาความสงบเรียบร้อยในการปกครองพื้นที่หัวเมืองอีกด้วย

เมื่อเข้าสู่ยุคแห่งการปฏิรูประบบราชการในห้วงปลายทศวรรษ 2430 เป็นต้นมา จึงเล็งไม่ได้ที่รัฐบาลกลางของสยามจะยังคงใช้กรมการเมืองท้องถิ่นเดิมในการดำเนินการปกครองตามแบบแผนใหม่ ทั้งนี้ โดยมีการจัดสายการบังคับบัญชาและตำแหน่งหน้าที่ของข้าราชการอย่างเป็นลำดับและชัดเจนขึ้นตาม “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่” พ.ศ.2440 อีกทั้ง รัฐสยามยังได้ปรับเปลี่ยนหลักเกณฑ์ที่ผู้จะเข้ารับราชการนั้นจะต้องได้รับการศึกษาจากระบบการศึกษาสมัยใหม่ ซึ่งจะเป็นการใช้คนตามคุณวุฒิและความสามารถ (กุลลดา เกษบุญชู มีต์, 2562, น.133) กระนั้น การปกครองในแบบแผนใหม่ก็ยังเผชิญปัญหาที่ไม่แตกต่างจากสมัยก่อนการปฏิรูป คือ การที่คนของส่วนกลางหรือคนนอกที่แม้ว่าจะเป็นคนที่มีคุณสมบัติตามแบบแผนของข้าราชการสมัยใหม่ก็ตามนั้น ไม่สามารถแทรกตัวเข้าไปทำงานได้อย่างปกติสุข เนื่องจากเครือข่ายวานเครือของกรมการเมืองเดิมยังคงกระจายตัวทำงานในกรมกองต่างๆ ของหน่วยราชการในมณฑลนั้นๆ จนสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงบันทึกเอาไว้ในรายงานการตรวจราชการมณฑลเมื่อ พ.ศ.2441 ว่า “เป้นความจริงอย่างประหลาดที่ผู้ว่าราชการเมืองและกรมการเมืองในมณฑล... จะว่าเป้นสังขะญาติเกี่ยวดองกันไปทั้งมณฑลก็ว่าได้ ใช่แต่เท่านั้นทุกๆ เมืองได้รักษาประเพณีแบบเดียวกัน...ถ้าใครแปลกถิ่นเข้าไปก็มักไม่มีความสุข...เป็นเรื่องที่น่าใจเป็นจะต้องแก้ไข” (สจข. ร.5 ม. 48/2; อ้างใน ฅัญฐพงษ์ สุกุลเดี่ยว, 2561, น.120-121) นอกจากนี้ ปัญหาเรื่องเครือข่ายวานเครือที่อาจจะนำไปสู่หนทางแห่งหายนะในการปกครองตามแบบแผนใหม่นี้ก็ได้กลายเป็นข้อวิตกกังวลที่กรมพระยาดำรงฯ ได้นำไปเขียนเป็นข้อควรระวังสำคัญไว้สำหรับข้าราชการใหม่ในช่วง พ.ศ. 2445 ว่า “ถือเขาถือเรา คือ ชอบถือเป็นก๊กเป็นเหล่าชอบทำการแต่กับตนซึ่งเป็นพวกของตัวเองรังเกียจคนอื่นๆ ความประพฤติเช่นนี้ ทำการกับใครไม่ได้ยึด” (ชมรมพระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระ

ยาดำรงราชานุภาพ, 2529, น.48) อันถือเป็นการย้ายเดือนข้าราชการจากส่วนกลางเองด้วยว่าอย่ากระทำการอันเป็นการแบ่งพรรคแบ่งพวกกันในหมู่ข้าราชการ ดังนั้น กรณีการฝากฝังเครือข่ายว่านเครือนี้จึงหาใช่เฉพาะแต่กับหมู่ข้าราชการท้องถิ่นไม่ หากแต่หมายรวมไปถึงบรรดาข้าราชการจากส่วนกลางที่เข้าไปใหม่ด้วยดังที่ผู้วิจัยจะกล่าวถึงต่อไป

การดำรงอยู่ของเครือข่ายกรมการเมืองจากระบบการปกครองเก่าในช่วงการจัดระเบียบราชการแบบใหม่ของมณฑลพิษณุโลก เมื่อกลางพุทธศตวรรษ 2430

อย่างไรก็ตาม เมื่อแรกตั้งมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2437 นั้น ก็ยังปรากฏลักษณะของการที่รัฐส่วนกลางยังประนีประนอมกับการโยกย้ายและตั้งข้าราชการทั้งในระดับบนและระดับล่าง กล่าวคือรัฐสยามยังคงใช้กรมการเมืองเดิมในการบริหารเมืองที่ถูกลดสถานะลงเป็นอำเภอ โดยให้กรมการเมืองที่ยังดำรงตำแหน่งเป็นผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งถูกลดสถานะจากเมืองขึ้นลงมาเป็นแขวงหรืออำเภอหนึ่งในมณฑลนั้น จะยังคงสถานะเจ้าเมืองเดิมนั้นไว้โดยมีอำนาจเทียบเท่ากับนายแขวงหรือนายอำเภอ และใช้กรมการเมืองในระดับล่างคือบรรดากำนันและผู้ใหญ่บ้านที่ได้รับการยอมรับจากราษฎรในพื้นที่ในการกำกับดูแลพื้นที่ระดับตำบลและหมู่บ้าน อันเป็นลักษณะของการจัดระเบียบราชการในมณฑลพิษณุโลกอย่างประนีประนอมก่อนที่จะมีการออกประกาศ “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.116” และ *ข้อบังคับลักษณะการปกครองหัวเมืองรัตนโกสินทร์ศก 116* เมื่อ พ.ศ.2440 ดังที่ปรากฏอยู่ใน รายงานจัดราชการต่างๆ ในมณฑลพิษณุโลก (18 พ.ย.112- 20 พ.ค. 114) ว่าด้วยเรื่องหน้าที่ของข้าหลวงมหาดไทย กองมณฑลพิษณุโลก เมื่อ ร.ศ.113 (พ.ศ.2437) ความว่า

การปันแขวงแลตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้านในเมืองหนึ่งๆ ก็ยังไม่มีหลักกำหนดหมายเขตรให้เปนส่วนแผนก ย่อมก้าวก่ายล่วงค้ำกันอยู่ เพราะฉะนั้นในขั้นต้นนี้ ข้าหลวงมหาดไทยจะต้องออกไปพร้อมด้วยผู้ว่าราชการเจ้าของแขวงจัดเสียให้เรียบร้อย มีวิธีปันแขวงแต่งตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้านดังนี้ คือ หมู่หรือหอย่อมบ้าน 1 ตั้งแต่ 10 เรือนถึง 20 เรือนต้องมีผู้ใหญ่บ้านควบคุมคนหนึ่ง 10 หมู่บ้านขึ้นไปหา 19 หมู่บ้านรวมกันเป็นตำบลหนึ่ง ให้ตั้งกำนันใหญ่ 1 รอง 1 หลายๆ ตำบลรวมกัน กำหนดเทียบระยะที่ไปมาถึงกันได้เพียงวันหนึ่ง จึงให้มีแขวงใหญ่ 1 รอง 1 สำหรับบังคับว่ากล่าวกำนันเหล่านั้น ก็แต่นายแขวงนี้ ถ้าไปตรงกับ

เมืองขึ้นที่มีอยู่แต่เดิมแล้วก็ไม่ต้องตั้งขึ้นใหม่ เพราะเจ้าเมืองขึ้นเหล่านั้น เหมือนเป็นตัวแทนแขวงอยู่แล้ว การตั้งผู้ใหญ่บ้านแลกำนัน ให้ราษฎรในท้องที่นั้น ยกขึ้นเป็นตามความพอใจ แต่นายแขวงต้องข้าหลวงมหาดไทยเห็นดีด้วยจึงจะได้ คือจะต้องเลือกเอาผู้มีไหวพริบบรรู้ราชการอยู่บ้าง แลเป็นหนังสือด้วยถึงเป็นได้ (สจข. ร.5 ม.51/1, น.10)

นอกจากนี้ ลักษณะการปกครองดังกล่าว ยังถูกนำไปใช้ในพื้นที่ยของเมืองพรหมพิรามด้วยเช่นกัน โดยเมืองพรหมพิรามนั้น ปรากฏหลักฐานว่าก่อนการมาถึงของนายอำเภอ พระยาอินทภูติภักดีเมื่อ พ.ศ.2440 นั้น ได้มีผู้ว่าราชการเมืองปกครองมาอย่างต่อเนื่อง โดยนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 จนถึง พ.ศ.2439 ดังปรากฏข้อมูลว่าพรหมพิรามนั้นมีสถานะเป็นเมืองอยู่ใน *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ* ในส่วนที่ว่าด้วยเรื่องทำเนียบรายนามหัวเมืองและผู้ครองเมืองในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยได้มีการบันทึกถึงเมืองพรหมพิรามและเมืองศรีภิรมย์ว่าเป็นเมืองขึ้นทางทิศเหนือ แต่กลับไม่ปรากฏรายนามของผู้ปกครองเมือง (*ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ*, 2517[2472], น.194)

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์โบราณ “พระวินัยสิกขาบทวินิจฉัยแผด็จ” ที่ถูกสร้างเพื่อถวายวัดไร่ขนน้ำ อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ.2418 ได้ปรากฏนามของพระพรหมพิรามและอุปาสิกาทองดี บริจาคปัจจัยสร้างพระวินัยสิกขาบทถวายวัด (Nat Tanatorn, 2566) โดยพระพรหมพิรามผู้นี้ อาจจะเป็นคนเดียวกันกับพระพรหมพิราม (แพ) บิดาของพระเทพราชธานี (โหมดชลาชนคุปต์) ซึ่งคาดว่าเป็นพี่ชายของขุนวินิจเวฬุกร (จัน ตรงต่อกิจ) กำนัน ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม ทั้งนี้ เหตุที่มีข้อสันนิษฐานว่าพระเทพราชธานีกับขุนวินิจเวฬุกร เป็นวงศ์วารวานเครือของพระพรหมพิรามนั้น เนื่องจากพบภาพถ่ายของพระเทพราชธานีที่มีการเขียนกำกับไว้ใต้ภาพว่า “กราบเท้าคุณแม่ไว้เป็นที่รัก พระเทพราชธานี 22/4/2459 (ชลาชนคุปต์)” ณ บ้านของขุนวินิจเวฬุกร ที่ตำบลมะตูม (*ภาพพระเทพราชธานี*, 2459) ประกอบกับการที่ผู้วิจัยได้พบหลักฐานอันควรเชื่อได้ว่าอดีตเจ้าเมืองพรหมพิรามและขุนวินิจเวฬุกรที่ตำบลมะตูมนั้น เป็นวงศ์วารวานเครือเดียวกัน เนื่องจากในสารตราตั้งขุนนางเมื่อ พ.ศ.2415 นั้น ปรากฏข้อมูลว่าพระพรหมพิรามได้ขอให้บ้านมะตูมและปากโทกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในเขตปกครองของเมืองพรหมพิราม และได้มีการตั้งลูกชายขึ้นมาเป็นปลัดเมือง อีกทั้ง ยังจะเห็นได้ว่าการเป็นเจ้าเมืองพรหมพิรามเมื่อกลางพุทธทศวรรษ 2410 นั้น อาจจะไม่ได้เป็นการสืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองทางสายเลือด หากเป็นการแต่งตั้งนายกองส่วย ซึ่งเป็นมูลนายระดับล่างที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับราษฎรในพื้นที่ขึ้นมาเป็น

ผู้ปกครองเมืองแทนพระพรหมพิรามคนเก่าซึ่งได้ย้ายไปประจำยังตำแหน่งสี่สี่เมืองพิษณุโลก ดัง
ความในสารตราว่า

สารตรา เจ้าพระยาจักรีศรีอโศก ครุฑสมุหนายก อัครมหาเสนาบดี อภัยพิริยบรรณกรมพาทู
มาถึงพระยาพิษณุโลกย์พระไชยบรรณกรมการเมืองพิษณุโลกย์ด้วยบอกลงไปว่า หลวง
เทพวรชุลสี่สี่เมืองพิษณุโลกย์ป่วยถึงแก่กรรม ได้ยกพระพรหมพิรามเป็นที่หลวงเทพว
รชุลสี่สี่เมืองพิษณุโลกย์แล้ว ที่พระพรหมพิรามเจ้าเมืองฯ ขึ้นเมืองพิษณุโลกย์ว่างอยู่ พระ
ยาพิษณุโลกย์พระไชยบรรณกรมการเมืองปกษพร้อมกันเห็นว่า หลวงพิพิธนรงค์นายกองช่วย
เงินเป็นคนสัตย์ซื่อมั่นคงภอจะเป็นที่พระพรหมพิรามได้ ขอหลวงพิพิธนรงค์เป็นที่เจ้าเมือง
พรหมพิรามทำราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป นั้นได้นำไปบอกขึ้นกราบทูลแก่
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณเกล้าเจ้าอยู่หัวทราบบฝ่าละอองธุลีพระบาท
แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า ได้ยกพระพรหมพิราม
เป็นที่หลวงเทพวรชุล แล้วเมืองพรหมพิรามก็เป็นเมืองขึ้นพิษณุโลกย์ คดีของราษฎรก็มีอยู่
เนื่องๆ จะให้ที่เจ้าเมืองขาดว่างอยู่นั้นไม่ควร ซึ่งพระยาพิษณุโลกย์กรมการเมือง ขอหลวง
พิพิธนรงค์เป็นพระพรหมพิรามนั้นได้ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระราชทานนาม
สัญญาบัตรประทับพระราชลัญจกร ตั้งหลวงพิพิธนรงค์เป็นที่พระประสิทธิ์สงครามรามราช
เดชเขตรอุตรทิศวิจิตรภักดีเจ้าเมือง ถือศักดินา 1600 ไร่ ให้พระราชทานเสื้อเข็มดาบกำ
แยงผ้าแพรขาวหม่อมม่วงจีน เป็นเครื่องยศบันนาศักดิ์ ขึ้นมารับราชการบ้านเมืองแลให้
พระพรหมพิรามฟังบังคับบัญชาพระยาพิษณุโลกย์ พระยาไชยบรรณกรมการเมืองใหญ่เมือง
พิษณุโลกย์ ให้กรมการเมืองพรหมพิรามฟังบังคับ พระพรหมพิรามแต่ซึ่งชอบด้วยราชการ
อย่ามีความรังเกียจถือเปรียบแก่แย่ง ให้เสียราชการไปแต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดได้ ถ้าราชการมา
ประการใด ก็ให้พระพรหมพิรามมาปรึกษาหาฤใพระยาพิษณุโลกย์ พระไชยบรรณกรมการเมือง
เมืองพิษณุโลกย์จงทุกราย ประการหนึ่งเมืองพรหมพิรามจะมีอัครคดีฟ้องแก่กับ เป็นแก่ค
ความโนษาเร่งเล็กน้อย ก็ให้พระพรหมพิรามว่ากล่าวให้เป็นยุติธรรมอย่ามีความฉันทาโทษ
เข้าด้วยฝ่ายโทษฝ่ายจำเลย ให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนได้ ถ้าเป็นความมหันตโทษขอ
ใหญ่ ก็ให้ส่งมาให้พระยาพิษณุโลกย์พระไชยบรรณปลัดกรมการเมืองพิษณุโลกย์ชำระอย่า
หวังเหนี่ยวความโจรผู้ร้ายไว้ให้เกี่ยวข้องได้เป็นอันขาด อนึ่งผืนเงินรับทำภาษีซื้อขายแก่
กันแต่ตามพวกจีน คนที่เป็นแพทไทยห้ามไม่ให้ซื้อผืนขายผืนสูบผืน ความแจ้งอยู่ใน

พระราชบัญญัติซึ่งตีพิมพ์แจกประกาศขึ้นมาแต่ก่อนนั้นแล้ว ให้พระพรหมพิรามห้ามบุตรภรรยาเสมียนทนายบ่าวทาส อย่าให้คบหากันซื้อผืนขายผืนสูบผืน แลเปนโจรผู้ร้ายลักทรัพย์สิ่งของทองเงินเครื่องอัญมณี ของสมณชีพราหมณาประชาราษฎรลูกค้ำวานิช แลทำให้ผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมายห้ามปรามเก่าใหม่ แต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งเปนอันตรายทีเดียว อนึ่งถึงเทศการพระราชพิธีตุงสารถ ก็ให้พระพรหมพิรามพร้อมด้วยพระยาพิศณุโลกย์ พระไชยบรมพลัดกรมการเมืองพิศณุโลกย์ ณ พระอาราม จำเภาพระพักตร์ พระพุทธเจ้าพระธรรมเจ้าพระสงฆ์เจ้า ฝ่ายหน้าต่อกรุงเทมหานครกราบถวายบังคม สมเด็จพระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว กระทำสัตยานุสัยรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์ประจำปีละ 2 ครั้งตามอย่างธรรมเนียมจงทุกปี ถ้าท้องตรานี้มาถึงวันใด ก็ให้พระยาพิศณุโลกย์พระไชยบรมพลัดกรมการเมืองกราบขอพระราชทานเก่าใหม่ ตราจำนำเลขสำหรับที่พระพรหมพิรามคนเก่า ให้พระพรหมพิรามคนใหม่รับราชการตามพนักงานสืบไป อนึ่งหลวงพิพิธณรงค์ผู้เป็นที่พระพรหมพิราม แจ้งความว่าเขตแดนเมืองพรหมพิรามติดต่อกับบ้านมตุ้มเกาะบ้านปากโทกแขวงกำนันแก้วเมืองพิศณุโลกย์ พระพรหมพิรามขอบ้านมตุ้มเกาะปากโทกมาเป็นแขวงเมืองพรหมพิราม นั้นเห็นว่าเขตแขวงเมืองศรีพิริยมย์เมืองพรหมพิราม ก็เป็นเมืองขึ้นพิศณุโลกย์ พระยาพิศณุโลกย์จะคิดแบ่งปันให้พระพรหมพิรามว่ากล่าวนั้น ก็สุดแล้วแต่พระยาพิศณุโลกย์จะเห็นแก่การเกิด สวรรคตมา ณ วัน...คำปีวอก จัตวาศก ศักราช 1234 (สจข. ร.5 กร.5 มท.(ล)/6 ลำดับที่ 151, น.343-345)

นอกจากนี้ พระพรหมพิรามยังเห็นว่าตำแหน่งปลัดเมืองพรหมพิรามนั้นว่างอยู่ “หาไม้ตัวไม่” จึงขอรับพระราชทานนายวงษ์บุตรชาย ซึ่งมีบรรดาศักดิ์เป็นขุนทรงศักดิ์ดาปลัดกองส่วยให้ขึ้นมาเป็นปลัดเมืองพรหมพิรามและมีหน้าที่ “เป็นที่ปรึกษาเจ้าเมืองกรมการ” ด้วยเหตุนี้ นายวงษ์หรือขุนทรงศักดิ์ดาบุตรชายของพระพรหมพิรามที่เคยเป็นปลัดกองส่วยจึงได้ “เป็นที่หลวงรามภักดี ปลัดขึ้นมารับราชการด้วยพระพรหมพิรามแล้ว” (สจข. ร.5 กร.5 มท.(ล)/6 ลำดับที่ 152, น.346) ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่า ตำแหน่งเจ้าเมืองกรมการของเมืองพรหมพิรามนั้น ค่อนข้างที่จะไม่มีเสถียรภาพในแง่ของการดำรงอยู่ในตำแหน่งอย่างมั่นคง กล่าวคือ กรมการเมืองพิศณุโลกมีอำนาจในการโยกย้ายตำแหน่งเจ้าเมืองฯ ขึ้น หากมีตำแหน่งราชการในส่วนกลางของเมืองพิศณุโลกว่างลง ดังกรณีของอดีตเจ้าเมืองพรหมพิรามที่ต้องย้ายไปประจำการเป็นหลวงเทพวรชุลสีส์ดีเมืองพิศณุโลก ฉะนั้น การที่พระพรหมพิรามหรือหลวงพิพิธณรงค์ อดีตนายกองส่วยเงิน ได้ขอให้ตั้งบุตรชายและ

ขอให้มีการผนวกรวมเขตของบ้านมะตูมและปากโทก ที่เป็นแขวงของกำนันแก้วเมืองพิษณุโลกนั้น ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงมิติของการตระหนักรู้ถึงปัญหาเรื่องการโยกย้ายที่อาจเกิดขึ้นได้ในอนาคต และการเรียกร้องให้มีการรวบรวมพื้นที่บ้านมะตูมและปากโทกให้เป็นส่วนหนึ่งของเมืองพรหมพิรามนั้น ในแง่หนึ่งก็ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงพื้นที่ทางอำนาจเดิมของพระพรหมพิรามที่เป็นนายกอง ส่วนเงินของเมืองพิษณุโลกซึ่งต้องมีปฏิสัมพันธ์อย่างเหนียวแน่นกับไพร่ในสังกัดของตนก่อนที่จะ ย้ายขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองพรหมพิราม กระนั้น ในบทที่ผ่านมาก็พอชี้ให้เห็นแล้วว่าในช่วงอย่างน้อย พ.ศ.2430 บ้านมะตูมและปากโทกก็ยังหาได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของเมืองพรหมพิรามไม่ ดัง ปรากฏในเรื่องของการชี้ให้เห็นถึงขอบเขตอำนาจของเมืองพรหมพิรามว่า มีอาณาเขตตั้งแต่บ้าน กระจับปงขึ้นไปทางบ้านวังเตาเหล็ก บ้านย่านขาด บ้านดงสมอ บ้านหาดใหญ่ บ้านดลิ่งชัน บ้าน หนองแหม บ้านหมากตอง และบ้านทางไหล โดยเป็นขอบเขตอำนาจที่น่าจะดำรงอยู่มาตั้งแต่สมัย รัชกาลที่ 3 จนกระทั่งถึงในช่วงก่อน พ.ศ.2430 อันเป็นช่วงที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรได้เริ่ม ดำเนินการปฏิรูปภายในมณฑลภายหลังการตั้งมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2437 ในขณะที่ตั้งแต่ บ้านตะพานหินลงไปยังบ้านคลองแค บ้านหม้อแกง บ้านท่าช้าง บ้านมะปราง บ้านไผ่ขอ บ้านท่า ไทร บ้านมะตูม บ้านพระยาคำ และบ้านกองทอง ก็ยังเป็นส่วนหนึ่งของแขวงเมืองพิษณุโลก (สุร ศักดิ์มนตรี, 2504, น.160-162) แต่นั่นก็หาได้ทำให้พระพรหมพิรามและบ้านมะตูมกับปากโทกไม่ เกี่ยวข้องกันเสียทีเดียวภายหลังจากการไปรับตำแหน่งเจ้าเมืองพรหมพิรามแล้ว ดังจะเห็นได้ว่า พระพรหมพิรามนั้นยังคงมีปฏิสัมพันธ์กับทางบ้านมะตูมอย่างเหนียวแน่น โดยการสร้างหนังสือ พระวินัยสิกขาบทถวายวัดไผ่ขอน้ำ ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. 2418 หรือ 3 ปีให้หลังจากการรับตำแหน่งเจ้าเมืองพรหมพิราม และก็มีความเป็นไปได้ว่าบรรดา วรवारวานเครือที่อาจจะยังอยู่ที่บ้านมะตูมนั้น ก็ยังเป็นแหล่งผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจให้กับ พระพรหมพิรามได้ โดยเฉพาะรายได้จากการเพาะปลูกข้าวเพื่อขาย ซึ่งในบทที่ผ่านมาก็พอชี้ให้เห็น แล้วว่า พื้นที่บ้านท่าช้าง บ้านไผ่ขอน้ำ บ้านท่าไทร/ท่าไชย และบ้านมะตูม นั้นเป็นพื้นที่เพาะปลูก ข้าวขนาดใหญ่และเป็นท่าค้าข้าวที่สำคัญ

ภาพที่ 22 ภาพ พระวินัยสิกขาบทวินิจฉัยแผ่นดินที่ปรากฏนามพระพรหมพิรามและอุบาสิกาของดี
 หนึ่ง พระวินัยสิกขาบทวินิจฉัยแผ่นดินนี้ได้รับการแปลจากอักษรขอมหวัดเป็นภาษาไทยโดย พระ
 มหาณนธรรณ ธมฺมวริโย ซึ่งทำงานในโครงการพระไตรปิฎกธรรมชัยของวัดพระธรรมกาย ความว่า
 ฯ ข้า ฯ พระพรหมพิราม อุบาสิกาของดี | มีสัตหาอุสสาหะสละธนสารทพย์ ๕ ตำลึง ๒ สลึง สร้าง
 พระวินัยสิกขาบทคัมภีร์นี้ไว้ในพระพุทธศาสนา สำเร็จเมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ ปี
 กุณ สัปตศก พระพุทธศาสนกาลล่วงแล้ว ๒๔๑๘ พรรษา กับ ๖ เดือน ๑ วัน ด้วยเดชพระปริยัติ
 ฐานานานิสงส์ ฯ ข้า ฯ จะบังเกิดในภพใด ๆ ขอให้มปัญญาสามารถอาจทรงพระไตรปิฎก แลรอบรู้
 ซึ่งสรรพวิชาकार ชำนาญสิ้นทุกสิ่ง อนึ่งขอให้เกิดในตระกูลอันยิ่งเป็นสัมมาทิฐิ กอบไปด้วยสติ
 มิได้ล้มเหลว มีสันดานชื่อตรงเป็นกตัญญูกตเวที อยากรู้มีโรคพาธ มีชีวิตมียืนนาน ทรัพย์บริวารจง
 ไพบูลย์ ให้เสื่อมสูญสรรพภัย จงเป็นปัจฉัยแต่พระนิพพานเทอญ ฯ ยถา เม ปญฺฐิกปญฺฐนา

(ปตฺถิตปปตฺถนา) ตถา สมฺมิตฺต

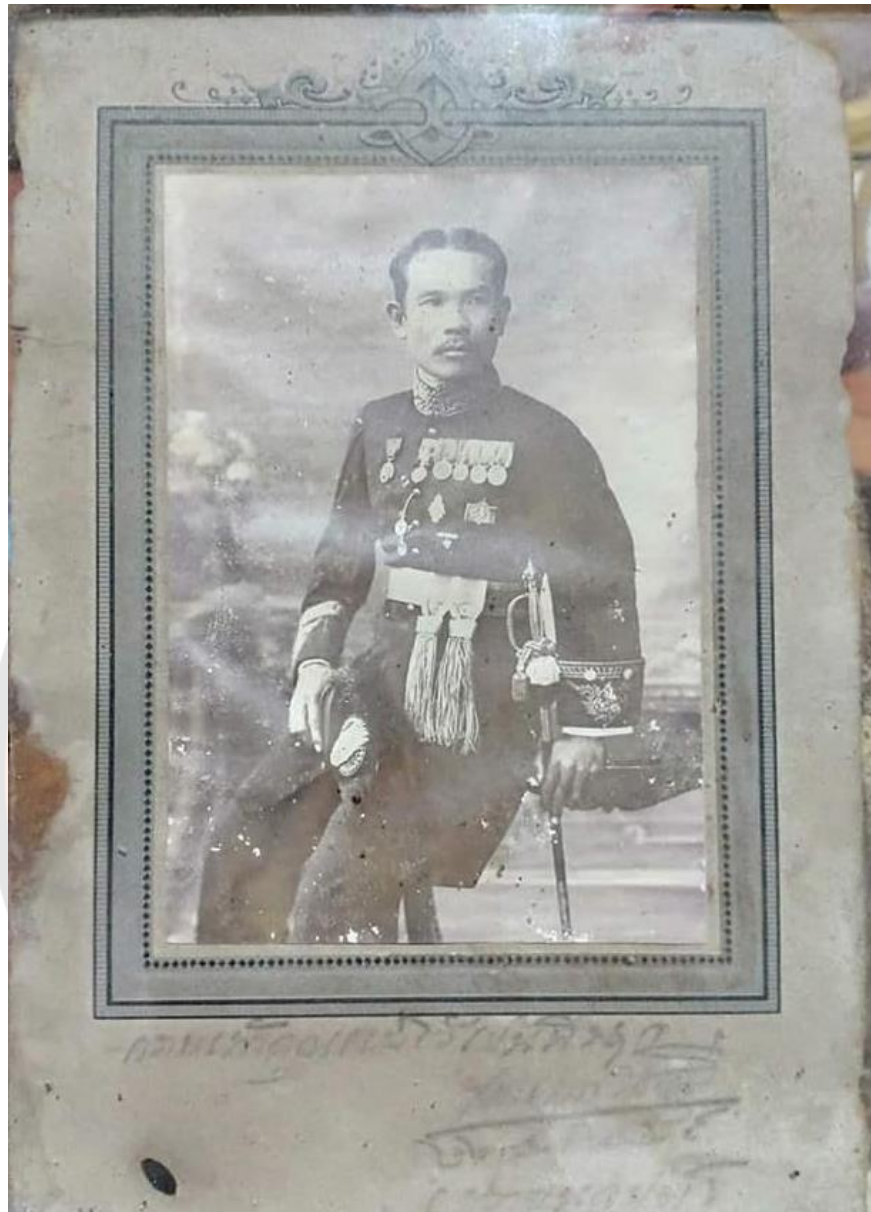
ที่มา: Nat Tanatorn, 2566

มีพักต้องกล่าวว่า การได้ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองกรมการเมืองพรหมพิรามนั้น ทำให้
 พระพรหมพิรามต้องแยกออกจากพื้นที่ปกครองเดิมของตน และอาจทำให้ตัวของพระพรหม
 พิรามนั้นตระหนักถึงความไม่มั่นคงทางเศรษฐกิจและอำนาจในการครองครองของตนในตำแหน่งแห่ง
 ที่ใหม่นี้ จึงได้มีการร้องขอให้รวมบ้านมะตูมกับปากโทกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาเขตเมือง
 พรหมพิรามด้วย และอาจวางแนวทางในการสืบทอดตำแหน่งสู่ทายาท จึงได้มีการนำเอาขุนทรง
 คักดาบุตรชายมาเป็นปลัดเมืองเพื่อเรียนรู้ข้อราชการไปด้วย ทั้งนี้ ตัวของพระเทพราชธานี ซึ่ง
 อาจจะเป็นบุตรชายอีกคนหนึ่งของพระพรหมพิรามนั้น ปรากฏข้อมูลใน ทำเนียบข้าราชการ
 กระทรวงมหาดไทยแลหัวเมือง เมษายน ถึง กันยายน รัตนโกสินทร์ศก 131 ว่าเกิดเมื่อปีจุล
 ศักราช 1237 (พ.ศ.2418) และเข้าเรียนหนังสือไทยสำนักขุนวิบูลย์ โรงเรียนวัดจักรวรรดิ 2 ปี และ
 สอบไล่ได้ตำแหน่งเสมียนในกระทรวงมหาดไทย ได้รับใบประกาศนียบัตร 4 ชั้น และเข้าอุปสมบท

ณ สำนักพระมณฑลทิพย์มณี วัดจักรวรรดิ 1 พรรษา ก่อนที่จะเข้ารับราชการเป็นเสมียนฝึกหัดในกระทรวงมหาดไทย เมื่อ พ.ศ.2435 จะเห็นได้ว่า อายุโดยประมาณของพระเทพราชธานีตอนเข้ารับราชการเป็นเสมียนในกระทรวงมหาดไทยนั้น จะอยู่ราวๆ 17 ปี และอายุตอนเมื่อเข้าเรียนยังวัดจักรวรรดิคงอยู่ราวๆ 15 ปี ทั้งนี้ ก็มีความเป็นไปได้ว่าการเข้าเรียนที่วัดจักรวรรดิของพระเทพราชธานีนั้น คงเป็นการถูกส่งให้ไปเล่าเรียนในระบบการศึกษาแบบใหม่ในโรงเรียนหลวงที่จัดขึ้นตามวัดในกรุงเทพฯ และผู้ที่สำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนหลวงนั้นก็สามารถเข้ารับราชการในฝ่ายมหาดไทยได้ตั้งแต่ชั้นเสมียน ดังนั้น ความเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาที่เกิดขึ้นในช่วงกลางพุทธศวรรษ 2420 จึงน่าจะอยู่ในความรับรู้ของพระพรหมพิรามด้วยเช่นกัน และด้วยตำแหน่งเจ้าเมืองกรมการจึงมีศักยภาพเพียงพอที่จะผลักดันให้บุตรของตนนั้นให้เตรียมพร้อมในการเข้าสู่ตำแหน่งหน้าที่ในทางราชการสืบต่อไปได้

อย่างไรก็ตาม ด้วยการที่พระเทพราชธานีเข้ารับราชการในช่วงที่ระบบราชการแบบใหม่ได้ถูกสถาปนาขึ้น จึงทำให้ต้องโยกย้ายไปตามตำแหน่งที่ถูกแต่งตั้ง หาได้ประจำอยู่กับที่ใด ที่หนึ่งนานๆ ไม่ อันเป็นลักษณะของข้าราชการในระบบราชการแบบใหม่ โดยจะพบว่าพระเทพราชธานีนั้น ได้เป็นเสมียนเอกและเป็นนายเวรพิเศษ บรรดาศักดิ์ขุนพิณโจواهر เมื่อ พ.ศ.2439 และได้ย้ายไปเป็นข้าหลวงผู้ช่วยมณฑลไทรบุรี เมื่อ พ.ศ.2440 และเป็นขุนประพันธ์การกิจปลัดเมืองปัตตานีในพ.ศ.2442 และเป็นข้าหลวงประจำเมืองกลันตันเมื่อ พ.ศ.2443 และ “เป็นข้าหลวงมหาดไทยบริเวณสุโขทัย แลปลัดเมืองหนองจิก แลเมืองสายบุรี” ใน พ.ศ.2444 และเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นหลวงรัฐมนตรี พ.ศ.2445 ก่อนที่จะย้ายมาเป็นนายอำเภอปากพะยูนเมืองพัทลุงเมื่อ พ.ศ.2447 และเป็นนายอำเภอพังไกร เมืองนครศรีธรรมราชใน พ.ศ.2450 เป็นนายอำเภอเหนือ เมืองสงขลา พ.ศ.2451 เป็นนายอำเภอเมืองสงขลา พ.ศ.2453 และย้ายกลับมากรุงเทพฯ เป็นปลัดกรมพลำภังค์ กระทรวงมหาดไทย บรรดาศักดิ์พระเทพราชธานี พ.ศ.2454 และเป็นเกณฑ์เมืองรั้ง กระทรวงมหาดไทย ก่อนที่จะไปเป็นปลัดมณฑลนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ.2455 (*ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทยแลหัวเมือง เมษายน ถึง กันยายน รัตนโกสินทร์ศก 131, 2455, น.503-504*) กล่าวได้ว่า การเป็นข้าราชการในระบบราชการแบบใหม่นั้นจะต้องโยกย้ายไปตามตำแหน่งหน้าที่ราชการ การโยกย้ายไปตามตำแหน่งราชการในจังหวัดต่างๆ ของพระเทพราชธานีนั้นในแง่หนึ่งทำให้ตัวของพระเทพราชธานีเองไม่อาจจะยึดติดกับพื้นที่ๆ อาจจะเคยเป็นฐานอำนาจของตระกูล และทำให้ห่างไกลจากความสัมพันธ์ทางอำนาจในท้องถิ่นที่พรหมพิรามและเข้าสู่การเป็นข้าราชการในระบบราชการแบบใหม่

ภาพที่ 23 ภาพพระเทพราชธานีที่พบในบ้านของขุนวินิจเวฬุวกร
ที่มา: ภาพพระเทพราชธานี, 2459, ภาพถ่าย, ในความครอบครองส่วนบุคคลของ คุณ
ประเสริฐศักดิ์ ตรงต่อกิจ. พิษณุโลก.

จะเห็นได้ว่า การที่เจ้าเมืองพรหมพิรามได้เผชิญกับสภาวะที่ต้องโยกย้ายจากพื้นที่ทาง
อำนาจเดิมของตนภายหลังจากได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เมื่อจุลศักราช 1234 (พ.ศ.2415) ว่า
“ให้หลวงพิพิธณรงค์ กรมการ เปนพระประสิทธิสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองพรหมพิราม ขึ้นเมืองพิศ

นุโลกย ถือศักดิ์นา 1600” (การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชกาลที่ 5, น.26) นั้น ย่อมทำให้ตัวพระพรหมพิรามเองตระหนักถึงเงื่อนไขของการโยกย้ายดังกล่าว จึงอาจมีการวางแผนทางให้ทายาทสามารถสืบทอดตำแหน่งดังกล่าว โดยการให้บุตรคนหนึ่งขึ้นเป็นปลัดเมืองพระพรหมพิรามและอาจจะส่งบุตรอีกคนหนึ่งไปร่ำเรียนหนังสือยังกรุงเทพฯ เพื่อรับราชการสืบไป อย่างไรก็ตาม พระพรหมพิรามนั้นได้ดำรงตำแหน่งเรื่อยมาจนกระทั่งถึง พ.ศ.2431 ก็ถึงแก่กรรม โดยมีใบบอกจาก “พระยาพิศณุโลกาภิวัตน์เมืองพิศณุโลกขอพระราชทานซิลาน่าเพลิง พระราชทานเพลิงศพ พระประสิทธิ์สงครามเมืองพระพรหมพิราม” (“บอกขอซิลาน่าเพลิงพระราชทานเพลิง,” 2431, น.115) กล่าวได้ว่า ในช่วงที่พระพรหมพิรามดำรงตำแหน่งอยู่กว่า 15 ปีจนถึงแก่กรรมนั้น ก็น่าจะเป็นช่วงเวลาที่ยาวนานเพียงพอต่อการวางรากฐานให้แก่เครือข่ายสังฆญาติของตนในพื้นที่อำเภอพระพรหมพิราม ที่อาจรวมไปถึงถิ่นฐานเดิมที่บ้านมะตูมด้วย ทั้งนี้ ในหนังสือ *ประวัติการของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 3* ซึ่งเป็นการบันทึกการเดินทางระหว่างเคลื่อนกำลังพลไปปราบฮ่อครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2430 โดยจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ได้ระบุว่า “ณ วันอังคารแรม 13 ค่ำเดือนอ้าย เวลา 1 โมงเช้า (7 ก.ท.) ออกจากบ้านกองทอง [บ้านจอมทอง] ไปทางบ้านพระยาคำ, บ้านมะตูม, กำนันทองบ้านมะตูมนำร่องไป บ้านท่าไทร, บ้านไผ่ขอ, บ้านมะปราง” (สุรศักดิ์มนตรี, 2504, น.160) ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่า ณ ตำบลมะตูมนี้มีกำนันทองเป็นกำนันที่ดำรงตำแหน่งมาก่อนขุนวินิจเวฬุวกร และมีแนวโน้มว่ากำนันทองผู้นี้จะเป็นหนึ่งในวานเครือของกำนันแก้วที่เคยปกครองบ้านมะตูมและปากโทกเมื่อ พ.ศ.2415 กระนั้น ก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่ากำนันทองผู้นี้มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับขุนวินิจเวฬุวกร (จัน ตรงต่อกิจ) ผู้เป็นกำนันคนต่อมาอย่างไร แต่ก็พอจะทำให้เห็นแล้วว่าที่บ้านมะตูมนั้นเคยมีกำนันปกครองมาก่อนอย่างน้อย 2 คนที่อาจเป็นเครือข่ายสังฆญาติกับอดีตนายกองช่วยเงินที่ต่อมาได้ขึ้นเป็นที่พระพรหมพิรามเจ้าเมืองกรมการและคงมีปฏิสัมพันธ์กันเรื่อยมาแม้ว่าจะปรากฏหลักฐานที่ทำให้เห็นว่าบ้านมะตูมและปากโทกยังมิได้เป็นส่วนหนึ่งของพระพรหมพิรามในช่วงที่พระพรหมพิรามเป็นเจ้าเมืองกรมการอยู่ก็ตาม (พ.ศ.2415-พ.ศ.2431)

ภาพที่ 24 ขุนวินิจเวฬุวกร (จัน ตรงต่อกิจ) กับภริยา (นางตาด ตรงต่อกิจ)

ที่มา: ภาพขุนวินิจเวฬุวกร (จันตรงต่อกิจ) กับภริยา (นางตาด ตรงต่อกิจ), ม.ป.ป., ภาพถ่าย, ภาพถ่ายในความครอบครองส่วนบุคคลของ คุณประเสริฐศักดิ์ ตรงต่อกิจ พิษณุโลก.

อย่างไรก็ตาม กำหนดทอนั้นอาจจะดำรงตำแหน่งมาจนกระทั่งถึงช่วงที่ขุนวินิจเวฬุวกรเข้ามาดำรงตำแหน่งต่อในปี พ.ศ.2437 เป็นอย่างน้อย ด้วยเพราะเป็นปีที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เซยกัลยานมิตร) ได้มีการประกาศให้มีการตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านโดยให้ราษฎรยกขึ้นมาเป็นตามความพอใจ (สจข. ร.5 ม.51/1, น.10) หรือขุนวินิจเวฬุวกรอาจจะเข้ามาดำรงตำแหน่งเป็นกำนันภายหลังจากที่มีการประกาศ “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่” พ.ศ.2440 โดยมีบรรดาศักดิ์เป็นหมื่นวินิจเวฬุวกร กระทั่งได้รับพระราชทานประทอนบรรดาศักดิ์เป็นขุนวินิจเวฬุวกรเมื่อ พ.ศ.2463 (“แจ้งความกระทรวงมหาดไทย,” 2463, น.3587 และ “บอกแก้,” 2464, น.386) แน่หนอนว่า ความเปลี่ยนแปลงในช่วงหลัง พ.ศ.2437 นี้ ทำให้เกิดการสั่นคลอนอำนาจของเครือข่ายสังฆญาติดีตเจ้าเมืองพรหมพิรามขึ้นอีกครั้ง กล่าวคือ การปฏิรูประบบราชการในมณฑลที่ก่อตัวขึ้นในช่วง พ.ศ. 2437 เป็นต้นมานี้ ทำให้สถานะของความเป็นเจ้าเมืองสั่นคลอนโดยตรง โดยเฉพาะการให้เจ้า

เมืองหรือผู้ว่าราชการเมืองที่จะถูกลดสถานะลงเป็นอำเภอ นั้น มีอำนาจเทียบเท่า นายแขวง “แต่ นายแขวงนี้ ถ้าไปตรงกับเมืองขึ้นที่มีอยู่แต่เดิมแล้วก็ไม่ต้องตั้งขึ้นใหม่ เพราะเจ้าเมืองขึ้นเหล่านั้น เหมือนเป็นตัวนายแขวงอยู่แล้ว” (สจข. ร.5 ม.51/1, น.10) ต่อมาภายหลังจากการถึงแก่กรรมของ พระประสิทธิสงครามใน พ.ศ.2431 เมืองพรหมพิรามก็ยังคงดำรงสถานะเป็นเมืองที่มีผู้ว่าราชการ ปกครองหรือเจ้าเมืองกรมการต่อมาจนกระทั่งถึง พ.ศ.2439 โดยในเอกสาร *ทำเนียบหัวเมือง ตอน ที่ 1 ลำดับหัวเมือง ป.739* พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ สันนิษฐานว่าน่าจะนิพนธ์ขึ้นก่อนที่จะมีการออก “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่” พ.ศ. 2440 คือราวๆ ปี พ.ศ.2439 นั้น ได้ปรากฏนามพระประสิทธิสงคราม รามเดโชวิเศษภักดี ออกบุรี อุดร เป็นผู้ว่าราชการเมืองพรหมพิราม (ดำรงราชานุภาพ, ม.ป.ป, น.31) ทั้งนี้ พระประสิทธิ สงคราม รามเดโชวิเศษภักดี ออกบุรีอุดรน่าจะดำรงตำแหน่งต่อจากพระประสิทธิสงครามที่ถึงแก่ กรรมไปเมื่อ พ.ศ.2431 จนกระทั่งถึง พ.ศ.2439 เนื่องจากไม่ปรากฏหลักฐานรายนามอื่นใน ระหว่างช่วงเวลานี้ และพระประสิทธิสงครามฯ ผู้นี้อาจจะเป็นได้ทั้งคนเดียวกับหลวงประสิทธิ สงคราม อดีตปลัดเมืองศรีภิรมย์ที่เคยนำทางให้กับกองเรือของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีใน คราวนำกองเรือล่องเข้าสู่เขตเมืองศรีภิรมย์เมื่อ พ.ศ.2430 (ดู สุรศักดิ์มนตรี, 2504, น.163-164) หรืออาจจะเป็นบุตรชายของพระพรหมพิรามที่เคยดำรงตำแหน่งเป็นปลัดเมืองพรหมพิราม โดย หากเป็นบุตรของอดีตเจ้าเมืองพรหมพิรามนั้นจริง ก็จะได้เห็นว่าอำนาจของเครือข่ายสังฆญาติพระ พรหมพิรามในฐานะผู้ปกครองเมืองนั้นดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องตั้งแต่ พ.ศ.2415 จนกระทั่งถึง พ.ศ. 2439

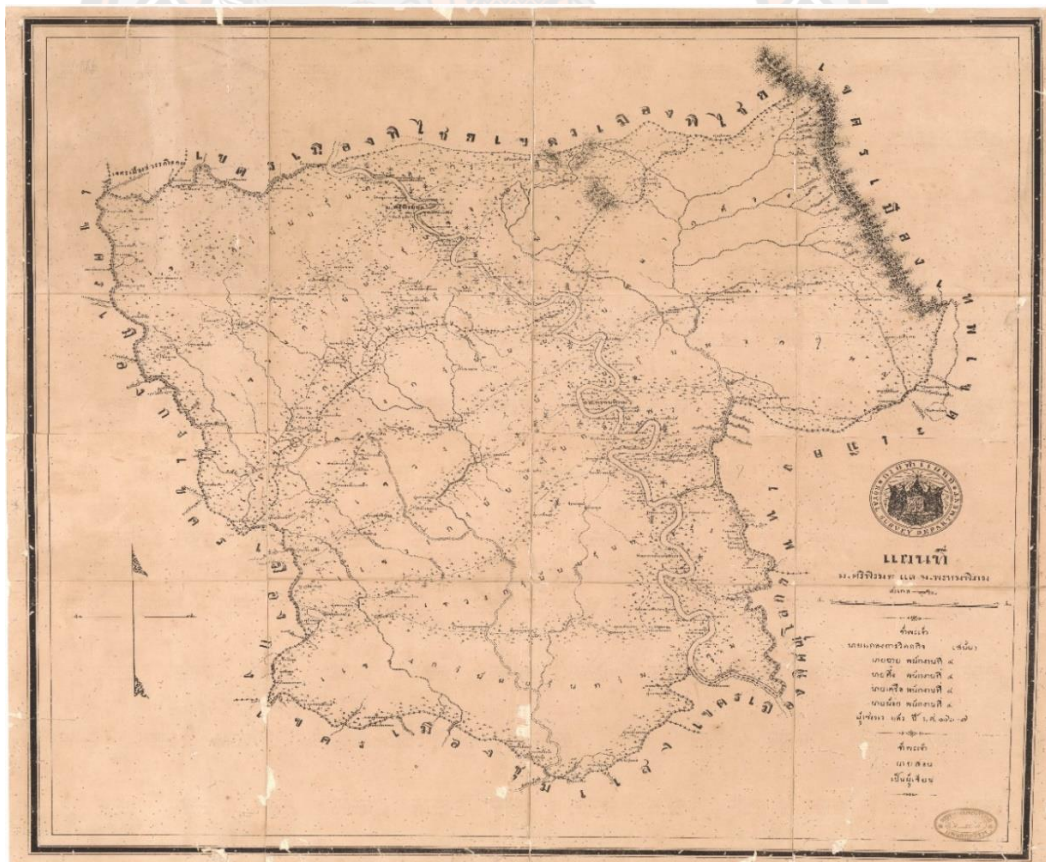
อย่างไรก็ตาม อดีตเจ้าเมืองพรหมพิรามในช่วง พ.ศ.2431-2439 นั้น แม้จะยังไม่ปรากฏ หลักฐานที่พอจะแสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวพันทางสายเลือด แต่จะเห็นได้มากกว่าที่จะมีการยุบเลิก ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองพรหมพิรามนั้นก็กินระยะเวลาต่อออกมาอีก 3 ปี นับตั้งแต่ตั้งมณฑล พิษณุโลกในปี พ.ศ.2437 จนกระทั่งถึงการออกประกาศ “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่” พ.ศ.2440 ความเปลี่ยนแปลงต่อสถานะทางอำนาจในช่วงการปฏิรูประบบราชการดังกล่าวนี้ น่าจะเป็นที่ตระหนักรับรู้ในหมู่เครือข่ายสังฆญาติของเจ้าเมืองกรมการเป็นอย่างดี ดังนั้น เพื่อที่จะ อำนวยรักษารากฐานทางอำนาจของอดีตเจ้าเมืองพรหมพิรามไว้นั้น การตัดสินใจกระทำเพื่อ ไม่ให้โยกย้ายไปตามตำแหน่งหน้าที่ราชการในระบบราชการแบบใหม่ ด้วยการส่งเครือข่ายว่าน เครือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการแบบใหม่ในฐานะกำนันตำบลละมั่ง จึงยอมเป็นหนทาง หนึ่งที่จะทำให้อำนาจฐานอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจเอาไว้ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่บ้าน

มะตุ้มและปากโทก ดังนั้น จึงมีความเป็นไปได้ว่าในช่วง พ.ศ.2437 นั้น การดำรงตำแหน่งกำนันตำบลมะตุ้มจึงน่าจะไม่ใช่เพียงแค่การให้เครือข่ายของตนปกครองอย่างที่เคยกระทำมาในอดีต หากแต่มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องให้ทายาทเพื่อเข้าพิทักษ์รักษารากฐานอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของตระกูลในห้วงเวลาแห่งความเปลี่ยนแปลงนี้ โดยอาจจะส่งหมื่นวินิจฉัยเวฬุกร (จัน ตรงต่อกิจ) เป็นกำนันตำบลมะตุ้ม โดยได้รับการสนับสนุนจากราษฎรและเจ้าเมืองพรหมพิรามที่อาจมีศักดิ์เป็นพี่ชาย หากว่าเจ้าเมืองพรหมพิรามในช่วง พ.ศ.2431-พ.ศ.2439 นั้น คือ คนเดียวกันกับนายวงศ์หรือหลวงรามภักดี ดังจะเห็นได้ว่า “การตั้งผู้ใหญ่บ้านแลกำนัน ให้ราษฎรในท้องที่นั้น ยกขึ้นเปน ตามความพอใจ แต่นายแขวงต้องข้าหลวงมหาดไทยเห็นดีด้วยจึงจะได้ คือจะต้องเลือกเอาผู้มีไหวพริบรอบรู้ราชการอยู่บ้าง แลเปนหนังสือด้วยถึงเปนได้” (สจข. ร.5 ม.51/1, น.10) ฉะนั้น ด้วยสถานะของเมืองที่ถูกลดสถานะลงเป็นอำเภอ นั้น อำนาจของตัวผู้ว่าราชการเมืองก็ย่อมจะต้องถูกแทนที่ด้วยนายแขวงตามระบบราชการแบบใหม่ โดยอาจจะเป็นข้าราชการจากพื้นที่อื่นที่ข้าหลวงมหาดไทยมณฑลให้การรับรอง ดังนั้น ความเป็นไปได้ในการให้ทายาท ซึ่งปรากฏหลักฐานว่าเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับอดีตเจ้าเมืองพรหมพิรามมาดำรงตำแหน่งกำนันตำบลมะตุ้ม จึงเป็นการดำรงตำแหน่งเพื่อพิทักษ์รักษารากฐานทางอำนาจในทางเศรษฐกิจและการเมืองของเครือข่ายอดีตเจ้าเมือง และด้วยตำแหน่งกำนันตำบลนี้จึงทำให้วงศ์วารว่านเครือของอดีตเจ้าเมืองพรหมพิรามยังสามารถรักษารากฐานของตนในพื้นที่ตำบลมะตุ้มต่อเนื่องมาอย่างน้อยถึงสามชั่วรุ่น คือ ขุนวินิจฉัยเวฬุกร (กำนันจัน ตรงต่อกิจ) ที่ดำรงตำแหน่งตั้งแต่ พ.ศ.2438 จนถึงอย่างน้อยๆ คือช่วงต้นพุทธทศวรรษ 2470 และกำนันทองเจือ ตรงต่อกิจ บุตรชายคนที่ 2 ของขุนวินิจฉัยเวฬุกร ก็เข้าดำรงตำแหน่งต่อจากขุนวินิจฉัยเวฬุกร และดำรงตำแหน่งกำนันตำบลมะตุ้มเรื่อยมาจนกระทั่งปลายพุทธทศวรรษ 2490 กำนันจวน ตรงต่อกิจผู้เป็นหลานชายของขุนวินิจฉัยเวฬุกรก็เข้าดำรงตำแหน่งต่อจากกำนันทองเจือ ตรงต่อกิจในช่วงทศวรรษ 2500 (ประเสริฐศักดิ์ ตรงต่อกิจ, 2566)

กล่าวได้ว่า ในช่วงก่อนการปฏิรูประบบราชการนั้น รัฐตระหนักถึงการให้ความสำคัญกับประสิทธิภาพของการดูแลผลประโยชน์โดยเฉพาะช่วยอากรในพื้นที่ จึงแต่งตั้งผู้ว่าราชการเมืองหรือเจ้าเมืองกรมการขึ้นมาจากนายกองช่วยที่รู้ช่องทางสมาคมกับท้องถิ่นมาแต่เดิม และในขณะเดียวกันในช่วงเปลี่ยนผ่านของการเข้าสู่ระบบราชการแบบใหม่ของมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. 2437 ก็สะท้อนให้เห็นถึงการประนีประนอมระหว่างรัฐส่วนกลางกับผู้มีอำนาจท้องถิ่น โดยการให้เจ้าเมืองกรมการเดิมคงอยู่ในตำแหน่งสืบต่อไป แต่ลดสถานะลงเทียบเท่ากับนายแขวงก่อนที่จะมีการโยกย้ายตำแหน่งข้าราชการให้เป็นไปตามระเบียบใหม่ใน พ.ศ.2440 อันถือเป็นช่วงเวลา

เครือข่ายของอดีตเจ้าเมืองพรหมพิรามจะต้องปรับตัวและหาช่องทางเพื่อที่จะสมานตัวเข้ากับระบบการปกครองแบบใหม่ โดยที่จะไม่สูญเสียรากฐานทางอำนาจและเศรษฐกิจของตน

ทั้งนี้ ภายหลังจากที่มีการรวมเมืองพรหมพิรามเข้ากับเมืองศรีภิรมย์และลดสถานะลงเป็นอำเภอพรหมพิรามในช่วง พ.ศ.2440 นั้น อำเภอดังกล่าวก็ได้ถูกแบ่งออกเป็น 7 แขวงและดูแลโดยกำนัน โดยทั้ง 7 แขวงนั้น ประกอบไปด้วย 1) แขวงกำนันบ้านตลุกกระเทียม 2) แขวงกำนันบ้านช่อง 3) แขวงกำนันบ้านวงษ์อ่อง 4) แขวงกำนันบ้านหมากต้อง 5) แขวงกำนันบ้านหาดใหญ่ 6) แขวงกำนันบ้านกล้วยพวง 7) แขวงกำนันบ้านท่าช้าง และ 8) แขวงกำนันบ้านท่ามะตูม และมีศาลตรวจการนายอำเภอตั้งอยู่ริมแม่น้ำน่านที่บ้านท่ามะเฟือง ในแขวงกำนันบ้านท่าช้าง ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่าขอบเขตอำนาจของเมืองพรหมพิรามในช่วง พ.ศ.2440 นั้น ตำบลมะตูมก็ได้ถูกผนวก รวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเขตอำนาจใหม่ที่สถาปนาขึ้นภายหลังจากการรวมเอาเมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิรามเป็นอำเภอพรหมพิราม

ภาพที่ 25 แผนที่มณฑลพิษณุโลก แสดงที่ตั้งเมืองศรีภิรมย์ และเมืองพรหมพิราม

ที่มา: สจข. ผ มท 30

อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่าการจัดสถานะของพื้นที่ตามระเบียบการปกครองใหม่นั้น ได้ก่อให้เกิดปัญหาอย่างหนึ่ง คือ การใช้คำเรียกอำเภอ แขวง แคว้น ตำบลและหมู่บ้านผิด กระทั่งกลายเป็นอีกกรณีหนึ่งที่รัฐสยามเห็นว่าเป็นอุปสรรคในทางราชการ โดยเฉพาะในด้านกฎหมาย และการออกหนังสือราชการ จนเมื่อ พ.ศ.2450 ทางกระทรวงมหาดไทยจึงได้มีการออกประกาศ “แจ้งความกระทรวงมหาดไทย” เพื่อให้ใช้คำเรียกให้ถูกต้อง

ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า วิธีการปกครองได้จัดลงแบบเดียวกันทั่วพระราชอาณาจักรแล้ว แต่ชื่อตำแหน่งยังเรียกผิดอยู่ในบางมณฑล การที่ใช้คำเรียกผิดกันนั้น เป็นที่ลำบากแก่กฎหมายและหนังสือราชการ เพราะต้องแยกตามท้องที่ๆ ใช้คำต่างกัน ควรเรียกชื่อตำแหน่งให้เหมือนกัน คือ มณฑลพายัพตำแหน่งนายอำเภอซึ่งเรียกกันว่านายแขวงนั้น ต่อไปให้เรียกว่า “นายอำเภอ” และแขวงต่อไปให้เรียกว่า “อำเภอ” ตำแหน่งกำนันซึ่งเรียกกันว่านายแคว้นต่อไปให้เรียกว่า “กำนัน” แคว้นให้เรียกว่า “ตำบล” ตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านซึ่งเรียกว่าแก่บ้าน ต่อไปให้เรียกว่า “ผู้ใหญ่บ้าน” และในมณฑลปัตตานี ตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านซึ่งเรียกกันว่านายบ้าน ต่อไปให้เรียกว่า “ผู้ใหญ่บ้าน”

อนึ่งหัวเมืองขึ้นหลายเมือง ซึ่งรวมการปกครองเรียกว่า “บริเวณ” นั้น ต่อไปให้เรียกว่า “จังหวัด” แทนคำว่าบริเวณทุกแห่ง

แจ้งความมา ณ วันที่ 18 มกราคม รัตนโกสินทรศก 126

(“แจ้งความกระทรวงมหาดไทย,” 2450, น.1156)

กล่าวได้ว่า รัฐสยามนั้นค่อนข้างให้ความสำคัญต่อการปกครองในระดับท้องถิ่นและกำหนดอำนาจอันชัดเจนให้แก่ตัวแทนของรัฐนั้น โดยเฉพาะกำนันผู้ใหญ่บ้าน ทั้งนี้ หน้าที่ของกำนันผู้ใหญ่บ้านนั้น หากได้มีความสำคัญแต่เฉพาะกับการกำกับดูแลพื้นที่ หรือการทำรายงานบัญชีลูกบ้านแต่เพียงเท่านั้น หากแต่ยังหมายรวมไปถึงการเป็นเสมือนนุตาและกำลังของรัฐอีกด้วย ดังที่จะเห็นได้จากการออกข้อบังคับเกี่ยวกับหน้าที่ของกำนันผู้ใหญ่บ้าน ที่ให้อำนาจในการตรวจสอบ จับกุม และเรียกระดมลูกบ้านเพื่อ “ช่วยกันต่อสู้ติดตามสืบจับโจรผู้ร้าย ซึ่งมากระทำหรือแอบแฝงอยู่ในหมู่บ้านนั้น ถ้าราษฎรขัดขึ้นให้ลงโทษตามสมควร” (สจข. ร.5 ม.51/1, น.23)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่ารัฐสยามได้ให้อำนาจในการบังคับบัญชาและลงโทษลูกบ้านให้แก่กำนันผู้ใหญ่บ้าน แต่ในทางปฏิบัติกลับหาได้เป็นเช่นนั้นไม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในพื้นที่ที่มณฑลพิษณุโลกที่มีการเกิดคดีลักกระบือกันอยู่บ่อยครั้ง และกำนันผู้ใหญ่บ้านก็ได้ปฏิบัติหน้าที่ติดตามสืบหากระบือจนมีทั้งกระบือที่ตามกลับมาได้และตามกลับมาไม่ได้ แต่ปัญหาเช่นนี้ก็หาได้ทุเลาเบาบางลงไม่ มิหนำซ้ำยังมีแนวโน้มที่จะเพิ่มขึ้น จึงทำให้บรรดากำนันผู้ใหญ่บ้านได้เสนอแนวทางให้แก่ราษฎรว่าควรปล่อยกระบือให้เป็นเวลาแต่ราษฎรกลับไม่ทำตามคำแนะนำ เนื่องจาก “ถือใจว่าสมัยนี้ระบับโจรผู้ร้ายสงบเรียบร้อยแล้ว” จึง “พากันปละปล่อยทอดทิ้งไว้หาตรวจตราระวังรักษาตั้งแต่ก่อนไม่” เป็นเหตุให้กำนันและผู้ใหญ่บ้านเข้าร้องทุกข์ต่อพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) ข้าหลวงเทศาภิบาล ซึ่งก็ได้เพิ่มอำนาจให้แก่กำนันผู้ใหญ่บ้านในการว่ากล่าวตักเตือนและจับกุมราษฎรที่ฝ่าฝืน

ถ้าห้ามปรามครั้งหนึ่งหรือสองครั้งไม่ฟังยังแก่งปละปล่อยขัดขึ้นต่อข้อห้ามให้กำนันผู้ใหญ่บ้านส่งตัวเจ้าของหรือจับสัตว์นั้นส่งไปให้นายแขวงหรือเมืองใหญ่ไต่สวน ถ้าได้ความสมจริงให้เอาตัวเจ้าของสัตว์นั้นขังตราไว้ ไม่เกินกว่า 3 วัน ให้เช็ดหلابแล้วจึงปล่อยตัวไป แต่ห้ามมิให้เรียกค่าธรรมเนียมอย่างไรๆ เป็นอันขาด (สจข. ร.5 ม.51/1, น.106)

ถ้ากำนันผู้ใหญ่บ้านช่วยกันตรวจตราให้เปนไปได้ตามห้ามปรามนี้ เห็นว่าโจรผู้ร้ายจะสงบยิ่งกว่าที่เปนอยู่ และการถ้อยความเล็กน้อยที่หากันด้วยสัตว์พาหนะกินของที่เพาะปลูกอยู่ ชุกชุมก็จะกลับสงบลงได้ (สจข. ร.5 ม.51/1, น.109)

จะเห็นได้ว่า รัฐส่วนกลางได้เพิ่มอำนาจให้กับกำนันผู้ใหญ่บ้านในการจับกุมราษฎรที่ฝ่าฝืนข้อห้ามปราม แต่ในทางปฏิบัติผู้ใหญ่กำนันผู้ใหญ่บ้านนั้นมักจะไม่เอาตัวเองเข้าไปเสี่ยงต่อการเป็นปฏิปักษ์กับราษฎร เนื่องจากที่มาของการได้มาซึ่งอำนาจนั้น ขึ้นอยู่กับการเลือกโดยราษฎรในพื้นที่ หรือแม้กระทั่งการก่อสร้างถนนหนทาง สะพาน หรือกระทั่งสถานที่สาธารณะต่างๆ ในชุมชน กำนันและผู้ใหญ่บ้านก็ย่อมจะต้องขอแรงสนับสนุนจากราษฎรในพื้นที่เป็นสำคัญ อีกทั้งยังหมายรวมไปถึงการที่ราษฎรจะคอยเป็นกำลังในการปกป้องชุมชนและติดตามโจรผู้ร้ายให้กับกำนันผู้ใหญ่บ้านในพื้นที่อีกด้วย ดังนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านและกำนันผู้ใหญ่บ้านนั้นจึงเป็นไปอย่างอะลุ่มอล่วยผ่อนผัน มิได้มีการบังคับราษฎรด้วยอำนาจ ดังที่ปรากฏอยู่ในรายงาน

“มณฑลพิษณุโลก ส่งรายงานตรวจการทำนาแลการกำจัดผักตบชวาของหลวงธรรมาทรพิทักษ์ เกษตรมณฑล” เมื่อ พ.ศ.2465 ได้กล่าวถึงกรณีของกำนันตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม ที่ได้รับคำสั่งจากเกษตรมณฑลให้นำราษฎรไปปิดทางน้ำ แต่ไม่สามารถบังคับราษฎรได้จนเป็นเหตุให้ถูกตำหนิจากเกษตรมณฑล

ข้าพเจ้า [หลวงธรรมาทรพิทักษ์ เกษตรมณฑล] ผ่านไปพบนายคำกำนันตำบลปากโทก ท้องที่อำเภอเมืองพิษณุโลกกำลังนำลูกบ้านเที่ยวปิดคันตลิ่งไม่ให้น้ำล้นไหลเข้านา เพราะการทำนาในตำบลนี้มีฝนหล่อเลี้ยงต้นข้าวพอแก่การทำนาแล้ว ถ้าจะปล่อยให้ไหลเข้าในนาอีก เกรงว่าน้ำจะท่วมต้นข้าวให้เป็นที่เสียหายไป แลนายคำ กำนันชี้แจงกับข้าพเจ้าว่า ที่บ้านท่าไชย ตำบลมะตูม ซึ่งเป็นแดนติดต่อกับท้องที่อำเภอพรหมพิราม น้ำได้กักถนนริมลำน้ำน่านฝั่งเขตรับไปหลายแห่ง ขุนพิณิจ [ขุนพิณิจเวฬุวกร (จัน ตรงต่อกิจ)] กำนันเจ้าของท้องที่ก็ไม่ได้จัดการอย่างไร ถ้าจะปล่อยให้ไหลอยู่เช่นนี้ ที่นาในตำบลบ้านกร่างซึ่งเป็นเขตรติดต่อกับตำบลมะตูมข้าวจะล่มจมน้ำเสียหายไปหมด ข้าพเจ้าทราบแล้วได้ไปตรวจที่บ้านท่าไชย น้ำได้กักคันถนนริมตลิ่งมีอยู่ 2 แห่งจริงตามถ้อยคำของกำนันคำชี้แจง ข้าพเจ้าได้กลับไปหาขุนพิณิจกำนันที่บ้านก็ไม่พบ คงได้ความว่าขุนพิณิจกำนันไปธุระที่จังหวัดพิษณุโลก ข้าพเจ้าได้เรียกผู้ใหญ่บ้านสุดกับผู้ใหญ่บ้านแถมมาประชุมผู้ใหญ่บ้านลงความเห็นพร้อมกันว่าควรรีบปิดน้ำเสีย ถ้าปล่อยให้ไหลเข้าทุ่งทำให้ข้าวในนาของราษฎรเสียหายไปหมด ในทันใดนั้นสาระวัดกำนันซึ่งเป็นผู้ดูแลการแทนกำนันออกคำสั่งขอแรงราษฎรให้ไปช่วยปิดคันถนนริมตลิ่งที่น้ำกักพังในวันรุ่งขึ้น ในวันนั้นเวลาค่ำ ขุนพิณิจกำนันกลับมา ข้าพเจ้าจึงได้ชี้แจงให้ฟังตามที่ได้ไปตรวจเห็นมา กำนันเห็นชอบด้วย พอรุ่งขึ้นข้าพเจ้าพร้อมด้วยขุนพิณิจกำนันไปถึงที่ทำการ มีราษฎรไปช่วยทำการปิดกั้นน้ำทั้งหญิงและชายรวม 32 คน น้ำที่กักคันถนนมีอยู่ 2 แห่ง แห่งหนึ่งยาวราว 8 วา อีกแห่งหนึ่งยาวราว 11 วา ข้าพเจ้าได้ชี้แจงกับกำนันว่า ให้ตัดไม้ไผ่มาทำเป็นเสาปักให้ถี่ๆ เบน 2 แถว กว้างราว 3 ศอก แลเอาฟางกรุก่อนที่จะถมดินต้องเอาใบไม้หรือใบตาลกรูข้างนำหลักเสียบก่อน พอให้ตื้นน้ำไว้แล้วจึงค่อยเอาดินถม กำนันก็ได้ไปชี้แจงแนะนำให้ราษฎรทำตามความเห็นของข้าพเจ้า ราษฎรลงมือทำอยู่ชั่วเวลา 4 นาฬิกา การทำกันน้ำได้แล้วเสร็จ แลได้ให้กำนันนำราษฎรไปปิดกั้นน้ำอีกแห่งหนึ่ง ให้ทำตามวิธีเหมือนอย่างที่ข้าพเจ้าได้แนะนำให้ปิดไว้ครั้งก่อน แต่ราษฎรก็หาได้เชื่อถ้อยฟังคำตามคำ

กำนันชี้แจงให้ทำไม่ ราษฎรได้พากันต่างคนต่างทำตามลำพังใจของตน การปิดน้ำก็หาปิดได้ไม่ กำนันจะว่ากล่าวสักเท่าไรราษฎรก็ไม่มีความเชื่อถือ ตกลงการปิดน้ำในที่แห่งนี้ก็ไม่เป็นผลสำเร็จ ข้าพเจ้ายืนดูอยู่ราว 2 ชั่วโมงพึกา ราษฎรก็หาปิดน้ำอยู่ไม่ ข้าพเจ้าเห็นว่ากำนันไม่มีอำนาจที่จะว่ากล่าวลูกบ้านของตนได้ สำหรับที่จะบังคับให้ทำการแต่เท่านี้ก็ยังไม่เป็นผลสำเร็จ ถ้าต่อไปมีเหตุการณ์อย่างอื่นเกิดขึ้น ที่จะให้ราษฎรช่วยเหลือ กำนันคงจะบังคับบัญชาราษฎรลูกบ้านไม่ได้ การงานทั้งหลายก็ย่อมจะติดขัดทุกอย่าง ข้าพเจ้าจึงได้รับไปหานายอำเภอพรมพิราม [พระยาอินทภูติภักดี] ชี้แจงเหตุผลที่ขัดข้องให้นายอำเภอฟัง นายอำเภอรับรองกับข้าพเจ้าว่า ในวันรุ่งขึ้นจะได้สั่งให้กรมการอำเภอออกไปควบคุมให้ราษฎรปิดคันถนนกั้นน้ำรายนี้ต่อไป แล้วข้าพเจ้าได้ไปตรวจในที่ตำบลอีกครั้งเมื่อเวลาซากลับ ได้แวะตรวจดูการปิดคันถนนรายนี้ กรมการอำเภอได้นำราษฎรปิดคันถนนกั้นน้ำเป็นการเสร็จแล้ว (สจข. ร.6 กส.1.2/10)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในท้ายที่สุดนายอำเภอก็เข้ามาดำเนินการต่อจากกำนัน แต่กรณีดังกล่าวก็ค่อนข้างสะท้อนให้เห็นถึงการไม่ใช้อำนาจที่เข้มงวดกับราษฎรในพื้นที่ของตัวกำนันประจำตำบลเอง จึงทำให้ปฏิสัมพันธ์ระหว่างกำนันและราษฎรนั้น อาจเป็นไปในทางที่อะลุ่มอล่วยและเป็นกันเอง อีกทั้ง ในพื้นที่ของอำเภอพรมพิรามนั้นค่อนข้างขึ้นชื่อเรื่องพยศรัยในพื้นที่ดังที่ปรากฏอยู่ในคอลัมน์ข่าวเรื่อง “เยี่ยมพิศณุโลก” ในหนังสือพิมพ์ หลักเมือง เมื่อ วันที่ 4 พฤษภาคม พ.ศ.2471 ความว่า

เวลานี้พลเมืองพากันสะท้านร้อนสะท้านหนาวเรื่องโจรผู้ร้ายไปตามๆ กันบ้านข้าราชการฝั่งตะวันตกซึ่งอยู่ในเมืองแท้ๆ ยังพากันหวาดหวั่นเรื่องโจรผู้ร้าย สัมหาอะไรกับนอกเมืองชีวิตราษฎรเวลานี้ คล้ายกับชีวิตสัตว์ข้างตายง่ายตายตายเสียจริงๆ มีเรื่องระหองระแหงกันเล็กน้อยก็ตีรันฟันแทงและฆ่ากันง่ายๆ เขาว่าตัวนายอำเภอพรมพิรามเองก็ถูกผู้ร้ายยิงชู่อยู่บ่อยๆ ส่วนพระทรงฯ นายอำเภอเมืองก็ออกจะขยาดผู้ร้ายมาก ไม่ใคร่กล้าออกตรวจและปราบปรามโจรผู้ร้าย (สจข. ร.7 ม.26.4/14, น.8)

ทั้งนี้ คอลัมน์ดังกล่าวได้เผยให้เห็นว่านายอำเภอพรมพิราม ซึ่ง ณ ขณะนั้นคือขุนงใจหาญ (แม่น คชหิรัญ) ได้ถูกคนร้ายยิงชู่อยู่เนืองๆ กระทั่งในต้นเดือนมิถุนายนปีเดียวกัน

นายอำเภอพรหมพิรามก็ถูกผู้ร้ายลอบยิงเสียชีวิต กรณีดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นถึงสภาพของพื้นที่ๆ แม้แต่นายอำเภอก็ยังไม่อาจรอดพ้นจากเงื้อมมือและคมกระสุนของพญาคชริายในพื้นที่ได้ กระทั่งตัวพระทองนครานายอำเภอเมืองพิษณุโลก ก็ยังสั่นกลัวต่อโจรผู้ร้ายเหล่านี้ กระทั่งเป็นที่รับรู้ในหมู่ข้าราชการในท้องที่

ข้าราชการคนหนึ่งเล่าว่า “คืนหนึ่งผมไปเรียกหาพระทองที่บ้านของท่าน ท่านขานรับอยู่ในบ้าน แต่ท่านหากล่าเปิดประตูและชะเง้อก้นหน้าต่างไม่ ครั้นผมเปิดประตูไปเห็นท่านนั่งซ้อนตัวแอบขานรับอยู่ริมฝาเรือน แสดงว่าท่านออกจะกลัวผู้ร้ายอยู่มาก” (สจข. ร.7 ม. 26.4/14, น.8)

กล่าวได้ว่า สถานภาพของข้าราชการท้องถิ่นในมณฑลพิษณุโลกช่วงทศวรรษ 2430-2470 นั้น ค่อนข้างเผชิญกับความเสี่ยงต่อชีวิตเป็นอย่างมาก เนื่องจากความชุกชุมของโจรผู้ร้าย ฉะนั้น แม้ว่ารัฐส่วนกลางจะมอบอำนาจในการกำกับดูแลและควบคุมราษฎรในทางกฎหมายให้แก่บรรดากำนันผู้ใหญ่บ้าน แต่คนเหล่านี้กลับต้องเผชิญความเสี่ยงกับโจรผู้ร้ายมากกว่าข้าราชการระดับอำเภออยู่หลายเท่า มิพักต้องกล่าวว่า การเป็นอริกับราษฎรโดยการบังคับใช้กฎหมายอย่างเข้มงวดนั้น ยิ่งเป็นการเร่งถวายเป็นภัยให้แก่พญาคชริายเร็วขึ้นเท่านั้น ดังที่ พลกมิทร์ได้เขียนเอาไว้ในคอลัมน์ข่าว “การปกครองหัวเมือง” ในหนังสือพิมพ์ *ไทยเขมรรวมข่าว* ฉบับวันที่ 21 ธันวาคม พ.ศ.2471 ความว่า

นอกจากผู้เป็นกำนันผู้ใหญ่บ้านจะขาดทุนด้วยการเงินไม่มีเวลาทำมาหากินดังกล่าวแล้วยังมีอันตรายต่อชีวิตอย่างล่อแหลมเป็นสำคัญอีกด้วย โดยหลักฐานที่เราจะเห็นได้แล้วว่า เมื่อกำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นฝ่ายปราบปรามก็ต้องเป็นปรปักษ์กับฝ่ายทุจริต แต่เจ้าพนักงานอำเภอตำรวจเสียอีก ในที่ 1 ยังมีกำลังอยู่หลายคนรวมกัน อยู่ในที่อันเป็นสถานราชการ นับว่าเป็นที่ซุ่มซังวังล้อมที่ผู้คิดทำอันตรายจะเข้าถึงได้ยาก มีความสามารถและอาวุธตลอดจนกำลังน้ำใจดีกว่ากำนันผู้ใหญ่บ้าน ส่วนกำนันผู้ใหญ่บ้านนั้นเรียกว่าอยู่โดยลำพังโดดๆ แท้ๆ ห่างจากกำลังการรักษาของอำเภอตำรวจนัก ฉะนั้นจึงมีทางเป็นอันตรายง่ายกว่ากันมาก ยิ่งกว่านั้น แม้ผู้ทุจริตจะทำร้ายถึงตัวไม่สะดวก ก็ยังมีช่องทาง

ที่จะทำแก่ทรัพย์สินสมบัติได้ง่ายดาย ฉะนั้นเมื่อคิดถึงข้อนี้แล้ว จึงต้องเห็นอกว่ากำนันผู้ใหญ่บ้านมีภัยตั้งแต่ทรัพย์สินสมบัติจนถึงชีวิตทีเดียว (สจข. ร.7 ม.26.4/ 52, น.23)

ด้วยเหตุนี้ การที่กำนันผู้ใหญ่บ้านเลือกที่จะอะลุ่มอล่วยผ่อนผันกับราษฎรจนบางครั้งก็เป็นเหตุให้ถูกตำหนิจากคนของส่วนกลาง ก็ด้วยเหตุเพราะราษฎรก็เป็นเสมือนดังกำลังของหมู่บ้าน การบังคับใช้อำนาจที่เข้มงวดต่อเรื่องเล็กๆ น้อยๆ อาทิ การปล่อยสัตว์พาหนะไม่เป็นเวลา แล้วสูญหายนั้น หากกำนันผู้ใหญ่บ้านจะดำเนินการจับกุมคุมขังเจ้าของสัตว์พาหนะที่ไม่ปฏิบัติตามคำตักเตือนของกำนันผู้ใหญ่บ้านนั้นก็เหมือนการลดทอนกำลังสนับสนุนของตนลงด้วยเช่นกัน มิพักต้องกล่าวถึง การเป็นด่านหน้าในการจัดการปัญหาโจรผู้ร้ายในพื้นที่ๆ กำนันผู้ใหญ่บ้านจะต้องเป็นฝ่ายปราบปรามและพิทักษ์รักษาทรัพย์สินและชีวิตของลูกบ้าน หรือการขอแรงก่อสร้างนั้น ก็มีลูกบ้านเป็นกำลังสำคัญหาใช้กำลังคนของส่วนกลางไม่

แน่ละ การตำหนิก็ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิดของข้าราชการจากส่วนกลางที่มีต่อข้าราชการท้องถิ่นด้วยเช่นกัน ดังที่ได้เห็นจากการตำหนิกำนันตำบลมะตูมที่ค่อนข้างรุนแรงจากหลวงธรรมาพิทักษ์ เกษตรมณฑลพิษณุโลก กล่าวคือ ข้าราชการจากส่วนกลางนั้นมักจะมองว่าตนเองมีความรู้ที่เหนือกว่าข้าราชการส่วนท้องถิ่น จนกระทั่งถึง พ.ศ.2471 มุมมองที่มีต่อกำนันผู้ใหญ่บ้านหรือกระทั่งข้าราชการท้องถิ่นโดยคนของส่วนกลางเช่นนี้นั้นก็ยังคงมีปรากฏอยู่ให้เห็น ดังที่พสกมิตรได้กล่าวอย่างเห็นอกเห็นใจบรรดากำนันผู้ใหญ่บ้านว่า

หน้าที่กำนันผู้ใหญ่บ้านนั้น ว่าเฉพาะที่เป็นส่วนโดยตรง คือ การปกครองและการปราบปรามอันจะนำความสุขเจริญให้แก่พลเมือง ก็นับว่าใหญ่ยิ่งกว่าฐานะที่เป็นอยู่มากแล้ว ก็เมื่อถูกทัณฑ์อย่างเหลือประมาณเช่นนี้จะทำกันอย่างไรได้ หรือเมื่อจะทำให้ได้ก็ต้องไม่ดีเป็นแน่ ถ้าผู้ใดสนใจพิจารณาเรื่องให้ชัดๆ สักหน่อยก็จะเห็นความประหลาดอย่างล้นเหลือ ยิ่งกว่านั้นมีข้ออันควรประหลาดยิ่งล้นขึ้นไปอีก ที่ยังได้ยินผู้กล่าวครหากำนันผู้ใหญ่บ้านว่า เซอะบ้าง, โง่บ้าง, ไม่ได้ประโยชน์ราชการอะไรต่างๆ ฯลฯ เช่นนี้... ครั้นเมื่อเทียบกับงานที่เขาต้องเสียเวลาทำ ก็ต้องว่าไม่พอกัน และจนไม่มีโอกาสทำไรไถนากินด้วยซ้ำ ดังนี้คนโดยมากจึงไม่อยากเป็นกำนันผู้ใหญ่บ้าน...กำนันต้องทำสารบัญชีต่างๆ ส่งอำเภอ เมื่อฝ่ายทางราชการไม่ว่ากระทรวงใดๆ สั่งให้สำรวจมีทั้งงานประจำและงานจรซึ่งไม่ใช่บ่อยเลย...[แต่]มิได้รับเครื่องใช้เครื่องเขียน...จากราชการแต่สักแผ่นหรือสัก

อันเดียวเลย เขาต้องหาซื้อเอาเองโดยควักกะเป่าทั้งนั้น แต่ดูเถอะเขาก็คงต้องทำ ก็เพราะราชการบ้านเมืองโดยแท้...เสียค่าพาหนะค่ากินอยู่โดยทุนของเขาเองอีก เพราะราชการหาได้จ่ายค่าพาหนะค่าเบี้ยเลี้ยงให้ไม่ แม้ในการไปเป็นพะยานที่ศาลจะได้ค่าพะยานก็ไม่คุ้มค่าพาหนะแต่อย่างเดียวเสียแล้ว...เมื่อใช้งานอย่างใดเขาก็ต้องให้ค่าแรง ค่าบำเหน็จเป็นการแลกเปลี่ยน...จะเป็นทางให้ราชการบังคับบัญชาได้เด็ดขาดด้วย...ทั้งค่าพาหนะและเบี้ยเลี้ยงเมื่อเขาไปราชการก็ควรต้องคิดให้อย่างน้อยเท่าขั้นเสมียนได้ก็ยิ่งดี...ฉะนั้นขอทางราชการได้โปรดดำริจัดผดุงฐานะกำนันผู้ใหญ่บ้านให้สมกับสมัยที่เปลี่ยนแปลงมาแล้วบ้างเถิด กำนันผู้ใหญ่บ้านจะได้เป็นกำลังช่วยปราบปรามโจรผู้ร้ายให้สงบลง (สจข. ร.7 ม.26.4/ 52, น.22-24)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่ากรณีของขุนวิจิตรเวฬุภกร จะสะท้อนให้เห็นถึงการดำรงอยู่ของวงศาวานร่วนเครือของกรมการเมืองจากระบบการปกครองเก่าที่ปรับตัวและดำรงอยู่ในระบบการปกครองแบบใหม่ ด้วยการเป็นกำนันผู้ใหญ่บ้านนั้น นอกจากจะทำให้สามารถรักษาพื้นที่ทางอำนาจและพื้นที่ในทางเศรษฐกิจของตระกูลเอาไว้ได้ แต่ในขณะเดียวกันสถานะกำนันในตำบลดังกล่าวของเครือข่ายอดีตเจ้าเมืองกรมการเมืองก็เปิดโอกาสให้เกิดการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับนายอำเภอผู้มาใหม่ ทั้งกับตัวพระยาอินทภูติภักดี และขุนจงใจหาญดังที่จะกล่าวถึงต่อไป

ความขัดแย้งในหมู่ข้าราชการมณฑลพิษณุโลกในระบบราชการแบบใหม่

เมื่อกกล่าวถึงตรงนี้ จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างรัฐส่วนกลางและท้องถิ่นนับตั้งแต่เริ่มการปฏิรูปการปกครองของสยามในช่วง พ.ศ.2435 เป็นต้นมา จนกระทั่งถึงทศวรรษ 2470 นั้น นอกจากรัฐบาลสยามจะเผชิญกับปัญหาเรื่องเครือข่ายวานเครือของกรมการเมืองท้องถิ่น อันทำให้เกิดการแบ่งพรรคแบ่งพวกในหมู่ข้าราชการและเป็นอุปสรรคต่อการสถาปนาระเบียบการปกครองแบบใหม่แล้ว รัฐสยามก็ยังคงเผชิญกับการที่อำนาจของรัฐนั้นไม่สามารถทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพในพื้นที่ท้องถิ่น ถึงแม้ว่ารัฐสยามจะพยายามอย่างต่อเนื่องในการสถาปนาอำนาจเหนือท้องถิ่น หรือกระทั่งมอบอำนาจที่ถูกรับรองในทางกฎหมายให้แก่ตัวแทนของรัฐในการกำกับควบคุมท้องถิ่นแล้วก็ตาม ทั้งนี้ ด้วยเหตุเพราะเงื่อนไขของพื้นที่ได้ทำให้ตัวแทนของรัฐหรือข้าราชการที่มีที่มาจากพรรคคัดเลือกโดยราษฎรนั้น ไม่สามารถใช้อำนาจรัฐในทางที่เป็นการบีบ

บังคับได้อย่างตรงไปตรงมา จนเป็นเหตุให้ข้าราชการในระดับท้องถิ่นนั้นมักจะถูกตำหนิจากข้าราชการส่วนกลาง อย่างไรก็ตาม ความไม่ลงรอยกันระหว่างส่วนกลางกับท้องถิ่นนี้ หาได้เกิดจากท้องถิ่นแต่เพียงอย่างเดียวไม่ เนื่องจาก คนที่มาจากรัฐบาลส่วนกลางเองก็ยังมีค่านิยมในการนำสมัครพรรคพวกของตนติดตามมาทำงานด้วย จึงยังผลให้เกิดการแบ่งพรรคแบ่งพวกและเกิดความแตกร้าขึ้นระหว่างข้าราชการท้องถิ่นและข้าราชการที่มาจากส่วนกลาง กระทั่ง ในช่วงทศวรรษที่ 2470 ก็ยังคงปรากฏปัญหาในลักษณะเช่นนี้อยู่ ดังในรายงานของพระยาราชนคราตรวจนมณฑลพิษณุโลกความว่า

กิตติศัพท์ราชการของมณฑลพิษณุโลก ซึ่งมีข่าวกระทบกระเทือนในระวางข้าราชการผู้ใหญ่กับผู้ย่อยทราบมาถึงกรุงเทพฯ นั้น จะ เป็นความจริงเพียงไร ข้าพระพุทธเจ้าได้สดับตรับฟังจากเสียงของข้าราชการทั้งฝ่ายราชการแผนกต่างๆ แลฝ่ายตุลาการ ตลอดจนราษฎรบางคน ได้ความพอฟังได้ว่า ท่านพระยาเพชรปาทณี สมุหเทศาภิบาล เป็นผู้ที่ตั้งใจบากบั่นจัดราชการโดยเจตนาจะให้ เป็นผลเรียบร้อยและสุจริตยุติธรรม แต่ท่านเชื่อฟังคนของท่าน (คือข้าราชการที่ท่านเคยใช้สอยเมื่อครั้งอยู่กรุงเทพฯ และได้ย้ายไปรับราชการอยู่ในมณฑลนั้น) เกินไปโดยมิได้สืบสวนหลักฐานประกอบให้ต้องแท้ และรีบรัดดำเนินรัดตรอนสิ่ง ที่เชื่อว่าจะไม่ดีนั้นโดยรุนแรงไป ใครจะทัดทาน หาฟังไม่...เป็นกรณีให้เกิดความรู้สึกแยกกันเป็นก๊กเป็นเหล่าขึ้นต่างไม่ไว้ใจกัน อันเป็นการทอนกำลังของมณฑลอย่างยิ่ง (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.17-19)

ทั้งนี้ ความไม่นิยมใช้สอยข้าราชการท้องถิ่นจนเป็นเหตุให้เกิดการโยกย้ายในช่วงที่พระยาเพชรปาทณี (ตัน รักตะประจิต) นั้น ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการที่พระยาเพชรปาทณีมองข้าราชการท้องถิ่นในมณฑลพิษณุโลกว่า “เลวทรามต่างๆ ทั้งความรู้และความประพฤติไม่มีดีเลย ตั้งแต่พระยากัลยาณวัฒน์วิศิษฎ์ ผู้ว่าราชการคนก่อนตลอดลงไปจนถึงเสมียนพนักงาน. บางครั้งท่านได้กล่าววาทาว่า ‘ข้าราชการในจังหวัดพิษณุโลก (ซึ่งรับราชการอยู่ก่อน) ล้วนแต่เป็นคนโกง เห็นแต่แก่ประโยชน์ส่วนตัวทั้งสิ้น ไซ้ไม่ได้’” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.18-19) จึงได้นำเอาคนของตนที่เคยรับราชการอยู่ในกรุงเทพฯ ติดตามมารับราชการในมณฑลพิษณุโลกด้วย เช่น พระทรงนคราและขุนจงใจหาญ ซึ่งหลวงยศทศนากล่าวเอาไว้ในจดหมายร้องทุกข์ถึงอภิรัฐมนตรีว่า “นายอำเภอกำลังสองคนนี้ถือตัวว่าเป็นคนของเทศา[พระยาเพชรปาทณี]” (สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.45) อย่างไรก็ตาม

เรื่องวิธีการทำงานของพระยาเพ็ชรปราณีนี้เริ่มอยู่ในความสนใจของกระทรวงมหาดไทยภายหลังจากการเกิดคดีที่สาธารณะตำบลหนองน้อย พ.ศ.2470-พ.ศ.2471 จนเป็นที่อึกกระทักครึกโครมทั้งในมณฑลและกระทรวงมหาดไทย กระทั่งมีการส่งพระยาราชนา ซึ่งเป็นศิษย์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุกาฬ ดังปรากฏข้อมูลอยู่ในจดหมายที่พระราชทานความห่วงใยถึงพระยาราชนา เมื่อ พ.ศ.2480 ความว่า “เจ้าคุณนับว่าเคยเป็นศิษย์มาแต่ก่อนยังอยู่ในพวกที่เหลื่ออยู่ ขอให้มีความสุขสำราญปราศจากโรคอาพาธ” (สจข.ร.8 สบ.2.52/384, น.5) ให้เข้ามาตรวจราชการราชการในมณฑลในช่วงเวลาที่เหตุการณ์ดังกล่าวกำลังระอุ

กล่าวคือ คดีที่สาธารณะตำบลหนองน้อย จังหวัดพิษณุโลกนั้น ตามรายงานของพระทรวงนครานายอำเภอเมืองพิษณุโลกถึงมหาอำมาตย์เอก พระยาภักดีนิคม (เชียรภักดีนิคม) ผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลก เมื่อ 15 กรกฎาคม พ.ศ.2470 ว่า “เป็นเรื่องที่เรื้อรังมาตั้ง 5-6 ปี” (สจข. ร.7 สบ.2.28/12, น.9) โดยเสนอว่าควรให้ที่ดินที่หนองน้อยนี้เป็นที่สาธารณะตามเดิม ด้วยเพราะเป็นที่ดินของเอกชนมาก่อนแต่เป็นที่ไม่มีโฉนดและหนังสือสำคัญ ทำให้ราษฎรที่ไม่มีที่เลี้ยงสัตว์เห็นควรว่าทางราชการควรประกาศให้เป็นที่สาธารณประโยชน์ และอำเภอก็ได้ประกาศให้ตามความประสงค์ของสาธารณชน และราษฎรก็อาศัยพื้นที่ดังกล่าวเป็นที่เลี้ยงกระบือในฤดูน้ำทุกปี ทั้งนี้ พระทรวงนคราได้ไปตรวจเนื้อที่ดังกล่าว และไม่เห็นว่ามิเหตุผลอันใดที่จะเปลี่ยนแปลงให้ที่รายนี้เป็นที่ส่วนบุคคล จึงได้เรียกราษฎรที่อยู่ใกล้ๆ กับพื้นที่ดังกล่าวมาประชุมกัน 4 หมู่บ้าน และถามถึงความประสงค์ของราษฎรว่าจะเอาที่ไว้ “เป็นที่สาธารณดีหรือแบ่งการทำประโยชน์เป็นของบุคคลดี ราษฎรที่อยู่เป็นปึกแผ่นแต่เดิมมาร้อยเศษขอให้สงวนที่นี้ไว้เป็นสาธารณดีกว่า เพราะน้ำลำบากไม่มีที่นี้ไม่รู้จะเอาสัตว์ไปเลี้ยงที่ไหน” (สจข. ร.7 สบ.2.28/12, น.9) ส่วนราษฎรอีกพวกหนึ่งมี “นายเชย ประทุมศิริ เป็นหัวหน้ามี 20 คนเศษ ล้วนแต่ไม่ใช่เป็นผู้ที่อยู่ในที่นั้นมาแต่เดิมทั้งนั้น พวกเหล่านี้ยกไปตั้งแลยึดที่สาธารณทำประโยชน์อย่างดีๆ...เห็นแต่จะได้ฝ่ายเดียว” (สจข. ร.7 สบ.2.28/12, น.9-10) ทั้งนี้ เรื่องที่ดินสาธารณะตำบลหนองน้อย จังหวัดพิษณุโลกนั้น เคยมีคำวินิจฉัยต่อฎีกาเรื่องนี้มาหนึ่งแล้วเมื่อวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ.2469 โดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุกาฬ อภิรัฐมนตรีได้วินิจฉัยไว้ว่า

เทศาภิบาลให้ไต่สวน ได้ความว่าที่สาธารณตำบลหนองน้อยนั้น ตอนริมทางรถไฟสมควรเบิกเป็นเนื้อนาได้ประมาณ 800 ไร่ ยังเหลือที่ป่าข้างตอนใน สำหรับปล่อยเลี้ยงปศุสัตว์ได้อยู่อีกมาก และยังมีที่สาธารณตำบลอื่นต่อตำบลหนองน้อยไปเพียงประมาณ 70 เส้น

พอจะเลี้ยงปลุสสัตว์ได้ไม่ขัดข้อง สมุหเทศาภิบาลจึงเห็นว่าควรอนุญาตให้เบิกที่สาธารณ
ตำบลหนองน้อยตอนริมทางรถไฟเปนนา จะได้เกิดประโยชน์แก่ราษฎรและรัฐบาล
บ้านเมืองแต่ราษฎรชาวตำบลบ้านไร่ ซึ่งเคยได้อาศัยเลี้ยงปลุสสัตว์ในที่สาธารณตำบล
หนองน้อยมาแต่ก่อน พวกนี้ร้องคัดค้าน พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร [ศุข ดิษยบุตร] เมื่อ
ยังเป็นตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกจึงออกไปถึงท้องที่เองกับข้าราชการ
ผู้ใหญ่ในมณฑลพิษณุโลกอีกหลายคน เรียกกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรในพวกเจ้าของ
ปลุสสัตว์มาชี้แจง และยอมสัญญาว่าถ้าพวกชาวบ้านนั้นประสงค์จะทำนาในที่ที่เปิดใหม่
จะยอมให้เลิกได้ก่อนที่พวกที่มาจากที่อื่น กำนันผู้ใหญ่บ้านเห็นชอบด้วยตามคำ
เปรียบเทียบของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร แต่ราษฎรพวกเลี้ยงปลุสสัตว์ซึ่งมาประชุมกว่า
60 คนไม่ยอมเห็นชอบ ทั้งในการที่จะเปิดที่เปนนา และไม่ยอมทำนาในที่นั้นเอง จะขอ
แต่ให้เลี้ยงปลุสสัตว์ได้ในที่นั้นอยู่อย่างแต่ก่อนอย่างเดียว สมุหเทศาภิบาลเห็นว่าไม่มีเหตุ
อันสมควรจะอนุญาตตามประสงค์ของพวกเลี้ยงปลุสสัตว์ จึงได้สั่งให้ออกไปของแก่พวกอื่น
ที่มาขอ เรื่องปรากฏอยู่ดังนี้

...วินิจฉัยเห็นว่าที่ซึ่งควรเปิดทำการกสิกรรมได้ย่อมควรเปิด เว้นแต่ถ้าหากการที่
เปิดนั้นจะทำให้เสื่อมเสียประโยชน์กว่าที่ปิดไว้...การที่จะเปิดริมทางรถไฟให้ทำนา เปนแต่
ทำให้พวกที่เคยเลี้ยงปลุสสัตว์ที่ตรงนั้นไม่เลี้ยงได้สบายเหมือนแต่ก่อน...ไม่เป็นเหตุพอที่จะ
ขัดขวางแก่การเบิกที่เปนนา

...ฎีกาของพวกเลี้ยงปลุสสัตว์กล่าวหาว่าข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนปรารถนาจะ
แย่งที่รายนี้เอาไปเปนของตนนั้นความก็ไม่ปรากฏในที่อื่นนอกจากในฎีกา และมีชื่อผู้ร้อง
ขอจงที่นาปรากฏเปนสำคัญอยู่ถึง 12 คน [มีนายเซย ประทุมศิริเป็นหัวหน้าร้องขอต่อ
สมุหเทศาภิบาลเพื่อจะจับจองที่ดินในตำบลหนองน้อยเบิกเป็นไร่นา]...แต่เมื่อพิเคราะห์ดู
จำนวนเนื้อที่นาซึ่งจะเบิกได้เพียง 800 ไร่ และมีชื่อผู้ขอปรากฏอยู่แล้วถึง 12 คน ก็เห็นว่า
คนหนึ่งจะไม่ได้เนื้อนาเพียงพอเท่าใด มิได้เปนรูปการเอาอำนาจนำไปเบียดเบียนราษฎร...

...อนึ่งเรื่องนี้ก็ปรากฏว่าตัวสมุหเทศาภิบาลได้ออกไปเปรียบเทียบเอง และได้ยอม
ให้ราษฎรพวกเลี้ยงปลุสสัตว์เลือกที่นาได้ก่อน หากพวกนั้นตั้งโดยเห็นแก่ความสะดวกของ
ตนเปนประมาณอย่างเดียว จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าในเรื่องนี้ที่สมุหเทศาภิบาลได้จัดมา
ถูกต้อง ควรทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกฎีกาของนายพริ้มกับพวกเสีย...

อย่างไรก็ตาม ในวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ.2470 พระทรงนคราก็ได้ยกเอากรณีที่เคยมีคำวินิจฉัยไปแล้วนี้กลับขึ้นมารายงานต่อพระยาภิรมย์ภักดี ผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลกให้พิจารณาคงเนื้อที่ของตำบลหนองน้อยให้เป็นที่สาธารณะตามเดิม “ไม่ควรจะเปลี่ยนแปลงแก้ไขไปเป็นอย่างอื่นเลย” อีกทั้งยังตั้งข้อสังเกตว่า “พวกที่ต้องการที่เพนพวกที่อยู่อื่นทั้งนั้น แต่น่าประราศทางฝ่ายปกครองบ้านเมืองก็พลอยเอออวยไปด้วย ข้าพเจ้าสืบทราบมาว่ามีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่บางคนมีส่วนได้เสียอยู่ด้วยจึงเพนไปเพนนี้ จนถึงกับรายงานเท็จกราบบังคมทูลจนโปรดเกล้าฯ มาให้แบ่งที่” จนราษฎรพากันเสียใจด้วยเหตุที่ “ไม่ได้รับความยุติธรรมแลไม่มีทางแก้ไขได้ออย่างอื่นแล้ว” (สจช. ร.7 สบ.2.28/12, น.10) แน่นอนว่า การที่พระทรงนครกล่าวหาว่ามีข้าราชการผู้ใหญ่อยู่เบื้องหลังนั้นเป็นที่สร้างความตระหนกให้แก่ พระยาภิรมย์ภักดี ผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลกเป็นอย่างมาก เพราะการกล่าวหานี้อาจจะกระทบและพาดพิงข้าราชการชั้นผู้ใหญ่หลายคนจึงขอให้พระทรงนครระบุมาให้ชัดเจน ดังรายงานของพระยาภิรมย์ภักดีถึงพระทรงนครเมื่อวันที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ.2470 ความว่า

เมื่อได้อ่านรายงานนั้นแล้ว รู้สึกสลดใจเพนอย่างยิ่ง เพราะไม่คิดเลยว่าจะรยาของข้าราชการจะเหลวไหลถึงเพนนี้ เท่าที่ท่านได้ตั้งใจสืบสวนจนได้ร่องรอยรวบรัดปานนี้เพนที่น่ายินดีมาก แต่ความในรายงานของท่านยังไม่ได้ความโดยเด่นชัดพอที่จะชี้ตัวผู้ผิดได้ถนัด จึงขอทราบว่

- 1 ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่บางคนที่ท่านว่า มีส่วนได้เสียอยู่ด้วยนั้น และ
- 2 ผู้ทำรายงานเท็จกราบบังคมทูลนั้น คือใคร

เพราะเหตุข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ที่ว่ามีส่วนได้เสียในเรื่องหนองน้อยในจังหวัดนี้มีอยู่กลายคนด้วยกัน และการบอกรายงานเท็จกราบบังคมทูลพระกรุณานี้ ลำดับแต่ขุนวุฒิ ราชภูรักษา ข้าพเจ้า พระยาศรีสุริยราชฯ เจ้าพระยามรราชฯ สมเด็จเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เพนการมากนำหลายตาด้วยกัน ยากที่จะหยิบผิดได้ว่าผู้ใดเพนผู้กระทำ ฉนั้นจึงหวังใจว่าท่านคงจะตอบข้อความเหล่านี้ไปให้ทราบโดยเร็ว (สจช. ร.7 สบ.2.28/12, น.11)

เมื่อพระทรงนคราได้รับรายงานถาถึงข่าวราชการที่กล่าวหาว่านั่นคือใคร จึงได้ทำหนังสือ รายงานตอบกลับพระยากลยาณวัฒน์วิศิษฎ์ เมื่อวันที่ 25 กรกฎาคม พ.ศ.2470 ว่า “ข่าวราชการชั้น ผู้ใหญ่คือผู้ที่เกี่ยวข้องต้องการที่ดินรายนี้มีชื่อปรากฏอยู่ในใบขอจับจองแล้วเช่น พระอนันตรักษา เปนต้น ผู้ทำรายงานเท็จคือ ขุนวุฒิราชภูริรักษา” อดีตนายอำเภอเมืองพิษณุโลก (สจข. ร.7 สบ. 2.28/12, น.13) เมื่อทราบตัวข่าวราชการเป็นที่แน่ชัดจากข้อกล่าวหาของพระทรงนครา ยิ่งทำให้คดี ที่ดินตำบลหนองน้อยนี้ระอุขึ้น โดยพระยากลยาณวัฒน์วิศิษฎ์ได้มีใบบอกไปถึง “มหาอำมาตย์ตรี พระยาเพชรปาดิ สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลพิษณุโลก” เมื่อวันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2470 โดยเสนอว่าข้อกล่าวหาเรื่องขุนวุฒิราชภูริรักษา ซึ่งถูกย้ายไปรับราชการเป็นนายอำเภอท่า หลวง จังหวัดพิจิตรรายงานเท็จต่อผู้บังคับบัญชาตลอดจนถึงกราบบังคมทูลนั้น

ความนี้จะจริงเท็จฝ่ายใดประการใดจะได้แจ้งต่อเมื่อการไต่สวนเปนเด็ดขาดแล้ว...เห็น ว่าเป็นความจำเป็นจะต้องหมายคำสั่งเรียกตัวขุนวุฒิราชภูริรักษามาแถลงการณ์เรื่องนี้ให้ ประจักษ์แจ้งต่อไป และถ้าได้ความสมจริงว่าขุนวุฒิราชภูริรักษารายงานเท็จกราบบังคม ทูลแล้ว ขุนวุฒิราชภูริก็เป็นผู้ที่ไม่สมควรจะเป็นข้าราชการที่ไว้วางพระราชหฤทัยออกมา รับราชการต่างพระเนตรพระกรรณให้เป็นการเสื่อมเสียเกียรติยศ ควรจะได้รับพระราชทาน อาญาถอดเสียจากบรรดาศักดิ์...แต่ถ้าไม่ได้ความสมจริงดังกล่าวหาแล้ว ขุนวุฒิราชภูริ รักษาจะได้หมดมลทิน หรือในหนึ่งเท่ากับเปิดโอกาสให้ผู้ผู้น้อยได้ทำการแก้ตัวได้โดย ครบถ้วน...ถ้าสามารถเรียกตัวพระอนันตรักษามาไต่สวนได้แล้วหน้าจะได้ความจริง ถึงว่า ข่าวราชการชั้นผู้ใหญ่มีหุ้นส่วนได้เสียอยู่ด้วยนั่นคือใครอีกบ้างกระมัง แล้วและดำเนินการไต่ สวนต่อไปจนถึงที่สุด ถ้าไม่ได้ความเกี่ยวพันพาดพิงถึงข่าวราชการชั้นผู้ใหญ่ในจังหวัดหรือ มณฑลนี้แล้ว ก็เปนอันนับได้ว่าข่าวราชการชั้นผู้ใหญ่ในจังหวัดนี้หรือในมณฑลนี้พ้นความ ระวางผิดไปได้ขณะหนึ่ง...การพิจารณาว่าจะควรหรือมิควรสงวนไว้สถานใดนั้น จริงอยู่ใน เรื่องทุ่งสาธารถหนองน้อยรายนี้หากจะได้มีพระบรมราชวินิจฉัยมาแล้วก็ดี ข้าพเจ้าเห็นว่า ควรจะรอเรื่องนี้ไว้พาลังก่อนกว่าการไต่สวนดังกล่าวมาแล้วข้างต้นนั้นจะวินิจฉัยเปน เด็ดขาดแล้วจึงดำเนินการต่อไป และเพื่อที่จะไม่ให้การได้ถลาลึกกลงอีก (สจข. ร.7 สบ. 2.28/12, น.15)

อย่างไรก็ตาม ในวันที่ 25 มีนาคม พ.ศ.2470 “รองอำมาตย์โท ขุนวุฒิราษฎร์รักษา ก็ได้ขอพระราชทานทำเรื่องราวทูลเกล้าถวาย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรงทราบฝ่าพระบาท” (สจข. ร.7 สบ.2.28/12, น.2) ถึงเรื่องที่ไม่ได้รับความยุติธรรมจากรพะยาเพชรปาณี ซึ่งในรายงานทูลเกล้าฯ นั้นนอกจากจะมีข้อชี้แจงเรื่องการยุบที่ดินสาธารณะตำบลหนองน้อยแล้วยังมีการรายงานถึง “อุปนิสัยของพระยาเพชรปาณีว่าเป็นอย่างไ” อันเป็นรอยร้าวแรกที่ปรากฏขึ้นในหมู่ข้าราชการมณฑลพิษณุโลกในช่วงต้นทศวรรษ 2470 กล่าวคือ ขุนวุฒิราษฎร์รักษา ในคราวที่ถูกพระยาเพชรปาณี “ย้ายไปอยู่อำเภอท่าหลวง จังหวัดพิจิตรไม่ถึงปี ก็ถูกย้ายไปอยู่อำเภอท่าพี่เลี้ยง จังหวัดสุพรรณบุรีไม่ทันถึงเดือน ทางราชการก็สั่งให้...ขึ้นมาต่อผู้คดีที่พระทรงนครา นายอำเภอเมืองพิษณุโลก (ซึ่งพระยาเพชรปาณี ได้ขอย้ายเอามา) เป็นโจทก์กล่าวหา” (สจข. ร.7 สบ.2.28/12, น.2) นั้น ได้ชี้แจงกรณีเรื่องที่สาธารณะตำบลหนองน้อยเอาไว้ว่า การที่พระทรงนครายื่นรายงานกล่าวโทษเรื่องขุนวุฒิราษฎร์รักษาทำรายงานเท็จกราบบังคมทูลในเรื่องยุบที่ดินสาธารณะตำบลหนองน้อยและหาว่ามีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่บางคนมีส่วนได้เสียอยู่ด้วยนั้น “พระยากัลยาณวัฒน์วิศิษฎ์” ได้มีบอกขอให้มณฑลไต่สวน พระยาเพชรปาณีก็มีได้จัดการไต่สวนหรือสั่งการให้แบ่งที่ดินรายนี้ตามกระแสพระบรมราชโองการ โดยเกรงว่าถ้าไต่สวนไม่ได้ความจริง ความผิดจะต้องตกอยู่แก่พระทรงนครา (สจข. ร.7 สบ.2.28/12, น.6) นอกจากนี้ ขุนวุฒิราษฎร์รักษายังชี้ให้เห็นว่ากรณีดังกล่าวนี้สอดคล้องกับกรณีที่พระยาเพชรปาณีเคยพยายามช่วยเหลือคนของตนเองมาก่อนหน้านี้ กล่าวคือ อัยการจังหวัดพิษณุโลกได้ฟ้องนายคุณเฮง (จีน) หาว่ากระทำชำเราและขโมยหรือยกยอก กรณีดังกล่าวศาลได้สืบพยานไปแล้วถึง 4 ปาก จนกระทั่งพระยาเพชรปาณีกลับมาจากกรุงเทพฯ ก็ได้สั่งให้อัยการถอนฟ้อง และมีใบบอกไปถึงกระทรวงมหาดไทย “ว่าสงสัยว่าเรื่องนี้จะมีอะไรกันอยู่จึงไต่สวนฟ้องร้องกันอย่างคดีอุกฉกรรจ์ได้สั่งถอนฟ้องแล้ว แต่กระทรวงคงรู้สึกที่จึงมีท้องตราให้สั่งการไต่สวนไปพิจารณา” และศาลก็มีได้ยอมถอนฟ้องแต่อย่างใด กรณีนายคุณเฮงนี้ ขุนวุฒิราษฎร์เห็นว่า เป็นคนที่ติดสอยห้อยตามพระยาเพชรปาณีมาตั้งแต่ครั้งอยู่ที่นครราชสีมา “แสดงตนว่าเป็นผู้ที่ชอบพอกับพระยาเพชรปาณี ใครจะต้องการอะไรเอาเงินมาให้ นายคุณเฮงๆ พูดกับพระยาเพชรปาณีได้...หลอกหลวงเอาเงินได้หลายราย” และเคยถูกจำคุกในคดีที่ต้องหาว่าขโมยที่จังหวัดนครราชสีมา “พระยาเพชรปาณีทราบอยู่ดีแล้ว ก็ยังพยายามช่วยเหลือ เพื่อให้ นายคุณเฮงรอดพ้นพระราชอาญา ย่อมส่อให้เห็นอุปนิสัยของพระยาเพชรปาณีว่าเป็นอย่างไร” (สจข. ร.7 สบ.2.28/12, น.5-6)

เรื่องราวกราบบังคมทูลของขุนวุฒิวรราชรักษาถึงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณบดินทรเดชา (สจ. ร.7 สบ. 2.28/12, น.2) จนถึงเมื่อคราวพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเสียบมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ.2469 รอยปริ้ววในหมู่ข้าราชการมณฑลก็เริ่มปรากฏขึ้น โดยพระยาเพชรปาณีและข้าราชการตลอดจนกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน พ่อค้าและราษฎรได้ร่วมมือกันจัดการรับเสด็จ เพื่อฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ต่อมาในวันที่ 8 มกราคม พ.ศ.2469 เจ้าพนักงานในขบวนเสด็จให้ทางมณฑลเสนอบัญชีรายนามผู้ร่วมจัดการรับเสด็จเพื่อพระราชทานบำเหน็จรางวัลตามสมควรแก่ผู้ที่มีส่วนร่วมนั้น และเมื่อพระยาเพชรปาณีถวายบัญชีรายนามผู้ร่วมจัดการรับเสด็จ กลับพบว่าในบัญชีนั้น “ไม่ปรากฏว่าพวกนายอำเภอทั้งหมดได้รับพระราชทานอะไรเลย นายอำเภอทั้ง 5 ในจังหวัดพิษณุโลกได้กระทำการรับเสด็จอย่างน้อยคนละ 3 เดือน ซึ่งมีสมควรจะได้รับก็ไม่ได้รับพระราชทานบำเหน็จอะไร” (สจ. ร.7 สบ.2.28/12, น.3) ผิดกับคนที่

มาช่วยเหลือเพียงเวลาเล็กน้อยเช่นหลวงแก้วภูวดล พระยาเพชรปาณีเอาเรียกเอามาจากกรุงเทพฯ มาช่วยเหลือวันสองวันก็ได้รับพระราชทานแหนบพระบรมนามาภิธิย นายหุ่ม ปลัดอำเภอ นครไทย (คนของสมุหเทศาภิบาลฯ เอาบรรจุตำแหน่งแต่ไม่ได้ให้ไปรับตำแหน่งเลยบัดนี้) เพียงแต่ได้รับใช้สรวยเฉพาะตัวพระยาเพชรปาณีเท่านั้นก็ยังได้รับพระราชทานแหนบ พวกที่เห็นเห็นน้อยกว่าคนเหล่านี้จึงซุบซิบพูดกันขึ้นโดยเข้าใจว่าพระยาเพชรปาณียกย่องเสนอความชอบแต่พวกของตัว ที่ไม่ใช่พวกเช่นพวกนายอำเภอซึ่งควรจะได้รับพระราชทานยิ่งกว่าก็ไม่ได้ (สจ. ร.7 สบ.2.28/12, น.3)

เมื่อพระยาเพชรปาณีทราบถึงการดิฉินในหุ่มนายอำเภอ จึงเรียกประชุมนายอำเภอ และ “พูดจาเป็นเชิงโกรธแลถากถางในเรื่องที่ถุกฉินทา ต่อจากวันที่ประชุมมาประมาณ 10 กว่าวันก็สั่งย้ายนายอำเภอในจังหวัดพิษณุโลก 4 นายและนายอำเภอในจังหวัดอื่นที่มาทำการรับเสด็จอีก 6 นาย เข้าพระพุทเจ้า [ขุนวุฒิวรราชรักษา] ก็อยู่ในจำนวนนี้ด้วย” (สจ. ร.7 สบ.2.28/12, น.3) เรื่องราวความทุกข์ใจของบรรดานายอำเภอในมณฑลพิษณุโลกที่ตั้งใจทำการฉลองพระเดชพระคุณในคราวรับเสด็จเสียบมณฑลฝ่ายเหนือ ก็เป็นที่รับรู้ของพระยากัลยาณวัฒน์วิศิษฎ์ ซึ่งก็ได้พยายาม “วิงวอนขอพระราชทานแหนบแลเสมาพระบรมนามาภิธิยย่อมาให้พวกนายอำเภอแล

กำนันผู้ใหญ่บ้านผู้หนึ่งเห็น้อยจนได้ จึงเป็นเหตุให้พระยาเพชรปาณีเพิ่มความเกลียดชังพระยา
 กัลยาณวัฒมนวิศิษฎ์แลผู้ที่อยู่ใต้ความบังคับบัญชา...ยิ่งขึ้น” (สจข. ร.7 สบ.2.28/12, น.4) หนึ่ง ใน
 คราวรับเสด็จพระราชดำเนินเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ เมื่อ พ.ศ.2469 นั้น ทางจังหวัดพิษณุโลกได้
 จัดสรรนายอำเภอ 5 อำเภอในจังหวัดพิษณุโลกและนายอำเภอกับปลัดอำเภอจังหวัดอื่นๆ มาเป็น
 นายด่าน (หัวหน้าด้านราชการที่ระดมกันทำหรือเป็นผู้บังคับบัญชา) และนางงาน โดยแบ่ง
 รายการรับผิดชอบอยู่หลายแผนกด้วยกัน เช่น เรือนพักจางวางมหาดเล็กมีขุนนครไทยพิทักษ์เป็น
 ผู้ทำ เรือนพักพวกกรมพิธี มีขุนลิมสิงห์สวัสดิ์เป็นผู้ทำ หมอตรวจราชการมหาดเล็กให้พระยาอินทภูติ
 ภัคดี นายอำเภอพรหมพิราม เป็นผู้ทำ ขุนวุฒิราษฎร์รักษานายอำเภอเมืองพิษณุโลกทำเรือนพัก
 พวกครัวพระเครื่องต้น ขุนนรัตรักษาทำโรงอาหารเลี้ยงคนงาน และทำสวนผัก 3 แห่งร่วมกันกับ
 ขุนวิเศษประศาสน์ สะพานข้ามแม่น้ำน่านมีพระยาอินทภูติภัคดีนายอำเภอพรหมพิรามเป็นผู้ทำ
 ถนนริมแม่น้ำฝั่งตะวันออกมีหลวงวิเศษชัยสัยและขุนพิณพลราษฎร์เป็นผู้ทำ และโรงเลี้ยงอาหาร
 ศาลาเวร ครัวจีน ครัวไทย โรงไฟฟ้าก็มีขุนนครไทยพิทักษ์กับขุนลิมสิงห์สวัสดิ์เป็นผู้ทำ เป็นต้น
 (กรมศิลปากร, 2560, น.18-19) กล่าวได้ว่า การทำเรื่องราวมูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระยา
 ดำรงราชานุภาพ อภิรัฐมนตรีนั้น ได้เผยให้เห็นถึงเค้ามูลของความโกลาหลที่กำลังจะบังเกิดขึ้นใน
 มณฑลพิษณุโลก โดยขุนวุฒิราษฎร์รักษานั้นยังกล่าวต่อว่าด้วยเหตุที่พระยา กัลยาณวัฒมนวิศิษฎ์
 เป็นธุระให้แก่ผู้ใต้บังคับบัญชาของตนนี้ ทำให้

พระยาเพชรปาณีมุ่งร้ายต่อพระยา กัลยาณวัฒมนวิศิษฎ์ ดำเนินการประท้วงประหารพระยา
 กัลยาณวัฒมนวิศิษฎ์ทั้งทางตรงแลทางอ้อม เพื่อให้เสื่อมเสียเกียรติคุณความดีในราชการ
 แต่ในทางตรงทำอะไรพระยา กัลยาณวัฒมนวิศิษฎ์ไม่ได้ จึงดำเนินการทางอ้อมในวิธียกย้าย
 หรือไล่คนเก่าๆ ของจังหวัดพิษณุโลกโดยไม่มีความผิดออกเสีย เอาพรรคพวกของพระยา
 เพชรปาณีมาบรรจุแทน ข้าพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นคนเก่าในจังหวัดพิษณุโลกจึงอยู่ในกรอบที่
 พระยาเพชรปาณีต้องการจะกำจัดให้ออกนอกทางด้วย แต่จะไล่ออกอย่างเสมียนไม่ได้ จึง
 จำต้องชุบชั้นให้เป็นมูลคดีขึ้นฟ้องร้องข้าพระพุทธเจ้า (สจข. ร.7 สบ.2.28/12, น.4)

นอกจากนี้ ความขัดแย้งจนเกิดเป็นคดีระหว่างขุนวุฒิราษฎร์รักษาดิถนายอำเภอเมือง
 พิษณุโลกกับพระทรงนคราที่เข้ามาดำรงตำแหน่งนายอำเภอเมืองพิษณุโลกต่อจากขุนวุฒิราษฎร์
 รักษานั้น ยังเป็นที่โจษจันและถูกติดตามจากหนังสือพิมพ์ บางกอกการเมือง อย่างใกล้ชิด โดยมี

หัวข้อข่าวว่า “ขุนวุฒิราชภูริรักษาซึ่งถูกพระทรงนศรารายงานหาว่าทุจริตต่อหน้าที่ราชการ (พิษณุโลก)” ตั้งแต่ วันที่ 31 ตุลาคม จนถึง 20 พฤษภาคม พ.ศ.2471 (สจข. ร.7 ม.26.5/87) อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่า ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นโดยมีเค้ามูลมาจากคดีที่ดินสาธารณะตำบลหนองน้อยนี้ ได้นำไปสู่การเพ่งเล็งของกระทรวงมหาดไทยที่มีต่อสภาพการปกครองของมณฑลพิษณุโลกในสมัยของพระยาเพชรปาณีเป็นสมุหเทศาภิบาล ประกอบกับการเกิดความโกลาหลทั้งในทางการปกครองที่ราษฎรและข้าราชการท้องถิ่นได้รับความเดือดร้อนและเผชิญกับปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุมขึ้น ตลอดจนจนมีการโยกย้ายสับเปลี่ยนข้าราชการในมณฑลเป็นจำนวนมากและเกิดกรณีลอบยิงนายอำเภอ ซึ่งเป็นข้อมูลปรากฏอยู่ในรายงานการตรวจราชการมณฑลพิษณุโลกของพระยาราชเสนา เมื่อ พ.ศ.2471 นั้น ถือเป็นหลักฐานชิ้นสำคัญที่ชี้ให้เห็นถึงปัญหาที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ภายในมณฑลพิษณุโลก ณ ขณะนั้น โดยหม่อมเจ้าดำรงศักดิ์ (เลขาธิการองคมนตรี) ได้มีความเห็นต่อสภาพของมณฑลพิษณุโลก ในหนังสือไปถึงเจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการเพื่อทูลเกล้าฯ ถวายรายงานพระยาราชเสนาตรวจราชการมณฑลพิษณุโลกความว่า

เรียน เจ้าคุณราชเลขาธิการ

ดิฉันได้รับหนังสือของเจ้าคุณลงวันวานนี้ เรื่องพระยาเพชรปาณีขอลาหยุดพักผ่อน 3 เดือนแล้ว ดิฉันเห็นชอบด้วยตามที่เจ้าคุณจะทูลเกล้าฯ ถวายก่อนรายงานการไต่สวนของกรรมการเรื่องหนองน้อย

เมื่อวันที่ 3 เดือนนี้ มีรายงานของพระยาราชเสนาตรวจการในมณฑลพิษณุโลกอีกปีกหนึ่ง ดิฉันเพิ่งอ่านจบเมื่อวานนี้ รายงานนี้มีความว่ามณฑลนี้เพ็[พะ?]ทั้งมณฑล พระยาเพชรปาณีไม่มีลักษณะปกครองคน พระทรงนศรเอาไว้มิไหว เห็นว่า เป็นเรื่องที่ประกอบเรื่องหนองน้อยให้มีน้ำหนักขึ้นอีก จึงได้มอบให้พระนาถบัญชาตรวจอ่านดูแล้วทำจะต้องเข้าไปอีกหลายวัน เพราะว่างานสะสมกรมกฤษฎีกามาก หากคนมาบรรจุก็ยังไม่ได้. กฤษฎีกาแผนกขอพระมหากษัตริย์ได้ตกลงโอนไปกรมกฤษฎีกาแล้ว แต่ในรวางที่หากคนยังไม่ได้ให้เวย 1 ช่วยทำไปพลาง

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ดำรงศักดิ์

(สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.2)

กล่าวได้ว่า การตรวจราชการมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2471 นั้น กระทรวงมหาดไทยมีเป้าหมายในตรวจสอบถึงวิธีการทำงานของพระยาเพชรบูรณ์และปัญหาในทางการปกครองที่เกิดขึ้นในมณฑลพิษณุโลก โดยสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชเสนาไปตรวจราชการในมณฑลพิษณุโลก และให้เป็นกรรมการไต่สวนเรื่องที่ดินสาธารณะประโยชน์ในมณฑล โดยในรายงานของพระยาราชเสนานั้น จัดหมวดรายงานออกเป็น 3 หมวดหลักคือ ว่าด้วย 1) ข้อราชการเฉพาะบางแห่ง 2) ข้อราชการในท้องที่ต่างๆ ไปที่ได้ไปตรวจ และ 3) รายงานเดินทางและแถลงการณ์ต่างๆ ตามที่ได้ประสบ และเป็นที่น่าสนใจเกิดว่าในหนังสือทูลเกล้าฯ ถวายรายงานตรวจราชการมณฑลพิษณุโลกของพระยาราชเสนาเมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ.2471 นั้น ระบุอย่างชัดเจนว่า “เรื่องนี้มีเกี่ยวข้องกับพระยาเพชรบูรณ์ที่หน้า 4 ถึง 5 หน้า 11 ถึง 14 และหน้า 19 ถึง 20; พระทรงนคราหน้า 22 ถึงหน้า 29” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.4) โดยในรายงานที่เกี่ยวข้องกับสภาพการปกครองของมณฑลพิษณุโลกนั้น เห็นว่าพระยาเพชรบูรณ์ได้กระทำการครอบงำมณฑล โดยควบรวมส่วนราชการจังหวัดและมณฑลเข้าไว้ด้วยกัน เป็นเหตุให้เวลาที่ผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลกมีราชการจะต้องทำก็ต้องอาศัยเสมียนพนักงานจากกองมณฑล เพราะไม่มีเสมียนประจำตัวผู้ว่าราชการจังหวัด อันเป็นการลดทอนกำลังในการปฏิบัติราชการของผู้ว่าราชการ และเป็นปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้นในช่วงสมัยของพระยากลยาณวัฒน์วิเศษฯ นอกจากนี้ พระยาเพชรบูรณ์ยังมีการ “แยกข้าราชการเป็นพวกตนและพวกอื่น...เช่นมีการเรียกข้าราชการซึ่งเป็นพวกที่ขึ้นไปอยู่ในใหม่ไปปรึกษาหารือการงานโดยเฉพาะเป็นการลับ บางที่สั่งเรียกตรงไปยังตัวนายอำเภอบางคนในจังหวัดอุดรติดัดโดยไม่ผ่านทางผู้ว่าราชการจังหวัด” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.19) ปัญหาเรื่องการใช้อำนาจข้ามสายบังคับบัญชาที่ยังปรากฏในเรื่องของการโยกย้ายสับถอนเปลี่ยนข้าราชการในช่วง 2 ปีเศษ ซึ่งพระยาราชเสนาตั้งข้อสังเกตเอาไว้ว่าเป็นการโยกย้ายที่ “ค่อนข้างถี่มาก และก่อนที่จะย้ายถอน ก็ไม่มีใครได้ให้หัวหน้าราชการซึ่งบังคับบัญชาผู้ที่ถูกย้ายถอนนั้นได้ทราบเป็นฐานปรึกษากันก่อนเลย เพราะฉะนั้นการย้ายถอนเปลี่ยนแปลงบางตำแหน่งถ้าเนื่องจากความเข้าใจผิดของสมุหเทศาภิบาลแล้ว ก็หาเป็นผลดีขึ้นมา” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.19) แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่า มีการกล่าวถึงพนักงานในมณฑลที่ปฏิบัติงานไม่เคร่งครัดอยู่บ้าง หรือลอบประพฤติหาประโยชน์ส่วนตัวบ้างอยู่ในรายงานโดยพระยาราชเสนามองว่าเป็นผล “เนื่องมาจากได้อบรมอยู่ในความใจดีของท่านสมุหเทศาภิบาลครั้งก่อนๆ เป็นเหตุให้เคยตัวในทางปฏิบัติการย่อหย่อนได้ ส่วนผู้ที่มีประพฤติกว้างอันไม่ดีนั้นสมุหเทศาภิบาลผู้นี้ได้จัดการให้ได้รับโทษและออกไปจากตำแหน่งแล้ว” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.

19) โดยในกรณีของการเป็นข้าราชการที่อยู่ในความ “อบรม...ของท่านสมุหเทศาภิบาลครั้งก่อนๆ” นั้น ผู้วิจัยจะชี้ให้เห็นลักษณะเฉพาะของข้าราชการกลุ่มนี้ในลำดับต่อไป

อย่างไรก็ตาม กิตติศัพท์และเรื่องของการใช้คนของตัวเองของพระยาเพชรปาดินนี้ ยังเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปในหมู่ราษฎร ดังที่ปรากฏอยู่ในเนื้อหาคอลัมน์ข่าว “เยี่ยมพิศณุโลก” ตอนหนึ่ง ทำนองว่า ตั้งแต่พระยาเพชรปาดินมาเป็นเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกนี้ โรงพยาบาลมิชชันนารีมีงานให้ทำชุกเหลือเกิน กล่าวคือเป็นงานรักษาผู้ที่ถูกรังแกและถูกยิง ซึ่งมีทั้งที่ถูกส่งมารักษายังโรงพยาบาล และที่ต้องไปรักษาผู้ที่เกิดเหตุ “เหลือมือจริงๆ” ที่กองเสนารักษ์ของทหารก็ต้องช่วยเหลือรักษาพยาบาลคนประเภทนี้จนเหลือมือเหมือนกัน...ไม่เคยมียุคไหนที่มีเหตุอุกฉกรรจ์เท่ายุคนี้” ผู้ที่เขียนคอลัมน์ข่าวจึงกล่าวเอาใจหมอบที่สนทนาคู่ด้วยว่า “ถ้าพระยาเพชรไม่ถูกย้าย... [ผม] เชื่อในความความสามารถของพระยาเพชรฯ คงปรบปรบเตียนเป็นหน้ากลองสักวันหนึ่งเป็นแน่ เกรงแต่ว่าโรงพยาบาลของท่านจะไม่มีงานทำเท่านั้น” (สจช. ร.7 ม.26.4/14, น.6) ทั้งนี้ เรื่องของการย้ายพระยาเพชรปาดินนั้น เป็นที่เล่าลือมากทั้งในหมู่ข้าราชการและราษฎร “แต่เรื่องพระยาเพชรฯ จะต้องถูกย้ายไม่มีใครได้ยื่นมีผู้บ่นเสียตายและอาลัยนอกจากพวกพ้องของท่านชนเอามาจากเมืองอื่น” (สจช. ร.7 ม.26.4/14, น.7) ในขณะที่พระยาพระยากัลยาณวัตน์วิศิษฎ์ (เชียร กัลยาณมิตร บุตรชายของ เชย กัลยาณมิตร ซึ่งผู้วิจัยจะอภิปรายถึงบทบาทของตระกูลกัลยาณมิตรอีกครั้งหนึ่งในหัวข้อที่ว่าด้วย “สังฆญาติเกี่ยวดองกันไปทั้งมณฑล”: เครือข่ายสานุศิษย์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและวัฒนธรรมของข้าราชการท้องถิ่น) ผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลก ขอลาออกจากราชการ แต่กลับเป็นที่อาลัยเสียตายของราษฎร พ่อค้าพานิชและข้าราชการ เนื่องจากพระยากัลยาณวัตน์วิศิษฎ์เป็นคนหนุ่มที่เอาการเอางาน และเป็นที่รักของราษฎร “เขาให้สัญญาท่านว่า ‘เจ้าพ่อหลักเมือง’ ท่านเปนหลักเมืองจริงๆ ใครๆ ก็อยากให้ท่านเป็นเทศา แต่น่าประหลาดที่ท่านมาลาออก” (สจช. ร.7 ม.26.4/14, น.7)

ทั้งนี้ ภายหลังจากการลาออกของพระยากัลยาณวัตน์วิศิษฎ์นั้น พระยาเพชรปาดินผู้เป็นเทศาภิบาลมณฑลก็ได้สร้างความแตกร้างอย่างมหาศาลให้กับข้าราชการในมณฑลพิษณุโลก โดยดำเนินการโยกย้ายและถอดถอนตำแหน่งข้าราชการไปหลายคน จนเป็นที่ตั้งข้อสังเกตกันในหมู่ราษฎรว่า

ตั้งแต่เจ้าคุณเพชรฯ ย้ายมาเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนี้ ซึ่งนับเป็นเวลาเกือบ 2 ปี ท่านยังไม่ได้ลงมือจัดการปราบปรามโจรผู้ร้าย จัดการบำรุงถนนหนทาง บำรุงการศึกษาและ

กิจการแผนกอื่นๆ ให้จริงจังอย่างไร เพราะนัยว่ามัวพะวงอยู่กับการโยกย้าย ถอด ถอนลด ตำแหน่งข้าราชการ ถ้าคนไหนท่านสงสัยว่าจะเปนพวกพ้องของพระยาภักดีฯ หรือพระยาภักดีฯ ชอบใช้ เปนต้องย้ายไปที่อื่น หรือถูกกลโกงอย่างอื่นถ้ามีข้อเสียหายแต่เพียงเล็กน้อย ท่านมักจะเอาพรรคพวกของท่านมาแทนจนเวลานี้ที่อำเภอเมืองและที่ห้องมหาดไทยเกือบไม่มีคนเก่าเหลืออยู่เลย (สจข. ร.7 ม.26.4/14, น.7)

โดยหนึ่งในข้าราชการที่ถูกย้าย ถูกลดตำแหน่ง และถูกพักราชการนั้น มีพระยาอินทร์ ซึ่งน่าจะหมายถึงพระยาอินทภูติภักดี นายอำเภอพรหมพิราม ตามบรรดาศักดิ์ ณ ขณะนั้น “ถูกปลดรับเบี้ยบำนาญ (พระยาอินทร์ยังแข็งแรงกระชุ่มกระชวยมากอยู่)” (สจข. ร.7 ม.26.4/14, น.7) อย่างไรก็ตาม พระยาอินทภูติภักดีเป็นหนึ่งในข้าราชการกระทรวงมหาดไทยที่ต้องออกจากราชการคราวดุฤกภาพ พ.ศ.2469 โดยมีปรากฏรายงานว่าได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญ ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้ พระยาอินทภูติภักดีเข้ารับราชการตั้งแต่วันที่ 10 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2428 จนกระทั่งถึงวันที่ 14 กรกฎาคม พ.ศ.2470 โดยตัดวันราชการระหว่างป่วยพักรักษาตัว รวมมีวันที่รับราชการได้ 43 ปีเศษและมีอายุได้ 65 เศษ ซึ่งได้รับพระราชทานบำนาญประเภทสูงอายุแลรับราชการนานตามพระราชบัญญัติเบี้ยบำนาญพลเรือน รัตนโกสินทร์ศก 120 ตกปีละ 1,521 บาท 57 สตางค์ โดยได้รับนับตั้งแต่วันที่ขาดจากการได้รับเงินประจำตำแหน่งนั้น (สจข. ร.7 ค.16.1/1, น.124-126)

อย่างไรก็ตาม การปรับลดข้าราชการของข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาลในช่วง พ.ศ.2470 นี้ก็ได้สร้างความปั่นป่วนไปทั่วมณฑล จนอาจกล่าวได้ว่า

ความยุ่งเหยิงในมณฑลพิษณุโลกในยุคพระยาเพชรปรางค์เป็นสมุหเทศาภิบาล...กำลังเป็นอยู่รุนแรงเพียงใด...พวกข้าราชการมณฑลพิษณุโลกได้แตกแยกกันออกเป็นกองๆ หรือเป็นพวกๆ คนใดที่เข้าไปอยู่ในที่อันผิดฝักผิดตัว ถ้ารู้จักรักษาตัวรอดก็เป็นยอดดี มิฉะนั้นจะต้องระหะหน การงานบางแผนกก็ก้าวกายข้ามกัน เป็นอีกสถาน 1 ว่า ความออมชอมเป็นสิ่งที่ไม่ได้ยากเต็มที ก็เมื่อสภาพการเป็นไปในรูปร่างนี้ ทำไมเล่าจะไม่มีเหตุยุ่งเหยิงเกิดขึ้นอย่างไม่มีเวลาสร้างได้เลย...ในที่แห่งใดก็ตามถ้าผู้ใหญ่ในที่แห่งนั้นนิยมแต่พวกพ้องแล้ว ความราบรื่นก็ย่อมมีไม่ได้เป็นธรรมดา เวลานี้ในมณฑลพิษณุโลกกำลังเกิดโรคแตกสามัคคีอย่างรุนแรง (สจข. ร.7 ม.26.5 ก/16, น.43)

ภาพที่ 26 พระยาเพชรปราณี (ต้น รักตะประจิต)

ที่มา: สจข. ภ001 หวญ 46-82 (2)

นอกจากนั้นแล้ว พระทรงนครานายอำเภอเมืองพิษณุโลกเองก็เป็นหนึ่งในคนของพระยาเพชรปราณี ซึ่งก็เป็นที่โจษจันกันในหมู่ราษฎรอีกเช่นกันว่าทำงานกับข้าราชการท้องถิ่นไม่ได้ “ชาวบ้านลือกันว่าเวลานี้พระทรงกำลังระหองระแหงกับผู้บังคับการตำรวจ พระยาเพชรก็เชื่อแต่พระทรงซึ่งเป็นลูกน้องของท่านตะบันจนผู้บังคับการหนักอกหนักใจมาก ถึงกับจะขอลาออกจากตำแหน่งหรือย้ายไปที่อื่น” (สจข. ร.7 ม.26.4/14, น.8) มิพักต้องกล่าวถึงข้าราชการในงานด้านกระบวนการยุติธรรมอย่างผู้พิพากษาจังหวัดพิศตรก็ได้บ่นให้ชาวบ้านพิศตรผู้หนึ่งฟังว่า

“ท่านผู้พิพากษาเล่าให้ผมฟังว่า เมื่อครั้งท่านไปเป็นผู้พิพากษาปีแรก (สมัยพระยาศรีเปบนเทศา)” รวมยอดทั้งปีมีคดีเพียง 400 รายเท่านั้น แต่ในปี พ.ศ.2470 มีถึง 900 ราย ฉะเพาะ

คดีอุกฉกรรจ์มีถึง 80 ราย คดีนอกอำนาจมีราว 50 ราย เห็นจะเป็นด้วยมีเหตุอุกฉกรรจ์ และคดีดกตื้นเช่นนี้กระมัง จึงมีข่าวว่าหลวงประเทืองอักษรจังหวัด ลาดอกเปนทนาย ความ เพียง 4-5 เดือนได้เงินค่าว่าความราวหมื่นเศษ (สจข. ร.7 ม.26.4/14, น.8)

ความขัดแย้งและความไม่ลงรอยระหว่างพระทรงนครากับตำรวจท้องที่นั้นยังปรากฏให้เห็นจากกรณีที่พระทรงนคราได้มอบปืนให้กับผู้ใหญ่บ้าน กระทั่ง เกิดเหตุผู้ใหญ่บ้านยิงราษฎร ด้วยปืนของพระทรงนครา และพระทรงนคราก็ได้ใช้อำนาจในการให้ความช่วยเหลือแก่ผู้ใหญ่บ้าน ที่ก่อเหตุจนเป็นเหตุให้ทางตำรวจไม่พอใจ

ด้วยอำนาจยี่ตรีพระทรงนครานายอำเภอเมืองจังหวัดพิษณุโลก ได้เอาปืนชนิดลูกซองของตนเครื่องหมาย ก.ท.8956 ให้กับนายคงผู้ใหญ่บ้านตำบลบ้านไร่ไปให้ จนเป็นเหตุให้นายคงใช้ปืนกระบอกนี้ยิงนายพัวราษฎรมีบาดเจ็บ แล้วต่อมานายสืบตำรวจโทพริ้งไปตรวจขอดูใบอนุญาตอาวุธปืนของนายคง จึงปรากฏว่านายคงใช้ปืนไม่มีใบอนุญาตของตน โดยเป็นปืนของพระทรงนคราให้ใช้ นายสืบตำรวจโทพริ้งจึงจับตัวนายคงพร้อมทั้งอาวุธปืนไปให้พระทรงนครานายอำเภอทำการไต่สวน และพิจารณาความผิดตามทางการต่อไป แต่พระทรงนคราหาได้จัดการตามทางการอย่างใดไม่ กลับปล่อยตัวนายคงไปและไม่รายงานแจ้งให้ผู้ว่าราชการจังหวัดทราบด้วย บัดนี้ได้ทราบว่าทางฝ่ายตำรวจได้รายงานพฤติการณ์ของพระทรงฯ นายอำเภอไปยังผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลก เพื่อพิจารณาวินิจฉัยการของพระทรงฯ ต่อไป (สจข. ร.7 ม.26.5 ก/16, น.49)

มีพักต้องกล่าวว่า ความแตกร้างในหมู่ข้าราชการนี้ ยังส่งผลให้เกิดการขยายตัวของโจรผู้ร้ายในพื้นที่อีกด้วย โดยในช่วงกลาง พ.ศ.2471 ปรากฏคดีปล้นช้างสถานีตำรวจในจังหวัดพิษณุโลก แต่กลับไม่สามารถติดตามจับกุมโจรผู้ร้ายได้ จนเป็นที่วิพากษ์วิจารณ์ในหมู่ราษฎร โดยในวันเกิดเหตุทางมณฑลกำลังจัดเลี้ยงอาหารในแกแวกผู้มาร่วมงานแข่งขันเทนนิส มีชาวบ้านเข้ามารายงานแก่พระยาสุนทรพิพิธผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลกและผู้แทนเทศบาลในงานเลี้ยง ตอน 1 ทุ่มนั้นจะมีผู้ร้ายทำการปล้นบ้านเงินกู่กับนางปู้บ้านสระแก้ว ตำบลในเมือง อำเภอเมืองพิษณุโลกในเวลา 23 นาฬิกาเศษของวันนี้ พระยาสุนทรพิพิธจึงได้เรียก

พระปรมาฯ ผู้บังคับการตำรวจ ไปสั่งการในเรื่องนี้ พระปรมาฯ ได้จัดตำรวจไปวางกองตามคำสั่ง แต่ไม่ไปเอง พอเวลา 23 น.เศษ ผู้ร้ายก็ปล้นบ้านจีนก๊วย, นางปุ๋ยจริงฯ เอาเงินไปได้ 200 บาทเศษ ตำรวจที่ไปตั้งกองอยู่จับผู้ร้ายไม่ได้ เมื่อผู้ร้ายลงจากเรือนแล้วก็ร้องไชโยแลยิงปืน 2 นัดแล้วพากันหนีไป พอสักครู่หนึ่งตำรวจจึงได้ไปถึง (สจข. ร.7 ม.26.5 ค./30, น.3)

อย่างไรก็ตาม เหตุที่ตำรวจไปยังสถานที่เกิดเหตุล่าช้า นั้น เนื่องจากเงินก๊วยเจ้าของบ้านได้กระโดดหนีออกมาทางหน้าต่างขณะปล้น และวิ่งตะโกนขอความช่วยเหลือไปตามท้องถนนจนไปถึงตำรวจที่ตั้งกองนั้น เมื่อความทราบไปถึงพระปรมาฯ ผู้บังคับการซึ่งเข้านอนแล้ว ก็ได้รับ “นุ่งสโร่ง, สวมเสื้อ, หมวก, ถือพลอง” ออกมาบัญชาการให้ลูกน้องออกสกัดจับคนร้ายแทบทุกเส้นทาง แต่ก็ไม่ได้ตัว วันรุ่งขึ้นพระยาสุนทรพิพิธเมื่อทราบข่าวการคว้าน้ำเหลวของตำรวจจึงได้ส่งรายชื่อของผู้ร้ายที่พอทราบให้พระปรมาฯ ได้ดำเนินการติดตามจับกุม “คงจับได้ 4-5 คน ใช้บ้างมิใช่บ้างตัวจริงคงหนีไปได้ 5 คน ไปทางอำเภอชุมแสง” และเมื่อพระปรมาฯ ได้ส่งกำลังตำรวจติดตามไปจนกระทั่งเวลากลางคืนได้พบผู้ร้ายในป่า 2 คน และมีการยิงปะทะกันเกิดขึ้น โดยในเหตุการณ์นั้น ตำรวจนายหนึ่งถูกยิงกลางหน้าอกเสียชีวิตคาที่และจับผู้ร้ายได้ 1 คน ส่วนอีกคนใช้ความมิดอำนาจจนทำให้หลบหนีไปได้ (สจข. ร.7 ม.26.5 ค./30, น.3)

ทั้งนี้ เหตุการณ์ดังกล่าวได้เป็นที่โจษจันกันในหมู่ราษฎรถึงการทำหน้าที่ของตำรวจและผู้บังคับการตำรวจคนใหม่อยู่มาก เพราะเรื่องนี้ตำรวจควรจะสามารถระงับเหตุได้อย่างทันท่วงที โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ การมีคนเข้ามาแจ้งเหตุล่วงหน้าว่าจะเกิดการปล้นจึงย่อมมิใช่เหตุเล็กน้อยและควรเตรียมการป้องกันให้รอบคอบ กระทั่ง ระยะทางระหว่างโรงพักกับสถานที่เกิดเหตุห่างกันเพียง 10 เส้นหรือราวๆ 400 เมตร ถนนหนทางก็ลาดเตียน และหากพระปรมาฯ ออกมาบัญชาการ “เสียด้วยตนเองแล้ว เหตุก็จะไม่ใหญ่โตถึงกับเสียชีวิตมนุษย์” (สจข. ร.7 ม.26.5 ค./30, น.3) จนอาจกล่าวได้ว่า ศักยภาพของตำรวจมณฑลพิษณุโลกในยามนี้ถดถอยเต็มที่

เวลานี้การลักเล็กลักน้อยที่ตลาดข้างบ้านผู้บังคับการมีแทบทุกวัน พวกจีนพ่อค้าร้องฮู้ไปตามกันคร่ำครวญถึงพระสะท้อนไตรภพผู้บังคับการคนเก่าออกลับไป เพราะตอนนั้นผู้ร้ายไม่ซุกซุมเหมือนตอนนี้ พวกจีนต้องจ้างแขกยามเพิ่มขึ้นอีก 2 คน รวมเป็น 5 คน สาเหตุที่เกิดผู้ร้ายซุกซุมนี้ เนื่องจากนายสิบตำรวจตอนเก่าที่เข้าใจหลู่ทางหรือช่องของผู้ร้ายต้อง

ลาออกเสียมาก โดยพระปราบฯ ว่านายสิบรุ่นเก่าใช้การอะไรไม่ได้ สอนตำรวจก็ไม่เป็น ผู้พลตำรวจที่อุตรก็ไม่ได้ ขรอยพวกเขาจะคิดกันว่าแม้[แต่]สุนัขก็ไม่เคยปรากฏว่าอดตาย จึงได้พากันย้ายออกไปประกอบการหากินทางอื่น อันธรรมเนียมจะหาให้ดีพร้อมทุกอย่างนั้นหาไม่ได้ดอก ย่อมจะมีบกพร่องอยู่บ้างเป็นธรรมดา เช่นการจับผู้ร้ายรายนี้ก็เพื่อความบกพร่องอยู่เหมือนกัน เพราะได้รู้ล่วงหน้าแล้วว่าผู้ร้ายจะปล้น แต่ไม่รีบตัดไฟหัวลมปล่อยให้ปล้นกัน แลผู้ร้ายหลบหนีไปได้โดยไม่น่าดู ครั้นตามจับกันเข้าตำรวจก็ถูกคนร้ายยิงตายดังนี้ พวกชาวบ้านร้านตลาดซุบซิบกันว่าผู้ร้ายรายนี้ไม่น่าจะรอดนิ้วมือไปได้เลย บางคนถึงกับอวดหาญว่าถ้าเขาเป็นผู้จับกุมแล้วเป็นได้ตัวหมด (สจข. ร.7 ม.26.5 ค./30, น.3)

กล่าวได้ว่า สภาพมณฑลพิษณุโลกภายหลังจากการเข้ามาของพระยาเพชรปราชญ์ตั้งแต่ พ.ศ.2468-2471 นั้น ความร่มเย็นเป็นสุขของราษฎรในยุคนั้นก็นับว่า “ชุกชุมลงไปกว่ายุคไหนมาก ราษฎรในยุคนั้นอนตาไม่ใคร่หลับ โจรผู้ร้ายและเหตุอุกฉกรรจ์ลุกลามทั่วไป การพนันก็คดขึ้น พวกลักลอบค้าฝิ่นเถื่อนกำลังร่ำรวยไปตามๆ กัน...เมื่อสมัยพระยาศรี [พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรทองสุข ดิษยนุตร พ.ศ.2465-2468] ข้าราชการกลมเกลียวกันดี ต่างมีหน้าตาเบิกบาน ยิ้มแย้มแจ่มใสหันหน้าเข้าหากัน” (สจข. ร.7 ม.26.4/14, น.9) ผิดกับสมัยของพระยาเพชรปราชญ์ไม่น้อยที่ข้าราชการท้องถิ่นถ้าไม่ลาออกก็ต้องย้ายตัวเองไปประจำยังพื้นที่อื่น กระทั่ง ข้าราชการตำรวจชั้นผู้ใหญ่และผู้ย่อยที่ไม่ลงรอยกันกับผู้บังคับบัญชาของตนก็ทยอยพากันลาออก โดยเฉพาะบรรดาตำรวจชั้นผู้ย่อยหรือนายสิบตำรวจ ที่อาจไม่ลงรอยกับผู้บังคับการตำรวจคนใหม่ ซึ่งการทำงาน of นายสิบตำรวจนั้นคงเป็นที่ไม่พอใจของผู้บังคับการและ “สอนตำรวจก็ไม่เป็น” จนนำไปสู่การตำหนิและเปรียบเทียบกับพลตำรวจที่เป็นยศที่ต่ำกว่าในมณฑลอื่น และสร้างความกดดันแก่ตำรวจในพื้นที่หรือกระทั่งอาจทำให้ไม่เห็นช่องทางในการเจริญเติบโตในหน้าที่การงาน กระทั่งเกิดความคิดในหมู่บรรดาตำรวจชั้นผู้ย่อยที่ว่า “แม้[แต่]สุนัขก็ไม่เคยปรากฏว่าอดตาย” จึงได้พากันลาออกไปประกอบการอาชีพอย่างอื่น เป็นเหตุให้ผู้รู้รู้ทางในการปราบปรามโจรผู้ร้ายในมณฑลลดจำนวนลงด้วยเช่นกัน

ด้วยสภาพเช่นนี้ของมณฑลพิษณุโลก จึงสอดคล้องกันกับรายงานตรวจราชการมณฑลพิษณุโลกของพระยาราชเสนาที่สรุปความอย่างย่อเอาไว้ว่า

เทศาครอบงำจังหวัดพิษณุโลกเกินไป เสมียนพนักงานของจังหวัดแทบไม่มี มีแต่ของมณฑล ราชการโดยมากรวมทั้งที่เกี่ยวแก่จังหวัดโดยเฉพะะ แต่ก่อนเทศาสั่งการโดยผู้ว่าราชการจังหวัดทราบบ้างไม่ทราบบ้าง...

เทศาได้ออกกฎข้อบังคับหลายอย่างซึ่งนอกเหนือหลักกฎหมายบ้าง, ละอำนาจผู้ว่าราชการเมืองและเจ้าหน้าที่หลั่นลงมา เช่น (1) พระท่ามะรงมีอำนาจจ่ายนักโทษทำงานหลวง แต่เทศากำหนดอัตราจ่าย, กำหนดงานและสถานที่ไว้ ถ้าจะจ่ายนอกจากนั้นต้องได้รับอนุมัติจากเทศา เป็นการนอกเหนือพระราชบัญญัติเรือนจำ พระท่ามะรงเคยถูกกักเงินเดือนบ้าง เพราะไม่ปฏิบัติตาม (2) ใ้ห่งดการประชุมอำเภอว่า ไม่จำเป็นต้องมีการประชุมทุกเดือน ซึ่งเป็นการผิดทางปฏิบัติและประเพณีของมณฑลไทย (3) ออกคำสั่งเรื่องปิ่น ซึ่งทำให้การปฏิบัติซับซ้อนยุ่งยากโดยไม่จำเป็น เดียวนี้ถอนเสียบ้างแล้ว (4) ถอนอำนาจอนุญาตการทำดอกไม้เพลิงจากอำเภอไปยังจังหวัด ซึ่งผิดกฎหมายมณฑลไทย พ.ศ.2461 ข้อ 2 (5) บางที่สั่งเรียกตรงไปยังตัวนายอำเภอบางคนในจังหวัดอุตรดิตถ์ โดยไม่ผ่านทางผู้ว่าราชการจังหวัด

เทศาเป็นคนที่ชอบใช้คนของตัวเอง กล่าวหาข้าราชการอื่นๆ ว่า “ล้วนแต่เป็นคนโกง เห็นแต่แก่ประโยชน์ส่วนตัวทั้งสิ้น ใช้ไม่ได้” ซึ่งทำให้ผู้ที่ไม่ใช่พวกเทศามีความโทมนัส หือถอยตัวกัน และเป็นเหตุให้แตกสามัคคีกัน (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.77)

ส่วนพระยาสุนทรพิพิธผู้ว่าราชการจังหวัดนั้น พระยาราชเสนารายงานว่าเป็นคนคล่องทำการตรงและไม่เกียจคร้าน เป็นผู้บำเพ็ญความสามัคคี ทั้งข้าราชการและราษฎรให้ความนิยม แต่ “รู้สึกอึดอัดที่เทศาครอบงำมากเกินไป” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.77) และพระทรงนครานั้น เป็นผู้มีความรู้และมีความอุตสาหะตั้งใจดี “แต่เต็มไปด้วยโทษะ ไม่เหมาะสำหรับบังคับบัญชาผู้คน. เลือกใช้คน, ซึ่งบางคนไม่ดีทั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรไม่นิยมหรือยำเกรง ทั้งนี้เป็นเหตุให้เพิ่มการลักเล่นการพนัน และเหตุอุกฉกรรจ์ขึ้น” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.78) สำหรับอำเภอพรหมพิราม หลวงสมประศาสน์ผู้เป็นนายอำเภอที่เพิ่งไปแทนขุนจงใจหาญ ซึ่งถูกผู้ร้ายยิงเสียชีวิตนั้น ดูเป็นคนมีความสามารถทั้งในทางราชการและรู้เท่าทันคน “ในอำเภอนี้พระยาอินทรภูติภักดี นายอำเภอเก่า ตั้งภูมิลำเนาอยู่ เป็นคนมีพรรคพวกมากและผู้คนยำเกรง ถ้าเจ้าหน้าที่ไม่รบกวนให้เดือดร้อน คงไม่ทำความยุ่งยากให้เกิดขึ้น” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.78-79) ภายหลังจากที่รายงานได้ถูกทูลเกล้าฯ ถวายถึงพระเนตรพระกรรณแล้ว พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมี

พระราชกระแสตอบกลับมายังสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า “ได้รับทราบแล้ว หม่อมฉันได้สังเกตตั้งแต่เมื่อไปเชียงใหม่แล้วว่า มณฑลพิษณุโลกนี้เป็นมณฑลที่สำคัญ และมีทางที่จะบำรุงให้เจริญได้มาก เปนการสมควรที่จะได้คนดี ๆ ไปปกครอง” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.74)

อย่างไรก็ตาม ในวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ.2471 สมเด็จพระยามังลาธิบดีราชานุภาพ อภิรัฐมนตรีได้มีหนังสือกราบบังคมทูลฯ ความเห็นต่อ “คดีพระยาเพชรปาณี สมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก ไม่กระทำตามพระบรมราชโองการ” ไปยังเจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นนั้น มีใจความว่า

1. ในเรื่องที่ดินตำบลหนองน้อย ควรบังคับให้คงตามพระบรมราชวินิจฉัยเดิม
2. พระยาเพชรปาณีนั้น มีความผิดไม่สมควรจะรับราชการในตำแหน่งที่ไว้ว่างพระราชหฤทัยได้ต่อไป แต่ในคดีเรื่องนี้ยังไม่ปรากฏว่าทำความชั่ว ควรทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บังคับให้ลาออกจากตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล.
3. พระทรวงครา นายอำเภอเมือง เป็นตัวสำคัญที่ทำให้เกิดยุ่ง ควรจะรับโทษหนักกว่าพระยาเพชรปาณี แต่เป็นผู้น้อยเพราะผู้ใหญ่ปล่อยจึงเป็นไป และไม่ปรากฏว่ามีความชั่วในคดีเรื่องนี้ด้วย ควรพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บังคับให้ลาออก เช่นเดียวกับพระยาเพชรปาณี
4. หลวงแผ้วภูวดล มหาดไทยมณฑลนั้น มีความผิดเพียงปฏิบัติราชการไม่เป็นหลักฐานตามสมควรแก่ตำแหน่ง จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เพียงแต่ให้ภาคทัณฑ์โทษไว้คราวหนึ่งก็ควร.

ข้าพเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ดำรงราชานุภาพ

(สจข. ร.7 สบ.2.47/128, น.9-10)

ต่อมาในวันที่ 12 มกราคม พ.ศ.2471 ภายหลังจากที่ มหาอำมาตย์ตรี พระยาเพชรปาณี กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลพิษณุโลกแล้วนั้น ตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลก็ว่างลง สมเด็จพระเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

จึงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ อำมาตย์เอก พระยานครพระรามา (สวัสดิ์ มหาภายี) ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นเจ้ากรมทะเบียนไปเป็นผู้รั้งตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลพิษณุโลก และย้ายพระยาราชเสนา (สี เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เจ้ากรมปกครองเป็นเจ้ากรมทะเบียนแทนพระยานครพระรามา และให้พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (ทอง จันทรางศุ) ผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ดซึ่งเคยรับราชการเป็นเจ้ากรมปกครองมาก่อนนั้นกลับมารับราชการเป็นเจ้ากรมปกครองแทนพระยาราชเสนา (สจข. ร.7 ม.3/38, น.3-4) อย่างไรก็ตาม การลาออกของพระยาเพชรปาณีนั้น นำความปิติยินดีมาสู่ราษฎรเมืองพิษณุโลกราวกับได้พ้นทุกข์เข็ญ ดั่งมีจดหมายของราษฎรในจังหวัดพิษณุโลกถึงสมเด็จพระยาตวงรราชานุกาพ อภิรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ.2472 ความว่า

นับจำเดิมแต่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเพชรปาณีไปรับราชการในตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกปกครองพวกข้าพระพุทธเจ้า พระยาเพชรปาณี แลข้าราชการตำแหน่งต่างๆ ในขณะของพระยาเพชรปาณี กระทำการมิดีมีร้ายอย่างใดๆ จนพวกข้าพระพุทธเจ้าได้รับความเดือดร้อนประการใดๆ ย่อมประจักษ์ในพระราชหฤทัย ของพระองค์โดยเด่นชัดแล้วนั้น อันความช่วยเหลือมิให้ผลชั่ว พระยาเพชรปาณีแลข้าราชการในยุคนั้นก็ต้องพ้นจากตำแหน่งราชการโดยบุญญาภิหารของพระผู้เป็นเจ้า เป็นอันหวังด้วยข้าพระพุทธเจ้าว่าพ้นจากชตาอันชั่วร้ายของชาวเมืองพิษณุโลกไปแล้ว” (สจข. ร.7 สบ. 2.47/147, น.10)

อย่างไรก็ตาม ในช่วง พ.ศ.2475 ภายหลังจากคณะราษฎรเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตยแบบรัฐสภานั้น ก็มีความพยายามให้พระยาเพชรปาณีกลับเข้ามารับราชการในกระทรวงมหาดไทยอีกครั้ง โดยปรากฏผู้ใช้ชื่อข้าราชการกระทรวงมหาดไทยผู้รักชาติขอให้คณะราษฎรเรียกพระยาเพชรปาณีกลับมารับราชการในกระทรวงมหาดไทยอีกครั้งเมื่อวันที่ 7 กรกฎาคม พ.ศ.2475 ความว่า

ขอประทานกราบเรียน ท่านเจ้าคุณมโนปกรณ์นิติธาดา ประธานกรรมการ
คณะราษฎร

ตามที่คณะราษฎรได้บรรจุคณะเสนาบดีและผู้บังคับบัญชางานต่างๆ มาแล้ว เป็นที่ถูกต้องของประชาชนยิ่งนัก เพราะได้คัดเลือกเอาแต่ผู้มีคุณวุฒิและเป็นผู้มีลักษณะตงฉินโดยมา

พวกเกล้ากระผมมีความประสงค์เสนอให้ทราบว่ามีบุคคลที่มีคุณวุฒิอีกคนหนึ่ง ของกระทรวงมหาดไทย คือ พระยาเพชรปาดณี เป็นผู้มีความสามารถในทางการปกครองหาตัวจับยาก แม้จะเอาสมุหเทศาภิบาลมณฑลต่างๆ มาเทียบเคียง ก็ไม่มีใครสู้ได้ มีความชำนาญงานและสามารถแก่การพร้อมด้วยฉลาดเฉลียว ทำงานแตกหัก เห็นแก่ชาติ สาเหตุที่ต้องออกจากตำแหน่งเทศาภิบาลพิษณุโลกก็เพราะเห็นแก่ชาติ คือ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดแบ่งที่ดิน แต่พระยาเพชรปาดณีเห็นว่า เคยเป็นที่เลี้ยงสัตว์สาธารณะประโยชน์ ถ้าจะแบ่งให้ราษฎรเสีย ผู้ที่เคยเลี้ยงสัตว์จะเดือดร้อน จึงมีความเห็นว่าจะไม่ควรแบ่ง ซึ่งขัดกับพระราชประสงค์ เลยต้องออกจากราชการในฐานะข้าราชบริพารของกรมการ แต่ความจริงเขาว่า การที่พระยาเพชรปาดณีถูกออกจากราชการ เพราะสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพไม่ชอบเรื่องร่างกฎหมายปกครองแผ่นดิน ฉะนั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพมีหน้าที่ทางอธิรัฐคฤมาณที่ดิน มีโอกาสจึงพินเสียด้วยอำนาจเจ้า

ข้าราชการในกระทรวงมหาดไทยเป็นส่วนมากยังเห็นความสามารถของพระยาเพชรปาดณีที่จะช่วยทำงานให้ชาติได้รับประโยชน์มากอยู่ จึงเสนอความเห็นนี้มา ขอได้ทำได้อบรมพิจารณาด้วย เพราะพระยาเพชรปาดณีไม่ใช่คนระ รอยแยลลิสต์ควรจะให้เลี้ยงไว้ใช้ในราชการกระทรวงมหาดไทยในสมัยนี้อีกคนหนึ่ง ถ้าสงสัยว่าจะสามารถหรือจะเป็นผู้ทำงานเห็นแก่ชาติหรือไม่แล้ว ควรเรียกเรื่องพระยาเพชรปาดณีที่ต้องถูกออกจากราชการมาดู และควรสอบถามผู้ที่เคยทำงานติดต่อกับพระยาเพชรปาดณี เช่น ล.ต, หลวงนรกิจอักษร ปลัดกรมพลำภังค์ พระสวัสดิ์เวียงไชย กรมอัยการ ชุนเลขสารฤๅษดี เนติบัณฑิต นายอำเภอพระนครและบรรดากกรมการอำเภอในกรุงเทพฯ ที่เคยทำงานครั้งพระยาเพชรปาดณีมาจนบัดนี้ทั้งหมด ก็จะทราบได้ ผู้สามารถเช่นนี้ถ้าทิ้งไว้ไม่นำเอามาใช้แล้ว ก็น่าเสียดายความรู้ เพราะยังเป็นผู้ที่ควรจะทำประโยชน์ให้แก่ชาติได้มากอยู่

ควรมีควรรแล้วแต่จะโปรด

ข้าราชการกระทรวงมหาดไทย ผู้รักชาติ

(สจช. ร.7 สร.0201.25/434,น.3-4)

ทั้งนี้ คณะราษฎร ก็มีคำสั่งต่อความเห็นเรื่องขอให้เรียกพระยาเพชรปาดณีกลับเข้ารับราชการอีกครั้งว่า “เข้าพวกระงับ” (สจข. ร.7 สร.0201.25/434, น.2) ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า ความไม่ลงรอยกันระหว่างข้าราชการจากส่วนกลางและข้าราชการท้องถิ่นนั้น ยังคงปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัดแม้ว่ากระบวนการปฏิรูประบบราชการนั้นได้ดำเนินการมาเกือบ 40 ปี นับตั้งแต่ทศวรรษ 2430-2470 อีกทั้ง วิถีปฏิบัติของพระยาเพชรปาดณีสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกก็ยังคงสวนทางกับข้อควรระวังที่มีไว้สำหรับเตือนใจข้าราชการปกครองที่สำเร็จในโรงเรียนมหาดเล็กหลวงที่กล่าวถึงเรื่อง “ทำการรุนแรงเกินไป คือ ตั้งใจจะทำให้ราชการดี แต่ไม่พิเคราะห์ถึงประโยชน์ของราชการที่จะได้เสียโดยจริง” และ “ใจเบา... เชื่อง่ายๆ ไม่หนักแน่น ความประพฤตินี้ ตัวมักจะทำให้ตัวเองเดือดร้อนเพราะคนที่ทำราชการโดยเฉพาะ ที่มีตำแหน่งเป็นผู้ใหญ่นั้น คนพาลมักชอบประจบประแจงยุยงส่งเสริมให้ทำการโดยโกรธบ้างโดยชอบบ้าง” (ชมรมพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2529, น.48) อย่างไรก็ตาม ความแตกต่างระหว่างข้าราชการจากส่วนกลางและท้องถิ่นนั้น หาได้ปรากฏแต่เฉพาะในหมู่ข้าราชการเท่านั้นไม่ หากแต่ยังปรากฏความแตกต่างระหว่างข้าราชการจากส่วนกลางและราษฎรอีกด้วย แน่ละ ความขัดแย้งที่ปรากฏนี้ย่อมอยู่ในความรับรู้ของนายแฉ่งและราษฎรในมณฑลพิษณุโลกด้วยเช่นกัน ดังที่ผู้วิจัยจะคลี่คลายให้เห็นในลำดับต่อไป

ข้าราชการจากระบบเก่าในระบบราชการแบบใหม่: อำนาจและการต่อรองของ “พระยาอินทภูติภักดี”

รอยต่อของการเปลี่ยนผ่านจากการปกครองหัวเมืองแบบจารีตมาสู่การปกครองแบบสมัยใหม่ในช่วงต้นสมัยแห่งการปฏิรูปสยามนั้น ปรากฏในลักษณะของความประนีประนอมระหว่างระเบียบการปกครองแบบใหม่กับกรมการเมืองเก่า โดยในแง่หนึ่งอาจมองได้ว่ารัฐบาลสยามยังคงมีความจำเป็นที่จะต้องใช้กรมการเมืองเก่าในการดำเนินการเพื่อผลักดันการปฏิรูปให้ดำเนินต่อไปได้โดยสงบ แต่ในขณะเดียวกันลักษณะของความประนีประนอมเช่นนี้ กลับสะท้อนให้เห็นถึงอำนาจอันไม่เข้มแข็งของรัฐบาลสยามที่มีต่อข้าราชการในระดับหัวเมือง โดยในงานวิทยานิพนธ์เรื่อง “เจ้าพ่อในทัศนะของข้าราชการฝ่ายปกครองและตำรวจ” ของเวียงรัฐ เนติโพธิ์ (2537) พยายามชี้ให้เห็นว่าอำนาจท้องถิ่นในช่วงต้นของการสถาปนาอำนาจปกครองของรัฐบาลสยามนั้นยังคงเป็นข้อจำกัดที่รัฐบาลจะต้องประนีประนอมด้วย กระทั่ง อำนาจรัฐเริ่มสถาปนาตัวอย่างเข้มแข็งและผู้มีอำนาจท้องถิ่นนั้นต้องพยายามปรับตัวให้เข้ากับระบบใหม่เพื่อให้สามารถดำรงอยู่

ได้ในความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวต่อไปได้ อย่างไรก็ตาม ในกรณีที่ผู้วิจัยกำลังจะชี้ให้เห็นนี้ ไม่ได้ต้องการจะถกเถียงต่อข้อเสนอที่ว่าผู้มีอำนาจท้องถิ่นนั้นยอมปรับตัวในระบบใหม่เพื่ออำรงรักษาอำนาจ หากแต่ต้องการสะท้อนให้เห็นถึงความไม่เข้มแข็งของอำนาจรัฐที่ยังไม่สามารถสถาปนาตนได้อย่างเข้มแข็ง กระทั่งไม่สามารถบัญญัติการให้มีการโยกย้ายตำแหน่งของข้าราชการได้ อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นถึงวิธีการในการต่อรองของข้าราชการท้องถิ่นกับอำนาจรัฐนั้น โดยตัวอย่างสำคัญของการที่รัฐบาลสยามไม่สามารถชี้แจงสั่งการได้ตั้งใจนึกแต่ยังคงต้องประนีประนอมนั้น คือกรณีของข้าราชการจากระบบเก่าในระบบราชการแบบใหม่ อำมาตย์ตรี พระยาอินทภูติภักดี นายอำเภอเมืองพรหมพิราม

ภาพที่ 27 ภาพอำมาตย์ตรี พระยาอินทภูติภักดี

ที่มา: ภาพอำมาตย์ตรี พระยาอินทภูติภักดี, ม.ป.ป., ภาพถ่าย, ภาพถ่ายในความครอบครองของคุณนำชัย อินทภูติ พิษณุโลก.

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาเอกสารทำเนียบข้าราชการหัวเมืองจะพบการโยกย้ายข้าราชการปกครองในตำแหน่งต่างๆ ตั้งแต่ระดับบนจนถึงระดับล่าง ซึ่งเป็นปรากฏการณ์สำคัญที่ชี้ให้เห็นว่าการทำทะเบียนเหล่านี้ คือความพยายามในการจัดระเบียบข้าราชการหัวเมืองและลดทอนโอกาสในการสั่งสมอำนาจของกรมการเมืองท้องถิ่น ตัวกรมการเมืองมักจะต้องโยกย้ายไปยังตำแหน่งอื่นหรือไปประจำยังเขตพื้นที่อื่นภายในระยะเวลาเพียงไม่กี่ปี ตัวอย่างเช่นในปี พ.ศ. 2442 เมืองพิษณุโลก มีผู้ว่าราชการเมือง คือ พระยาราชนฤพจนนันทพิลลเทศภักดี พระยาไชยบูรณ์ (ทองอยู่) (ประมวล พิมพ์เสน, 2546, น.114) ซึ่งต่อมาได้ย้ายมาเป็นข้าหลวงจังหวัดแพร่และถึงแก่กรรมในเหตุการณ์กบฏเงี้ยวเมื่อ พ.ศ.2445 ขุนนริศรักษา (ชื่น วิจิตรนตร) ปลัดอำเภอขวาของอำเภอพรหมพิรามตั้งแต่ปี พ.ศ.2464 (*ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทยแลหัวเมือง พุทธศักราช 2466, 2466, น.282*) ต่อมาในปี พ.ศ.2469 จึงย้ายไปรั้งตำแหน่งนายอำเภอ นครไทย และย้ายไปดำรงตำแหน่งนายอำเภอบางระกำในปีเดียวกัน (*อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงนริศรักษา ต.ช.,ต.ม., 2521, น.8*) ขุนวิเศษประศาสน์ (พลอยวิเศษวงศ์) พ.ศ.2457 สอบได้วิชาสำรองปลัดอำเภอที่มณฑลพิษณุโลก และได้รับแต่งตั้งให้เป็นปลัดอำเภอพรหมพิราม ต่อมาจึงได้ย้ายไปเป็นปลัดอำเภอป่าหมาก และต่อมาใน พ.ศ.2461 ก็ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น ขุนวิเศษประศาสน์ และย้ายไปเป็นปลัดที่อำเภอ นครไทย เมื่อ พ.ศ.2463 ต่อมาอีกหนึ่งปีจึงย้ายไปเป็นปลัดอำเภอขวาที่อำเภอแสนตอ จังหวัดอุตรดิตถ์ เมื่อ พ.ศ.2464 (*ทำเนียบข้าราชการ กระทรวงมหาดไทยแลหัวเมือง พุทธศักราช 2466, 2466, น.287*) และเป็นปลัดอำเภอท่าปลา จังหวัดอุตรดิตถ์ พ.ศ.2469 กระทั่งถูกผู้ร้ายยิงสังหารขณะไปปฏิบัติหน้าที่ พ.ศ.2471 (“ชาวตาย,” 2471, น.1191) หรือแม้แต่ พระยาสุนทรพิพิธ (เชย สุนทรพิพิธ) อดีตผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลก ที่ดำรงตำแหน่งตั้งแต่ พ.ศ.2471-2475 นั้นก็ยังคงผ่านกระบวนการโยกย้ายอยู่หลายตำแหน่ง ก่อนที่จะมาดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลก เช่น เลขานุการมณฑลอีสาน (อุบลราชธานี) เมื่อ พ.ศ.2453 ในขณะที่อายุเพียง 19 ปี และดำรงตำแหน่งต่อเนื่องมาจนกระทั่ง พ.ศ.2455 ก็ย้ายไปเป็นปลัดจังหวัดชุนันท์ (ศรีสะเกษ) สองปีต่อมาก็ย้ายมารั้งตำแหน่งปลัดมณฑลอุบลราชธานี เมื่อ พ.ศ.2457 และอีกหนึ่งปีต่อมาก็ได้ดำรงตำแหน่งปลัดมณฑลอุบลราชธานี กระทั่ง พ.ศ. 2459 เป็นต้นมาจึงได้ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัด ทั้งตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดฉะเชิงเทรา พ.ศ.2459 ผู้ว่าราชการจังหวัดนครสวรรค์ พ.ศ.2461 ผู้ว่าราชการจังหวัดราชบุรี พ.ศ.2467 ผู้ว่าราชการจังหวัดระยอง พ.ศ.2470 และผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลก พ.ศ.2471 (*อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาสุนทรพิพิธ ม.ว.ม.,ป.ช.,ท.จ., 2516*)

นอกจากนี้ ในเอกสารทำเนียบข้าราชการหัวเมือง พ.ศ.2449 ยังปรากฏชื่อของพี่ชายพระยาอินทภูติภักดี ในตำแหน่งกรมการที่ปรึกษาอีกสองคนด้วยกัน คือ หลวงศรีราชยศ (ลิ) และหลวงสุนทรโยธี (ลบ) (ทำเนียบข้าราชการหัวเมือง รัตนโกสินทร์ศก 125, 2449, น.178) ทั้งนี้ในกรณีของลบหรือหลวงสุนทรโยธีนั้น อาจจะเป็นหรือไม่เป็นคนเดียวกันกับลบผู้เป็นพี่ชายของพระยาอินทภูติภักดีก็ได้ เนื่องจากในบันทึกความทรงจำของบุตรสาวที่เขียนถึงประวัติของพระยาอินทภูติภักดีนั้น ระบุว่าเจ้าคุณอินมีพี่น้องอยู่ด้วยกัน 4 คน คือ คุณหลวงเมือง (ลิ อินทภูติ) คุณอมัย (ลบ อินทภูติ) พระยาอินทภูติภักดี (เล็ก อินทภูติ) และนายพิณ อินทภูติ (อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่สังเวียน เจริญการ(อินทภูติ), 2530) ทั้งนี้ หลวงเมืองนั้นเป็นชื่อเรียกตำแหน่งของหลวงศรีราชยศ ดังที่ปรากฏพระอัยการนาทหารหัวเมืองที่แสดงให้เห็นรายนามกรมการเมืองในพิษณุโลกเมื่อสมัยต้นรัตนโกสินทร์ว่าหลวงศรีราชยศนั้นมีตำแหน่งเป็นหลวงเมือง หลวงจตุรศจินดาคือหลวงวังหลวงศรีราชโกษาคือหลวงคลัง และหลวงศรีทศคนเสวคือหลวงนา เป็นต้น (กฎหมายตรา 3 ดวง เล่ม 1, 2548, น.204) และในข้อมูลหนังสืองานศพของ พล.ท.ชัยรัตน์ อินทภูติ ผู้เป็นบุตรชายของหลวงราชศรียศ (ลิ) นั้น ระบุว่าตนเกิดเมื่อปี พ.ศ.2453 ณ ตำบลท่าอิฐ อำเภอบางโพ จังหวัดอุตรดิตถ์ ก่อนที่จะย้ายไปศึกษายังโรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาสและจบการศึกษาชั้นมัธยมปลายเมื่อ พ.ศ.2470 จึงมีความเป็นไปได้ว่าหลวงศรีราชยศ (ลิ) ซึ่งเป็นข้าราชการสังกัดกระทรวงมหาดไทยนั้นอาจจะมีการย้ายไปรับราชการยังอุตรดิตถ์ในช่วงหลัง พ.ศ.2449 และย้ายไปประจำยังกรุงเทพฯ ในภายหลัง พ.ศ.2453 ซึ่งทำให้มีโอกาสที่บุตรชายหรือพล.ท.ชัยรัตน์ได้เข้าเรียน ณ โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พล.ท.ชัยรัตน์ อินทภูติ ม.ว.ม., ป.ช.,ท.ช., 2527) จะเห็นได้ว่า การโยกย้ายของข้าราชการนั้นไม่เพียงแต่ย้ายเฉพาะตัวบุคคลเพียงเท่านั้น หากแต่ยังต้องโยกย้ายครอบครัวของตนติดตามไปด้วย ดังนั้นจึงเป็นการยากต่อการลงหลักปักฐานและสั่งสมอิทธิพลดังเช่นกรมการเมืองแบบจารีต อย่างไรก็ตาม ในบรรดาเอกสารทำเนียบหัวเมืองที่ชี้ให้เห็นถึงการโยกย้ายอย่างพัลวันของข้าราชการหัวเมืองนี้ กลับปรากฏรายชื่อของบุคคลผู้หนึ่ง ซึ่งดำรงตำแหน่งเดิมมาอย่างต่อเนื่องยาวนานแม้ว่าจะได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ชั้นพระยาแล้วก็ตาม คือ พระปู่วันบุรินทร์ หรือพระยาอินทภูติภักดี (เล็ก อินทภูติ) นายอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก

ทั้งนี้ อำมาตย์ตรี พระยาอินทภูติภักดี (เล็ก อินทภูติ) เป็นคนที่เกิดและเติบโตขึ้นในตัวเมืองพิษณุโลก เป็นบุตรของขุนรัต (จ้อย อินทภูติ) หรือหลวงอินตามบันทึกความทรงจำของบุตรสาว (“ข่าวตาย,” 2473, น.3968 และ อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่สังเวียน เจริญการ(อินทภูติ),

2530) โดยเกิดเมื่อวันที่ 9 เมษายน พุทธศักราช 2406 (“ข่าวตาย,” 2473, น.3968) ำเรียนศึกษา โดยการบวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2546, น.2)

อนึ่ง ขุนรัตหรือหลวงอินนี้ อาจมีนามเต็มว่าหลวงอินสมบัติ เนื่องจากปรากฏนามหลวงอินสมบัติอยู่ใน *เอกสารประวัติของ ร.อ.โต อินทฤทธิ* ผู้มีศักดิ์เป็นหลานปู่ของหลวงอินสมบัติ โดยระบุว่า ร.อ.โตเกิดเมื่อ พ.ศ.2435 เป็นบุตรของขุนวิเศษภักดี (พิ่ง อินทฤทธิ) และมีป้อนามว่าหลวงอินสมบัติ (พระยาอินทฤทธิภักดี นายอำเภอคนแรกของพรหมพิราม, 2564) อย่างไรก็ตาม มีความเป็นไปได้ว่าขุนวิเศษภักดี (พิ่ง อินทฤทธิ) นั้น เป็นพี่น้องต่างมารดาของพระยาอินทฤทธิภักดี เนื่องจากข้อมูลในเอกสารระบุว่า ร.อ.โต อินทฤทธิ มีชื่อนามว่านางเกต ส่วนมารดาของพระยาอินทฤทธิภักดีนั้นมีนามว่าคุณนายยี่สุน และการใช้นามสกุลพระราชทาน อินทฤทธิ (indubhuti) ซึ่งพระยาอินทฤทธิภักดีได้รับพระราชทานเมื่อครั้งยังดำรงบรรดาศักดิ์เป็นพระปู้คว้นบูรินทร์ในการพระราชทานนามสกุลครั้งที่ 21 วันที่ 15 ตุลาคม พ.ศ.2457 ได้นั้น จึงยอมเป็นการใช้นามสกุลเฉพาะกับคนในเครือญาติใกล้ชิด (พระยาอินทฤทธิภักดี นายอำเภอคนแรกของพรหมพิราม, 2564; *บัญญัตินามสกุลที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน*, ม.ป.ป. น.245 และ “ประกาศพระราชทานนามสกุล,” 2457, น.1575) ดังนั้น จึงมีความเป็นไปได้ว่า ขุนรัตหรือหลวงอินนั้น อาจเป็นคนๆ เดียวกันกับหลวงอินสมบัติ และอาจจะเป็นนายกongส่วยของจังหวัดพิษณุโลก เนื่องจากหลวงอินสมบัติผู้นี้ได้ปรากฏชื่อทำหน้าที่เป็นนายกongส่วยน้ำมันรัก ซึ่งใน พ.ศ.2431 นั้น ขณะที่กำลังขนส่วยเงินแทนน้ำมันรักลงมาส่ง ณ ที่กรุงเทพ ก็ได้ล้มป่วยและเสียชีวิตลง ทำให้นายเที่ยงผู้เป็นบุตรเขตของหลวงอินสมบัติได้เข้ารับตำแหน่งนายกongส่วยเป็นหลวงอินสมบัติคนใหม่ ด้วยเหตุที่

ปลัดกองขุนหมื่นนายหมวดคนใดก็หาติดตามลงไปไม่ เจ้าพนักงานจึงหาตัวนายเที่ยงบุตรเขยอำแดงทองคำบุตรสาวหลวงอินสมบัติที่มาได้ถามว่าน้ำมันรักส่วยของหลวงขาดค้างอยู่กับหลวงอินสมบัติอยู่หลายจำนวน...ซึ่งนายเที่ยงอำแดงทองคำรับรองส่งของหลวงและชำระเลขแทนหลวงอินสมบัตินายกongเปนราชการดั่งนี้ก็มี ความชอบอยู่ จึงได้มีท้องตราตั้งนายเที่ยงเปนที่หลวงอินสมบัติขึ้นมาฉบับหนึ่งความแจ้งอยู่แล้ว เจ้าพนักงานจึงได้ให้นายเที่ยงผู้เปนที่หลวงอินสมบัติคนใหม่ชำระจำนวนเลขส่วยจำหน่ายและคงต่อไป (สจข. ร.5 กร.5 มท.(ล)/36, น.382-383)

จึงอาจกล่าวได้ว่าพระยาอินทภูติภักดีนั้น คงเป็นเป็นทายาทของอดีตนายกองส่วยใน จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งอาณาบริเวณของการเก็บส่วยนี้อาจกินพื้นที่ไปจนถึงอำเภอพรหมพิราม เนื่องจากปรากฏหลักฐาน ประวัติโดยสังเขปของพระยาอินทภูติภักดี ที่ได้รับการเรียบเรียงโดย โรงเรียนพรหมพิรามวิทยา ในคราวระดมเงินทอดผ้าป่าสร้างรูปเหมือนพระยาอินทภูติภักดี เมื่อวันที่ 7 มกราคม พ.ศ.2548 ระบุว่า

ในคราวหลวงเมือง (พี่ชาย) ได้นำเงินและส่วยอากรลงเรือจากบ้านย่านขาดไปส่งที่เมือง พิษณุโลก ผ่านมาทางบ้านไผ่ชวดอน ได้ถูกปล้นเงินไปจนหมดสิ้น ท่านเทศาภิบาลเมือง พิษณุโลกจึงได้มีบัญชาให้พระปู่วันบุรินทร์...มาติดตามจับโจร พระปู่วันบุรินทร์ได้ กระทำการสำเร็จ เนื่องด้วยชุมชนย่านขาดและบริเวณใกล้เคียงมีโจรผู้ร้ายมาก” (ประวัติ โดยสังเขปของพระยาอินทภูติภักดี, 2548)

หากพิจารณาจะเห็นว่า หลวงเมือง หรือ หลวงศรีราชยศ (ดิ อินทภูติ) นั้นดำรงตำแหน่ง เป็นกรมการที่ปฤกษาสังกัดข้าราชการกระทรวงมหาดไทย จึงอาจจะมี ความเกี่ยวข้องกับการเก็บ ส่วยที่น้อยมาก และผู้ที่จะมีความเกี่ยวข้องกับพระยาอินทภูติภักดีและมีหน้าที่เก็บส่วยโดยตรง อาจจะเป็นกองส่วยของหลวงอินสมบัติ (เที่ยง) ผู้เป็นเชยของหลวงอินสมบัติ ซึ่งได้เข้ารับตำแหน่ง ตั้งแต่ พ.ศ.2431 และหากพิจารณาช่วงเวลาทีพระยาอินทภูติภักดีได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระปู่วัน บุรินทร์นั้น คือ พ.ศ.2441 นั้นสยามยังอยู่ในช่วงที่มีการเกณฑ์แรงงานไพร่ ดังนั้นจึงมีความเป็นไปได้ว่าเหตุการณ์ปล้นขบวนส่วยเงินนั้นอาจเกิดขึ้นในช่วงราวๆ พ.ศ.2441-2448 อันเป็นปีที่มีการ ออก “ประกาศเก็บเงินค่าราชการ รัตนโกสินทร์ศก 117” (พ.ศ.2441) “พระราชบัญญัติเก็บเงินค่า ราชการ รัตนโกสินทร์ศก 120” (พ.ศ.2444) ที่กำหนดจำนวนเงินรายปีสำหรับชายฉกรรจ์อายุ 18- 60 ปีจะต้องจ่ายเงินค่าราชการ แต่ก็ยังคงมีการเกณฑ์แรงงานอยู่หากไม่เงินมาจ่ายตามกำหนด โดยระบุว่า “ราษฎรที่ต้องเกณฑ์มาใช้ราชการอย่างใดๆ ควรจะให้ค่าจ้างแก่ผู้ถูกเกณฑ์ตามสมควร ถ้าผู้ถูกเกณฑ์ต้องเสียส่วย หรือเงินค่าราชการจะลดเงินส่วย แลค่าราชการตามอัตราค่าจ้าง พาหนะ หรือค่าแรงที่ต้องมารับราชการให้แทนเงินค่าจ้างก็ได้” (“พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง รัตนโกสินทร์ศก 119,” 2443, น.594-595) อย่างไรก็ตาม ระบบส่วยและการเกณฑ์แรงงานถือว่า สิ้นสุดลงอย่างเป็นทางการเมื่อ พ.ศ.2448 ภายหลังจากการออก “พระราชบัญญัติลักษณะการ เกณฑ์ทหาร รัตนโกสินทร์ศก 124” ที่กำหนดให้ชายฉกรรจ์ที่มีอายุครบ 18 ปี ต้องเข้ารับการเกณฑ์

ทหารในกองประจำการ 2 ปี แล้วจึงจะถูกปลดให้อยู่ในกองหนุน และผู้ที่เข้ารับการเกณฑ์ทหารก็ จะไม่เสียเงินค่าราชการ “ด้วยเหตุนี้ระบบไพร่จึงถูกยกเลิก แล้วเปลี่ยนมาเป็นการเกณฑ์ทหารแบบ สากลแทน” (ญาณินี ไพทยวัฒน์, 2566, น.88) อีกทั้ง ระบบทาสก็สิ้นสุดลงในปีเดียวกันภายหลัง จากการออก “พระราชบัญญัติโทษ รัตนโกสินทร์ศก 124” โดยพระราชบัญญัติดังกล่าวได้ระบุ อย่างชัดเจนว่า “จำเอนจะต้องเลิกถอน อย่าให้มีประเพณีทาสภายในพระราชอาณาจักรนี้” (“พระราชบัญญัติโทษ รัตนโกสินทร์ศก 124,” 2448, น.9)

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะกองส่วยที่ถูกปล้นดังกล่าวจะเป็นของหลวงเมือง (ลิ อินทภูติ) หรือของ หลวงอินสมบัติ (เที่ยง) แต่หลักฐานดังกล่าวก็ได้เปิดเผยให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงของรูปแบบ การเก็บส่วยที่เป็นเงินตรามากขึ้น อีกทั้งยังเปิดเผยให้เห็นถึงบทบาทหน้าที่ของนายอำเภอตาม “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ.116” พ.ศ.2440 ในการติดตามจ้กุมโจรผู้ร้ายในพื้นที่ โดยเฉพาะบ้านย่านขาด ตำบลพรหมพิราม อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งเป็นที่ตั้งของ ที่ว่าการอำเภอ แต่กลับปรากฏหลักฐานว่าเป็นพื้นที่ที่ ผู้ร้ายชุกชุมและดูจะมีอันตรายอยู่รอบด้าน

ดังนั้น การทำความเข้าใจต่อการดำรงตำแหน่งนายอำเภอที่อยู่ท่ามกลางพื้นที่ๆ มีสภาพ เช่นนี้ ในระยะเวลากว่า 30 ปี จึงอาจจะคลี่คลายให้เห็นถึงมิติความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับ ข้าราชการท้องถิ่นและข้าราชการท้องถิ่นกับข้าราชการระดับบนในช่วงเวลาของการปฏิรูประบบ ราชการได้ โดยพระยาอินทภูติภักดีนั้น เริ่มเข้ารับราชการใน พ.ศ.2423 เป็นหลวงศรีเสนา กรมการ จังหวัดพิษัย ต่อมาเป็นตุลาการศาลจังหวัดพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2424 โดยในขณะนั้นอายุ 18 ปี และใน พ.ศ.2427 ก็ได้เข้าดำรงตำแหน่งเป็นนายอำเภอเมืองพิษณุโลกและถือเป็นจุดเริ่มต้นของ การเป็นข้าราชการปกครองนับแต่นั้น โดยในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งนายอำเภอเมืองพิษณุโลก หลวงศรีเสนาก็ได้รับหมายเปลี่ยนนามบรรดาศักดิ์ใน พ.ศ.2431 เป็นหลวงบุรีรองเมือง และ พ.ศ. 2436 ได้รับประทวนบรรดาศักดิ์เป็นหลวงอุดรเขตบริหาร กระทั่งใน ปี พ.ศ.2440 จึงได้เข้าดำรง ตำแหน่งเป็นนายอำเภอเมืองพรหมพิรามและได้รับพระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์เป็นพระปุ คุ้มบุรินทร์ใน พ.ศ.2441

การปฏิเสศการโยกย้ายตำแหน่งข้าราชการในมณฑล

การเข้าดำรงตำแหน่งนายอำเภอเมืองพรหมพิรามของพระยาอินทภูติภักดีในช่วงแรกนั้น ปรากฏหลักฐานที่น่าสนใจว่าได้มีคำสั่งให้ย้ายไปดำรงตำแหน่งเป็นผู้ว่าราชการเมืองนครป่าหมาก

พร้อมทั้งเลื่อนบรรดาศักดิ์จากหลวงอุดรเขตบริหารเป็นพระปุควันบุรินทร์ถือศักดินา 1600 ขึ้นต่อเมืองพิษณุโลก เมื่อวันที่ 2 มีนาคม ร.ศ.117 (พ.ศ.2441) (“ส่งสัญญาบัตรไปพระราชทาน,” 2441, น.525) แต่กลับปรากฏว่าพระปุควันบุรินทร์นั้นหาได้ย้ายไปดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการยั้งเมืองนครป่าหมากไม่ แต่กลับยังคงประจำอยู่ในตำแหน่งนายอำเภอพรหมพิรามเช่นเดิม โดยปรากฏรายนามของพระปุควันบุรินทร์ในตำแหน่งนายอำเภอพรหมพิรามนี้อยู่ในหนังสือ *ทำเนียบหัวเมือง ร.ศ.118* ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย “มีรับสั่งให้หม่อมอนุวงษ์รพัฒน์...รวบรวมจากทำเนียบในกระทรวงสอบกับบัญชีในกรมพระอัครราชมนตรี และหนังสืออีกหลาย ๆ ฉบับ” และพิมพ์ครั้งแรก เมื่อวันที่ 1 เมษายน ร.ศ.118 (พ.ศ.2442) (ดูคำนำพิมพ์ครั้งแรกของพระพจนวิลาส ใน ประมวล พิมพ์เสน, 2546) โดยอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า ระยะเวลาของประกาศและการจัดพิมพ์หนังสือทำเนียบข้าราชการหัวเมืองนั้นมีระยะเวลาห่างกันเพียง 29 วัน และคำนำของหนังสือ *ทำเนียบหัวเมือง ร.ศ.118* ยังระบุต่ออีกว่า “ชื่อข้าราชการที่พึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเมื่อหนังสือเล่มนี้ได้ลงพิมพ์แล้ว จึงยังขาดอยู่ก็มีหลายตำแหน่ง” ทำให้ข้อมูลในส่วนชื่อของข้าราชการบางส่วนนั้นมีการว่างเว้น กระนั้น เป็นที่น่าสังเกตว่าระยะเวลาในการได้รับบรรดาศักดิ์และการตีพิมพ์หนังสือนั้นค่อนข้างใกล้เคียงกัน อีกทั้งยังปรากฏรายชื่อของพระปุควันบุรินทร์ที่เป็นบรรดาศักดิ์ใหม่แต่กลับไม่ได้ไปประจำอยู่ที่นครป่าหมากและที่นครป่าหมากกลับปรากฏชื่อของพระชุมแสงสงคราม (พรหมเทศ) ดำรงตำแหน่งอยู่ (ประมวล พิมพ์เสน, 2546, น. 114) จนนำมาสู่คำถามที่ว่า เหตุใดพระปุควันบุรินทร์จึงไม่ย้ายไปดำรงตำแหน่งตามบัญชาการของส่วนกลาง?

แน่นอนว่า การประนีประนอมกับกรมการเมืองท้องถิ่นของรัฐบาลส่วนกลางนั้นเป็นลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในพื้นที่หัวเมือง อีกทั้ง อำนาจในการปกครองและบัญชาการข้าราชการหัวเมืองนั้นดูจะมาจากข้าหลวงเทศาภิบาลหรือสมุหเทศาภิบาลมากกว่าจะเป็นอำนาจจากส่วนกลางโดยตรง ดังที่ปรากฏการให้อำนาจแก่ข้าหลวงเทศาภิบาลใน “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่” พ.ศ.2440 ว่า

ให้เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแลข้าหลวงเทศาภิบาล เมื่อได้อำนาจของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แล้ว มีอำนาจจะตั้งกฎข้อบังคับเจ้าพนักงาน ผู้กระทำการตามพระราชบัญญัตินี้ได้ตามสมควร เพื่อให้ปฏิบัติราชการในหน้าที่ตามพระราชบัญญัติให้

เรียบร้อยแลสะดวกดีขึ้น เพื่อจะแก้ไขความขัดข้อง โดยเหตุที่ภูมิประเทศหรือลักษณะการใน
ท้องที่ต่างกันนั้น (“พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่,” 2440, น.106)

กล่าวได้ว่า อำนาจการตัดสินใจเด็ดขาดต่อการปกครองหัวเมืองในแต่ละมณฑลนั้น น่าจะ
ขึ้นตรงต่อข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจเปลี่ยน
กรรมการอำเภอ...มีอำนาจที่จะถอดถอนผลัดเปลี่ยน และย้ายตำแหน่งกรรมการอำเภอได้ทุก
ตำแหน่ง” (“พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่,” 2440, น.116) และมีความเป็นไปได้ว่า
ระหว่างตัวข้าหลวงเทศาภิบาลและพระปวณบุรินทร์เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็นนายอำเภอเมือง
พิษณุโลกนั้น อาจได้มีโอกาสทำงานร่วมกันอยู่บ่อยครั้ง โดยเหตุที่กล่าวเช่นนี้เพราะตัวของข้าหลวง
เทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกหรือพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) นั้น มีอายุรุ่นราว
คราวเดียวกันกับพระปวณบุรินทร์ คือเกิดในปี พ.ศ.2406 เช่นเดียวกัน นอกจากนี้ พระยาศรีสุริย
ราชวรานุวัตรนั้นยังเคยดำรงตำแหน่งเป็นผู้ว่าราชการเมืองพิษัยมาก่อน กระทั่ง ได้รับพระกรุณา
โปรดเกล้าเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลใน พ.ศ.2437 ทั้งนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงฯ ทรงมีความเห็น
ต่อตัวพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรว่า “มีความสามารถมั่นคงในการปกครองซึ่งราษฎรทั้งหลายใน
หัวเมืองมณฑลนั้น ได้เคยเห็นการปกครองเมืองพิไชยมาแต่ก่อน มีความนิยมเชื่อถืออยู่โดยมาก
แล้ว” อีกทั้งยัง “ได้จัดการฝึกหัดคนขึ้นรับราชการได้ในมณฑลนั้นเอง ใ้แต่ต้องการข้าราชการจาก
กรุงเทพฯ กรุงเทพฯ ยังต้องขอคนซึ่งพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรได้ฝึกหัดขึ้นในมณฑลพิษณุโลก
ส่งไปรับราชการในมณฑลอื่น” (“รายงานข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก,” 2443, น.2) จึงมี
ความเป็นไปได้ว่า พระปวณบุรินทร์เมื่อครั้งยังเป็นนายอำเภอเมืองพิษณุโลกอาจจะได้รับการ
ฝึกหัดและผลักดันจากตัวพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรผู้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลในขณะนั้นด้วย ซึ่ง
จะค่อยๆ ถูกคลี่คลายให้เห็นในส่วนต่อไป

*“สังฆญาติเกี่ยวดองกันไปทั้งมณฑล”: เครือข่ายสาธุศิษย์ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงรา
ชาานุภาพและวัฒนธรรมของข้าราชการท้องถิ่น*

ในเรื่องของการฝึกหัดและผลักดันข้าราชการในมณฑลพิษณุโลกนั้น จะเห็นได้ว่าบางคน
นั้นอาจจะเคยเป็นกรรมการเมืองท้องถิ่นในระบบการปกครองเก่าหรือเป็นข้าราชการใหม่ที่ถูกฝึกหัด
ขึ้นในมณฑลเองและถูกส่งให้เข้าไปสู่ระบบราชการแบบใหม่ที่เกิดขึ้นเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 25

การฝึกหัดและผลักดันข้าราชการในมณฑลนี้ก็ทำให้เกิดกลุ่มข้าราชการท้องถิ่นที่มีลักษณะของการเป็นเครือข่ายสาขาศึกษาอันเหนียวแน่น และสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเองก็อาจจะทรงมีส่วนในการผลักดันให้เกิดกลุ่มก้อนของเครือข่ายสาขาศึกษาในหมู่ข้าราชการนี้ด้วยเช่นกัน

ทั้งนี้ แม้ว่าวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของ ฌ็อง-ฌัก กอลูเลียว (2561) เรื่อง “สามัญชนในหัวเมืองฝ่ายเหนือกับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่ สยาม พ.ศ. 2400-2450” จะเสนอให้เห็นถึงเครือข่ายของกรมการเมืองท้องถิ่นในหัวเมืองฝ่ายเหนือในช่วงต้นรัตนโกสินทร์จนถึงก่อนที่รัฐสยามจะปฏิรูประบบราชการนั้นว่ามีลักษณะของการเป็นเครือข่ายสังคมนิยมอย่างเหนียวแน่น ทำให้บรรดากรมการเมืองเหล่านี้สามารถใช้เครือข่ายในการแสวงหาความมั่งคั่งในทางเศรษฐกิจจากระบบส่วยและระบบอุปถัมภ์ จนทำให้เกิดปัญหาการกดขี่ทุจริตราชการและนำไปสู่การสร้างความชอบธรรมให้กับอำนาจรัฐส่วนกลางในการเข้าไปจัดการแก้ไขปัญหาดังกล่าว กระทั่งกรมการเมืองท้องถิ่นค่อยๆ หดบทบาทลงและถูกแทนที่ด้วยกลไกรัฐสมัยใหม่ แต่ในข้อเท็จจริงผู้วิจัยกลับพบว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งบางส่วนถูกรวมขึ้นเป็นมณฑลพิษณุโลกภายหลังจากการปฏิรูประบบราชการจนกระทั่งถึงต้นพุทธทศวรรษ 2470 นั้น เครือข่ายกรมการเมืองท้องถิ่นหาได้หดบทบาทหรือสูญสลายลงไปเสียทีเดียวไม่ หากแต่มีการปรับตัวให้ดำรงอยู่ในระบบราชการแบบใหม่ด้วยความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบหลังการปฏิรูป

กล่าวคือ เจ้าเมืองและกรมการเมืองท้องถิ่นตระหนักถึงความเปลี่ยนแปลงและปรับตัวโดยการส่งบุตรหลานไปเรียนในโรงเรียนหลวงหรือฝากฝังกับชนชั้นนำผู้มีอำนาจให้ช่วยอุปการะสั่งสอน เพื่อที่ทายาทนั้นจะสามารถเข้าสู่ระบบราชการแบบใหม่ได้ หรือการที่บุตรหลานของกรมการเมืองท้องถิ่นเดิมผันตัวเข้าสู่ระบบราชการสมัยใหม่ด้วยการเป็นกำนันและผู้ใหญ่บ้านเพื่อสร้างพื้นที่ต่อรองกับตัวแทนอำนาจรัฐส่วนกลาง และพิทักษ์รักษาฐานอำนาจหรือกระทั่งแหล่งผลประโยชน์ในพื้นที่เดิมของตระกูล ดังกรณีของขุนวินิจเวฬุวกร (จัน ตรงตอกิจ) ทายาทของอดีตเจ้าเมืองพรหมพิราม ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่าเครือข่ายของกรมการเมืองท้องถิ่นก่อนที่จะมีการปฏิรูปนั้นยังคงดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่น และในขณะเดียวกันการปฏิรูประบบราชการที่เกิดขึ้นก็ส่งผลให้หลายพื้นที่ๆ ถูกลดสถานะลงมาเป็นอำเภอในมณฑลพิษณุโลกนั้น มีข้าราชการจากต่างพื้นที่เข้าไปปกครอง และก่อให้เกิดการสร้างปฏิสัมพันธ์ทางอำนาจขึ้นมาใหม่ระหว่างเครือข่ายของอดีตกรมการเมืองท้องถิ่นกับข้าราชการที่เข้าไปใหม่ ทั้งนี้ กลุ่มข้าราชการที่เข้าไปปกครองพื้นที่ซึ่งถูกลดสถานะลงภายหลังจากการปฏิรูปนั้น โดยมากก็มักจะเป็นกรมการเมืองในท้องถิ่นที่ทำงานในมณฑลพิษณุโลกอยู่แล้วแต่เดิม และเป็นคนที่เล่าเรียนมาจากวัด แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตว่าข้าราชการ

กลุ่มนี้บางส่วนก็น่าจะเป็นคนที่ถูกฝึกฝนขึ้นจากระบบการศึกษาภายในมณฑล ซึ่งจัดขึ้นเพื่อรองรับระบบราชการแบบใหม่ และบางส่วนก็เป็นคนที่ถูกฝึกฝนจากตัวข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาล หรือพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) เอง ดังกรณีของพระยาอินทภูติภักดีที่ปรากฏข้อมูลใน *ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทยแลหัวเมือง เมษายน ถึง กันยายน รัตนโกสินทร์ศก 131* ว่าเคยเรียนหนังสือไทยในสำนักของพระครูสังฆปาโมกข์ (ทอง) วัดพระพุทธชินราช อยู่ 3 ปี บวชอีก 1 พรรษา (*ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทยแลหัวเมือง เมษายน ถึง กันยายน รัตนโกสินทร์ศก 131*, 2455, น.607) และเริ่มเข้ารับราชการเป็นกรมการเมืองพิไชยเมื่อ พ.ศ.2421 นั้น อาจจะพอประเมินได้ว่าการที่พระยาอินทภูติภักดีได้เข้ามาทำงานเป็นกรมการเมืองพิไชยนี้เอง คงทำให้มีโอกาสในการถูกฝึกฝนโดยข้าหลวงเทศาภิบาล ด้วยเหตุนี้ พระยาอินทภูติภักดีที่เข้ามาเป็นกรมการเมืองตั้งแต่ก่อนการปฏิรูประบบราชการนั้นจึงมีความรู้รองรับการทำงานในระบบราชการแบบใหม่ด้วย และในขณะเดียวกันก็รู้ช่องทางสมาคมกับราษฎรและผู้มีอำนาจในท้องถิ่น หรือเครือข่ายของอดีตกรมการเมืองเดิมในพื้นที่ๆ ตนกำลังจะเข้าไปปกครอง และเมื่อการปฏิรูปเริ่มต้นขึ้นบรรดากลุ่มข้าราชการท้องถิ่นก็ถูกส่งออกไปประจำอยู่ตามพื้นที่ต่างๆ ในมณฑล

เมื่อกล่าวถึงตรงนี้ จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ทางอำนาจแบบใหม่ของข้าราชการท้องถิ่นที่เกิดขึ้นในมณฑลพิษณุโลกช่วงหลังการปฏิรูประบบราชการนั้น มีลักษณะของการเป็นเครือข่ายสาขาศิษย์ที่ถูกบ่มเพาะขึ้นในมณฑลภายหลังจากการปฏิรูป และลักษณะของการเป็นเครือข่ายสาขาศิษย์นี้หาได้ปรากฏแต่เฉพาะบรรดาศาสนิกศิษย์ของข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาลหรือพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) ไม่ แต่ปรากฏในกรณีของข้าราชการที่ถูกส่งมาจากส่วนกลาง โดยอยู่ภายใต้ร่มของการเป็นเครือข่ายสาขาศิษย์เจ้ากระทรวงมหาดไทย หรือสมเด็จพระยา ดำรงราชานุภาพที่สามารถทำงานรวมกันกับข้าราชการที่เป็นสาขาศิษย์ของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) ได้อย่างปรองดอง อาจด้วยเหตุเพราะความสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระยา ดำรงราชานุภาพและพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) ที่ต่อมาได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาสุรศรีวิสิษฐศักดิ์นั้นมีความสนิทแนบแน่นมาก ดังมีปรากฏข้อมูลในหนังสือ 29 *เจ้าพระยา (ฉบับพิศดาร)* (2509) ว่าในช่วงก่อนที่เจ้าพระยาสุรศรีวิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) ไกล่จะถึงแก่อสัญกรรมนั้น สมเด็จพระยา ดำรงราชานุภาพทรงมีลายพระหัตถ์ เลขาประทานหม่อมเจ้าหญิงจรงจิตรัตนอม ดิศกุล พระธิดาลงวันที่ 1 พฤษภาคม 2481 ความว่า

“อีกคน 1 คือเจ้าพระยาสุรสีห์ อายุก็อ่อนกว่าพ่อปีเดียว เคยร่วมทุกข์สุขรักกันมาเหมือนพี่กับน้อง แต่ไม่ได้ข่าวเลย ได้ยินเขาว่าท่านไม่รับแขก เธอจึงบอกชายทองเติมกับแม่เชิญว่า พ่อส่งไปให้ถามว่า ท่านสบายดีอยู่หรืออย่างไร และบอกท่านว่าส่วนตัวพอนั้น สบายดีอยู่ เป็นแต่หูตึงมากเท่านั้น” และในลายพระหัตถ์เลขาก๊กฉบับหนึ่ง ลงวันที่ 30 เมษายน พ.ศ. 2485 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงไว้ว่า “ซึ่งเธอบอกข่าวตายของมิตรสหายมาให้ทราบนั้น พ่อรู้สึกอาลัยเจ้าพระยาสุรสีห์ แต่นึกดูอยู่ผู้ตายก็เป็นคนแก่เฒ่าแล้วทั้งนั้น ก็หักใจได้ด้วยปลงกรรมสังเวช” (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2509, น.360)

มีพักต้องกล่าวว่า บทบาทของเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) ในการช่วยวางรากฐานให้แก่กระทรวงมหาดไทยก็มีอยู่ไม่น้อย “เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลจัดการมณฑลพิษณุโลก เป็นหลักฐานเรียบร้อยดีกว่ามณฑลอื่นๆ ในเวลานั้น...ครั้นเมื่อเกิดเงี้ยวจลาจล...ได้ลงมารับราชการอยู่ในกระทรวงมหาดไทยเวลาราชการค้ำขัน...เมื่อการปราบปรามผู้ร้ายสงบ จะจัดวางกรมมณฑลพายัพให้เป็นหลักฐานมั่นคงสืบไป” ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง “ทรงพระราชดำริเห็นสติปัญญาความสามารถและความซื่อตรง ของพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ อาจจะวางแบบอย่างราชการให้เป็นหลักมั่นคงได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เป็นข้าหลวง ขึ้นไปสำเร็จราชการสิทธิขาดในมณฑลพายัพ” (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2509, น.350-351) อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่าด้วยความสามารถและบทบาทที่มีต่อราชการในกระทรวงมหาดไทยของเจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) นั้น มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งที่อาจทำให้การทำงานของสานุศิษย์ของทั้งสองสายราบรื่นและปรองดอง โดยปรากฏข้อมูลที่พอจะชี้ให้เห็นถึงการก่อตัวของเครือข่ายสานุศิษย์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่เข้าไปรับราชการอยู่ในพื้นที่มณฑลพิษณุโลก ผ่านกรณีการฝากฝังคนเข้าสู่เครือข่ายข้าราชการผู้เป็นสานุศิษย์ของพระองค์เองอยู่หลายกรณี และบรรดาสานุศิษย์เหล่านั้นก็กระจายตัวไปรับราชการในหัวเมืองต่างๆ ทั้งนี้ ตัวอย่างที่ค่อนข้างชี้ให้เห็นถึงประเด็นนี้ได้ชัดเจน คือ กรณีของหลวงบริบูรณ์วณิชราชฎี (ชูป ศรลัมพ์) บุตรชายคนโตของพระยารามราชภักดี ผู้ว่าราชการเมืองสุโขทัยอดีตสานุศิษย์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ โดยหลวงบริบูรณ์วณิชราชฎีนั้นได้ตระหนักถึงความไม่ก้าวหน้าในหน้าที่ทางราชการ จึงได้ทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือมาถึงสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในขณะที่ทรงดำรงตำแหน่งอภิรัฐมนตรี เมื่อ พ.ศ.2472 ความว่า

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าเป็นข้าในใต้ฝ่าพระบาทได้ทรงชุบเลี้ยงมาตั้งแต่บิดาตลอดมาถึงตัว
ข้าพระพุทธเจ้า จนบิดาข้าพระพุทธเจ้าถึงแก่กรรม ยังเหลือข้าพระพุทธเจ้าเป็นบุตรหัวปี
รับราชการอยู่กระทรวงมหาดไทยแต่ผู้เดียว เวลานี้ข้าพระพุทธเจ้ารับราชการในตำแหน่ง
นายอำเภอบางมูลนาก จังหวัดพิจิตร แลได้ตั้งใจรับราชการตลอดมาได้ 19 ปีแล้ว มิได้มี
การเสียหายอย่างไร แต่หากขาดผู้อุปการะอุดหนุนจึงได้เข้าอยู่ในตำแหน่งนี้
ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ฝากฝังให้ข้าพระพุทธเจ้าได้ผู้
อุปการะเป็นที่พึ่งสืบไป พระราชอาญาไม่พ้นเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้ายังหาโอกาสมาเฝ้าใต้
ฝ่าพระบาทไม่ได้ จึงกราบบังคมทูลทางหนังสือ (สจข. ร.7 สบ.2.47/147, น.2-3)

ในการนี้ สมเด็จพระยามหาราชราชานุภาพก็ได้มีจดหมายไปถึงสานุศิษย์ของตนที่
ดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกอยู่ ณ ขณะนั้น คือ พระยานคร
พระราม (สวัสดิ์ มหากาย) ซึ่งเข้ามารั้งตำแหน่งภายหลังจากพระยาเพชรปาดินข้าหลวงเทศาภิบาล
คนเก่าลาออกจากตำแหน่งไปใน พ.ศ.2471 โดยเนื้อความของจดหมายของสมเด็จพระยามหาราช
ราชานุภาพที่มีไปถึงพระยานครพระรามผู้รั้งสมุหเทศาภิบาลนั้น ค่อนข้างสะท้อนให้เห็นถึง
การก่อรูปคุณลักษณะเฉพาะของข้าราชการในมณฑลพิษณุโลกที่เป็นเครือข่ายสานุศิษย์และฉาย
ให้เห็นถึงมิติของความเป็นสังคมนิติที่เกี่ยวข้องกันไปทั้งมณฑลของข้าราชการท้องถิ่นที่ดำรงอยู่
ในช่วงต้นของการปฏิรูประบบราชการ อันเป็นกลุ่มข้าราชการที่แตกต่างออกไปจากข้าราชการแบบ
ใหม่ที่จะเริ่มปรากฏบทบาทในช่วงปลายรัชกาลที่ 6 เป็นต้นมา ดังเนื้อความในจดหมายว่า

ถึง พระยานครพระราม รั้งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก

จดหมายฉบับนี้เป็นจดหมายไปรเวตส่วนตัวไม่เกี่ยวแก่ตำแหน่งหน้าที่ราชการ
และไม่ประสงค์จะร้องขอให้พระยานครพระรามทำการนอกหน้าที่หรือผิดยุติธรรม เพื่อ
ความพอใจของฉัน เหตุที่เขียนจดหมายนี้มีเพียงเท่าที่จะกล่าวต่อไป คือ

เมื่อพ.ศ.2435 ปีที่ฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยฉันขึ้นไปตรวจหัวเมืองฝ่าย
เหนือได้แวะที่เมืองอุไทยธานี พระยาอุไทย (ฉาย) เป็นผู้คุ้มเคยกับฉันอยู่แต่ก่อน ยก
บุตรชายคนใหญ่ซึ่งเป็นที่หลวงภูมิเมืองคนหนึ่ง หลานชายเป็นที่หลวงพินิจสุภาแพ่งคน
หนึ่ง ให้เป็นศิษย์รับใช้สอย จึงได้ฝึกหัดคนทั้งสองคนนั้นให้รับราชการได้เป็นตำแหน่งต่างๆ
เลื่อนยศบรรดาศักดิ์ขึ้นโดยลำดับมาจนที่สุดหลวงภูมิเมืองได้เป็นพระยาพิไชยสุนทร ผู้ว่า

ราชการเมืองสมุทรสาคร หลวงพินิจสุภาแพ่งได้เป็นพระยารามราชภัคดี ผู้ว่าราชการเมือง
สุโขทัย พระยารามราชภัคดีได้นำบุตรมาให้คนหนึ่ง บุตรคนนั้นรับราชการต่อมาในมณฑล
พิษณุโลก เดียวนี้ได้เป็นที่หลวงบริบูรณ์วุฒิราชบุรุษ นายอำเภอบางมูลนาค มีจดหมาย
มาถึงฉันว่าบิดาของตัวก็ถึงอนิจกรรมแล้วเหลือแต่ตัวคนเดียว ขอให้ฉันช่วยฝากฝังแก่เจ้า
คุณ จึงได้เขียนจดหมายนี้มาให้ตามประสงค์ ด้วยไม่เห็นว่าจะเสียหายแลขัดขวางแก่
หน้าที่ราชการของเจ้าคุณอันใด บางทีจะกลับเป็นประโยชน์ ถ้าหากว่าเขายังคงรับราชการ
อยู่ในมณฑลพิษณุโลกต่อไป เจ้าคุณก็เป็นศิษย์ของฉัน เมื่อมีกิจที่จะตักเตือนว่ากล่าวหรือ
สั่งสอนจะได้อ้างได้ว่าครูของเราได้ฝึกสอนมาอย่างนั้นๆ อย่าทำนอกโอวาทให้เสียชื่อเสียง
ไปถึงครูบาอาจารย์ ดังที่เขานิยมนับถือเจ้าคุณก็จะมียิ่งขึ้นเป็นส่วนตัวด้วยอีกสถานหนึ่ง

หวังใจว่าเจ้าคุณคุณหญิงแลลูกๆ จะมีความสุขสบายดีอยู่ ได้คอยเอาหูสดับ
ตรับฟังข่าวคราวทางมณฑลพิษณุโลกตั้งแต่เจ้าคุณขึ้นไปจนเวลานี้ ก็ได้ยินแต่ข่าวดีเป็นที่
พอใจอยู่ ขอให้ระวังการอย่าประมาท จะดีจะชั่วต่อไปภายหน้าอยู่กับตัวเอง

(พระนาม) ดำรงราชานุภาพ (สจข. ร.7 สบ.2.47/147, น.4-5)

กล่าวได้ว่า การเป็นสานุศิษย์ในเครือข่ายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพนั้น
เป็นลักษณะเฉพาะอีกแบบหนึ่งของข้าราชการท้องถิ่นในช่วงต้นของการปฏิรูประบบราชการ โดย
ได้มีการนำเอาบรรดาบุตรหลานของกรมการเมืองเดิมที่รับราชการอยู่ก่อนจะมีการปฏิรูปมาฝึกฝน
และส่งไปรับราชการในหัวเมืองต่างๆ ซึ่งมีเครือข่ายสานุศิษย์ของพระองค์รองรับ ดังกรณีของบุตร
หลานพระยาอุไทย (ฉาย) ที่สมเด็จพระเจ้าดำรงราชานุภาพได้ทรงฝึกฝนให้จนสามารถเข้า
ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสาครและผู้ว่าราชการเมืองสุโขทัย และก็ยังทรงฝึกฝน
บุตรชายของผู้ว่าราชการเมืองสุโขทัยที่นำมาฝากฝังไว้ จนได้เข้ารับราชการเป็นนายอำเภอบางมูล
นาค จังหวัดพิจิตร และทำงานอยู่ในตำแหน่งเดิมมากกว่า 19 ปี จนได้รับการฝากฝังกับพระยานคร
พระรามที่ยังเป็นผู้รั้งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกและเป็นสานุศิษย์ของพระองค์อีกคนหนึ่ง
นอกจากนี้แล้ว ยังมีกรณีของการตั้งสรรพากรจังหวัดสุโขทัย อีกกรณีหนึ่งที่มีลักษณะของการฝาก
ฝังผ่านพระยานครพระราม ซึ่งเป็นเครือข่ายสานุศิษย์ของพระองค์นี้เป็นฐานะดำเนินการให้

ด้วยกรมสรรพากร ส่งนายคู่ ปันรอดขึ้นมาเป็นสรรพากร จังหวัดสุโขทัย ตัวขอให้ฉันมี
จดหมายฝากต่อเจ้าคุณ ฉันจึงเขียนจดหมายฉบับนี้มา ด้วยนายคู่คนนี้เป็นคนดีมาแต่

เดิม และสำนักอยู่ที่วังวรดิศเป็นนิจ จนกระทั่งออกไปรับราชการหัวเมือง เห็นเป็นคนมี
 อัจฉมาศย์ชื่อ ถึงว่าสติปัญญาไม่สู้หลักแหลม กรมสรรพากรเห็นเขาจะไว้ใจด้วยความซื่อ
 นั้นเอง จึงส่งไปรับราชการเป็นสรรพากร จังหวัดราชบุรีก่อน แล้วจึงย้ายให้มาอยู่สุโขทัย
 ซึ่งเป็นที่ไกลตากว่าเมืองราชบุรี ใครเป็นเจ้าของเมืองสุโขทัยเวลานี้ ฉันทน์ก็ยังไม่ออก จึงได้มี
 จดหมายฝากเขาไปด้วยอีกคนหนึ่ง

นึกหาโอกาสที่จะแสดงความยินดีต่อเจ้าคุณอยู่ ด้วยได้เป็นตัวเทศา และเป็นมหา
 อำมาตย์ตรีเร็วกว่าปกติ เพราะขึ้นไปพยายามทำราชการ ขอให้รักษาความดีอันนี้ให้เสมอ
 ไป จะได้รุ่งเรืองยิ่งขึ้นในราชการ ขออำนาจอวยพรเจ้าคุณ คุณหญิงและลูกๆ จงมี
 ความสุขเจริญ เทอญ (สจข. ร.7-ร.8 สบ.2.52/163, น.2-3)

จะเห็นได้ว่า ในช่วงที่พระยานครพระราม (สวัสดิ์ มหาภายี) ดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล
 มณฑลพิษณุโลกนั้น น่าจะยังคงมีการรับผู้ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงฝากฝังไว้อยู่
 และทุกครั้งที่มีจดหมายจากสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพถึงพระยานครพระรามหรือถึง
 สานุศิษย์คนอื่นๆ ก็มักจะทรงแสดงความห่วงใยในตอนท้ายของจดหมายอยู่เสมอ ดังที่ปรากฏอยู่
 ในช่วงท้ายจดหมายที่พระราชทานถึงพระยาราชเสนา เมื่อวันที่ 19 กันยายน พ.ศ.2480 จากเมือง
 ปีนัง ความว่า

คิดถึงญาติและมิตรที่จากมาอยู่เสมอ ประเดี๋ยวคิดขึ้นมาถึงคนนั้นประเดี๋ยวคิดขึ้นมาถึงคน
 นี้ และมักเกิดอนาถใจเมื่อได้ยินว่าใครล้มตาย ผู้คนชั้นเดียวกันกับฉันเหลืออยู่น้อยแล้ว
 แม้แต่ที่เป็นศิษย์ก็ล้มตายหรือกระจัดกระจายหายเจ็บไปเสียมากแล้ว เจ้าคุณนับว่าเคย
 เป็นศิษย์มาแต่ก่อนยังอยู่ในพวกที่เหลืออยู่ ขอให้มีความสุขยืนนาน และมีความสุขสำราญ
 ปราศจากโรคพาธอุปถัมภ์อันตรายกับทั้งอย่าให้ต้องรับความเดือดร้อนรำคาญอย่างหนึ่ง
 อย่างใดสืบไปเปนนิจกาล เทอญ.

ได้ส่งรูปถ่ายของฉันทน์มากับจดหมายฉบับนี้ พอให้เห็นหน้า...

ลงพระนาม ดำรงราชานุภาพ

(สจข. ร.8 สบ.2.52/384, น.4-5)

อนึ่ง พระยานครพระรามาธิบดีนั้นเกิดเมื่อ วันที่ 30 ตุลาคม ปีวอก พ.ศ.2427 และเป็นคนที่เล่าเรียนวิชาความรู้มาจากโรงเรียนหลวงที่จัดขึ้นตามวัด โดยในครั้งแรกได้เข้าเรียน ณ โรงเรียนที่ หลวงพิจารณา (ท่วม) บิดาจัดตั้งขึ้นในวัดมรรคา ณ อำเภอขลุง จังหวัดจันทบุรีก่อนที่จะกลับเข้ามายังกรุงเทพฯ และมาเป็นศิษย์ของหลวงธรรมาพิมพ์ (อาจารย์ถึก) ฝึกสอนให้จนสำเร็จชั้นประถม และเข้าเล่าเรียนในโรงเรียนหลวงที่จัดขึ้น ณ วัดมหรณพาราม มีพระสยามปริยัติ (แดง) เป็นอาจารย์ จนสามารถสอบความรู้ชั้นมัธยมได้ และเริ่มความรู้สำหรับรับราชการภายหลังจากเข้าเป็นนักเรียนในโรงเรียนมหาดเล็กเมื่อตอนอายุ 16 ปี เมื่อ พ.ศ.2443 (สจข. ร.8 สบ.2.52/579, น.17) ทั้งนี้โรงเรียนมหาดเล็กดังกล่าวนี้ “ไม่ใช่โรงเรียนมหาดเล็กที่ตั้งขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ 6 เรียกว่าวิชาวุฒวิทยาลัยอยู่บัดนี้) เป็นโรงเรียนพิเศษซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ.2442” และต่อมาโรงเรียนมหาดเล็กดังกล่าวจะเปลี่ยนแปลงเป็นมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ โดยได้เล่าเรียนในโรงเรียนอยู่ 1 ปีและสำเร็จการศึกษาระดับที่ 1 จากโรงเรียนมหาดเล็กใน พ.ศ.2444 (สจข. ร.8 สบ.2.52/579, น.10, 17) ฉะนั้น การได้เล่าเรียนในโรงเรียนมหาดเล็กที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีส่วนในการจัดการศึกษาและการได้เป็นศิษย์รุ่นแรกของโรงเรียนที่สำเร็จการศึกษาระดับที่ 1 ในระยะเวลาแค่ 1 ปีนั้น ก็ทำให้พระยานครพระรามาธิบดีที่ชื่นชมแก่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและได้ทรงปรารภถึงพระยานครพระรามาธิบดีไว้ว่า “มีความรู้อักษรสมัยได้เล่าเรียนเพนทุนมามากแล้ว ทั้งเพนคนฉลาดเฉลียวโดยอุปนิสัย และมีความพากเพียร เรียนอยู่ 1 ปีก็สำเร็จความรู้ภาคที่ 1...พระยานครพระรามาธิบดีในพวกม้ามีฝีมือทำสิ่งให้ไปทำการอย่างไรไม่ต้องเตือน เพนแต่คอยชักสายบังเหียนไว้ให้ตรงทางก็ทำการสำเร็จ” (สจข. ร.8 สบ.2.52/579, น.25-27) และได้ฝึกฝนพระยานครพระรามาธิบดีตั้งแต่ครั้งถวายตัวเข้าเป็นมหาดเล็กหลังสำเร็จการศึกษาระดับที่ 1 โดยส่งให้ไปเป็นศิษย์กับสมุหเทศาภิบาล “เรียนกิจการในสำนักบัญชาการมณฑลและไปช่วยทำการในสำนักอำเภอให้รู้เค้าเงื่อนการติดต่อกับราษฎร” จนเมื่อสำเร็จการศึกษาระดับที่ 2 ก็เริ่มเรียนภาคที่ 3 และเป็นมหาดเล็กตรวจการมณฑลได้ 1 ปี กระทั่ง พ.ศ.2445 ก็ “เพนตำแหน่งนายอำเภอเมืองในจังหวัดกาญจนบุรี ชาติสังกัดจากกรมมหาดเล็กโอนไปเพนข้าราชการกระทรวงมหาดไทย” (สจข. ร.8 สบ.2.52/579, น.25-26) กล่าวได้ว่า ลักษณะอย่างหนึ่งของสานุศิษย์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ คือ การรู้ช่องทางสมาคมกับราษฎรในพื้นที่อันเป็นผลมาจากการฝึกฝนเชิงปฏิบัติ และสายสัมพันธ์ระหว่างศิษย์และครูนี้ยังคงดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่น จนกระทั่งในช่วงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองมาแล้วก็ตาม ดังที่

ปรากฏใจความในจดหมายของพระยานครพระรามที่ส่งถึงสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อ พ.ศ.2479 ว่า

ข้าพระพุทธเจ้าอาศัยพระโอวาทที่ได้ประทานไว้ว่าเมื่อได้ทำไปโดยซื่อและเจตนาดีแล้ว ย่อมได้รับผลภุณาในเจตนา นั้น ประกอบกับความพุมใจในฐานะที่เป็นศิษย์มีครู...นับตั้งแต่ ข้าพระพุทธเจ้าเป็นนักเรียนและทำราชการมาจนถึงออกจากราชการบัดนี้ พระภุณาธิคุณ ในฝ่าพระบาทได้มีมาแล้วประการใดข้าพระพุทธเจ้ายังจำได้ทุกครั้งคราว แต่เกือบเวลา 3 ปีมาแล้วมิได้มาเฝ้าเยี่ยมเยียนหรือจดหมายกราบทูลมาเลย เหตุนี้ทำให้ข้าพระพุทธเจ้านึก คิดอยู่เสมอว่าผู้ที่ไม่ทราบความจำเป็นอาจเหมายว่าเป็นคนนอกตัญญู แต่ข้าพระพุทธเจ้าถูก เขาสงสัยเมื่อคราวเปลี่ยนแปลงการปกครองว่ามีการฝักใฝ่ทางเจ้านายแต่พระยาจำแสนย บดีคัดค้านคำหาและขอรับรอง จึงเป็นอันระงับไป ต่อมาเมื่อเกิดเรื่องพระองค์บรมเดชก็ ถูกหาไปต่างๆ จนถึงเรียกตัวไต่สวนหากแต่ไม่เป็นเรื่องจริงดังที่ถูกใส่ความจึงเป็นอันแล้ว ไปอีก แต่ก็อยู่ในความสังเกตและสอดส่อง เมื่อเป็นดังนี้จึงคิดเห็นด้วยเกล้าว่าเป็นเวลา อันสมควรที่จะต้องรักตนและผู้อื่นเพื่อความปลอดภัย โดยไม่ทำธุระติดต่อและไปมาหาสู่ ใครทั้งหมด ถ้าจะมีการพบปะหรือติดต่อก็เป็นการเปิดเผย ส่วนพระคุณทั้งหลายนั้นย่อม มีอยู่แก่ใจติดนิสสัยซึ่งได้อบรมมาแล้วแต่ยังเยาว์ โดยระลึกถึงพระคุณในเวลานอนทุกวัน ...เรื่องประวัติเครื่องถ้วยชามนี้เมื่อข้าพระพุทธเจ้าเขียนเป็นภาษาไทยแล้วคิดว่าจะส่งมา ถวายทอดพระเนตร แต่ด้วยเห็นลายพระหัตถ์ที่ทรงมีมาถึงหลวงบริบาลว่าทรงประพฤติ อย่างผู้จำศีลจะค้นคว้าหลักฐานประทานคำแนะนำเช่นแต่ก่อนไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงไม่ กล้าจะถวายมาเกรงจะเป็นการรบกวนพระทัย

ข้าพระพุทธเจ้าและภรรยา มีความเจตนาอย่างยิ่งที่จะกราบบังคมทูลให้ทรงทราบแต่ เพียงว่า ข้าพระพุทธเจ้าทั้งสองระลึกถึงพระภุณาธิคุณซึ่งได้มีมาแล้วแต่หนหลังทุกคืนวัน ไม่ใช่เป็นผู้อกตัญญูหรือไม่รู้จักพระภุณาธิคุณเท่านั้น หวังด้วยเกล้าว่าฝ่าพระบาทและ ท่านหญิงคงจะทรงพระสำราญดี ขอเดชะคุณรัตนตรัยได้คุ้มครองให้ทรงพระสำราญอยู่ชั่ว กาลนาน (สจข. ร.7-ร.8 สบ.2.52/163, น.8-9)

จากกรณีของพระยานครพระรามนี้ อาจทำให้พอกกล่าวได้ว่าภาพของความเป็นเครือข่าย สังฆญาติในหมู่สถานศิษย์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทำให้เราเห็นถึงลักษณะของ

ข้าราชการท้องถิ่นในช่วงต้นของการปฏิรูประบบราชการ โดยมีการผานทั้งกลุ่มคนที่เข้าสู่ระบบราชการแบบใหม่ด้วยคุณสมบัติของชาติวุฒิและคุณวุฒิ และพวกเขาสามารถปรับตัวให้เข้ากันระหว่างข้าราชการที่เคยเป็นกรมการเมืองท้องถิ่นเดิมและข้าราชการที่ถูกฝึกฝนมาจากระบบการศึกษาในช่วงต้นของการปฏิรูป ซึ่งทำให้ข้าราชการท้องถิ่นทั้งสองกลุ่มนี้ สามารถดำรงอยู่อย่างราบรื่นจะเป็นเนื้อเดียวกันได้ ภายใต้เครือข่ายความสัมพันธ์แบบสานุศิษย์และยังดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่นจนกระทั่งถึงช่วงต้นทศวรรษ 2470 แม้ว่าเครือข่ายดังกล่าวจะเคยถูกสั่นคลอนลงในช่วงที่พระยาเพชรปราณีเข้ามาดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลเมื่อ พ.ศ. 2468-2471 แล้วก็ตาม แต่การกลับเข้ามารั้งตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกของสานุศิษย์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพหรือพระยานครพระรามาธิบดีก็ได้ทำให้มณฑลพิษณุโลกที่เคยปั่นป่วนเมื่อ พ.ศ. 2470-2471 พอจะกลับเข้าสู่สมดุลได้อยู่บ้างและยังสามารถดำรงเครือข่ายนี้ต่อไปอย่างน้อยๆ ก็ในช่วงที่พระยานครพระรามาธิบดีเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก (พ.ศ. 2472-2476) แต่กระนั้นในสมัยของพระยาเพชรปราณีเองสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ได้เคยทรงแฝงคนในลักษณะนี้ด้วยเช่นกัน โดยมีการฝักฝัก

จันทงไค แซ่ตัน (ชาติไหลหล่า) [ซึ่ง]ได้มาถวายตัวอยู่กับฉันช้านาน แล้วเที่ยวไปประกอบการค้าขาย บัดนี้มาแจ้งว่าได้ไปทำการค้าขายมีทุนรอนจะไปตั้งประกอบการค้าขายที่ตำบลท่าพ้อและตำบลทุ่งโพธิ์ ณ แขวงจังหวัดพิจิตร ขอให้ฉันช่วยฝักฝักต่อเจ้าคุณผู้เป็นสมุหเทศาภิบาลให้รู้จัก เพราะเขามีธุระทำการติดต่ออยู่ในเขตมณฑลนี้ ซึ่งเขาจะขอความสงเคราะห์แก่การของเขาอย่างไรบ้าง ฉันก็หาทราบไม่ แต่นึกว่าไม่มีความเสียหายอันใดที่จะรับสงเคราะห์เขาตามประสงค์...ฉันจึง จ.ม. ฉบับนี้ให้ถือมา เพื่อฝักฝักต่อเจ้าคุณ ขอให้จันทงไคมีความอุ่นใจ ว่าถ้ามีความทุกข์ร้อนอย่างใด จะได้ไปร้องเรียนขอความช่วยเหลือได้ตามสมควรแก่ความยุติธรรม (สจข. ร.6-ร.7 สบ.2.52/302, น.3-5)

แน่ละ แม้ว่าในสมัยของพระยาเพชรปราณีเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก จะปรากฏกรณีของการฝักฝักคนของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ แต่ก็หาได้ทราบชะตากรรมของจันทงไคที่เข้าไปทำการค้าขายในห้วงเวลาที่พระยาเพชรปราณีดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลว่าจะเป็นไปตามที่ได้ถูกฝักฝักเอาไว้หรือไม่ ดังที่เคยได้กล่าวไปบ้างแล้วว่าในสมัยของพระยาเพชรปราณีนั้น บรรดาข้าราชการท้องถิ่นซึ่งอาจหมายรวมไปถึงข้าราชการที่

เป็นเครือข่ายสาธุศิษย์ในมณฑลถูกพระยาเพชรปราณี “กล่าวหาข้าราชการอื่นๆ ว่า ‘ล้วนแต่เป็นคนโกง เห็นแต่แก่ประโยชน์ส่วนตัวทั้งสิ้น ไร้ไม่ได้’ ซึ่งทำให้ผู้ที่ไม่ใช่พวกเทศามีความโหม่นค้ำทอดยทั่วกัน และเป็นเหตุให้แตกสามัคคีกัน” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.77)

ทั้งนี้ หากย้อนกลับไปพิจารณาถึงการก่อตัวขึ้นของข้าราชการท้องถิ่นในมณฑลพิษณุโลก ช่วงต้นการปฏิรูปเมื่อกลางพุทธศตวรรษที่ 25 นั้น จะเห็นได้ว่าผู้ที่เป็นหัวเรือใหญ่ในการสร้างเครือข่ายสาธุศิษย์ดังกล่าวคือ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร หรือเจ้าพระยาสุรศรีวิศิษฐ์ศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) ซึ่งเป็นผู้ที่สมเด็จพระยามหาจักรพรรดิราชานุภาพทรงไว้วางพระราชหฤทัยและสนธิแนบแน่นตั้ง “พีกับน้อง” (ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, 2509, น.360) โดยสมเด็จพระยามหาจักรพรรดิราชานุภาพทรงมีความเห็นต่อตัวพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) ว่าเป็นคนที่ “มีความสามารถมั่นคงในการปกครองซึ่งราษฎรทั้งหลายในหัวเมืองมณฑลนั้น ได้เคยเห็นการปกครองเมืองพิไชยมาแต่ก่อน มีความนิยมเชื่อถืออยู่โดยมากแล้ว” อีกทั้งยัง “ได้จัดการฝึกหัดคนขึ้นรับราชการได้ในมณฑลนั้นเอง ไร้แต่ต้องการข้าราชการจากกรุงเทพฯ กรุงเทพฯ ยังต้องขอคนซึ่งพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรได้ฝึกหัดขึ้นในมณฑลพิษณุโลกส่งไปรับราชการในมณฑลอื่น” (“รายงานข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก,” 2443, น.2)

กล่าวได้ว่า การฝึกหัดคนหนุ่มจากระบบการปกครองเดิมขึ้นมารับราชการในระบบการปกครองแบบใหม่ ในแง่หนึ่งย่อมแสดงให้เห็นถึงมิติของการขยายตัวของเครือข่ายข้าราชการในมณฑลพิษณุโลกที่เต็มไปด้วยกรมการเมืองจากระบบเก่าและข้าราชการที่ถูกฝึกฝนขึ้นจากเครือข่ายสาธุศิษย์ของเจ้าพระยาสุรศรีวิศิษฐ์ศักดิ์และสมเด็จพระยามหาจักรพรรดิราชานุภาพ จนเกิดเป็นภาพของเครือข่ายข้าราชการท้องถิ่นที่เป็นสังฆญาติเกี่ยวดองกันไปทั้งมณฑล โดยความเป็นสังฆญาตินี้หาได้เกี่ยวดองกันในทางสายเลือดไม่หากแต่เป็นการเกี่ยวดองด้วยการเป็นเครือข่ายสาธุศิษย์ภายใต้ร่มใหญ่ของสมเด็จพระยามหาจักรพรรดิราชานุภาพ และในมณฑลพิษณุโลกนั้น เจ้าพระยาสุรศรีวิศิษฐ์ศักดิ์ (เชย กัลยาณมิตร) ก็ปรากฏข้อมูลว่าเป็นผู้ที่ฝึกฝนข้าราชการในมณฑลและส่งไปรับราชการในมณฑลอื่นๆ หรือทำงานในมณฑลพิษณุโลกเอง โดยข้าราชการเหล่านี้จะประจำการในตำแหน่งตั้งแต่ชั้นเสมียนไปจนถึงระดับสัญญาบัตร ดังจะเห็นได้จากกรณีของพระยาอินทภูติภักดีหรือพระปุณวินบูรินทร์ ที่มีแนวโน้มว่าจะเป็นหนึ่งในสาธุศิษย์ของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) เพราะคงเคยมีโอกาสดำรงตำแหน่งร่วมกับเจ้าพระยาสุรศรีวิศิษฐ์ศักดิ์หรือพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) ผู้ว่าราชการเมืองพิไชย ตั้งแต่ครั้งที่พระปุณวินบูรินทร์ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงศรีเสนา กรมการเมืองพิไชย (พ.ศ.2423) และคงได้

ร่วมงานกันเรื่อยมาจนกระทั่งถึงราวๆ ช่วง พ.ศ.2445 หลังสิ้นสุดการปราบปรามกบฏเงี้ยว เนื่องจาก พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรนั้นได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น เจ้าพระยาสุรศรีวิศิษฎ์ศักดิ์ ข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพ แต่กระนั้น การย้ายไปของเจ้าพระยาสุรศรีวิศิษฎ์ศักดิ์ก็ทำให้การดำรงอยู่ของเครือข่ายความเป็นสานุศิษย์นี้สูญสลายไปพร้อมๆ กับการโยกย้ายไม่ หากแต่ยังดำรงอยู่อย่างหยิ่งรอกและยังคงเกี่ยวพันกันในกลุ่มสานุศิษย์อยู่เช่นเคย

ทั้งนี้ การสร้างเครือข่ายข้าราชการท้องถิ่นในมณฑลพิษณุโลกของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรนั้น อาจเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ก่อให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในหมู่เครือข่ายข้าราชการท้องถิ่นที่เป็นสานุศิษย์ของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร และความสัมพันธ์ดังกล่าวก็อาจมีผลต่อการดำเนินการไม่โยกย้ายตำแหน่งของพระปลัดวันบุรินทร์เมื่อ พ.ศ.2441 ด้วยเช่นกัน กล่าวคือ แม้ว่าพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรจะย้ายไปดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพแล้ว แต่เครือข่ายทางอำนาจของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรยังคงอยู่ในมณฑลพิษณุโลก โดยจะเห็นได้ว่าผู้ที่ดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวงมณฑลพิษณุโลกคนที่ 3 ซึ่งเข้ามารับช่วงต่อภายหลังจากพระยาภักดีณรงค์ (สิน พ.ศ.2445-2446) คือ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์ พ.ศ.2446-2449) นั้นก็เป็นสานุศิษย์ที่ถูกพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) ได้เคยฝึกหัดราชการให้เองกับมือตั้งแต่เป็นชั้นกรรมการเมืองพิไชยเพราะเห็นว่าเป็นคนที่มีแววดี และได้ย้ายขึ้นมาเป็นข้าหลวงมณฑลจากตำแหน่งเดิมคือผู้ว่าราชการเมืองพิไชยภายหลังจากการถึงแก่กรรมของพระยาภักดีณรงค์ และระหว่างพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์) กับพระปลัดวันบุรินทร์นั้น ก็น่าจะคุ้นเคยกันเป็นอย่างดีและคงได้ให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลกันอยู่เสมอ จนกระทั่งพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์) ได้โยกย้ายไปประจำเป็นข้าหลวงมณฑลอื่นใน พ.ศ.2449 อันถึงความแนบแน่นระหว่างพระปลัดวันกับทั้ง พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) และพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์) นั้น ผู้วิจัยจะขยายให้เห็นในลำดับต่อไป

อย่างไรก็ตาม ไม่เพียงแต่ข้าราชการในกระทรวงมหาดไทยของมณฑลพิษณุโลกเท่านั้น ที่ปรากฏให้เห็นถึงเครือข่ายสานุศิษย์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในกระทรวงเกษตรเองก็มีการดำรงอยู่ของสานุศิษย์ของพระองค์ด้วยเช่นกัน โดยในกรณีของพระศรีพนมมาศ (ทองอิน) อดีตนายอำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์ ก็ปรากฏข้อมูลว่าเป็นผู้ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ให้การสนับสนุนว่า “พระศรีพนมมาศ นายอำเภอลับแล มีความรู้ความเข้าใจในการเพาะปลูกอยู่บ้าง สมควรจะได้รับตำแหน่งเป็นข้าหลวงเกษตรไปพลางก่อนได้” จึงได้เสนอชื่อให้กับกระทรวงเกษตรในคราวที่จะจัดตั้งข้าหลวงเกษตรมณฑลในมณฑลต่างๆ เมื่อ พ.ศ.2454 (สจข.ร.6

กส.5/43) โดยเมื่อได้รับตำแหน่งข้าหลวงเทศมณฑลพิษณุโลกแล้วพระศรีพนมมาศ (ทองอิน) ก็มีความมูมานะในการจัดการเรื่องการเกษตรในมณฑลให้เป็นที่เรียบร้อย กระทั่งในคราวที่พระศรีพนมมาศป่วยหนักและลาออกรับเบี้ยบ้านาญเมื่อ พ.ศ.2464 ก็ยังมีแก้ไขห่วงใยงานที่ยังค้างค้างอยู่ และแจ้งความประสงค์ที่จะจัดการให้เป็นที่เรียบร้อยนี้แก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพให้ทรงทราบ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาพลเทพ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการให้รับไว้พิจารณา ทั้งนี้ จดหมายดังกล่าววนอกเหนือจากใจความที่ต้องการจะฝากฝังงานของพระศรีพนมมาศให้แก่เจ้าพระยาพลเทพแล้ว จดหมายนี้ยังชี้ให้เห็นถึงความแนบแน่นระหว่างสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับบรรดาสาธุศิษย์ที่ได้กระจายตัวไปทำงานในระดับอำเภอและต่างกระทรวงอีกด้วย ความว่า

เมื่อฉันขึ้นไปมณฑลภาคพายัพคราวนี้ได้แวะไปเยี่ยมพระศรีพนมมาศ ทองอิน ที่เมืองลับแล พระศรีพนมมาศป่วยโรคปัสสาวะพิการเรื้อรัง แต่ยังไม่ลุกนั่งได้ ตัวว่าคงไม่รอด เป็นห่วงอยู่อย่างหนึ่งด้วยเรื่องเปลือกปอกกะสา ซึ่งตัวได้คิดอ่านทดลองส่งเปลือกไปเมืองยี่ปุ่นปรากฏว่าใช้ทอผ้าได้...ลองให้บุตรหาเปลือกปอกกะสาขาย 1 ครั้ง...ยี่ปุ่นแย่งกันซื้อแพงของมีราคา...เข้ากันกดราคาเสียเลยขายไม่ได้ พระศรีพนมมาศเห็นว่าเปลือกปอกกะสานี้ควรจะเป็นสินค้าเมืองไทย...แต่ผู้อื่นคิดเห็นจะไม่สำเร็จ ด้วยจะต้องอยู่ในอำนาจคนต่างประเทศที่รับซื้อ ถ้ารัฐบาลบำรุงเห็นจะสำเร็จ พระศรีพนมมาศได้รวบรวมตัวอย่างกับเรียงคำชี้แจงเรื่องเปลือกปอกกะสาไว้ ขอมอบให้แก่ฉันเพื่อจะได้จัดการส่งกระทรวง...เรื่องราวเป็นดังนี้ พระศรีพนมมาศนี้ฉันรู้จักมาตั้งแต่เขายังไม่ได้รับราชการ จึงคุ้นเคยชอบพอกันมาก แต่ในชั้นหลังเขาไปรับราชการอยู่ในกระทรวงเกษตรราธิการช้านาน จนกระทั่งออกมารับเบี้ยบ้านาญ...ได้ทราบข่าวว่าเจ้าคุณไปตรวจราชการทางตัวนอกเพิ่งกลับมา หวังใจว่าในปีนี้น่าคงจะขึ้นไปทางเหนือ ฉันไปเที่ยวเฉพาะธุระโบริมาณคดี แต่ในตาอดสังเกตไม่ได้ตามที่แลเห็นรู้สึกว่าการกระทรวงใดจะทำคุณให้แก่ราษฎรได้ยิ่งกว่าเจ้าคุณเห็นจะไม่มี...เจ้าคุณไม่นั่งอยู่แต่ในเก้าอี้อันมีแขน เทียววิ้งดูวิ้งเรียนด้วยตนเองดังได้ทำมาตั้งแต่ว่าการกระทรวงเกษตรราธิการ ฉันขออนุโมทนาด้วยเป็นอย่างยิ่ง

(สจข. ร.6-ร.7 สบ.2.52/264, น.2-4)

ดังนั้น จึงพอกกล่าวได้ว่าเครือข่ายของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กรมพระยาตากสินมหาราชในมณฑลพิษณุโลกที่มีเจ้าพระยาสุรศรีวิสุทธิวงศ์ (เชย กัลยาณมิตร) เป็นหัวเรือใหญ่นั้นก็ได้ขาดสะบั้นลงภายหลังจากที่ได้โยกย้ายไปไม่ หากแต่ยังคงดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่นกลมเกลียวและในช่วงต้นพุทธทศวรรษ 2450 นั้น กรมการเมืองท้องถิ่นจากระบบเก่าแต่ถูกฝึกฝนมากับการเป็นเครือข่ายสถานีของเจ้าพระยาสุรศรีวิสุทธิวงศ์นั้นก็ค่อยๆ สมนตัวเข้ากับเครือข่ายสถานีของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่เริ่มทะยอยเข้าสู่ระบบราชการของมณฑลพิษณุโลกในช่วงเวลานี้ เช่น พระยานครพระราม (สวัสดิ์ มหาภายี) ซึ่งได้เข้ามารับราชการในตำแหน่งข้าหลวงมหาดไทยมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2453 และดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2456-2458 (สจข. ร.8 สบ.2.52/579, น.28; และ หวน พินธุพันธ์, 2514, น.27) และบุตรชายของเจ้าพระยาสุรศรีวิสุทธิวงศ์ (เชย กัลยาณมิตร) เองก็เข้ามาดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลกในช่วงเวลาไล่เลี่ยกันและดำรงตำแหน่งอยู่หลายสมัย อีกทั้ง ตัวของบุตรชายเจ้าพระยาสุรศรีวิสุทธิวงศ์เองก็เป็นหนึ่งในสถานีของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ได้ทรงรับมาจาก “เจ้าพระยาสุรศรีวิสุทธิวงศ์ เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกน่านายเชียรบุตรชาย (คือพระยากัลยาณวัฒน์วิศิษฎ์) มามอบให้ข้าพเจ้าในเวลาเมื่อยังเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยใช้ฝึกหัดราชการ” (สจข. ร.7 สบ.2.28/8, น.7-8) และ “ฉันได้สั่งสอนให้เลศนัยไปทุกอย่าง” (สจข. ร.6-ร.7 สบ.2.52/562, น.10) และในช่วง พ.ศ.2458 เชียร กัลยาณมิตร บรรดาศักดิ์ ณ ขณะนั้นคือ พระเกษตรสงคราม ก็ได้เข้ามารับตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลก ทั้งนี้ พระเกษตรสงคราม (เชียร กัลยาณมิตร) ได้เป็นผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลกอยู่ถึง 2 ระยะเวลาด้วยกัน คือ ช่วง พ.ศ.2458-2459 ก่อนที่จะย้ายไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองสวรรคโลกใน พ.ศ.2459-2461 ในบรรดาศักดิ์ พระสวรรคโลกบุรีศรีอุตรเกษตร และย้ายกลับมาเป็นผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลกใน พ.ศ.2462-2470 ในบรรดาศักดิ์พระยากัลยาณวัฒน์วิศิษฎ์ (หวน พินธุพันธ์, 2514, น.27; และ อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยากัลยาณวัฒน์วิศิษฎ์ (เชียร กัลยาณมิตร), 2510) โดยจะเห็นได้ว่า การผสมผสานเข้าด้วยกันของเครือข่ายสถานีสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช กรมพระยาตากสินมหาราชและเครือข่ายของสถานีพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร หรือ เจ้าพระยาสุรศรีวิสุทธิวงศ์ที่ส่วนใหญ่เป็นกรมการเมืองท้องถิ่นก่อนการปฏิรูปนั้น ยังดำรงอยู่เรื่อยมาจนกระทั่งถึงต้นพุทธทศวรรษ 2470

แน่นอนว่า การทำงานของข้าราชการท้องถิ่นภายใต้ภาพลักษณ์ของการเป็นสังฆญาติเกี่ยวดองกันในหมู่ข้าราชการที่เป็นสถานีสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชนั้น ก็อาจทำให้

บรรยากาศการทำงานของข้าราชการในมณฑลพิษณุโลกมีลักษณะที่เหนียวแน่นกลมเกลียว และดูราวกับว่าจะมีความเป็นเนื้อเดียวกันอยู่บ้างในหมู่ข้าราชการท้องถิ่น อีกทั้ง ในแง่ของบรรยากาศทางสังคมนั้น ราษฎรก็ให้ความนิยมต่อตัวผู้ปกครองที่รู้ช่องทางสมาคมกับพวกเขา จนภาพของความเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น ดูจะถูกฉาบทับไปด้วยความสงบเรียบร้อยและประณีประนอม จนอาจทำให้สามารถนึกไปได้ว่าพื้นที่มณฑลพิษณุโลกนี้ไม่เกิดการต่อต้านขึ้นในหมู่ข้าราชการและราษฎรในพื้นที่ แต่ผู้วิจัยหาได้เชื่อเช่นนั้นไม่ โดยจะแสดงให้เห็นในลำดับต่อไปว่าการที่ข้าราชการท้องถิ่นในมณฑลพิษณุโลกมีลักษณะของการประณีประนอมกันนั้น ในแง่หนึ่งก็ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงมิติของการต่อรองและต่อต้านอยู่ในตัวเอง หากแต่มิติของการต่อรองและต่อต้านที่ดำรงอยู่นั้น อาจแฝงอยู่ในท่าทีที่ประพุดกันมาในหมู่ข้าราชการท้องถิ่นทั้งที่เป็นกรมการเมืองเก่าในพื้นที่และข้าราชการจากระบบการศึกษาในช่วงต้นการปฏิรูปก็คือการใช้เครือข่ายอุปถัมภ์และการโต้แย้งต่อคำสั่งของทางราชการในบางกรณีจากทั้งข้าราชการและราษฎรในพื้นที่ กระทั่ง เครือข่ายดังกล่าวถูกสั่นคลอนในยุคที่พระยาเพชรปาดิ ข้าหลวงมณฑลพิษณุโลก (พ.ศ. 2468-2471) ที่มีการโยกย้ายสับเปลี่ยนข้าราชการในมณฑลจนคนเก่าๆ แทบจะไม่หลงเหลืออยู่เลยและถูกแทนที่ด้วยศิษย์และคนของตน ซึ่งถูกฝึกฝนมาจากการศึกษาแบบใหม่ที่แตกต่างจากกลุ่มข้าราชการก่อนหน้านี้ และการสับเปลี่ยนโยกย้ายข้าราชการจนสร้างความโกลาหลให้กับมณฑลพิษณุโลกนี้ ก็ทำให้แม้แต่ตัวของพระยาอินทภูติภักดี นายอำเภอพรหมพิรามและพระยาภักทยานวัตนวิศิษฎ์ (เชียร กัลยานมิตร) ผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลก ณ ขณะนั้น ก็ต้องขอลาออกจากราชการ จนเป็นที่อาลัยเสียดายของราษฎร พ่อค้าพานิชและข้าราชการ (สจข. ร.7 ม.26.4/14, น.7) พร้อมทั้งยื่นหนังสือทูลเกล้าฯ ต่อสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพถึงความอัดอั้นที่มีต่อการปกครองของสมุหเทศาภิบาล เมื่อวันที่ 28 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2470

ข้าพระพุทธเจ้ามาระลึกถึงความเปนอยู่และที่จะเปนไปในภายหน้า เท่าที่สังเกตเห็นในยุคนี้ แม้ข้าพระพุทธเจ้าไรที่พึ่งแต่ได้ฝ่าพระบาทพระองค์เดียวแล้ว ป่านนี้ข้าพระพุทธเจ้าจะถึงซึ่งความพินาศเปนแน่แท้ เหตุที่จะนำมานั้น ก็เนื่องแต่กรณี 3 ประการคือ

1 กำลังใจผู้ร้ายหึกโหมอยู่ในเวลานี้ อาจนำความเสื่อมเสียมาให้แก่ข้าพระพุทธเจ้าได้ด้วยเหตุหลายประการ

2 ผู้บังคับบัญชาข้าพระพุทธเจ้า กล่าวเป็นเชิงหาว่า ข้าพระพุทธเจ้าไม่ใส่ใจในหน้าที่ราชการบางอย่าง ความข้อนี้ข้าพระพุทธเจ้ามีความคับอกคับใจมาแต่ไหนแต่ไรแล้ว แต่เป็นการสุจริตของข้าพระพุทธเจ้าที่จะกราบทูลอย่างไรก็ได้ นอกจากน้ำท่วมปากแล้ว ก็เป็นการจงด้วยเกล้าฯ เท่านั้น

3 ถึงแม้ว่าจะปรากฏแก่ทุกคนชั้นแล้วว่า ข้าพระพุทธเจ้าไม่เป็นผู้ที่มีความเศร้าหมองมณฑินแก่การปฏิบัติในหน้าที่ราชการมาแล้วก็ดี แต่อาภักดิ์ของผู้นับบัญชาข้าพระพุทธเจ้าเท่าที่สำแดงมาแล้ว และกำลังทำอยู่ในเวลานี้ คอยแต่จะรื้อฟื้น ค้นหาความผิด อันเกิดแต่ผู้น้อยในบังคับบัญชาข้าพระพุทธเจ้าอยู่ร่ำไป ความมุ่งหมายเช่นนี้ก็เพื่อจะประหารข้าพระพุทธเจ้าในทางอ้อมให้โลกเห็นว่า นี่หรือพวกกันชมเชยว่า ข้าพระพุทธเจ้ามีภูมิรู้ในทางการปกครองผู้น้อยดีชั่วอยู่ฉันใด แท้จริงการค้นคว้าหาเหตุผลเช่นนี้ ผู้น้อยยอมเสียเปรียบผู้ใหญ่อยู่เป็นธรรมดา และเรื่องที่จะปั้นจะหากันมาละ ล้วนแต่หุยมหิมชนให้ชาวนั้นตั้งอีกทีก็ก่อกอง ทำนองว่าไปค้นคว้าหามาได้ หรือประกาศความเหลวแหลกให้ประจักษ์แก่หมู่ชนเช่นนี้เป็นอาทิ

ข้าพระพุทธเจ้าจำต้องกราบทูลเสียแต่เบื้องต้นว่า หากความมณฑลในเหตุดังกล่าวมาแล้วจะปรากฏขึ้นฉันใด ข้าพระพุทธเจ้าจำต้องขออนุญาตพระบารมีปกเกล้าฯ เป็นที่พึ่ง และขอกราบทูลด้วยสัจจวาจาว่า ความหุยมหิมชนที่ผู้น้อยเช่นนี้ ถ้ารื้อฟื้นกันขึ้นแล้ว น่าจะไม่มีแต่จังหวัดพิษณุโลกแห่งเดียว จังหวัดอื่นๆ ก็คงมีดุจกัน และเว้นเสียแต่ผู้มีศีลมีสัตย์อยู่แก่ใจตนเองแล้ว การควรเว้นจงเว้น การควรประพฤติจึงควรประพฤติ ส่วนการโจรผู้ร้าย และการที่ข้าพระพุทธเจ้าห่างเหินจากการงานบางอย่างนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจะดไว้ไม่กราบทูลเหตุผลประการใด ด้วยคิดด้วยเกล้าฯ ว่า ความทราบฝ่าพระบาทอยู่เด่นชัดแล้ว

ในที่สุดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอประทานถวายสำเนาคำสั่งฉบับ 1 มาเพื่อเป็นสักขีพยานของข้าพระพุทธเจ้าต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาภักดีนิเวศน์

(สจข. ร.7 สบ.2.47/95, น.2-5)

โดยสำเนาคำสั่งที่พระยาภักตยาณวัฒน์วิศิษฎ์ได้คัดมาแนบพร้อมกับหนังสือกราบทูลฯ นั้น เป็นของพระยาเพชรปาณี ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการทำงานที่มีลักษณะของการข้ามสายบัญชาการและลดบทบาทหน้าที่ของผู้ว่าราชการจังหวัดลงอย่างเห็นได้ชัด โดยคำสั่งลงวันที่คำสั่งวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2470 ความว่า

คำสั่งที่ 127/247

แผนกบัญชาการ

เรื่องสมุหเทศา, ไปราชการ

ข้าพเจ้าจะไปราชการเมืองสวรรคโลกสุโขทัย แล้วจะเลยไปกรุงเทพฯ ราชการรับด่วนหรือจดหมายไปบอกราชการธรรมดา ให้ผู้ว่าราชการจังหวัดทำแทน ถ้าผู้ว่าราชการจังหวัดไม่มา ให้มหาดไทยมณฑลทำแทน

หนังสือสามัญซึ่งมหาดไทยมณฑลเคยลงนามสั่งการแทนสมุหเทศาภิบาล ให้ทำไปตามเคย

โทรเลขและท้องตราให้มหาดไทยมณฑลเปิดฉีก และให้เสมียนตรามณฑลทำบาญชีส่งไปให้ทราบตามเคย ถ้ามหาดไทยมณฑลไม่อยู่ให้เสมียนตราทำแทน ท้องตราฉบับให้มหาดไทยมณฑลเปิดฉีก ถ้าเรื่องควรเสนอให้เทศาทราบก่อน ให้ส่งไปกรุงเทพฯ นอกนั้นให้ทำไป

เรื่องแปลกปลาดและอุกฉกรรจ์กับจดหมายส่วนตัว ให้เลขาณุกการส่งไปกรุงเทพฯ

สั่งวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พุทธศักราช 2470

มหาอำมาตย์ตรี พระยาเพชรปาณี

ประทับตราตำแหน่งมาเปนสำคัญ

(สจข. ร.7 สบ.2.47/95, น.6-7)

อย่างไรก็ตาม ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นนี้ สมเด็จพระยาตำราพระราชานุภาพก็ทรงตระหนักถึงและทรงได้สั่งไม่ให้พระยาภักตยาณวัฒน์วิศิษฎ์ลาออก โดยทรงแนะนำให้พระยาภักตยาณวัฒน์วิศิษฎ์ลาพักราชการในระหว่างที่กำลังหาหนทางแก้ไขข้อขัดแย้งที่เกิดขึ้นนี้ ดังปรากฏตามจดหมายที่พระราชทานถึงพระยาภักตยาณวัฒน์วิศิษฎ์ เมื่อวันที่ 5 มีนาคม พ.ศ.2470 ความว่า

ได้รับจดหมายมีมาเมื่อวันที่ 3 เดือนนี้ ฉันรู้สึกร้อนใจอยู่

เมื่อฉันกลับลงมาจากเมืองเหนือคราวนี้ ได้เขียนจดหมายไปรเวททูลสมเด็จพระเจ้าเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยฉบับ 1 อ้างถึงได้ตรัสขอให้ฉันช่วยว่ากล่าวทวงเหนี่ยวไม่ให้ลาออก และฉันได้ทำตามรับสั่ง ครั้นขึ้นไปเมืองเหนือ ไปพิจารณาเห็นที่พระกัลยาณวิฆเนศวินวิศิษฎ์ กับพระยาเพชรปาดิ สมุหเทศาภิบาลจะรับราชการร่วมกันอยู่ไม่ได้ ถ้ามีพระราชประสงค์จะเอาพระยาภิรมย์ภักดีวิศิษฎ์ไว้รับราชการ ขอให้ทรงย้ายพระยาภิรมย์ภักดีไปรับราชการที่มณฑลอื่น หรือเข้ามารับราชการที่กระทรวงในกรุงเทพฯ มิฉะนั้นขอได้โปรดประทานอนุญาตให้ออกตามประสงค์ ถ้าให้คงอยู่อย่างนี้เห็นว่าจะเสียราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตรัสแก่ฉันว่าจะทรงพิจารณา แต่เวลานี้ประจวบลง เรื่องจึงค้างอยู่ เพราะฉะนั้นถ้าพระยาภิรมย์ภักดีวิศิษฎ์เห็นว่าจะรั้งรออยู่เข้าไป จะเกิดลำบากเสียหาย ฉันแนะนำให้ลาพักราชการ อาศัยตามเวลาที่รับราชการที่มีอยู่เป็นโอกาสนั้น ลงมาจัดการงานส่วนตัวที่กรุงเทพฯ เสียสักเดือนหนึ่ง ในระวางนั้นจึงคิดต่อไปให้เป็นที่ยุติว่าจะทำประการใดภายหลัง

ที่มีจดหมายตอบฉบับนี้ และที่ให้คำแนะนำพระยาภิรมย์ภักดีวิศิษฎ์ ฉันรู้สึกลำบากใจอยู่ไม่ใช่น้อย ด้วยตัวฉันเป็นอภิรัฐมนตรีต้องอยู่กลาง ถึงว่าโดยส่วนพระยาเพชรปาดิกับฉันก็เป็นมิตรกัน ฝ่ายพระยาภิรมย์ภักดีวิศิษฎ์เล่าฉันก็ได้เลี้ยงมาแต่เด็ก คล้ายกับเป็นลูกเป็นหลาน ทางที่ดีควรจะคิดอ่านปราณีปรานอมกันทั้งสองฝ่ายให้สัมพันธ์กัน แต่เห็นชัดว่าทางนั้นไม่เป็นอย่างนั้นทำได้เสียแล้ว จะนิ่งเสียดูก็เป็นเสียอยู่ในตัวฉันเหมือนไม่เมตตาปราณี อีกประการ 1 ถ้าปล่อยให้เป็นอย่างนี้ เห็นว่าจะเสียราชการแน่นอน และบางทีอาจจะเกิดภัยแก่ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด หรือทั้งสองฝ่ายด้วย จึงแนะนำดังกล่าวนั้นมาในจดหมายนี้ โดยได้ดำริห์ตรองเห็นเป็นทางอย่างดีที่สุด ขออย่าให้สอเคล็ดสงสัยอย่างหนึ่งอย่างใด

(ลงพระนาม) ดำรงราชานุภาพ

(สจข. ร.7 สบ.2.47/95,น.29-30)

อำนาจและการต่อรองของพระยาอินทภูติภักดี

กล่าวได้ว่า เครือข่ายสาสนุศิษย์ของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) และ สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพที่มีลักษณะของการเป็นสังฆญาติของข้าราชการในมณฑลพิษณุโลกนั้น ก็เป็นเงื่อนไขสำคัญประการหนึ่งที่อาจทำให้พระยาอินทภูติภักดีหรือพระปู่คว้นบุรินทร์บรรดาศักดิ์ ณ ขณะนั้น สามารถต่อรองกับข้าหลวงมณฑลที่มีอำนาจเด็ดขาดในการโยกย้ายตำแหน่งต่างๆ ของข้าราชการในมณฑลตามความเห็นสมควร เพื่อไม่ให้มีการโยกย้ายไปประจำตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองนครป่าหมากภายใต้ความเป็นเครือช่ายนี้

นอกจากนี้ การไม่ไปดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองตามประกาศจากส่วนกลางของพระปู่คว้นบุรินทร์นั้น อาจมีเงื่อนไขจากเหตุผลส่วนตัวและชาวบ้านในพื้นที่อีกด้วย กล่าวคือ พระปู่คว้นบุรินทร์เมื่อย้ายไปดำรงตำแหน่งนายอำเภอพรหมพิรามก็ได้บุกเบิกตั้งบ้านเรือนของตนขึ้นตั้งปรากฏในบ้านที่จับปลายมือ ซึ่งบุตรหลานได้จดบันทึกตามคำบอกเล่าของคุณสังเวียน เจริญการผู้เป็นบุตรสาวคนเล็กของพระยาอินทภูติภักดี ความว่า

เมื่อข้าพเจ้าจำความได้ ข้าพเจ้าได้ไปเติบโตที่อำเภอพรหมพิราม เพราะเจ้าคุณพ่อได้ไปดำรงตำแหน่งนายอำเภออยู่ที่นั่น ขณะนั้นท่านยังเป็นพระปู่คว้นบุรินทร์ ท่านมีชื่อเสียงในการปราบปรามโจรผู้ร้าย พรหมพิรามเป็นอำเภอที่มีผู้ร้ายชุกชุม แต่ท่านไปอยู่กลับสงบเรียบร้อยดี ราษฎรก็รักแลเคารพท่านมาก ท่านจึงได้บุกเบิกที่ดินเป็นเทือกสวนไร่นา ปลูกบ้านใหญ่โต ตั้งหลักฐานอยู่ที่อำเภอพรหมพิราม มีช้างม้าวัวควาย ลงลูกจ้างทำนาทุกปี... บ้านใหญ่โตเป็นแบบเรือนแพสองหลังติดกัน (บันทึกคำบอกเล่าประวัติพระยาอินทภูติภักดีฉบับปลายมือ, ม.ป.ป.)

หากพิจารณาจะเห็นได้ว่า พระยาอินทภูติภักดีนั้นมีการลงหลักปักฐานอยู่ที่อำเภอพรหมพิรามด้วยความตั้งใจมั่น อีกทั้ง ยังมีช้าง ม้าและบริวารจำนวนไม่น้อย โดย “ปกครองราษฎรแบบพ่อปกครองลูก แก่เฒ่าขนาดไหนก็เรียกคุณพ่อ ทั้งรักทั้งกลัว ท่านเป็นผู้มีเมตตาธรรมโดยแท้ ใครเดือดร้อนอาหารการกินหรือเงินท่านก็ช่วยได้ รู้ว่าที่ไหนอดอยากก็ไปเอามาเลี้ยงเป็นสิบบๆ ครั้ว” (บันทึกประวัติพระยาอินทภูติภักดีฉบับปลายมือของคุณสังเวียน เจริญการ, ม.ป.ป.) แน่ละ เมื่อพระปู่คว้นบุรินทร์ได้ตั้งใจมั่นที่จะลงหลักปักฐานมั่นคงที่อำเภอพรหมพิรามแล้ว “ก็ยากที่จะเคลื่อนย้ายไปไหน” อันเป็นวิถีปฏิบัติโดยทั่วไปของกรมการเมืองแบบจารีต (เดช บุนนาค, 2548[2532], น.32)

ดังนั้น การที่พระปู้ควันบุรินทร์ไม่ย้ายไปตามคำสั่งของทางราชการนั้นในทางหนึ่งอาจด้วยเพราะเหตุดังนี้ แต่การปฏิเสธต่อคำสั่งของทางราชการนั้นจะกระทำได้ด้วยวิธีการใด?

ความเป็นไปได้ประการหนึ่งนั้นอาจจะเป็นดังที่กล่าวไปในข้างต้นว่า ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจในการโยกย้ายสับเปลี่ยนข้าราชการในตำแหน่งกรมการอำเภอได้โดยตรง และมีอำนาจในการจัดการดูแลความเรียบร้อยภายในมณฑลให้สอดคล้องกันกับสภาวาการณวินแต่ละท้องที่ อีกทั้งเรื่องโจรผู้ร้ายปล้นฆ่ายังคงเป็นปัญหาสำคัญที่ดำรงอยู่ในสังคมสยามจวบจนถึงทศวรรษที่ 2470 แล้วก็ตาม ดังที่ปรากฏความวิตกกังวลของผู้ปกครองในรายงานทูลเกล้าฯ ของ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรี ถึงสถิติการเกิดคดีในรายงานกรมพลำกังคีในช่วงปี พ.ศ.2470 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ ได้ทรงมีพระราชกระแสตอบกลับที่แสดงถึงความวิตกกังวลเอาไว้ในรายงานของกรมพลำกังคีว่า

สถิติเหล่านี้ทำดีมากและจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับราชการ. เรื่องที่มีฆ่ากันตายเพิ่มมากขึ้นออกจะแปลก จะเป็นด้วยเหตุใดน่าลองคิด. สังเกตดูจำนวนอาชญากรปืนที่ได้อนุญาตเพิ่มมากขึ้นเหมือนกัน. การที่มีฆ่ากันมากขึ้นนั้นคงจะไม่ใช่เพราะมีพลเมืองมากขึ้นอย่างเดียว จะเป็นเพราะตำรวจไม่พอ บกพร่องในเรื่องจับกุมหรืออย่างไร ขอบอกมาก. นอกจากนี้ก็อาจเกิดจากการศึกษา ซึ่งทำให้หมดความเชื่อถือในสวรรคันรภ และของศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ตลอดจน ความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐบาลและเพื่อลบล้างความเชื่อถือเหล่านั้นแล้ว หาได้ต้องอบรมให้มีนิสัยดีขึ้นโดยทางอื่น ทำไม่หมดศรัทธาที่นับถือ และหมดความเกรงกลัวต่อตัว ทั้งในโลกนี้โลกหน้า. เรื่องจัดเรือนจำใหม่นั้น เป็นความคิดที่ดีอย่างยิ่ง. (สจช. ร.7 ม.4/1, น.2-3)

ด้วยเหตุนี้ จึงมีความเป็นไปได้ในกรณีที่ไม่มีการย้ายอยู่สองทางเป็นอย่างน้อย คือ กรณีแรก เจ้าคุณอินเป็นผู้ที่มีความเหมาะสมกับท้องที่ๆ ดูแล โดยในกรณีของพระยาอินทภูติภักดีนั้นไม่เพียงแต่มีฝีมือในการปราบปรามโจรผู้ร้ายในท้องที่อำเภอพรหมพิรามที่ขึ้นชื่อว่าเป็นเมืองที่มีนักเลงท้องถิ่นอยู่โดยทั่วไปแล้ว (จิราภรณ์ สถาปนวรรณนะ, 2552, น.44) ยังเป็นคนที่ราษฎร ทั้งรักทั้งนับถือและเกรงกลัวมาก (จิราภรณ์ สถาปนวรรณนะ, 2546, น.2 และ บันทึกประวัติพระยาอินทภูติภักดีฉบับลายมือของคุณสังเวียน เจริญการ, ม.ป.ป.) ด้วยสภาวาการณวินของอำเภอพรหมพิราม

และความสามารถของเจ้าคุณอินแล้ว มิพักต้องกล่าวว่า มีส่วนสำคัญอย่างมากต่อการดำรงความสงบของราชการในห้วงต้นของการปฏิรูป จึงค่อนข้างมีความเป็นไปได้ว่าด้วยความเล็งเห็นถึงความสามารถดังกล่าวนี้ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาล (เชย กัลยณมิตร) จึงไม่ได้อนุมัติให้มีการย้ายตำแหน่งแต่อย่างใด

ในอีกกรณีหนึ่ง คือ ราชการในท้องที่เข้าชื่อร่วมกันคัดค้านเพื่อมิให้เกิดการย้ายตามคำสั่งของส่วนกลาง โดยการที่ราชการเข้าชื่อคัดค้านนี้ได้ปรากฏในหนังสือ *อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่สังเวียน เจริญการ(อินทญาติ)* (2530) แต่เป็นกรณีที่เกิดขึ้นในช่วงหลัง พ.ศ.2445 กล่าวคือ ภายหลังจากที่ปราบปรามกบฏเงี้ยวจนราบคาบแล้ว ทางราชการจะมีการปูนบำเหน็จรางวัลให้ “โดยให้ย้ายไปเป็นเจ้าของ ให้เลือกเอาว่าจะไปอยู่จังหวัดใดก็ได้ใน 3 จังหวัด คือ สวรรคโลก พิจิตร เพชรบูรณ์ แต่ท่านมิได้ย้ายไปจังหวัดใด เนื่องจากราชการที่มีความเคารพในตัวท่าน ได้เข้าชื่อกันร้องต่อทางการขอให้ท่านปกครองอำเภอพรหมพิรามต่อไป เป็นอย่างนี้ถึง 2 ครั้งด้วยกัน” (*อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่สังเวียน เจริญการ(อินทญาติ)*, 2530) นอกจากนี้ ในฉบับลายมือยังเขียนต่อไปอีกด้วยว่า “เจ้าพระยาสุรสีห์เจ้านายของท่านตำหนิว่าพระยาอินนี้หัวดีจริงๆ” (*บันทึกคำบอกเล่าประวัติพระยาอินทญาติภักดีฉบับลายมือ*, ม.ป.ป.) ทั้งนี้ บันทึกดังกล่าวเป็นการจดบันทึกจากความทรงจำของคุณสังเวียน เจริญการ จึงอาจมีความคลาดเคลื่อนในเรื่องของตัวบุคคลจึงจำเป็นต้องทำการวิพากษ์อย่างละเอียด โดยจากข้อความดังกล่าวทำให้สันนิษฐานได้ 2 ทาง คือ 1) เจ้านายที่กล่าวถึงนั่นคือ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์) หรือไม่? เพราะพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรนั้น เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกที่เข้าดำรงตำแหน่งต่อจากพระยาภักดีณรงค์ (สิน หรือ สิน ไกรฤกษ์) ซึ่งย้ายจากตำแหน่งข้าหลวงกำกับราชการเมืองอุบลราชธานีมาประจำการเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2445 โดยย้ายเข้ามาภายหลังจากที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย) ย้ายขึ้นไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพายัพในปีเดียวกัน กระทั่งถึงแก่กรรมด้วยการ “ป่วยเปนไข้พิษ” ใน พ.ศ.2446 (“ข่าวตายหัวเมือง,” 2446, น.653) กล่าวได้ว่าเป็นการดำรงตำแหน่งในระยะเวลาอาจไม่ถึง 1 ปี และพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์) ผู้ว่าราชการเมืองพิไชย ณ ขณะนั้น จึงได้เข้าดำรงตำแหน่งต่อ อีกทั้ง ตัวพระยาโพธิ์ยังเป็นคนที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย) เห็นว่าเป็นคนที่มีแววดีและได้ตั้งตัวมารับราชการ

[โดยให้]เป็นตำแหน่งตั้งแต่ชั้นผู้น้อย เลื่อนที่ขึ้นไปตามลำดับด้วยความสามารถจนได้ที่ พระสีหสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองอุตรดิตถ์ เมื่อ พ.ศ.2445 เกิดกบฏเงี้ยวเมืองแพร่ เวลานั้นเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ ลงมารั้งตำแหน่งปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย...ตัวฉัน [สมเด็จพระเจ้ากรมพระยาดำรงฯ] ก็ได้เคยไปเมืองเหนือ และเคยเดินบกแต่เมืองอุตรดิตถ์ไปเมืองแพร่ รู้เบาะแสภูมิล่านาด้วยกันทั้ง 2 คน [รวมทั้งตัวพระยาสุรสีห์] พอได้รับโทรเลข...เกิดผู้ร้ายเงี้ยวฉบับแรก...ปรึกษากัน [แล้ว]...จึงรีบมีโทรเลขไปยังเมืองอุตรดิตถ์ฉบับหนึ่ง สั่งพระยาโพธิ์ให้รวมกำลังกับเครื่องศัสตราวุธ รีบยกไปกักทางที่ช่องเขาพริ้ง อันเป็นที่คับขันในทางเดินมายังอุตรดิตถ์ (ดำรงราชานุภาพ, 2560[2487]. น.264)

ทั้งนี้ พระปู่คว้นบุรินทร์นั้นก็ถือเป็นหนึ่งในขุนศึกกองหน้าในการปราบเงี้ยวและสังกัทัพกับพระยาพิชัย (พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร [โพธิ์ เนติโพธิ์]) โดยหนึ่งในวีรกรรมของพระปู่คว้นบุรินทร์ที่ปรากฏ คือ ในเวลา 5 โมงเช้าของวันที่ 3 สิงหาคม พ.ศ.2445 กองกำลังเงี้ยวราว 50 คน ได้ลักลอบข้ามเข้ามายังด่านไฮฮ้ำ บนเขาพริ้ง และได้ตีด่านฮ้ำฮ้ำแตกตรงมายังค่ายของพระยาพิชัย (โพธิ์ เนติโพธิ์) ที่ตั้งกองกำลังอยู่ปางอ้อหรือปางต้นผึ้ง โดยในเหตุการณ์คับขันคราวนั้นกองกำลังของพระปู่คว้นบุรินทร์และนายร้อยเอกช่วงที่เป็นกองหน้าให้กับพระบริรักษ์ผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลกคงได้รับรายงานการลอบโจมตีนั้นและอยู่ในบริเวณใกล้ที่สุด โดย ณ ตอนนั้นกองกำลังของพระปู่คว้นบุรินทร์ตั้งอยู่ที่ “บางบ้านนาข้าม[ตำบลนาขาม]เขตอำเภอลับแล” จึงได้โทรศัพท์จากบางบ้านนาข้ามนั้นแจ้งไปยังส่วนกลางเพื่อรายงานสถานการณ์ก่อนที่ “พระปู่คว้นกับนายร้อยเอกช่วง[จะ]ได้รับยกทัพตามพวกเงี้ยวไป” (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1), 2502, น.81) จนเมื่อได้ปะทะศึกกับเงี้ยวและสามารถขับไล่เงี้ยวไปได้แล้ว กองกำลังของพระบริรักษ์ผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลกก็มาถึงและได้เคลื่อนกำลังไปตั้งอยู่บริเวณตำบลไฮฮ้ำ และพระบริรักษ์เห็นว่าที่ไฮฮ้ำนั้น “เป็นทางแยกทางเมืองแพร่ลงมาสู่อุตรดิตถ์แลมาลับแลได้หลายทางจึงทำจดหมายถึงพระยาพิชัยว่าตัวข้าพระพุทธเจ้าขอยกไปบ้านให้หา” และ ณ ขณะนั้นพระปู่คว้นบุรินทร์และนายร้อยเอกช่วงก็คงได้ตามไปสมทบกับกองกำลังของพระบริรักษ์แล้ว แต่ก็ถูกส่งตัว “ให้นายร้อยเอกช่วง พระปู่คว้นคุมกำลังไปฟังการที่พระยาพิชัย” และเมื่อทั้งพระปู่คว้นนบุรินทร์และนายร้อยเอกช่วงมาถึงค่ายของพระยาพิชัยก็ได้ถูกพระยาพิชัยขอตัวให้มาอยู่ในสังกัทัพ เนื่องจากเห็นฝีมือเป็นที่ประจักษ์ในการรบคราวที่พระยาพิชัยถูกเงี้ยวลอบโจมตี โดยพระบริรักษ์ “ได้รับจดหมายพระยาพิชัยต่อว่าขอเอาตัวพระปู่คว้นนายร้อยเอกช่วงแลกำลังไว้ในกองพระยา

พิชัย ส่วนตัวข้าพระพุทธเจ้า[พระบริรักษ์]เห็นชอบให้ไปตั้งที่ช่องแคบทางให้หาย[ไ้ฮ้อ]” (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1), 2502, น.99) นอกจากนี้ ในสมรภูมิปราบเงี้ยวคราวนั้น ยังพบว่าหลวงเมือง ซึ่งอาจจะเป็นคนเดียวกันกับหลวงศรีราชยศ (ลี อินทภูติ) พี่ชายของพระปู่คว้นบุรินทร์ก็เข้าร่วมในการรบด้วยเช่นเดียวกัน โดยสังกัดกองพระบริรักษ์นำกำลัง 100 คนไป “สอดแนมตรวจดูทางทุ่งเขาใหญ่ห่างจากใหญ่ทอน[นาปูโพน]หนึ่งร้อยเส้น” (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1), 2502, น.97) กล่าวได้ว่า บทบาทของพระปู่คว้นบุรินทร์นายอำเภอพรหมพิรามนั้นโดดเด่นเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับกรณีการเข้าไปช่วยทัพพระยาพิชัย (โพธิ์ เนติโพธิ์) ในคราวคับขัน จนเป็นที่ได้รับความไว้วางใจจากตัวพระยาพิชัยจนขอให้พระปู่คว้นบุรินทร์ได้มาเข้าร่วมกองกำลังด้วยกัน

จะเห็นได้ว่า ด้วยเหตุที่พระปู่คว้นบุรินทร์และพระยาพิชัยได้เผชิญสงครามมาด้วยกันและพระปู่คว้นบุรินทร์ก็อยู่ภายใต้การบัญชาการของพระยาพิชัยที่ต่อมาได้เลื่อนขึ้นไปดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลพิษณุโลกนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าบุคคลทั้งสองมีความสนิทแนบแน่นพอที่จะตำหนิกันในการทำงานว่า “หัวดีจริง” ในคราวมอบบำเหน็จรางวัล แต่ก็มีความเป็นไปได้มากกว่าในข้อสันนิษฐานที่ 2 ว่าผู้ที่กล่าวประโยคว่า “หัวดีจริง” นั้นก็คือ “พระยาสุรสีห์” (เซย กัลยาณมิตร) เอง เนื่องจากพระปู่คว้นบุรินทร์นั้นได้ทำงานกับพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรตั้งแต่ครั้งยังเป็นนายอำเภอเมืองพิษณุโลก กระทั่งย้ายมาดำรงตำแหน่งนายอำเภอพรหมพิรามแล้วก็ตาม จึงมีความเป็นไปได้ว่า ผู้ที่พระปู่คว้นบุรินทร์ให้ความเคารพนับถือจนกระทั่งเรียกว่าเป็น “เจ้านาย” นั้นน่าจะเป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรที่ต่อมาได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระยาสุรสีห์ ซึ่งยังดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกอยู่ช่วงระยะเวลาสั้นๆ ภายหลังจากปราบเงี้ยวสำเร็จใน พ.ศ.2445 ก่อนที่จะย้ายขึ้นไปเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพายัพในปีเดียวกัน และด้วยระยะเวลาสั้นๆ นี้จึงน่าจะเพียงพอต่อการจัดแจงบำเหน็จรางวัลให้แก่พระปู่คว้นบุรินทร์และข้าราชการตลอดจนราษฎรที่มีส่วนร่วมในการสงคราม กระทั่ง ได้รับการปฏิเสศจากพระปู่คว้นบุรินทร์เป็นหนที่สองจนกระทั่งทำให้พระยาสุรสีห์ ได้กล่าวประโยคที่ว่า “หัวดีจริง” (อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่สังเวียน เจริญการ(อินทภูติ), 2530)

แน่นอนว่าทั้งการยับยั้งการโยกย้ายตำแหน่งของตัวพระปู่คว้นบุรินทร์ในการไปประจำยังนครป่าหมากและยังให้ดำรงตำแหน่งที่พรหมพิรามต่อไปตามประสงค์ของพระปู่คว้นบุรินทร์นี้ ในทางหนึ่งย่อมสะท้อนให้เห็นอำนาจในการต่อรองของกรมการเมืองท้องถิ่นที่มีต่ออำนาจของส่วนกลาง อีกทั้ง การยับยั้งการโยกย้ายดังกล่าวยังมีเงื่อนไขของการเข้าชื่อโดยราษฎรที่อาจเป็น

ข้อสนับสนุนต่อการตัดสินใจของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เซย) ข้าหลวงเทศาภิบาล กระทั่งนำไปสู่การยับยั้งการโยกย้ายตำแหน่งดังกล่าว ทั้งนี้ หากสังเกตจะเห็นได้ว่าการระบุถึงการกระทำเข้าชื่อยับยั้งของราษฎรถึง 2 ครั้งด้วยกัน จึงมีความเป็นไปได้ว่าการเข้าชื่อของราษฎรอาจเคยกระทำมาก่อนแล้วเมื่อครั้ง พ.ศ.2441 (*อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่สังเวียน เจริญการ (อินทญาติ)*, 2530)

อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่าทั้ง 2 กรณีที่ผู้วิจัยได้หยิบยกมานั้น ในทางหนึ่งก็เปิดเผยให้เห็นถึงเงื่อนไขของการไม่ได้โยกย้ายออกไปจากตำแหน่งหน้าที่เดิมของพระยาอินทญาติภักดีหรือพระปฐุควันบูรินทร์ แต่ในอีกทางหนึ่งก็ชี้ให้เห็นถึงเงื่อนไขเฉพาะของพื้นที่ๆ มีต่อวิธีการจัดการปกครองท้องถิ่นในห้วงเวลาแห่งการปฏิรูป ซึ่งยังคงมีลักษณะของการประนีประนอมระหว่างระเบียบการปกครองใหม่กับกรมการเมืองท้องถิ่น ที่วางอยู่บนเงื่อนไขของการธำรงรักษา “ความสงบ” ในพื้นที่เป็นสำคัญ นอกจากนี้ทั้ง 2 กรณีที่ยกมานั้นยังนำไปสู่การคลี่คลายให้เห็นถึงสถานภาพของรัฐบาลกลางสยามในห้วงต้นการปฏิรูปว่า แท้จริงแล้วอำนาจหน้าที่ในการควบคุมกลไกการปกครองในระดับท้องถิ่นไม่ได้อยู่ในกำมือของรัฐบาลส่วนกลางอย่างเบ็ดเสร็จ หากแต่อยู่ที่ข้าหลวงเทศาภิบาลที่จะต้องจัดระเบียบการปกครองใหม่และประนีประนอมกับอำนาจของกรมการเมืองท้องถิ่น

แต่ในขณะเดียวกัน การประนีประนอมกับกรมการเมืองท้องถิ่นนั้น ยังเอื้อให้เกิดช่องทางการต่อต้านอำนาจของรัฐส่วนกลางโดยราษฎรอีกด้วย ดังที่ปรากฏรูปแบบของการต่อต้านคำสั่งของทางราชการโดยราษฎรที่ไปเข้าชื่อเรียกร้องไม่ให้มีการโยกย้ายตำแหน่งนายอำเภอ ซึ่งการเข้าชื่อคัดค้านต่อคำสั่งของส่วนกลางนี้ถือเป็นการต่อต้านที่ไม่ได้ปรากฏออกมาในรูปของการใช้ความรุนแรง และผลของการต่อต้านนี้ได้นำไปสู่การปฏิเสธอำนาจของรัฐส่วนกลางอย่างตรงไปตรงมา ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า อำนาจและการต่อรองของพระยาอินทญาติภักดีนั้น ในแง่หนึ่งมีการเชื่อมโยงอำนาจและต่อรองกับอำนาจรัฐส่วนกลางภายใต้ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ที่ใกล้ชิดกับผู้ที่มีอำนาจระดับบน และในขณะเดียวกันก็สร้างฐานอำนาจในการต่อรองของตนเองจนหยั่งรากลึกในพื้นที่ปกครองของตน กระทั่งสามารถต่อรองหรือเลือกที่จะปฏิเสธการโยกย้ายไปในตำแหน่งราชการที่สูงกว่าได้ถึงสองครั้ง หากไม่นับเรื่องของการเข้าชื่อโดยราษฎรในพื้นที่ กรณีดังกล่าวจึงยังสะท้อนให้เห็นถึงการทาบกันไม่สนิทระหว่างวิถีปฏิบัติของกรมการเมืองท้องถิ่นจากระบบเก่ากับระบบราชการแบบใหม่ และการมีปากมีเสียงของราษฎรในพื้นที่

ข้าราชการแบบใหม่เมื่อเผชิญกับระบบเก่า: การเข้ามาของ “ขุนจงใจหาญ” และความขัดแย้งในพื้นที่

พระปู้วันบุรินทร์ต่อมาได้รับพระราชทานยศเป็นรองอำมาตย์เอกในปี พ.ศ.2454 และอำมาตย์ตรี พ.ศ.2459 กระทั่งใน พ.ศ.2463 ก็ได้บรรดาศักดิ์เป็นพระยาอินทรภูติภักดี โดยการดำรงตำแหน่งเป็นนายอำเภอพรหมพิรามของเจ้าคุณอินนี้ยาวนานกว่า 3 ทศวรรษ คือ ตั้งแต่ พ.ศ. 2440 จนกระทั่งถึง พ.ศ.2470 ก็ได้ขอลาออกจากตำแหน่งรับพระราชทานบำนาญ กล่าวได้ว่าการดำรงตำแหน่งนายอำเภออินนี้ยาวนานนี้ ได้ทำให้รากฐานทางอำนาจของเจ้าคุณอินนี้หยั่งรากได้อย่างมั่นคงในพื้นที่ปกครองของตน และรัฐส่วนกลางก็ตระหนักถึงข้อนี้เป็นอย่างดี ดังที่ได้ปรากฏอยู่ในน้ำเสียงของข้าราชการส่วนกลางที่เข้ามาตรวจราชการมณฑลเมื่อ พ.ศ.2471 อันแสดงให้เห็นถึงอำนาจที่มีที่สั่งสมมาอย่างยาวนานของตัวเจ้าคุณอินนี้ ความว่า

ผู้ที่จะเป็นนายอำเภอนี้ได้เรียบร้อย ไม่จะเพาะแต่จะเป็นผู้รู้ระเบียบการฝ่ายเดียว ต้องรู้ทางสมาคมและรู้เท่าทันคนเก่าๆ บางคนในท้องที่ให้นิยมและเกรงใจ ทั้งสามารถในการปราบปรามด้วย...พระยาอินทรภูติภักดี ซึ่งตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่อำเภอนั้น เป็นผู้ที่มีสมัครพรรคพวกแพร่หลายและคนยำเกรงมาก...เมื่อพระยาอินทรภูติพอใจดังนี้ ก็อาจจะพาคนในท้องที่นั้นโดยมากคล้อยตามด้วย โดยจะเพาะพระยาอินทรภูติภักดีนั้น เป็นผู้ที่มีลักษณะอย่างล่องสมัยแล้วก็จริง แต่แสดงว่าเป็นผู้ที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณที่ได้ทรงพระมหากรุณาชุบเกล้าฯ ให้ได้มีบรรดาศักดิ์เป็นชั้นผู้ใหญ่ และได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญเลี้ยงชีพอยู่ ทั้งตนก็มีอายุชราภาพแล้ว ต้องการความสงบสุขและรักษาเกียรติยศให้เป็นที่ยอมรับร้อยตลอดไปเท่านั้น (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.37)

จะเห็นได้ว่า ในน้ำเสียงของผู้ตรวจราชการมณฑลนั้น ได้ชี้ให้เห็นลักษณะสำคัญบางประการของข้าราชการท้องถิ่นในยุคปฏิรูป คือ ต้องรู้ช่องทางสมาคมกับผู้ที่มีอำนาจท้องถิ่นและคนในพื้นที่ หาใช่แต่ใช้ความรู้ความสามารถในทางระเบียบการแต่เพียงอย่างเดียวไม่ ในขณะที่รายงานการตรวจราชการมณฑลนี้ก็ยิ่งชี้ให้เห็นถึงเงื่อนไขของการดำรงรักษาอำนาจของเจ้าคุณอินนี้ด้วยเช่นกัน กล่าวคือ เจ้าคุณอินนี้ย่อมต้องรู้ช่องทางสมาคมกับผู้ที่มีอำนาจท้องถิ่นในพื้นที่ เนื่องจากเป็นผู้ที่เกิดและเติบโตมาในพื้นที่จังหวัดพิษณุโลก อีกทั้งยังทำงานรับราชการในมณฑลมาตั้งแต่ก่อนการปฏิรูป ดังนั้น การเป็นคนที่ “มีลักษณะอย่างล่องสมัย” นั้น จึงอาจหมายถึง

รวมทั้งบุคลิกภาพและวิธีการทำงานที่อะลุ่มอล่วย ไม่ได้ยึดเอาตามระเบียบและหลักการอย่างตรงไปตรงมา ทำให้มีพื้นที่สำหรับชาวบ้านและผู้มีอำนาจท้องถิ่นสามารถต่อรองได้ ดังนั้น เมื่อเกิดคดีลอบยิงสังหารนายอำเภอคนที่ 2 หรือขุนจงใจหาญ (แม่น คชหิรัญ) และปลัดขวา ขุนวิเศษประศาสน์ (พลอย วิเศษวงศ์) นั้น บุคคลที่มีรากฐานอำนาจอันมั่นคงอยู่ในพื้นที่อำเภอพรหมพิรามอย่างเจ้าคุณอิน จึงถูกส่วนกลางเพ่งเล็งเป็นพิเศษดังที่ปรากฏข้อความในรายงานการตรวจราชการมณฑลพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ.2471 ความว่า

คงไม่กระทำความรุนแรงขึ้นก่อน เว้นแต่เจ้าหน้าที่จะไปรบกวนให้เดือดร้อนขึ้น บุคคลผู้นี้ ถ้าอำเภอคบไว้เป็นกันเองได้ ก็จะเป็นประโยชน์ในการปราบปรามผู้ร้ายได้มาก แต่ถ้าเป็นปฏิปักษ์กันขึ้นแล้ว ก็จะกลับส่งผลตรงกันข้าม เพื่อไม่ประมาทต่อการในอนาคต ข้าพระพุทธเจ้าได้ทำความเข้าใจกันไว้กับพระยาสุนทรพิพิธให้คอยสังเกตและระวังทางปฏิบัติของนายอำเภอ เพื่อให้เป็นผลดีทั้งในทางที่ชอบด้วยหลักการ และไม่เป็น การแตกร้างกับคนสำคัญในท้องถิ่นเช่นนั้นด้วย (สจช. ร.7 ม.4.1/14, น.37-38)

แน่นอนว่า อิทธิพลของเจ้าคุณอินนั้นเด่นชัดทั้งในความรับรู้ของท้องถิ่นและส่วนกลาง และการลอบยิงนายอำเภอขุนจงใจหาญและขุนวิเศษประศาสน์ปลัดอำเภอเมื่อ พ.ศ.2471 นั้นเป็นที่โจษจันเชิงวิจารณ์กันในหมู่ชาวบ้านว่าคงเกิดขึ้นเพราะ “ดูหมิ่นพระภูมิเจ้าที่” (นรตถรักษา, 2521, น.3) มีพักต้องกล่าวว่าในเวลาที่พระยาเพชรปราณีเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกนั้น ก็มีเหตุการณ์โยกย้าย ถอดถอนข้าราชการท้องถิ่นจำนวนมาก โดยหนึ่งในนั้น คือ พระยาอินทภูติภักดี ซึ่งอาจจะถูกกดดันโดยพระยาเพชรปราณีหรือสมัครใจลาออกจากราชการเอง แต่การโยกย้ายถอดถอนข้าราชการในคราวที่พระยาเพชรปราณีดำรงตำแหน่งเทศาภิบาลนั้นค่อนข้างถูกกล่าวถึงในทางลบ โดยเฉพาะการดึงคนของตัวเองจากกรุงเทพฯ เข้ามาทำงานแทนที่ข้าราชการท้องถิ่นเดิม

ดังนั้น เมื่อมีการดำเนินการสืบสวนสอบสวน สถานที่แรกที่ทางการเพ่งเล็งจึงย่อมต้องเป็นบ้านของเจ้าคุณอิน ดังที่ปรากฏในบันทึกการทำงานของหลวงนรตถรักษา (ชื่น วิจิตรเนตร) ซึ่งถูกพระยาสุนทรพิพิธ (เชย สุนทรพิพิธ) มีคำสั่งด่วนเรียกตัวให้มาร่วมสืบสวนคดีลอบยิงนายอำเภอและปลัดอำเภอ โดยในบันทึกระบุว่า

ระหว่างเดินทางได้ทราบจากราษฎรหลายคนที่ยืนรถไฟไปพูดให้ฟังทำนองวิจารณ์ว่า คงเนื่องจากการดูหมิ่นพระภูมิเจ้าที่ เท็จจริงไม่ทราบได้ ข้าพเจ้านึกเฉยใจ แทนที่จะไปพบเจ้าเมือง[พระยาสุนทรพิพิธ]ก่อน ข้าพเจ้าตรงไปพบพระยาอินทภูตินายอำเภอเก่าลาออกรับบำนาญ โดยที่ข้าพเจ้าเคยเป็นปลัดขวาอยู่กับท่านมา เพื่อเคารพคารวะและจุดประสงค์เพื่อให้ทราบท่าทีระแคะระคายจากท่านบ้าง ระหว่างเป็นปลัดอำเภออยู่กับท่านข้าพเจ้าเคารพท่านๆ ก็รักใคร่ข้าพเจ้าเป็นดังลูกหลาน ใช้คำเรียกว่าลูกชายเสมอ เมื่อไปถึงท่านๆ ก็ถามก่อนทันทีว่าเจ้าเมืองเรียกมาช่วยเหลือหรือ ได้ตอบท่านตามตรง ท่านว่าดีมากที่สุดเดียวมีคนวิจารณ์กันมาก อาจเข้าใจผิดกันได้ สำหรับท่านยังได้รับพระราชทานบำนาญแผ่นดินทำความดีมามาก ลูกชายต้องช่วยเจ้าเมืองเอาตัวผู้ร้ายที่แท้จริง เพื่อทราบข้อเท็จจริงให้จงได้ ไม่ว่าลูกหลานไม่ต้องเกรงกลัวใคร ยังได้พูดฝากเรียนท่านเจ้าเมืองด้วย ว่ามีอุปสรรคอย่างไรพร้อมที่จะช่วย ขออย่าได้เกรงใจ (นรตถรักษา, 2521, น.3-4)

หากมองตามความเห็นของชาวบ้านประกอบกับข้อคิดเห็นที่แสดงความระแวงระวังของส่วนกลางในรายงานการตรวจราชการมณฑล อาจทำให้เข้าใจว่าการเกิดคดีลอบสังหารนายอำเภอและปลัดขวาเมื่อ พ.ศ.2471 นั้น เกิดขึ้นจากความขัดแย้งหรือมีเบื้องหลังโดยอดีตนายอำเภอ แต่เมื่อสามารถจับกุมคนร้ายได้ ผู้ก่อเหตุกลับเป็นนักเลงท้องถิ่น ชื่อ “นายแจ้” และจากบันทึกของหลวงนรตถรักษาก็ได้ระบุถึงสาเหตุของการกระทำว่า “เป็นนักเลงกว้างขวาง ราษฎรตำบลนั้นทั้งรักและเกรงกลัวและเกลียดชัง ระหว่างเจ้าคุณอินทภูติเป็นนายอำเภอเคยเรียกใช้สอยเมื่อได้ทราบการพูดวิจารณ์เป็นการดูหมิ่นผู้ที่เคยเคารพบ่อยๆ ประกอบด้วยการเสพสุราเมามาก ปราศจากการยั้งคิด หากกรรมใส่ตัวไปทำการด้วยผลการตนเองจึงต้องรับกรรมตามที่ได้กระทำไว้” (นรตถรักษา, 2521, น.4)

เมื่อก้าวถึงตรงนี้จะเห็นได้ว่า การกระทำโดย “พลการ” ย่อมเป็นการกระทำที่เกิดจากการคิดและตัดสินใจของตัวผู้กระทำเองหรือกล่าวในอีกทางหนึ่งก็คืออาจทำให้คิดได้ว่าไม่มีผู้บงการอยู่เบื้องหลัง แต่อะไรที่ทำให้นักเลงชาวบ้านคิดยิงนายอำเภอหากเขาไม่มีผู้บงการ? และเมื่อการต่อสู้คดีได้ไปถึงชั้นศาลฎีกา เงื่อนไขของการก่อเหตุกลับกลายเป็นเรื่องของกรณีที่ขุนนางผู้ตายไม่อนุญาตให้นายแจ้มีปืน เพราะ “เป็นนักเลงมีนิสัยขี้ร้าย” (สจช. ร.7 มร.7 ย/10, น.74) ทั้งนี้ การที่จะเข้าใจถึงเงื่อนไขอันนำไปสู่ความขัดแย้งดังกล่าวได้ อาจจำเป็นจะต้องทำความเข้าใจต่อภูมิ

หลังของนายอำเภอและปลัดที่ถูกลอบสังหาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งตัวของขุนจงใจหาญที่เข้ามารั้งตำแหน่งนายอำเภอได้เพียง 1 ปี

ความเข้มข้นของการบังคับใช้กฎหมายของข้าราชการแบบใหม่กับการระวังป้องกันคณะบอกลเซวิกของสยามในพื้นที่มณฑลพิษณุโลก ช่วงปลายพุทธศตวรรษ 2460 – ต้นพุทธศตวรรษ 2470

การทำความเข้าใจต่อวิธีการทำงานของข้าราชการแบบใหม่ อาจสามารถตรวจสอบได้จากวิธีการทำงานของขุนจงใจหาญ (แม่น คชหิรัญ) โดยอาจจะเป็นข้าราชการที่ถูกบ่มเพาะขึ้นจากการฝึกฝนในโรงเรียนหลวงที่จัดขึ้นตามวัดหลังจากที่เริ่มการปฏิรูปเมื่อทศวรรษ 2430 เป็นต้นมา และเข้าทำงานอยู่ในพื้นที่บริเวณของกรุงเทพฯ เป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้ การทำความเข้าใจต่อภูมิหลังของขุนจงใจหาญนั้น อาจจะทำให้มุมมองที่มีต่อวิถีคิดเกี่ยวกับการทำงานของข้าราชการที่เติบโตจากพื้นที่ในบริเวณของกรุงเทพฯ แต่เพียงอย่างเดียวนั้น อาจจะทำให้เห็นถึงความแตกต่างออกไปจากข้าราชการที่เป็นอดีตกรมการเมืองท้องถิ่นเดิมและข้าราชการที่ถูกฝึกฝนมาจากโรงเรียนมหาดเล็กหลวง

หากตรวจสอบภูมิหลังของ รองอำมาตย์ตรี ขุนจงใจหาญ (แม่น คชหิรัญ) ตามข้อมูลที่ปรากฏอยู่ใน *ราชกิจจานุเบกษา* เรื่อง “ข่าวตาย” เมื่อ พ.ศ.2471 นั้นพบว่าเกิดเมื่อ 22 กันยายน พ.ศ.2430 เป็นบุตรของขุนภิมลสมบัติ (มล คชหิรัญ) และเริ่มเข้ารับราชการเมื่อปี พ.ศ.2447 ในตำแหน่งเสมียนอำเภอบางซื่อ และในปีต่อมาก็เลื่อนขั้นขึ้นตามลำดับจนเป็นเสมียนเอก พ.ศ.2455 เป็นปลัดอำเภอพระโขนง พ.ศ.2459 รับประทวนบรรดาศักดิ์เป็นขุนจงใจหาญ พ.ศ.2460 เป็นปลัดอำเภอบางซื่อ พ.ศ.2469 เป็นปลัดอำเภอกิ่งพระราชวัง พ.ศ.2470 รั้งตำแหน่งนายอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก (“ข่าวตาย,” 2471, น.1191-1192) ทั้งนี้ หากสังเกตช่วงอายุและปีที่เริ่มเข้ารับราชการนั้น ค่อนข้างใกล้เคียงกับช่วงอายุและการเข้ารับราชการของพระยานครพระรามที่เกิดเมื่อ พ.ศ.2427 โดยจะแก่กว่าขุนจงใจหาญ 3 ปี และเข้ารับราชการในตำแหน่งนายอำเภอเมื่อ พ.ศ.2445 เฉลี่ยอายุตอนเข้ารับราชการคือ 18 ปี ในขณะที่ขุนจงใจหาญเริ่มเข้ารับราชการเมื่อ พ.ศ.2447 ในตำแหน่งเสมียนอำเภอบางซื่อ เฉลี่ยอายุตอนเข้ารับราชการคือ 17 ปี กรณีของทั้งพระยานครพระรามและขุนจงใจหาญอาจจะมี ความใกล้เคียงกันในแง่ของช่วงเวลาที่เกิดและอาจจะใกล้เคียงกันในแง่ของมิติทางการศึกษาที่ทั้งสองคนนั้นได้รับ แต่กระนั้นก็มีจุดสังเกตที่อาจ

ทำให้วิธีคิดต่อการทำงานของทั้งสองแตกต่างกัน กล่าวคือ มีความเป็นไปได้ว่าขุนจงใจหาญนั้น น่าจะได้รับการศึกษาแบบเดียวกันกับพระยานครพระรามในช่วงวัยเยาว์ คือ เป็นบุตรหลานของข้าราชการที่เข้าเรียนในโรงเรียนหลวงซึ่งจัดขึ้นตามวัดในกรุงเทพฯ และสอบไล่ความรู้มัธยมได้ โดยวารุณี โอสถารมย์ชี้ให้เห็นว่าผู้ที่เรียนต่อในโรงเรียนหลวงจะต้องสอบให้ผ่านทั้งหมด 8 วิชาด้วยกัน คือ “วิชาคัดลายมือตัวบรรจง เขียนหนังสือไทยได้ถูกต้องตามอักขรวิธีและวรรคตอน ทานหนังสือผิดคัดจากลายมือหวัด คัดสำเนาและย่อใจความ แต่งจดหมาย แต่งกระพุ่มความร้อยแก้ว เลข บัญชี” (วารุณี โอสถารมย์, 2524, น.64-65) อันเป็นวิชาที่เมื่อสำเร็จการศึกษาในชั้นนี้แล้วสามารถเข้ารับราชการในชั้นเสมียนได้ แน่แน่นอนว่า เส้นทางเดินภายหลังจากจบการศึกษาจากโรงเรียนหลวงของทั้งพระยานครพระรามและขุนจงใจหาญ คือจุดที่แตกต่างกัน โดยจะเห็นได้ว่าพระยานครพระรามเมื่อจบการศึกษาระดับมัธยมจากโรงเรียนหลวงในช่วงอายุ 16 ปีนั้นก็เข้าเรียนต่อในโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเมื่อ พ.ศ.2443 ในขณะที่ขุนจงใจหาญเมื่อสำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนหลวงซึ่งก็คงจะอยู่ในราวๆ ปี พ.ศ.2446-2447 เพราะช่วงอายุจะไล่เลี่ยกันกับพระยานครพระรามคราวที่เรียนจบระดับการศึกษาเดียวกันคืออายุ 16-17 ปี และขุนจงใจหาญก็เข้ารับราชการในตำแหน่งเสมียนอำเภอบางซื่อ เมื่อ พ.ศ.2447 และก็ค่อยๆ เลื่อนขั้นขึ้นตามลำดับจนเป็นเสมียนเอกเมื่อ พ.ศ.2448 เป็นปลัดอำเภอพระโขนง พ.ศ.2455 และก็รับประทวนบรรดาศักดิ์เป็นที่ขุนจงใจหาญเมื่อพ.ศ.2459 เป็นปลัดอำเภอบางซื่อ พ.ศ.2460 และเป็นปลัดอำเภอกิ่งพระราชวัง พ.ศ.2469 จนกระทั่ง พ.ศ.2470 จึงไปรั้งตำแหน่งนายอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก (“ข่าวตาย,” 2471, น.1191-1192)

ภาพที่ 28 ภาพขุนจงใจหาญ (คนที่ 5 แถวนั่งนับจากทางซ้ายมือ) ถ่ายรวมหมู่ของข้าราชการ
อำเภอพรหมพิรามราวช่วง พ.ศ.2470-2471

ที่มา: ภาพข้าราชการอำเภอพรหมพิราม, ม.ป.ป, ภาพถ่าย, เอกสารในความครอบครองส่วนบุคคลของคุณ สุขุม ศรสวรรณ

จะเห็นได้ว่า พื้นที่ในการรับราชการของขุนจงใจหาญนั้น อยู่ในเขตปริมณฑลของกรุงเทพฯ เป็นส่วนใหญ่ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของอำนาจรัฐสยาม อีกทั้ง ขุนจงใจหาญยังเป็นคนที่เกิดและเติบโตขึ้นมาในช่วงที่สยามได้เริ่มดำเนินการปฏิรูปไประยะหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องการศึกษา ซึ่งเปิดโอกาสให้แก่ลูกหลานสามัญชนหรือกระทั่งจีนอพยพ ทั้งนี้ หากพิจารณานามสกุล “คชหิรัญ” นั้น จะตรงกันกับชื่อวัดตึกคชหิรัญที่อำเภอผักไห่ จังหวัดอยุธยา โดยตึกคชหิรัญนี้สร้างโดยหลวงอภัยเกตรา (จีนข้าง) นายอำเภอผักไห่และอำแดงเงิน เมื่อ พ.ศ.2415 และต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2437 หลวงอภัยเกตราป่วยหนักใกล้จะถึงแก่กรรมอายุได้ 63 ปี จึงได้ปรึกษากับอำแดงเงินว่าจะอุทิศตึกพร้อมทั้งที่ดิน 5 ไร่เศษให้เป็นวัด โดยแรกชื่อ “วัดตึก” ต่อมาจึงได้รับพระราชทานนามใหม่ว่า “วัดตึกคชหิรัญ” เมื่อ พ.ศ.2451 (เอนก นาวิกมูลและธงชัย ลิขิตพรสวรรค์, 2557, น.245) นอกจากนี้ บุตรชายของขุนจงใจหาญยังได้กล่าวถึงจีนข้างว่า “ก่งข้าง” โดยกล่าวว่า “เราเกิดมาใน

สกุลพระราชทานสกุลหนึ่ง คือ 'คชหิรัญ' ซึ่งสิ้นเกล้ารัชกาลที่ 5 ทรงพระราชทานให้ ครั้งเมื่อกังซำง (หลวงอภัยราชา) เป็นกำนันอยู่ที่อำเภอฝักไถ่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา...คุณพ่อเสียชีวิตเนื่องจากการปฏิบัติหน้าที่ราชการเป็นนายอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก" (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พ.ต.อ.(พิเศษ) ศิริ คชหิรัญ ป.ช., ป.ม., ทจ., 2522, น.42) จึงกล่าวได้ว่า ขุนจงใจหาญนั้น แม้ในราชกิจจานุเบกษาเรื่อง "ข่าวตาย" จะบันทึกเอาไว้ว่าเป็นบุตรของขุนสมบัติภักดี (มล คชหิรัญ) และเกิดใน พ.ศ.2430 ซึ่งเป็น 7 ปีก่อนที่จีนซำงจะถึงแก่กรรม แต่จากบันทึกของลูกหลานที่กล่าวถึงกังซำงนั้นก็พอจะทำให้เห็นว่าขุนจงใจหาญย่อมมีความเกี่ยวพันทางสายเลือดกับจีนซำงผู้เป็นต้นตระกูลอย่างใกล้ชิด และด้วยความเป็นคนจีนเชื้อสายนี้ ก็อาจทำให้ขุนจงใจหาญมีความมุมานะในการรับราชการอย่างขมักขมั้น มีพักต้องกล่าวว่า ด้วยเงื่อนไขของความเป็นคนจีนเชื้อสายนี้เอง ก็อาจจะทำให้ต้องเผชิญกับกระแสการกดดันชาวจีนในสยาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ซึ่งได้พระราชนิพนธ์เรื่อง *พวกยิวแห่งบูรพาทิศ* ขึ้นเมื่อ พ.ศ.2457 โดยเปรียบเทียบอุปนิสัยของชาวจีนกับชาวยิวว่าทั้งสองชนชาตินั้น มีลักษณะที่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน และไม่สนใจหรือให้ความร่วมมือกับรัฐบาลในประเทศที่ตนอาศัยอยู่ กระทั่งอาจกล่าวได้ว่า ในคราวที่พระราชนิพนธ์นี้ได้เผยแพร่ออกไปก็ก่อให้เกิดกระแสวิพากษ์วิจารณ์กันในหมู่นักหนังสือพิมพ์ ณ ขณะนั้น (เทพ บุญตานนท์, 2560, น.61) อันเป็นสิ่งที่ขุนจงใจหาญน่าจะตระหนักรับรู้ถึงกระแสดังกล่าวที่ปรากฏผ่านหน้าหนังสือพิมพ์ได้ ทั้งนี้ ในบทความเรื่อง "พวกยิวแห่งบูรพาทิศ: ประวัติศาสตร์ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับชาวจีนโพ้นทะเล" ของเทพ บุญตานนท์ (2560) ได้เสนอให้เห็นว่า แม้ตัวพระราชนิพนธ์เรื่อง *พวกยิวแห่งบูรพาทิศ* นั้น จะก่อให้เกิดกระแสวิพากษ์วิจารณ์และสร้างความตระหนักให้แก่ชาวจีนโพ้นทะเลนั้น แต่พระราชนิพนธ์ดังกล่าวก็หาได้เป็นการปลุกกระดมให้คนไทยเกิดความเกลียดชังต่อคนจีนไม่ หากแต่เป็นพระบรมราโชบายที่จะชี้ให้เห็นถึงลักษณะของความเป็นคนจีนที่ไม่พึงประสงค์ ซึ่งพฤติกรรมบางอย่างนั้นอาจส่งผลกระทบต่อรัฐบาลสยามและเศรษฐกิจของประเทศในภาพรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง "การหยุดงานประท้วง การมุงที่จะหารายได้ไม่ว่าจะรูปแบบใดๆ ก็ตาม ที่สำคัญคือการที่ชาวจีนไม่ให้ความร่วมมือกับรัฐบาล" (เทพ บุญตานนท์, 2560, น.63) แน่นนอนว่า เพื่อที่จะเป็นคนจีนอันพึงประสงค์ ชาวจีนโพ้นทะเลก็ย่อมจะต้องเป็นผู้ที่ตระหนักถึงความสำคัญของชาติ สนับสนุน ปฏิบัติตนตามนโยบายของรัฐบาลสยามและจงรักภักดีดังที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่อง "ความเป็นชาติไทยโดยแท้จริง" ว่า

เพราะที่จีนมีอยู่เป็นจำนวนมากจนหน้าตาก็เป็นแต่ในกรุงเทพฯ แห่งเดียว ในที่อื่นๆ จีนมีอยู่กระจายๆ เท่านั้น จีนที่มีอยู่ในเมืองเรานี้ก็แบ่งได้เป็น 2 จำพวก คือ พวกกุลี ซึ่งมีได้ตั้งใจที่จะคงอยู่ในสยาม กับพวกพ่อค้าหรือชาวไร่ชาวนา ซึ่งตั้งใจฝังรฝังรากอยู่ในกรุงเทพฯ ที่เดียว พวกที่เป็นแต่คิดมาหางานทำพอได้ทุนกลับไปเมืองจีนนั้น พูดภาษาไทยไม่ได้และไม่พยายามที่จะเรียนภาษาไทยที่เดียว และนับว่าไม่มีอะไรที่ติดต่อกับไทยเราเลย ทั้งในค่านิยมและความคิด เพราะฉะนั้น การที่จะนับจีนพวกนี้เป็นไทยก็ได้แต่โดยเหยียดอย่างมากเต็มที แต่ขออย่าให้ท่านผู้อ่านเข้าใจผิดไป ว่าข้าพเจ้าจะตั้งใจกล่าวว่ จีนเหล่านี้ไม่ใช่คนในบังคับสยาม...เมื่ออยู่ในกรุงเทพฯ ก็ต้องนับว่าเป็นคนในบังคับสยามเหมือนกันแต่จะนับว่าเป็นคนไทยก็หาได้ไม่...การที่จะตัดสินว่าผู้ใดเป็นชาติใดโดยแท้จริงนั้น ต้องพิจารณาว่าผู้นั้นมีความจงรักภักดีต่อใคร? ถ้าเขาจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเขาจึงจะเป็นไทยแท้ แต่ถ้าใครแสดงตนว่าเป็นอิสระแก่ตน ไม่มีความจงรักภักดีต่อผู้ใดดังนี้ ต้องจัดว่าผู้นั้นเป็นคนไม่มีชาติ (มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2494, น.88-89)

แน่ละ ในบรรยากาตทางสังคมที่ผู้ปกครองเฟื่องฟูตามายังคนจีนโพ้นทะเลที่อยู่ในสังคัมสยามนั้น ย่อมเป็นที่ตระหนักรู้ได้ในสายตาของข้าราชการหนุ่มในกรุงเทพฯ ที่เป็นคนจีนเชื้อสายด้วยเช่นกัน ฉะนั้น ทั้งพระบรมราชาธิบายและบรรยากาตทางสังคมเช่นนี้ จึงอาจทำให้ขุนจงใจหาญยิ่งต้องกระทำตนให้เป็นข้าราชการที่มีความเถรตรงในการทำงานเพื่อให้บรรลุตามนโยบายหรือคำสั่งของรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพื้นที่กรุงเทพฯ อันเป็นฐานอำนาจของรัฐบาลส่วนกลางที่นโยบายและการบังคับใช้กฎหมายเป็นไปอย่างเข้มข้น

อย่างไรก็ตาม ในช่วงกลางพุทธศวรรษ 2460 ความเป็นคนจีนผู้รักชาติสยามได้ถูกตอกย้ำอีกครั้ง โดยรัฐบาลสยามเริ่มให้ความสนใจกับการเกิดขึ้นของ “คณะบอลเชวิกในสยาม” หรือการเคลื่อนไหวของกลุ่มคอมมิวนิสต์ชาวจีนมากขึ้น และส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการที่รัฐบาลสยามตระหนักถึงการมีอยู่ของแนวคิดสาธารณรัฐในสังคัม อันเป็นผลมาจากเหตุการณ์สำคัญทั้งภายนอกและภายในประเทศ กล่าวคือ ในช่วงพุทธศวรรษ 2450 เกิดความเปลี่ยนแปลงภายนอกประเทศที่สำคัญอยู่สองเหตุการณ์ คือ การปฏิวัติโค่นล้มราชวงศ์ชิงเมื่อ พ.ศ.2454 และการจลาจลในประเทศรัสเซียที่ทำให้พระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ประกาศสละราชสมบัติเมื่อ พ.ศ.2459 และถูกปลงพระชนม์เมื่อ พ.ศ.2461 ภายหลังการปฏิวัติโดยพวกบอลเชวิก เหตุการณ์สำคัญทั้งสองนี้ โดย

เฉพาะที่รัสเซียก่อให้เกิดความวิตกกังวลต่อรัฐบาลสยามว่าจะเป็ฉนวนเหตุใหรือพื้นที่ความเคลื่อนไหวของลุ่มที่สนับสนุนสาธารณรัฐในสยาม ดังที่ลุ่มทหารหนุ่มเคยมีความพยายามในการวางแผนจะก่อการกบฏ เมื่อ ร.ศ.130 (พ.ศ.2454) แต่รัฐบาลสามารถระงับยับยั้งไว้ได้ก่อนที่จะมีการก่อการ (ฉลอง สุนทรวาณิชย์, 2516, น.476) อย่างไรก็ตาม งานเรื่อง *รัสเซีย-ไทย สมัยรัชกาลที่ 5-6* ของ ฉลอง สุนทรวาณิชย์ ที่ปรับปรุงมาจากวิทยานิพนธ์ปริญญาโทได้ชี้ให้เห็นว่าแม้พรรคบอลเชวิกจะเข้าควบคุมอำนาจรัฐส่วนกลางของรัสเซียไว้ได้ แต่รัฐบาลสยามกลับตระหนักถึง “ปัญหาเรื่องความแตกต่างหรือความขัดแย้งของลัทธิหรืออุดมการณ์ทางการเมืองน้อยมาก ความเคลื่อนไหวของลัทธบอลไทยในทางที่เป็นปฏิปักษ์ต่อรัฐบาลบอลเชวิกอันเนื่องมาจากความขัดแย้งข้างต้นเกือบไม่ปรากฏให้เห็น” (ฉลอง สุนทรวาณิชย์, 2516, น.516)

กระทั่ง ความสนใจต่อเรื่องบอลเชวิกของรัฐบาลสยามเริ่มปรากฏเด่นชัดขึ้นเมื่อเกิดความขัดแย้งกันในหมู่ชาวจีนสยามที่ก๊กมินตั๋งในสยามได้แยกออกเป็นสองสาขา คือ สาขาแรกที่เป็นฝ่ายขวา (กลุ่มเซียวยุดเล็ง) และสาขาสองที่เป็นฝ่ายซ้าย (กลุ่มนัมเม้งเซียงหวย) เมื่อ พ.ศ.2467 โดยกลุ่มฝ่ายซ้ายนั้นมีแนวโน้มฝักใฝ่คอมมิวนิสต์ก็ได้ดำเนินกิจกรรมการเคลื่อนไหวทางการเมืองอยู่บ่อยครั้ง ผิดกันกับฝ่ายขวาที่มีกิจกรรมน้อยมาก โดยพวกฝ่ายซ้ายได้สนับสนุนทั้งการนัดหยุดงานของกรรมกร การเข้าร่วมเคลื่อนไหวกับขบวนการ 30 พฤษภาคม และการเปิดโรงเรียนโดยไม่คิดค่าเล่าเรียน จนทำให้มีสมาชิกเพิ่มขึ้นถึงกว่า 4,000 คนในระยะเวลาแค่ 2 ปี (มูราชิม่า, 2539, น.10-11) โดยในงานเรื่อง *การเมืองจีนสยาม: การเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวจีนโพ้นทะเลในประเทศไทย ค.ศ.1924-1941* ของ เออิจิ มูราชิม่า ก็ได้ชี้ให้เห็นว่ารัฐบาลสยามเริ่มให้ความสนใจต่อคณะบอลเชวิกในสยาม ภายหลังจากเหตุการณ์ 30 พฤษภาคม พ.ศ.2468 ที่กรรมกรและนักศึกษาในเซียงไฮ้ประท้วงนายจ้างชาวญี่ปุ่น แต่ถูกตำรวจควบคุมฝูงชนชาวอังกฤษสังหารผู้ชุมนุม จนเกิดการประท้วงบานปลายเป็นการต่อต้านจักรวรรดินิยมอังกฤษและญี่ปุ่น และขยายวงออกมายังชาวจีนโพ้นทะเลหรือกระทั่งในสยาม และรัฐบาลสยามก็ได้รับคำเตือนจากทูตอังกฤษอยู่บ่อยครั้งถึงการเรียกร้องให้รัฐบาลสยามจัดการ “คณะบอลเชวิกในสยาม” เสียโดยเร็ว (มูราชิม่า, 2539, น.3-9) ประกอบกับพระบรมราชวินิจฉัยของรัชกาลที่ 6 ต่อคำเตือนของทูตอังกฤษเกี่ยวกับการจัดตั้งขบวนการบอลเชวิกในโรงเรียนว่า “เราเคยรู้้อยู่ที่พวกจีนนั้นชอบปั้นหัวกันอยู่เสมอๆ ไม่ว่าในเรื่องอะไร และครูโรงเรียนจีนมักจะเป็นผู้ที่เกี่ยวข้องในเรื่องเช่นนั้น เช่นเมื่อก่อนจะเกิดพวกทหารก่อกำเริบ เราก็ดูรู้เค้าครั้งแรกโดยมีผู้ทิ้งไปรษณียบัตรถึงครูชิวไห่” เมื่อนั้น

เจ้าพระยามรราช (ปั้น สุขุม) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงสั่งให้ตำรวจนครบาลสอดแนมในทางลับ (มูราซึมา, 2539, น.7)

อย่างไรก็ตาม การดำเนินการปราบปรามต่อคณะบอลเชวิกในสยามของรัฐบาลในช่วง พ.ศ.2468 - พ.ศ.2470 นั้นหาได้ดำเนินไปอย่างรุนแรงไม่ เนื่องจากชาวจีนในสยามยังคงถูกมองว่าเป็นกำลังสำคัญในทางเศรษฐกิจของประเทศ ดังนั้น ท่าทีในการปราบปรามบอลเชวิกในสยามจึงเป็นไปในลักษณะของการตรวจสอบในทางลับและเนรเทศออกจากประเทศไปเท่านั้น ดังปรากฏในหนังสือกราบทูลฯ ของเจ้าพระยามหิธรถึงสมเด็จพระเจ้ามงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ว่า “ในเวลาที่จะจับพวกจีนได้หลายคน แต่ลงโทษอย่างใดไม่ได้ ได้แต่เนรเทศไปเฉยๆ เท่านั้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้ทูลเตือนเสนาบดีมหาดไทยถึงเรื่องนี้ออกกฎหมายพิเศษ และส่งสำเนาถวาย ทวงกำชับขอให้ถือเอาความลับอย่างกวดขัน” (สจข. ร.7 สบ.2.47/66, น.9) กล่าวได้ว่า ความเข้มข้นของการกวดขันชาวจีนที่มีแนวโน้มจะเป็นบอลเชวิกของรัฐนั้น เข้มข้นขึ้นในช่วง พ.ศ.2470 นี้ โดยเริ่มมีการร่างพระราชบัญญัติห้ามการส่งเสริมลัทธิคอมมิวนิสต์และบอลเชวิก ซึ่งมีเนื้อหาในการควบคุมการเขียน การพิมพ์และการกระทำที่เป็นการยุยงหรือชักชวนให้นิยมนับถือลัทธิคอมมิวนิสต์หรือบอลเชวิก และมีโทษตั้งแต่ขั้นปรับจนถึงจำคุก (สจข. ร.7 สบ.2.42/87, น.80-83)

แน่นอนว่า บรรยากาศทางสังคมของสยามที่มีต่อชาวจีนโพ้นทะเลในช่วง พ.ศ.2468-2470 นั้น เต็มไปด้วยการเพ่งเล็งในทางลับเพื่อตรวจสอบว่าบุคคลดังกล่าวจะเป็นผู้นิยมลัทธิคอมมิวนิสต์หรือบอลเชวิกหรือไม่ และมีความเป็นไปได้อย่างมากว่าขุนจงใจหาญ ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นปลัดอำเภอบางซื่อ ในช่วง พ.ศ.2469 นั้น ย่อมน่าจะมิบทบาทในการกวดขันจับกุมชาวจีนโพ้นทะเลที่มีแนวโน้มว่าจะเป็นผู้นิยมบอลเชวิกไม่มากนักน้อย จนเมื่อได้ย้ายขึ้นมารั้งตำแหน่งนายอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลกในสมัยของพระยาเพชรปราณีเป็นสมุหเทศาภิบาลเมื่อ พ.ศ.2470 นั้น ก็เป็นช่วงที่รัฐมีนโยบายการกวดขันชาวจีนที่อาจจะเป็นบอลเชวิกในมณฑลด้วยเช่นกัน โดยในมณฑลพิษณุโลกก็ปรากฏข้อมูลว่ามีการตั้งสาขาของสมาชิกพรรคก๊กมินตั๋งและมีการจับกุมพร้อมกับเนรเทศคนที่ต้องสงสัยว่าฝักใฝ่บอลเชวิก ดังในกรณีของการจับกุมนายฮั่นพันวุ่นสัญชาติเกาหลีที่จังหวัดสวรรคโลกเมื่อ พ.ศ.2470 เหตุเพราะสมุหเทศาภิบาล “สงสัยว่าเป็นพรรคพวกบอลเชวิก เจ้าพนักงานตรวจค้นได้เอกสารจดหมายและใบปลิว คำชี้แจงของนายฮั่นพันวุ่นเป็นภาษาจีน มีข้อความแนะนำการแก้แค้นหรือบอลเชวิกแก่พวกจีนคณะก๊กมินตั๋งที่จังหวัดสวรรคโลก ตามถ้อยคำของนายฮั่นพันวุ่น...ได้พูดจาอย่างบอลเชวิกรัสเซียเต็มที่..เห็นจะเป็น

Political Agitator” (สจข. ร.7 สบ.2.42/87, น.154) และถูกเนรเทศในฐานะคนต่างด้าวอันไม่พึงปรารถนาจะให้อยู่ในประเทศ อย่างไรก็ตาม กรณีของนายฮันฟันวุ่นนั้นทำให้เห็นว่าคณะบอลเชวิคสามารถแทรกซึมและแฝงตัวเข้ามาในพื้นที่ที่ได้รับการสนับสนุนจากคณะกรรมการที่ตั้งสาขาอยู่ในมณฑล โดยนายฮันฟันวุ่นนั้นสร้างเป็นคณาชโยสมและโกเอียะและเข้ามาทำการ “โฆษณาการ เพื่อหวังให้วิญญาณของชนชาติเดียวกันรู้สึกตื่นขึ้นช่วยเหลือกัน” โดยมีจุดหมายแนะนำตัวจากสาขาใหญ่ที่กรุงเทพฯ เพื่อให้ความสะดวกแก่นายฮัน โดยเนื้อความบางส่วนกล่าวว่ “ถ้านายฮันผู้ร่วมใจไปยังตำบลที่ท่านอยู่นั้นแล้ว ขอได้รับรองหรือถ้าหากมีอันตรายอื่นขอได้ช่วยป้องกัน จุดหมายแจ่มมายังพี่น้องผู้ร่วมใจทั้งหลายในแถบเหนือทราบ” (สจข. ร.7 สบ.2.42/87, น.156)

กล่าวได้ว่า คณะกรรมการตั้งในมณฑลพิชญุโลกคงมีจำนวนอยู่ไม่น้อยหากพิจารณาตามจุดหมายแนะนำของนายฮันฟันวุ่นที่กล่าวถึง “พี่น้องผู้ร่วมใจทั้งหลายในแถบเหนือ” ฉะนั้น การกวาดล้างเรื่องบอลเชวิคนี้ก็อาจเป็นนโยบายหนึ่งที่ขุนจงใจหาญจะต้องตรวจตราอย่างกวาดล้างในพื้นที่ปกครองของตน แต่กระนั้น ความเข้มงวดกวาดล้างต่อเรื่องบอลเชวิคนี้เองก็อาจส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านในพื้นที่ด้วยเช่นกัน กล่าวคือ ความเข้มงวดกวาดล้างของขุนจงใจหาญต่อการปฏิบัติตามนโยบายของมณฑลทั้งในเรื่องของการงดออกใบอนุญาตให้มีปืนและตรวจตราบอลเชวิคนั้น ทำให้ชาวบ้านต้องเผชิญกับสภาวะกดดันของการบังคับใช้กฎหมายที่เข้มงวดและไร้อาวุธป้องกันตัวจากภัยโจรผู้ร้าย เนื่องจากปืนของชาวบ้านเมื่อขาดใบอนุญาตก็จะต้องถูกริบเข้าหลวง เป็นเหตุให้เกิดการยื่นจดหมายร้องทุกข์จากชาวบ้านในพื้นที่เป็นจำนวนมาก

ภาพที่ 29 ภาพขุนจงใจหาญ (แม้น คชหิรัญ)

ที่มา: พระยาอินทภูติภักดี นายอำเภอคนแรกของพรหมพิราม, 2566

จดหมายจากพรหมพิราม: กระแสการต่อต้านระบบราชการแบบใหม่จากเบื้องล่าง

อย่างไรก็ตาม การรับราชการในพื้นที่กรุงเทพฯ นั้น ข้าราชการย่อมต้องเผชิญต่อความเข้มข้นในเรื่องของการทำงานตามระเบียบปฏิบัติในระบบราชการมากกว่าพื้นที่ท้องถิ่น ดังที่ผู้วิจัยได้พยายามชี้ให้เห็น นอกจากนี้ การเข้ามารั้งตำแหน่งนายอำเภอพรหมพิราม ยังถือเป็นการก้าวออกไปทำงานในพื้นที่หัวเมืองครั้งแรกของขุนจงใจหาญ และยังอาจกล่าวได้ว่าตัวขุนจงใจหาญนี้เป็นข้าราชการที่เติบโตขึ้นมาพร้อมกับระบบการศึกษาและระบบราชการแบบใหม่ ดังนั้นในการเข้าไปยังพรหมพิราม ขุนจงใจหาญจึงย่อมต้องนำเอาวิธีการทำงานในระบบระเบียบแบบเดียวกับกรุงเทพฯ ติดตัวตามไปด้วย โดยสังเกตได้จากคำให้การของชาวบ้านหลังจากเกิดเหตุลอบยิงความว่า

คนร้ายไม่ได้เจตนาชิงขุณวิเศษฯ เพราะขุณวิเศษฯ เป็นผู้ละลุ่มอล่วยผ่อนผัน มิได้เข้มงวดจนเกินไป ซึ่งจะเป็นเหตุให้เกิดขัดแย้งถึงกับประทัดประหารชีวิตนั้นหาไม่เลย และทั้งขุณวิเศษฯ ก็เป็นคนพื้นเมืองนี้ ย่อมรู้จักนิสัยสยใจคอราษฎรในท้องที่อำเภอนี้ได้เป็นอย่างดี แต่กระสุนปืนถูกขุณวิเศษด้วยนั้น ก็เพราะขุณวิเศษฯ นั่งตรงข้ามกับขุณจงฯ จึงเป็นเหตุให้กระสุนปืนถูกเอาด้วย (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.13)

กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ความไม่ละลุ่มอล่วยและความเข้มงวดกวดขันนี้ดูจะเป็นคู่ตรงข้ามกับวิถีปฏิบัติของข้าราชการในท้องถิ่น ดังที่พระยาราชเสนากล่าวถึงข้าราชการในมณฑลพิษณุโลกไว้ในคราวตรวจราชการมณฑล เมื่อ พ.ศ.2471 ว่าพนักงานในมณฑลที่ปฏิบัติงานอย่างไม่เคร่งครัดนั้นก็มิอยู่บ้าง หรือพวกที่ลอบประพาดหาประโยชน์ส่วนตัวบ้างอยู่ในรายงานอันเป็นผล “เนื่องมาจากได้อบรมอยู่ในความเฝ้าของท่านสมุหเทศาภิบาลครั้งก่อนๆ เป็นเหตุให้เคยตัวในทางปฏิบัติการย่อหย่อนได้ ส่วนผู้ที่มีประพาดการอื่นไม่ดีขึ้น สมุหเทศาภิบาลผู้นี้ได้จัดการให้ได้รับโทษและออกไปจากตำแหน่งแล้ว” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.19) ฉะนั้น การปฏิบัติตนไม่ย่อหย่อนและปฏิบัติงานราชการอย่างเคร่งครัดนั้น ในทางหนึ่งก็ถือเป็นการปฏิบัติหน้าที่อย่างตรงไปตรงมาตามระเบียบ เป็นข้าราชการน้ำดีและเป็นความประพฤติที่พระยาเพชรปาณี สมุหเทศาภิบาลนิยมสนับสนุน เพราะผู้ที่มีพฤติการณ์ตรงกันข้ามนั้น “สมุหเทศาภิบาลผู้นี้ได้จัดการให้ได้รับโทษและออกไปจากตำแหน่งแล้ว” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.19) แต่วิถีปฏิบัติงานเช่นนี้อาจ “ไม่เหมาะแก่ภูมิลำเนา นั้น ด้วยราษฎรหมุ่นนั้นตำบานั้น เคยประพาด...กันอยู่แล้ว ผู้ปกครองไปเข้มงวดกวดขันเกินไป ไม่ใช่วิธีลุ่มอล่วย ผ่อนหนักผ่อนเบาให้เหมาะกาลเทศะราษฎร...จึงเกิดเข้าใจผิด เห็นผู้ปกครองเป็นคนไม่ดีไป แล้วก็อาจทำร้ายได้เหมือนกัน” (สจข. ร.7 ม.26.5 ค/6, น.8)

อย่างไรก็ตาม ในการย้ายเข้ามาทำงานในพื้นที่อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลกของขุณจงใจหาญนั้น อาจเข้ามาด้วยเหตุเพราะเป็นศิษย์ของพระยาเพชรปาณี (ต้น รักตะประจิตร์) ตั้งแต่คราวที่พระยาเพชรปาณินั้นยังเป็นสมุหพระนครบาลที่กรุงเทพฯ และในขณะเดียวกันก็อาจเห็นถึงปฏิกริยาของนายแจ้และชาวบ้านในพื้นที่ต่อวิธีการทำงานของขุณจงใจหาญและข้าราชการที่ถูกพระยาเพชรปาณีตั้งตัวมารับราชการในมณฑลพิษณุโลกจากกรุงเทพฯ ดังปรากฏอยู่ในน้ำเสียงของราษฎรในจังหวัดพิษณุโลกที่ทูลเกล้าฯ ถวายเรื่องราวร้องทุกข์ ต่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ อภิรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 12 กันยายน พ.ศ.2470 โดยชาวบ้านบางส่วนอาจเป็นคน

จากอำเภอมหานครและนายแจ่มเองก็อาจจะเป็นหนึ่งในคนที่ยื่นหนังสือกราบทูลฯ นี้ เพราะปรากฏชื่อของนายแจ่มที่อาจจะเป็นคนเดียวหรือเป็นคนละคนกันกับนายแจ่มซึ่งเป็นผู้ร้ายในคดีนี้ แต่เนื้อหาส่วนใหญ่ของหนังสือนั้น ค่อนข้างให้พื้นที่กับสถานการณ์การทำงานของข้าราชการที่เกี่ยวข้องกับอำเภอมหานครเป็นส่วนใหญ่ ความว่า

ภาพที่ 30 พระยาเพชรปราณี (ต้น รักตประจิต)

ที่มา: สจช. ภ001หวญ 46-82 (1)

ข้าพระพุทธเจ้าราษฎรในจังหวัดพิษณุโลก ขอประทานกราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์
เธอกรมพระดำรงศรัทธาภาพ ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้เคยกราบบังคมทูลถึงความเปนไปแห่งราชการของมณฑลพิษณุโลกอันเกี่ยวแก่พระยาเพชรปาดิและศิษย์ของพระยาเพชรปาดิมาให้ทรงทราบฝ่าพระบาทเปนลำดับนั้น

บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าจักได้กราบทูลถึงความเปนไปของพระยาเพชรปาดิแลศิษย์ของพระยาเพชรปาดิถวายเป็นอีก

1 อำมาตย์ตรีพระทรวงนครา นายอำเภอเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นคนโปรดปรานของพระยาเพชรปาดิจะเจียรจาสิ่งใดเปนที่เชื่อถือของพระยาเพชรปาดิ เมื่อเร็ว ๆ นี้พระทรวงนคราไปตรวจราชการท้องที่และทำตัวรูปพรรณกระเป๋อให้ราษฎรแล้วพระทรวงนคราหักเอาเงินค่าน้ำของกำนันผู้ใหญ่บ้านที่ควรได้รับตัวละ 25 สตางค์เสียตัวละ 12 สตางค์ จ่ายให้กำนันผู้ใหญ่บ้านตัวละ 13 สตางค์ไม่ปรากฏว่าพระทรวงนคราเอาเงินรายนี้ไปทำประโยชน์อะไร ฝ่ายกำนันผู้ใหญ่บ้านจึงพร้อมใจกันทำคำร้องทุกขชี้แจงเรียนต่อผู้ว่าราชการจังหวัดๆ นำเสนอพระยาเพชรปาดิ แต่ก็หาได้มีความเห็นลงโทษทัณฑ์กันประการใดไม่มีเพียงแต่การให้คืนเงินให้แก่กำนันผู้ใหญ่บ้าน เช่นนี้ได้ชื่อพระยาเพชรปาดิมีความยุติธรรมเพียงไร ถ้าเป็นผู้อื่นซึ่งมิใช่ศิษย์ของพระยาเพชรปาดิก็ต้องถูกลงอาญาตามกฎหมายแล้วขอพระองค์ทรงได้พิจารณาตุเถิด (สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.9-10)

ส่วนรองอำมาตย์ตรี ขุนจงใจหาญที่เข้ามารั้งตำแหน่งนายอำเภอพรหมพิรามและเป็น “ศิษย์คนที่ 2 ของพระยาเพชรปาดิ กำลังแสดงความกล้าหาญ รวบรวมตัดทอนข้าราชการรุ่นเก่าเพื่อบรรจุพรรคพวกของตนเอ็ง ประชุมเสปย์สุราเถื่อนแก่ราษฎรเพื่อเกลี้ยกล่อมแหละอวดอ้างเปนผู้อยู่คงทางอาวุธทุกอย่าง” (สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.10) นอกจากนี้ ราษฎรที่ยื่นเรื่องร้องทุกข์นั้น ยังเล่าถึงเหตุการณ์ที่เสมียนฝีกหัดของขุนจงใจหาญได้นำกำลังเข้าค้นเรือนของนายฮวดปลัดขวาของอำเภอพรหมพิราม โดยไม่มีหมายค้นด้วยเหตุที่นายฮวดต้องสงสัยว่าเป็นผู้มีสิ่งของต้องห้าม เมื่อวันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ.2470

ด้วยเหตุผลกลใดหาปรากฏ ขุนจงใจหาญได้ใช้ให้เสมียนฝีกหัดไปตรวจค้นเรือนนายฮวดปลัดอำเภอขวาโดยไม่มีหมายค้น เมื่อ[เสมียนฝีกหัด]ไปถึงเรือนนายฮวดแล้วแทนที่จักแสดงกายวาจาหรือแสดงบริสุทธิ์ในตัวเองกลับแสดงคำหยาบคายต่อผู้หญิงภรรยาของนายฮวดโดยอ้างคำสั่งขุนจง, ถึงภรรยาของนายฮวดจะขอร้องให้สามีนกลับมาจากทำราชการ

เสียก่อนก็หาฟังไม่ แต่ข้างภรรยานายฮวดเปนหญิงกล้าเมื่อเสียนผู้นั้นไม่แสดงหมายคั้นของนายอำเภอจึงไม่ยอมให้ตรวจคั้น ผลที่สุดต้องไปตามตัวนายอำเภอมาทำการตรวจคั้น แต่ใช้วิธีจัดตำรวจห้อมล้อมเฝ้าแหนอนอยู่แต่ก็หาปรากฏว่านายฮวดมีสิ่งของต้องห้ามอย่างไรไม่ (สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.11)

ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่าหนังสือกราบทูลฯ เรื่องร่ำร้องทุกข์ของชาวบ้านในจังหวัดพิษณุโลกฉบับนี้ นอกจากจะสะท้อนให้เห็นปฏิกิริยาของชาวบ้านที่มีต่อกรณีคนของนายอำเภอบุกเข้าคั้นเรือนนายฮวดปลัดขวาแล้ว ยังได้สะท้อนให้เห็นถึงความนิยมของชาวบ้านที่มีต่อเครือข่ายข้าราชการท้องถิ่นเดิม หรือเครือข่ายของอดีตนายอำเภอ (พระยาอินทภูติภักดี) อีกด้วย กล่าวคือในสายตาของชาวบ้านนั้น นายฮวดผู้นี้เป็นผู้รับราชการในตำแหน่งปลัดอำเภอพรหมพิรามมาช้านาน ซึ่งก็ทรงรับราชการมาตั้งแต่สมัยครั้งพระยาอินทภูติภักดีและเป็นผู้ซื่อสัตย์ “ทำราชการในหน้าที่เรียบร้อย ราษฎรมีความนับถือแลรักใคร่เป็นส่วนมาก แต่...มาเสียดายที่ได้ทราบว่านายฮวดได้ทำใบขอลาออกจากหน้าที่เพราะความน้อยใจที่ขุนจงใจหาญกระทำการหยาบหยามต่อความสัตย์โดยไม่มีมูลแห่งความชั่ว” (สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.11-12) และชาวบ้านซึ่งอาจจะรวมถึงนายแจ้ยังได้แสดงเจตจำนงเรียกร้องให้ตั้งคนในเครือข่ายข้าราชการท้องถิ่นในพรหมพิรามกลับมาปกครองผ่านการทำหนังสือกราบทูลฯ เรื่องร่ำร้องทุกข์ในคราวนี้ด้วย โดยต้องการให้นำขุนนรัตถรักษา (ซึ่งวินิจฉัยเนตร) อดีตปลัดขวานายอำเภอพรหมพิราม ซึ่งเป็น “นายอำเภอบางระกำเวลานี้” (สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.12) และเป็นข้าราชการที่อดีตนายอำเภอเรียกว่า “ลูกชาย” (นรัตถรักษา, 2521, น.3) กลับมาจัดการปกครองพรหมพิราม เพราะน่าจะเป็นผู้เดียว “ที่จะอยู่อำเภอพรหมพิรามได้ดี...ถ้ามีฉันนั้นเหตุการณ์โจรผู้ร้ายก็จะต้องทวิอย่างไฟลุก เพราะสิ้นหูตาของคนที่ดีลงหมด เวลานี้การโจรผู้ร้ายกำเริบขึ้นแล้วในมณฑลพิษณุโลก” (สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.12) กระนั้น ก็เป็นที่น่าสังเกตว่าการเรียกร้องให้มีการนำข้าราชการที่อยู่ในเครือข่ายของข้าราชการท้องถิ่นกลับมาแทนที่ขุนจงใจหาญ ซึ่งเป็นข้าราชการแบบใหม่โดยชาวบ้านเองนั้น สะท้อนให้เห็นว่าชาวบ้านในพื้นที่อาจต้องการคนที่พวกเขาสามารถต่อรองได้ ในขณะที่เดียวกันการที่ชาวบ้านกล่าวว่า “ผู้ที่จะอยู่อำเภอพรหมพิรามนี้ได้ดีก็คือขุนนรัตถรักษานายอำเภอบางระกำเวลานี้ ถ้ามีฉันนั้นเหตุการณ์โจรผู้ร้ายก็จะต้องทวิอย่างไฟลุก” (สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.12) นั้นก็สะท้อนนัยของการต่อรองกับรัฐส่วนกลางโดยตรง ด้วยการแสดงเจตจำนงอย่างแน่วแน่ในการเรียกร้องให้นำคนที่อยู่ในเครือข่ายข้าราชการท้องถิ่นกลับมาปกครอง

อย่างไรก็ตาม ภาพที่ปรากฏโดยทั่วไปเกี่ยวกับการทำงานที่มีลักษณะเด็ดขาดและกวดขันของขุนงใจหาญนั้น ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะตัวของขุนงใจหาญเองต้องทำงานเพื่อตอบสนองต่อนโยบายของสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก โดยเฉพาะเรื่องให้พักการออกใบอนุญาตให้มีปืนในครอบครองในจังหวัดพิจิตรและพิษณุโลกไว้ชั่วคราว ด้วยเหตุเพราะมณฑลเห็นว่าทั้ง “สองจังหวัดนี้ ได้อนุญาตมากมายนัก” ดังปรากฏอยู่ในรายงานการตรวจราชการมณฑลของพระยาราชนา (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.20) และการพักใบอนุญาตให้มีปืนนี้ก็อาจจะเกี่ยวข้องกับการเฝ้าระวังเรื่องคณะบอลเชวิกในสยาม ซึ่งในมณฑลพิษณุโลกเองก็มีกลุ่มคณะก๊กมินตั๋งที่ต้องสงสัยว่าเป็นบอลเชวิกอาศัยอยู่ กระจ่าง ในพื้นที่พรหมพิรามก็มีแนวโน้มที่จะถูกเฝ้าระวังและเข้มงวดกวดขันโดยขุนงใจหาญ นายอำเภอที่อาจจะเคยมีประสบการณ์ในการจับกุมบอลเชวิกในกรุงเทพฯ มาก่อนด้วยเช่นกัน ดังปรากฏข้อมูลในหนังสือกราบทูลฯ เรื่องราวร้องทุกข์ของชาวบ้านว่า

นายคุณเฮ้งหรือนายผงกวาง เป็นจีนนอกแต่เป็นผู้ฉลาดในเชิงพูดเท่ากับผู้รู้การเมืองคนหนึ่ง เทียวแสดงตนว่าเป็นคนสนิทชิดชอบกับพระยาเพชรบูรณ์อย่างฉันทเพื่อน แต่ข้อนี้จะมีความจริงเพียงไรข้าพระพุทธเจ้ายังมีประจักษ์ แต่ได้เห็นจีนคนนี้เข้าออกไปมาหาสู่พระยาเพชรบูรณ์ได้ทุกเมื่อ เมื่อตอนสับเปลี่ยนหน้าที่นายอำเภอพรหมพิราม มีพ่อค้า 2 คนได้รับอนุญาตจากนายอำเภอคนเก่าไปซื้ออาวุธปืนมา 2 กระบอก ครั้นซื้อได้แล้วนำมาขอขึ้นทะเบียนต่อนายอำเภอคนใหม่ฯ หายอมรับขึ้นทะเบียนไปกลับยึดอาวุธปืนไปเสีย โดยอ้างเหตุต่างๆ นา[นา] แต่ผลที่สุดพ่อค้า 2 คนนั้นคงได้รับปืนคืนไปได้เมื่อถูกยึดไว้เพียง 1 อาทิตย์ แต่ยอมต้องมีการเสียหายเป็นสินน้ำใจ ข้าพระพุทธเจ้าขอกราบทูลโดยเลียดดังนี้ คือ ได้มีคำสั่งทางเทศาภิบาลไปยังนายอำเภอพรหมพิรามนัยว่าสงฆ์เงินพ่อค้า 2 นายเป็นพรรคพวกบอลเชวิก ครั้นนายอำเภอยึดปืนไว้แล้วนายคุณเฮ้งหรือนายผงกวางไปรับรองว่าจะช่วยเหลือ โดยร้องขอจากผู้ใหญ่ต่อมาประมาณ 7 วันนายอำเภอจึงจัดการโอนให้เสร็จโดยสะดวก แล้วนายคุณเฮ้งได้เรียกเอาเงินจากพ่อค้าทั้งสองไปเป็นเงิน 100 บาทอ้างว่าจะนำไปให้ผู้ใหญ่ที่ให้ความกรุณาแต่มีปรากฏว่าผู้ใหญ่นั้นใด

ความเป็นไปของพระยาเพชร, กับศิษย์ดังข้าพระพุทธเจ้ากราบทูลดังนี้ ขอพระองค์ได้ทรงดำริห์แก้ไขโดยด้วยมิตนั้นมณฑลพิษณุโลกจักถึงลุ่มจม

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า

ข้าพระพุทธเจ้า ขอดถวายนาม

นายแจ่ง นายแจ้ง นายกัน นายอิม นายโต นายขึ้น นายแปลก นายคล้าย นายครอบ นาย
นุ่น นายพัน ห้อย นายน้อย นายพราหม นายสบาย

(สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.12-14)

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าในหนังสือกราบทูลฯ เรื่องราวร้องทุกข์ เมื่อวันที่ 12
กันยายน พ.ศ.2470 ปรากฏชื่อ “นายแจ้ง” ร่วมลงนามกับชาวบ้านคนอื่นๆ ทั้งนี้ หากเขาเป็นคน
เดียวกันกับนายแจ้งในคดีนี้จริง การยื่นหนังสือกราบทูลฯ เรื่องราวร้องทุกข์ถึงอภิรัฐมนตรีนี้ ก็ถือ
เป็นการต่อรองกับอำนาจรัฐส่วนกลางอย่างประนีประนอม ด้วยการขอให้นำขุนนรตถรักษา อดีต
ปลัดขวาอำเภอพรหมพิราม ซึ่งอาจจะเคยรู้จักนายแจ้งผู้ “เป็นนักเลงกว้างขวาง ราษฎรตำบลนั้น
ทั้งรักและเกรงกลัวและเกลียดชัง ระหว่างเจ้าคุณอินทภูติเป็นนายอำเภอเคยเรียกใช้สอย” (นรตถ
รักษา, 2521, น.5) กลับมาจัดการปกครองอำเภอพรหมพิราม เพราะ “เป็นผู้ที่จะอยู่ในอำเภอ
พรหมพิรามได้ดี” (สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.12) ทั้งนี้ ประโยคที่ว่า “จะอยู่ในอำเภอพรหมพิรามได้
ดี” นั้น มีนัยสำคัญที่ชวนให้กลับไปพิจารณาถึงลักษณะเฉพาะของข้าราชการที่เคยปกครองอำเภอ
ดังกล่าวมาก่อน ก็คือกรณีของพระยาอินทภูติภักดีในคราวที่เข้ามาดำรงตำแหน่งนายอำเภอพรหม
พิรามในช่วงเปลี่ยนผ่านเมื่อ พ.ศ.2440 โดยจะเห็นได้ถึงเงื่อนไขเฉพาะของข้าราชการท้องถิ่นที่รู้
ช่องทางสมาคมกับชาวบ้าน สามารถประสานงานกับเครือข่ายเจ้าเมืองกรมการท้องถิ่นเดิมและมี
ความอะลุ่มอล่วยผ่อนผัน ซึ่งเอื้อให้เกิดช่องทางในการต่อรองระหว่างชาวบ้านและอำนาจท้องถิ่น
เดิมกับข้าราชการท้องถิ่นผู้มาใหม่ ในขณะที่ขุนจงใจหาญนั้นน่าจะเป็นผู้มีวิถีปฏิบัติราชการด้วย
ความเคร่งครัด เพื่อสนองให้นโยบายของมณฑลบรรลุผลเป็นที่ประจักษ์ดังที่อาจเคยกระทำมาเมื่อ
ครั้งรับราชการอยู่กรุงเทพฯ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการควบคุมการออกใบอนุญาตอาวุธปืน ซึ่งเป็น
หนึ่งในปัญหาที่สร้างความลำบากแก่ราษฎรและเป็นเรื่องราวอันปรากฏอยู่ในหนังสือกราบทูลฯ
เรื่องราวร้องทุกข์ของราษฎรในจังหวัดพิษณุโลกจำนวนหนึ่งในช่วง พ.ศ.2470 และปัญหาเรื่องการ
ดออกใบอนุญาตอาวุธปืนนี้ก็ปรากฏเป็นหนึ่งใน 5 ปัญหาหลักของมณฑลพิษณุโลกในคราวที่พระ
ยาราชเสนามาตรวจราชการในมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ.2471 ว่าการ “ออกคำสั่งเรื่องปืน ซึ่งทำ
ให้การปฏิบัติซับซ้อนยุ่งยากโดยไม่จำเป็น เดียวนี้ได้ถอนเสียบ้างแล้ว” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.77)
และคำสั่งในเรื่องพักการอนุญาตมีอาวุธปืนชั่วคราวนั้นจึงได้ถูกเลิกถอนไป เมื่อวันที่ 20 กรกฎาคม
พ.ศ.2471 (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.20)

ทั้งนี้ เป็นที่น่าสังเกตว่าในช่วงปลาย พ.ศ.2470 มีหนังสือกราบทูลฯ เรื่องราวเกี่ยวกับการทำงานของขุนจงใจหาญครวรั้งตำแหน่งนายอำเภอพรหมพิรามหลังไหลเข้าสู่พระหัตถ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ อภิรัฐมนตรีเป็นจำนวนมาก โดยผู้ที่ยื่นรายงานนั้นมีทั้งชาวบ้าน กำนันผู้ใหญ่บ้าน เสมียนตรา ข้าราชการท้องถิ่นและพ่อค้า ที่มักจะรายงานถึงข้อปัญหาที่เกิดขึ้นจากการทำงานของนายอำเภอคนใหม่แทบทั้งสิ้นและเนื้อหาของหนังสือกราบทูลฯ บางส่วนก็อาจจะมีอคติความคล้อยกันของข้อมูล โดยเฉพาะเรื่องราวเกี่ยวกับการตัดทอนอำนาจของข้าราชการท้องถิ่นเดิม จึงเป็นข้อน่าสังเกตอีกประการหนึ่งสำหรับการอ่านหลักฐานชุดนี้ ซึ่งได้ปรากฏขึ้นก่อนเกิดเหตุการณ์ยิงนายอำเภอพรหมพิราม เมื่อวันที่ 12 มิถุนายน พ.ศ.2471 ตัวอย่างเช่น หนังสือกราบทูลฯ ของขุนเสมียนตรากรมการอำเภอพรหมพิราม “ขอพระราชทานกราบทูลอภิรัฐมนตรีทั้ง 5 พระองค์ทรงทราบฝ่าพระบาท” (สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.86) ถึงสภาพการทำงานของทั้งนายอำเภอคนเก่าและนายอำเภอคนใหม่ตลอดจนปัญหาที่เกิดขึ้นในอำเภอพรหมพิราม เมื่อวันที่ 12 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2470 ความว่า

ตั้งแต่พระยาอินทภูติฯ ลาพักราชการ พระยาเพ็ชธานีเทศาเอาขุนจงใจหารขึ้นไปเป็นนายอำเภอ ตรงกันข้ามกับพระยาอินทภูติฯ ซึ่งไม่ใกล้เคียงสักนิดเลย วิธีพระยาอินทภูติฯ ขึ้นไปเป็นนายอำเภอเดินแบบดั่งนี้ เบื้องต้นงานการที่โรงศาล มอบให้ปลัดอำเภอรักษา งาน แต่ตัวพระยาอินทภูติฯ ออกเที่ยวตรวจการตามตำบลจนลอบ[รอบ]อำเภอ จนรู้จักว่าเขตอำเภอตัวขึ้นอะไรไปหมายเขตรชนอำเภอใด ตัววันตกอะไรไปหมายเขตรชนอำเภอใด ทิศเหนืออะไรไปหมายเขตรชนอำเภอใด ทิศใต้อะไรไปหมายเขตรชนอำเภอใด

ท่านรู้หมายเขตรดีแล้ว ท่านสืบสวนหนทางที่ผู้ร้ายลักกระปือเดินล่าน้ำน่านตั้งแต่ตำบลตลุกกระเทียมตลอดจนตำบลมะตูม ล่าน้ำแควน้อยตั้งแต่ตำบลพันช้างตลอดจนตำบลหอกรอง ท่านตรวจทางผู้ร้ายเดินเข้าใจดีแล้ว ท่านก็เรียกกำนันผู้ใหญ่บ้านมาประชุมที่ว่าการอำเภอ...พร้อมกันแล้ว ท่านก็แนะนำในการตีเครื่องสัญญา ตีดับเพลิงให้ดี อย่างนั้น เกิดใจผู้ร้ายปล้นยิงกันตายให้ตีอย่างนั้น มีผู้ร้ายลักกระปือให้ตีอย่างนั้น...ถ้าราษฎรได้ยินเครื่องสัญญาตีชนิดผู้ร้ายปล้น ราษฎรต้องมีอาวุธไปพร้อมกันที่บ้านเกิดเหตุ ถ้าราษฎรได้ยินสัญญาชนิดผู้ร้ายลักกระปือแล้วให้มีอาวุธเข้าสารน้ำพริกใส่ยามไปพร้อมกันที่บ้านเจ้าทรัพย์จะได้ออกติดตามกัน แล้วสั่งกำนันให้มีรายงานให้สภาวะัดนำไปส่งที่ตัวท่านเอง แล้วท่านอนุญาตให้เรียกประชุมได้ไม่ว่าเวลาใด...ท่านก็ออกตรวจตามตำบลไป

เที่ยวตรวจตีสัญญาดู ซ่อมความเข้าใจกันเห็นว่ากำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎรเข้าใจกันดีแล้ว ท่านจึงได้พักทำงานบลที่ว่าการ ที่ท่านจัดตั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าไม่เห็นพวกผู้ร้ายลักกระปือราษฎรไปได้สักราย บางพวกผู้ร้ายทิ้งกระปือในระหว่างทาง บ้างท่านจับตัวผู้ร้ายได้พร้อมด้วยกระปือของกลางเอาจนผู้ร้ายเข็ดผีมือไม่ได้ไปลักกระปือราษฎร ราษฎรพากันปล่อย... กระปือได้กว่า 20 ปีแล้ว

ตั้งแต่พระยาอินทภูติฯ ยื่นใบลาพักราชการเทศาให้ขุนจงใจหาญเปนนายอำเภอ มีผู้ลักกระปือราษฎรตำบทำช้างไปหนึ่ง ขุนจงฯ นายอำเภอ ขุนวิเศษฯ ปลัดอำเภอออกไปตามผู้ร้ายคราวหนึ่งออกไปพักอยู่กลางนา ผู้ร้ายไปยิงชุกคราวหนึ่งรุ่งขึ้นกลับอำเภอ กระปือราษฎรจนไม่ได้คืนจนทุกวันนี้ พวกผู้ร้ายมั่นใจว่าตาขาวมันก็ลักบอยเจ้าของกระปือไปร้องเลยไม่เป็นธุระ เวลานี้ผู้ร้ายลักกระปือในท้องที่อำเภอตามลำน้ำนานไม่ต่ำกว่าร้อยราย... เวลานี้มีผู้ร้ายลอบยิงกันตาย 5 คนแล้วขุนจงฯ นายอำเภอเอาตัวก็ไม่ได้ เวลานี้กรมการอำเภอเก่าได้ลาออกจากราชการหมด มีแต่คนใหม่ ๆ ทั้งนี้ กำนันผู้ใหญ่บ้านเวลานี้ก็พากันอ่อนข้อเสียหมด แบบอย่างที่พระยาอินทภูติจัดไว้ก็พากันละทิ้งเสีย ตลอดจนกระปือผู้ใหญ่บ้านผู้ร้ายก็ลัก

ฝ่าบาททั้ง 5 พระองค์ไม่ทรงพระเมตตาแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินแล้ว ราษฎรก็ได้รับความเดือดร้อนหาที่สุดมิได้ ตั้งแต่จัดตั้งมณฑลมาข้าพระพุทธเจ้ายังไม่กราบทูลลบบทวนให้เป็นที่ขุนเคืองพระไทยเลย ขุนจงฯ นายอำเภอคนนี้ ข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้ยินข่าวว่าไปเที่ยวตรวจการตามตำบลนอกคิดจัดการป้องกันทรัพย์ให้แก่ราษฎรอย่างพระยาอินทภูติเสียเลย... ตามที่ข้าพระพุทธเจ้ากราบทูลมานี้ก็โดยตามความเดือดร้อนที่พึงผู้ปกครองไม่ได้ ตลอดจนพระยากัลยาฯ ผู้ว่าราชการจังหวัด มีราษฎรพากันไปร้องเรียนท่านผู้ปิดเสียว่าเวลานี้ท่านผู้ปิดไปก็มีแต่เข้าตัว ดูแต่คำสั่งของเทศาเถอะ นำที่ราชการต้องสั่งมาทางจังหวัดก่อน จังหวัดจะได้ส่งไปอำเภอตามลำดับชั้น นี้ก็เทศาสั่งการข้ามจังหวัดถึงอำเภอเสียเลย ทางอำเภอการงานอะไรควรบอกจังหวัดก่อน เขาก็ไม่บอกเล่าตามลำดับ เขาผู้ปิดก็ข้ามไปพูดกับเทศาเสียเลยมีอยู่ 2 อำเภอฯ เมืองกับอำเภอพรหมพิราม เพราะเป็นคนของเทศา

ข้าพระพุทธเจ้า ขุนเสมียนตรา

(สจช. ร.7 สบ.2.47/68, น.86-90)

นอกจากนี้ ยังมีหนังสือกราบทูลฯ จากผู้ใหญ่บ้านตำบลวัดโบสถ์ อำเภอพรหมพิรามถึง สมเด็จพระยามังคลายราชานุภาพ อภิรัฐมนตรี ลงวันที่ 27 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2470 ซึ่งสะท้อนให้เห็นปัญหาที่เกิดจากบรรดาข้าราชการอำเภอกลุ่มใหม่ที่เข้าไปทำงานในอำเภอพรหมพิรามด้วยความว่า “ขอพระราชทานกราบทูลความลับ...ข้าพระพุทธเจ้ารู้จักแต่ฝ่าพระบาทพระองค์เดียว เพราะฝ่าพระบาทได้เคยปกครอง พวกข้าพระพุทธเจ้ามาก่อน ข้าพระพุทธเจ้า...จึงได้นำข้อความของขุนจงใจหาญ นายอำเภอพรหมพิราม มาให้ทรงทราบ” (สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.95) โดยมีความว่ามีผู้ร้ายยิงนายมิ่งราชวรดาบวัดโบสถ์เสียชีวิต กำหนดผู้ใหญ่บ้านได้ทำการไต่สวนแล้ว ได้ความว่านายเกาบุตรชายของจีนปัน ซึ่งเป็นพ่อค้าของชำอยู่ในตำบลวัดโบสถ์นั้น “เปนผู้ยิงนายมิ่งตาย” จนเมื่อขุนจงใจหาญนายอำเภอได้เดินทางมาถึง “จีนปังจะพูดกับขุนจงใจในทางลับอย่างไร ข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้ยิน แล้วขุนจงกับนายเชื้อก็เรียกราษฎรมาถามว่า ใครได้รู้ได้เห็นบ้างที่ผู้ร้ายยิงนายมิ่งตาย ราษฎรก็ตอบว่าไม่รู้ไม่เห็น ขุนจงถามพอเป็นเค็ด[เคล็ด]เท่านั้นก็พากันกลับอำเภอ” โดยเอาตัวนายเกาบุตรชายของจีนปังกลับไปด้วย รุ่งขึ้นขุนจงก็ปล่อยตัวนายเกากลับไปบ้าน “ครั้นอีก 4-5 วัน จีนปังได้พูดเต็มที่ต้องเสียเงินเป็นพันบาท” (สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.95-96) อีกกรณีหนึ่งที่ผู้ใหญ่บ้านตำบลวัดโบสถ์ได้เขียนไว้ในหนังสือกราบทูลฯ คือ การที่คนของขุนจงใจหาญได้สร้างความแตกร้างระหว่างอำเภอกับท้องถิ่นโดยการปลดกำนันตำบลท้อแท้ออกจากตำแหน่ง ภายหลังจากที่กำนันนั้นไปจับตัวคนร้ายลอบยิง “ผู้หญิงคนหนึ่งตำบลด้อแท้ปางตาย” โดยหมื่นบำรุงกำนันได้จับตัวนายอู่และกำลังจะนำตัวส่งไปยังอำเภอเพื่อทำการสืบสวนในฐานะ “พยานประจักษ์” แต่ระหว่างทางที่คุมตัวนั้นหมื่นบำรุงกำนันได้พบกับ “นายรอดปลัดซ้าย นายเขื่อนายตรวจสุรา นายจรัสสาระวัดอำเภอบุตรขุนจง ขึ้นไปไต่สวนพบหมื่นบำรุงกำนันให้เอาตัวนายอู่กลับไปบ้านท้อแท้ใหม่” นายอู่ นั้นเป็นญาติกับผู้ใหญ่ผิน ซึ่งผู้ใหญ่ผินได้ไปพูดคุยกับทั้งสามคนนี้ “ในห้องเรือนลับๆ แล้วนายรอดกับนายเชื้อได้พูดคุ้ยว่าหมื่นบำรุงกำนันด้วยคำหยาบต่างๆ แล้วปล่อยตัวนายอู่ไปไม่ไต่สวน แล้วพาลถอดหมื่นบำรุงออกจากกำนัน เอาผู้ใหญ่ผินเปนกำนัน” โดยผู้ใหญ่ผินให้เงินแก่ทั้ง 3 คนเป็นจำนวน 500 บาท “เรื่องนี้หมื่นบำรุงได้นำข้อความไปร้องเรียนต่อเจ้าคุณกัลยาฯ ผู้ว่าราชการจังหวัดไว้ให้ทราบแล้ว” (สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.96) นอกจากนี้ผู้ใหญ่บ้านยังเขียนรายงานถึงปัญหาเกี่ยวกับเรื่องโจรผู้ร้ายลักกระบือที่ทิวจำนวนเพิ่มขึ้นกว่า 100 รายในเขตตำบลวัดโบสถ์ ตำบลท่างามและตำบลท้อแท้ กระนั้น หาใช่มีแต่ตำบลที่กล่าวมาเท่านั้น ไม่ หากยังมีที่ตำบลมะต้องที่ผู้ร้ายไล่ผู้กระบือของราษฎรบ้านทับยายเชียงไปกว่า 50 ตัวในเวลา

กลางวัน และเจ้าของตามไปถึงลำแม่น้ำน้อยแล้วไปบอกนายอำเภอเพื่อจะขอกำลังไปช่วย แต่กลับถูกนายอำเภอพูดว่า

ใครจะเปนบ่าวไปตามให้แก ท่านนอนกินเงินเดือนจริงๆ ราษฎร...ไปร้องต่อเจ้าคุณกัลยาฯ ท่านก็พูดบ่ดีเสียว่า ตัวฉันเวลานี้จะสั่งอะไรเขาๆ ไม่ฟังเสียงฉัน นายอำเภอเมืองคนหนึ่ง อำเภอพรหมพิรามคนหนึ่ง เขาถือว่าเปนคนของเทศา เขาไม่เกรงกลัวอะไรฉันดอก ไม่เหมือนนายอำเภอคนเก่าๆ คนเก่าๆ ท่านหาเรื่องหาเหตุเอาออกเสียหมด ท่านเอาคนของท่านมาเปนนายอำเภอ เหตุการณ์โจรผู้ร้ายจึงได้ลุกลามขึ้นดังนี้ ไม่ใช่แต่อำเภอพรหมพิราม อำเภอในเมืองยังมากกว่าอำเภอพรหมพิรามอีกหลายเท่า

ถ้าฝ่าพระบาทจะทรงนั่งเสียดังนี้แล้ว ไพร่บ้านพลเมืองที่ไหนจะได้รับความชุ่มเย็น พระยาเพชรบูรณ์เปนเทศาอยู่พิศณุโลกแล้ว พวกผู้ร้ายมันดีใจ มันเที่ยวพูดกันแล้ไปว่า ท่านไม่รู้อะ พวกเราเล่นให้สนุก ถ้าเปลี่ยนเทศาใหม่แล้วพวกเราจะไม่ได้อะแล้ว จะสนุกก็ให้สนุกคราวเดียวกันนั่น จงพวกผู้ร้ายมันพูดกันดังนี้

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ
(สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.97-98)

จากจดหมายของผู้ใหญ่บ้านตำบลวัดโบสถ์นี้ได้ชี้ให้เห็นว่า ปัญหาเรื่องการโยกย้ายสับถอนข้าราชการท้องถิ่นนั้น มิได้ปรากฏแต่เฉพาะบรรดาข้าราชการในระดับบนเท่านั้น เพราะในระดับกำนันผู้ใหญ่บ้านก็เผชิญกับสภาพของการโยกย้ายสับถอนด้วยเช่นกัน และจากกรณีของหมื่นบำรุงกำนันตำบลท้อแท้ที่ถูกถอดออกจากตำแหน่งโดยคนของนายอำเภอนั้น ก็ได้ชี้ให้เห็นถึงการแตกรั่วระหว่างข้าราชการจากระบบการปกครองแบบใหม่กับอำนาจท้องถิ่นและราษฎรในพื้นที่อย่างถึงราก โดยเกิดขึ้นจากวิธีการทำงานของข้าราชการใหม่ที่น่าจะมองได้ว่าเป็นการกระทำที่ไม่ตระหนักถึงอำนาจท้องถิ่น หรือหากเลือกที่จะใช้คำที่พอจะสะท้อนถึงนัยดังกล่าวตามที่ปรากฏอยู่ในรายงานตรวจราชการมณฑลพิษณุโลกของพระยาราชเสนานั้น คือการไม่ “รู้ช่องทางสมาคมและ[ไม่]รู้เท่าทันคนเก่าๆ บางคนในท้องที่ให้นิยมและเกรงใจ” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.35) ซึ่งอำนาจของพวกเขาเหล่านี้ยังหยั่งรากลึกอยู่ในพื้นที่มาอย่างยาวนานก่อนที่จะมีการปฏิรูประบบราชการขึ้นมาเสียอีก จนกระทั่งอาจกล่าวได้ว่า กรณีดังกล่าวได้นำมาสู่การเกิดความแตกรั่วและความตึงเครียดขึ้นระหว่างข้าราชการในระดับอำเภอกับผู้นำท้องถิ่นและชาวบ้าน โดย

จะเห็นได้ว่าอีก 4 วันต่อมาภายหลังจากการยื่นหนังสือกราบทูลฯ เรื่องราวร้องทุกข์ของผู้ใหญ่บ้าน ตำบลวัดโบสถ์แล้ว บรรดากำนันทั้ง 8 คนในอำเภอพรหมพิรามก็ร่วมกันยื่นหนังสือกราบทูลฯ เรื่องราวร้องทุกข์ถึงสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ณ กรุงศรีอยุธยา เมื่อวันที่ 29 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2470 โดยมีจุดประสงค์ให้รัฐพิจารณาย้ายตัวสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกไปจนถึงนายอำเภอเมืองและนายอำเภอพรหมพิราม ความว่า

ข้าพระพุทธเจ้า ขุนวินิจ[เวฬุวกร] ขุนท่าช้าง ขุนรามพินิจ ขุนมะตอง ขุนนุวัตร นายเรื่อน นายดี นายคำ กำนันอำเภอพรหมพิราม ขอพระราชทานกราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรงตำแหน่งอภิรัฐมนตรี ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยพวกข้าพระพุทธเจ้ารับราชการฉลองพระเดชพระคุณมาไม่มีความหนักอกหนักใจอย่างขุนจ้งนายอำเภอคนนี้เลย มีผู้ร้ายยิงคนตายลักกระบือชุกชุม พวกข้าพระพุทธเจ้าได้นำราษฎรไปร้องขอความช่วยเหลือ ขุนจ้งกลับพูดว่าข้าไม่ได้มาเป็นคนตามกระบือให้พวกแก มันจะยิงจะฆ่าอย่างไรก็ซังมัน พวกแกเป็นกำนันเป็นเจ้าของก็ไปตามเองซี

ที่ขุนจ้งพูดดังนี้ พวกข้าพระพุทธเจ้าได้พวกนี้ไปร้องทุกข์ต่อเจ้าคุณกัลยา ผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลก ว่าขุนจ้งไม่เอาใจใส่แก่ราษฎร เจ้าคุณกัลยาท่านก็พูดว่า ขุนจ้งนายอำเภอพรหมพิรามคนหนึ่ง พระทรงนครนายอำเภอเมืองคนหนึ่งเขาเป็นคนของเทศาเขาไม่ขึ้นกับฉันดอก เขาไปขึ้นกับเทศาที่เดียว มีราชการสำคัญอย่างใดเขาก็ไม่ได้พูดกับฉัน จนฉันก็นั่งกินเงินก็เสียเงินเดือน งานการอะไรก็ไม่ได้สั่งได้ทำ ฉันไม่เหมาะแก่ใจฉันถึงได้ทำโปลา เพราะงานการอะไรท่านก็ไม่สั่งตามลำดับชั้น ท่านพูดดังนี้พวกข้าพระพุทธเจ้าก็แลเห็นอกเห็นใจท่าน เหตุการณ์โจรผู้ร้ายจึงได้ยิงไปทั้งหมด แต่ในตำบลกำนันที่พวกข้าพระพุทธเจ้าได้กราบทูลมานี้ ผู้ร้ายลักกระบือไปตามไม่ได้ไม่ต่ำกว่า 500 ตัว ผู้ร้ายยิงคนตาย 5 คน ผู้หญิงไม่ตาย 1 คน ขุนจ้งเอาตัวผู้ร้ายไม่ได้เลยสักคนเดียว

วิธีไต่สวนติดตามโจรผู้ร้ายจะใกล้เคียงกับพระยาอินสัณนิกก็ไม่ได้ เมื่อครั้งพระยาอินยังเป็นผู้ปกครองอยู่ กระบือในท้องที่อำเภอพรหมพิรามปล่อยค้ำวันค้ำคืนไม่มีผู้ร้ายลัก ถึงแม้จะมีขึ้นท่านก็เป็นหัวหน้าออกติดตามเอาตัวผู้ร้ายแลกระบือจนได้ จนพวกผู้ร้ายเข็ดไม่กล้าไปลักกระบือราษฎรอำเภอพรหมพิรามดังนี้ ไม่ใช่แต่กระบืออย่างเดียว ถึงจะลอบยิงกันตายหรือปล้น แย่งทรัพย์อย่างใด พวกข้าพระพุทธเจ้าไม่เห็นพินมือของพระยา

อินสักรายเดียว พวกข้าพระพุทธเจ้าและราษฎรได้รับความสุขดังนี้ ขุนจางนายอำเภอคนนี้ ไม่เอาใจใส่ราษฎรเลย ทำงานเอาแต่พอได้เงินเดือนกินเท่านั้น

พวกข้าพระพุทธเจ้าจะนำข้อความตามที่กราบทูลมานี้ไปร้องเรียนเทศาก็เห็นว่า เมื่อยแรงเปล่า โดยเหตุว่าขุนจางเป็นคนของท่าน ดูแต่นายเชื้อ นายตรวจสุรา นายรอด ปลัดซ้าย นายจาร์สบุตรขุนจางเบิกเงินค่าพาหนะโงง นายฮวดได้ทำจดหมายอายุติฎีกา ไว้ที่เสมียนมณฑล แล้วนายฮวดได้ระบุพยานตัวตนไม่ให้สืบ เสมียนตรวมณฑลได้นำ ข้อความไปเรียนต่อเจ้าคุณเพชรเทศา ท่านก็คิดนิ่งเสีย ส่วนข้าราชการคนเก่าๆ ท่านเที่ยว คู้ยเขี่ยเอามาทำโทษ ท่านขาดความชอบธรรมดังนี้ เวลานี้ท่านได้สั่งให้พระทรง นายอำเภอเมือง ขุนจางฯ นายอำเภอพรหมพิราม เทียบคู้ยเขี่ยหาเรื่องข้าราชการคนเก่าๆ ส่วนผู้ร้ายลักกระบือยิงกันตาย จนราษฎรมีความกลัวเกรงผู้ร้าย เวลากลางคืนไม่เป็นตา หลับตานอนคอยระวังบ้าน เวลานี้ผู้ร้ายลักสัตว์พาหนะหรือยิงกันตายกำลังชุก ถ้าเทศา คนนี้ยังเป็นเทศาอยู่แล้ว กำหนดผู้ใหญ่บ้านจะได้รับความเดือดร้อนไม่มีที่สุด

พวกข้าพระพุทธเจ้าและราษฎรเห็นว่าฝ่าพระบาทได้เคยปกครองพวก ข้าพระพุทธเจ้ามาก่อน จึงได้พวกกันเข้าชื่อกราบทูลมาขอพระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อม เป็นที่พึ่ง ขอให้เปลี่ยนตัวเทศา เปลี่ยนตัวนายอำเภอเมือง อำเภอพรหมพิราม เสียใหม่ พวกข้าพระพุทธเจ้าและราษฎรจะได้รับความสุขบ้าง

ควรมิควรสุดแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ขุนวินิจ ขุนท่าช้าง ขุนรามพินิจ ขุนมะต๋อง

(สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.99-102)

กล่าวได้ว่า ข้อความในหนังสือกราบทูลฯ ของคณะกำนันอำเภอพรหมพิรามนี้ สะท้อนให้เห็นถึงปัญหาที่ราวลึกอย่างชัดเจนระหว่างข้าราชการใหม่และข้าราชการท้องถิ่นเดิมตลอดจน บรรดากำนันผู้ใหญ่บ้านในพื้นที่ และพวกเขาแสดงความประสงค์อย่างชัดเจนถึงความต้องการให้มีการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่นายอำเภอ ไปจนกระทั่งถึงตัวสมุหเทศาภิบาล โดยภายหลังจากการ ลาออกของพระยาเพชรปาณีก็ได้มีการแต่งตั้งให้พระยานครพระรามที่เคยรับราชการเป็นผู้ว่า ราชการจังหวัดพิษณุโลกมาก่อนนั้น เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก (พ.ศ.2472-2476) ซึ่งก็ พอจะทำให้ความโกลาหลที่กำลังดำเนินอยู่ในมณฑลพิษณุโลกกลับเข้าสู่สมดุลงดอยู่บ้าง ดังที่ผู้วิจัย ได้ชี้ให้เห็นไปก่อนหน้านี้อแล้ว ในขณะที่เดียวกัน กรณีการยื่นหนังสือทูลเกล้าฯ ฉบับนี้ก็เป็นอย่าง

แตกหักระหว่างข้าราชการใหม่กับท้องถิ่นอย่างถึงราก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแตกหักระหว่างนายอำเภอที่เป็นข้าราชการแบบใหม่และเป็นผู้ดำรงระเบียบการปกครองใหม่ในระดับอำเภอกับบรรดากำนันและผู้ใหญ่บ้านที่เป็นเครือข่ายของอดีตเจ้าเมืองกรมการจากระบบการปกครองแบบเก่า

มีพักต้องกล่าวว่า การเข้ามาของข้าราชการแบบใหม่นี้ ได้นำไปสู่การเกิดความขัดแย้งในหลายมิติด้วยกัน กล่าวคือ การเข้ามาของข้าราชการแบบใหม่ในช่วง พ.ศ.2469-พ.ศ.2470 นี้ได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งแกระหว่างข้าราชการแบบใหม่กับบรรดาข้าราชการท้องถิ่นที่ประกอบไปด้วยกรมการเมืองท้องถิ่นเดิมและเครือข่ายสาธุศิษย์ โดยวิธีการปฏิบัติงานของข้าราชการท้องถิ่นนั้นอาจจะไม่เป็นไปตามความประสงค์ของสมุหเทศาภิบาลที่นิยมคนเคร่งครัด จึงได้มีการโยกย้ายสับถอนข้าราชการกลุ่มนี้ออกเป็นจำนวนมากแล้วแทนที่ด้วยข้าราชการใหม่ซึ่งนำเข้ามาจากกรุงเทพฯ ฉะนั้น จึงอาจจะพอกล่าวได้ว่า ความเปลี่ยนแปลงในระดับมณฑลที่เกิดขึ้นในช่วงต้นพุทธศวรรษ 2470 นี้ได้ก่อให้เกิดความตึงเครียดขึ้นทั้งในหมู่ข้าราชการท้องถิ่นและราษฎร ที่ไม่อาจจะต่อรองกับข้าราชการแบบใหม่ได้ กระทั่ง ตัวของพระยาภักดีธรรมาธิบดี ผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลกเองก็อาจจะแสดงความรู้สึกรู้สึกอึดอัดต่อวิธีการทำงานของสมุหเทศาภิบาลจนเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปในหมู่ข้าราชการท้องถิ่นในจังหวัดพิษณุโลก ดังที่ได้กล่าวถึงอยู่บ้างในหนังสือทูลเกล้าฯ เรื่องร่ำร้องทุกข์ที่หีบยกมากล่าวถึง หรือแม้แต่ตัวของพระยาสุนทรพิพิธ ที่เข้ามาดำรงตำแหน่งต่อจากพระยาภักดีธรรมาธิบดีก็มีความ “รู้สึกอึดอัดที่เทศาครอบงำมากเกินไป” (สจข. ร.7 ม.4.1/14, น.77) กระทั่ง ความเปลี่ยนแปลงนี้ ได้ส่งผลกระทบต่ออย่างเป็นลำดับตั้งแต่ข้าราชการระดับสัญญาบัตร เช่น ผู้ว่าราชการเมือง และนายอำเภอ ไปจนถึงข้าราชการท้องถิ่นในระดับประทวนด้วย โดยจะเห็นได้ว่า ในกรณีของอำเภอพรหมพิรามนั้นข้าราชการในอำเภอ ตั้งแต่ชั้นปลัดอำเภอไปจนถึงเสมียน ถูกนายอำเภอโยกย้ายสับถอนหรือลาออกและแทนที่ด้วยข้าราชการใหม่ ดังที่ปรากฏข้อมูลในหนังสือกราบทูลฯ เรื่องร่ำร้องทุกข์ของขุนเสมียนตรากรมการอำเภอพรหมพิราม ความว่า “เวลานี้กรมการอำเภอเก่าได้ลาออกจากราชการหมด มีแต่คนใหม่ๆ ทั้งนั้น” (สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.89)

ดังนั้น การที่คนเก่าๆ ในอำเภอพรหมพิรามถูกสับถอนหรือลาออกย่อมส่งผลให้กำนันและผู้ใหญ่บ้านตลอดจนนายแฉ่งและชาวบ้านนั้นค่อยๆ ถูกลดทอนช่องทางในการต่อรองกับอำนาจของรัฐในช่วงที่ข้าราชการแบบใหม่หลังไหลเข้าสู่ระบบราชการในมณฑลพิษณุโลกแทนที่คนเก่าๆ มากขึ้น กระทั่ง ความตึงเครียดต่อการถูกลดทอนช่องทางในการต่อรองกับอำนาจรัฐของกำนัน

ผู้ใหญ่บ้านและราษฎรในพื้นที่ ได้เกิดขึ้นอีกครั้งเมื่อมีการปลดกำนันตำบลท้อแท้ และถึงแม้ว่าตัวกำนันที่ถูกปลดจะทำรายงานยื่นต่อตัวผู้ว่าราชการจังหวัดคือพระยากัลยาณวัฒน์วิศิษฎ์แล้ว แต่ด้วยสถานะของพระยากัลยาณวัฒน์วิศิษฎ์ดังที่ประจักษ์อยู่ในทั้งรายงานตรวจราชการมณฑลพิษณุโลกของพระยาราชเสนาและหนังสือกราบทูลฯ เรื่องราวร้องทุกข์หลายฉบับนั้น ชี้ให้เห็นแล้วว่าไม่มีความมั่นคงทางอำนาจเพียงพอที่จะรับประกันได้ว่าบรรดากำนันผู้ใหญ่บ้านจะสามารถรักษาตำแหน่งแห่งที่ของตนในช่วงเวลาดังกล่าวได้อย่างวางใจ ดังนั้น การยื่นหนังสือกราบทูลฯ เรื่องราวร้องทุกข์ถึงอภิรัฐมนตรีจึงเป็นข้อสะท้อนอันดีต่อข้อกังวลในเรื่องนี้ของบรรดากำนันในอำเภอพรหมพิรามด้วยเช่นกัน และการยื่นหนังสือกราบทูลฯ ทั้งหนังสือของชาวบ้านและกำนันผู้ใหญ่บ้านยังอาจเป็นการต่อรองและแสดงเจตจำนงโดยตรงกับรัฐส่วนกลางอีกด้วย มิพักต้องกล่าวว่ หนึ่งในเงื่อนไขที่ถูกนำมาเร่งรัดให้รัฐส่วนกลางรีบดำเนินการแก้ไขเปลี่ยนแปลงอย่างหนึ่งอย่างใดนั้น คือ ปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายที่จะทวีความเข้มข้นสูงขึ้น ทั้งการลักกระบือและการปล้นฆ่า ดังปรากฏอยู่ในหนังสือกราบทูลฯ ของราษฎรจากจังหวัดพิษณุโลกเมื่อวันที่ 12 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2470 ว่า “ถ้ามีฉนั้นเหตุการโจรผู้ร้ายก็จะต้องทวีอย่างไฟลุค เพราะสิ้นหูตาของคนที่ดีลงหมด เวลาการโจรผู้ร้ายกำเริบขึ้นแล้วในมณฑลพิษณุโลก” (สจช. ร.7 สบ.2.47/68, น.12)

อย่างไรก็ตาม การส่งหนังสือกราบทูลฯ เรื่องราวร้องทุกข์ของราษฎรที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ทั้งในอำเภอเมืองพิษณุโลกและอำเภอพรหมพิรามก็ยังถูกส่งเข้ามาถึงอภิรัฐมนตรีอย่างต่อเนื่อง ทั้งในช่วงปลาย พ.ศ.2470 และต้น พ.ศ. 2471 คือในช่วงเดือนมีนาคมและเดือนเมษายน โดยหนังสือกราบทูลฯ ของราษฎรอำเภอเมืองพิษณุโลกที่ส่งมาในเดือนมีนาคม พ.ศ.2470 ได้เล่าว่าพวกตนถูกนักเลงในสังกัดของสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกลักเอากระบือไปผูกไว้ในป่าแล้วเรียกเงินค่าไถ่กระบือจากชาวบ้านผู้ยื่นหนังสือ และ “ไต่แต่กระบืออย่างเดียวเปิดของราษฎรชาวเรือเลี้ยงไว้...เปิดลอยน้ำไปหาหอยทรายกินที่หน้าบ้านเทศา[นักเลงคนนั้นก็]เอาแหไปทอดเอาเปิดเขาไปแกงกิน เจ้าของเปิดรู้เข้าไปขอก็ไม่ให้ เจ้าของเปิดก็ร้องไห้กลับบ้าน” (สจช. ร.7 สบ. 2.47/68, น.160) เมื่อชาวบ้านไปหาพระทองนคราหวังจะให้ช่วยห้ามปรามนักเลงด้วยเห็นว่าเป็นคนของเทศาแต่ “พระทองกลับพูดว่าพวกข้าพระพุทธเจ้าพูดคุณเทศา กลับจะเอาโทษพวกข้าพระพุทธเจ้าเสียอีก พวกข้าพระพุทธเจ้าจะสู้ทนเอาไปกว่าจะเปลี่ยนศาสนาใหม่” ด้วยจะร้องไปยังพระยากัลยาณวัฒน์วิศิษฎ์ ผู้ว่าราชการจังหวัดก็ “ไม่ได้ไปเรียนท่าน เห็นว่าเทศาไม่ถูกกับท่าน ถึงจะไปบอกกับท่านๆ ไม่กล้าจะว่าพระทองได้” (สจช. ร.7 สบ.2.47/68, 161) ทั้งนี้ เนื้อหาบางส่วนก็จะสอดคล้องกันกับฉบับก่อนหน้า คือ “พระยาเพชรคนนี้ ปกครองคนไม่ดี เอาแต่คนของ

ท่านมาทำงานกินเงินเดือน คนเก่าๆ ท่านคัดออกไล่ออกจนหมด ผู้ร้ายลักกระบือทั่วไปทั้งเมืองยิ่งกันถึง 9 ราย ที่ตาย 6 รายไม่ตาย 3 ราย...ไม่เห็นว่ นายอำเภอจะได้ตัวผู้ร้ายสักรายเดียว” (สจข. ร.7 สบ.2.47/68, น.161) นอกจากนั้นแล้ว หนังสือกราบทูลฯ ฉบับนี้ ยังมีการเน้นย้ำให้เห็นถึงความต้องการของราษฎรว่ารัฐควรจะต้องเลิกใช้คนลักษณะใดถึงจะดีต่องานราชการในมณฑลพิษณุโลก แต่ก็เป็นที่น่าสังเกตอีกเช่นกันว่าเนื้อหาบางส่วนก็สอดคล้องกับบางฉบับที่เคยกล่าวถึงไปก่อนหน้า ดังความว่า

ผู้ที่เขามีความสามารถป้องกันชีวิตผู้คนได้ กับป้องกันทรัพย์สินของราษฎรได้ก็มี แต่ทางราชการถือหมูถือคณะไม่ใช่...พวกข้าพระพุทธเจ้าเป็นว่าบุคคลที่จะเปนเทศา ต้องให้เปนนคนที่เปนนตงฉินจริงๆ อย่าให้รักใคร่อย่าให้ชังใคร ส่วนตัวเจ้าเมืองต้องหาคนที่เข้าสมาคมได้บุคคลทุกชั้น เพื่อเอาช่วยกำลังนายอำเภอที่อ่อน ส่วนตัวนายอำเภอต้องดูคนที่ใจคอกว้างขวางสมาคมได้ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ รู้ภูมิประเทศของตนปกครองว่าหมายเขตต์วันขึ้นชนกับใคร ตวันตกชนกับใคร ทิเหนือชนใคร ทิศใต้ชนใคร ราษฎรตำบลใดหาเลี้ยงชีพอย่างไร...พระยาเพชรปาดิคนนี้ไม่เอาหลักเดิมเสียเลย จะทำอะไรก็สั่งเอาตามชอบใจของตน ไม่ได้เอาใจข้าราชการคนใด เพราะฉนั้นข้าราชการทุกคนจึงได้แตกร้างกันหมด ไม่ชอบข้าราชการคนใดไม่ว่าเด็กและผู้ใหญ่มีความอาษาฎเอาด้วย เรื่องนี้ขอฝ่าพระบาทได้ทรงเมตตาแก่ราษฎรให้ได้รับความชุ่มเย็นแล้ว ขอได้ทรงพิจารณาให้มากๆ (สจข. ร.7 สบ. 2.47/68, น.162)

จะเห็นได้ว่า ตลอดระยะเวลา 2 เดือน คือ ตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์และมีนาคมอันเป็นช่วงปลายปี พ.ศ.2470 มีการถวายหนังสือทูลเกล้าฯ เรื่องราวร้องทุกข์ถึงอภิรัฐมนตรีอย่างต่อเนื่อง ทั้งจากข้าราชการท้องถิ่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้านและราษฎรในพื้นที่ ย่อมเป็นเสียงสะท้อนที่รัฐจะรับเอาไปพิจารณาประกอบกับปัญหาอื่นที่ทางกระทรวงมหาดไทยเองก็ให้ความสนใจต่อราชการในมณฑลพิษณุโลกมาตั้งแต่ ปลาย พ.ศ.2469 ดังที่ได้กล่าวไปข้างแล้วในข้างต้น อย่างไรก็ตาม แม้ทางกระทรวงมหาดไทยจะรับทราบถึงปัญหาที่กำลังเกิดขึ้นในมณฑลพิษณุโลกจากเรื่องราวร้องทุกข์นั้น ก็หาได้ดำเนินการแก้ไขอย่างฉับพลันไม่ หากแต่มีการรวบรวมข้อมูลจากหลายๆ กรณี ทั้งรายงานการตรวจราชการมณฑลและการวินิจฉัยคดีที่ดินตำบลหนองน้อย ซึ่งกินระยะเวลาออกไปอีกหลายเดือน คือ ราวๆ ปลายเดือนตุลาคม พ.ศ.2471 ที่กว่าจะมีการวินิจฉัยคดีที่ดินตำบลหนอง

น้อยและให้พระยาเพชรปาณีกับพระทรวงคราลาออกจากตำแหน่งหน้าที่ราชการ (สจข. ร.7 สบ. 2.47/128, น.9-10) แต่กว่าที่จะมีการดำเนินการเปลี่ยนแปลงสมุหเทศาภิบาล อำเภอมหามพิราม ก็ได้เกิดเหตุลอบยิงนายอำเภอมหามและปลัดอำเภอมหามไปแล้ว จนเป็นที่ “สะเทือนขวัญ” ไปทั่วทั้งมณฑล?

กล่าวคือ ในช่วงเริ่มต้นปีเดือนเมษายน พ.ศ.2471 หนังสือทูลเกล้าฯ ของราษฎรตำบลท่าช้าง อำเภอมหามพิรามก็มีไปถึง “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงศรัทธาธาดาเทพ ซึ่งทรงตำแหน่ง อภิรัฐมนตรี ทรงทราบฝ่าพระบาท” (สจข. ร.7 สบ.2.47/128, น.161) โดยหนังสือดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าการดำเนินตามนโยบายกวาดล้างเรื่องออกไปอนุญาตอาวุธปืนของขุนจงใจหาญ นายอำเภอมหามพิรามนั้นยังคงดำเนินไปอย่างเข้มงวด ดังมีความในหนังสือว่า

พวกข้าพระพุทธเจ้าได้พากันไปร้องต่อขุนจงฯ ว่ามีผู้ร้ายชุกชุมต้องคอยระวังทรัพย์ทุกคืน จนราษฎรไม่เปนตาได้นอนเพราะต้องคอยระวังบ้าน เวลากลางวันก็ต้องดูเลี้ยงกระบืออีก ถ้าใช้เด็กๆ ไปเลี้ยงผู้ร้ายก็เข้าแย่งชิงเอาไปเสีย แต่ก่อนไม่เคยมีผู้ร้ายชุกชุมเช่นนี้เลย พวกข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ไปหาขุนจงฯ นายอำเภอมหาม ขออนุญาตให้มีอาวุธปืนไว้เพื่อป้องกันทรัพย์ ขุนจงฯ กลับพูดว่าชาติอ้ายราษฎรตำบลท่าช้าง จะไม่ให้มันมีอาวุธปืนได้เลย จะแก่งประหารมันเสียทั้งตำบล ดูให้มันฉิบหายเล่น พวกข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่า ขุนจงฯ โกรธขุนท่าช้างกำนันคนเดียว ขุนจงฯ ก็ได้ถอดขุนท่าช้างออกจากกำนันไปแล้ว พวกข้าพระพุทธเจ้าเปนแต่ราษฎรทำไมขุนจงฯ จึงได้มีความโกรธพวกข้าพระพุทธเจ้าด้วย

พวกข้าพระพุทธเจ้าพากันไปบอกเล่าต่อข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ที่จังหวัดพิษณุโลก ท่านพูดว่าฉันว่าเขาไม่ได้ เพราะเปนคนของเทศาภิบาลแต่เทศาภิบาลคนเดียว ชั้นเจ้าเมืองเขาก็ไม่กลัว...[เทศา]ท่านมีอำนาจแต่พูดชมชู้พวกข้าราชการคนเก่าๆ ที่ไม่ใช่เปนพรรคพวกของท่านแต่อำนาจที่จะชมชู้ให้ใจผู้ร้ายเกรงกลัวให้ราษฎรได้รับความสุขนั้นไม่มีผล...

พวกข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่า ฝ่าพระบาทไม่ทรงพระกรุณาช่วยเหลือ แก่ราษฎรไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินแล้วจะให้พระยาเพชรเปนเทศาภิบาลไปอีกแล้ว ราษฎรก็จะพากันฆ่าชอกด้วยคนร้ายแย่งชิงทรัพย์ ลักกระบือ รบยิงกันตายเปนต้น ในตำบลท่าช้างยิงกันตาย 3 คน ขุนจงฯ เอาตัวผู้ร้ายไม่ได้ พวกข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าจะปราบผู้ร้ายให้สงบลงได้ ก็แต่พระยาภักดี, ผู้ว่าราชการจังหวัดพิษณุโลกคนหนึ่ง พระยาอิน, นายอำเภอมหามคนเก่าที่ลาพักราชการแล้วคนหนึ่ง เพราะท่านเลือกใช้คนลูกอีกอย่างหนึ่งท่านได้เคยออกไปตั้งกองปราบผู้ร้ายตามตำบลต่างๆ มาหลายคราว ท่านรู้นิสัยของพวกนักเลงเสียทุกซึกๆ จังหวัด และมี

ราษฎรนิยมนับถือท่านมาก เจ้าเมืองอย่างพระกัลยาณี ถ้าได้เป็นเทศาปครองราษฎรในมณฑลพิษณุโลกแล้ว จะเป็นการเหมาะแก่ท้องที่ ราษฎรก็จะได้รับความสุขร่มเย็นทั่วหน้ากัน เมื่อราษฎรได้รับความสุขความสำราญแล้ว ก็จะไม่ลบกวน ให้เป็นที่ขุนเคืองฝ่าพระบาทต่อไปไม่ช้าแต่ราษฎรตำบลท่าช้าง ร้องทุกข์ลบกวนฝ่าพระบาทแต่ตำบลเดียว ยังจะมีราษฎรร้องทุกข์มากราบบทูลอีกหลายตำบล ขอพระบารมีได้ทรงพระเมตตาแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเกิดพระเจ้าข้า

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้า

(สจข. ร.7 สบ.2.47/128, น.167-171)

กล่าวได้ว่า ในอำเภอพรมพิรามเมื่อ พ.ศ.2471 นั้น ยังปรากฏการถอดกำนันออกจากตำแหน่ง โดยในที่นี้คือขุนท่าช้าง กำนันตำบลท่าช้างที่มีเขตติดต่อกับตำบลมะตูม โดยความเปลี่ยนแปลงนี้ ย่อมอยู่ในสายตาของทั้งขุนวิจิตรวุฒิกำนันตำบลมะตูมและกำนันตำบลอื่นๆ รวมไปถึงนายแจ้และราษฎรในพื้นที่ๆ โลกชีวิตแบบเดิมของตนค่อยๆ พังทลายลง นอกจากนี้การไม่ออกใบอนุญาตให้มีปืนโดยนายอำเภอ ซึ่งดำเนินการตามนโยบายของสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกอย่างเคร่งครัดนั้น ได้ก่อให้เกิดความแตกร้างและความตึงเครียดขึ้นระหว่างขุนจงใจหาญ นายอำเภอคนใหม่กับราษฎรในพื้นที่ แม้ว่าราษฎรจะดำเนินการต่อรองกับขุนจงใจหาญด้วยการขออนุญาตให้มีปืนในครอบครอง เพื่อป้องกันตัวจากภัยโจรผู้ร้ายที่ทวีความเข้มข้นขึ้น แต่กลับถูกปฏิเสธจากนายอำเภอ ดังกรณีของชาวบ้านตำบลท่าช้าง และในกรณีของนายแจ้เอง ก็ปรากฏข้อมูลอยู่ในคำพิพากษาว่า “จำเลยเคยขออนุญาตมีปืนต่อขุนจงผู้ตายๆ ไม่อนุญาต เพราะจำเลยเป็นนักเลงมีนิสัยดุร้าย...ขุนจงฯ ผู้ตายไม่อนุญาตให้จำเลยมีปืน จำเลยมีนิสัยใจชั่วและสันดานอันธพาล ย่อมผูกพยาบาทอาฆาตในกรณีเล็กน้อยเช่นนี้ได้” (สจข. ร.7 ม.ร.7 ย/10, น.74-75) อย่างไรก็ตาม แม้ว่าคำพิพากษาดังกล่าวจะตัดสินเหตุแห่งการกระทำของนายแจ้ด้วยเรื่องอุปนิสัยและธรรมชาติของบุคคล แต่ในอีกทางหนึ่งการที่ศาลมิได้อธิบายหรือทำความเข้าใจถึงเหตุผลและความจำเป็นในการขออนุญาตให้มีปืนในครอบครองของนายแจ้ที่กำลังอยู่ในช่วงเวลาแห่งความโกลาหลของบ้านเมืองจนถึงขนาดเกิดการลักโคกระบือในเขตท้องที่เดียวหลายร้อยตัว อีกทั้ง ยังมีคดีอาชญากรรมซึ่งมีคนตายถึง 5 คน บาทเจ็บสาหัสอีกหนึ่งคน โดยที่ผู้มีอำนาจหน้าที่โดยตรงในท้องที่ปล่อยปละละเลยและไม่กระตือรือร้นใส่ใจที่จะบังคับใช้กฎหมายอย่างเสมอหน้า อันเป็นเหตุจำเป็นชั้นอุกฤษฏ์ที่จะต้องมีปืนไว้สำหรับพิทักษ์ชีวิตและทรัพย์สินทั้ง

ของตนเองและผู้คนในชุมชนนั้น และทำให้ความเข้าใจต่อคำอธิบายเรื่องความเป็นคนจริงของนายแฉ่งจนกลายเป็นตำนานในสายตาของชาวบ้านในพื้นที่นั้น ชัยบขยายพันออกไปจากกรอบคิดเรื่อง “คุณค่าของความเป็นคนใจนักเลงที่รักพวกพ้อง กล้าเผชิญชะตากรรม โดยไม่หวั่นเกรง ไม่ไว้วางใจ ไม่ซัดทอดใคร” (จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, 2544, น.153) ก็ด้วยเพราะนายแฉ่งได้เป็นผู้ยุติความโกลาหลที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ในพื้นที่อำเภอพรหมพิราม? แน่แน่นอนว่า การกระทำของนายแฉ่งในครั้งนี้ เป็นเรื่องที่ไม่ถูกต้อง เพราะเขาได้กระทำการละเมิดต่อกฎหมายโดยพรากเอาชีวิตของผู้อื่น ทั้งๆ ที่ทั้งเรื่องราวร้องทุกข์ ตลอดจนความโกลาหลทั้งหลายที่เกิดขึ้นในมณฑลพิษณุโลกนั้น ได้อยู่ในความรับรู้ของรัฐส่วนกลางสยามมาโดยตลอดและกำลังดำเนินการวางแผนทางแก้ไข แต่ก็หาได้ทันแก่การณี่ไม่ โดยกล่าวได้ว่า เรื่องราวคดีของนายแฉ่งนี้ได้นำมาสู่การทำความเข้าใจภาพของสังคมในมณฑลพิษณุโลก ช่วงพุทธศตวรรษ 2430-2470 ผ่านการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เข้ามาในชีวิตของนายแฉ่ง หรือการทำความเข้าใจถึงความเปลี่ยนแปลงของสังคมมณฑลพิษณุโลกผ่านโลกชีวิตทางสังคมและวัฒนธรรมที่หล่อหลอมตัวของนายแฉ่ง และคลี่คลายให้เห็นถึงเงื่อนไขและความสำคัญต่อชีวิตและลมหายใจของเขาในการได้รับอนุญาตให้มีอาวุธปืนในครอบครอง

สรุปท้ายบท

กล่าวได้ว่า แม้รัฐสยามจะสามารถสถาปนาระบบระเบียบใหม่และแทรกตัวไปยังทั่วทุกภูมิภาคของประเทศหรือกระทั่งในพื้นที่ท้องถิ่นห่างไกล แต่การปฏิรูปนั้นก็ยังไม่สามารถปฏิบัติการได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ โดยเฉพาะในพื้นที่ท้องถิ่น แน่แน่นอนว่า กรมการเมืองท้องถิ่นในระบบเดิมยังสามารถทำงานได้ในระบบราชการแบบใหม่ โดยอยู่ร่วมกับข้าราชการที่ถูกฝึกฝนมาจากเครือข่ายสาธุศิษย์ของทั้งข้าหลวงเทศาภิบาลและเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ดังที่ปรากฏให้เห็นในกรณีของพระยาอินทภูติภักดีและข้าราชการคนอื่นๆ ที่ปรากฏอยู่ในหัวข้อ “สังฆญาติเกี่ยวดวงกันไปทั้งมณฑล”: เครือข่ายสาธุศิษย์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพและวัฒนธรรมของข้าราชการท้องถิ่น อันทำให้รัฐส่วนกลางก็ยังคงเผชิญกับอิทธิพลของเครือข่ายสังฆญาติที่ดำรงอยู่ในรูปแบบใหม่ แต่นั่นก็ไม่ได้ทำให้รัฐสูญเสียผลประโยชน์เสียทีเดียว เนื่องจากตัวของพระยาอินทภูติภักดีและข้าราชการท้องถิ่นก็ยังคงปฏิบัติตามหน้าที่ดูแลความสงบเรียบร้อยในพื้นที่ และในแง่นี้จึงย่อมเป็นการรักษาผลประโยชน์ให้แก่รัฐในทางหนึ่ง

กระนั้น แม้ว่ารัฐจะยังคงเผชิญกับอิทธิพลของข้าราชการท้องถิ่น แต่นั่นก็อาจไม่ส่งผลสะท้อนใหญ่หลวงเมื่อเทียบกับเหตุการณ์ลอบยิงสังหารข้าราชการปกครองชั้นสัญญาบัตรโดย

นักเลงชาวบ้าน ทั้งนี้ จากการทำความเข้าใจถึงสภาพสังคมของมณฑลพิษณุโลกช่วงพุทธศตวรรษ 2430-2470 ผ่านกรณีการลอบยิงนายอำเภอพรหมพิรามนั้น จะเห็นได้ว่าชาวบ้านปรับตัวและดำรงอยู่อย่างประนีประนอมกับระบบราชการแบบใหม่มาตั้งแต่เริ่มต้นการปฏิรูป ทั้งเครือข่ายอดีตเจ้าเมืองกรมการและตัวกรมการเมืองที่ต้องเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งกับระบบราชการแบบใหม่ กล่าวคือ ผู้มีอำนาจท้องถิ่นและชาวบ้านนั้นยังคงรักษาพลังในการต่อรองกับรัฐส่วนกลางด้วยการสมานตัวเข้ากับระบบราชการแบบใหม่ผ่านการเป็นกำนันผู้ใหญ่บ้าน และในขณะเดียวกันก็สามารถประนีประนอมและต่อรองกับตัวแทนอำนาจรัฐในระบบราชการแบบใหม่ที่ยังคงใช้คนจากระบบการปกครองเดิม ดังกรณีของพระยาอินทภูติภักดีที่เมื่อแรกย้ายเข้ามาปกครองอำเภอพรหมพิรามเมื่อ พ.ศ.2440 นั้นยังต้องประนีประนอมกับชาวบ้านและคนจากเครือข่ายของอดีตเจ้าเมืองกรมการเดิม จนเมื่อลงหลักปักฐานและกระชับความสัมพันธ์กับชาวบ้านในพื้นที่แล้วจึงสามารถเริ่มวางรากฐานทางอำนาจของตน อันถือเป็นวิถีปฏิบัติของกรมการเมืองแบบจารีต เนื่องจากพระราชกรณียกิจในระบบราชการแบบใหม่นั้นจะต้องโยกย้ายไปตามคำสั่งของทางราชการ ทำให้ยากต่อการลงหลักปักฐานในพื้นที่ปกครองได้อย่างมั่นคง อย่างไรก็ตาม การไม่ได้โยกย้ายไปตามคำสั่งของทางราชการของพระยาอินทภูติภักดีนี้ ไม่เพียงแต่ทำให้ชาวบ้านคุ้นชินกับตัวผู้ปกครองกว่า 3 ทศวรรษแต่เพียงเท่านั้น หากแต่ยังคุ้นชินกับวิธีการปกครองอีกด้วย ดังนั้น การเข้ามาของนายอำเภอคนใหม่ที่ถูกผลิตขึ้นจากระบบราชการแบบใหม่เมื่อ พ.ศ.2470 นี้จึงทำให้ราษฎรในอำเภอพรหมพิรามเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ ซึ่งได้สั่นคลอนโลกชีวิตของพวกเขา

นอกจากนี้ สภาพความโกลาหลจากการโยกย้ายสับถอนตำแหน่งข้าราชการในมณฑลก็ได้สั่นคลอนศรัทธาของราษฎรในมณฑลพิษณุโลกเป็นอย่างยิ่ง ด้วยเหตุเพราะพระยาเพชรปาณี สมุหเทศาภิบาล มณฑลพิษณุโลกเอาใจใส่ต่อเรื่องของการโยกย้าย ถอด ถอน ลดตำแหน่งข้าราชการ และดึงคนของตนเข้ามาทำงาน มากกว่าจะจัดการกับปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายและบังคับใช้กฎหมายอย่างเสมอหน้า จนเป็นเหตุให้เกิดความระแวงระส่ายในหมู่ข้าราชการและลาออกไปหลายราย โดยหนึ่งในข้าราชการที่ได้รับผลกระทบจากสภาพการณ์นั้น คือ พระยาอินทภูติภักดี นายอำเภอพรหมพิรามซึ่งประจำการอยู่ในตำแหน่งเดิมมาอย่างยาวนานกว่า 30 ปี และเป็นหนึ่งในข้าราชการที่ต้องออกจากราชการคราวดุลงภาพ พ.ศ.2469 โดยมีปรากฏการณ์ว่ารับราชการมาจนถึง พ.ศ.2470 และได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญ (สจข. ร.7 ค.16.1/1, น.124-126) แต่ในขณะเดียวกันราษฎรก็มองว่าพระยาอินทภูตินั้น เป็นหนึ่งในข้าราชการที่ได้ถูกสมุหเทศาภิบาล “ปลดรับเบี้ยบำนาญ (พระยาอินทร์ยังแข็งแรงกระชุ่มกระชวยมากอยู่)” ในช่วงที่มีการโยกย้าย

ข้าราชการขนานใหญ่ในมณฑล (สจข. ร.7 ม.26.4/14, น.7) อีกทั้ง สภาพการณ์ดังกล่าวก็อยู่ ความรับรู้ของราษฎรจนเป็นที่ติฉินด้วยทัศนคติที่ไม่พอใจอยู่โดยทั่วไป หรือกระทั่งยื่นกราบทูลฯ เรื่องราวร้องทุกข์ เพื่อรายงานสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ไปยังรัฐส่วนกลางให้รับทราบและ ดำเนินการแก้ไข กระทั่ง ความไม่ลงรอยได้ประทุออกมาในรูปของการลอบยิงสังหารในที่สด

ด้วยเหตุนี้ หากพิจารณาบรรดางานที่ศึกษาเรื่องการปฏิรูปสยามเมื่อช่วงกลางพุทธ ศตวรรษที่ 25 ที่ผ่านมามักจะมีทิศทางของคำอธิบายที่ทำให้เห็นว่ารัฐสยามสามารถเข้าไปครอบงำ บัญชาการพื้นที่หัวเมืองได้อย่างราบรื่น กระทั่ง “ในระหว่าง พ.ศ.2442-2458 โครงสร้างส่วนบน ของระบบเทศาภิบาลในการปกครองท้องถิ่นทั่วประเทศของกระทรวงมหาดไทยก็เสร็จสิ้นสมบูรณ์” (อ้างใน เวียงรัฐ เนติโพธิ์, 2537, น.46) แม้ว่าจะมีงานบางเรื่องที่ถูกขึ้นมาโต้แย้งต่อข้อเสนอ ดังกล่าวโดยมองว่ารัฐยังคงเผชิญอุปสรรคในการสถาปนาอำนาจปกครองในพื้นที่หัวเมืองเนื่อง เพราะอำนาจท้องถิ่นยังคงทรงอิทธิพลและยากที่ข้าราชการส่วนกลางจะเข้าไปกำกับดูแลความ สงบเรียบร้อย รัฐจึงยังคงต้องพึ่งพาอำนาจท้องถิ่นที่กำลังพยายามปรับตัวอยู่ในความเปลี่ยนแปลง เหล่านี้มาใช้เป็นเครื่องมือสำหรับการปกครอง (คมเนตร ญาณโสภณ, 2534; เวียงรัฐ เนติโพธิ์, 2537) อย่างไรก็ตาม หากอธิบายกรณีการลอบยิงนายอำเภอพรหมพิรามที่เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ.2471 ตามคำอธิบายดังกล่าว กรณีนี้ก็อาจถูกมองว่าเป็นเพียงความขัดแย้งที่เกิดขึ้นภายใต้กรอบคิดเรื่อง ระบบอุปถัมภ์ ซึ่งยังไม่เพียงพอต่อการทำความเข้าใจอย่างรอบด้านและจะทำให้ภาพของตัวนักเลง ท้องถิ่นผู้ก่อเหตุที่สะท้อนออกมาตามคำอธิบายแบบนี้มีสถานะเป็นเพียงเครื่องมือของผู้มี อำนาจท้องถิ่นที่ได้รับผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงเพียงกลุ่มเดียวเท่านั้น ในขณะที่ ผลกระทบของการปฏิรูปแท้จริงแล้วได้แทรกแซงวิถีชีวิตของคนในหลายระดับกระทั่งคนตัวเล็กตัว น้อยในท้องถิ่น ดังปรากฏให้เห็นจากกรณีที่ขุนจงใจหาญ นายอำเภอพรหมพิรามคนที่ 2 ได้ ดำเนินการระงับการออกใบอนุญาตให้มีปืนในครอบครองแก่ราษฎรอย่างเข้มงวดตามนโยบายของ มณฑล ในขณะที่สถานการณ์เรื่องโจรผู้ร้ายเฉพาะพื้นที่เดียวก็ทวีความรุนแรงขึ้นหลายเท่า ทั้งการ ปล้นและการก่ออาชญากรรมที่มีทั้งคนตายและบาดเจ็บสาหัส แต่ในฐานะผู้มีอำนาจหน้าที่จัดการ ต่อเรื่องดังกล่าวกลับละเลยในการดำเนินการบังคับใช้กฎหมายอย่างเสมอหน้า ดังที่ปรากฏอยู่ใน หนังสือกราบทูลฯ เรื่องราวร้องทุกข์หลายฉบับ จึงเป็นข้อสะท้อนให้เห็นถึงห้วงเวลาวิกฤตที่ราษฎร นั้นจำเป็นต้องมีปืนไว้สำหรับพิทักษ์รักษาชีวิตและทรัพย์สินของตน หรือกระทั่งการดำเนินการ โยกย้ายสับถอนข้าราชการเก่าๆ ในอำเภอและแทนที่ด้วยคนใหม่ๆ จนยังผลให้เกิดการลดทอน อำนาจในการต่อรองของข้าราชการท้องถิ่นและชาวบ้าน นำไปสู่การก่อตัวขึ้นของความตึงเครียด

และความขัดแย้ง ดังปรากฏอยู่ในทั้งหน้าข่าวหนังสือพิมพ์ หนังสือกราบทูลฯ เรื่องราวร้องทุกข์และรายงานการตรวจราชการมณฑลของพระยาราชเสนา จนความขัดแย้งดังกล่าวได้แตกประทุออกมาเป็นการลอบยิงข้าราชการจากส่วนกลาง

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าการปฏิรูประบบราชการในมณฑลพิษณุโลกในช่วงพุทธศวรรษ 2430-2470 ได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อเครือข่ายอำนาจท้องถิ่นและราษฎรในพื้นที่ ทั้งจากการโยกย้ายสับถอนข้าราชการท้องถิ่นและนำเข้าข้าราชการแบบใหม่จากกรุงเทพฯ ในแง่หนึ่งก็ยิ่งผลให้เกิดการบังคับใช้ระเบียบและกฎหมายที่เคร่งครัดไม่อะลุ่มอล่วยและไม่สามารถต่อรองได้โดยข้าราชการแบบใหม่ แต่ในขณะเดียวกัน ก็ส่งผลให้การแบ่งเกิดกลุ่มก้อนในหมู่ข้าราชการในมณฑลและเกิดเป็นความขัดแย้งกันเองในหมู่ข้าราชการ มีพักต้องกล่าวว่า ปัญหาของการโยกย้ายสับถอนข้าราชการนั้นเกิดขึ้นในหลายระดับทั้งในระดับมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบลและหมู่บ้าน ซึ่งทำให้ข้าราชการแบบใหม่ที่เข้าไปแทนที่ข้าราชการท้องถิ่นเดิมนั้นแตกหักกับผู้ที่มีอำนาจท้องถิ่นและราษฎรในพื้นที่ จนกระทั่งทำให้เกิดความขัดแย้งและความตึงเครียดระหว่างระบบราชการแบบใหม่กับระบอบเก่าที่ยังดำรงอยู่จนกระทั่งพุทธศวรรษ 2470 ด้วยเหตุนี้ กรณีลอบยิงนายอำเภอพรหมพิรามโดยนักเลงชาวบ้านเมื่อ พ.ศ.2471 นั้น จึงเป็นเพียงกรณีหนึ่งที่ช่วยฉายให้เห็นถึงปัญหาของความปรี๊ดวุ่นในเชิงโครงสร้างระหว่างระบอบเก่ากับการบริหารราชการแบบใหม่ที่เกิดขึ้นในช่วงเปลี่ยนผ่านแม้ว่าจะอยู่ในช่วงปลายรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์แล้วก็ตาม

บทที่ 8

สรุป

เมื่อกล่าวถึงประวัติศาสตร์ ภาพโดยทั่วไปที่ปรากฏขึ้นมักจะเป็นเรื่องราวของมหากาพย์ การสร้างชาติหรือเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับสงคราม รัฐ วีรชน ชนชั้นนำ อภินุรุษและสตรี โดยเฉพาะ เรื่องราว “วีรกรรมอันยิ่งใหญ่ของกษัตริย์” (Ginzburg, 1982, p.xiii) ซึ่งเป็นลักษณะแบบเดียวกับ ประวัติศาสตร์แบบกระแสหลักของไทย (ดู ธงชัย วินิจจะกุล, 2543) ส่วนเรื่องราวของคนธรรมดาสามัญนั้น หากไม่เป็นเพียงเก็ดดปล่อยในประวัติศาสตร์แบบที่ว่านี้ ก็เป็นเพียงองค์ประกอบให้กับ การสรรเสริญวีรกรรมของรัฐหรืออภินุรุษและสตรีในเรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์อันยิ่งใหญ่ แม้การ เล่าประวัติศาสตร์ในลักษณะนี้จะเป็นการสร้างสำนึกร่วมทางประวัติศาสตร์แห่งชาติร่วมกัน แต่ใน ขณะเดียวกันเรื่องเล่ามหากาพย์ดังกล่าวก็กดทับเรื่องราวท้องถิ่นอื่นๆ จนทำให้ประวัติศาสตร์แบบ นี้ ถอยห่างไกลต่อการรับรู้อดีตของคนในท้องถิ่นเอง จนทำให้เรื่องราวของคนธรรมดานั้น “เงียบงัน ถูกทอดทิ้งและถูกละเลยอย่างง่ายดาย” (Ginzburg, 1982, p.xiii) จากเรื่องเล่าประวัติศาสตร์ เช่นนี้ กระทั่ง แม้จะมีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ที่หันมาให้ความสนใจต่อเรื่องราวในอดีต หรือกระทั่งศึกษาอัตลักษณ์ของท้องถิ่น แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้อีกเช่นกันว่า งานประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จำนวนไม่น้อยนี้ ก็สमानตัวเองกลืนหายลงไปในพื้นที่ของประวัติศาสตร์กระแสหลัก จนทำให้ เรื่องราวของท้องถิ่นเสื่อมพลังไปและไม่มีความเป็นอิสระในตัวเอง (autonomously)

เมื่อเป็นเช่นนี้การจะเขียนประวัติศาสตร์ของคนธรรมดาหรือกระทั่งประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ มีเรื่องราวของตัวเองได้อย่างไรนั้น จึงเป็นคำถามสำคัญที่ทำทนายต่อนักประวัติศาสตร์และ วิทยานิพนธ์เล่มนี้ และการทำความเข้าใจต่อเรื่องราวของคนธรรมดาในอดีตจะทำให้เข้าใจ ประวัติศาสตร์ที่แตกต่างออกไปจากเดิมอย่างไร โดยอาจจะทำให้เกิดสำนึกทางประวัติศาสตร์ที่ ขยับเข้าใกล้พวกเราในฐานะมนุษย์อย่างเต็มภาคภูมิผู้มีตัวตนและมีส่วนร่วมต่อความเปลี่ยนแปลง ทางประวัติศาสตร์มากกว่าที่เป็นอยู่

แน่นอนว่าเรื่องราวของนายแฉ่งนั้น แม้จะปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับตัวตนของเขาอยู่ จำนวนไม่มากนัก แต่หลักฐานอันเกี่ยวกับการกระทำของเขาก็ยังปรากฏให้เห็นอยู่ท่ามกลาง เอกสารของรัฐและชนชั้นนำท้องถิ่น ด้วยเหตุนี้ จึงอาจจะพอกกล่าวได้ว่านายแฉ่งและ “คนอื่นๆ อีก มากที่เหมือนกับเขานั้น ไม่ได้เป็นเพียงแค่คนที่ใช้ชีวิตอยู่และตายลงไปโดยที่ไม่ทิ้งร่องรอยอะไรเลย”

(Ginzburg, 1982, p.128) การติดตามร่องรอยของนายแจ้ที่ปรากฏอยู่ระหว่างบรรทัดในบรรดาเอกสารเหล่านี้ จึงนำเราไปพบกับคนอื่นๆ ที่มีชีวิตร่วมสมัยกับนายแจ้ เช่น นายทอง นายดี นายย้อย นางเอี้ยด นายโต๊ะ นายสาย อ้ายนากและลูกเมีย อ้ายจ๋า อ้ายห้วน ชุนวินิจเวฟุกร พระยาอินทภูติภักดี พระยากัลยาณวัฒน์วิศิษฎ์ พระยาเพชรปาดณี ชุนจงใจหาญ และอีกหลายต่อหลายคนที่มีเรื่องราวเป็นของตัวเอง แต่พวกเขาอาจมีประสบการณ์บางอย่างร่วมกัน แน่แน่นอนว่าเรื่องราวของคนธรรมดาเหล่านั้นอาจจะมีคล้ายคลึงกัน (Thibodi Buakamsri, 2018, p.192) ด้วยความคล้ายคลึงของเรื่องราวนี้จึงอาจช่วยคลี่คลายและขยายให้เราเห็นภาพของประสบการณ์ทั่วไปที่คนแบบนายแจ้หรือคนร่วมสมัยคนอื่นๆ อาจประสบพบเจอในช่วงชีวิต ซึ่งอาจจะช่วยให้เข้าใจภาพในส่วนเรื่องราวที่ขาดหายไปของนายแจ้แจ่มชัดขึ้น แต่ในความคล้ายคลึงกันของแต่ละเรื่องราวนั้นก็มีความเฉพาะเป็นของตัวเอง ดังเรื่องราวของนายแจ้ที่ปรากฏขึ้นจากร่องรอยในเอกสารและหลักฐานต่างๆ กระทั่งทำให้นอกจากจะเห็นได้อย่างคร่าวๆ ว่าเขาเกี่ยวข้องกับใครบ้าง มีวงวารว่านเครือหรือเครือข่ายทางสังคมอย่างไร หรือมีสถานะทางสังคมอย่างไรแล้ว ยังช่วยทำให้เห็นถึงประสบการณ์ร่วมและประสบการณ์เฉพาะในแต่ละเรื่องราวของคนอื่นๆ อีกด้วย

ด้วยเหตุนี้ ทั้งประสบการณ์ร่วมอันเป็นประสบการณ์ทั่วไป และประสบการณ์เฉพาะในเรื่องราวของแต่ละคนนั้น จึงสามารถสะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิดและวิถีในการตัดสินใจของคนในอดีตที่แม้ว่าจะอยู่ในสถานะแวดล้อมใกล้เคียงกัน หรืออยู่ภายใต้กรอบโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมคล้ายกัน แต่ก็มีความเฉพาะและเป็นอิสระอยู่ในตัวเอง ตัวอย่างเช่น การตัดสินใจของนางเอี้ยดที่ไม่ยอมให้มีการอันเป็นประโยชน์แก่ศาล เพราะเห็นว่าศักยภาพของรัฐไม่อาจให้ความคุ้มครองอย่างทั่วถึงและเกรงกลัวต่อผู้ร้าย ในขณะที่กรณีของนายดี แม้จะรับรู้ถึงอิทธิพลของผู้ร้าย แต่ก็ตัดสินใจยื่นฎีกาฟ้องอัยการมณฑลพิษณุโลกเพื่อให้เกิดการบังคับคดีโดยตรงไปตรงมาและไม่หวั่นเกรงต่ออิทธิพลดังกล่าวแต่อย่างใด

แน่ละ ในกรณีของนายแจ้ก็น่าปรากฏข้อมูลว่าเขา “ไปทำการด้วยผลการตนเอง” (นรภัทรักษา, 2521, น.5) จึงมีแนวโน้มว่าการกระทำนี้ก็คงเป็นการตัดสินใจอย่างเป็นอิสระของนายแจ้ แม้ว่าเขาจะดำรงอยู่ในโครงสร้างทางสังคมแบบอุปถัมภ์และอยู่ในโลกทางสังคมและวัฒนธรรมแบบวัฒนธรรมนักเลงและวัฒนธรรมข้าราชการท้องถิ่นก็ตาม ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่า โลกวัฒนธรรมนักเลงของนายแจ้ก็น่าก่อตัวขึ้นภายใต้สภาพของสังคมในมณฑลพิษณุโลกที่อำนาจรัฐนั้นยังไม่เข้มแข็งเพียงพอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการปราบปรามโจรผู้ร้ายและให้ความคุ้มครองชาวบ้านใน

พื้นที่ อันยอมทำให้คนที่น่าจะพอมีวิชาความรู้ทั้งการอ่านออกเขียนได้ และมีความรู้ทางศาสตราคมต่างๆ ตลอดจนการต่อสู้อย่างนายเจ้มนั้น ได้ก้าวขึ้นมามีบทบาทสำคัญต่อชุมชนของตนเอง ด้วยสถานะของการเป็นนักเลงผู้กว้างขวาง ทั้งนี้ การเป็นนักเลงผู้กว้างขวางของนายเจ้มนั้น หาได้มีแต่บทบาทในการปกป้องชุมชนเพียงอย่างเดียวไม่ หากแต่หมายรวมไปถึงการดำรงตนให้อยู่ในรหัสเกียรติยศของวัฒนธรรมนักเลง เช่น ความเป็นคนจริง กล่าวได้กล้าเสีย รักษาคำพูด จึงจะทำให้สถานะนักเลงผู้กว้างขวางนั้นเป็นที่ยอมรับและได้รับความเคารพนับถือจากชาวบ้านในชุมชน แต่ในขณะเดียวกันเขาก็อาจจะแสวงหาผลประโยชน์จากชาวบ้านด้วยสถานภาพดังกล่าวด้วยเช่นกัน ดังที่ปรากฏตามข้อความในบันทึกของหลวงนรตถรักษาว่านายเจ้มนั้น “เป็นนักเลงกว้างขวาง ราษฎรตำบลนั้นทั้งรักและเกรงกลัวและเกลียดชัง” (นรตถรักษา, 2521, น.5)

การเข้ามาของโลกวัฒนธรรมข้าราชการท้องถิ่นเมื่อ พ.ศ.2440 นั้น จึงหาได้ทำลายหรือสั่นคลอนโลกวัฒนธรรมนักเลงของนายเจ้มนั้น หากแต่เชื่อมโยงเข้าด้วยกันและประสานผลประโยชน์ร่วมกัน กล่าวคือ ภูมิหลังของนายเจ้มนั้นหากเชื่อว่าเครือข่ายของเขานั้นเคยเป็นมูลนายในระบบปกครองเก่ามาก่อน ก็ย่อมทำให้เห็นว่านายเจ้มนั้นได้มีปฏิสัมพันธ์กับโลกวัฒนธรรมข้าราชการท้องถิ่นที่ดำรงมาอยู่ก่อนหน้าแล้ว โดยโลกวัฒนธรรมท้องถิ่นนั้น นอกจากจะนิยมเลี้ยงนักเลงไว้ใช้สอยและอะลุ่มอล่วยผ่อนผันแล้ว ยังช่วยเหลือเกื้อกูลกันด้วยเครือข่ายสาธุศิษย์และระบบอุปถัมภ์ ฉะนั้น การเข้ามาของพระยาอินทภูติภักดีที่แม้จะเป็นข้าราชการหลังการปฏิรูปเมื่อ พ.ศ.2435 แล้วแต่ก็ยังดำรงอยู่ในโลกวัฒนธรรมของข้าราชการท้องถิ่นนั้น จึงยอมมิได้ทำลายหรือสั่นคลอนโลกวัฒนธรรมนักเลงของนายเจ้มนั้น หากแต่เอื้อโอกาสให้มีพื้นที่ในการต่อรองระหว่างข้าราชการท้องถิ่นและเครือข่ายกรมการเมืองเก่ากับชาวบ้าน และสถานะของการเป็นนักเลงผู้กว้างขวางของนายเจ้มนั้นก็ยังคงมีความสำคัญต่อชุมชน ด้วยการทำหน้าที่ช่วยเหลือการงานต่างๆ ให้กับทางนายอำเภอและอาจจะประสานผลประโยชน์ให้กับชาวบ้าน ด้วยเหตุนี้การดำรงอยู่ในตำแหน่งนายอำเภอตลอดระยะเวลากว่า 30 ปีของพระยาอินทภูติภักดีนั้น ก็ย่อมทำให้โลกทางวัฒนธรรมนักเลงของนายเจ้มนั้นสามารถดำรงอยู่สืบต่อมาได้จนกระทั่งถึง พ.ศ.2470 อันเป็นปีที่ความสั่นคลอนของโลกวัฒนธรรมของนายเจ้มนั้นได้เริ่มปรากฏขึ้นอย่างแท้จริง

อย่างไรก็ตาม กรณีของนายเจ้มนั้นยังนำไปพบกับเรื่องราวของพระยาอินทภูติภักดีและขุนวิจิตรเวฬุวงศ์ที่เรื่องราวของพวกเขาสามารถขยายความเข้าใจไปถึงการคลี่คลายของระบบราชการในมณฑลพิษณุโลกและลักษณะเฉพาะของข้าราชการท้องถิ่นในช่วงการปฏิรูป โดยจะ

เห็นได้ว่าการที่รัฐยังคงมีการใช้กรรมการจากระบบปกครองเก่าที่ถูกฝึกฝนจากระบบการศึกษาภายในมณฑลมาทำงานในระบบราชการแบบใหม่ได้ ยังผลให้เกิดการประสานผลประโยชน์ร่วมกันระหว่างเครือข่ายของเจ้าเมืองกรมการท้องถิ่นเดิมกับข้าราชการท้องถิ่นในระบบราชการแบบใหม่ ดังกรณีของนายแจ้งที่ได้เข้าไปทำงานกับพระยาอินทภูติภักดี นอกจากนี้ ข้าราชการกลุ่มนี้ก็ยังสามารถสมานตัวเข้ากับข้าราชการกลุ่มใหม่ที่มาจากต่างพื้นที่ ซึ่งมีลักษณะเฉพาะ คือ อยู่ภายใต้เครือข่ายอุปถัมภ์หรือเครือข่ายสาธุศิษย์และพวกเขาสามารถต่อรองได้ จึงทำให้ภาพที่ปรากฏออกมาจากกรณีของพระยาอินทภูติภักดีและขุนวินิจเวฬุกร คือ โลกทางวัฒนธรรมของข้าราชการท้องถิ่นที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกันด้วยเครือข่ายอุปถัมภ์และเครือข่ายสาธุศิษย์อันแนบแน่นและกว้างขวางมหึมา โดยอาจกล่าวได้ว่าคงจะมีข้าราชการที่อยู่ในชุดความสัมพันธ์ลักษณะนี้ในพื้นที่อื่นๆ อีกจำนวนไม่น้อยในช่วงแห่งการปฏิรูป

นอกจากนี้ ยังมีเรื่องราวของขุนจงใจหาญที่ฉายให้เห็นถึงโลกวัฒนธรรมของข้าราชการแบบใหม่ที่อาจนิยมคนมีคุณวุฒิดังที่ กุลลดา เกษบุญชู มีดี ได้แสดงให้เห็นอยู่ในงานเขียนเรื่อง *ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์: วิวัฒนาการรัฐไทย (2562)* ซึ่งได้รับการแปลและตีพิมพ์มาจากหนังสือเรื่อง *This Rise and Decline of Thai Absolutism (2004)* ว่าข้าราชการแบบใหม่คือ กลุ่มคนที่ถูกบ่มเพาะขึ้นจากระบบการศึกษาแบบใหม่ โดยกุลลดาเรียกข้าราชการพวกนี้ว่า “กระฎุมพีราชการ” โดยพวกเขาเชื่อมั่นในคุณสมบัติทางการศึกษาของตนว่าจะเป็นบันไดแห่งโอกาสให้เลื่อนขั้นสถานะทางสังคมได้ ทว่าคนกลุ่มนี้กลับต้องเผชิญกับความอิหลัทธิเหลือ ระบบเส้นสายและความไม่ยุติธรรมของระบบราชการที่ต้องคอยประจบประจบนายหรือผู้ใหญ่จึงจะได้ดี อันนำไปสู่การเกิดความไม่พอใจต่อค่านิยมเก่าอยู่เนืองๆ กระทั่ง ความไม่พอใจต่อระบบเส้นสายและการให้ความสำคัญต่อชาติตระกูลมากกว่าคุณสมบัติทางการศึกษานี้ ได้นำไปสู่การเกิดเหตุการณ์ กบฏ ร.ศ.130 ขึ้น และข้าราชการแบบใหม่หรือกระฎุมพีราชการนี้เองได้กลายเป็นรากฐานให้เกิดการปฏิวัติ 2475

แต่ในเรื่องราวของขุนจงใจหาญนั้น กลับทำให้ภาพที่มีต่อข้าราชการแบบใหม่แบบที่กุลลดาเสนอนี้ ชวนให้ตั้งข้อสังเกตและการค้นคว้าอย่างจริงจังว่า ในหมู่ข้าราชการแบบใหม่นั้นก็อาจมิได้เป็นเนื้อเดียวกันเสียทั้งหมด โดยในแง่หนึ่ง แม้ว่าเรื่องราวของขุนจงใจหาญจะสะท้อนให้เห็นถึงภาพวิถีการทำงานของข้าราชการแบบใหม่ ที่ให้คุณค่าแก่เรื่องคุณวุฒิในการศึกษาและเข้มงวดต่อการบังคับใช้กฎหมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเวลาที่ขุนจงใจหาญยังทำงานอยู่ในพื้นที่

ศูนย์กลางอำนาจรัฐหรือกรุงเทพฯ แต่ในอีกแง่หนึ่ง ภาพของวิธีการทำงานในพื้นที่หัวเมืองของขุน
 จงใจหาญที่ปรากฏออกมาผ่านหน้าเอกสารหลักฐานนั้นกลับตรงกันข้าม และปฏิเสธไม่ได้อีก
 เช่นกันว่าข้าราชการท้องถิ่นจำนวนไม่น้อยในพื้นที่หัวเมืองบางส่วนก็เป็นคนที่เคยอยู่ในระบบ
 การศึกษาแบบใหม่ โดยเฉพาะจากกรุงเทพฯ แต่ก็มีได้เป็นเนื้อเดียวกันกับกลุ่มข้าราชการที่เข้ามา
 ในช่วงปลายพุทธศตวรรษ 2460 ด้วยเงื่อนไขที่ข้าราชการท้องถิ่นกลุ่มนี้เกาะเกี่ยวกันด้วยเครือข่าย
 สถานศึกษา ระบบอุปถัมภ์และมีประสบการณ์ทำงานกับพื้นที่ท้องถิ่นในหัวเมืองมาอยู่ก่อน ดังกรณี
 ของพระยานครพระรามและพระยากัลยานวณิชวิศิษฎ์ โดยเราจะเห็นถึงการปะทะกันอย่างรุนแรง
 ระหว่างบรรดาข้าราชการท้องถิ่นกับกลุ่มของข้าราชการแบบใหม่ที่เข้ามาในช่วง พ.ศ. 2468-2470
 หรือก็คือในช่วงการดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลพิษณุโลกของพระยาเพชร
 ปาณี ซึ่งหากพิจารณาเฉพาะกรณีของขุนจงใจหาญและพระยาเพชรปาณีนั้น มีความคล้ายคลึงกัน
 อยู่อย่างหนึ่ง คือ การเป็นข้าราชการที่ทำงานอยู่ในพื้นที่ศูนย์กลางอำนาจรัฐหรือกรุงเทพฯ มาเป็น
 ระยะเวลาไม่นาน ในขณะที่ประสบการณ์ต่อบริบทนอกศูนย์กลางของอำนาจรัฐนั้นมึ่น้อย ดัง
 กรณีของพระยาเพชรปาณีที่เคยดำรงตำแหน่งเป็นสมุหพระนครบาลคนแรกและได้ทำงานอยู่ 2 ปี
 คือในช่วง พ.ศ. 2465-พ.ศ. 2467 และย้ายไปเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาใน พ.ศ. 2467
 โดยทำงานได้เพียง 1 ปีก่อนที่จะถูกย้ายมาเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. 2468
 (ดำรงราชานุภาพ, 2503, น. 95-102) กล่าวได้ว่า ความคล้ายคลึงกันของทั้งพระยาเพชรปาณีและ
 ขุนจงใจหาญนั้น อาจทำให้ทั้งคู่มีประสบการณ์ทำงานที่ใกล้เคียงกันหรือแม้กระทั่งอาจเคยทำงาน
 ร่วมกันและรู้ระเบียบวิธีการทำงานของกันและกันเป็นอย่างดีก่อนที่จะโยกย้ายมายังมณฑล
 พิษณุโลกเสียด้วยซ้ำ ดังนั้น พระยาเพชรปาณีจึงมีแนวโน้มที่อาจจะนิยมคนที่เคยทำงานกับตนมา
 ตั้งแต่ครั้งอยู่กรุงเทพฯ และเรียกให้ขึ้นมารับราชการในมณฑลพิษณุโลกด้วย ดังกรณีของขุนจงใจ
 หาญ หรือกระทั่งพระทองนคราที่เข้ามาแทนขุนวุฒิราชภูรักษานายอำเภอเมืองคนเก่า โดยขุนวุฒิ
 ราชภูรักษานั้นก็เรียกได้ว่าเป็นข้าราชการแบบใหม่ที่ทำงานอยู่ในท้องถิ่น เพราะเรียน “รัฐ
 ประศาสน์ ภายหลังได้ออกไปรับราชการเป็นนายอำเภอเมืองพิษณุโลก” (สจจ.ร. 7 ม. 26.5/87, น.
 3) มิใช่ผู้ไร้คุณวุฒิทางการศึกษาแต่อย่างใด ความขัดแย้งในหมู่ข้าราชการมณฑลพิษณุโลกใน
 ช่วงเวลานี้ จึงไม่อาจเรียกได้อย่างเต็มปากว่าเป็นความขัดแย้งระหว่างข้าราชการแบบใหม่และ
 ข้าราชการแบบเก่าเสียทีเดียว แต่เป็นความขัดแย้งในหมู่ข้าราชการที่เกิดขึ้นจากการปฏิรูปแต่ไม่ได้

มีความเป็นเนื้อเดียวกันตั้งแต่แรกและมีความคลี่คลายมาตลอดระยะเวลาของการปฏิรูปหรือ จนกระทั่งเกิดอภิวัฒน์สยาม เมื่อ พ.ศ.2475

แน่นอนว่า ผลกระทบของการปฏิรูปนั้นได้แทรกแซงวิถีชีวิตของคนในหลายระดับแม้แต่คน ตัวเล็กตัวน้อยในท้องถิ่น ดังจะเห็นได้ว่าความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในหมู่ข้าราชการมณฑลพิษณุโลก จนกระทั่งมีการโยกย้ายสับถอนข้าราชการท้องถิ่นออกเป็นจำนวนมาก จนมีผู้ว่าราชการจังหวัด และนายอำเภอขอลาออกจากราชการนั้น และได้ส่งผลกระทบอย่างเป็นลูกโซ่ เพราะการโยกย้าย สับถอนนั้น มิได้มีแค่ข้าราชการในระดับจังหวัดเท่านั้นที่ต้องเผชิญชะตากรรมดังกล่าว แต่ยังหมาย รวมไปถึงบรรดาข้าราชการในระดับอำเภอที่ถูกโยกย้ายสับถอนไปตั้งแต่ชั้นนายอำเภอลงมาจนถึง เสมียนอำเภอ ด้วยเหตุนี้ โลกชีวิตของนายแจ้จึงเริ่มสั่นสะเทือน ประกอบกับการที่นายอำเภอ พรหมพิรามคนที่ 2 ได้ดำเนินการระงับเรื่องการออกใบอนุญาตให้มีปืนในครอบครองแก่ราษฎร อย่างเข้มงวดตามนโยบายของมณฑลนั้น อันได้ทำให้สถานะตัวตนของนายแจ้ที่เป็นนักเลง กว้างขวางนั้นถูกสั่นคลอนโดยตรง แม้ว่าเขาจะได้ดำเนินการต่อรองกับนายอำเภอด้วยการขอ อนุญาตให้มีปืนแล้วก็ตาม ประกอบกับสถานการณ์เรื่องโจรผู้ร้ายเฉพาะในพื้นที่เดียว ก็ปรากฏ สภาพทั้งการปล้นกระป๋องหลายร้อยตัวและการก่ออาชญากรรมที่มีทั้งคนตายและบาดเจ็บสาหัส จนแม้กระทั่งกำนันที่ทำหน้าที่ของตนอย่างขมักเขม้นในการจับกุมผู้ร้ายกลับยังต้องเผชิญการ บังคับใช้กฎหมายอย่างเลือกปฏิบัติ โดยมีการปลดกำนันถึงสองคนในเวลาไล่ๆ กัน คือ กรณีของ กำนันตำบลท้อแท้และกำนันตำบลท่าช้าง เป็นเหตุให้ชาวบ้านและบรรดากำนันตลอดจน ข้าราชการท้องถิ่นในจังหวัดพิษณุโลกบางส่วนต้องเขียนหนังสือกราบทูลฯ เรื่องราวร้องทุกข์ไปยัง อภิรัฐมนตรีอยู่หลายฉบับ เพื่อให้ส่วนกลางดำเนินการแก้ไขและให้ย้ายบรรดาข้าราชการกลุ่มนี้ ออกไปและนำเอากลุ่มคนเก่าๆ กลับเข้ามาแทน

การยื่นจดหมายของบรรดาชาวบ้านพรหมพิรามเป็นข้อสะท้อนให้เห็นถึง สภาพวะของความ ระส่ำระสายที่เกิดขึ้นในมณฑลพิษณุโลก อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากความขัดแย้งในหมู่ข้าราชการ ทั้งการดำเนินการโยกย้ายสับถอนข้าราชการเก่าๆ ในอำเภอและแทนที่ด้วยคนใหม่ๆ จนยังผลให้ เกิดการลดทอนอำนาจในการต่อรองของข้าราชการท้องถิ่นและชาวบ้าน ในขณะที่เดียวกันก็ลด จำนวนข้าราชการที่คุ้นเคยในการปราบปรามโจรผู้ร้ายในละแวกนี้ลงอันเป็นเหตุให้เกิดการ ขยายตัวของโจรผู้ร้ายในพื้นที่อย่างไม่เคยมีมาก่อน แต่ในห้วงเวลาวิกฤตที่ชาวบ้านเริ่มตระหนัก ถึงการนองเลือดอย่างไม่รู้จบจากการเพิ่มจำนวนขึ้นของเหตุอุกฉกรรจ์จากโจรผู้ร้ายที่มีคนเสียชีวิต

และบาดเจ็บสาหัสนั้น พวกเขาจึงจำเป็นต้องมีปืนไว้สำหรับพิทักษ์รักษาชีวิตและทรัพย์สินของตน และของผู้อื่น แต่มณฑลกลับดำเนินนโยบายงดออกใบอนุญาตให้มีปืนในครอบครอง อันนำไปสู่ การขยายตัวขึ้นของความตึงเครียดและความขัดแย้งในหลายระดับ กระทั่ง ความโกลาหลและ ความระส่ำระสายนี้ถูกหยุดชะงักลง เมื่อนายแจ้จ้งตัดสินใจลอบยิงนายอำเภอพรหมพิราม ฉะนั้น การใช้กรอบคิดเรื่องระบบอุปถัมภ์มาอธิบายภาพของความขัดแย้งที่เกิดขึ้นต่อกรณีของนายแจ้จ้งว่า เป็นการโกรธแค้นแทนนายอย่างที่เคยปรากฏคำอธิบายลักษณะนี้อยู่ทั้งในงานของคมเนตร ญาณ โสภณ (2534) และ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ (2544) จึงเป็นการละเลยถึงความขัดแย้งในระดับ โครงสร้างของระบบราชการที่เกิดขึ้นในมณฑลพิษณุโลก และส่งผลกระทบต่อชีวิตของ ชาวบ้าน

แน่ละ การกระทำของนายแจ้จ้งเป็นเรื่องที่ไม่ถูกต้องและไม่ควรที่จะเกิดขึ้น เพราะ ข้าราชการในจังหวัดพิษณุโลก ตลอดจนกำนัน ผู้ใหญ่บ้านและชาวบ้านนั้นก็ทำเรื่องราวร้องทุกข์ ขึ้นกราบทุกข์ เพื่อรายงานเหตุแห่งความโกลาหลทั้งหลายที่เกิดขึ้นในมณฑลพิษณุโลกให้แก่ราช สำนักสยามทราบและผู้ทรงอำนาจอยู่ในระบบอำนาจปกครองส่วนกลางก็คงกำลังดำเนินการเพื่อ หาแนวทางแก้ไขอยู่ แต่ก็หาได้ทันแก่กรณีไม่ ดังที่มีการส่งพระยาราชเสนามาตรวจราชการใน มณฑลพิษณุโลกภายหลังจากที่เกิดเหตุลอบยิงนายอำเภอไปแล้ว โดยมีเป้าประสงค์เฉพาะในการ เข้ามาตรวจสอบการทำงานของพระยาเพชรบูรณ์และบริวาร

การทำความเข้าใจต่อโลกชีวิตของนายแจ้จ้งนั้น จึงทำให้เห็นว่าเรื่องราวของคนธรรมดาที่มีความ เฉพาะนั้นสามารถก่อให้เกิดความเข้าใจต่อความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ที่แตกต่าง ออกไปจากเดิมได้ และเรื่องราวของนายแจ้จ้งที่เป็นคนธรรมดาคนหนึ่งนั้น ก็ทำให้เราเห็นถึงปัญหา ของการปฏิรูปที่เกิดขึ้นในพื้นที่หัวเมือง โดยแม้ว่าจะเป็นกรณีเฉพาะในมณฑลพิษณุโลก แต่นั่นก็ ไม่ได้หมายความว่าในพื้นที่อื่นๆ มณฑลอื่นๆ จะไม่มีปัญหาในลักษณะนี้ นายแจ้จ้งจึงเป็นเพียง กรณีหนึ่งเท่านั้น และกรณีของนายแจ้จ้งนั้นก็คงทำให้ความเข้าใจต่อประวัติศาสตร์เรื่องการปฏิรูป ระบบราชการขยับขยายออกไปจากเรื่องราวของการเปลี่ยนแปลงที่ไม่มีสามัญชนเข้ามาเกี่ยวข้อง หรือเป็นเพียงองค์ประกอบปลีกย่อยของฉากปฏิบัติการปฏิรูป ดังเช่นบรรดาบทกวีในหัวเมือง ทั้งหมดที่ปรากฏอยู่ในมหากาพย์เรื่องเล่าที่เรียกว่าประวัติศาสตร์แห่งชาตินี้ (อาทิ เศษ บุนนาค, 2524, 2548[2532]) จนอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาประวัติศาสตร์โดยมีชาวบ้านและคนธรรมดา เป็นองค์ประธานของการศึกษานั้น ในแง่หนึ่งย่อมทำให้เห็นมุมมองที่แตกต่างออกไปจากสายตา

ของรัฐและประวัติศาสตร์ชาติ ตลอดจนเผยให้เห็นถึงมิติของชีวิตและความคิดในทางสังคม เศรษฐกิจและการเมืองของเขาหรือเธอที่เป็นองค์ประธานในการศึกษานั้น อันน่าจะช่วยขยายมุมมองในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและประวัติศาสตร์สังคมให้กว้างขวางรอบด้านมากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม วิทยานิพนธ์เล่มนี้มีข้อจำกัดบางประการที่ปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัด คือ การใช้วิธีการศึกษาวิเคราะห์จากข้อมูลหลักฐานประเภทเอกสารเป็นหลัก (Documentary Research) จึงทำให้ยังคงขาดแคลนมิติของความทรงจำของชาวบ้านในพื้นที่อยู่มาก ซึ่งอาจจะทำให้เราทราบเรื่องราวเกี่ยวกับนายแจ้งในมุมมองที่อยู่นอกเหนือจากหลักฐานเอกสารและอาจจะแตกต่างออกไปจากข้อมูลที่วิทยานิพนธ์เล่มนี้แสดงให้เห็นก็เป็นไปได้ แลละ เรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับนายแจ้งที่ปรากฏอยู่ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ย่อมเป็นเพียงการเล่าจากวิธีการอ่านหลักฐานแบบหนึ่ง และวิธีในการอ่านหลักฐานนั้นก็ย่อมมีได้มีอยู่เพียงวิธีเดียว การอ่านแบบนี้จึงอาจนำไปสู่ความเข้าใจใหม่ๆ ที่กว้างขวางออกไปก็เป็นไปได้ นอกจากนี้ วิทยานิพนธ์เล่มนี้ยังศึกษาอยู่ภายใต้ขอบเขตของมณฑลพิษณุโลกเป็นหลัก จึงทำให้ยังขาดมิติของการศึกษาเชิงเปรียบเทียบกับกรณีอื่นๆ ที่มีลักษณะคล้ายคลึงหรือใกล้เคียงกันในพื้นที่อื่นๆ ทั้งนี้ ผู้วิจัยเพียงแต่คาดหวังว่าด้วยวิธีการศึกษาเช่นนี้ คงจะสามารถช่วยให้การศึกษาประวัติศาสตร์ในสังคมไทยขยายกรอบทัศนในการทำงานที่มอบสถานะให้กับราษฎรสามัญชนในการเป็นองค์ประธานทางประวัติศาสตร์ อันสอดคล้องกับบริบททางสังคม ณ ปัจจุบันสมัย อันเป็นห้วงยามที่เสียงของประชาชนกำลังค่อยๆ ดังกึกก้องขึ้นในปริภูมิทางการเมือง แต่กลับยังคงเงียบงันอยู่ในหน้าประวัติศาสตร์!

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

คำอธิบายอักษรย่อของเอกสารสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ (สจช.)

ร.5 คือ รัชกาลที่ 5

ร.6 คือ รัชกาลที่ 6

ร.7 คือ รัชกาลที่ 7

ร.8 คือ รัชกาลที่ 8

กส. คือ เอกสารในหมวดกระทรวงเกษตรราชการ

ค. คือ เอกสารในหมวดกระทรวงการคลัง

ผ. คือ เอกสารในหมวดแผนที่

ม. คือ เอกสารในหมวดกระทรวงมหาดไทย

มท. คือ เอกสารในหมวดกระทรวงมหาดไทย

ย. คือ เอกสารในหมวดกระทรวงยุติธรรม

รล. คือ เอกสารในหมวดราชเลขาธิการ

สบ. คือ เอกสารส่วนบุคคล

สร. คือ เอกสารในหมวดสำนักนายกรัฐมนตรี

เอกสารสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ (สจช.)

สจช. ผ.กบค. 3-(3-10) แผนที่การบินเฉพาะถิ่นมณฑลพิษณุโลก-มหาราชบุรีอุดร

สจช. ผ.กบค. 3-(7-6) แผนที่การบินเฉพาะถิ่นมณฑลพิษณุโลก จ.พิษณุโลก พิจิตร สุโขทัย

สจช. ผ.มท. 30 แผนที่มณฑลพิษณุโลก แสดงที่ตั้งเมืองศรีพรมย์ และเมืองพรหมพิราม

สจช. ร.5 ม.5.1ก./19 ผู้รั้งมณฑลพิษณุโลก

สจช. ร.5 ม.5.1 ก./27 อ้ายหวันผู้รั้งเมืองแพร่

สจช. ร.5 ม.51/1 รายงานจัดราชการต่างๆ ในมณฑลพิษณุโลก (18 พ.ย.112-20 พ.ค.114)

สจช. ร.5 กร.5 มท.(ล)/6 ลำดับที่ 151 เมืองพิษณุโลกที่ตั้งหลวงพิพิธณรงค์นายกของส่วยเงินเป็นที่
พระพรหมพิรามเจ้าเมือง

สจช. ร.5 กร.5 มท.(ล)/6 ลำดับที่ 152 เมืองพิษณุโลกที่ตั้งขุนทรงศักดิ์ดาปลัดกองเป็นที่หลวงราม
ภักดีปลัดเมือง

สจช. ร.5 กร.5 มท.(ล)/36 คัดสำเนาตราซึ่งมีไปหัวเมืองขึ้นกรมมหาดไทย ว่าด้วยข้อราชการต่างๆ
จำนวนปีชวดสัมฤทธิศก ศักราช 1250 เล่ม 2

- สจข. ร.5 กร.5 รล.-ตราน้อย/17 ลำดับที่ 190 เมืองพิศณุโลก ตอบส่งคำปรึกษาความผู้ร้าย ปล้นเงินเขียนนายแจ้งรับประกันตัวนายไทยบิดา้ายผู้ร้ายไว้แล้วหนีนายแจ้งไป
- สจข. ร.5 ก.ร.5 รล-ตราน้อย/31 เรื่องที่ 214 ที่ 650 เมืองพิไชยตอบบอกที่ 16 ปี 110 รายเมือง พิศณุโลกยกักเรือเข้าราษฎรไว้ไม่ซื้อขายเข้าออกจากเขตแขวงนั้น ให้พระพิรมราชา ข้าหลวงชำระให้ได้รับความจริง
- สจข. ร.5 ก.ร.5 รล-ตราน้อย/31 เรื่องที่ 215 ที่ 651 ถึงพระพิรมราชาข้าหลวงเมืองพิไชยให้หาตัว พระจ้านงค์อักษรกับผู้รักษาเมืองศรีพิรมเมืองพรมพิรามชำระรายเมืองพิไชยบอกว่ กักเรือเข้าราษฎรที่ลงมาซื้อเข้าไว้ให้ได้รับความจริง
- สจข. ร.5 ก.ร.5 รล-ตราน้อย/31 เรื่องที่ 216 ที่ 652 เมืองพิศณุโลกย ถ้าพระพิรมราชาข้าหลวงหา ตัวพระจ้านงค์อักษรกับเมืองศรีพิรมเมืองพรมพิรามขึ้นไปชำระรายราษฎรกล่าวโทษกัก เรือเข้าไว้ประการใดก็รีบขึ้นไปให้พระพิรมราชาชำระไต่สวนให้ได้รับความจริง
- สจข. ร.6 กส.1.2/10 มณฑลพิศณุโลก ส่งรายงานตรวจการทำนาแลการกำจัดผักตบชวาของหลวง ธิราชพิทักษ์ เกษตรมณฑล
- สจข. ร.6 กส.5/80 มณฑลพิษณุโลก ส่งรายงานตรวจการพระศรีพนมมาศ
- สจข. ร.6 กส.5/108 มณฑลพิษณุโลก ส่งรายงานพระศรีพนมมาศ ซึ่งได้ไปตรวจการและแจกฉนวน ดที่เมืองสุโขไทยได้แนะนำราษฎรให้ทำการกสิกรรมแลหัตถกรรม
- สจข. ร.6 กส.5/136 มณฑลพิษณุโลก ส่งรายงานการแนะนำราษฎรประกอบทำการเพาะปลูกของ พระศรีพนมมาศ
- สจข. ร.6 กส.13/733 มณฑลพิษณุโลกส่งรายงานเพาะปลูก พ.ศ.2455 (ตอนที่ 1 เล่มที่ 33)
- สจข. ร.6 กส.13/701 มณฑลพิษณุโลก ส่งรายงานความเห็นมิสเตอร์ลูบซาเรื่องสินค้าฝ้าย
- สจข. ร.6 ค.1/4 เรื่องการค้าภายในประเทศสยามกำลังทรุดโทรม
- สจข. ร.6 ค.1/29 เรื่องเห็นควรงดการจ่ายเงินสร้างรถไฟสายเหนือและเห็นควรนำเงินราษฎรมาทำ การทอน้ำ
- สจข. ร.6 ค.1/32 ความเห็นเรื่องบำรุงสินค้าฝ้าย
- สจข. ร.6 ม.5.2/85 รายงานโจรผู้ร้ายและเหตุอันตรรายทั้งในกรุงและหัวเมือง จำนวน พ.ศ.2463- 2466
- สจข. ร.6 ม.5.2/86 รายงานผู้ร้ายทั่วพระราชอาณาจักร พ.ศ.2467-2468
- สจข. ร.6 ย.9.1/3 คำพิพากษาให้จำคุก
- สจข. ร.6 ย.9.1/4 คำพิพากษาให้จำคุก

- สจข. ร.6 ย.9.1/5 คำพิพากษาให้จำคุก
- สจข. ร.6 ย.9.2/1 คำพิพากษาประหารชีวิต
- สจข. ร.6 ย.9.2/2 คำพิพากษาประหารชีวิต
- สจข. ร.6 ย.9.2/3 คำพิพากษาประหารชีวิต
- สจข. ร.6 สบ.2.52/468 พระศรีพนมมาศ (8 พ.ค.2460-18 ส.ค.2461)
- สจข. ร.6-ร.7 สบ.2.52/264 เจ้าพระยาพลเทพ (10 มี.ค.2464-31 พ.ค.2472)
- สจข. ร.6-ร.7 สบ.2.52/302 พระยาเพชรปาณี (30 ส.ค.2458-10 ส.ค.2469)
- สจข. ร.6-ร.7 สบ.2.52/562 เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิฐศักดิ์ (13 ส.ค.2461-11 พ.ค.2472)
- สจข. ร.6-ร.8 สบ.2.52/12 พระยาภักดีวงษ์ (2 ก.พ.2467-17 ธ.ค.2478)
- สจข. ร.7 ค.15.3/1 ฐานะแห่งการเงิน และตัดทอนงบประมาณให้เข้าสู่ดุลภาพ (8 พ.ค.2468-5 เม.ย.2469)
- สจข. ร.7 ค.16.1/1 เรื่องบำเหน็จบำนาญข้าราชการกระทรวงมหาดไทยที่ต้องออกจากราชการ
คราวดุลงภาพ พ.ศ.2469 ถึง พ.ศ.2470 [13 เม.ย.2469-28 พ.ย.2472]
- สจข. ร.7 ม.3/38 ตั้งผู้รั้งสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกและสับเปลี่ยนข้าราชการ 3 นาย (12-15
ม.ค.2471)
- สจข. ร.7 ม.26.4/52 การปกครองหัวเมือง
- สจข. ร.7 ม.26.4/14 เยี่ยมพิษณุโลก
- สจข. ร.7 ม.26.5 ก./16 จังหวัดพิษณุโลก
- สจข. ร.7 ม.26.5 ค./6 คนร้ายยิงขุนจงใจหาญ นายอำเภอพรหมพิราม พิษณุโลก พ.ศ.2471
- สจข. ร.7 ม.26.5 ค./16 อ้ายเสือนากถูกยิงตายที่จังหวัดราชบุรี
- สจข. ร.7 ม.26.5 ค./30 ปล้นข้างโรงตำรวจพิษณุโลก เทศารู้ก่อนบอกตำรวจจัดการเพราะรัก
เทนนีสมากกว่า
- สจข. ร.7 ม.26.5/87 ขุนวุฒิราษฎร์รักษาซึ่งถูกพระทรงนครารายงานหาว่าทุจริตต่อหน้าที่ราชการ
(พิษณุโลก) (31 ต.ค.- 20 พ.ค.2471)
- สจข. ร.7 ม.4.1/14 รายงานพระยาราชเสนาตรวจราชการมณฑลพิษณุโลก (10-18 ต.ค.2471)
- สจข. ร.7 ม.4/1 สถิติต่างๆ กรมพลม้า
- สจข. ร.7 มท.5.10/6 ส่งสำเนารายงานตรวจราชการของพระยาสุนทรพิพิธผู้ว่าราชการจังหวัด
จังหวัดพิษณุโลก (พ.ศ.2474-2475)

- สจข. ร.7 มร.7 ย./10 เรื่องคำพิพากษาประหารชีวิตอ้ายแจ้ โทษฆ่าขุนจงใจหาญนายอำเภอและ
ขุนวิเศษประสาศตรับลัดอำเภอตาย
- สจข. ร.7 รล.20/40 ฎีกานายดีพันธุศรีร้องทุกข์ว่าอัยการพิษณุโลกถอนฟ้องที่นายทุนต้องหาว่าฆ่า
นายทองบุตรผู้ฎีกา
- สจข. ร.7 รล.20/118 ฎีกานายสุด อิมโอช ขออนุญาตมีอาวุธปืน (20 ม.ค.2472-31 ธ.ค.2473)
- สจข. ร.7 สบ.2.28/8 ราชการเบ็ดเตล็ด (19 เม.ย.2469-24 ก.พ.2473)
- สจข. ร.7 สบ.2.28/12 รายงานคดีขุนวุฒิราษฎร์รักษากับพระทรงนครา (20 ก.ค.-25 มี.ค.2470)
- สจข. ร.7 สบ.2.42/87 บอลเชวิก (20 ส.ค.-26 ต.ค.2470)
- สจข. ร.7 สบ.2.47/37 คำวินิจฉัยฎีกา เรื่องที่ดินสาธารณะตำบลหนองน้อย พิษณุโลก ซึ่งผู้ร้องกับ
พวกใช้เป็นทำเลเลี้ยงปลสุสัตว์ (7 ส.ค.2469)
- สจข. ร.7 สบ.2.47/66 บอลเชวิก (14 เม.ย.-27 พ.ค.2470)
- สจข. ร.7 สบ.2.47/68 เรื่องราวร้องทุกข์ (17 ม.ค.2470-26 เม.ย.2471)
- สจข. ร.7 สบ.2.47/95 ขอให้กระทรวงมหาดไทยย้ายพระยาภิรมย์ภักดีวิเศษผู้ว่าราชการ
จังหวัดพิษณุโลก (20 ม.ค.2470-15 ส.ค.2471)
- สจข. ร.7 สบ.2.47/128 ที่สาธารณะตำบลหนองน้อย จังหวัดพิษณุโลก 1 และฎีกานายละม้าย ชลวิ
สุทธิขอคืนที่ดิน 1 รวม 2 เรื่อง (2471)
- สจข. ร.7 สบ.2.47/146 เรื่องราวร้องทุกข์ (มี.ค.2471-7 มิ.ย.2475)
- สจข. ร.7 สบ.2.47/147 หลวงบริบูรณ์ นายอำเภอบางมูลนาค ขอให้ทรงฝากพระยานครพระราม
รังเทศาภิบาลพิษณุโลก (2472)
- สจข.ร.7 สร.0201.25/434 ความเห็นข้าราชการกระทรวงมหาดไทยผู้รักชาติ ขอให้เรียกพระยา
เพ็ชรปราวณี กลับเข้ารับราชการอีก (พ.ศ.2475)
- สจข. ร.7-ร.8 สบ.2.52/163 พระยานครพระราม (22 ก.ย.2472-19 ก.ย.2479)
- สจข. ร.8 สบ.2.52/384 พระยาราชเสนา (12 ก.ย.-2 ต.ค.2480)
- สจข. ร.8 สบ.2.52/579 นายแสวง มหากายี (17 ม.ค.2480-20 ก.พ.2480)

เอกสารราชกิจจานุเบกษา

“กฎข้อบังคับที่ 1 สำหรับพระราชบัญญัติออกตรวจของชั่วคราว.” (2445). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม
19 วันที่ 4 มกราคม ร.ศ.121. น.788-807.

- “กฎเสนาบดีกระทรวงนครบาลแก้ไขด้วยการพนันสี่เหลงลัก.” (2446). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 20 วันที่ 10 พฤษภาคม ร.ศ.122. น.76.
- “กฎเสนาบดีเพิ่มเติมเรื่องใบอนุญาตตามพระราชบัญญัติปีน ร.ศ.131.” (2458). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 32 วันที่ 31 ตุลาคม. น.351-352.
- “กฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยการจดทะเบียนแลออกใบอนุญาตตามพระราชบัญญัติปีน ร.ศ.131.” (2456). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 30 วันที่ 14 กันยายน. น.239-277.
- “กฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่าด้วยการจดทะเบียนแลออกใบอนุญาตอาวูธปีนแก้ไขเพิ่มเติมใหม่ พ.ศ.2461.” (2461). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 35 วันที่ 1 ธันวาคม. น.258-297.
- “กฎเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม.” (2437). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 11 วันที่ 18 พฤศจิกายน ร.ศ. 113.
- “กฎเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมว่าด้วยให้ศาลเมืองมีอำนาจพิจารณาคดีที่เกินอำนาจศาลได้แต่ห้ามไม่ให้ตัดสิน.” (2444). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 18 วันที่ 29 ธันวาคม ร.ศ.120. น.747-748.
- “กฎเสนาบดีว่าด้วยการจดทะเบียนแลออกใบอนุญาตตามพระราชบัญญัติปีน ร.ศ.131.” (2455). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 29 วันที่ 14 กันยายน ร.ศ.131. น.166-208.
- “ข่าวตาย.” (2471). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 45 วันที่ 15 กรกฎาคม. น.1189-1195.
- “ข่าวตาย.” (2473). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 47 วันที่ 18 มกราคม. น.3968-3969.
- “แจ้งความกระทรวงมหาดไทย.” (2436). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่มที่ 11 วันที่ 26 มกราคม ร.ศ.113. น.365.
- “แจ้งความกระทรวงมหาดไทย.” (2463). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 37 วันที่ 23 มกราคม. น.3546-3608.
- “บอกแก้.” (2464). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 38 วันที่ 15 พฤษภาคม. น.384-387.
- “บอกขอศิลาหน้าเพลิงพระราชทานเพลิง.” (2431). เล่ม 5 แผ่นที่ 14 วันที่ 1 สิงหาคม จ.ศ.1250. น. 115.
- “ประกาศกระทรวงมหาดไทยเรื่องใช้กฎเสนาบดีสำหรับอากรการพนันในมณฑลขึ้นใน.” (2445). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 19 วันที่ 27 เมษายน ร.ศ.121. น.50.
- “ประกาศแก้ไขอำนาจศาลมณฑล.” (2452). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 26 วันที่ 12 ธันวาคม ร.ศ. 128. น.88-90.

- “ประกาศแก้ไขเปลี่ยนแปลงพระราชบัญญัติอาวุธปืนแลเครื่องกระสุนปืน ร.ศ.131.” (2458). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 32 วันที่ 3 ตุลาคม. น.276-277.
- “ประกาศกำหนดวันแจกโฉนดสำหรับที่ดินในทุ่งบ้านมะตูม ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม ในทุ่งบ้านตลุกกะเทียม ตำบลตลุกกะเทียม อำเภอพรหมพิราม แขวงเมืองพิษณุโลก.” (2449). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 23 วันที่ 13 มกราคม ร.ศ.125.
- “ประกาศข้อบังคับสำหรับอาวุธต่างๆ กระสุนดินปืนซึ่งมาจากต่างประเทศให้ใช้ไปพลางก่อน.” (2442). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 16 วันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ.118. น.88-89.
- “ประกาศจัดป็นหน้าที่กระทรวงกลาโหมมหาดไทย.” 2436. *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่มที่ 11 วันที่ 23 ธันวาคม ร.ศ.113. น.306-307.
- “ประกาศใช้พระราชบัญญัติอาวุธปืนแลเครื่องกระสุนปืน รัตนโกสินทร์ศก 131.” (2456). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 30 วันที่ 21 กันยายน. น.299-300.
- “ประกาศเปลี่ยนนามพระราชบัญญัติออกตราของชั่วคราว เป็นพระราชบัญญัติออกโฉนดตราของและให้ใช้ในมณฑลพิษณุโลก.” (2449). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 23 วันที่ 8 เมษายน ร.ศ.125. น.32.
- “ประกาศเปลี่ยนนามมณฑล.” (2443). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 16 วันที่ 11 มิถุนายน 118. น.140.
- “ประกาศตั้งข้าหลวงเกษตร์ออกโฉนดตราของมณฑลพิษณุโลก.” (2449). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 23 วันที่ 8 เมษายน ร.ศ.125. น.32.
- “ประกาศตักเตือนแลบอกสำนักงานเปลี่ยนใบอนุญาตตามพระราชบัญญัติปีน พ.ศ.2455.” (2458). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 32 วันที่ 22 สิงหาคม. น.179-181.
- “ประกาศพระราชทานนามสกุลครั้งที่ 21.” (2457). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 31 วันที่ 18 ตุลาคม. น.1574-1580.
- “ประกาศยกเลิกประกาศห้ามไม่ให้ถืออาวุธแลยิงปืนแลจุดไฟได้ตามเพลิงในเวลากลางคืนในมณฑลต่างๆ รัตนโกสินทร์ศก 118.” (2452). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 26 วันที่ 16 พฤษภาคม ร.ศ.128. น.3-4.
- “ประกาศห้ามไม่ให้ถืออาวุธแลยิงปืนแลให้จุดไฟได้ตามเพลิงในเวลากลางคืนในมณฑลต่างๆ.” (2442). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 16 วันที่ 27 สิงหาคม ร.ศ.118. น.279-281.

- “ประกาศเรื่องให้เจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายพลำกังเปนนายทะเบียนกลางสำหรับทำการติดต่อกับ
มณฑลหัวเมืองตามพระราชบัญญัติอาวุธปืน ร.ศ.131.” (2456). *ราชกิจจานุเบกษา*.
เล่ม 30 วันที่ 29 มีนาคม. น.498.
- “ประกาศรวมศาลอุทธรณ์กรุงเทพฯ กับศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษ.” (2469). *ราชกิจจานุเบกษา*.
เล่ม 43 วันที่ 11 เมษายน. น.48-49.
- “ประกาศตั้งกระทรวงยุติธรรม.” (2436). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 9 แผ่นที่ 2 วันที่ 10 เมษายน ร.
ศ.111. น.9-12.
- “พระธรรมนูญศาลยุติธรรมแก้ไขเพิ่มเติม พุทธศักราช 2473.” (2473). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 47
วันที่ 11 มกราคม. น.349-352.
- “พระราชทานบรรดาศักดิ์.” (2462). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 36 วันที่ 11 มกราคม. น.3074-
3121.
- “พระราชบัญญัติการพนัน รัตนโกสินทร์ศก 120.” (2445). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 19 แผ่นที่ 1
วันที่ 16 เมษายน ร.ศ.121. น.1-4.
- “พระราชบัญญัติโทษ รัตนโกสินทร์ ศก 124.” (2448). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 22 วันที่ 1
เมษายน ร.ศ.124. น.9-10.
- “พระราชบัญญัติลักษณะการเก็บเงินรัชชูปการ พุทธศักราช 2462.” (2461). *ราชกิจจานุเบกษา*.
เล่ม 35 วันที่ 30 มีนาคม, น.425-434.
- “พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร รัตนโกสินทร์ ศก 124.” (2448). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 22
วันที่ 3 กันยายน ร.ศ.124. น.513-518.
- “พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่.” (2440). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 14 แผ่นที่ 9 วันที่ 30
พฤษภาคม ร.ศ.116. น.105-124.
- “พระราชบัญญัติอาวุธปืนแลเครื่องกระสุนปืน รัตนโกสินทร์ศก 131.” (2455). *ราชกิจจานุเบกษา*.
เล่ม 29 วันที่ 28 กรกฎาคม ร.ศ.131. น.120-133.
- “พระราชบัญญัติออกตราจองที่ดินชั่วคราว.” (2445). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่ม 19 วันที่ 4 มกราคม.
น.785.
- “รายงานข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลพิษณุโลก.” (2443). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่มที่ 17 วันที่ 11
พฤศจิกายน ร.ศ.119. น.1-42.
- “รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลพิษณุโลก.” (2441). *ราชกิจจานุเบกษา*. เล่มที่ 16 วันที่ 17
กันยายน ร.ศ.118. น.345-351.

“ว่าด้วยเรื่องรับพุทธธรรมส่งอุทธรณ์.” (2444). ราชกิจจานุเบกษา. เล่มที่ 18 วันที่ 29 ธันวาคม ร.ศ. 120. น.748-749.

“ส่งสัญญาบัตรไปพระราชทาน.” (2441). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 15 วันที่ 2 มีนาคม ร.ศ.117. น. 525.

เอกสารในความครอบครองส่วนบุคคล

ตำราดุฎษยามของขุนวินิจเวฬุวกร. (ม.ป.ป.). หนังสือสมุดไทย, เส้นหมึก. เอกสารในความครอบครองส่วนบุคคลของ คุณประเสริฐศักดิ์ ตรงต่อกิจ. พิษณุโลก.

บันทึกการพิจารณาคดีศาลหัวเมือง เมืองสุโขทัย จ.ศ.1240. (2421). หนังสือสมุดไทย, เส้นหมึก. เอกสารในความครอบครองส่วนบุคคลของ คุณนำชัย อินทญาติ. พิษณุโลก.

บันทึกประวัติพระยาอินทญาติภักดีฉบับลายมือของคุณสังเวียน เจริญการ. (ม.ป.ป.). เอกสารบันทึก. เอกสารในความครอบครองส่วนบุคคลของ คุณวิภาวรรณ เจริญการ. กรุงเทพฯ.

บันทึกคำบอกเล่าประวัติพระยาอินทญาติภักดีฉบับลายมือ. (ม.ป.ป.). เอกสารบันทึก. เอกสารในความครอบครองส่วนบุคคลของ คุณวิภาวรรณ เจริญการ. กรุงเทพฯ.

บ้านผู้ใหญ่คู่ป. (ม.ป.ป.). ภาพถ่าย. ภาพถ่ายในความครอบครองส่วนบุคคลของ คุณสุขุม ศรีสุวรรณ. พิษณุโลก.

ประวัติย่อพระยาอินทญาติภักดี. (ม.ป.ป.). เอกสารบันทึก. เอกสารในความครอบครองส่วนบุคคลของ คุณวิภาวรรณ เจริญการ. กรุงเทพฯ.

รายงานคนเกิด. (2470). เอกสารรายงานคนเกิด. เอกสารในความครอบครองส่วนบุคคลของ คุณประเสริฐศักดิ์ ตรงต่อกิจ. พิษณุโลก.

ภาพข้าราชการอำเภอพรหมพิราม. (ม.ป.ป.). ภาพถ่าย. ภาพถ่ายในความครอบครองส่วนบุคคลของ คุณสุขุม ศรีสุวรรณ.

ภาพขุนวินิจเวฬุวกร (จันตรงต่อกิจ) กับภริยา (นางตาด ตรงต่อกิจ). (ม.ป.ป.). ภาพถ่าย, ภาพถ่ายในความครอบครองส่วนบุคคลของ คุณประเสริฐศักดิ์ ตรงต่อกิจ. พิษณุโลก.

ภาพพระเทพราชธานี. (2459). ภาพถ่าย. ภาพถ่ายในความครอบครองส่วนบุคคลของ คุณประเสริฐศักดิ์ ตรงต่อกิจ. พิษณุโลก.

ภาพอำมาตย์ตรี พระยาอินทญาติภักดี. (ม.ป.ป.). ภาพถ่าย. ภาพถ่ายในความครอบครองของ คุณนำชัย อินทญาติ. พิษณุโลก.

หนังสือและวิทยานิพนธ์

- Chai-Anan Samudavanija, Kusuma Snitwongse and Suchit Bunbongkarn. (1990). *From Armed Suppression to Political Offensive: Attitudinal Transformation of Thai Military Officers Since 1976*. Bangkok: Institute of Security and International Studies, Chulalongkorn University.
- Carter, A. Cercil. (e.d.). (1904). *The Kingdom of Siam 1904*. New York and London: The Knickerbocker Press.
- Davis, Natalie Zemon. (1982). *The Return of Matin Guerre*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Geertz, Clifford. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Book.
- Ginzburg, Carlo. (1982). *The Cheese and The Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*. New York: Penguin Books.
- Guha, Ranajit. (1988). "Introduction" in *Selected Subaltern Studies*, edited by Ranajit Guha. New York: Oxford University Press.
- Guha, Ranajit. (1992). *Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India*. New Delhi: Oxford University Press.
- Haberkorn, Tyrell. (2011). *Revolution Interrupted: Farmers, Students, Law, and Violence in Northern Thailand*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Hobsbawm, Eric J. (1981[1969]). *Bandits*. New York: Pantheon Books.
- Hobsbawm, Eric J. (1959). *Primitive Rebels*. Manchester: University of Manchester.
- Ileto, Reynaldo C. (1979). *Clemena. Pasyon and Revolution: Popular Movement in the Philippines, 1840-1910*. Quezon City: Antoneo de Manila University Press,
- Ileto, Reynaldo C. (1975). "Pasion and the Interpretation of Change in Tagalog Society (ca. 1840-1912)." Ph.D. Thesis, history, Cornell University.
- Kaewthep, Kanoksak. (1985). *The Political Economy of Modern Thai Peasant Movement: A Case of the Farmers Federation of Thailand (FFT), 1973-1976*. Bangkok: Faculty of Economics, Chulalongkon University.

- Kartodirdjo, Satono. (1966). *The Peasants' Revolt of Banten in 1888: Its Conditions, Course and Sequel: A Case Study of Social Movements in Indonesia*. Leiden: Brill.
- Keyes, Charles F. (1977). "Millennialism, Theravada Buddhism, and Thai Society," *The Journal of Asian Studies*, Vol. 36, No. 2 February, pp. 283-302.
- Kerkvliet, Benedict J. (1990). *Everyday Politics in the Philippines: Class and status Relations in a Central Luzon Village*. Los Angeles: University of California Press.
- Kerkvliet, Benedict J. (1977). *The Huk Rebellion: Study of Peasant Revolt in the Philippines*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
- Ladurie, Emmanuel Le Roy. (1987). *The French Peasantry 1450-1660*. Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press.
- Ladurie, Emmanuel Le Roy. (1978). *Montaillou: The Promised Land of Error*. New York: George Braziller, Inc.
- Lewis, C. S. (1967[1960]). *Studies in Words*. Second Edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lim, Samson. (2016). *Siam's New Detectives: Visualizing Crime and Conspiracy in Modern Thailand*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Loos, Tamara. (2006). *Subject Siam: Family, Law, and Colonial Modernity in Thailand*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Mead, Kullada Kesboonchoo. (2004). *The Rise and Deline of Thai Absolutism*. London: Routledge.
- Michell, Timothy. (2002). *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*. London: University of California Press.
- Neves, Marcelo. (2017). "System and Lifeworld" in Hauke Brunkhorst, Regina Kreide and Cristina Lafont. Eds. *The Habermas Handbook*. New York: Columbia University Press.
- Pearson, Trais. (2020). *Sovereign Necropolis: The Politics of Death in Semi-Colonial Siam*. Ithaca and London: Cornell University Press.

- Popkin, Samuel L. (1979). *The Rational Peasant: The Political Economy of Rural Society in Vietnam*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Prasert Na Nagara and Griswold, A. B. (1992). *Epicgraphic and Historical Studies*. Bangkok: The Historical Society under the Royal Patronage of H.R.H. Princess Maha Chakri Sirindhoen.
- Reynolds, Craig J. (2006). "Thai Manual Knowledge: Theory and Practice" in *Seditious Histories: Contesting Thai and Southeast Asian Pasts*. pp.214-242. Seattle, WA: University of Washington Press.
- Santanee Phasuk and Stott, Philip. (2004). *Royal Siamese Maps: War and Trade in Nineteenth Century Thailand*. Bangkok: River Books.
- Scott, James C. (2009). *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*. New Haven&London: Yale University Press.
- Scott, James C. (1976). *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven and London: Yale University Press.
- Scott, James C. (1985). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.
- Sinith Sittirak. (2019). *"My 'Wri[gh]t/E' and My Land": A Postcolonial Feminist Study on Grassroots' Archives and Autobiography (1937-2004)*. Bangkok : Social Equality Promotion Foundation.
- Sing Suwannakij and Ivarsson, Søren. (2020). "Inscribing Siam: The state of documentary and spatial practices." *Modern Asian Studies*. 54(5), pp.1596-1630.
- Somchai Phatharathananunth. (2006). *Civil Society and Democratization: Social Movements in Northeast Thailand*. Copenhagen: NIAS.
- Schendel, Willem van. (2002). "Geographies of knowing, geographies of ignorance: jumping scale in Southeast Asia." *Environment and Planning D: Society and Space*. volume 20, pages 647 – 668.

- Thibodi Buakamsri. (2018). "Travelers, Dreamers, Adventurers and Agitators: Common Worlds and Uncommon Lives Across Nineteenth-Century Cambodia." Ph.D. Thesis, South and Southeast Asian Studies, University of California, Berkeley.
- Thompson, E. P. (1963). *The Making of The English Working Class*. London: Victor Gollancz LTD.
- Thongchai Winichakul. (1994). *Siam Mapped: A History of the Geo-body of Nation*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Walker, Andrew. (2012). *Thailand's Political Peasants: Power in the Modern Rural Economy*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Wyatt-Brown, Bertram. (2007[1982]). *Southern Honor: Ethics and Behavior in the Old South*. New York: Oxford University Press.
- กระทรวงมหาดไทย. (2460). *ยอดทะเลเบียนสามในคร้วมณฑลต่างๆ ในพระราชอาณาเขตร์ พุทธศักราช 2460*. ม.ป.ท.: กระทรวงมหาดไทย.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (2468). *แผนที่มณฑลสยามประเทศ พ.ศ.2468*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- กนกศักดิ์ แก้วเทพ. (2540). "จากสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย (2517-2522) ถึงสมัชชาคนจน (2538-): ความต่อเนื่องและขาดตอน." *เศรษฐศาสตร์การเมือง* ปีที่ 8 ฉบับที่ 3 ตุลาคม-ธันวาคม, น.91-109.
- การแต่งตั้งขุนนางไทยในสมัยรัชการที่ 5. (2521). กรุงเทพฯ: กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- กุลลดา เกษบุญชู มีดี. (2562). *ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์: วิวัฒนาการรัฐไทย*. กรุงเทพฯ:ฟ้าเดียวกัน.
- แก่งกิจ กิติเรียงลาภ. (2556). "สถานะของวิวาทะว่าด้วยการเปลี่ยนรูปของรัฐไทยภายหลัง 2475." น.11-37 ใน *จุลสารหอจดหมายเหตุธรรมศาสตร์*. ฉบับที่ 16 (มิถุนายน-พฤษภาคม).
- กฎหมายตรา 3 ดวง เล่ม 1. (2548[2481]). กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.
- กรมศิลปากร. (2560[2470]). *จดหมายเหตุเสด็จพระราชดำเนินเลียบมณฑลฝ่ายเหนือพระพุทศักราช 2469*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กำพล จำปาพันธ์. (2552). "ข้าเจือง: กบฏผู้มีบุญในพระราชอาณาเขตสยาม พ.ศ. 2415-2436." *วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*.

- กำพล จำปาพันธ์. (2555). *ข้าเจือง: กบฏไพร่-ขบวนการผู้มีบุญหลังสถาปนาพระราชอาณาเขตสยาม-ล้านช้าง*. นนทบุรี: เมืองโบราณ.
- กรรถวิกรมย์ สุวรรณานนท์. (2524). “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย.” *วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*.
- ขวัญเมือง จันทโรจณี. (2534). “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือ ในรัชสมัยรจันโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394).” *วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*.
- ขวัญเมือง จันทโรจณี. (2539). *เอกสารสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือตอนล่าง*. พิษณุโลก: คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- ข้อบังคับลักษณะการปกครองหัวเมืองรัตนโกสินทร์ศก 116. (2443). พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ.
- คากิซากิ, อิจิโร. (2562). *ย้อนรอยรถไฟไทย: สืบสานและต่อยอด*. มุทิตา พานิช แพล. ศักดิ์สิทธิ์ เณิมพงษ์, (บ.ก.). กรุงเทพฯ: สถาบันการขนส่ง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- คูหา, รณชิต. (2563). *กบฏชาวนา: มูลฐานจิตสำนึกในอินเดียยุคอาณานิคม [Elementary Aspects of Peasant Insurgency in Colonial India]*. ปรีดี หงษ์สตัน แพล. กรุงเทพฯ: อิลลูมินันซ์ เอดิชั่นส์.
- คมนตรี ญาณโสภณ. (2534). “อำนาจท้องถิ่นแบบจารีตและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองท้องถิ่นในยุคเทศาภิบาล.” *วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*.
- คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. (2510). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา.
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ (บ.ก.). (2542). *บันทึกของคนท้องถิ่น*. พิษณุโลก: มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. (2543). *รายงานการวิจัยเรื่อง ประวัติศาสตร์สังคมเมืองพิษณุโลก พ.ศ. 2475-2503*. พิมพ์ครั้งที่ 3. พิษณุโลก: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. (2544). “ไฉ่แจ่งคนจริงไม่ได้ยิงขุนจง” ใน *ปริทัศน์ประวัติศาสตร์: รวมบทความเพื่อเป็นเกียรติแก่รองศาสตราจารย์วุฒิชัย มูลศิลป์* เนื่องในโอกาสเกษียณอายุราชการ ปี พ.ศ.2544 บรรณาธิการโดย วินัย พงศ์ศรีเพียง. กรุงเทพฯ: รุ่งแสงการพิมพ์. น.147-155.

- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. (2549). “เมืองบริวารของพิษณุโลก” ใน งานประชุมวิชาการ สาขาประวัติศาสตร์ ครั้งที่ 1 คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร บรรณาธิการโดย ราม วัชรประดิษฐ์. พิษณุโลก: สาขาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร. น.10-14.
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. (2546). “เมื่อข้าพเจ้าค้นพบมนุษย์ตำนาน.” วารสารมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์. ปีที่ 11 ฉบับที่ 1 มกราคม-มิถุนายน. น.1-4.
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. (2546). เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน ภาคเหนือตอนล่าง: ลักษณะพัฒนาการ และการปรับตัว. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ (บก.). (2547). วัฒนธรรมลุ่มน้ำ. พิษณุโลก: พีพี แอนด์ พี.
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. (2552). ประวัติศาสตร์ชุมชนทุ่งसान. พิษณุโลก: คณะมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. (2550). “รัฐในหมู่บ้านสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” ใน งานประชุมวิชาการ สาขาประวัติศาสตร์ ครั้งที่ 2 คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร บรรณาธิการโดย ราม วัชรประดิษฐ์. พิษณุโลก: สาขาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร. น.9-34.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2546). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ร.ศ.121-122 ตอนที่ 2. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย.
- จอห์นสตัน, เดวิด. (2530). สังคมชนบทและเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ.2423-2473. แปลโดย พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรมและคณะ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- โจรี, แพททริก. จีรพล เกตุจุมพล (แปล). “ปัตตานีในรูปหล่อหลวงพ่อทวด” ใน ธนาพล ลีเมธิชาติ และ สุวิมล รุ่งเจริญ (บ.ก.). เจ้าพ่อ ประวัติศาสตร์ จอมขมังเวทย์: รวมบทความเพื่อเป็นเกียรติในโอกาสครบรอบ 60 ปี ฉลอง สุนทรวาณิชย์. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์. น. 205-240.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์ (บรรณาธิการ). (2527). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ.2484. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์.
- ฉลอง สุนทรวาณิชย์. (2516). รุสเซีย-ไทย สมัยรัชกาลที่ 5-6. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เทพประทานพร.

- ชนิดดา ภูหงษ์ทอง. (2567). *การเรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง: จากการทำทาง การสื่อสารถึงโลกชีวิตทางการศึกษา*. พิษณุโลก: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- ชนิดา พรหมพยัคฆ์ และณัฐพงษ์ สกุลเลี่ยว (บ.ก.). (2563). *วิธีวิทยาในการศึกษาประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์.
- ชนิดา พรหมพยัคฆ์. (2563). “ดังที่เกิดขึ้นจริงนั้นเป็นเช่นไร: ปรัชญาประวัติศาสตร์ของรงค์เคอ.” ใน ชนิดา พรหมพยัคฆ์ และณัฐพงษ์ สกุลเลี่ยว (บ.ก.). *วิธีวิทยาในการศึกษาประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์. น.139-181.
- ชาติชาย มุกสง. (2554). “ประวัติศาสตร์ที่หายไป: คนเล็กๆ ที่ถูกลืมกับวิธีการศึกษาแนวจุลประวัติศาสตร์ (microhistory).” *วารสารประวัติศาสตร์* (ประจำปี 2553-2554): น.48-75.
- ชาติชาย มุกสง. (2563). “เนยแข็งของการ์โล กินบูร์ก: จุลประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์สังคมสำนักอิตาลี” ใน ชนิดา พรหมพยัคฆ์ และณัฐพงษ์ สกุลเลี่ยว (บ.ก.). *วิธีวิทยาในการศึกษาประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์. น.417-461
- ชาติชาย มุกสง. (2560). “ห้วงมาก่อนลูกคลื่นจะกระเพื่อมทะเลสาบ: กรณี ‘อ้ายมากตุ๊ด’ กับ การศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมใจในลุ่มทะเลสาบสงขลาท่ามกลางกระแสนการก่อตัวของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม.” *เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการระดับชาติ ชาติกรรม อาชญากรรม และภาวะนอกกฎหมายในภาคใต้ของไทย*. เครือข่ายประวัติศาสตร์ มานุษยวิทยาและสังคมวิทยาภาคใต้ ครั้งที่ 3 ประจำปี 2560, น.26-37. สนับสนุนโดยสำนักกองทุนส่งเสริมการวิจัย (สกว.). นครศรีธรรมราช: กรีนโซน.
- ชูสิทธิ์ ชูชาติ. (2545). *พ่อค้าวัวต่าง: ผู้บุกเบิกการค้าชายในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2398-2503*. เชียงใหม่: ศูนย์ศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่น.
- ชมรมพระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2529). *สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกับงานกระทรวงมหาดไทย*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพิพิธภัณฑวัตถุวิจิตร.
- ญาณินี ไทพยวัฒน์. (2566). *ทาสไท(ย): อำนาจ ความกรุณาและปียมหาราชในภาพจำ*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ณัฐพงษ์ สกุลเลี่ยว. (2561). “สามัญชนในหัวเมืองเหนือกับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่สยาม พ.ศ. 2430-2450.” *วิทยานิพนธ์ดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่*.
- ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. (2509). *29 เจ้าพระยา (ฉบับพิสดาร)*. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.

- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2559[2487]). *นิทานโบราณคดี*. พิมพ์ครั้งที่ 6. นนทบุรี: ดอกหญ้า.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2503). *เทศาภิบาล*. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาอรรถกระวีสุนทร (สงวน ศตะวัต-อรรถกระวีสุนทร) ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 9 พฤษภาคม 2503.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2545[2468]). *เทศาภิบาล*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2519[2470]). “ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ” ใน *ประชุมปาฐกถา ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ*. โรงพิมพ์พระจันทร์.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2556). *พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า*. กรุงเทพฯ : ไทยควอลิตี้บุ๊คส์.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (ม.ป.ป.). *ทำเนียบหัวเมือง ตอนที่ 1 ลำดับหัวเมือง ป.739*. พระนคร: กระทรวงมหาดไทย.
- เดช บุนนาค. (2548[2532]). การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458: กระทรวงมหาดไทยสมัยสมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เดช บุนนาค. (2524). *ขบถ ร.ศ.121*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ตำราพิชัยสงครามค้ำกลอน*. (2469). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพัฒน์นคร.
- ทานาเบ้, ชิเกฮารุ. (2527). “การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย.” น. 202-246 ใน *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ.2484*. บรรณาธิการโดย จัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์.
- ทวิศักดิ์ เผือกสม กฤษกร กอกเผือกและสถาปนา เขิงจอยหอ. (2563). “บทนำ-อ่านแล้วโปรดลิ้ม: วิถีวิทยาในการศึกษาประวัติศาสตร์” ใน *ชนิดา พรหมพยัคฆ์ และณัฐพงษ์ สกกุลเดี่ยว (บ.ก.). วิถีวิทยาในการศึกษาประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์.
- ทวิศักดิ์ เผือกสม. (2561). *หยดเลือด จารึก และแท่นพิมพ์: ว่าด้วยความรู้/ความจริงของชนชั้นนำสยาม พ.ศ.2325 – 2411*. กรุงเทพฯ: Illumination Editions.

- ทวีศักดิ์ เผือกสม. (2560). เรย์นัลโด อิลเดโต: มวลชนคนชั้นล่างประวัติศาสตร์แห่งชาติและความรู้แบบอาณานิคม. กรุงเทพฯ: สมมติ.
- เทพ บุญตานนท์. (2560). “พวกยิวแห่งบูรพาทิศ: ประวัติศาสตร์ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับชาวจีนโพ้นทะเล.” *วารสารมนุษยศาสตร์*. 24, 1, มกราคม-มิถุนายน, น.55-79.
- เทพ บุญตานนท์. (2556). “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างภาพลักษณ์ทางการเมืองทหาร.” *วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*.
- ทวยหาญรักษา, หลวง. (2469). *นิราศเมืองหลวงพระบาง และ รายงานปราบเงี้ยว*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- ทศพร เกิดผล. (2553). *อัตตโนเถรประวัติ: การตั้งหมู่บ้านและการสร้างวัดป่าแดงสถานสัมพันธ์น้องพี่ 106 ปี ไทย-ลาว*. พิมพ์ครั้งที่ 4. พิษณุโลก: ที่ระลึกในงานชาปนกิจ คุณแม่แดง อินสาย อายุ 71 ปี ต.ป่าแดง อ.ชาติตระการ.
- ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทยแลหัวเมือง เมษายน ถึง กันยายน รัตนโกสินทร์ศก 131. (2455). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ.
- ทำเนียบข้าราชการหัวเมือง รัตนโกสินทร์ศก 125. (2449). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- ทำเนียบข้าราชการกระทรวงมหาดไทยแลหัวเมือง พระพุทธศักราช 2466. (2466). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- ธีรญา ชาวนา. (2560). “ประวัติศาสตร์การเมืองท้องถิ่น เมืองสวรรคโลก พ.ศ.2475 - ปัจจุบัน.” *วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่*.
- ธีรพงศ์ เกตุมณี. (2557). “การสร้างความทรงจำร่วมกับตัวตนใหม่ของชาวบ้านเสื้อแดงในชนบทเชียงใหม่: กรณีศึกษา หมู่บ้านเจดีย์แม่ครัว จังหวัดเชียงใหม่ (พ.ศ. 2530-ปัจจุบัน).” *วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่*.
- ธิบัติ บัวคำศรี. (2558). “เรื่องของยุคนธร (ค.ศ.1860-1934) ชีวิตลี้ภัยและการเผชิญหน้ากับระบอบอาณานิคม” น.61-121 ใน เจ้าพ่อ ประวัติศาสตร์ ธนาพล ลิมอภิชาติ และสุวิมล รุ่งเจริญ(บ.ก.). *จอมขมังเวทย์: รวมบทความเพื่อเป็นเกียรติในโอกาสครบรอบ 60 ปีฉลอง สุนทราวาณิชย์*. กรุงเทพฯ: ศยาม.
- ธิบัติ บัวคำศรี. (2563). “ประวัติศาสตร์ของนายนิยมผู้ไม่มีประวัติศาสตร์: บททดลองเล่าประวัติศาสตร์ของคนธรรมดาในแบบที่ต่างออกไป.” น.465-520 ใน *ชนิดา พรหมพยัคฆ์*

และณัฐพงษ์ สกุลเลี่ยว (บ.ก.). *วิธีวิทยาในการศึกษาประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์.

ธีระวัฒน์ แสนคำ. (2554). “เมืองพิษณุโลก: ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองใหญ่ภายใต้โครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีต.” *วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่*.

ธงชัย วินิจจะกุล. (2543). “การเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์ของอดีต: ประวัติศาสตร์ใหม่ในประเทศไทย หลัง 14 ตุลาคม” ใน *สถานภาพไทยศึกษา: การสำรวจเชิงวิพากษ์ บรรณาธิการโดย ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ*. กรุงเทพฯ: ซิลค์เวอร์มบุ๊ก.

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. (2535). *การปฏิวัติสยาม พ.ศ.2475*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำรามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์.

นรัตถรักษา. (2521). “บันทึกประสบการณ์ เรื่องการสืบสวนคดี เคล็ดลับต่างๆ” ใน *อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงนรัตถรักษา ต.ช.,ต.ม. ณ วัดสระแก้วปทุมทอง อำเภอเมืองพิษณุโลก จังหวัดพิษณุโลก วันอาทิตย์ที่ 9 กรกฎาคม*.

นราธิปประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. (2505). *จดหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม 1*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.

นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. (2506). *จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์.

นฤมล วัฒนาพานิช. (2526). “ระบบเทศาภิบาลกับผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจมณฑลพิษณุโลก (พ.ศ.2437-2476).” *วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร*.

นฤราชภัคดี, หลวง. (2469). *หนังสือนำทางทั่วพระราชอาณาจักรสยาม*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บรรณาวัฒนาการ

นัยนา หงษ์ทองคำ. (2520). “พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวและคณะราษฎร.” *วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*.

นิติ เขียวศรีวงศ์และอาคม พัทธิมะ. (2525). *หลักฐานประวัติศาสตร์ในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ.

นิติ เขียวศรีวงศ์. (2555[2527]). *ปากไก่และใบเรือ: รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์*. พิมพ์ครั้งที่ 4. นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน.

- นิติ เอียวศรีวงศ์. (2559[2529]). *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ: มติชน.
- เนื่ออ่อน ขวัญทองเขียว. (2559). *เปิดแผนยี่ดล้านนา*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- เนื่ออ่อน ขวัญทองเขียว. (2553). "รัฐสยามกับล้านนา พ.ศ.2417-2476." *วิทยานิพนธ์ดุสิต* วิทยาลัยวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นนทพร อยู่มั่งมี. (2547). "การปล้นและลักกระบือในทุ่งรังสิต: ภาพสะท้อนการเสื่อมคลายของระบบอุปถัมภ์แบบนักเลง." *วารสารอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*. 33, 2 ก.ค.-ธ.ค., น.27-79.
- นนทพร อยู่มั่งมี. (2556). "กองตระเวนกับการจัดการพื้นที่เมืองของกรุงเทพฯ พ.ศ.2418-2458." *วิทยานิพนธ์ดุสิต* วิทยาลัยวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เบเคอร์, คริส และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร. (2557). *ประวัติศาสตร์ร่วมสมัย*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- บลัดเล, แदनปีช. (2514). *อักษรภาพทวนศัพท์ ของ หมอบลัดเล พ.ศ.2416*. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- บายูชีนามสกุลที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน. (ม.ป.ป.). ม.ป.ท.: โรงพิมพ์หนังสือพิมพ์ไทย.
- บายูชีฟ้องความฎีกา ศก 128-131. (2455). ม.ป.ท.: ม.ป.พ.
- บุญเชิด หนูอิม และคณะ. (2559). *รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ความเปลี่ยนแปลงและกระบวนการสร้างประชาธิปไตยในชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย*. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ. (2517[2472]). พิมพ์ครั้งที่ 3 ในงานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 23 เมษายน.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). (2480). พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ โปรดให้พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพันเอก พระยาสิริจุลเสวก (พัว จุลเสวก) ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 13 พฤศจิกายน.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 75 (ปราบเงี้ยว ตอนที่ 1). (2502). อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเยื้อง ทองใหญ่ ณ อยุธยา ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 14 ธันวาคม.
- ประมวน พิมพ์เสน. (2546). *ทำเนียบหัวเมือง ร.ศ.118*. ขอนแก่น: ขอนแก่นการพิมพ์.

- ประภัสสร ศรีมุก. (2536). “บทบาททางด้านเศรษฐกิจของเมืองพิษณุโลกในสมัยรัตนโกสินทร์ ระหว่าง พ.ศ.2325-2437.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ประภาส ปิ่นตบแต่ง. (2540). *การเมืองบนท้องถนน 99 วันสมัยชาคนจน*. กรุงเทพฯ: ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก.
- ประวัติโดยสังเขปของพระยาอินทภูติภักดี*. (2548). เอกสารที่ได้รับการเรียบเรียงโดยโรงเรียนพรหมพิรามวิทยา ในคราวระดมเงินทอดผ้าป่าสร้างรูปเหมือนพระยาอินทภูติภักดี เมื่อวันที่ 7 มกราคม.
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (บ.ก.). (2556). *Becoming Red: กำเนิดและพัฒนาการสีแดงในเชียงใหม่*. เชียงใหม่: ศูนย์วิจัยและบริการวิชาการ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สถาบันดำรงราชานุภาพ. (2555). *การเสด็จตรวจราชการหัวเมืองของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ*. กรุงเทพฯ: สถาบันดำรงราชานุภาพ.
- สุรศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา. (2504). *ประวัติการของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 3*. กรุงเทพฯ: คุรุสภา.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตรและเบเคอร์, คริส. (2546). *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ*. พิมพ์ครั้งที่ 3. เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม.
- พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ในรัชกาลที่ 5*. (2492). พระภิกษุสามเณร วัดบวรนิเวศวิหาร พิมพ์ถวายในงานทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุครบ 60 พรรษาแห่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา.
- พิพัฒน์ กระแจะจันทร์. (2554). “โจร ไรคระบาด ชีวิตชาวนา และการจัดการระบบชลประทาน ในทุ่งรังสิต สมัยรัชกาลที่ 5.” *ศิลปวัฒนธรรม*. ปีที่ 33 ฉบับที่ 2 ธันวาคม, น.142-169.
- พีรศักดิ์ ชัยได้สุข. (2545). “โจรในบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางยุคการปฏิรูปการปกครอง รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พีรศักดิ์ ชัยได้สุข. (2551). *ชาติเสือต้องไถ่ตาย*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- เพียงใจ เจริญโสพล. (2537). “บทบาทชาวจีนทางการผลิตและการค้าข้าวในบริเวณภาคเหนือตอนล่างของประเทศไทย หลังการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ. 2448-2488.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

- พรณีย์ บัวเล็ก. (2543). “ลักษณะของนายทุนไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2457-2482.” วิทยานิพนธ์
 ดุษฎีบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). (2512). กรุงเทพฯ: คุรุสภา.
- พจนานุกรม ฉบับมติชน. (2547). กรุงเทพฯ: มติชน.
- ภัชราพร ช้างแก้ว. (2530). “พุทธศาสนากับการก่อตัวของรัฐไทยแบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 และ
 รัชกาลที่ 6.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ภิญญาพันธุ์ พจนนะลาวัณย์. (2562). “สภาวะการกลายเป็นมณฑลภายใต้: ประวัติศาสตร์ของ
 อำนาจ-ความรู้ และการผลิตพื้นที่โดยสยาม พ.ศ.2416-2475.” วิทยานิพนธ์ดุษฎี
 บัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- มานาราชเสวี, พระยา. (2472). *หลักการสืบสวนคดีอาญา*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกฎกิจ.
- มานาราชเสวี, พระยา. (2473). *การไต่สวนและการพิจารณา: เรื่องฆ่านายปิ่น เคร่งพานิชตายที่
 จังหวัดจันทบุรี พ.ศ.2472*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยเชษม.
- มูราชิม่า, เอะอิจิ. (2539). *การเมืองจีนสยาม: การเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวจีนในพื้นที่ทะเลใน
 ประเทศไทย ค.ศ.1924-1941*. กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์
 มหาวิทยาลัย.
- เมธีพัชฌ์ จงวโรทัย. (2549). “สุขาภิบาล: การปกครองท้องถิ่นสยาม พ.ศ. 2440-2476.”
 วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2494). *ประมวลบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระ
 พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคปกรณกะ*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- เรย์โนลด์ส, เคิร์ก เจ. (2558). “ศาสน์และศาสตร์เพื่อรักสงบ” อาทิตย์ เจียมรัตต์ญู (แปล) น.
 165-180 ใน ธนาพล ลิมอภิชาติ และ สุวิมล รุ่งเจริญ (บ.ก.). *เจ้าพ่อ ประวัติศาสตร์
 จอมขมังเวทย์: รวมบทความเพื่อเป็นเกียรติในโอกาสครบรอบ 60 ปี ฉลอง สุนทร
 วาณิชย์*. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์.
- สุนทรเทพกิจจารักษ์, พระยา. (2465). *ระยะทางไปมณฑลภาคพายัพ พระพุทธศักราช 2465*.
 กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- ลาดูแบร์, ซีมิง เดอร์. (2457). *ลาดูแบร์ เปนจดหมายเหตุ พงศาวดารสยาม ครั้งกรุงศรีอยุธยา
 แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้า*. กรุงเทพฯ: ปรีดาวัลย์.
- วันเพ็ญ สุจิปุตโต. (2526). “พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถกับงานด้านการคลัง พ.ศ.
 2450-2474.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- วัลลภา เครือเทียนทอง. (2519). “การปฏิรูปการปกครองลานนาไทยในรัชสมัย ของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขา ประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วราภรณ์ เรืองศรี. (2556). “การค้าชายแดน และการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐบริเวณตอนในของ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20.” วิทยานิพนธ์ดุษฎีบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วราภรณ์ เรืองศรี. (2556). *คาราวานและพ่อค้าทางไกล: การก่อเกิดรัฐสมัยใหม่ในภาคเหนือของ ไทยและดินแดนตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. เชียงใหม่: ศูนย์อาเซียนศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- วราภรณ์ เรืองศรี. (2563). “ละครชีวิตของมาแต็ง แกร์: การเขียนประวัติศาสตร์คนสามัญของนา ตาลี ซีโมน เดวิส” ใน ชนิตา พรหมพยัคฆ์ และณัฐพงษ์ สกุลเดี่ยว (บ.ก.). *วิธีวิทยาใน การศึกษาประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์.
- วศิน ปัญญาวุฒตระกูล. (2560). *ประวัติศาสตร์ชุมชนภาคเหนือตอนล่าง*. พิษณุโลก: สถานอารย ธรรมโขง-สาละวิน มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- วารุณี โอสถารมย์. (2524). “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ.2411-พ.ศ.2475.” วิทยานิพนธ์ มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศุภวัฒน์ เกษมศรี, หม่อมราชวงศ์. (2546). “พระไอยการเก่าตำแหน่งนาหัวเมืองฉบับอยุธยา,” ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร. (บ.ก.). *ศรีชไมอาจารย์: พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร-ศาสตราจารย์ วิสุทธ์ บุษยกุล เนื่องในโอกาสมีอายุครบ 84 ปี ใน พ.ศ.2546*. กรุงเทพฯ: เพ็ญฟ้า ปรินต์ติ้ง.
- วีระยุทธ ปีสาลี. (2557). *กรุงเทพฯ ยามราตรี*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- วุฒิชัย มุลศิลป์ และสมโชติ อ๋องสกุล, (บ.ก.). (2524). *มณฑลเทศาภิบาลและวิเคราะห์ เปรียบเทียบ*. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- วอล์คเกอร์, แอนดรู. (2559). *ชาวนาการเมืองอำนาจในเศรษฐกิจชนบทสมัยใหม่ของไทย*. แปล โดย จักรกริช สังขมณี. นนทบุรี: ห้างหุ้นส่วนจำกัดการพิมพ์.
- วรุทธ พรประเสริฐ. (2562). “นักเลงพระนคร: ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ – สังคมกับการ เกิดนักเลงแบบเมือง ในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2500.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขา ประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร.

- เวียงรัฐ เนติโพธิ์. (2537). “เจ้าพ่อในทัศนะของข้าราชการฝ่ายปกครองและตำรวจ.” วิทยานิพนธ์
มหาบัณฑิต สาขารัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ไวอาจ, เดวิด เค. (2556). *ประวัติศาสตร์ไทยฉบับสังเขป [Thailand: A short History]*. ชาญวิทย์
เกษตรศิริและคณะ แปล. กาญจนี ละอองศรี (บ.ก.). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำรา
สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ศราววุฒิ วิสาพรม. (2559). *ราษฎรสามัญหลังวันปฏิวัติ 2475*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศิริวรรณ น้อยเมือง. (2521). “การปกครองมณฑลพิษณุโลกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2437-2453.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- ศุภกิตติ์ หอไชย. (2562). “คติความในภาคเหนือตอนล่างและภาคใต้ของสยาม: ระบบราชการและ
การเป็น “โจร ผู้ร้าย” ตั้งแต่สมัยก่อนการปฏิรูปการปกครอง - พ.ศ.2475.” น.123-141.
บทความสืบเนื่องจากการจัดประชุมวิชาการระดับชาติเวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทยครั้งที่
13: ภูมิภาคท้องถิ่นนิยมและท้องถิ่นสมัยใหม่ในโลกไร้พรมแดน (ณ มหาวิทยาลัย
มหาสารคาม วันที่ 6-7 กันยายน 2562).
- ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล. (2524). “สมาคมลับยังอยู่ในประเทศไทย พ.ศ. 2367-2453.” วิทยานิพนธ์
มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1.” (2542). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 2.” (2542). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- สันทกิจวิจารณ์, หลวง. (2455). *หลักกฎหมายลักษณะพยาน*. จันทบุรี: โรงพิมพ์พาณิชย์เจริญ.
- สายชล สัตยานุรักษ์. (2546). *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมือง: ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระ
พระพุทธรูปฟ้าจุฬาโลก พ.ศ.2325-2352*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สารบบตัดสินความฎีกา จำนวนศก 127. (2451). ม.ป.ท.: ม.ป.พ.
- สุนทรী อาสะไวย์. (2521). “การพัฒนาชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ.2431 ถึง 2493.”
วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุรีย์ ทรัพย์สุนทร. (2528). “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับแนวพระราชดำริ ทางด้าน
พระพุทธศาสนาที่มีผลต่อการดำเนินการปกครองประเทศ.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต
สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เสฐียรโกเศศ. (2515). *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย*. กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์คลังวิทยา.

สมเกียรติ วันทะนะ. (2525). *สังคมศาสตร์วิภาษวิธี*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วีลี.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพและงานทางปกครองของพระองค์.

(2505). โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมมหาดไทย.

สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล. (2525). “สังคมไทยจากศักดินาสู่ทุนนิยม” ใน *วารสารธรรมศาสตร์* ปีที่ 11 ฉบับที่ 2 มิถุนายน.

หวน พิณอุพันธ์. (2514). *พิษณุโลกของเรา*. กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์.

อคิน รพีพัฒน์. (2522). *ชีวิตและจุดจบของสลัมกรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง*. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อนุชิต สิงห์สุวรรณ. (2562). “อีสานนาคา: คติความเชื่อเรื่องพญานาคกับการเมืองของผู้มีสถานะรอง กรณีศึกษาชุมชนคำชะโนด อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี.” *วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร*.

อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่สังเวียน เจริญการ(อินทญาติ). (2530). ณ ฌาปนสถานวัดโพธิ์ อ.เมือง จ.นครราชสีมา วันพุธที่ 24 มิถุนายน.

อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงนรัตถรักษา ต.ช.,ต.ม. (2521). ณ วัดสระแก้วปทุมทอง อำเภอเมืองพิษณุโลก จังหวัดพิษณุโลก วันอาทิตย์ที่ 9 กรกฎาคม.

อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยากัลยาณวิศิษฎ์ (เชียร กัลยาณมิตร). (2510). ณ เมรุวัดธาตุทอง 21 ตุลาคม.

อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พล.ท.ชัยรัตน์ อินทญาติ ม.ว.ม., ป.ช.,ท.ช. (2527). ณ เมรุวัดพระศรีมหาธาตุวรวิหาร บางเขน กรุงเทพมหานคร วันที่ 2-3 เมษายน.

อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พ.ต.อ.(พิเศษ) ศิริ ศษหิรัญ ป.ช., ป.ม., ทจ. (2522). ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันพุธที่ 12 ธันวาคม.

อเนก นาวิกมูล และธงชัย ลิขิตพรสวรรค์. (2558). *สมุดภาพกรุงเก่า: จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ก่อนพุทธศักราช 2500*. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ.

อเนก เหล่าธรรมทัศน์. (2556[2538]). *สองนคราประชาธิปไตย*. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.

อภิชาติ สถิตนิรมัย, นิติ ภควัฒร์พันธุ์และยุक्ति มุกดาวิจิตร. (2555). *ทบทวนภูมิทัศน์การเมืองไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.).

อุราลักษณ์ สิริบุตร. (2526). “มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์.” *วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร*.

- เอกสารของฮอลันดา สมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2151-2163 และ พ.ศ.2167-2185. (2541). พิมพ์ครั้งที่ 2. นันทนา วรเนติวงศ์ (แปล). กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2531). “ความเปลี่ยนแปลงของสำนักทางประวัติศาสตร์ และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึง พ.ศ. 2475.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2541[2538]). การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 พ.ศ.2475. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2559). ลืมตาอ้าปาก จาก “ชาวนา” สู่ “ผู้ประกอบการ”. กรุงเทพฯ: มติชน.
- อัญชลี สุสายัณห์. (2552). ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย ในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊ค.
- อัญชลี สุสายัณห์. (2524). “ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เอกสารเสด็จตรวจราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ร.ศ.111-117 (พ.ศ. 2435-2441). (2562). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- เอกสารเสด็จตรวจราชการเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ร.ศ.119-131(พ.ศ.2443-2455). (2564). กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- ฮาเบอร์คอร์น, ไทเรล. (2560). การปฏิวัติที่ถูกตัดตอน: ชาวนา นักศึกษา กฎหมาย และความรุนแรงในภาคเหนือของไทย. แปลโดย เบญจรัตน์ แซ่ฉั่ว, และพงษ์เลิศ พงษ์วนานต์. นนทบุรี: ฟ้ายเดียวกัณ.

สื่ออิเล็กทรอนิกส์

- MGR Online. (2554). รวบ 2 เฒ่าเมืองลับแล-ก่อเหตุลักควายกลางตลาดโค-กระบือ/อ้างหาเงินใช้หนี้ 5.ก.ส. สืบค้นวันที่ 2 ตุลาคม 2564, จาก <https://mgronline.com/local/detail/9540000011867>.
- Nat Tanatorn. (2566). คัมภีร์โบราณ เรื่อง “พระวินัยสิกขาบทวินิจฉัย เมตฺจ” วัดไม่ขอน้ำ อ.พรหมพิราม จ.พิษณุโลก สร้างถวายโดย “เจ้าเมืองพรหมพิราม” ในปี พ.ศ. ๒๔๑๘. สืบค้น

เมื่อวันที่ 21 มกราคม พ.ศ.2466, จาก

<https://www.facebook.com/meawsom.taoto/posts/pfbid02QrFZDQKxnreDpMwQXAjhRemma2QVB4fstYu1wvk7Uzw27VF74vuGGxnTT5vAsDEXI>.

ประเสริฐศักดิ์ ตรงต่อกิจ. (2563). *ขุนวิจิตรเวฬุวรรณและภรรยา*. สืบค้นวันที่ 9 มีนาคม 2565, จาก

<https://www.facebook.com/groups/weloveoldphoto/posts/2610380232624813>.

ประเสริฐศักดิ์ ตรงต่อกิจ. (2563). *พระเทพราชธานี (โหมด ชลายุคปต์)*. สืบค้นวันที่ 9 มีนาคม 2565, จาก

<https://www.facebook.com/groups/weloveoldphoto/posts/2613839355612234/>.

ประเสริฐศักดิ์ ตรงต่อกิจ. (2566). *ตัวรูปพรรณกระป๋องที่อดีตกำนัน ตำบลมะตูม อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก ตระกูล "ตรงต่อกิจ" ได้ลงลายมือชื่อไว้เป็นพยานมาแล้วถึง 3 รุ่น*. สืบค้นเมื่อวันที่ 5 กรกฎาคม 2566, จาก

https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02PPNnCzq55EmVCKZuCuBK8peSMpv31GpdwReXcZWizJBUt2eKWdsBCPWSLcGJ75Zzl&id=100022562042596

พระยาอินทภูติภักดี นายอำเภอคนแรกของพรหมพิราม. (2564). *เอกสารประวัติของ ร.อ.โต อินทภูติ*. สืบค้นวันที่ 9 มีนาคม 2565, จาก

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=4373215832776087&set=pcb.4373236572774013>.

พระยาอินทภูติภักดี นายอำเภอคนแรกของพรหมพิราม. (2566). *ภาพขุนจงใจหาญ (แม่ัน คชหิรัญ)*. สืบค้นเมื่อวันที่ 9 สิงหาคม พ.ศ.2466, จาก

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=689828653182722&set=pcb.689834096515511>.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-นามสกุล	ศุภกิตติ์ หอไชย
ประวัติการศึกษา	ศิลปศาสตรบัณฑิต
ผลงานตีพิมพ์	<p>ศุภกิตติ์ หอไชย, ทวีศักดิ์ เผือกสม, ณัฐพงษ์ สกุลเลี่ยว. (2567). “การเปลี่ยนผ่านจากระบบการปกครองแบบจารีตสู่รัฐสมัยใหม่ของสยามในช่วงหลังการปฏิรูประบบราชการ: กรณีอำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก ในทศวรรษ 2430-2470.” วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 20: 2, (กรกฎาคม-ธันวาคม), in-progress.</p> <p>ศุภกิตติ์ หอไชย, ทวีศักดิ์ เผือกสม, ณัฐพงษ์ สกุลเลี่ยว. (2567). “ปรากฏการณ์โจรผู้ร้ายในเมืองพิษณุโลก: ภาพสะท้อนกระบวนการปฏิรูประบบราชการสยามในพื้นที่ภาคกลางตอนบนช่วงทศวรรษ 2430-2470.” วารสารดำรงวิชาการ, 23: 2, (กรกฎาคม-ธันวาคม), in-progress.</p> <p>ศุภกิตติ์ หอไชย. (2562). “คติความในภาคเหนือตอนล่างและภาคใต้ของสยาม: ระบบราชการและการเป็น “โจร ผู้ร้าย” ตั้งแต่สมัยก่อนการปฏิรูปการปกครอง - พ.ศ.2475.” น.123-141. บทความสืบเนื่องจากการจัดประชุมวิชาการระดับชาติเวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทยครั้งที่ 13: ภูมิภาคท้องถิ่นนิยมและท้องถิ่นสมัยใหม่ในโลกไร้พรมแดน (ณ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม วันที่ 6-7 กันยายน 2562).</p> <p>ศุภกิตติ์ หอไชย. (2561). “งานนี้จะต้องได้ทำแน่เพื่อนเอ๋ย: บทวิพากษ์การเคลื่อนไหวทางการเมืองจากเบื้องล่างในหนังสือพิมพ์มหาชน พ.ศ.2490-พ.ศ.2491.” น.94-108. จุดนัดพบการข้ามแดนและการไขว้พื้นที่ในภาคใต้ของไทย (เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการระดับชาติ เครือข่ายประวัติศาสตร์ มานุษยวิทยาและสังคมวิทยาภาคใต้ ครั้งที่ 4 ณ มหาวิทยาลัยราชภัฏภูเก็ต วันที่ 3 สิงหาคม 2561).</p>
รางวัลที่ได้รับ	2559 รางวัลเรียนดี ประจำปีการศึกษา 2559 คณะสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยนเรศวร

2558 รางวัลด้านกิจกรรมเสริมหลักสูตร-เชิดชูเกียรติฯ-กิจกรรมบำเพ็ญ
ประโยชน์และรักษาสีงแวดล้อม (นิตยทอดเยี่ยมด้านกิจกรรมเสริม
หลักสูตร) วันที่ 21 เมษายน 2558

